

Q.Ş.KAZIMOV

21809

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİS

Ali məktəblər üçün dərslik
(Üçüncü nəşri)

Azərbaycan Respublikasının
Təhsil Nazirliyi təsdiq etmişdir
(Əmr № 636, 23.06.2000)

“TƏHSİL” NƏŞRİYYATI
BAKİ – 2007

Elmi redaktorları: Nizami Cəfərov,
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

İsmayıl Əhmədov,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: Müseyib Məmmədov,
filologiya elmləri doktoru, professor

Misir Səfərov,
filologiya elmləri namizədi, dosent

**K 17 Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil",
2007, 496 səh.**

Dərslük ümumi dilçiliyin və Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri əsasında yazılmışdır. Ənənəvi sintaksis sahəsində görkəmli alimlərimizin tədqiq və araşdırmaları ilə yanaşı, söz birləşməsi, cümlə və mətn problemlərinin öyrənilməsinə yeni baxış əsas götürülmüş, mövzuların şərhinə nitqin aktuallaşdırılması imkanlarının öyrənilməsi mövqeyindən diqqət yetirilmişdir. Ona görə də dərslük nitqin funksional cəhətlərinin xüsusi nəzərə alınması baxımından əvvəlki dərslikdən fərqlənir.

Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslikdən başqa fakültələrin tələbələri, magistrlər, aspirantlar, müəllimlər də istifadə edə bilərlər.

GİRİŞ

“Sintaksis”- yunan mənşəli *syntaxis* sözündən olub, tərtibat, qurulma, birləşmə mənasındadır. Bir sıra dilçilik terminləri kimi, *sintaksis* sözü də iki terminoloji mənada - həm dilin sintaktik quruluşu, həm də dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənalarda işlədilir.

Dilin sintaktik quruluşu sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemidir. Qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksis isə sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən elmdir. Başqa sözlə, bu ikinci mənada sintaksis fikrin maddi dil cildinə salınması qaydaları haqqında təlimdir.

Dilimizin sintaktik quruluşu Azərbaycan türk şifahi nitqinin formalaşması ilə bir vaxtda təşəkkül tapmışdır və daim inkişafdadır - minilliklər boyu tədricən səlisləşmə, təkmilləşmə yolu ilə irəliləyir. Sintaktik quruluşda baş verən inkişaf və mürəkkəbləşmə xalqımızın təfəkkür zənginliyi ilə bağlıdır. Dil, filosofların dediyi kimi, təfəkkür gerçəkliyidir və təfəkkür, başlıca olaraq, dil materialı əsasında reallaşır.

Sözlər və cümlələr arasında əlaqə, sözlərin və cümlələrin birləşməsi, ümumiləşmiş şəkildə desək, *bağlılıq* məsələsi sintaksisin əsas məsələsidir. Sözlər arasında əlaqə, bağlılıq nəticəsində iki cür sintaktik vahid yaranır: söz birləşmələri və cümlələr. Cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində mürəkkəb cümlələr və sintaktik bütövlər (mətn) əmələ gəlir. Ona görə də *sintaktik vahidlər* dedikdə, *söz birləşməsi, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə* və *sintaktik bütövlər* nəzərdə tutulur. Bunlar sintaksisin tədqiq və öyrənmə obyektləridir. Bunlarla yanaşı, *sintaktik əlaqələr, sintaktik semantika* anlayışları da elmi sintaksisin əsas anlayışlarındandır.

Söz birləşmələrinin əsas vəzifəsi nominativlikdir. Ayrı-ayrı sözlər kimi, söz birləşmələri də əşya və hadisələri adlandırır. Sintaksisin

İlkin vahidi olduğundan tədris prosesində söz birləşmələrinin quruluş mədəlləri, növləri, qrammatik əlamətləri, mürəkkəb söz və cümlə yaradıcılığında rolu ətraflı nəzərdən keçirilir.

Ünvan fərsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasını ötürülməsi üçün əsas vasitə olduğundan özünün çox aspektliliyi ilə səciyyələnir. Struktur, semantik və kommunikativ aspektlər cümlədə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Kommunikativ aspekt cümlə strukturunda çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Ona görə də cümlə problemi sintaksisin mərkəzində durur.

Morfologiyada nitq hissələrinin leksik və qrammatik mənaları fərqləndirildiyi kimi, sintaksisdə də sintaktik vahidlər və onların komponentləri *leksik və qrammatik semantikası* görə fərqləndirilir. *Sərin külək, uca dağ, ağ çiçək; külək əsəndə, dağa çıxanda, çiçək dəyəndə* birləşmələrinin hər biri həmin birləşməni təşkil edən sözlərin maddi-əşya mənası əsasında qurulmuşdur. Bunlar birləşmələrin leksik mənasıdır. Leksik mənə hər bir birləşmə üçün fərdi xarakter daşıyır.

Eyni zamanda, verilmiş birləşmələrdən əvvəlki üçü qurulma texnikasına və əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə sonrakı üçündən fərqlənir. Birinci qrup birləşmələri "əşya və onun əlaməti" (atributiv əlaqə), ikinci qrup birləşmələri "hərəkət və onun obyekt" (obyekt əlaqəsi) şəklində qruplaşdırmaq olar. Bu cür ümumiləşmiş mənalar birləşmələrin qrammatik mənasıdır.

Əsmər kitab oxuyur. Nazim əl-üzünü yuyur. Əsmər kitab oxuyur? Nazim əl-üzünü yuyur? Əsmər, kitab oxu! Nazim, əl-üzünü yu! - cümlələri həmin cümlələri təşkil edən sözlərin semantikasından irəli gələn leksik mənaya malikdir. İlk iki cümlədə bir şey haqqında məlumat verilir, sonrakı ikisində bir şey soruşulur, sonuncu cümlələrdə subyekt bir işə təhrik edilir. Bunlar həmin cümlələrin ümumiləşmiş qrammatik mənalarıdır. *Əsmər evdə kitab oxuyur - Əsmər evdə maraqlı bir kitab oxuyur - Əsmər bu gün evdə maraqlı bir kitab oxuyur - Əsmər bu gün evdə balaca bacısını maraqlı bir kitab oxuyur* - cümlələri təkcə leksik mənalarına görə deyil, qrammatik mənalarına, əlavə olaraq əlamət, obyekt, məkan, zaman bildirmə imkanlarına görə də fərqlənir. ***Qrammatik mənə eyni quruluşlu sintaktik vahidlərin ümumiləşmiş mənalarıdır, leksik mənənin yüksək dərəcədə ümumiləşməsidir.***

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu iki səviyyədə öyrənilir: bunlardan birincisi ilə önənəvi (potensial) sintaksis, ikincisi ilə aktual sintaksis məşğul olur. Potensial sintaksisin obyektı dilin, aktual sintaksisin obyektı nitqin sintaktik quruluşudur. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləmdir.¹

Söyləm (ingilis dilində *statement*, rus dilində *высказывание*) - müəyyən fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və aşağı səviyyənin vahidi olan cümlədən fərqləndirilir. Bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq, bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər; məs.: *İndi ağaclar yaşılıdır* - cümləsi məntiqi vurğunun həmin cümlədəki yerindən asılı olaraq söyləmin üç cür təzahürünə səbəb ola bilər. Bunu söz sırasının inversiyası ilə də etmək mümkündür: *Ağaclar indi yaşılıdır. İndi ağaclar yaşılıdır. Ağaclar yaşılıdır indi.*

Cümlənin söyləm funksiyasının əsas göstəricisi **aktual üzvlənmədir**. Aktual üzvlənmənin əsas vahidləri **tema və remadan** ibarətdir ("tema" - məlumat, "rema" - predikat deməkdir). Cümlənin qrammatik (formal) üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi əks tərəflər kimi qarşı-qarşıya qoyulur və fərqləndirilir. Qrammatik üzvlənmədə cümlə tərkib elementlərinə görə təhlil edilir və onun beş üzvü (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflək) göstərilir. Aktual üzvlənmədə isə cümlə tərkib elementlərinin söyləmə daxil edilməsi məqsədinə görə bölünür və iki üzvə (tema və remaya) ayrılır. Buna görə də hər bir söyləmin üzvləri (tema və reması) həmin söyləmin konkret kommunikativ funksiyası, məqsədi ilə müəyyən olunur. Tema və remanın mühüm əlamətləri **intonasiya** və **söz var-sıdır**: tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton yüksəlir, remada düşür, lakin rema məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur. Hər bir kommunikativ vahid - cümlə-söyləm adətən iki hissədən - tema və remadan ibarət olur. Tema söhbətin predmetini, danışan və dinləyən üçün "məlumat olan"ı, rema isə "yeni"ni bildirir. Şübhəsiz, cümlənin işlədilməsində məqsəd tema deyil, məqsəd həmin temadan istifadə edərək "yeni"ni bildirmək, yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat rema vasitəsilə tələffüz olunur. Buna görə də rema cümlənin nüvəsini təşkil edir. Cümlənin quruluşunda danışanın məqsədi həlledici amil olduğundan aktual üzvlənmə sırf qrammatik hadisə deyil, məntiqi-qrammatik hadisədir. Beləliklə, **tema və rema söyləmin iki tərkib hissəsidir və bunlardan ikincisi, yeni məlumatın kommunikasiya nüvəsi, yeni informasiya mənbəyidir.**

Formal-qrammatik səviyyənin üzvləri aktual səviyyə üzvlərinin formalaşma vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Hər bir söyləm aktuallıq baxımından üzvlənir. Lakin bəzən söyləm üzvlənməyə də bilir. Bu cür hallarda o yalnız remadan ibarət olur (tema əvvəlki cümlələrə əsasən təsəvvür edilir). Qrammatik üzvlənmə *nominativ*, aktual üzvlənmə *kommunikativ* planda olur.

Xeyli müddət ümumi dilçilikdə aktual üzvlənmə problemi ayrıca götürülmüş cümlə əsasında, cümlə daxilində öyrənilmişdir. Lakin məlumdur ki, hər bir cümlə yalnız mətn şəraitində düzgün şərh oluna bilir. Çünki danışıqda, yazıda məqsəd tema deyil və qeyd olduğu kimi, tema danışana da, dinləyənə də məlum faktı ifadə edir. Cümlənin kommunikativ əsasını təşkil edən yeni məlumat fikrin irəliləməsinə, dərinləşməsinə, inkişafına səbəb olur və nəticədə söyləmlər bir-biri ilə əlaqələnərək *tematik inkişafı* - mətnin yaranmasını şərtləndirir. Ona görə də dilçilikdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, dildə səviyyə iyerarxiyasının ən müstəqil və ən yüksək vahidi cümlə deyil, məndir (*mətn* - ərəb sözü olub, rusca *текст*, yunanca *tekstun* sözünə uyğundur).

Mətn müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyidir. Cümlələr müvafiq qəlibdə nizamlanır və xüsusi intonasiya ilə konkret bir *mikrotema* ətrafında qruplaşaraq *sintaktik bütövləri* əmələ gətirir.

Hər bir cümlə öz kommunikativ funksiyasını dəqiq şəkildə yalnız mətn şəraitində yerinə yetirir. Mətnlər **makro** və **mikro** növlərə ayrılır. *Mikromətn* mətnin bitkin məna ifadə edən ən kiçik vahididir. Mikromətnlər dilçilikdə *sintaktik bütöv* adlandırılır.² Sintaktik bütövlər mətnin qurulma texnikası, başqa mətn kateqoriyaları ilə oxşar və fərqli cəhətləri, həcm və sərhədləri, semantik imkanları, müstəqil cümlələrin bir tema ətrafında birləşməsi və tematik inkişaf məsələləri, fikrin ifadəsi üsullarının öyrənilməsi baxımından çox faydalıdır. Ona görə də son dövrlərdə sintaktik bütövlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Sintaktik vahidlər *söz-formaların, bağlayıcı, ədat, qoşma və sözdəyişdirici şəkilçilərin* köməyi ilə formalaşır.

Söz-formalar - sözün sözdəyişdirici şəkilçilər və qoşmalarla dəyişən formalarıdır; məs.: *Torpağın ən ağır, ən əziz yükü Gül-çiçək ətridir, quş nəğməsidir* (M.Araz) - cümləsində söz-formalar hal (-ın), mənsubiyyət (-ü, -i, -si) və şəxs (xəbərlilik) şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranmışdır. Söz-formalar "*Torpağın ağır, əziz yükü*", "*gül-çiçək ətri*", "*quş nəğməsi*" bir-

ləşmələrini formalaşdırmış, birləşmələr uzlaşma yolu ilə əlaqələnerək cümləni əmələ gətirmişdir.

Durma, ey Nizami, iş zamanıdır, Fələk etibarsız, dünya fanidir (Nizami) - misralarında dörd sadə cümlə xitabın birləşdirici rolu və sadalama intonasiyası əsasında bir mürəkkəb cümlə şəklində birləşmişdir.

Elə düşüb ki, qonşum işdən gələndə mən işə gedirəm. O, gündüzlər işləyir, mən axşamlar. O, zavodların birində mühəndis, mən də məktəblərin birində müəlliməm. Qonşuluğumuzun on beş ildən artıq tarixi var. (Mir Cəlal)

Bu mikromətdə bir sadə cümlə, iki tabesiz, bir tabeli mürəkkəb cümlə *qonşu, qonşuluq* mikroteması əsasında birləşərək bir sintaktik bütöv əmələ gətirmişdir. Cümlələr arasında əlaqə və münasibətlərin yaranmasında, onların sintaktik bütöv kimi formalaşmasında *mən, o* əvəzliliklərinin, qarşılaşdırma və sadalama intonasiyasının rolu böyükdür.

Misallardan göründüyü kimi, sintaktik bütövlər söz-formalar və onları əmələ gətirən şəkilçilər, qoşmalar, əvəzliliklər, bağlayıcılar, ədatlar, modal sözlər, xitablar, söz sırası və intonasiya vasitəsilə, bu vasitələrdən cəmi zamanda bir neçəsinin iştirakı ilə formalaşır. Mətnin struktur-semantik təşkili kontakt və distant təkrarlardan, leksik, morfonoloji, morfoloji və sintaktik vasitələrdən asılıdır.

Sözlərin lüğəvi mənalari cümlənin leksik semantikasını yaradır. Obektiv aləmin hadisələri arasındakı real əlaqələr məhz onların vasitəsilə ifadə olunur. Cümlələrin formalaşmasında isə əsas işi köməkçi sözlər (bağlayıcılar, qoşmalar, ədatlar, modal sözlər) və şəkilçilər yerinə yetirir. Köməkçi nitq hissələri və prosodik vasitələrlə (intonasiya, vurğu, fasilə və s.) yanaşı, mətnin qurulmasında, sintaktik bütövlərin təşəkkülündə əvəzliliklər ən mühüm əlaqələndirici vasitələrdəndir.

Dilin morfoloji və sintaktik quruluşu müxtəlif dil səviyyələri olsalar da, bir-biri ilə sıx bağlıdır. *Dildə məhz sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi qaydaları sözlər arasında əlaqələri, sözlərin birləşməsi qaydalarını şərtləndirir.* Cümlələrin yaranması və bir tema ətrafında birləşməsi mətnin təşəkkülünə səbəb olur.

Sözlər arasında sadə əlaqə üsulu kimi, tarixən ilk növbədə *yanaşma, sıralanma üsulu* yaranmışdır. Yanaşma, sıralanma *uzlaşma və idarənin* təşəkkülü üçün əsas vermişdir. Şəxs əvəzliliklərinin tədricən son mövqedə şəkilçiləşməsi, variantlaşması uzlaşmanı meydana çıxarmış, müstəqil sözlərin köməkçi sözlərə çevrilməsi və nəhayət, şəkilçiləşməsi isim hal-

larının təzahürünə səbəb olmuşdur. Hal şəkilçiləri idarə əlaqəsini formalaşdırmışdır.

Dilimizin sintaktik quruluşunun təşəkkül tarixi çox qədimdir. Azərbaycan dilinin hazırkı sintaktik quruluşu ilə "Dədə Qorqud"un, daha qədim bayatı və xalq mahnılarımızın dil quruluşu arasında əsaslı fərq yoxdur. Lakin dilimizin sintaktik quruluşunun tədqiqi, öyrənilməsi o qədər də qədim deyildir. Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu uzun müddət məktəb qrammatikası həcmində öyrənilmişdir. Elmi sintaksis kursunun formalaşması bizə yaxın dövrün məhsuludur. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq meydana çıxan bir sıra dərsliklər, dərs vəsaiti, monoqrafiya və dissertasiyalar sintaktik quruluşun elmi şəkildə öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahədə Ə.Dəmirçizadə, M. Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, N.Hacıyeva, Y. Seyidov, H.Bayramov, Z.Tağızadə, Ə.Cavadov, N.Abdullayeva, H.Həsənov, K.Vəliyev, K.Abdullayev kimi görkəmli alimlərimizin böyük xidməti vardır.

SÖZ BİRLƏŞMƏSİNDƏ VƏ CÜMLƏDƏ SÖZLƏR ARASINDA ƏLAQƏLƏR

Sintaksisin əsas vahidlərinin söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlər olduğunu bildik. Sintaktik bütöv cümlələrdən, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Sintaktik bütövlərin necə yarandığını, cümlələrin bir-biri ilə necə və hansı vasitələrlə bağlandığını, mətnin necə qurulduğunu sintaktik bütövlərdən bəhs edilən bölmədə öyrənəcəyik. Lakin söz birləşməsi və cümlənin quruluş modellərini öyrənməzdən əvvəl onların tərkibində sözlərin necə əlaqələndiyini, sözlər arasında əlaqənin necə yarandığını bilmək lazımdır.

Hər bir nitq vahidinin forma və məzmun vəhdəti əsasında qurulduğunu bilirik. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə söz birləşməsinə, cümləyə və sintaktik bütövlərə də aiddir. Sözlər də söz birləşməsi və cümlə daxilində bir-biri ilə iki cəhətdən bağlı olur: *məna (semantik) cəhətdən; qrammatik (sintaktik) cəhətdən*. Başqa sözlə desək, söz birləşməsinə və cümləni təşkil edən sözlər arasında həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlılıq olur.

Sözlər arasında **məna əlaqəsi** dedikdə, sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş *qrammatik semantika* nəzərdə tutulur. Məna əlaqəsi obyektiv aləmdəki əşya və hadisələrlə onların müxtəlif əlamət və xüsusiyyətləri arasındakı real əlaqələrdən doğur; məs.: *At qaçır. Maşın səslənir. Traktor yeri şumlayır* - cümlələrinin hər biri leksik semantikasına görə fərqli məna ifadə edir, lakin bunlar ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə eyni cümlələrdir - hamısında əşya ilə onun hərəkəti ifadə olunmuşdur. Eləcə də *atı suvarmaq, maşını işə salmaq, yeri şumlamaq* birləşmələrinin hər biri fərdi semantikaya malik olduğu halda, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə eyni olub, hərəkətlə onun obyektindəki əlaqəni bildirir. *İndi suvarmaq, (maşını) bir qədər sonra işə salmaq, bütün günü şumlamaq* birləşmələrində hərəkətlə onun zamanı, *tez-tez suvarmaq, yavaş-yavaş işə salmaq, dərindən şumlamaq* birləşmələrində hərəkətlə onun tərzindəki əlaqələr ifadə olunmuşdur və s. Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda, ümumiləşmiş (qrammatik) məna əlaqələri məhduddur və cəmi dörd növə ayrılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Predikativ əlaqə. Bu əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqəni bildirir; məs.: *Külək əsir. Dəniz dalğalanır. Sən işləyirsən. Biz oxuyuruq* və s. Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir: *külək əsəndə, dəniz dalğalananda, sən işlədikcə, biz oxuyan vaxt* və s.

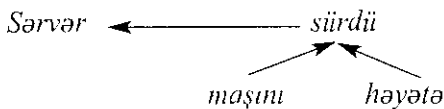
2. Atributiv əlaqə. Bu əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir; məs.: *daş divar, yaxşı adam, çürük meyvə, həmin ev, xeyli kitab* və s. Atributiv əlaqə özünü təyinlə təyinlənən arasında (təyin + mübtəda, təyin + tamamlıq, təyin + zərflik, təyin + xəbər şəklində) göstərir, cümləyə ismi birləşmə şəklində daxil olur.

3. Obyekt əlaqəsi. Bu əlaqə hərəkətlə onun obyektindəki əlaqələri ifadə edir. Obyekt dedikdə həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri-müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ilə ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur; məs.: *dənizi seyr etmək, kitabı oxumaq, səndən soruşmaq, ona sual vermək. Dənizi seyr edirəm. Kitabı oxuyuram. Səndən soruşuram. Ona sual verirəm.*

Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşməsində olduqda tərəflər birlikdə bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda müstəqim obyekt bildirən sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həm feli, həm də ismi xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyir.

4. Relyativ (zərfi) əlaqə. Məna əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun tərzı, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir və çoxplanlılığı ilə seçilir; məs.: *asta yerimək, artıq dərəcədə sevinmək, səhərəcən gözləmək, kəndə yollanmaq, çox oturmaq, sevincindən ağlamaq, dincəlmək üçün oturmaq, onların razılığı şərti ilə işləmək* və s. Bunların hamısını cümlə şəklində də ifadə etmək olar: *Asta yeriyirsən. Artıq dərəcədə sevindiniz. Səhərəcən gözləmişik. Biz kəndə yollandıq* və s. Relyativ əlaqə özünü zərfliklə feli və ismi xəbər arasında göstərir. Söz birləşməsində olduqda tərəflər birlikdə mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasında əlaqələrin ikincisini **qrammatik əlaqələr** təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana keçir. **Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.** *Sərvər, maşın, həyət, sürmək* sözlərinin cümlə şəklinə düşməsi, nisbi bitkin fikir ifadə etməsi üçün *maşın* sözünün təsirlik, *həyət* sözünün yönlük hal şəkilçisi, *sürmək* felinin zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi, beləliklə, *maşın, həyət* sözlərinin *sürmək* sözü vasitəsilə idarə olunması, *sürmək* sözünün *Sərvər* sözü ilə uzlaşması lazımdır: *Sərvər maşını həyətə sürdü.*

Birləşmə və cümlələrdə sözlər arasında formal əlaqəyə ona görə qrammatik əlaqə deyilir ki, bu əlaqənin yaranması üçün həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriyaların fəaliyyəti, yəni sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi, sintaktik cəhətdən birləşməsi əsas və həlledicidir.

Qrammatikada sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi qaydaları morfolojiyanın, sözlərin bir-biri ilə bağlanma, əlaqələnmə qay-

daları sintaksisin payına düşür. Buna görə də qrammatik əlaqələrə konkret olaraq "sintaktik əlaqələr" də deyilir.

Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal-hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İbtidai dövrlərdə cəmiyyət üzvləri arasında bəsit hüquq bərabərliyi olduğu kimi, cümləni təşkil edən bəzi sözlər arasında da tabesizlik, hüquq bərabərliyi olur. Cəmiyyətdə quldarlıq quruluşundan başlayaraq ağa - qul münasibətləri, hazırkı dövrdə rəhbər və ona tabe işçilər qrupu formalaşdığı kimi, sözlər arasında qrammatik əlaqələr də **əsas və asılı** tərəflərin əlaqəsinə əsaslanır. *Onu gülə-gülə, mehribanlıqla qarşıladılar* - cümləsində *gülə-gülə, mehribanlıqla* sözləri bərabərhüquqlu sözlər olub tabesizlik yolu ilə əlaqələnmişlər. Lakin bu sözlər başqa bir sözə - *qarşıladılar* sözünə eyni dərəcədə tabe olmuş, yanaşma yolu ilə həmin sözdən asılı vəziyyətə düşmüşlər. Buna görə də qrammatik (sintaktik) əlaqələr iki növə ayrılır: **1) tabesizlik əlaqəsi; 2) tabelilik əlaqəsi.**

Tabesizlik əlaqəsi. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabərhüquqlu olur, ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmcins üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir; məs.: *Bu gördüyün şəhərlər, keçdiyin küçələr, ayaqladığın torpaq sənə bir həqiqəti pıçıldayır.* (MİR CƏLAL) *Dağınkı köçdür, tərəkəməlikdir, binədir, çadırıdır.* (S.ƏHMƏDOV) *Aləmşahbəyim oğlanları Sultanəli, İbrahim və İsmayilla bura sığınmışdı.* (F.KƏRİMZADƏ) *Onları ağızda dil, gözdə gilə kimi qoruyurdular.* (F.KƏRİMZADƏ) *Narın, kor yağış kəsmək bilmirdi* (F.KƏRİMZADƏ) - cümlələrindən birincisində mübtədalar, ikincisində xəbər, üçüncü cümlədə tamamlıqlar, dördüncü cümlədə zərflilər, sonuncu cümlədə təyinlər tabesizlik yolu ilə əlaqələnmiş və həmcinsləşmişlər. Tabesizlik əlaqəsində tərəflərin sayı sadalamadan asılı olaraq bəzən daha çox olur: *Mahalda mahir ovçular, usta atıcılar, yaxşı minicilər, məlahətli oxuyanlar, gözəl ağı deyənlər, yanıqlı holavar çağırانlar, fəndgir güləşənlər, tədbirli məclis idarə eləyənlər bizim kənddən idi.* (Ə.VƏLİYEV) *Sərrast cavabı, düzgün yazması, intizamı və təvazökarlığı, təmiz geyimi, mülayim rəftarı, nümunəvi əxlaqı bütün məktəbdə danışılırdı.* (Ə.VƏLİYEV)

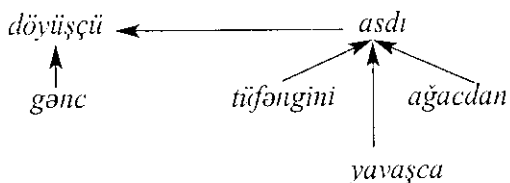
Həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız cəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri də eyni vasitələrlə (intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə) əlaqələnir; məs.: *Onu Fateh Məhəmməd öldürdü, yəznəsini də sən.* (F.Kərimzadə) *Ağlayan Aləmşahbəyim - Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı, ağlamayan uşaq isə Şeyx Heydərin oğlu İsmayıl idi.* (F.Kərimzadə) *Avtobus sürətlə gedir, yol qısaldır, şəhər yaxınlaşırdı.* (Ə.Vəliyev) *Küçədən səs gəlir, qapılar tez-tez örtülüb-açılır, adamlar nəyə isə tələsik hazırlanırdılar.* (MİR CƏLAL)

Sadə cümlənin bərabərhüquqlu (həmcins) üzvləri cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözlə bağlanır; məs.: *Onlar xeyir-bərəkətdir, kökdür, kötükdür.* (S.Əhmədov) *O, atasını, anasını, qohunlarını o vaxtdan görməmişdi* - cümlələrindən birincisində tabesizlik əlaqəsində olan xəbərlər mübtədaya, ikincisində tamamlıqlar xəbərə tabedir. Xəbərlər mübtədaya uzlaşma, tamamlıqlar xəbərə idarə yolu ilə tabe olmuşdur. Mübtədə həmcins olduqda xəbər həmcins mübtədalara tabe olur; məs.: *Torpaq, meşə, su, odun, yanacaq, hətta maşın da onların əllərindədir* (S.Əhmədov) - cümləsində xəbər (*onların əllərindədir*) həmcins mübtədalarla uzlaşmışdır.

Tabelilik əlaqəsi. Qrammatik əlaqənin bu növünün - tabelilik əlaqəsinin dildə daha böyük rolu vardır. Cümlənin karkası tabelilik yolu ilə qurulur. Xəbər mübtədə ilə, tamamlıq və zərflik xəbərlə, təyin təyinlə-nənlə tabelilik yolu ilə əlaqələnir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi olur. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır.

Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi, iki komponenti birləşdirir. Tərəflərdən biri *əsas*, digəri *asılı tərəf* adlanır (əsas tərəfə *müstəqil, tabe edən tərəf*, asılı tərəfə *qeyri-müstəqil, tabe olan tərəf* də deyilir); məs.: *Gənc döyüşçü tüfəngini yavaşca ağacdən asdı* - cümləsində sözlər aşağıdakı qayda ilə əlaqələnmişdir:

Tabelilik yolu ilə bu cümlədə beş sintaqm yaranmışdır:

*döyüşçü asdı,
gənc döyüşçü
tüfəngini asdı,
ağacdən asdı,
yavaşca asdı,*

Xəbər mübtədəyə tabe olmuş, onunla uzlaşmışdır; tamamlıqlar (*tüfəngini, ağacdən*) idarə yolu ilə xəbərə tabe olmuşdur; *gənc* sözü mübtədəyə, *yavaşca* sözü yanaşma yolu ilə xəbərə tabe olmuşdur.

Q e y d. Misallarda oxun istiqaməti asılı tərəfdən əsas tərəfə doğrudur. Əgər əsas tərəfin asılı tərəfə təsirini nəzərə alsaq, bütün birləşmələrdə oxu əks istiqamətə yönəltmək lazımdır.

Cümlədə sözlər bir-biri ilə birbaşa (bilavasitə) və ya dolayı yolla (bilvasitə) əlaqələnilir. Yuxarıdakı misalda xəbərlə mübtədə, tamamlıq və zərfləklə xəbər, təyidlə mübtədə arasında əlaqə birbaşadır. Təyid xəbərlə mübtədə vasitəsilə, tamamlıq və zərfləklə mübtədə ilə xəbər vasitəsilə əlaqələnməmişdir.

Sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir: *predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr.*

Predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı ilə yaranan birləşmələrdir. Burada, başlıca olaraq, cümlənin mübtədə - xəbər əlaqəsi nəzərdə tutulur; məs.: *Sabah Bəşir öz qızını müəllimənin yanına aparacaqdı* - cümləsindəki *Bəşir aparacaqdı* birləşməsi predikativ birləşmədir. Nitq prosesində məlum olandan yeniyə istiqamətində bu cümlədəki *sabah aparacaqdı, öz qızını aparacaqdı, müəllimənin yanına aparacaqdı* birləşmələri də predikativ birləşmələrdir. Predikativ birləşmə başqa sözlə "cümlə" deməkdir.

Q e y d. Bir sıra dilçilərin cümləni söz birləşməsi təliminə daxil etməsi bu prinsipə əsaslanır.

Qeyri-predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı olmadan qurulan birləşmələrdir; məs.: *Onlar qapını döyəndə usta Rəhim şirin yuxuda idi* (Mir Cəlal) - cümləsində *onlar qapını döyəndə, usta Rəhim* birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Bunlar müasir söz birləşməsi təliminə uyğun birləşmələrdir və sintaksisdə "söz birləşməsi" dedikdə bu cür birləşmələr nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır: *yanaşma, uzlaşma və idarə.*

Yanaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti yoxdur. Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiya əsasında qurulur. Asılı tərəf əvvəl, əsas tərəf sonra işlənir. Asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır və tabe olur; məs.: *yaşıl yamac, uca çinar* birləşmələrində *yaşıl, uca* sözləri asılı tərəf, *yamac, çinar* sözləri əsas tərəfdir; *yaşıl* və *uca* sözləri hal və mənsubiyyət şəkilçilərinə ehtiyac olmadan əsas tərəfə yanaşaraq ona tabe olmuşdur.

Mərmər abidələr, tökmə heykəllər

Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə (S.Vurğun) -

misralarında *mərmər abidələr, tökmə heykəllər, böyük şəhər, kiçik şəhər* birləşmələri yanaşma üsulu ilə yaranmışdır.

Asılı tərəfin əsas tərəfə mənə və intonasiya ilə bağlanmasına yanaşma deyilir.

Yanaşma ilk və ən qədim tabelilik üsuludur. Söz birləşmələrinin və cümlələrin formalaşmasında bu üsulun rolu böyükdür.

Yanaşma öz xarakterinə görə tam yanaşma və tam olmayan (natamam) yanaşma kimi iki növə ayrılır.³

Tam yanaşmada əsas və asılı tərəflər arasına daxil olan sözlər əsas tərəflə yalnız yanaşma əlaqəsində olur. Başqa sözlə, yanaşmanın bu növündə əsas və asılı tərəflərin arasına uzlaşma, idarə əlaqəli sözlər daxil ola bilmir; məs.:

dağdaki bulaq

dağdaki həmin bulaq

dağdaki həmin iki bulaq

dağdaki həmin iki sərin bulaq

Və ya:

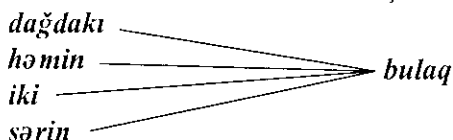
kənddəki hadisə

kənddəki həmin hadisə

kənddəki həmin üç hadisə

kənddəki həmin üç maraqlı hadisə

Bu misallarda *bulaq* və *hadisə* sözləri əsas tərəf, qalan sözlər asılı tərəfdir. Asılı tərəflərin hamısı birbaşa əsas tərəfə tabe olmuşdur:

Tam yanaşmada əsas tərəfə daha yaxında yerləşən söz həmin tərəflə daha möhkəm əlaqədə olur. Asılı söz əsas tərəfdən uzaqlaşdıqca tam yanaşma qalır, lakin əlaqə zəifləyir. Asılı tərəflərin düzülüşü onların nitq hissələri ilə ifadəsinə əsaslanır: əsas tərəfə daha yaxında əsli və ya düzəltmə sifətlər, ondan o tərəfə saylar, əvəzliliklər və ismi sifətlər yerləşir. Bu cür sıralanma nitq hissələrinin tarixi təşəkkül və inkişaf prosesini əks etdirir: əşya bildirən sözlər (isimlər) bir nitq hissəsi kimi formalaşarkən əvvəlcə onların əlamətini, keyfiyyətini bildirən sözlər (sifətlər), sonra miqdar və sırasını bildirənlər (saylar), daha sonralar isə bütün bu nitq hissələrini ümumi və mücərrəd şəkildə əvəz edən nitq hissəsi (əvəzliliklər) meydana gəlmiş, sıralanmada bu ardıcılıq bu günə qədər özünü təbii şəkildə saxlamışdır. İsmi sifətlər isə daha sonrakı dövrlərin məhsuludur. Biz həmin cərgədə sifətlə sayın yerini dəyişə də bilirik: *dağdakı həmin sərin iki bulaq, kənddəki həmin maraqlı üç hadisə*. Dərhal hiss olunacaqdır ki, burada təbii sıra yox, məntiqi vurğunun gücü ilə şüurlu yerdəyişmə vardır. Həmin sırada əvəzliyi *dağdakı* sözündən əvvəl də işlədə bilirik: *həmin dağdakı iki sərin bulaq*. Lakin bu zaman o artıq əsas tərəfə deyil, başqa bir sözə (*dağdakı* sözünə) yanaşmış olacaqdır.

Tam olmayan yanaşmada əsas və asılı tərəflər arasında ya idarə, uzlaşma əlaqəli (biri və ya hər ikisi) sözlər işlənir, yaxud da tərəflər arasına belə sözləri artırmaq mümkün olur; məs.: *Axşam Xalid çamadanını bizə gətirdi* - cümləsində *axşam gətirdi* sözləri arasında yanaşma vardır - *axşam* sözü *gətirdi* sözü ilə yanaşma əsasında əlaqələnmişdir. Bu, natamam yanaşmadır, çünki *axşam* sözü ilə *gətirdi* sözü arasında uzlaşma əlaqəli *Xalid (Xalid gətirdi)*, idarə əlaqəli *bizə (bizə gətirdi)*, *çamadanını (çamadanını gətirdi)* sözləri vardır.

Tam olmayan yanaşmada əsas və asılı tərəf arasında idarə, uzlaşma əlaqəli söz olmaya da bilər. Məsələn, zahirən: *Əvvəl baxır salona, Xeyli diqqətlə baxır* (R.Rza) - misralarında *əvvəl baxır* sözləri arasında tam yanaşma vardır. Lakin burada da yanaşma natamamdır. Misrada söz sırasını düzəltmək, əsas və asılı tərəf arasına idarə əlaqəli söz daxil olacaqdır: *Əvvəl salona baxır, xeyli diqqətlə baxır*.

Yanaşma əlaqəsində əsas tərəf isim və fellərdən ibarət olur. Başqa nitq hissələri (sifət, say) əsas tərəf kimi işləndikdə isimləşir; məs.: *həmin gözəllər, bu qırmızılar, cəsur atıclar, qəlirəman on üçlər* və s.

Asılı tərəf isim, sifət, say, əvəzlilik, feli sifət, feli bağlama və zərflərdən ibarət olur.

İsmin ismə yanaşması isimlərin atributivləşməsinə səbəb olur, ismin əşya məzmununa əlamət, keyfiyyət məzmunu qarışır; məs.: *dəmir qapı, qızıl qaşığı, dost ölkə, gümüş saat, taxta döşəmə* və s.

Sifətlərin isimlərə yanaşması dil üçün daha xarakterikdir, çünki sifətlər mənşə etibarilə isimlərin ifadə etdiyi əşyanı əlamət, keyfiyyət cəhətdən səciyyələndirmək üçün yaranmışdır; məs.: *uca dağ, sərin hava, qara torpaq, laləli çəmən, mavi səma, buludlu göy* və s.

Saylar da yaranış etibarilə isimlərlə bağlıdır və əşyanın miqdarını, sırasını bildirmək üçün isimlərlə yanaşma əlaqəsində olur; məs.: *iki uşaq, doqquz planet, bir neçə ulduz, yeddi bulaq, on üçüncü adam* və s. Çox vaxt sayla isim arasında *nəfər, ədəd, dənə, cüt, baş, tikə, parça, göz, dəst, nüsxə* və s. *ədədi (numerativ) sözlər* işlənir və say birbaşa deyil, bunların vasitəsilə isimlərə yanaşır. Ədədi sözlər əksərən mənə fərqiyyətə səbəb olmur; məs.: *iki kitab - iki ədəd kitab, iki otaq - iki göz otaq* və s. Az hallarda mənə fərqiyyət yaradır: *iki öküz - iki cüt öküz, bir göyərçin - bir cüt göyərçin* və s.

Əvəzliyin bütün mənə növləri deyil, işarə əvəzlilikləri, təyini əvəzliliklər və bəzi sual əvəzlilikləri isimlərlə yanaşma əlaqəsində olur; məs.: *o adam, bu məsələ, o cür hadisə, belə müraciət, həmin fikir, filan adam, neçə qayıq, hansı dəniz* və s.

Sifət kimi, feli sifətlər də natural halda, yəni substantivləşmədikdə isimlərlə yanaşma əlaqəsində olur; məs.: *axan su, çağlayan bulaq, aldığı məktub, yazdığı əsər, gələcək gün, öyrənilməli məsələ, oxumalı kitab* və s.

Q e y d. Sifət, say, işarə əvəzlilikləri və feli sifətlər isimləşdikdə başqa sözlərlə idarə və ya uzlaşma əlaqəsində olur; məs.: *Yaxşı elə hər yerdə yaxşıdır - Yaxşını pisdən ayırmaq lazımdır. Çox elə çoxdur - Çoxu azdan ayırmaq lazımdır. Bu, Məsmə idi - Bunu Məsmə dedi. Oxuyan Sənəm idi - Oxuyanı alqışladılar.*

“İsim + isim”, “sifət + isim”, “say + isim”, “əvəzlilik + isim”, “feli sifət + isim” quruluşlu yanaşma tam yanaşmadır. Sayların saylara (*iki yüz əlli altı, üç yüz on dörd* və s.), dərəcə və kəmiyyət zərflərinin zərflərə (*olduqca yavaş, çox cəld, xeyli tez, bir qədər gec* və s.), dərəcə zərflərinin sifətlərə (*son dərəcə mehriban, artıq dərəcədə xoşbəxt* və s.) yanaşması da tam yanaşmadır.

Müasir dilimizdə işlənən bütün feli bağlamalar heç bir istisna olmadan başqa bir fellə yanaşma əlaqəsində olur. Əsas tərəf hər cür şəxslə (yəni

təsrif formalı) və ya şəxssiz fel (feli sifət, feli bağlama, məsdər) ola bilər; məs.: *qaçanda yixılan, qaçanda yixilmadan, qaçanda yixılmaq, qaçanda yixildi; soruşanda cavab verən, soruşanda cavab vermədən, soruşanda cavab vermək, soruşanda cavab vermədi*. Feli bağlama ilə onun yanaşdığı fel arasına istənilən qədər söz daxil ola bilər: *Sən soruşanda mən sənə cavab verdim. Sən məruzə edəndə mən sənənin dediklərini diqqətlə dinləyirdim*. Elə buna görə də “fel + fel” quruluşlu yanaşma natamam yanaşmadır.

Tərz, zaman, dərəcə, kəmiyyət zərfləri fellə yanaşma üsulu ilə əlaqələnir; məs.: *asta-asta addımlamaq, tez-tez danışmaq, əvvəl görüşmək, sonra soruşmaq, artıq dərəcədə kədərlənmək, xeyli sevinmək* və s. “Zərf + fel” quruluşlu yanaşma da natamam yanaşmadır: *Asta-asta kürsüyə addımlayırdı. Üzünü mənə tutub tez-tez, həmin sözləri təkrar edirdi. Əvvəl mənimlə görüşdü, sonra məndən soruşdu* və s.

Yanaşma əlaqəsi qoşmaların iştirakı ilə də yaranır. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə başqa bir sözə yanaşır. Qoşmalı sözlər həm adlara (isim, sifət və saylara), həm zərflərə, həm də fellərə yanaşır; məs.: *Sabir kimi şair, Əli kimi müəllim, ipək kimi yumşaq, çiçək kimi zərif, qartıqqa kimi çox, bıçaq kimi iti, pələng kimi cəld; daş kimi yatmaq, pələng kimi bağırmaq, igid kimi vuruşmaq* və s. Əsas tərəf adlardan və zərflərdən ibarət olduqda qoşmalı yanaşma tam, fellərdən ibarət olduqda natamam olur.

Atributiv əlaqəli birləşmələrin hamısı, relyativ əlaqəli birləşmələrin bir qismi və “qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq + təsirli fel” quruluşlu obyekt əlaqəli birləşmələr tam yanaşma üsulu ilə formalaşır. Yanaşma əlaqəli birləşmələr predikativlik qazanaraq cümləyə çevrilir; məs.:

*Şer mədəniyyət, incəsənətdir,
İncə ruh, incə zövq, incə sənətdir -*

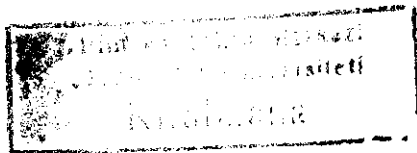
(Şəhriyar)

misralarında yanaşma əlaqəli *incə zövq, incə ruh, incə sənət birləşmələri -dir* predikativlik əlamətinin və intonasianın köməyi ilə cümləyə çevrilmişdir.

UZLAŞMA

Yanaşmadan fərqli olaraq, uzlaşma əlaqəsində əvvəlcə əsas tərəf, sonra asılı tərəf işlənir. Asılı tərəf əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşır; məs.:

21809

*Sən də hər şaxtaya, soyuğa qatlan,
Mənim romantikam, sən də qanadlan. -*

(S. Vurğun)

misralarında *sən* sözü ikinci şəxsin təkində olduğu üçün *qatlan*, *qanadlan* sözləri də ikinci şəxs təkin şəxs şəkilçisini qəbul edərək onunla uyğunlaşmış, uzlaşmışdır. *Mənim romantikam* birləşməsində əsas tərəf - *mən* sözü birinci şəxsin təkində olduğu üçün *romantika* sözü də birinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək onunla uzlaşmışdır.

Asılı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasına uzlaşma deyilir.

Uzlaşma əlaqəsi həm predikativ, həm də qeyri-predikativ birləşmələrdə (yəni həm cümlədə, həm də söz birləşmələrinin tərəfləri arasında) özünü göstərir. Cümlədə morfoloji əlaməti şəxs şəkilçiləri, söz birləşmələrində mənsubiyyət şəkilçiləridir. Şəxs və mənsubiyyət şəkilçiləri asılı tərəfdə - tabe olan tərəfdə olur. Asılı tərəf bu şəkilçiləri qəbul etməklə özünü əsas tərəfə uyğunlaşdırır.

Söz birləşmələrində uzlaşma. Bütün söz birləşmələrində deyil, yalnız qarşılıqlı tabelilik əlaqələri ilə qurulan ismi birləşmələrdə uzlaşma olur. Qarşılıqlı tabelilik əsasında qurulan ismi birləşmələrin bir qisminin tərəfləri arasında yanaşma və uzlaşma, bir qisminin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqələri olur.

Yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma məhduddur. Belə birləşmələrin birinci tərəfi həmişə üçüncü şəxsə olur, ona görə də ikinci tərəf üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək birinci tərəflə uzlaşır; məs.:

← iş adamı   ← kənd meyvəsi   ← çay daşı

Bu cür birləşmələrdə uzlaşma yalnız üçüncü şəxsə görə olur.

İdarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma bütün şəxsləri əhatə edir: birinci tərəf hər üç şəxsə ola bilər, ona görə də ikinci tərəf hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək birinci tərəflə uzlaşır; məs.:

← mənim atım   ← bizim atımız
← sənin atın   ← sizin atınız
← onun atı   ← onların at(lar)ı

Söz birləşmələrində uzlaşmanın əsas göstəricisi şəxs amilidir. Kəmiyyət məsələsi burada həlledici rol oynamır. *Çay daşı, iş adamı, mənim atım, sənın maşının* birləşmələrini *çay daşları, iş adamları, mənim atlarım, sənın maşınların* şəklində də işlətmək olar.

Emosional bədii nitqdə, canlı danışiq dilində idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəfləri inversiyaya uğraya bilər: *gözəlim mənim, göyçəyim mənim*. Bunun uzlaşmaya təsiri yoxdur.

Cümlədə uzlaşma. Uzlaşma cümlənin mübtədə və xəbəri arasında olur. Bu əlaqədə əsas tərəf mübtədədir. Mübtədə hansı şəxsdə olsa, xəbər də həmin şəxsədə olur və həmin şəxsin şəkilçisini qəbul edərək onunla uzlaşır. Mübtədə tək olduqda, xəbər də tək, cəm olduqda, xəbər də cəm olur; məs.:

Mən buldozerçiyə baxdım. (İ.Əfəndiyev) *Sən onları haradan tanıyırsan?* (İ.Əfəndiyev) *O, başını qaldırıp oğlana ötəri bir nəzər saldı.* (İ.Əfəndiyev) *Biz yenə yaşadığı torpaq üstündə, Göyərdik ot kimi, axdıq su kimi.* (S.Vurğun) *Siz bakılısınızmi?* (İ.Əfəndiyev) *Onlar xudahafizləşdilər.* (İ.Əfəndiyev)

Bu misallarda *baxdım* sözü *mən*, *tanıyırsan* sözü *sən*, *nəzər saldı* sözü *o*, *yaşadığı*, *göyərdik*, *axdıq* sözləri *biz*, *bakılısınızmi* sözü *siz*, *xudahafizləşdilər* sözü *onlar* sözü ilə uzlaşmışdır. Misalların hamısında uzlaşma tamdır - bütün cümlələrdə xəbər mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. Lakin xəbər mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə həmişə bu cür tam uzlaşmır; məs.: *Düşmən orduları cəbhənin bəzi yerlərində ciddi məğlubiyətə düşər oldu.* (Ə.Vəliyev) *Canavarlar bizim qorxulu düşmənimizdir* (Ə.Vəliyev) - cümlələrində xəbərlər mübtədə ilə şəxsə görə uzlaşsa da, kəmiyyətə görə uzlaşmamışdır. Odur ki uzlaşma da *tam və natamam (yarımçıq) uzlaşma* kimi iki növə ayrılır.

Xəbərin mübtədə ilə həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşması tam uzlaşmadır; məs.: *Biz, yəni mən və tələbə yoldaşlarım sanki bir ağacda gecələyən bir dəstə quş idik. İndi mən o dəstədən ayrılıb yeni bir aləmə düşmüşdüm* (İ.Əfəndiyev) - cümlələrində uzlaşma tamdır, xəbərlər (*quş idik, düşmüşdüm*) mübtədə ilə (*biz, mən*) həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşmışdır. I və II şəxslərin tək və cəmində uzlaşma həmişə tam olur, yəni mübtədə *mən, sən, biz, siz* sözləri ilə ifadə olunduqda xəbər onlarla hər iki cəhətdən uzlaşır və uzlaşma heç vaxt pozulmur. Mübtədə III şəxsin təkində olduqda da uzlaşma heç vaxt pozulmur:

Mən dedim

Biz dedik

Sən dedin

Siz dediniz

O (Əhməd) dedi.

Kəmiyyətə uzlaşma yalnız III şəxsin cəmində pozula bilir. Mübtədə III şəxsin cəmində olduqda xəbər də III şəxsdə olur, şəxsə görə uzlaşma pozulmur. lakin xəbər III şəxsin cəmində də ola bilir, təkində də. Mübtədə III şəxsin cəmində, xəbər III şəxsin təkində olduqda kəmiyyətə görə uzlaşma pozulur. Xəbərin mübtədə ilə yalnız şəxsə görə uzlaşması *yarımçıq* uzlaşmadır; məs.: *Tələt və Yusif qarağacın altında əyləşmişdilər.* (S. Əhmədov) *Çadırlar ordu düşərgəsini, yurtları xatırladır* (S. Əhmədov) - cümlələrindən birincisində xəbər mübtədə ilə tam uzlaşmış (*Tələt və Yusif əyləşmişdilər*), ikincisində yarımçıq uzlaşmışdır (*Çadırlar xatırladır*). III şəxsin cəmində xəbərin mübtədə ilə kəmiyyətə uzlaşması tədricən öz əhəmiyyətini itirməkdədir. Cansız varlıqları, mücərrəd məfhumları ifadə edən sözlər mübtədə vəzifəsində işləndikdə xəbər onunla kəmiyyətə uzlaşmır; məs.: *Doğdu gül üzlü səhər, İşıqlandı üfüqlər.* (S.Vurğun) *Quyuların ağızına tökülən qumlar yağış altında bərkimişdi.* (Mir Cəlal) *Bütün bu düşüncələr Mərdanın səbrini daha da tükəndirdi* (Mir Cəlal) - cümlələrində mübtədələr (*üfüqlər, qumlar, düşüncələr*) cəm olsa da, xəbərler təkdir və onları (*ışığılandı, bərkimişdi, tükəndirdi*) cəmləmək olmaz. Yalnız mübtədanın mənasında şəxsləndirmə olduqda xəbəri cəmləmək olar: *Yarpaqlar pıçıldadırdılar.*

Boz qarğalar qarışmasın(lar) bülbüllərin xoş səsinə. (S.Vurğun) *Hürüşən itlər səs-səsə vermişdi(lər).* *Qarğalar qarılıdırdı(lar).* *Ev quşları - toyuqlar, qazlar, hinduşkalar eyvanlarda, həyətlərdə gizləndilər.* (Ə.Vəliyev). *Quzular, çəpişlər, buzovlar göy otdan yeyib oynağa qulxdılar.* *Qulunlar otlayıb doyandan sonra uzanıb özlərini günə verdilər* (Ə.Vəliyev) - cümlələrindən görüldüyü kimi, mübtədə heyvan və quşlarla bağlı anlayışları ifadə etdikdə xəbər onunla kəmiyyətə uzlaşa da bilir, uzlaşmaya da bilir.

Mübtədə insan məfhumu ifadə etdikdə xəbər onunla III şəxsin cəmində əksərən tam uzlaşır; məs.: *Onlar yarı Şərq, yarı Avropa üslubu ilə bəzənmiş kiçik bir otağa girdilər.* (İ.Əfəndiyev) *Yəqin ki, indi körpüsəlanlar da öz balaca aparatları ilə qulaq asırlar.* (İ.Əfəndiyev) *Qayınata ilə kürəkən nərd oynayırdılar.* (İ.Əfəndiyev) *Qız-gəlintər bostandakı göyərtidən yığıb dadlı bişmiş hazırladırlar.* (Ə.Vəliyev)

Xəbər insan məfhumu ifadə edən mübtədalarla tam uzlaşmadıqda onu uzlaşdırmaq mümkündür; məs.: *Odlar ölkəsindən bizim elçilər Getmişdi rəhbərlə görüşmək üçün.* (S.Vurğun) **Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmışdır** (S.Vurğun) - misralarında *getmişdi, dil açmışdı* xəbərlərini *getmişdilər, dil açmışlar* şəklində də işlətmək olar.

Aydındır ki, kəmiyyətə uzlaşma da insan məfhumu ilə bağlı formalaşmış, ona görə də I və II şəxslərdə pozulmur. III şəxsin cəmində isə insandan cansız varlığa doğru getdikcə zəifləyir.

İDARƏ

İdarə əlaqəsi də, tabelilik əlaqəsi kimi, təbii ki, özünü əsas və asılı tərəflər arasında göstərir. Morfoloji əlaməti ismin hal şəkilçiləridir. Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəf ismin bu və ya başqa bir halında işlənməli olur. Deməli, hal şəkilçili tərəf asılı tərəfdir; məs.: *O mənə cavab verməyəyərk üzünü yana çevirdi* - cümləsində *mənə, üzünü, yana* sözləri asılı tərəflərdir. *Mənə* sözü *cavab verməyəyərk* sözünün tələbi ilə yönlük halda. *üzünü, yana* sözləri *çevirdi* sözünün tələbi ilə təsirlik və yönlük hallarında işlənməli olmuş, idarə olunmuşdur.

Əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəfin ismin müəyyən bir hal şəkilçisini qəbul edərək dəyişməsinə idarə deyilir.

İsim hallarının hamısı idarə əlaqəsinə xidmət etmir. Adlıq hal subyekt halıdır və cümlədə adətən mübtədə vəzifəsində, yanaşma əlaqəli birləşmələrin (*şüşə qab, taxta qapı*) birinci tərəfi kimi çıxış edərək təyin vəzifəsində işləyir. Qeyri-müəyyənlik bildirən ziyəlik və təsirlik hallarında olan sözlər (*uşaq paltosu, paltó geymək* birləşmələrinin birinci tərəfi) aid olduğu sözlə yanaşma əlaqəsində olur. Beləliklə, idarə əlaqəsində asılı tərəf dedikdə, ismin ziyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan (*-in, -in, -un, -ün; -a, -ə; -ı, -i, -u, -ü; -da, -də; -dan, -dən* şəkilçili) sözlər nəzərdə tutulur. Həmin halları tələb edən sözlər idarə edən sözlərdir, əsas tərəfdir.

Uzlaşma və idarə əlaqələrinin mühüm fərqləri vardır. Uzlaşma əsas və asılı tərəflərin formaca uyğunluğuna əsaslanır, idarə isə əsas tərəfin daxili məzmunundan doğur. *Mən gəlirəm* - cümləsində *gəlirəm* sözünün *mən* sözü ilə uzlaşmasının *mən* sözünün daxili məzmunu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, *mən* sözü ilə məntiqi rəbitəsi ola bilən bütün fellər I şəxs təkin şəxs şəkilçisini qəbul edərək həmin sözlə uzlaşa bilər. Lakin idarə

əlaqəsi əsas tərəfin qrammatik semantikasi ilə bağlıdır; *getmək* feli öz daxili mənasına görə ya yönlük, ya da çıxışlıq hallarında söz tələb edir: *evə getmək, evdən getmək; görmək* feli təsirlik və yerlik hallarında söz tələb edir: *səni görmək, işdə görmək; oxumaq* feli semantik imkanlarına görə daha çox halda söz tələb edir: *kitabı oxumaq, sənə oxumaq, evdə oxumaq, kitabdən oxumaq* və s. Uzlaşmanın mühüm səciyyəsi budur ki, əsas tərəfin forması asılı tərəfdə əks olunur, idarə əlaqəsində asılı tərəf əsas tərəfi əks etdirə bilmir: *şəhər* sözü *oxuyuram* sözünün tələbi ilə də idarə oluna bilər, *işləyirəm* sözünün tələbi ilə də.

Sinonim söz və ifadələrin hallara münasibətində fərq ola bilər. Məsələn, *qulaq asmaq* feli sözləri yönlük (*radioya qulaq asmaq*), onunla sinonim olan *dinləmək* feli təsirlik halda (*danışanı dinləmək*) tələb edir. Bu xüsusiyyət sözlərin etimoloji cəhətindən, həqiqi və ya məcazi mənada işlənməsindən irəli gəlir. Çoxmənalı və omonim sözlər passiv və ya fəal idarəçilik imkanına malik olur; məs.: *gəzmək* feli istirahət etmək mənasında obyekt tələb etməkdə qeyri-fəal olduğu halda, *axtarmaq* mənasında (bir şeyi axtarmaq) fəaldır və obyekt bildirən sözlə birgə işlənir.

İdarə əlaqəsində bütün əsas nitq hissələri həm asılı, həm də əsas tərəf kimi çıxış edə bilər.

Asılı tərəf, aydındır ki, hallana bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Ona görə də idarə əlaqəsinin asılı tərəfi kimi isimlər, əvəzlik (şəxs əvəzlilikləri, qayıdış əvəzliyi, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər və s.) və məsdərlər daha fəaldır.

İsimplərin idarə olunması: *evə getmək, məktubu oxumaq, Əhmədi çağırmaq, buludları seyr etmək, bağda dincəlmək*;

Əvəzliliklərin idarə olunması: *səni dinləmək, onu çağırmaq, heç kəsi oymatmamaq, özünü gözləmək*;

Məsdərlərin idarə olunması: *işləməyi bacarmaq, ov etməyi xoşlamaq, təhsil almağa getmək, danışmaqdan yorulmaq*;

Sifətlər, saylar, işarə əvəzlilikləri və feli sifətlər yalnız isimləşməklə hallanır və idarə olunur:

Sifətlərin idarə olunması: *ağı qaradan seçmək, yaxşını pisdən fərqləndirmək, qırmızıya aludə olmaq, çolağı və qolsuzu sağaltmaq, dəlini ağıldandırmaq*;

Sayların idarə olunması: *əllini ikiyə bölmək, beşi ona vurmaq, yüzü dörd dəfə artırmaq, ondan beşini çıxmaq*;

İşarə əvəzliliklərinin idarə olunması: *bunu yada salmaq, elələrini nəzərə almamaq, belələrini xeyir-dua vermək*;

Feli sifətlərin idarə olunması: *işləyənlərə mane olmamaq, oxuyanı alqışlamaq, yazdıqlarını gözdən keçirmək, dediklərinə əməl etmək*.

Yalnız nitq hissələri deyil, bir sıra ismi və feli birləşmələr də idarə əlaqəsində asılı tərəf kimi çıxış edir: *macəra kitablarını oxumaq, otağın qapısını bağlamaq, qapının cəftəsini keçirmək, səhnəyə çıxanları alqışlamaq, uşaqların mükafatlandırılmasına sevinmək, gündəlik yazmaqdan xoşlanmaq* və s.

İdarə əlaqəsinin *ə s a s* tərəfi də bütün müstəqil nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin əsas nitq hissələri içərisində fellər adları daha fəal idarə edir. Fellər təsirli və təsirsiz olmaqla, növlər üzrə dəyişməklə öz ətrafına çoxlu söz toplayır, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələr yaradır. Obyekt əlaqəli sözlərin əksəriyyətini, relyativ əlaqəli sözlərin bir qismini idarə yolu ilə özünə tabe edir. Buna görə də idarə əlaqəsini adətən əsas tərəfə görə iki növə ayırırlar: *fellərlə idarə, başqa nitq hissələri ilə idarə*.⁴

Şəxslı (təsrif formalı) fellərlə feli bağlama, feli sifət və məsdərlərin idarəsində fərqlər vardır. Şəxslı fellər də, feli bağlamalar da ismin dörd halını - yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edir; məs.: *Mən evə gedirəm. Mən evi təmir edirəm. Mən evdə işləyirəm. Mən evdən çıxıram* - cümlələrində *evə, evi, evdə, evdən* sözləri şəxslı fellərlə (*gedirəm, təmir edirəm, işləyirəm, çıxıram*) idarə olunmuşdur. Həmin sözlər eyni qayda ilə feli bağlama vasitəsilə də idarə olunur: *evə gedəndə, evi təmir edəndə, evdə işləyəndə, evdən çıxanda*. Fərq buradadır ki, şəxslı fellərlə idarə nəticəsində predikativ birləşmə (cümlə), feli bağlama ilə idarə nəticəsində qeyri-predikativ birləşmə (söz birləşməsi) yaranır.

Məsdərlər və feli sifətlər də ismin həmin dörd halını idarə edir və söz birləşmələri əmələ gətirir:

<i>evə getmək</i>	<i>evə gedən</i>
<i>evi təmir etmək</i>	<i>evi təmir edən</i>
<i>evdə işləmək</i>	<i>evdə işləyən</i>
<i>evdən çıxmaq</i>	<i>evdən çıxan</i>

Lakin məsdərin və feli sifətlərin idarə imkanları şəxslı fellərdən və feli bağlamalardan artıqdır. Məsdər isim xüsusiyyətinə malik olduğu (hərəkətin adını bildirdiyi), feli sifətlər isə isimləşə bildiyi üçün ismin yi-

yələlik halı ilə də əlaqələnir və ismi birləşmələr əmələ gətirir: *uşağın ağ-lamağı, Ayın uzaqdan görünməyi; tələbənin oxuyanı, insanın düşünəni* və s. Məsədlərin və feli sifətlərin yiyələlik halı idarəsində statiklik, qalan halları idarəsində dinamiklik vardır.

Başqa nitq hissələri ismin yiyələlik halını tələb etməkdə daha fəaldır. Bu zaman asılı tərəf yiyələlik halın şəkilçisini, əsas tərəf isə müvafiq mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Sifət, say və işarə əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmək üçün isimləşir.

İsimlərlə idarə: *dağların qarı, çayların suyu, Günəşin şüası, çiçəklərin ətri;*

Sifətlərlə idarə: *almanın qırmızı, meyvələrin dadlı, şəhərimizin gözəli, danışanların ağıllı;*

Saylarla idarə: *kitabların bir neçəsi, adamların çaxu, uşaqların (uşaqlardan) ikisi, tələbələrin on beşi;*

Əvəzliliklərlə idarə: *adamların beləsi, onun özü, bunun necəsi (yoxdur), kitabın nəyi (maraqlıdır);*

Zərflərlə idarə: *evlərin yuxarısı, divarların aşağısı, həftənin əvvəli, həmin günün səhəri.*

Başqa nitq hissələri qeyri-fəal şəkildə ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını da idarə edə bilər; məs.: *insana məhəbbət, düşməyə nifrət; dağlarda lələ, gözlərdə sevinç; daşdan divar, əldən iti* və s.

İsmin yiyələlik və təsirlik hallarını idarə etməkdə fəllərlə başqa nitq hissələri arasında bir əkslik vardır. Fəllər ismin yiyələlik halı ilə çox zəif əlaqələnir, belə ki, yalnız məsədlər və isimləşmiş feli sifətlər yiyələlik halda söz tələb edə bilər. Bunun əksinə olaraq, başqa nitq hissələri yiyələlik halı idarə etməkdə çox fəaldır.

Təsirlik halın idarə olunmasında isə vəziyyət əksinədir. Başqa nitq hissələri təsirlik hal ilə heç cür əlaqələnmə bilmir. Təsirlik halda olan söz və birləşmələr cümlədə yalnız təsirli fəllərin tələbi ilə işlənir.

Ədəbi dil normalarına uyğun olaraq, idarə əlaqəsinin asılı tərəfi əvvəl, əsas tərəfi sonra işlənir. Yeni informasiya əsas tərəfdə olur. Lakin bədii dildə, emosional nitqdə, bu və ya digər üzvün aktualaşdırılması nəticəsində idarə əlaqəsinin tərəfləri öz yerlərini dəyişir; məs.: *Baxıb o solğun gülə, Əlilə atdı çölə* (S.Vurğun) - misralarında *gülə* sözü əsas tərəfdən - *baxıb* sözündən, *çölə* sözü isə *atdı* sözündən sonra işlənmiş, aktualaşdırılmışdır.

Normativ sıra əsasında tabelilik əlaqələrini aşağıdakı şəkildə sxemləşdirmək olar (tərəflərin adlarının ifadəsi üçün sinonim terminlərdən istifadə

də edilir. *Əsas tərəf* termini ilə yanaşı, *müstəqil tərəf*, *tabe edən tərəf*; *asılı tərəf* termini ilə yanaşı, *qeyri-müstəqil tərəf*, *tabe olan tərəf* sözləri də işlədilir. Bunlardan əlavə, hər bir əlaqə üsulunun adına uyğun terminlər də var: *yanaşan - yanaşılan*, *uzlaşan - uzlaşdıran*, *idarə olunan - idarə edən tərəflər*).

Y a n a ş m a:

	→	
	<i>uca</i>	<i>çinar</i>
	asılı t.	əsas t.
q.	müstəqil t.	müstəqil t.
	tabe olan t.	tabe edən t.
	yanaşan t.	yanaşılan t.

Yanaşma əlaqəsində tərəflərin sırası sabitdir və pozulmur.

İ d a r ə:

	→	
	<i>Çinara</i>	<i>baxıram.</i>
	asılı t.	əsas t.
q.	müstəqil t.	müstəqil t.
	tabe olan t.	tabe edən t.
	idarə olunan t.	idarə edən t.

U z l a ş m a:

	←	
	<i>Çinar</i>	<i>ucadır.</i>
	əsas t.	asılı t.
	müstəqil t.	q. müstəqil t.
	tabe edən t.	tabe olan t.
	uzlaşdıran t.	uzlaşan t.

Uzlaşma və idarə əlaqələrində tərəflər yerlərini dəyişə bilər:

←	
<i>Baxıram çinara.</i>	
əsas t.	asılı t.

	→
<i>Ucadır çinar</i>	
asılı t.	əsas t.

SİNTAKTİK VAHİDLƏRİN TƏRTİBİNDƏ ROLU OLAN BAŞQA VASİTƏLƏR

Söz birləşmələri, cümlələr və sintaktik bütövlər müstəqil sözlərin (söz-formaların), köməkçi sözlərin, nisbi əvəzliliklərin, komponentlərin sırasının, sözdəyişdirici şəkilçilərin, intonasiya və fasilənin, məntiqi vurğu və təkrarların varlığı əsasında formalaşır. Sintaktik vahidlərin mənası onu təşkil edən sözlərin, birləşmə və cümlələrin mənasından asılı olur.

Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər bir-biri ilə sözdəyişdirici şəkilçilərin, xüsusilə hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin vasitəsi ilə əlaqələnir. Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək sintaktik əlaqəyə girən sözlər *söz-formalar* (sözlərin derivatları) adlanır; məs.: *çəmənin ətri, çəməndə gəzmək, çəməni kimi gözəl* birləşmələrində *çəmənin, çəməndə, çəməni kimi* sözləri “çəməni” sözünün söz-formalarıdır və bunlar onun digər sözlərlə əlaqəsinə səbəb olmuşdur. *Mərdan Yaqubdan ayrılında çiynində beşaçılan, altında boz at vardı* (Mir Cəlal) - cümləsində *Yaqubdan, çiynində, altında* sözləri *Yaqub, çiyni, alt* sözlərinin söz-formalarıdır; *Yaqubdan* söz-forması *ayrılında, çiynində, altında* söz-formaları *vardı* sözü ilə əlaqələnmişdir.

Köməkçi sözlərdən daha çox *bağlayıcı* və *qoşmalar* sözlər arasında əlaqə yaradır, söz birləşmələrinin və cümlələrin (bağlayıcılar həm də sintaktik bütövlərin) təşkilinə xidmət edir. Məsələn: *Bir dəfə də olsun, mən onu qaşqabaqlı və ya qəmgin görməmişdim. Və mən düşünürdüm ki, kaş mənim anam da Nəbat xala kimi qozbel olaydı, amma onun kimi o da heç bir zaman xəstələnməyəydi* (İ. Əfəndiyev) - cümləsində *və, və ya, amma, da* tabesizlik, *ki* tabelilik bağlayıcılarından istifadə edilmişdir. *Ki* bağlayıcısı tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlamış, *və ya* bağlayıcısı həmcins tərz zərfliliklərini, *amma* bağlayıcısı budaq cümlə şəklində olan qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirmiş, *və* bağlayıcısı sintaktik bütövün müstəqil cümlələri arasında əlaqə yaratmışdır; *kimi* qoşmasının iştirakı ilə *Nəbat xala kimi qozbel olaydı, onun kimi xəstələnməyəydi* predikativ birləşmələri yaranmışdır. Qoşmalar birləşmə və cümlə daxilində intensiv əlaqə vasitəsi kimi çox zəngin imkanlara malikdir.

Mürəkkəb cümlə komponentlərinin təşkilində, sintaktik bütövlərin qurulmasında *əvəzliliklərin* rolu böyükdür. Şəxs əvəzlilikləri, işarə və sual əvəzlilikləri təkrara yol verməmək üçün müxtəlif əşya və hadisələrin

adları əvəzində işlənərək mətn komponentlərinin əlaqəsinə geniş xidmət edir. İşarə əvəzlilikləri tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində **qəlib söz** kimi işlənərək, baş cümlədən sonra budaq cümlə gəlməsi və budaq cümlənin növünün müəyyənlişməsi üçün mühüm göstərici kimi çıxış edir. Nisbi əvəzliliklər “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə geniş fəaliyyət dairəsinə malik olub, **bağlayıcı söz** vəzifəsində budaq cümlələri baş cümləyə bağlayır. *Dəyirman pərləri elə firlanır ki, görmək olmur.* (Mir Cəlal) *Sən necə deyirsən, elə də olmalıdır* - cümlələrindən birincisində *elə* sözü tərz budaq cümləsinin baş cümlədə yerliyi vəzifəsində işlənmiş, ikinci cümlədə *necə* sözü bağlayıcı söz, *elə* sözü qarşılıq bildirən söz (korrelyat) kimi baş və budaq cümlələr arasında əlaqə yaratmışdır.

Söz sırası da birləşmə və cümlələrin qurulmasında həlledici rola malikdir. Sözlər sintaktik vahidlərin kommunikativ funksiyası, tematik progressiya ilə əlaqədar sıralanır. **İntonasiya, fasilə və məntiqi vurğu** kommunikasiya məqsədini yerinə yetirən və aydınlaşdıran ən mühüm vasitələrdir.

Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

Məni öldürməyin, sizə heç bir xeyiri yoxdu. (F.Kərimzadə) *Qırmızı çalmalı yabının üstündəki yükü götürüb yerə qoydu.* (F.Kərimzadə) *Mənə babam Uzun Həsən kimi at seçmək istəyir.* (F.Kərimzadə) *Bu kişnəyə Alapaça idi.* (F. Kərimzadə) *O, artıq şöhrətdən boyun qaçırdı.* (M. Kağanqatlı. “Alban tarixi” - Qaynaqlar, s. 52)

Düzgün işarələrindən düzgün istifadə edilmədiyindən bu cümlələrdə ritmik-melodik axın, fasilə müəllif istəyinə müvafiq deyil, hətta söz sırası da müəllif fikrinin düzgün anlaşılmasına kömək etmir. Yalnız həmin cümlələrin işləndiyi sintaktik bütövlər mühitində onların məzmununu düzgün dərk etmək olur. Əks təqdirdə, hər bir cümləni müxtəlif mənalara yozmaq mümkündür. Birinci cümlə obraz nitqinin məhsuludur. Cümlədəki vergülə əsasən obraz istəyini belə dərk etmək olur: “Məni öldürməyin. Öldürməyin sizə heç bir xeyiri yoxdur”. Lakin mətndən aydın olur ki, vergül artıqdır və *öldürməyin* sözündən sonra belə aydın fasiləyə heç bir ehtiyac yoxdur. Həm də bu söz felin əmr şəklində deyil, söz birləşməsinin (*öldürməyin xeyiri*) birinci tərəfi kimi işlənmiş, məsdər yiyəlik halın şəkilçisini qəbul etmişdir. Vergülü atdıqda cümlənin ritmik-melodik axını da dəyişir, fikir də. Kommunikasiya məqsədində fərq yaranır: fasilə ilə tələffüz edilən formada nəzərdə tutulan *siz* sözü tema, *məni öl-*

dürməyin sözləri rema səciyyəsi daşıyır, təkrar edilən *öldürməyin* sözü ilə *sizə xeyiri yoxdur* sözləri ikinci tema - rema cərgəsini yaradır və tematik inkişafa səbəb olur. Eyni zamanda bütövlükdə ikinci komponent (vergüldən sonrakı hissə) birincinin reması kimi fikri irəlilədir. Vergülü atdıqda vəziyyət tamamilə dəyişir: *məni öldürməyin* - sözləri tema, *sizə xeyiri yoxdu* sözləri rema funksiyası daşıyır. Hətta *öldürməyin* sözündə şəkilçilərin funksiyası da dəyişir: vergül olduqda bu sözdə inkarlıq və şəxs şəkilçisi (*öldür-mə-yin*), vergül olmadıqda məsdər və ziyəlik hal şəkilçisi var (*öldür-məy(k)-in*).

Qırmızı çalmalı yabının üstündəki yükü götürüb yerə qoydu - cümləsində vəziyyət yuxarıdakı cümlənin əksinədir. Cümləni sintaktik bütövdən çıxarıb, mətni nəzərə almadan oxuduqda belə güman etmək olur ki, yabının başında qırmızı çalma var imiş və kim isə onun belindəki yükü götürüb yerə qoyub. Lakin bu cümlədən bir qədər əvvəl işlənmiş *Sifəti mis rənginə çalan, qırmızı çalmalı adam ondan soruşdu* - cümləsi göstərir ki, həmin cümlədəki *qırmızı çalmalı* ata aid deyil, isimləşmiş sifət birləşməsidir və mübtədə vəzifəsində işlənmişdir. Belə olduqda tələffüzdə də, mənada da fərq yaranır: *qırmızı çalmalı* birləşməsindən sonra bir qədər fasilə edilməlidir; - birləşmə cümlədə "məlum olan"ı bildirir, cümlənin temasıdır. Qalan hissə remadır. Aydın olsun deyə, yazıçı həmin birləşmədən sonra vergül qoya bilərdi.

Mənə babam Uzun Həsən kimi at seçmək istəyir - cümləsində xüsusiləşmiş hissə - *babam Uzun Həsən kimi* sözləri vergüllə ayrılmadığından tərz zərfliyi *at* sözünün təyini kimi başa düşülür və vulqar mənə ifadə edir. Əslində, cümlənin tam açılışı belədir: *Bir vaxtlar babam Uzun Həsən özünə yaxşı atlar seçdiyi kimi, o da mənə yaxşı at seçmək istəyir*. obraz nitqində fikir qısa ifadə olunmuşdur, vergül olmadığından fasilə itir və söz sırası fikri dolaşdırır.

Bu kişnəyən Alapaça idi - cümləsini də intonasiya, fasilə və məntiqi vurğunun yerini dəyişməklə müxtəlif mənalarda başa düşmək mümkündür: *Bu, kişnəyən Alapaça idi. Bu kişnəyən - Alapaça idi*. Birinci halda *bu* - tema, *kişnəyən Alapaça idi* - remadır; ikinci halda *bu kişnəyən* - tema, *Alapaça idi* - remadır.

Son cümlədə (*O, artıq şöhrətdən boyun qaçırdı*) *artıq* sözünün ədat və sifət kimi dərk olunması cümlənin leksik semantikasının dəyişməsinə səbəb olur. *Artıq* sözü ədat kimi başa düşüldükdə haqqında danışılan şəxsin ümumiyyətlə şöhrətdən imtina etdiyi ifadə edilir; sifət kimi başa düşül-

dükdə hər cür şöhrətdən yox, artıq (əlavə) şöhrətdən imtina edildiyi bilinir (əsərdə bu ikinci mənadır).

Göründüyü kimi, prosodik vasitələrin (intonasiya, fasilə, vurğu və s.-in) və söz sırasının sintaktik vahidlərin təşəkkülündə, cümlənin və sintaktik bütövlərin kommunikativ funksiyanı lazımi keyfiyyətdə yerinə yetirməsində çox böyük rolu vardır.

Cümlə və mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələr sırasında **təkrarlar** və komponentlərin **paralelliyi** də vacib əlamətlər kimi nəzərdə tutulmalıdır. Sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin təkrarı sintaktik bütövlərin qurulmasında ən zəruri vasitələr hesab olunur. Eyni sintaktik strukturun anafirik və ya epifirik təkrarı cümlə və mətn komponentlərinin əlaqəsinə xidmət edir. *Dost ağlar, düşməni gülər. Dost - bir, düşməni - on bir. Kar eşitməz - uydurur, kor görməz - quraşdırar. Buyruq sənin, qulluq mənim* və s. tipli atalar sözlərinin, məsələlərin komponentləri eyni strukturun təkrarı, paralellik əsasında formalaşmışdır. Paralel tərkib hissələrdə təkrar olunmalı sözün ixtisarı da tərkib hissələri əlaqələndirən vasitələrdəndir: *Oğru qalana yanar, mal sahibi gedənə. Öyrini tox görmədim, doğrunu uc. Qonaq qonağı istəməz, ev yiyəsi heç birini* və s. Tərkib hissələri ellipsislə səciyyələnən cümlələr də əlaqə və kommunikasiya vasitəsi kimi gərəklidir: *Gözdən iraq, könüldən uzaq. Dövlətdə dəvə, övladda nəvə.* (Atalar sözləri) Hətta bu məqamda sonrakı komponentdə xəbərlilik şəkilçisinin ixtisarı da komponentləri əlaqələndirməyə kömək edir: *Ər-arvad ipəkdir, araya girən - köpək.* (Atalar sözü)

Söz birləşmələrinin, cümlələrin və sintaktik bütövlərin təşəkkülündə rolu olan vasitələri nəzərdən keçirdik. Bu cür məlum əlaqə vasitə və üsulları ilə yanaşı, sözlər arasında elə əlaqə formaları da var ki, onlar ya ümumi normadan kənara çıxır, yaxud da dilçilik ədəbiyyatında başqa cür izah edilir. Belələri, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mübahisəli, hələ "ad qoyulmamış"³ məsələlərdən biri feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri daxilində adlıq halda işlənən sözlərlə həmin feli sifət, feli bağlama və məsdərlər arasındakı əlaqə üsulunun müəyyənləşdirilməməsidir. Cümlələrə diqqət yetirək:

Mən oxuyan kitabı sən də oxumusan.

Sən oxuyan kitabı mən də oxumuşam.

O (Əhməd) oxuyan kitabı mən də oxumuşam.

Biz oxuyan kitabı siz də oxumusunuz.

Siz oxuyan kitabı biz də oxumuşuq.

Onlar (Əhmədgil) oxuyan kitabı biz də oxumuşuq.

Mən gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

Sən gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

O (Əhməd) gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

Biz gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

Siz gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

Onlar (Əhmədgil) gələndə yaz idi, gedəndə payız oldu.

Təkcə mən çalışmaqla nə olacaq?

Təkcə sən çalışmaqla nə olacaq?

Təkcə o (Əhməd) çalışmaqla nə olacaq?

Təkcə biz çalışmaqla nə olacaq?

Təkcə siz çalışmaqla nə olacaq?

Təkcə onlar (Əhmədgil) çalışmaqla nə olacaq?

Misallardan göründüyü kimi, hansı tərəfin əsas, hansı tərəfin asılı olduğu dəqiqləşdirilməmiş bu əlaqədə sağ tərəfdə feli sifət, feli bağlama və ya məsdər, sol tərəfdə I və II şəxslərdə əvəzlik, III şəxsədə əvəzlik və isim işlənir. Əvəzlik və isimlər adlıq halda olur, subyekt birləşməsi əmələ gətirir.

Bu cür birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsindən danışmaq olmaz. Şəxssizlik (şəxs şəkilçisinin olmaması) feli sifət, feli bağlama və məsdərin birinci tərəflə (*mən, sən, o, Əhməd, biz, siz, onlar, Əhmədgil* sözləri ilə) uzlaşmasına imkan vermir. Bu cür birləşmələrdə yanaşma və idarədən də danışmaq olmaz. Şəxs əvəzlilikləri və xüsusi isimlər subyekt funksiyasında ola-ola, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərə yanaşmaz. Hallana bilən sözlər (birinci tərəf) adlıq halda olduğu üçün tərəflər arasında idarə əlaqəsi də qeyri-mümkündür.

“Subyekt bildirən söz + şəxssiz fel” quruluşlu bu cür birləşmələrdə əlaqə “əşya və onun hərəkəti” prinsipinə əsasən *söz sırası və intonasiasının köməyi ilə yaranır*. Şübhəsiz, bu cür birləşmələr aqqlütinativ dildə analitizm meylləri ilə bağlıdır.

M ə l u m a t ü ç ü n . Ayrıca subyektli olan bu cür tərkiblərin tədris və təhlilində də vahid və aydın prinsip yoxdur. Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrindən danışılarkən tərkib-

lərin (feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərinin) cümlənin mürəkkəb üzvü olduğu göstərilir. "Feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan mübtədalar", "Feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunan təyinlər" və s. yarımbaşlıqlar, zərfliyin bir sıra mənə növlərinin feli bağlama tərkibləri ilə bol-bol ifadəsi bu mövqeyin aydınlığına şübhə qoymur.⁶ Digər tərəfdən, tərkibdaxili üzvlərin təhlili nəzərdə tutulur, tamamlıq və zərfliklərin feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri daxilində də işləndiyi qeyd edilir. Bunun üçün tamamlıq və zərfliyin təriflərinə diqqət yetirmək kifayətdir: "Tamamlıqlar feli xəbərə (tərkib daxilində məsdər, feli sifət və feli bağlamalara), həmçinin ismi xəbərə aid olur". "Zərflilər cümlədə, əsasən, feli xəbərə (tərkib daxilində məsdər, feli sifət və feli bağlamaya), həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə" aid olur.⁷

Eyni dil vahidi həm mürəkkəb üzv kimi götürülür, həm də onu tərkibdaxili üzvlərə ayırmaq məsləhət görülür. Lakin bu mövqedə olan alimlərimiz tərkibləri daxili üzvlərinə ayırma prosesində də ardıcıl deyillər. *Alim teleskopla göyə baxanda Mənim tuti dilim birdən lat ohur* (S.Vurğun) - misra-cümləsində feli bağlama tərkibi (*Alim teleskopla göyə baxanda*) mürəkkəb zaman zərfliyidir (tərkibləri budaq cümlə hesab edənlərin fikrini bura qarışdırmırıq). Həmin tərkibi daxili üzvlərinə ayırısaq, *teleskopla* - vasitəli tamamlıq, *göyə* - yer zərfliyi kimi götürülməlidir; *baxanda* - sözünü də zaman zərfliyi kimi ayıra bilərik. Tərkiblərin bu cür təhlili prosesində çətinlik törədən subyekt bildirən *alim* sözüdür; bu sözü (*alim* sözünü) nə xəbər, nə tamamlıq, nə təyin, nə də zərflik adlandırmaq olar. Həmin söz yalnız mübtədaya uyğun gəlir. Lakin onu mübtədə adlandırsa, onda böyük bir konsepsiya - tərkiblərin budaq cümlə ola bilməməsi konsepsiyası öz əhəmiyyətini itirmiş olar. Ona görə də bu konsepsiyanın tərəfdarları tərkibləri daxili üzvlərinə ayırma prosesində subyekt bildirən sözlə şəxssiz (tərif olunmamış) feli birlikdə götürməyi (*alim baxanda* şəklində zaman zərfliyi kimi) məsləhət görürlər ki, bu da elmi ardıcılıq deyildir. Oudur ki tərkiblərin budaq cümlə olub-olmaması məsələsi dəqiqləşdirilənə qədər onların mürəkkəb bir üzv kimi izahı tədris üçün daha əlverişlidir.

2. Azərbaycan dilçiliyində mübtədə ilə xəbər arasında qeydsiz-şərtsiz uzlaşma əlaqəsinin olduğu qəbul edilmişdir: xəbər şəxsə və kəmiyyətə görə mübtədə ilə uzlaşır. Lakin ümumi dilçilikdə xəbərlə mübtədə arasında əlaqə məsələsinə dair başqa mülahizələr də vardır. Məsələn, Y.V.Kroteviçin fikrincə, mübtədə ilə xəbərin əlaqəsini tabelilik əlaqəsi hesab edən ənənəvi baxışla razılaşmaq çətindir; bu əlaqə tabelilikdən fərqlənən xüsusi əlaqə növüdür. Buna bənzər fikir V.V.Vinoqradovun "Rus dilinin qrammatikası"na yazdığı müqəddimədə də vardır. V.V.Vinoqradov *Я вижу, Ты слышишь* tipli cümlələrə əsaslanaraq yazır: "Müasir rus dili baxımından demək çətindir ki, belə hallarda nə nə ilə uzlaşır - felin forması əvəzliliklə, yaxud əksinə."⁸

Bəzi rus ali məktəb dərslərlərində artıq mübtədə ilə xəbər arasında tabelilik əlaqəsi deyil, *koordinasiya* olduğu göstərilir: "Cümlənin baş üzvləri mübtədə və xəbər arasında *koordinasiya* adlanan qarşılıqlı sintaktik əlaqə vardır. Belə ki, *Я пишу; Ты работаешь; Она вышивает*

cümlələrində, bir tərəfdən, cüttərkibli cümlənin mübtədasi vəzifəsində işlənən *я, ты, она* şəxs əvəzlilikləri xəbər vəzifəsində işlənən *нишу, работаешь, вышиваает* fellərinin formasını müəyyənləşdirir; o biri tərəfdən, *нишу, работаешь, вышиваает* fellərinin forması müvafiq olaraq *я, ты, она* əvəzlilikləri ilə uyğunlaşır”⁹ Dərslikdə uzlaşmanın söz birləşmələrində atributiv əlaqə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərdiyi, birtərəfli əlaqə olduğu, lakin koordinasiyanın predikativ birləşmələrdə qarşılıqlı əlaqə kimi çıxış etdiyi qeyd edilmiş, bu iki əlaqə növünün bir sıra başqa fərqləri də üzə çıxarılmışdır.

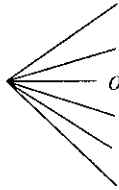
Analitik-sintetik quruluşlu rus dilində mübtədanın rolu daha böyükdür. *Я студент* tipli cümlələrdə işin icrasının hansı şəxsə aid olduğunu yalnız mübtədə-əvəzlik bildirir. Bizim dilimizdə vəziyyət bunun əksinədir: *Мən tələbəyəm* əvəzinə, sadəcə *Tələbəyəm* də demək olar və heç bir fərq yaranmaz. Əgər rus dilində mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma deyil, qarşılıqlı uyğunlaşma - koordinasiya müəyyən edilirsə, bizim dilimizdə mübtədə ilə xəbər arasında, tabesizlik və tabelilik əlaqələrindən fərqli bir əlaqə üsulu kimi, koordinasiyadan daha inamla danışmaq olar. Bu məsələ dilçilərimizi düşündürməlidir.

3. Azərbaycan dilində çox işlənən cüttərkibli cümlə növlərinin bir qisminə mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi olmur; məs.:

*Ey insanlar, qəlbinizə yaxın mənəm,
Sirdaşınız, baxın - mənəm!*

(S. Rüstəm)

Bu misralarda *qəlbinizə yaxın mübtədə, mənəm xəbər, sirdaşınız mübtədə, mənəm xəbərdir*. Mübtədalar III şəxsin, xəbərlər I şəxsin təkindədir. Bu cür cümlələrdə mübtədə sabit qala-qala, xəbər bütün şəxslər üzrə dəyişə bilər; məs.: *İnsana can verən, ruh verən sənsən* (S. Vurğun) - cümləsinin xəbərini şəxslər üzrə dəyişək:

İnsana can verən, ruh verən *mənəm*
sənsən
odur (Əhməddir)
bizik
sizsiniz
onlardır (Əhmədgildir)

Bu sxemdə feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş mübtədə III şəxsin təkində olduğu halda, xəbər bütün şəxslər üzrə dəyişmişdir. Təkcə feli si-

fətlər deyil, əvəzliliklər, ismi birləşmələr də bu cür cümlələrin mübtədasi ola bilər: *İşin sahibi mənəm.* (B. Bayramov) *Möhsün, bu gün dünyanın ən xoşbəxt atası, ən bəxtəvər babası, ən bəxtiyar qayınatası mənəm.* (Ə. Vəliyev) *Sizə gərək - mənəm, mən! Ürək-dirək - mənəm, mən!* (S. Rüstəm) *Göy üzündə qanad çalan nə tərləndir, nə qartal. O - mənəm* (S. Rüstəm) *İnsanın şöhrəti, şərəfi sənsən!* (S. Vurğun) və s.

Misallardan göründüyü kimi, cümlələrdə işlə iş görə öz təbii ifadə vasitəsi ilə ifadə olunmamış, öz ifadə vasitələrini dəyişmişlər. Yəni xəbər olmalı olan söz mübtədə, mübtədə olmalı olan söz xəbər vəzifəsində işlənmişdir. Ona görə də belə cümlələrdə xəbər mübtədə ilə deyil, sanki özü özü ilə uzlaşmış olur (*mən-əm, sən-sən, o-dur, biz-ik, siz-siniz, onlar-dır*).¹⁰

Məlumdur ki, qohum türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sadə cümlə mübtədanın son mövqedə feli və ya ismi xəbərdəki şəxs şəkilçiləri ilə təkrarı əsasında formalaşmışdır. “Mətdə söz ardıcılığının istənilən kəsiyini o şərtlə cümlə saymaq olar ki, orada təkrarın ikinci elementi - şəxs sonluğu meydana çıxıb diqqəti təkrarın birinci elementinə - subyekt ideyasının leksik ifadəsinə qaytarsın və beləliklə, müəyyən söz ardıcılığında qapalıq, başqa cür desək, çərçivəlilik yaratsın”.¹¹ Qeyd etdiyimiz cümlələrdə çərçivəlilik özünü yalnız son məqamda saxlamışdır. Bu tipli cümlələrdə fikrin təbii ifadəsi: *Mən sizə gərəyəm. Mən ürək-dirəyəm. Mən oyam. Sən insanın şöhrəti, şərəfisən* şəklində olmalı idi. Lakin hazırkı ifadə tərz-i - şəxs şəkilçiləri əvəzinə, subyekt ideyasını ifadə edən əvəzliliklərin son mövqeyə keçirilməsi və son mövqedə onların yenidən öz təmsilçiləri ilə birləşməsi (*mən-əm, sən-sən, o-dur, biz-ik, siz-siniz, onlar-dır*) şəxs əvəzliliklərinin aktualaşdırılması, məntiqi vurğunun şəxs əvəzliliklərinin üzərinə düşməsi, yeni informasiyanın əvəzliliklər vasitəsilə verilməsi ilə bağlıdır. Emosionallıq etibarilə güclü olan bu cür cümlələrin xəbəri vəzifəsində isimlər də aktualaşdırıla bilər. Mübtədə III şəxsin cəmində olduqda xəbər yalnız cəm formalar üzrə (*bizik, sizsiniz, onlardır*) dəyişə bilər. Fikrin ifadə məqsədindən asılı olaraq, xəbər inkarda da olur; məs.: *Yalnız mən deyiləm bu gün ağlayan, Ağlayır qoca da, gənc də, qarı da.* (S. Vurğun)

Uzlaşma əlaqəsinin olmadığı bu cür cümlələrdə predikativlik mübtədə və xəbərin sırası, xəbərlik şəkilçilərinin və intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Bu üsul bir-birinə aid olan elementlərin qarşıılıqlı yerləşməsində (yerdəyişməsindən) ibarət olan bir üsuldür ki, birinin digərindən

asılılığı formal əlamətsiz ifadə edilir. Bu üsulla qurulan cümlələrdə şəxs şəkilçilərini yerində (sonda) saxlamaqla baş üzvlərin yerini dəyişsək, son mövqeyə keçən sözlər sintaktik vəzifəsini dəyişməklə, cümlədə aktuallaşma baxımından da fərq yaradacaqdır - xəbər olan hissə rema keyfiyyəti qazanacaqdır: *Həmin o məruzə edən mənəm - Mən həmin o məruzə edənəm. O yurdu xaraba qoyulan sizsiniz? - Siz o yurdu xaraba qoyulansınız? O qaçqınlar bizik. - Biz o qaçqınlarıq.*

4. *Bütün günü hər tərəfə od ələyən günəş təzəcə batmışdı.* (M. İbrahimov) *Səhəri biz şəhərə yola düşdük. Axşamı kənddən xəbər gəldi ki, yenə qonşu kəndləri sel basıb* - tipli cümlələrdə *günü, səhəri, axşamı* sözlərindəki *-ı, -i, -u, -ü* şəkilçisi zahirən təsirlik hal şəkilçisinə, bu sözlərlə fellər (*ələyən, yola düşdük, xəbər gəldi*) arasındakı əlaqə idarə əlaqəsinə oxşayır. Lakin həmin şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi olduğundan (birinci tərəfi bərpa etmək də mümkündür: *yayın bütün günü, həmin günün səhəri, həmin günün axşamı*) bu cür sözlərlə fel arasında natamam yanaşma əlaqəsinin olduğu nəzərə alınmalıdır.

Məlumat üçün. "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis" dərsliyinin 1972-ci il nəşrində bu cür sözlərin təsirlik halda olduğu və zaman zərfliyi vəzifəsində işləndiyi qeyd edilmişdir.¹² Lakin təsirsiz fellərlə əlaqəsi də (*Biz gecəni yola düşdük*) göstərir ki, bu cür sözləri ismin təsirlik halında hesab etmək doğru olmaz. Ə.Z.Abdullayev bu cür "təsirlik halı" "qeyri-qanuni" təsirlik hal hesab etmiş, belə sözlərin təsirlik deyil, "instrument hal" adlanan halda olduğunu göstərmişdir.¹³

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ ONUN ƏLAMƏTLƏRİ

Söz birləşməsi iki və daha artıq müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir.

Söz birləşmələrindən danışılarkən komponentlərin həm mənaca, həm də forma-quruluş baxımından bağlılığı eyni dərəcədə əsas götürülür. Bu o deməkdir ki, hər bir söz birləşməsində struktur-semantik bütövlük olur. Qeyd edilən cəhətlərdən (forma və məzmun məsələləri) birinə üstünlük verib, digərini unutmaq olmaz. Məsələn, dilimizdə *mavi göylər* birləşməsi təbii səslənir, ona görə ki asılı tərəf (*mavi* sözü) əsas tərəflə (*göylər* sözü ilə) qrammatik cəhətdən bağlı olduğu kimi, tərəflər arasında real semantik əlaqə də vardır: *mavi* sözü göylərin rəngini düzgün əks etdirir. Lakin, məsələn, *mavi günəş* birləşməsi işlətmirik, çünki *mavi* sözü günəş parlaqlığını əks etdirə bilmir, günəşin öz təyinləri var.

Söz birləşmələrinin statusu (dildə, dilçilikdə yeri) barədə fikir ayrılıqları da mövcuddur. F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski, M.N.Peterson, V.M.Suxotin kimi görkəmli alimlərin fikrinə görə, sintaksisin əsas tədqiq obyektii söz birləşmələri olmalı, cümlə problemi də “söz birləşməsi” adı altında öyrənilməlidir. Bu ideyanın tərəfdarları məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan hər cür iki sözü söz birləşməsi hesab edir, söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ olmaqla iki növə ayırır və predikativ birləşmələr adı altında cümləni nəzərdə tuturlar. Elə buna görə də, məsələn, A.A.Şaxmatov vaxtilə söz birləşmələrini “bitmiş” (cümlə şəklində olan) və “bitməmiş” olmaqla iki növə ayırırdı. Bunların əksinə olaraq, A.A.Potebnya, V.V.Vinoqradov, N.V.Şvedova kimi alimlər cümləni sintaksisin əsas vahidi saymışlar. Dilçilikdə bu ikinci baxış üstün yer tutur.¹⁴

İkinci qrup dilçilərin istiqaməti başqa bir mühüm məsələyə də müəyyən dərəcə aydınlıq gətirir. Söz birləşmələri də sözlər və ifadələr kimi nominativlik (əşya, hərəkət və hadisələri adlandırma) xüsusiyyətinə malikdir. Lakin sözlərdən, ifadələrdən fərqli olaraq, söz birləşmələri dilin lüğət tərkibində hazır şəkildə deyildir. Dildə söz birləşmələrinin özləri deyil, quruluş modelləri vardır və danışanın məqsədindən asılı olaraq, nitq prosesində müvafiq sözlər, ifadələr seçilir və həmin modellər əsasında söz birləşmələri yaradılaraq cümləyə daxil edilir.

Söz birləşmələrinin ən çox istifadə olunan modellərindən biri asılı tərəfi atributiv xarakterdə olan substantiv birləşmələr modelidir. Bu modeldə isim, sifət, say, işarə əvəzlilikləri və feli sifətlər heç bir morfoloji əlamətə ehtiyac olmadan atributiv şəkildə bu və ya digər bir ismə (və ya isimləşmiş sözə) yanaşır və birləşmə əmələ gətirir. Biz əşya adı bildirən hər hansı bir sözü müxtəlif cəhətdən səciyyələndirməklə bu model əsasında rəngarəng birləşmələr yarada bilərik. Məsələn, dilimizdə *ş ə h ə r* sözünün iştirakı ilə: *qoca şəhər, qədim şəhər, böyük şəhər, gözəl şəhər, təzə şəhər, balaca şəhər, o şəhər, bu şəhər, həmin şəhər, zəngin şəhər, abad şəhər, azad şəhər, işıqlı şəhər, bir neçə şəhər, məşhur şəhər, paytaxt şəhər, yaşıllaşan şəhər* və s. kimi birləşmələr işlənir. Yaxud bütövlükdə substantiv birləşmə modeli vardır: birinci tərəfi ziyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili. Semantik cəhətdən əlaqələnmə bilən hər cür isimləri (və isimləşmiş sözləri) bu model əsasında əlaqələndirmək və birləşmə yaratmaq mümkündür. Məsələn, ziyəlik halda *e v i n* qapısı, *pəncərəsi, döşəməsi, tavanı, divarı, suvağı, rəngi, havası, çardağı, mebeli, həyəti, darvazası, eyvanı, adamı, sahibi, yaraşığı* və s. (Modellər haqqında bir qədər sonra ətraflı məlumat veriləcəkdir).

Sözlər arasında əlaqə birləşmələrin əsas komponentinin mənasının dəqiqləşməsinə, konkretləşməsinə, daralmasına, sözün ifadə etdiyi məfhumu konkret olaraq hansı baxımdan yanaşıldığını başa düşməyə imkan verir. Yuxarıdakı birləşmələrin əsas tərəfinin asılı tərəflər hesabına mənə tutumuna görə necə daraldığını, necə konkretləşdiyini müşahidə etmək çətin deyildir.

Söz birləşmələrini cümlədən ayırıb çıxarmaq və müəyyən model əsasında qurulmuş birləşmənin paradigmalarını yaratmaq mümkündür. Məsələn, *Hər göyün ulduzu bir asimandır* (S. Vurğun) - misrasından *göyün ulduzu* birləşməsini ayırmaq və rəngarəng formalarda (*göylərin ulduzu,*

göyün ulduzları, göylərin ulduzları, göylərin ulduzları, göylərin ulduzlarında və s.) işlətmək mümkündür. Bunlardan *göyün ulduzu* başlanğıc formadır, qalanı həmin birləşmənin paradıqmalarıdır. Başlanğıc formasının və paradıqmalarının olması o demək deyildir ki, söz birləşmələri cümlədən kənar hazır şəkildə mövcuddur. Lakin eyni zamanda bu həm də o demək deyildir ki, söz birləşmələri cümlədən kənar qeyri-mümkündür, əşya və hadisələri adlandırma məqamında onlardan istifadə edilə bilməz.

Söz birləşmələrinin paradıqması əsas komponentin paradıqmasından ibarətdir. Ona görə də söz birləşmələri öyrənilərkən əsas komponentin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə daha geniş yer verilir.

Söz birləşmələrinin qurulmasında söz sırasının mühüm rolu vardır. Əksər modellərdə əsas tərəf asılı tərəfdən sonra, bəzilərinde asılı tərəfdən əvvəl işlənir. “Atributiv tərəf + substantiv tərəf” modelində (*daş divar*) ikinci tərəfin mənası, “substantiv tərəf + atributiv tərəf” modelində (*ağzı örtülü*) birinci tərəfin mənası dəqiqləşdirilir, daraldılır. Bu hal əsas və asılı tərəflərin nitq hissələri ilə ifadəsindən, birləşmələrin komponentlərini əlaqələndirən leksik-qrammatik vasitələrdən və sintaktik əlaqə üsullarından asılıdır. Söz birləşmələrinin tədqiqi prosesində bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Dil və nitq vahidləri aşağıdan yuxarı qata doğru, sadədən mürəkkəbə istiqamətində düzülmüş şəkildə təsəvvür olunur: *səS - heca - söz - söz birləşməsi - sadə cümlə - genişlənmiş sadə cümlə - mürəkkəb cümlə - qarışıq tipli mürəkkəb cümlə - sintaktik bütöv - mürəkkəb sintaktik bütöv*. Nitq zəncirinin bu həlqəciklərindən hansı vahid hansılarla həmsərhəddirsə, həmin vahidlərlə oxşar-ortaqlı və fərqli cəhətlərə malikdir. Bu baxımdan söz birləşmələri aşağı qatda sözlə, yuxarı qatda cümlə ilə həmsərhəddir, ona görə də həm sözlə, həm də cümlə ilə oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir.

Əşya və hadisələri adlandırma, cümləyə tikinti materialı şəklində daxil olma imkanlarına və başlanğıc formaya malik olmasına görə söz birləşmələri ilə sözlər arasında yaxınlıq vardır. Lakin bu yaxınlıq onların tamamilə fərqli dil vahidləri olduğunu inkar etmir. Söz birləşmələri ilə sözlər arasında aşağıdakı mühüm fərqlər vardır:

- söz leksik, söz birləşməsi sintaktik vahiddir; yəni sözlər əşya və hadisələri təklikdə, söz birləşməsi isə qrammatik əlaqə yolu ilə ifadə edir;
- söz təklikdə ümumi və geniş mənaya malik olur; məcazilik, çoxmənəlilik və omonimlik əsasında yaranmış bütün mənaları özündə cəm-

ləşdirir, lakin birləşmə daxilində sözün mənası daralır, konkretləşir, dəqiqləşir, mümkün olan mənalardan biri nəzərdə tutulur; məs.: *bal - arı bali*, *kitab - dərs kitabı*, *şəhər - Bakı şəhəri* və s. Ona görə də çox zaman dərslik və monoqrafiyaların adları, kitablarda böyük fəsillər bir sözdən ibarət olur: "*Qrammatika*", "*Ədəbiyyat*", "*İsim*", "*Fel*" və s. Söz birləşməsi şəklinə salmaqla həmin sözlərin mənasını xeyli konkretləşdirmək, daraltmaq olur: *Azərbaycan dilinin qrammatikası*, *Azərbaycan ədəbiyyatı*, *sadə isimlər*, *düzəltmə fellər* və s.;

Qeyd. Az hallarda söz metaforik söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret məna ifadə edir; məs.: *evin böyüyü - kişi*, *yaz ayı - aprel* və s.

- sözlərdən fərqli olaraq, birləşmələrin əsas və asılı tərəfləri olur; məs.: *baharı gözləmək*, *dağlardan uca*, *ən uzaq ulduz*, *günəş kimi parlaq* və s. birləşmələrin birinci tərəfi asılı, ikinci tərəfi əsas tərəfdir;

- söz səslərdən, söz birləşməsi isə sözlərdən yaranır, buna görə də söz birləşmələrində asılı tərəf əsas tərəfi konkretləşdirmək və müəyyən cəhətdən dəqiqləşdirməklə bitkinliyin yaranması üçün dil materialını müəyyən mərhələyə qədər hərəkətə gətirmiş olur.

Bütün bunlar göstərir ki, sözlərlə söz birləşmələrini fərqləndirmək o qədər də çətin deyildir. Lakin sözlərin elə bir qrupu vardır ki, onlar söz birləşmələrinə daha yaxındır. Həmin söz qrupu *m ü r ə k k ə b* sözlərdən ibarətdir. Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında yaxınlıq daha çoxdur:

- həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər ən azı iki müstəqil sözün birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir;

- söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər eyni nitq hissələrindən formalaşır;

- söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər eyni sintaktik əlaqələrlə formalaşır;

- və, nəhayət, hər ikisində söz sırası eyni olur.

Bu cür yaxınlığa səbəb söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlər üçün baza rolunu oynamasıdır, yəni mürəkkəb sözlər söz birləşmələrinin bəzi quruluş modelləri əsasında formalaşır. *Uzun saç*, *uca boy*, *su qabı*, *insan oğlu*, *evə baxan*, *yer şumlayan* və s. tipli birləşmələrlə *uzunsaç* (qadın), *ucaboy* (kişi), *ayaqqabı*, *qardaşoğlu*, *günəbaxan*, *toxumsəpən* tipli mürəkkəb sözlərin müqayisəsi də bunu aydın göstərir. Bu hal söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözləri fərqləndirməkdə bəzən çətinliklər törədir.

Məlumdur ki, dil daim inkişaf edir və tədrisən dəyişir. Dilimizdə ke- çid prosesində olan, vurğunun dəyişməsi ilə asanlıqla söz birləşməsindən mürəkkəb sözə çevrilən sintaktik vahidlər çoxdur. Məsələn: *Onun gözləri önündə yenə də qara qaşlı, qara gözlü balaca Sabir canlanırdı* (S.Rəhimov) - cümləsindəki *qara qaşlı, qara gözlü* birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi üçün tərəflərinin birlikdə bir vurğu ilə tələffüzü kifayətdir: *Onun gözləri önündə yenə də qaraqaşlı, qaragözlü balaca Sabir canlanırdı*.

Bu cür hallar və ümumən “mürəkkəb söz” meyarının dəqiq müəyyən- ləşdirilməməsi təhlil prosesində mübahisələrə səbəb ola bilər. Bunlara baxmayaraq, ümumən mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrini fərqləndir- mək mümkündür:

-söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil leksik-qrammatik mənaya ma- lik olur; məsələn: *xoş söz, məktəbə gedən*; mürəkkəb sözlərin tərəfləri birlikdə bir mənə, bir məfhum ifadə edir; məsələn: *xoşbəxt, ağlabatan* və s.;

- söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr canlı və mü- təhərrikdir, mürəkkəb sözlərdə isə sintaktik əlaqələr öz əhəmiyyətini itirmiş olur; məsələn: *xoş söz* birləşməsində yanaşma, *məktəbə gedən* bir- ləşməsində idarə əlaqəsi göz önündədir, lakin müasir dil baxımından *xoş- bəxt* sözündə yanaşmadan, *ağlabatan* sözündə idarədən danışmağa ehti- yac yoxdur (mürəkkəb sözlərdə sintaktik əlaqələr haqqında etimoloji ba- xımdan danışmaq olar);

-söz birləşmələrinin tərəflərinin hər biri müstəqil sintaktik suala cavab verir: *xoş söz (necə? nə?)*; mürəkkəb sözün tərəfləri birlikdə bir suala ca- vab verir: *xoşbəxt (necə?), ağlabatan (necə?)*;

- söz birləşmələrinin tərəfləri müstəqil vurğuya malik olur: *xoş söz, məktəbə gedən*; mürəkkəb sözün tərəfləri birlikdə bir vurğu ilə tələffüz edilir: *xoşbəxt, ağlabatan*.

Beləliklə, sintaksisin əsas vahidlərindən biri olan söz birləşmələri ma- hiyyət etibarilə söz-formalara yaxın olub, sözlərin genişlənmə, dəqiqləşmə modelidir.

Mürəkkəb sözlərin bir qrupunu *qoşa sözlər* təşkil edir. Qoşa sözlər də söz birləşmələrinin ibtidai və ilkin strukturuna yaxındır. Qoşa sözlər iki komponentdən ibarət olur və komponentlər əksərən sinonimlik və ya antonimlik əsasında qurulur. Bunların əsas xüsusiyyəti tərəflərinin fonetik cəhətdən uyğun olması, birlikdə bir mənə, bir məfhum ifadə et-

məsidir; məs.: *qada-bala, səs-küy, var-yox, get-gəl, vur-tut, can-ciyər, çör-çöp, dava-dərman, azar-bezar, kələ-kötür, iş-güc, əvvəl-axır, gec-tez, söz-sov* və s. Dilimizdə səs tərkibini öndən dəyişməklə hər bir sözün mənasız qoşasını yaratmaq mümkündür; məs.: *qara-qura, ət-mət, az-maz, kağız-kuğuz, kitab-mitab, bel-mel, qəzet-məzet, Əli-Məli, cındır-mındır* və s. Qoşa sözlərin komponentləri arasında söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakına nisbətən az fasilə edilir. Bu hal onu söz birləşmələrindən fərqləndirir. Tərəflərinin birlikdə bir məfhum ifadə etməsi və tərəflərdən birinin bəzən məna ifadə etməməsi ilə də (*kələ-kötür, cındır-mındır, kitab-mitab* və s.) qoşa sözlər söz birləşmələrindən fərqlənir. Bu cəhətdən qoşa sözlər mürəkkəb sözlərə daha yaxındır. Lakin tərəflərdən birinin müstəqil leksik vahid prototipi olmaması ilə qoşa sözlər mürəkkəb sözlərlə tam eyniyyət təşkil edə bilmir və mürəkkəb söz daxilində xüsusi bir qrup kimi öyrənilir.

Söz birləşmələri bəzən *sintaqmlarla* qarışdırılır. Sintaqm anlayışı dilçilikdə müxtəlif şəkildə izah edilir. Sintaqmın L.V.Şerba tərəfindən izahı fonetik sintaqmlara aiddir. Bu təlimə əsasən sintaqm nitqin məna bütövlüyünə malik ritmik bölümlərdən ibarət olan fonetik vahidlərdir. Sintaktik sintaqmlar haqqında təlim bundan fərqli olub, F. de Sössür, Ş.Balli, V.V.Vinoqradov, F.Mikuş və başqaları tərəfindən hazırlanmışdır.

Sintaqm (yunanca *syntagma* sözündən olub, birləşmə əvəzi, qurulma mənasındadır) cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir. Sintaqmlar əlaqə tipindən asılı olaraq fərqlənir və predikativ sintaqmlar, atributiv sintaqmlar kimi növlərə ayrılır. Adətən, binar xarakterdə, yəni ikiüzlü olur. Sintaqmlar söz birləşmələri ilə oxşar cəhətlərə malik olsa da, əhatə dairəsinə və bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqləndirilir. Söz birləşmələri sintaktik əlaqə tipinə və əsas komponentin kateqorial səciyyəsinə görə, sintaqmlar isə komponentlər arasındakı sintaktik münasibətlərə, əlaqə tiplərinə görə təhlil edilir. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqmların komponentlərini başqa sözlərlə əvəz etmək olur və məna dəyişmir. Bəzi dilçilər söz birləşmələrinin statik keyfiyyətə malik dil faktı olduğunu, sintaqmların isə nitq faktı olmaqla dinamikliyə malik olduğunu qeyd edirlər: söz birləşməsi - özünü mənalı iki vahidin statik-qrammatik birləşməsi kimi göstərən birləşmədir, sintaqm isə sözlərin nitqdə və ya cümlədə aktiv funksiya yerinə yetirən birləşməsidir.¹⁵ Məsələn, *Xacə Ənvər bardaş qurub hökmdarın ayaqları altında, xalçanın üstündə otur-*

du (Y.Səmədoğlu) - cümləsində *hökmdarın ayaqları altında, xalçanın üstündə* statik birləşmələr, *Xacə Ənvər oturdu, bardaş qurub oturdu, hökmdarın ayaqları altında oturdu, xalçanın üstündə oturdu* birləşmələri dinamik birləşmələr - sintaqmlardır. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqmlara predikativ münasibət də aiddir. Ş.Ballinin fikrinə görə, ola bilər ki, cümlədə mübtəda olmasın, lakin subyekt - predikat əlaqəsinin mövcudluğu zəruridir. Subyektin predikatla əlaqəsi təyinlə təyinlənənin, obyekt bildirən sözlə təsirli felin əlaqəsi kimidir.¹⁶

Sintaqmın xarakter əlamətləri aşağıdakılardır:

- sintaqm binar xarakterdə (iki üzvlü) olub, mütləq özündə iki üzvü birləşdirir;

- sintaqmın bu və ya digər üzvü başqa sintaqma da aid ola bilər;

- sintaqmlar komponentləri arasında tabelilik əlaqəsinin olması ilə xarakterizə edilir.¹⁷

Gənc həkim xəstəni diqqətlə müayinə etdi - cümləsində: *gənc həkim, həkim müayinə etdi, xəstəni müayinə etdi, diqqətlə müayinə etdi* kimi sintaqmlar vardır. Bunlardan birincisi atributiv əlaqə, ikincisi predikativ əlaqə, üçüncüsü obyekt əlaqəsi, dördüncüsü relyativ əlaqə əsasında qurulmuş sintaqmlardır. Göründüyü kimi, qeyd etdiyimiz sintaqmların hamısı ikiüzvlüdür və tabelilik əsasında qurulmuşdur; *həkim* sözü iki, *müayinə etdi* sözü üç sintaqmın tərkibində iştirak etmişdir. Əhatə dairəsinin genişliyi ilə də sintaqmlar söz birləşmələrindən fərqlənir. Bu sintaqmlardan yalnız biri (*gənc həkim*) sintaktik birləşmələrə eynidir. Predikativ birləşmələri də əhatə etməsi və cütüzvlü olması ilə sintaqmlar söz birləşmələri çərçivəsindən kənara çıxır.

Söz birləşməsi yuxarı qatda *cümlə* ilə ümumi və ortaqlı struktur cəhətlərə malikdir. Aydındır ki, cümlə özü də sözlərin birləşməsindən ibarətdir. Lakin dilçilikdə “söz birləşməsi” anlayışı ilə “sözlərin birləşməsi” anlayışı fərqləndirilir. Sözlərin birləşməsi nəticəsində sintaktik sərbəst birləşmələrlə yanaşı, sabit, dəyişməz, frazeoloji birləşmələr, sintaqmlar və predikativ birləşmələr də yaranır. Sintaksisin predmetinə daxil olan söz birləşmələri bunlardan sonuncusu ilə - predikativ birləşmələrlə kontur təşkil edir. Predikativ birləşmə mübtəda - xəbər əlaqəsi əsasında qurulur. Başqa sözlə, predikativ birləşmə cümlənin qrammatik əsası, bel sütunu, nüvəsidir. Ona görə də “predikativ birləşmə” və “cümlə” terminləri sinonim hesab olunur.

Sintaktik birləşmələrlə (həqiqi söz birləşmələri ilə) predikativ birləşmə, yəni cümlə arasında əlaqə və yaxınlıq çoxdur. Bunların hər ikisi obyektiv ələmlə bağlı münasibətlər əsasında formalaşır, eyni nitq hissələrindən və eyni sintaktik əlaqələrlə qurulur. Təyinlə təyinlənənin münasibətləri və ümumən söz sırası da bunlarda əksərən eyni olur. Lakin cümlə ünsiyyət vasitəsidir, bitmiş fikir ifadə edir. Söz birləşmələri isə yalnız nominativliyə - adlandırma imkanlarına malikdir, predikativlik və modallıq keyfiyyətlərindən məhrumdur. Heç bir söz birləşməsi predikativlik, modal-zaman münasibətləri qazanmayınca bitkin fikir ifadə edə bilməz. Cümlə kommunikativ xarakteri ilə yanaşı, nisbi bitkin fikir ifadə etməsi, predikativlik əlamətləri və xüsusi intonasiya ilə tələffüzünə görə də söz birləşmələrindən fərqlənir. Cümlədə tabesizlik əlaqəsindən - həmcins üzvlərdən istifadə edilir, söz birləşmələri isə yalnız tabelilik əsasında formalaşır. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, cümlədə ara sözlərdən, xitablardan, nidalardan, ədatlardan geniş istifadə edilir. Cümlənin quruluş sxemi çox genişdir. Cümlə kiçikdən böyüyə bütün dil vahidlərini özündə cəmləmiş olur və sintaktik bütövlərin əsasında durur. Dilçiliyin fonetika, leksikologiya, frazeologiya, derivatologiya, orfoqrafiya, orfoepiya, morfologiya, sintaksis və üslubiyyat kimi bütün şöbə və sahələrinin öyrənilməsi üçün lazım olan hər cür fakt və hadisəyə cümlədə rast gəlmək olur. Buna görə də cümləyə dilçilik tədqiqatında daha geniş yer verilir. Söz birləşmələrinin semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini cümlədən kənar da öyrənmək olar, lakin onların əlamət və xüsusiyyətləri cümlə daxilində daha dəqiq müəyyənləşir, ona görə də sintaksisin bu ilkin vahidinin cümlə daxilində öyrənilməsi daha münasib sayılır.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN ƏSAS TƏRƏFƏ GÖRƏ TƏSNİFİ

Əsas tərəfin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələrinin təsnifi dilçilikdə ənənəvi hal almışdır. Bu cür öyrənmə üsulu söz birləşmələrinin həm morfoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətlərini əhatə edir.

Əsas tərəfin - tabe edən sözün nitq hissələri ilə ifadəsinə görə söz birləşmələri üç növə ayrılır:

İsmi birləşmələr;

Feli birləşmələr;

Zərf birləşmələri.

Əsas tərəfi adlardan (isim, sifət, say və əvəzlilərdən) ibarət olan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir.

İsmi birləşmələrin bir qismi substantiv, bir qismi atributiv model əsasında qurulur. Ona görə də ismi birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

a) ismi birləşmələrin əksər modellərində əsas tərəf (baş söz, tabe edən tərəf) isimlərdən və ya isimləşmiş nitq hissələrindən (sifət, say və əvəzlilərdən) ibarət olur; məs.: *daş divar, şüşə qab, yaşıl çəmən, uca çinar, iki il, xeyli adam, dağlarda döyüş, ellərə yaraşlıq, uzaqdan məktublar, vətəndaşlıq borcu, çiçəyin ətri, axan su, çağlayan bulaq; almanın qırmızısı, meyvənin yetişmiş, uşaqların bir neçəsi, cərgələrdən ikincisi* və s.

Əsas tərəfi isimlər və ya isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunan bu cür birləşmələr substantiv birləşmələr adlanır.

Substantiv birləşmələrin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət və zərflə ifadə olunur.

b) ismi birləşmə modellərinin bir qismində əsas tərəf sifətlərlə (sadə və ya *-lı, -li, -lu, -lü; -ıq, -ik, -uq, -ük* və s. şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur. Yuxarıdakı birləşmələrdən fərqli olaraq, bu cür birləşmələr atributiv birləşmələr adlandırılır. Məsələn: *durna gözlü, gözləri bağlı, qapısı örtülü, ağız açıq, qolları kəsik, hamıya məlum, dağlardan uca* və s. Bu cür birləşmələr cümlə daxilində adverbiallaşa da bilər.

Tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsullarına (tabelilik əlaqələrinə) görə ismi birləşmələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr. İsmi birləşmələrin bu modelində asılı tərəf əsas tərəfə yanaşır, ondan asılı vəziyyətə düşür və müxtəlif şəkilçilər qəbul etmə, dəyişikliyə uğrama imkanlarından tamamilə məhrum olur. Lakin əsas tərəf hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişə bilər və cümlədəki müvafiq sözlərlə əlaqəyə girir. Məsələn, *Onlar şəhli otları ayaqlaya-ayaqlaya yollarına davam etdilər* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində yanaşma əlaqəli *şəhli otları* birləşməsi işlənmişdir. Birləşmənin başlanğıc forması *şəhli otdur*; *şəhli* sözü asılı tərəf, *ot* sözü əsas tərəfdir. Həmin birləşmə daxilində *şəhli* sözünə hal və mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaq olmaz. Lakin görüldüyü kimi, əsas tərəf (*ot* sözü) cəm şəkilçisi ilə yanaşı, təsirlik halın şəkilçisini də qəbul etmişdir. Hal şəkilçisi birləşmənin əsas tərəfini idarə yolu ilə *ayaqlaya-ayaqlaya* feli bağlaması ilə əlaqələndirmişdir.

Yanaşma əlaqəli birləşmələrdə isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlər isimlərə (və ya isimləşmiş sözlərə) birbaşa yanaşır; məs.: *taxta qapı, rəngli şüşə, iki kitab, həmin mənzərə, əsən külək, oxuyan gözəl, döyüşən igid*; qoşmaların iştirakı ilə yanaşma halları da vardır: *Sabir kimi şair, Əhməd kimi müəllim*.

Qeyd edilən birləşmələrin asılı tərəfi cümlə daxilində təyin, əsas tərəfi mübtədə, tamamlıq, xəbər və s. olur; məs.:

*Mərmər abidələr, tökmə heykəllər
Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə!*

(S. Vurğun)

Bu misralarda *mərmər, tökmə, böyük, kiçik* sözləri təyin, *abidələr, heykəllər* - mübtədə, *şəhərə* - tamamlıqdır.

Yanaşma əlaqəli birləşmələrin bir qisminə əsas tərəf sifətlərdən ibarət olur: *durna gözlü, dağ gövdəli, yaşıl yaylaqlı, uca çınarlı* və s. Qoşmalı birləşmələrin bir qisminə də əsas tərəf sifətlə ifadə olunur; məs.: *dost kimi əziz, düşmən kimi amansız, çiçək kimi təzə* və s. Bu cür ismi birləşmələr cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur; məs.: *Durna gözlü bulaqlardan su içmişik*- cümləsində *durna gözlü* birləşməsi təyindir.

Məlumat üçün. Əvvəlki dərəcə vəsaiti və dərsliklərimizdə yanaşma əlaqəli birləşmələrin birinci qrupu (*daş divar, yaxşı adam* tipli birləşmələr) "I növ təyini söz birləşmələri" adı altında verilmişdir. Birləşmələrin bir qrupundan (*Sabir kimi şair*) "Qoşmalı birləşmələr", bir qrupundan (*durna gözlü*) "Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr" adı altında danışılmışdır.

2. Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr. Bu qrupa daxil olan birləşmələrin asılı tərəfi sifətlərdən (əksərən düzəltmə sifətlərdən), əsas tərəfi isə III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlərdən ibarət olur və birləşmə atributiv xarakter daşıyır: *ağzı bağlı, gözləri yaşlı, üstü örtülü, qapısı açıq, cibi boş, gövdəsi dolu, ürəyi kədərli* və s. Bu cür ismi birləşmələrin tərəfləri birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur; məs.: *Yolunu gözləyir gözləri yaşlı* - cümləsində *gözləri yaşlı* tərz zərfliyidir.

Uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr cümlənin ixtisarı əsasında yaranmışdır. Əgər etimoloji əsasını bərpa etsək, məsələn, *ağzı açıq* birləşməsi *Qabın ağzı açıqdır* şəklində təsəvvür olunur ki, burada *qabın ağzı* mübtədə, *açıqdır* xəbərdir və tərəflər arasında uzlaşma vardır.

3. İdarə əlaqəli ismi birləşmələr. İsmi birləşmələrin bu qrupunda əsas tərəf asılı tərəfi üç halda - yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında tələb

edir. Əsas tərəf isimlə, sifətlə, saylarla ifadə olunur: *vətənə məhəbbət*, *insana hörmət*, *ellərə yaraşlıq*, *adama etibar*, *gözlərdə qılgıncım*, *daxilində alov*, *keçmişdən xatirə*, *uzaqdan xəbər*, *kənddən məktub*, *hamıdan gözəl*, *dağlardan uca*, *qiymətdən əla*, *beşdə dörd*, *onda beş* və s. Bu cür birləşmələrin də tərəfləri birlikdə bir üzv olur; məs.: *Səfər əlində süpürgə otağa daxil olur* (N.Vəzirov) - cümləsində idarə əlaqəli birləşmə (*əlində süpürgə*) tərz zərfliyi vəzifəsindədir.

Məlumat üçün. Uzlaşma əlaqəli birləşmələrlə yanaşı, idarə əlaqəli birləşmələr də əvvəlki dərs vəsaiti və dərsliklərdə "Təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr" adı altında verilmişdir. Bu cür birləşmələri onların cümlə şəklində işlənən omoformaları ilə qarışdırmaq olmaz; məs.: *Gözlərdə intiqam*, *qılınclarda qan* - *Buludlar kişnədi*, *göylər ağladı* (S.Vurğun) - cümləsində *gözlərdə intiqam*, *qılınclarda qan* birləşmələri tərz zərfliyi vəzifəsindədir. *Gözlərdə intiqam alov saçdı* - cümləsində *intiqam* sözü mübtəda, *gözlərdə* sözü nisbi məkan bildirən qeyri-müstəqim obyektidir. Qeyd edilən birləşmələr birləşmə səciyyəsinə adətən müəyyən dərəcə məcazilik nəticəsində qazanır.

4. Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr. Yuxarıdakı birləşmə növlərindən fərqli olaraq, bu cür birləşmələrin tərəfləri qarşılıqlı tabelilik əsasında əlaqələnir. Tabelilik üsullarına görə bunları iki tipə ayırmaq olar:

a) I tip: yanaşma və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr. Bu qrupa daxil olan ismi birləşmələrin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur və ikinci tərəfə yanaşır. Eyni zamanda birinci tərəf III şəxsə olduğu üçün ikinci tərəf III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edərək birinci tərəflə uzlaşır. Beləliklə, birinci tərəf ikinciyə yanaşma, ikinci tərəf birinciyə uzlaşma yolu ilə tabe olur. Şerti olaraq bu cür birləşmələrdə əsas tərəf ikinci tərəf hesab olunur:

Yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasına söz daxil ola bilmir. Hər iki tərəf isimlə, həm də hər cür isimlə deyil, başlıca olaraq, ümumi isimlərlə ifadə olunur; məs.: *kitab vərəqi*, *qapı cəftəsi*, *tut yarpağı*, *ev havası*, *şəhər meydanı*, *dünya xəritəsi*, *ay işığı* və s. Başqa nitq hissələri yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəfləri kimi işləndikdə isimləşir: *yaxşılar yaxşısı*, *gözəllər gözəli*, *ellər gözəli*, *"beş" arzusu*. Az da olsa, tərəflər məsdərlə də ifadə olunur: *oxunaq həvəsi*, *tə-*

ləbə oxumağı, uşaq ağlamağı. Tərəflər birlikdə cümlədə bir mürəkkəb üzv (mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflək) olur; məs.: *Sonra şair do-daqları öpdü ana əlindən*. (S.Vurğun) *İndi hünər vaxtı, qeyrət dəmidir*. (S.Vurğun) Tərəflər yerini dəyişdikdə də birləşmə vahid cümlə üzvü funksiyasını saxlayır; məs.: *Hə, nə təhərsən, ay qız, ab-havası xoşuna gəlirmi bizim çöl yerinin?* (B.Bayramov)

Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfi *ümumilik və qeyri-müəyyənlik* bildirir. Birləşmənin mənasını müəyyənləşdirmək, konkretləşdirmək üçün birinci tərəfə yiyəlik halın şəkilçisini artırmaq lazımdır: *kafedra müdiri - kafedranın müdiri, məktəb direktoru - məktəbin direktoru, ceyran yerişi - ceyranın yerişi* və s.

b) **II tip**: Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan birləşmələrin ikinci modelində birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur; birinci tərəf ikinciyə idarə, ikinci tərəf birinciyə uzlaşma yolu ilə tabe olur. Şerti olaraq, bu cür birləşmələrin əsas tərəfi mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəf hesab olunur:

Uzlaşma və idarə əlaqəli (II tip) birləşmələrin tabe edən tərəfi hallana bilən və ya isimləşərək hallanan bütün əsas nitq hissələri ilə - isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət və zərflərlə ifadə olunur:

- göyün **ulduzu*** (isim + isim)
- almanın **qırmızısı*** (isim + sifət)
- uşaqların **üçü*** (isim + say)
- adamların **hamısı*** (isim + əvəzlik)
- natiqin **danışmağı*** (isim + məsdər)
- tələbənin **oxuyanı*** (isim + feli sifət)
- evin **yuxarısı*** (isim + zərf)

Eyni xüsusiyyət (adi halda və ya isimləşərək ifadə olunma) yiyəlik halda olan birinci tərəfə də aiddir:

- işin** başlanğıcı* (isim + isim)
- qırmızının** yaxşısı* (sifət + sifət)
- beşincilərin** hamısı* (say + əvəzlik)
- onun** nəyi* (əvəzlik + əvəzlik)
- oxuyanın** səsi* (feli sifət + isim)
- işləməyin** faydası* (məsdər + isim)
- indinin** söhbəti* (zərf + isim)

Uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin tərəfləri birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur; məs.: *Bu ellərin dastanını sən dinlədin zaman-zaman, Çinarların kölgəsində dastan dedin babalardan* (S.Vurğun) - misralarında *ellərin dastanını* vasitəsiz tamamlıq, *çinarların kölgəsində* yer zərfliyidir. Bu modeldə tərəflər arasına müxtəlif sözlər və birləşmələr daxil ola bilər. Həmin sözlər və birləşmələr məna müstəqilliyinə malik olduqda birləşmənin ikinci tərəfinə aid təyin vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Çox sevirəm ana yurdun axıb gedən çaylarını* (S.Vurğun) - cümləsində *ana yurdun çaylarını* vasitəsiz tamamlıq, *axıb gedən* təyindir; *Açılmamış bir kitab var onun dolmuş ürəyində* (S.Vurğun) - misra-cümləsində *onun ürəyində* birləşməsinin ikinci tərəfinə aid *dolmuş* feli sifəti də təyindir.

Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrdən fərqli olaraq, ismi birləşmələrin bu qrupunda birinci tərəf müəyyənlik, konkretlik bildirir: *ağac budağı* - *ağacın budağı*, *inək südü* - *inəyin südü*, *ilan sümüyü* - *ilanın sümüyü*, *dəvə kini* - *dəvənin kini*, *maral buynuzu* - *maralın buynuzu* və s.

İsmi birləşmələr üçün xarakterik məna əlaqəsi atributiv əlaqədir. Bu əlaqə özünü bütün yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrdə göstərir; məs.: *şüşə qab*, *duzlu xörək*, *beşinci mərtəbə*, *bu cür məhsul* və s. Birləşmələrin bir qismində birinci tərəf ikinci tərəfi təyin edir; məs.: *durna gözlü*, *daş divarlı*, *qızıl açarlı*; bir qismində (uzlaşma əlaqəli birləşmələrdə) ikinci tərəf birinci tərəfi təyin edir; məs.: *gözləri bağlı*, *qapısı açıq*, *üstü örtülü* və s. Bunlar müstəqil deyil, daxili təyinlərdir, ona görə də bu son birləşmə növlərinin hər ikisində tərəflər birlikdə üzv olur.

Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrin hər iki tipində birinci tərəf ikinci tərəfin daxili təyini kimi çıxış edir; məs.: *sinif müəllimi*, *baş yaylığı*, *ət baltası*; *dağın döngəsi*, *bulağın suyu*, *çəməninin ətri* və s. Lakin bu cür birləşmələrdə atributiv əlaqə səciyyə etibarilə fərqlidir: yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında *qeyri-müəyyənlik*, *ümumilik*, uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrdə *müəyyənlik*, *konkretlik* mənaları əsasdır. Bu hal I tip birləşmələrin birinci tərəfinin qeyri-müəyyən yiyəlik halda, II tip birləşmələrin birinci tərəfinin müəyyən yiyəlik halda olması ilə bağlıdır: *ev adamı* - *evin adamı*, *uşaq geyimi* - *uşağın geyimi*, *məşə keşikçisi* - *məşənin keşikçisi* və s.

İdarə əlaqəli (asılı tərəfi yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan) birləşmələrin bir qismində obyekt əlaqəsi (*insana hörmət*, *dilində nəğmə*,

dağdan ağır), bir qisimdə relyativ əlaqə (*kəndlərə gediş, çöllərdə turac, yuxarılardan cavab*) vardır.

Məlumat üçün. Bu vaxta qədər ali və orta məktəb dərslərinə I tip birləşmələr "II növ təyini söz birləşmələri", II tip birləşmələr "III növ təyini söz birləşmələri" adı altında verilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində "söz birləşmələri" dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bunu 60-cı illərə qədər dilimizin sintaktik quruluşundan bəhs edən bütün əsərlərdə görmək olar. "Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda¹⁸ yalnız təyini söz birləşmələrindən bəhs olunmuş, "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis"¹⁹ kitabında da eyni müəllif (M.Hüseynzadə) tərəfindən yalnız təyini söz birləşmələri nəzərdən keçirilmişdir. Bu əsərin bir neçə il sonra nəşr olunmuş ikinci kitabında²⁰ feli birləşmələrdən "tərkiblər" adı altında danışılmış, tərkiblərin sintaktik vəzifələrinə, tərkib və budaq cümlə məsələlərinə daha çox yer verilmişdir (Ə.Abdullayev, Y.Seyidov). Z.X.Tağızadə "Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi"²¹ kitabında "Söz birləşmələri" adı altında ismi birləşmələrin bir sıra elmi-nəzəri məsələlərinə toxunmuş və təyini söz birləşmələrindən bəhs etmişdir; feli birləşmələrdən yığcam şəkildə "Cümlənin genişlənişi üzvləri"²² bölməsində danışmışdır. İsmi və feli birləşmələr haqqında birgə məlumata ilk dəfə olaraq "Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri"²³ adlı məcmuədə rast gəlirik.

Söz birləşmələrinin ilk sistemli elmi tədqiqi Y.M.Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri"²⁴ kitabı ilə başlayır. Buradakı sistem eynilə "Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis"²⁵ dərsliyində də saxlanmışdır.

Y. Seyidov rus və Azərbaycan dilçiliyində, türkologiyada söz birləşmələrinin tədqiqi məsələlərini diqqətlə nəzərdən keçirmiş, mövcud tədqiq və araşdırmalara, Azərbaycan dilinin verdiyi faktlara əsasən söz birləşmələrini ismi birləşmələr, feli birləşmələr və zərf birləşmələri kimi üç qrupa ayırmış. bunların xüsusən əvvəlki ikisindən geniş bəhs etmişdir. Zərf birləşmələrinin kəmiyyətə az və ismi birləşmələrə yaxın olduğu göstərilmişdir.

"Söz birləşməsi" terminindən bizim dilçilikdə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmişlər.²⁶ Bu termindən əvvəl uzun müddət "izafət", "izafət tərkibi" terminləri işlədilmişdir. İzafət ərəb və fars dillərinə məxsus xüsusi hal olduğundan sovet dövründə əvvəlcə "yiyəlik birləşmələri" terminini ilə əvəz edilmiş, nəhayət, 1940-cı illərin ortalarında birləşmələrin bir qisminin birinci tərəfinin az-çox təyinetmə xüsusiyyəti nəzərə alınaraq ismi birləşmələrin izafət adı ilə tanınan növləri "təyini söz birləşmələri" adlandırılmışdır.

Uzun müddət - Y.M.Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabına qədər "ismi birləşmələr" dedikdə, başlıca olaraq, "təyini söz birləşmələri" adı ilə qeyd edilən birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitabda ilk dəfə olaraq, ismi birləşmələrin əhatə dairəsinin geniş olduğu konkret faktlarla göstərilmiş, ismi birləşmələr "təyini söz birləşmələri" və "təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr" kimi iki qrupa ayrılmışdır. Kitabda ikinci qrup birləşmələr haqqında məlumat dilimizin strukturunu öyrənmək baxımından yeni və əhəmiyyətli dir

Qeyd etməli ki, "təyini söz birləşmələri" ("birinci növ təyini söz birləşmələri", "ikinci növ təyini söz birləşmələri", "üçüncü növ təyini söz birləşmələri") və "təyini söz

birleşmələrinə daxil olmayan ismi birleşmələr" terminləri həm həcminə, həm də anlayışı dəqiq ifadə edə bilmə imkanlarına görə o qədər də uğurlu deyildir. "Təyini söz birleşmələrinə daxil olmayan ismi birleşmələr" başlığının məntiqi-qrammatik çatışmazlığı göstərir ki, birleşmələrin çəxışlənən bir qisminə ad verib, qalanını həmin birleşmələrə (adı olanlara) daxil olmayan birleşmələr kimi "ümumiləşdirmək" birleşmələrin sistem şəklində tədqiqinin ilk mərhələsinə aid ola bilər. Müəyyən ənənəyə malik olsa da, bunlar artıq vaxtını keçirmiş terminlərdir, birinci növ müstəsna olmaqla, birinci tərəflərin müstəqil təyin kimi çıxış edə bilməmələrinə görə də müvəffəqiyyətsizdir. Bunlara əsasən, ilk dəfə olaraq, söz birleşmələrini sintaktik əlaqələr üzrə təsnif etməyi lazım bildik.²⁵

İsmi birleşmələrin praktik şəkildə dildə çox işlənən və buna görə də daha əvvəllər tədqiqatə cəlb edilən növləri "təyini söz birleşmələri" adı altında öyrənilən birleşmələrdir. 50-ci illərdə bunların I, II və III növ təyini söz birleşmələri kimi üç növü ilə yanaşı, "təktərəfli təyini söz birleşmələri", "mürəkkəb təyini söz birleşmələri" kimi iki növündən də danışılmışdır.²⁶ Söz birleşməsi ən azı iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birleşməsi yolu ilə əmələ gəlir və minimum götürülən həmin iki sözdən birinin ixtisarı birleşmənin ixtisarı deməkdir.²⁷ Ona görə də "təktərəfli" birleşmələrdən danışmaq mənasızdır. Birleşmələr ümumən quruluşca sadə və mürəkkəb olduqundarı mürəkkəb birleşmələri ismi birleşmələrin xüsusi bir növü kimi ayırmaq da faydasızdır.

Yanaşma-uzlaşma əlaqəli (I tip) birleşmələrin (*məktəb binası*) tərəfləri arasında əlaqə daha möhkəmdir. Bu hal belə birleşmələrin mürəkkəb söz yaratıcılığı üçün bazaya çevrilməsinə səbəb olmuşdur. *Ayaqqabı, əmiş, əlyazması, kəklükotu* kimi səsiz mürəkkəb sözlər ismi birleşmələrin həmin modeli əsasında əmələ gəlmişdir. Bu cür əlamətlər göstərir ki, belə birleşmələri parçalamaq, tərəflərini müstəqil cümlə üzvləri kimi izah etmək olmaz. Lakin uzlaşma-idarə əlaqəli (II tip) birleşmələrdə (*məktəbin binası*) vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Bu cür birleşmələrin tərəfləri aralana bilir və tərəflər arasında müxtəlif sözlər, birleşmələr daxil olur. Birleşmənin əvvəlində işlənən təyinedici sözlər birinci tərəfə, tərəfləri arasında işlənən sözlər ikinci tərəfə aid olur: *təzə məktəbin binası - məktəbin təzə binası; təzə fabrikin direktoru - fabrikin təzə direktoru*. Bu cəhətlər nəzərə alınaraq, birleşmənin əvvəlində və tərəfləri arasında işlədilən bu cür sözlər müstəqil təyin kimi təhlil edilir. Bu növ birleşmələrin tərəfləri sərbəst olduğundan bu model mürəkkəb söz yaratıcılığı imkanlarından məhrumdur. Bütün bunlar göstərir ki, belə birleşmələrin tərəflərini ayırmaq və birinci tərəfi təyin kimi izah etmək (təyinin tərifini dəyişməklə) mümkündür. Ə.Z. Abdullayev bir vaxtlar buna təşəbbüs etsə də,²⁸ Azərbaycan dilçiliyində bu cür birleşmələrin tərəfləri ənənəvi olaraq birlikdə bir mürəkkəb üzv kimi təhlil edilir.

Bəzi dilçilərin fikrinə görə, yanaşma-uzlaşma əlaqəli birleşmələri (*dağ havası, dəniz suyu*) iki növə ayırmaq lazımdır. Çünki, həmin fikrə əsasən, belə birleşmələrin bir qismi uzlaşma-idarə əlaqəli birleşməyə çevrilir (*dağın havası, dənizin suyu*), lakin bir qismini, məsələn, *dağ çayı, yaz səhəri, bayram xonçası, yay tətili, rəsm dəftəri, yol qeydləri* kimi birleşmələri çevirmək olmur.²⁹ A. Ə. Aslanov qeyd etdiyimiz I və II tip birleşmələrdən "ismi söz birleşmələri" adı altında bəhs edərək yazır: "Üçüncü növ ismi söz birleşmələrin bir qisminə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik mənası ilə əlaqədar olaraq bəzi hallarda birleşmənin birinci tərəfindəki ziyəlik hal şəkilçisi düşür. Birleşmə zahirən ikinci növ ismi birleşməyə bənzəsə də, əslində, bu, üçüncü növ ismi birleşmədir".³²

Bu fikrə əsasən də müəllif *kolxozun idarəsi* və *kolxoz idarəsi* birləşmələrinə fərq qoyur və hər iki birləşməni üçüncü növ ismi söz birləşməsi hesab edir.³³ Belə olduqda, müəllifin ikinci növ ismi birləşmə kimi izah etdiyi *ana südü, sovxoz işçiləri, məktəb binası...* birləşmələrini *kolxoz idarəsi* birləşməsindən nə ilə fərqləndirdiyi məlum olmur. S.Cəfərov da qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözlərdə yiyəlik hal əlamətinin düşmüş olduğunu göstərir: “Yiyəlik halda olan isimlər aşyanı müəyyən deyil, ümumi şəkildə bildirdikdə onun hal şəkilçisi düşür; məsələn: *dəniz suyu, məktəb direktoru*”. Qeyd etməliyə ki, şəkilçili və şəkilçisiz modellər dildə çox qədimdən mövcud olan modellərdir. Yiyəlik hal şəkilçisiz model isə daha qədimdir. Ona görə də I tipin 2-cidən mexaniki olaraq şəkilçi düşüünü ilə yarandığını düşünmək və bu cəhətə əsasən şəkilçisiz modelin iki tipə ayrılması düzgün deyildir.

Yuxarıda aydın oldu ki, ismi birləşmələrin bu növləri yanaşma-uzlaşma və uzlaşma-idarə quruluş modellərinə əsaslanır. “Təyini söz birləşmələri” termini bunların mahiyyətindən doğmur. Bir model o birinə çevrilir və ya çevrilir, buna əsaslanaraq eyni model müxtəlif cür adlandırmaq olmaz. Cəmləməklə, tərəflər arasına söz daxil etməklə “çevrilə bilməyən” birləşmələri də çevirmək olur. Məsələn, bəzi dilçilərin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan birinci tərəfə yiyəlik hal şəkilçisi əlavə etməyin qeyri-mümkün olduğunu iddia etdikləri misallara baxaq (misallar yuxarıda verilmişdir): *Bizim bu dağların gur çayları var. Bu yazın səhərləri çox dumanlıdır. Bu bayramın xançası o qədər də ürəkaçan olmadı. Bu yayın tətlini də mənalı keçirməliyik. Sənin çəkdiyən bu vəsmlərin dəftəri də gözəldir. Bu yolun qeydləri də özü kimi uzun oldu* və s. Başqa modelə çevirmək üçün bu və ya digər birləşmənin necə yarandığını da bilmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif söz birləşməsi modelləri vardır və danışan şəxs məqsədindən, bilik və savad dərəcəsindən asılı olaraq bu və ya digər modeldən istifadə edir: *dəmir yol* da deyir, *dəmir yolu* da; *kənd təsərrüfatı* da deyir, *kəndin təsərrüfatı* da. Ümumən, modellər arasında yaxınlıq olduğu üçün bir modeldən o birinə doğru inkişaf mümkündür: *ipək xalça - ipək xalçası* (“Dədə Qorqud”da “*ipək xəliçəsi*”) və: *Bu ipəyin xalçası gözəl görünür*. Eləcə də: *daş divar - daş divarı - daşın divarı, taxta döşəmə - taxta döşəməsi - taxtanın döşəməsi* və s.

İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsinin növü məsələsinə dair müxtəlif mülahizələr vardır.

Substantiv birləşmələrin bir qisminin (*yaşıl yamac, uca çinar*) tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsinin olduğu, demək olar ki, heç kəsdə şübhə yoxdur. Yalnız F.Zeynalov belə birləşmələrin birinci tərəfinin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğunu qeyd etmişdir: “Hər iki tərəfi isimdən ibarət olan I növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi şəkilçisiz - qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz hesab edilməlidir; məs.: *dəmir yol*”.³⁴ Bu cür birləşmələrdə birinci tərəfin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduğunu iddia etmək üçün əsas yoxdur. Lakin bu cür mülahizə tərəflər arasında əlaqə məsələsinə münasibətdə də şübhə doğura bilər, çünki qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan sözün sonrakı sözlə yanaşma və ya idarə əlaqəsində olması barədə fərqli mülahizələr vardır.

Əvvəlki ədəbiyyatda “üçüncü növ təyini söz birləşməsi” adlandırılan birləşmələrin (*göyün ulduzu, dünyanın xəritəsi*) tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr məsələsində o qədər də rəy müxtəlifliyi nəzərə çarpmır. Ə.Dəmirçizadə³⁵, M.Hüseynzadə³⁶, A.Aslanov³⁷ bu cür birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqənin uzlaşma olduğunu qeyd etmişlər. Onlar birləşmənin birinci tərəfindəki yiyəlik hal şəkilçisinə o qədər də diqqət yetirmə-

miş, ikinci tərəfdəki mənsubiyyət şəkilçisinə üstünlük verərək uzlaşma əlaqəsini əsas götürmüşlər, lakin bəzi qeydlər göstərir ki, belə birləşmələrdə birinci növbədə uzlaşmadan danışıqlar da, həmin modeldə idarə əlaqəsinin varlığına da etiraz etməmişlər. Belə ki, məsələn, M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələrinə dair geniş tədqiqat əsərində “üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında əsas sintaktik əlaqə uzlaşma əlaqəsidir”³⁸ deyərəkən “əsas” sözünü təsadüfi işlətməmişdir. Müəllifin digər əlaqə üsulunu - idarəni də nəzərdə tutduğu aydın olur. Onun M.Şirəliyevlə birlikdə uzun illərdən bəri nəşr etdiyi məktəb qrammatikasındakı: “Üçüncü növ təyini söz birləşmələri uzlaşma və idarə əlaqələri vasitəsilə düzəlir. Burada uzlaşma və idarə əlaqəsi yiyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır”³⁹ sözləri də bu fikri təsdiq edir.

Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun bu cəhətindən bəhs edən alimlərin əksəriyyəti - N.K.Dmitriyev,⁴⁰ Ə.Abdullayev⁴¹, R.Xəlilov⁴², H.Mirzəzadə⁴³, Y.Seyidov⁴⁴ və başqaları bu cür birləşmələrin tərəfləri arasında uzlaşma ilə yanaşı, idarə əlaqəsinin olduğunu da qeyd etmişlər.

Bu fikir əksəriyyət tərəfindən qəbul edilmiş düzgün fikirdir. Çünki isim, əvəzlik və məsdərlə yanaşı, isimləşə bilən başqa nitq hissələri də yiyəlik halın şəkilçisini qəbul edərək belə birləşmələrin birinci tərəfi kimi çıxış edir (*maralın buynuzu, qırmızının tündü, sənin nəyin, oxumağın faydası, ağıllının məsləhəti, oxuyanların bəziləri, beləsinin sözləri* və s.); birinci tərəfin yiyəlik halda olması, yəni buradakı hal şəkilçisi sözün idarə olunduğunu göstərir. Eyni zamanda belə birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəfdən asılı olaraq hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edə bilər; məsələn: *mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzuları*. Əgər birinci tərəfdəki hal şəkilçisi ikinci tərəfdəki mənsubiyyət şəkilçili sözün tələbi ilə işlənsə, hazırkı nəzəriyyəyə görə, ikinci tərəfdəki mənsubiyyət şəkilçisi də birinci tərəfin hansı şəxsə olmasından asılıdır. Ona görə də belə birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi qarşılıqlı şəkildədir: idarə əlaqəsinə görə birinci tərəf ikinciyə, uzlaşma əlaqəsinə görə ikinci tərəf birinciyə tabedir.

Mübtəda ilə xəbər arasında sintaktik əlaqədən danışılarkən, bir qayda olaraq, xəbərin mübtədaya tabe olduğu, mübtəda ilə uzlaşdığı qeyd edilir. Sahib şəxslə mənsub əşya arasında əlaqə də buna müvafiq şəkildə izah edilir və mənsubiyyət şəkilçili tərəfin asılı tərəf olduğu göstərilir. Lakin məlum olduğu kimi, cümlədə xəbərin rolu böyükdür və bir çox hallarda, xəbərdən fərqli olaraq, mübtədaya ehtiyac olmaması ilə yanaşı, mübtədanın xəbər vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi də mümkündür: *Oxumuşam - Mən oxumuşam. Yatmışdın - Sən yatmışdın* və s. Bu şəkildə, mənsubiyyət şəkilçilərinin köməyi ilə sahib şəxsi də müəyyənləşdirmək olur: *dağlarımız - bizim dağlarımız, kəndiniz - sizin kəndiniz* və s. Bu cəhəti nəzərə alaraq, mübtədanın xəbərdən, eyni zamanda sahib şəxs bildirən tərəfin mənsubiyyət şəkilçili tərəfdən asılı olduğunu əglibatən şəkildə qeyd edənlər də vardır. Bundan əlavə, bəzi rus dilçilik ədəbiyyatında mübtəda ilə xəbər arasında birtərəfli tabelilik əlaqəsinin (uzlaşmanın) deyil, qarşılıqlı əlaqə üsulunun - k o o r d i n a s i y a n ı n olduğu göstərilir. Mübtəda - xəbər əlaqəsinə bu cür baxış üçün türk dillərinin cümlə quruluşu daha çox əsas verir. Əlaqələrin bu cür müəyyənləşdirilməsi söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələrə də yenidən baxılmasına səbəb ola bilər.

Həm uzlaşma, həm də idarə əlaqəsi tərəflərin aralanmasına, tərəflər arasına müxtəlif sözlərin daxil olmasına imkan verir. Bu hal uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrdə də özünü göstərir; məs.: *Lakin arvadın son zamanlar dəqiq surətdə hər gün özünə*

siğal verməsi Yavəri sübhəyə saldı (M.İbrahimov) - cümləsindəki *son zamanlar dəqiq surətdə hər gün* sözlərini *arvadın siğal verməsi* birləşməsindən kənara da çıxarmaq olar: *Lakin son zamanlar dəqiq surətdə hər gün* *arvadın özünə siğal verməsi Yavəri sübhəyə saldı*. Belə söz və birləşmələrin müstəqil üzv olduğuna sübhə yoxdur. Ola bilər ki, bu cür sözlər birləşmənin bilavasitə ikinci tərəfinə aid olsun: *Bakinin sayrışan ulduzlarından, Çadrasız, boyasız şən qızlarından... Salam gətirmişəm hüzuruma mən* (S.Vurğun) - misrələrində fərqləndirilən sözlər birləşmənin ikinci tərəfinə aid təyin hesab olunur. Həttə bəzən bu cür sözlər təyinin təyini kimi çıxış edir; məs.: *Qırxıncı gün şahın 20 yaşlı cəsür oğlu Maliktac şəhərə daxil oldu* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində *şahın oğlu* birləşməsi mübtədanın (*Maliktac*) təyimidir, həmin birləşmənin tərəfləri arasında işləmiş *20 yaşlı cəsür* sözləri isə birləşmə şəklində ifadə olunmuş təyinin ikinci tərəfinə aid təyindir.

Yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrin (*dağ havası, bulaq suyu*) tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr məsələsində fikir ayrılığı daha çoxdur. Ə.Dəmirçizadə bu qrup birləşmələrinin tərəfləri arasında da uzlaşma olduğunu qeyd etmişdir.⁴⁵ N.K.Dmitriyev yanaşma və idarə əlaqələrini əsas götürmüşdür: "Azərbaycan dilində (və başqa türk dillərində) hər hansı ismi təyin yalnız yanaşma prinsipi üzrə deyil, həm də idarə prinsipi üzrə qurulur. Məsələn, adi yanaşma prinsipi üzrə qurulan *dəmir qapı* ilə *dəniz suyu, dənizin suyu* kimi birləşmələri müqayisə edin".⁴⁶

M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə də eyni fikirdə olmuşlar.⁴⁷ Ə. Abdullayev *dəniz suyu* tipli birləşmələrinin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqələrini qəbul etmişdir.⁴⁸ Y.Seyidov bunlardan fərqli olaraq, qeyd edilən birləşmə modelinin yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə qurulduğunun isbatına çalışmışdır.⁴⁹ N.Məmmədov isə *yer üzü* tipli birləşmələrin "qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi" ilə qurulduğunu göstərmişdir: "Bu birləşmələrin (*yer üzü, yerin üzü*) hər ikisində idarə əlaqəsi vardır. Deməli, *yerin üzü, Azərbaycanın kəndlisi* birləşmələrində müəyyənlik bildirən idarə əlaqəsi varsa, *yer üzü, Azərbaycan kəndlisi* tipli birləşmələrdə qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi vardır".⁵⁰ I və II tip (*dəniz suyu, dənizin suyu*) ismi birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqələrin tədqiqinə xüsusi məqalə həsr etmiş R.Xəlilov isə *dəniz suyu* tipli birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əlaqələrinin üçünün də olduğunu qeyd etmişdir: "İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri dilimizdəki başqa söz birləşmələrindən fərqli olaraq, qarşılıqlı tabelilik prinsipi əsasında qurulur. Belə ki ikinci növ təyini söz birləşməsi uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri ilə düzəlsə, üçüncü növ təyini söz birləşməsi uzlaşma və idarə əlaqəsi ilə düzələn söz birləşməsidir".⁵¹ Bunu da qeyd etmək olar ki, R.Xəlilov *dəniz suyu* tipli birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma və yanaşma əlaqələri haqqında ətraflı məlumat vermiş, tərəflər arasında idarə əlaqəsinin özünü necə göstərdiyindən danışmamışdır.

Bu xülasədən aydın olur ki, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, R.Xəlilov *dəniz suyu* tipli birləşmələrinin komponentlərini əlaqələndirən üsullardan biri kimi *uzlaşma* əsas götürmüşlər. Azərbaycan dilində *uzlaşma* tabe tərəfin tabeədən tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşması şəklində baş verir. Bu baxımdan yanaşdıqda *dəniz suyu* tipli birləşmələrdə *uzlaşmanın* tələblərinə müvafiq cəhətlər vardır. *Ayaq səsi, ceyran yerisi, ev heyvanı, baş darağı, pəncərə şüşəsi, elm adamı, tələbə geyimi...* birləşmələrinin birinci tərəfi üçüncü şəxsə olduğu üçün ikinci tərəf üçüncü şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək həmin tərəflə *uzlaşmışdır*. Doğrudur, belə birləşmələrinin tərəfləri arasında kəmiyyət uyğunluğunun dəqiq göstəricisi olmur; məsələn: *evlər müdiri* birləşməsinin birinci tərəfi cəm, ikinci tərəfi tək olduğu halda, *məktəb direktorları* bir-

ləşməsinə əksinə vəziyyət vardır. Lakin hər iki tərəfi kəmiyyətcə tək olan *aılə başçısı*, *məktəb işçisi*, *dərs otağı* kimi birləşmələrlə yanaşı, *həmkarlar ittifaqları*, *atalar sözləri* kimi hər iki tərəfi cəm olan birləşmələr də vardır. Məlumdur ki, belə birləşmələrin birinci tərəfi həmişə ümumilik bildirir. Ona görə də anlayışdan asılı olaraq, birinci tərəf həm tək, həm də cəm mənada başa düşülə bilər. Məsələn, *məktəb direktoru* birləşməsində *direktor* sözü kəmiyyətcə tək olduğu üçün *məktəb* sözü də kəmiyyətcə təklik bildirir; *məktəb direktorları* birləşməsində isə ikinci tərəfin cəm olması heç bir qrammatik dəyişikliyə uğramadan birinci tərəfin də qeyri-müəyyən çoxluq ifadə etməsinə səbəb olur. Buna görə də *yarış bayrağı*, *hesabat məruzəsi*, *ölüm halı*, *qılnc yarası*, *istirahət parkı* kimi külli miqdarda birləşmələrdə ikinci tərəfi lazım gəldikdə cəmləmək də olar. Birinci tərəf ümumilik bildirməklə yanaşı, ikinci tərəfin tələbindən asılı olaraq, cəm şəkilçisi də qəbul edə bilər. İkinci tərəf toplu isimlərlə ifadə olunduqda bu hal daha çox müşahidə edilir: *durna qatırı - durnalar qatırı*, *ceyran sürüsü - ceyranlar sürüsü*, *qadın məclisi - qadınlar məclisi*, *topçu polku - topçular polku* və s. Birinci tərəf tək, ikinci tərəf cəm olduqda qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan birinci tərəfin kəmiyyətcə tək və ya cəm mənada anlaşılması danışanın məqsədindən asılı olur. Məsələn, *məktəb işçiləri* birləşməsində *məktəb* sözü məndən asılı olaraq bir və ya çox məktəb kimi başa düşülə bilər. Bu hal göstərir ki, belə birləşmələrin tərəfləri arasında kəmiyyət uzlaşması qrammatik yolla - kəmiyyət şəkilçisi vasitəsilə sabit şəkildə öz ifadəsini tapa bilmir, tərəflər arasında kəmiyyət uyğunluğu ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənalari əsasında təmin edilmiş olur. Şəxsə görə uzlaşma isə zahirən sabit xarakter daşıyır: birinci tərəf üçüncü şəxsə olur. İkinci tərəf həmin şəxsə məxsus mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Lakin, əslində, belə birləşmələrdə şəxsə görə uzlaşma formal xarakterdədir. Belə ki, sahib şəxs və mənsub oşya bildiren tərəflər üçüncü şəxsə olsa da, ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənalari birləşmələrin tərəflərini üç şəxsin üçü ilə də bağlayır. A.Aslanov da bu cəhəti duyaraq vaxtilə yazmışdır: "... *qadın yerisi*, *kişi kostyumu*, *oğlan köynəyi*, *müəllim otağı*, *ata nəsihəti*, *uşaq ağlaması*, *aqronom məsləhəti*, *çoban aşı*, *lözgi xingəli* kimi birləşmələrdə ikinci tərəfdə ifadə olunan əşyanın hansı şəxsə aid olduğu məlum deyildir. Bunlar şəxs etibarilə qeyri-müəyyəndir. Əşya bütün şəxslərə mənsub ola bilər".⁵² Deməli, *dəniz suyu* tipli birləşmələrdə şəxsə görə uzlaşmanın mənsubiyyət şəkilçisindən ibarət formal əlaməti olduğu halda, uzlaşma ümumi xarakter daşıyır və yalnız üçüncü şəxsə deyil, digər şəxslərə də aid olur.

Dilçilərin bir qrupu - N.Dmitriyev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, R.Xəlilov *dəniz suyu* tipli birləşmələrin tərəfləri arasında digər bir əlaqə üsulu kimi yanaşmanın mühüm rola malik olduğunu göstərmişlər. H.Mirzəzadə bu cür birləşmələri tarixi aspektdə tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu tipli birləşmələrdə "...daxili sintaktik əlaqənin möhkəmliyi nəticəsində birləşmə tam bir məfhumun adına çevrilmişdir. Məhz buna görə də bir sıra bu tipli birləşmələrdə artıq tərəflərdən birinin digəri üçün təyin olması ehtimalı əhəmiyyətini itirir."⁵³ Belə birləşmələrdə tərəflər arasında sintaktik əlaqənin möhkəmliyini başqaları da qeyd etmişlər: "Bu birləşmələr (*dəniz suyu* tipli birləşmələr - Q. K.) arasında əlaqə o qədər möhkəm olur ki, bunlar arasına heç bir söz əlavə etmək mümkün deyildir".⁵⁴ İkinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasına söz daxil ola bilməməsi onu göstərir ki, üçüncü növ təyini söz birləşməsinə nisbətən burada tərəflər arasında daha möhkəm əlaqə vardır".⁵⁵ Tərəflər arasında bu möh-

kəmlik nədə özünü göstərir? Məlumdur ki, *dəniz suyu* tipli birləşmə modeli dildə mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün baza təşkil edir. Mürəkkəb söz kimi formalaşan dil vahidlərinin arasında möhkəm əlaqə, bağlılıq olmalı, tərəflər arasına müxtəlif sözlərin daxil ola bilmə imkanları maksimum məhdudlaşmalıdır. *Dəniz suyu* tipli birləşmə modeli bunun üçün ən əlverişli modeldir. Komponentlərin öz müstəqilliyini itirərək təcridən bir bütöv şəkildə birləşməsi üçün də bu model əlverişlidir. *İncə bel* tipli yanaşma əlaqəli birləşmələr də mürəkkəb söz yaradıcılığına bu cür xidmət edir. Bu hal göstərir ki, *dəniz suyu* tipli birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqə üsulu yanaşma olmalıdır. Əslində, bu cür birləşmələrin tərəfləri arasında əlaqənin möhkəmliyindən danışıqlar tərəflər arasındakı yaxınlığı, yanaşı işlənməni, yanaşmanı nəzərə almışlar. Heç şübhəsiz, yanaşmanın üstün mövqeyi həm də birinci tərəfin ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənaları ilə bağlıdır. Ümumilik və qeyri-müəyyənlik mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün ilkin şərtlərdəndir. (Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlərin təsirli fellərin yanında işləndiyi, bu cür sözlərlə təsirli fellər arasına müstəqil mənəli sözlərin daxil ola bilmədiyi də məlumdur. Təsirlik halda olan sözlərin də bir qismi tarixən təsirli fellərlə birləşmiş və müxtəlif ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur: *baş aparmaq, ağız açmaq, bel bağlamaq, dil tökmək* və s. *Mismar düzəltmək, şer yazmaq, odun doğramaq, çiçək dərmək* kimi birləşmələrdə birinci tərəfin ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi həmin tərəfin fellə yanaşma əlaqəsində olduğunu göstərir).

Uzlaşma və idarə əlaqələri tərəflər arasına müxtəlif sözlər daxil olmasına imkan verir. Bu cəhət məhdud və spesifik şəkildə yanaşma əlaqəsinə də aiddir. Lakin *dəniz suyu* tipli birləşmələr yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə qurulduğu halda, tərəflər arasına söz daxil ola bilmir. Bu hal göstərir ki, tərəflər arasına söz daxil ola bilməməsi əlaqə üsullarından çox, ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənaları ilə bağlıdır.

Dəniz suyu tipli birləşmələrin tərəfləri arasında i d a r ə əlaqəsinin olduğunu da qəbul edənlər vardır (N.Dmitriyev, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, R.Xəlilov və b.). Bu cür birləşmələrdə idarə əlaqəsi bərdə mülahizənin məntiqsizliyi haqqında Y.Seyidov hələ 40 il əvvəl yazmışdır: “İdarə əlaqəsindən danışarkən qeyd edilməlidir ki, *vətənin torpağı* tipli birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf vasitəsilə idarə olunur. Burada *vətənin* sözünün idarə olunmasını göstərən ziyəlik hal şəkilçisidir (-in). *Vətən torpağı* birləşməsinin birinci tərəfində isə (*vətən*) belə bir şəkilçi yoxdur, deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur”. “Doğrudan da, *vətən torpağı* vətənin torpağı deməkdir. Lakin buradan çıxış edərək birləşmənin birinci tərəfinin idarə olunmasını, yəni onun ikinci tərəflə idarə əlaqəsində olmasını söyləmək olmaz”.⁵⁶

Beləliklə, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi, heç bir formal əlamətə malik olmaması, tərəflər arasına söz daxil olmasına imkan verməməsi, ikinci tərəfdən aralana bilməməsi kimi əlamətlər göstərir ki, *dəniz suyu* tipli birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfə yanaşma yolu ilə təbə olur. Lakin bu yanaşma *yaşıl yamac* tipli birləşmələrdəki yanaşmadan keyfiyyətə fərqlidir. Bu fərq tərəflər arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsinin olması və birinci tərəfin ümumilik, qeyri-müəyyənlik mənaları ilə bağlıdır:

yanaşma
ağ → saç

yanaşma
dəniz → suyu
uzlaşma

uzlaşma
göyün → ulduzu
idarə

Sintaktik əlaqə üsullarından (tabelilik əlaqələrindən) ən qədimi yanaşmadır. Yanaş-

madan sonra yanaşma, sıralanma, qoşulma əsasında tədricən uzlaşma və daha uzun müddətə idarə əlaqəsi formalaşmışdır. Sintaktik əlaqə üsullarının formalaşmasındakı bu tarixi-təqribi ardıcılıq öz izlərini ismi birləşmələrin sxemlərlə qeyd etdiyimiz növlərdə də saxlamışdır: əvvəlcə yanaşma əlaqəsinə əsaslanan *ağ saç* tipli birləşmələr yaranmış, *dəniz suyu* tipli birləşmələr meydana çıxarkən yanaşma əlaqəsi ilə bərabər yeni əlaqə üsulu - uzlaşma da tərəfləri əlaqələndirmək üçün fəaliyyətə başlamışdır; *göyün ulduzu* tipli birləşmələrin formalaşması üçün yanaşma əlaqəsi daha lazım olmamış, uzlaşmadan və yeni əlaqə üsulu olan idarədən istifadə edilmişdir.

Bu ardıcılıq həm qədim, həm də müasir dil faktları ilə özünü doğruldur. Belə ki, M.D.Novruzov türk dillərində hal sistemini tarixi aspektdə nəzərdən keçirərək yazır: "Ümumi dilçilikdə, o cümlədən türkologiyada şəkilçisiz birləşmələrin ilkin olması fikri müdafiə olunur. Bu fikri təyini söz birləşmələrinə aid etmiş olsaq, onda I növ təyini söz birləşmələrinin ilkin olması fikri ilə razılaşmalıyıq. Qədim və orta əsrlər türk abidələrinin materialları aydın şəkildə göstərir ki, I növ təyini söz birləşmələri digər növlərə nisbətən geniş semantik rəngarəngliyə malikdir. Bu üstünlük özünü say baxımından da göstərir. Belə ki, VII-X əsrlər Orxon və uyğur abidələrinin dilində 70 faiz I növ, 25 faiz II növ, 4 faiz III növ təyini söz birləşməsinə rast gəlinir. V.D.Arakin bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində izafətin (təyini söz birləşmələrinin - M.N.) inkişafı aşağıdakı kimi olmuşdur: I növ - II növ - III növ. Həmin fikir Z.Tağızadə və Q.A.Abduraxmanov tərəfindən də söylənmişdir."⁵⁷

Onu da qeyd edərkən ki, adətən dilçiliyinizdə *dəniz suyu* və *göyün ulduzu* tipli birləşmələr arasında yaxınlıq olduğu barədə söhbət gedir. Bir çox faktlar göstərir ki, *daş divar* tipli birləşmələrlə *dəniz suyu* tipli birləşmələr arasında əlaqə, yaxınlıq, bunlardan bir-birinə keçid daha güclü olmuşdur. *Göyün ulduzu* tipli birləşmələrə "çevrilə bilmədiyi" qeyd edilən *dəmir yolu* tipli birləşmələr əvvəlcə *dəmir yol* şəklində formalaşmış, sonralar *dəmir yolu* şəklinə düşmüşdür.

FELİ BİRLƏŞMƏLƏR

Feli birləşmələrin əsas tərəfi ikili xüsusiyyətə malik olan feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunur; məsələn: *elləri dolaşan, tarixi vərəqləyən, insanı düşündürən; şəhəri gəzdikə, yaşıllığı seyr etdikə, göylərə baxdıqca; tələbəni dinləmək, uşağı dindirmək, körpəni güldürmək* və s.

Əsas tərəfi - tabe edən sözü fellərdən (feli sifət, feli bağlama və ya məsdərdən) ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir.

Feli birləşmələrin sadə şəkli iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur; məs.: *teatra baxdıqca, mahnını dinlədikdə; ucadan oxuyan, həmişə işləyən; danışdıqca coşmaq, tez-tez danışmaq* və s.

Qeyd. Bu cür feli birləşmələrlə *söhbət edəndə, qulaq asanda, parça-parça olmaq, pərt eləmək, diqqət eləyən* və s. tipli mürəkkəb fellər arasında yaxınlıq vardır. Hər ikisi

iki komponentdən ibarətdir; hər ikisində tərəflərdən biri ad, digəri feldir. Lakin bunların mühüm fərqləri də vardır: feli birləşmələrin tərəfləri mənə müstəqilliyinə malik olduğu, müstəqil suala cavab verdiyi halda, mürəkkəb fellərin tərəfləri birlikdə bir suala cavab verir, bir mənə, bir məflum ifadə edir, ona görə də çox zaman bu sonuncuların mənasını bir sözlə də ifadə etmək olur: məsələn: *söhbət edəndə - danışanda, quluq asanda - dinləyəndə, parça-parça olmaq - dağılmaq* və s. Feli birləşmələr nitq prosesində sintaktik əlaqələrlə qurulur, mürəkkəb fellər isə dildə hazır şəkildədir və tərəfləri arasında sintaktik əlaqələr öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Sadə quruluşlu feli birləşmələrin asılı tərəfində qoşmalar da iştirak edə bilər; məsələn: *quş kimi uçmaq, ilan kimi süründükcə, su kimi axan, qar kimi ağaran* və s.

Mürəkkəb quruluşlu feli birləşmələr üç və daha çox müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir; məsələn: *çiçəkləri evə gətirmək, gülləri güldana qoymaq, bayram günü dostunu təbrik etmək, qonaqları hörmətlə məclisə dəvət etmək* və s.

Əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır:

a) əsas tərəf feli sifətdən ibarət olur: *evə gedən, danışanı dinləyəni, tarlada çalışan, işdən qayıdan* və s.

b) əsas tərəf feli bağlamadan ibarət olur: *teatra baxdıqca, məktubu oxuyanda, fabrikdə işləyəndə, məktublara baxmadan* və s.

c) əsas tərəf məsdərdən ibarət olur: *musiqini dinləmək, kitablara nəzər salmaq, çəməni seyr etmək, yaylaqda istirahət etmək* və s.

Aid olduğu nitq hissəsinin - felin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini (təsirlilik, növ, inkarlıq və s.) saxlamaqla yanaşı, feli sifətlərdə sifət, feli bağlamalarda zərf, məsdərlərdə isim xüsusiyyətləri də olur. Bu cəhətlərə əsasən feli sifətlər felin *adyektiv*, feli bağlamalar felin *adverbial*, məsdərlər isə felin *substantiv* forması hesab olunur. Ona görə də feli birləşmələr adyektiv, adverbial və substantiv olmaqla üç qrupa ayrılır. Adyektiv birləşmələr cümlədə təyin, adverbial birləşmələr zərflilik, substantiv birləşmələr mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işləyir; məsələn: *O tayda quzu otaran çoban hələ heç yerdə eşitmədiyi bu tərənəni ləzzətlə dinləməyə başladı.* (§.Həsənoğlu) *Saray gözlərini açdıqda əllərini qəmərlə atlı oğlanın əlində gördü.* (§.Həsənoğlu) *O sözləri Əjdərin şerlə yazmağınə Sərvər qətiyyəni təəccüblənmədi.* (Ə.Əylisi) - cümlələrində əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olan birləşmələr (*o tayda quzu otaran, hələ heç yerdə eşitmədiyi*) təyin, feli bağlamadan ibarət olan birləşmə (*gözlərini açdıqda*) zaman zərfliyi, məsdərdən ibarət olan birləşmə (*o sözləri Əjdərin şerlə yazmağınə*) tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

Məlumat üçün. Fə'li birləşmələrin əsas tərəfi fəlin şəxssiz (qeyri-təsrif) formaları ilə - fəli sifət, fəli bağlama və məsdərlə ifadə olunduğu üçün bu cür birləşmələr "fəli sifət birləşməsi", "fəli bağlama birləşməsi", "məsdər birləşməsi" və ya "fəli sifət tərkibi", "fəli bağlama tərkibi", "məsdər tərkibi" adları altında öyrənilməkdədir. "Fəli birləşmə" və "tərkib" terminləri müəyyən qədər fərqli terminlər olsa da, çox zaman bunlar sinonim kimi işlədilir və fəli birləşmələrin cümlə daxilində tərkib şəklində fəaliyyət göstərdiyi qeyd edilir (tərkiblər haqqında səh.-ə bax). "Təyini söz birləşmələri" terminindən fərqli olaraq, bu terminlər fəli birləşmələri tam əhatə etdiyindən onların tədrisdə və elmi araşdırmalarda saxlanması faydalıdır.

Fəli sifət, fəli bağlama və məsdər birləşmələrinin **asılı** tərəfi müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. **Asılı** tərəf adlardan, fellərdən, zərflərdən, ismi və fəli birləşmələrdən ibarət olur.

Tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə fəli birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Koordinativ fəli birləşmələr. Bu qrupa daxil olan fəli birləşmələrin asılı tərəfi adlıq halda olur və əsas tərəflə prosodik vasitələrin və söz sırasının köməyi ilə əlaqələnir. Fəli birləşmələrin bu qrupu subyekt əlaqəli birləşmələri əhatə edir; məsələn: *sən alan (kitab): biz deyən (məsələ); sən gələndə, yağış başlayanda; mən deməklə, sən görməklə* və s.

2. Yanaşma əlaqəli fəli birləşmələr. Bu qrupa daxil olan fəli birləşmələrin asılı tərəfi qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim və isimləşmiş sözlərdən (*kitab vərəqləmək, ulduz düzəltmək, yer qazanda, "əla" alan, qırmızı satan* və s.), şəxssiz fellərdən (*qaçanda yıxılan, uzananda dincələnlən, görüşəndə soruşmaq* və s.) və bəzi zərflərdən ibarət olur (*tez-tez əsəbiləşən, asta addımlayan, cəld tullanaraq, indi soruşmaq* və s.) Yanaşma əlaqəli fəli birləşmələrin asılı tərəfi qoşmalı sözlərlə də ifadə olunur; qoşmalar isim və fellərə, söz birləşmələrinə qoşularaq onları fəli sifət, fəli bağlama və məsdərlə əlaqələndirir: *daş kimi yatan, şir kimi vuruşduqca, ağaclara qədər getmək, evə sarı yollanmaq; danışan kimi əsəbiləşən, dağ havası kimi saflaşmaq, ali məktəbdə oxumaq üçün (şəhərə) gələndə* və s.

3. İdarə əlaqəli fəli birləşmələr. İsmi yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan adlar, fəli sifətlər, məsdərlər və bəzi zərflər fəli sifət, fəli bağlama və məsdərlərlə əlaqələnərək idarə əlaqəli fəli birləşmələr əmələ gətirir; məsələn: *dağlara qalxanda, qırmızını xoşlayan, dərədə otlayan, meşədən qayıdan, oxumağa getmək, dərs deməyi arzu-*

lamaq, çalışanları mükafatlandırmaq, danışanları dinləmək, irəliyə baxmaq, geriyyə dönmək və s.

Feli birləşmələri asılı tərəfə görə də bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) asılı tərəf adlardan ibarət olur: həyati təmizləmək, yaxşıya yaxşı demək, xeyli danışmaq, onu axtarmaq, evə gələndə, yollara baxanda, mənə qulaq asan, bizi qarşılayan və s.

Fellər adları yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında tələb etməklə yanaşı, adlıq halla da əlaqələnir. Bu cəhətdən feli birləşmələr aşağıdakı növlərə ayrılır:

Adlıq hallı feli birləşmələr. Birləşmənin tərkibində adlıq halda söz olduqda subyekt əlaqəsi yaranmış olur. Bir sıra dilçilər subyekt əlaqəsinə ona görə daha ciddi yanaşırlar ki, subyekt bildirən sözü birləşmənin mübtədası saymaqla feli birləşməni budaq cümlə hesab edirlər; məs.: *sən gələndə (mən yatmışdım), onlar işlədikcə, biz oxuyan (kitab), ot bitməyən (çöllər), Əhməd danışmaqla, biz çalışmaqla (nə olacaq?)* və s. *-ib, -ib, ub, -üb* və *-araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamalardan başqa, bütün feli bağlama şəkilçiləri subyekt əlaqəli birləşmələr əmələ gətirə bilər. Subyekt əlaqəsi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə əmələ gəlir.

Yönlük hallı feli birləşmələr. Feli sifət, feli bağlama və məsdərlər adları yönlük halda tələb etməklə obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Obyekt əlaqəsi: *sənə dedikcə, bizə müraciət edəndə, Əhmədə qulaq asan, atasına güvənən*; relyativ əlaqə: *evə gedəndə, sizə gələndə, şəhərə qayıtmaq, tarlaya çıxan* və s.

Q e y d. Obyekt əlaqəsi daha çox təsirlik hallı feli birləşmələrə aiddir: "Bu birləşmələrdə hərəkət obyektü bütünlüklə əhatə edir. Yönlük hallı feli birləşmələrdə isə (eləcə də yerlik və çıxışlıq hallı birləşmələrdə - *Q. K.*) hərəkət obyektü əhatə edə bilmir; burada sadəcə olaraq, obyektə doğru meyl, istiqamət ifadə olunur. Birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə etdiyi məkan sahəsi kiçildikcə, onun əhatəsi daraldıqca məkan mənasından obyektə doğru meyl əmələ gəlir və bu, nəhayət, məkan çalarına malik olan obyektə çevrilir; məsələn: *kitabda yazılan, elmdə yüksələn, işdə fərqlənən* və s".⁵⁸

Təsirlik hallı feli birləşmələr. Təsirlik halda olan sözlər (və birləşmələr) feli sifət, feli bağlama və məsdərlərin tələbi ilə işlənərək müstəqim obyekt kimi çıxış edir; məs.: *məktubu oxuyan, sizi dinləyən, Əsməri soruşanda, uşağı səsləyəndə, yeri şümləmək, kitabı oxumaq* və s. Təsirlik hallı feli birləşmələrin əsas tərəfi təsirli fellərdən ibarət olur. Az hallarda əsas tərəf təsirsiz fellərlə də ifadə oluna bilər; məs.: *yolu getmək, küçəni keçmək, ölünü ağlamaq, dağı dolanmaq* və s.

Azərbaycan dilində bir sıra fellər bəzi sözləri həm təsirlik, həm də yönlük halda tələb edə bilər; məsələn: *dərsi başlamaq - dərsə başlamaq, dağı qalxmaq - dağa qalxmaq, atı minmək - ata minmək, işi başlamaq - işə başlamaq, danışmağı başlamaq - danışmağa başlamaq* və s. Bu cür birləşmələrin təsirlik hal formasının tədricən geriləməkdə olduğu hiss olunur.

Yerlik hallı feli birləşmələr. Feli sifət, feli bağlama və məsdərlər yerlik halda olan sözlərlə əlaqələnərək, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələr yaradır. Obyekt əlaqəsi: *ağacda gedən (çürümə), Əhəddə bildiyim (cəhət), məndə yaşayan (duygular), dildə təzahür tapan (fikirlər);* relyativ əlaqə: *məktəbdə oxuyan, dənizdə üzdükcə, sahədə çalışmaq, evdə işləmək* və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələr. Feli sifət, feli bağlama və məsdərlər çıxışlıq halda sözlər tələb etməklə də obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələr yaradır. Obyekt əlaqəsi: *ağacdən düzəldilmiş, məndən soruşan, kərpicdən tikilmiş;* relyativ əlaqə: *evdən gələn, mərkəzdən qayıdanda, səhradan keçəndə* və s.

Çıxışlıq hallı feli birləşmələrlə yerlik hallı birləşmələr arasında yaxınlıq vardır. Ona görə də bəzən eyni mənanın ifadəsi üçün hər iki formadan (yerlik və ya çıxışlıq halından) istifadə etmək olur; məsələn: *dərədə axan (çay) - dərədən axan (çay), çayda (balıq) tutmaq - çaydan (balıq) tutmaq, düşündə (gül) dərdiyimiz (yamaclar) - düşündən (gül) dərdiyimiz (yamaclar)* və s.⁵⁹

Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallı feli birləşmələrin əsas tərəfi həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə ifadə olunur.

Qeyd. Məsdərlər isim xüsusiyyətinə malik olduğu, feli sifətlər isə isimləşdiyi üçün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir və ismin yiyəlik halı ilə əlaqələnərək ismi birləşmələr əmələ gətirir: *tələbənin oxumağı, tələbənin oxuyanı, işin düzəlməyi, işin düzələni* və s.

b) asılı tərəf fellərdən (feli sifət, feli bağlama və məsdərdən) ibarət olur: danışanda dinləmək, qaçanda yıxılan, oxumağa səy etdikcə və s. Feli bağlamalar aid olduğu fellə yalnız yanaşma əlaqəsində olur; məsələn: *ayrılanda xudahafizləşmək, rastlaşarkən salamlaşmaq, gülə-gülə danışan, (məktubu) oxuya-oxuya şadlanan, (yerindən) durmadan cavab vermək* və s. Məsdərlər fellərlə yanaşma və idarə əlaqələrində olur; məsələn: *yatmaq istəyənlər: işləmək istəməyənlər, oxumağa gedən, kənddən (məktub) alan* və s. Feli sifətlər isimləşərək əksərən idarə,

bəzən koordinasiya yolu ilə fellərlə əlaqələnir; məsələn: *deyilənə baxmaq, yazılana əməl etmək, lazım olanları hazırlamaq; oxuyan alqışlandanda: işləyən mükafatlandırılanda* və s.

c) asılı tərəf zərflərdən ibarət olur; zərflərin əksəriyyəti feli sifət, feli bağlama və məsdərlə yanaşma əlaqəsində olur: *tez-tez danışan, asta-asta cavab verən, birdən ayağa duranda, indi getmək, xeyli gözləmək* və s.; bir qismi idarə əlaqəsi ilə bağlanır: *irəliyə gedən, geriyyə baxanda, yuxarıdan səsləyən* və s.

ç) asılı tərəf qoşmalı sözlərdən və birləşmələrdən ibarət olur; məsələn: *at kimi qaçan, pişik kimi dırmanmaq, dincəlmək üçün oturanda, kitab vərəqi kimi açılan, qılinc tiyəsi kimi parıldamaq* və s. Misallardan görüldüyü kimi, qoşma ilə onun qoşulduğu söz birləşmənin asılı tərəfini, feli sifət, feli bağlama və məsdər əsas tərəfi təşkil edir.

Qoşmaların iştirakı ilə yaranan feli birləşmələrlə eyni sözlərin qoşmasız birləşməsində məna fərqi olur. Məsələn: *evə getmək - evə tərəf getmək, dağa baxmaq - dağa sarı baxmaq, söz danuşmaq - söz haqda danuşmaq, qapı düzəltmək - qapı üçün (açar) düzəltmək, maşın aparmaq - maşınla aparmaq* və s.

Qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə və birləşmələrə qoşulur: *yel kimi getmək, ev üçün darıxmaq, səninlə işləyən, sizin kimi düşünən, onun barəsində səhbət salan, səhərə qədər yatmayan, axşama kimi çalışan, məndən əvvəl çıxış edən, sizdən ötrü əlləşən* və s. Qoşmaların qrammatik semantikasından asılı olaraq birləşmələrin də mənasında fərq əmələ gəlir; məs.: *maşın kimi getmək, maşın ilə getmək, maşın üçün getmək*. Tərəflər arasında məna əlaqələri qoşmanın qoşulduğu sözün mənasından da asılıdır: *evə qədər getmək - səhərə qədər getmək, səhərəcən yüyürmək - şəhərəcən yüyürmək*. Qoşmanın qoşulduğu sözün müxtəlif hallarda işlənməsi də məna fərqiə səbəb olur: *maşın kimi getmək - maşına kimi getmək, dağ qədər ucalmaq - dağa qədər ucalmaq*. Sinonim qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasında eyni məna əlaqəsi yaradır: *meşəyə qədər qaçmaq - meşəyə kimi qaçmaq - meşəyəcən qaçmaq, onun barəsində danuşmaq - onun haqqında danuşmaq*.

d) asılı tərəf ismi və ya feli birləşmələrdən ibarət olur: kitabın cildini hazırlamaq, qapının cəftəsini keçirmək, məqalənin ardını yazanda; evə gələndə soruşmaq, qapıya çatanda dayanmaq, məktub alanda sevinən və s.

Feli birləşmələrin tərəfləri arasında mənə əlaqələri daha zəngindir. İsmi birləşmələrdə atributiv əlaqə əsasdırsa, feli birləşmələr subyekt əlaqəsi, obyekt əlaqəsi və relyativ əlaqələr əsasında qurulur.

Subyekt əlaqəsi yalnız feli birləşmələrə aiddir. Asılı tərəf adlıq halda isim (isimlənmiş sözlər) və əvəzliliklərlə, əsas tərəf feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunur; məs: *sən gələndə*, *biz oxuyan (vaxt)*, *dərs qurtaranda*, *sən başlayan (iş)*, *biz getməklə (düzəlməz)*, *mən danışmaq-la (qurtarmaz)*, *“əla” alınanda*, *qırmızıları (satılıb) qurtaranda* və s. Bu cür birləşmələrdə hərəkətlə onun subyektindəki əlaqə və münasibət ifadə olunur. Tərəflər arasında sintaktik əlaqə hazırkı tabelilik əlaqələri əsasında izah edilə bilmir. Adlıq halda subyekt bildirən sözlər mübtəda hesab edilmədiyindən feli birləşmə budaq cümlə sayılmır. Bunun əsas səbəbi feli sifət, feli bağlama və məsdərin şəxslər üzrə dəyişməməsi, təsriflənməməsidir. Bu cür birləşmələrdə hərəkətlə subyektindəki əlaqə analitik yolla, söz sırası və intonasiya ilə tənzimlənir.

Subyekt əlaqəli birləşmələr cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur; məs.: *Körpə güldü. Həsrət qonan gözlərindən uçdu qəm* (Ə.Cəmil) - cümlələrinəndən ikincisində *həsrət qonan* birləşməsi tamamlığın təyimidir.

Feli birləşmələrdə **obyekt əlaqəsi** özünü daha güclü göstərir “Obyekt” dedikdə, həm fellərlə birbaşa - bilavasitə əlaqələnən, təsirlik halda olub, təsirli fellə bağlanan, həm də fellərlə zəif əlaqələnən (yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan, qoşmaların iştirakı ilə əlaqəyə girən) sözlər nəzərdə tutulur. Birləşmənin əsas tərəfi feli sifət, feli bağlama və ya məsdərdən ibarət olur; məs.: *torpağı belləmək*, *pəncərəni açmaq*, *uşağı başa salmaq*, *səndən soruşmaq*, *mənə danışmaq*, *qələmlə yazmaq*, *bi-çaqla kəsmək* və s. Obyekt əlaqəli birləşmələr cümlənin mürəkkəb üzvü olur; məs.: *Suallara cavab vermək sizin borcumuzdur*.

Zərfi (relyativ) əlaqə də özünü geniş şəkildə feli birləşmələrdə göstərir. Əsas tərəfi feli sifət, feli bağlama və məsdərdən ibarət olan bu birləşmələrdə fellər müxtəlif cəhətdən səciyyələndirilir. Ona görə relyativ əlaqəli feli birləşmələrin özlərini də bir neçə qrupa ayırmaq lazım gəlir:

a) asılı tərəf əsas tərəfi zamanca izah edir: *səhərəcən gözləmək*, *bayaqdan dinləmək*, *əvvəldən soruşmaq*, *indi işləyən*, *axşamdan yatan* və s.

b) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan hərəkətin tərzini bildirir: *tez-tez dillənən*, *asta yeriyan*, *ucadan danışan*, *sürətlə qaçanda*, *dalbadal çıxış edən* və s.

c) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan işi məkanca izah edir: **kənddə işləyən, tarlada çalışan, şəhərdən gələndə, evdən çıxanda** və s.

ç) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan hərəkətin səbəbini bildirir: **qorxudan əsmək, yorğunluqdan göz açma bilməmək, sevincindən ağlamaq, gülməkdən ölmək** və s.

d) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan hərəkətin məqsədini bildirir: **oxumağa getmək, dincəlmək üçün oturmaq, yaşamaq üçün çalışmaq, qorunmaq üçün vuruşmaq** və s.

e) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan hərəkəti kəmiyyətcə izah edir: **xeyli oturmaq, bir qədər dincəlmək, birə-beş artırmaq, on dəfə təkrar etmək** və s.

ə) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan işin, hərəkətin dərəcəsini bildirir: **son dərəcə şad olmaq, artıq dərəcədə kədərlənmək, olduqca xoşhal olmaq** və s.

Qeyd. Dərəcə bildiren sözlər sifət və zərflərə də aid olur; məs.: **son dərəcə gözəl (insan), hədsiz dərəcədə çirkin (əməllər), yüksək dərəcədə sürətlə (qaçan)** və s.

f) asılı tərəf əsas tərəflə ifadə olunan işin, hərəkətin şərtini bildirir: **bu şərtlə işləmək, o şərtlə (oyuna) başlamaq, həmin şərtlə (kağıza) qol qoymaq** və s.

Obyekt əlaqəsində olduğu kimi, relyativ əlaqədə də asılı tərəf əsas tərəfə yanaşma və idarə üsulları ilə təbə olur.

ZƏRF BİRLƏŞMƏLƏRİ

Əsas tərəfi zərflərdən ibarət olan birləşmələrə zərf birləşmələri deyilir. Söz birləşmələrinin bu növü quruluş modellərinə görə ismi və feli birləşmələr qədər zəngin deyildir və qrammatik səciyyəsinə görə ismi birləşmələrə daha yaxındır; məs.: **Əhmədlə yanaşı (yerimək), dostlardan aralı (gəzmək), hamıdan cəld (tərpənmək), yeldən iti (getmək), bir qədər tez (oyanmaq), tamamilə yavaş (danışmaq), olduqca asta (addımlamaq)** və s.

Zərf birləşmələrinin əsas tərəfi əksərən tərz zərflərindən ibarət olur; məs.: **bir qədər asta (hərəkət etmək), xeyli cəld (işləmək), böyük cəsərətlə (danışmaq)** və s.

Əsas tərəf yer və zaman zərfləri ilə də ifadə olunur; məs.: **bizdən irəlidə (yerimək), xeyli sonra (cavab vermək), bir qədər tez (gəlmək)** və s.

Zərf birləşmələrinin asılı tərəfi əksərən adlardan - isim, sifət, say və əvəzlilərdən ibarət olur; məs.: *əldən iti, dildən zirək, hamıdan yavaş, böyük məhəbbətlə, yüksək zövqlə, sonsuz kədərle, bir xeyli inamla, bir az ustalıqla* və s.

Quruluş modellərinə görə zərf birləşmələri iki növə ayrılır:

a) *Yanaşma əlaqəli zərf birləşmələri*. “Sifət + zərf”, “say + zərf” quruluşlu zərf birləşmələri yanaşma üsulu ilə əmələ gəlir: *böyük cürətlə, coşqun məhəbbətlə, xeyli sakit, olduqca yavaş* və s. Asılı tərəf qoşmaların vasitəsilə də əsas tərəfə yanaşır: *quş kimi cəld, mənimlə yanaşı* və s. Zərf birləşmələrinin bu növündə tərəflər müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində işləyir.

b) *İdarə əlaqəli zərf birləşmələri*. “İsim + zərf”, “əvəzlilik + zərf” quruluşlu zərf birləşmələri idarə üsulu ilə qurulur; asılı tərəf ismin çıxışlıq halında olur: *hamıdan axırda, atdan yeyin, pişikdən cəld, hamıdan tez (durmaq)* və s. Zərf birləşmələrinin bu növündə tərəflər birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur, əksərən tərz, bəzən də zaman və yer zərfliyi vəzifələrində işləyir; məs.: *Aslan hamıdan cəld tərpendi. Biz onunla yanaşı irəliləyirdik.*

SƏRBƏST VƏ SABİT BİRLƏŞMƏLƏR

Tərəflərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki növə ayrılır:

Sərbəst birləşmələr;

Sabit birləşmələr.

Sərbəst birləşmələrin komponentləri müstəqil mənalı (tammənalı) sözlərdən ibarət olur və həmin sözlər birləşmə daxilində də ilkin leksik mənasını - məna müstəqilliyini mühafizə edib saxlayır; məs.: *məktəbin bağbanı, meşənin ağacları, traktorun səsi, maşının mühərriki, kitabə məhəbbət, vətənə sevgi, sizə gələndə, məktubu oxuyan* və s.

Sərbəst birləşmənin tərəfləri həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur. Tərəflərin nominativ mənası və tərəflər arasında sintaktik əlaqələr aydın müşahidə edilir.

Sərbəst birləşmələr ünsiyyətin əsas vasitəsi olan cümləyə (söyləmə) necə xidmət edir? Bunlar dildə hazır şəkildə olur, yoxsa nitq prosesində yaranır?

Bu suallara dilçilər müxtəlif şəkildə cavab verirlər.

Əgər sərbəst birləşmələr dildə hazır şəkildə olsa idi, onlar dilin lüğət tərkibində olardı və onları ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğətlərə daxil etmək lazım gələrdi. Dilimizdə sərbəst birləşmələrin özləri deyil, quruluş modelləri mövcuddur. Nitq prosesində dilin lüğət tərkibindən məqsədə uyğun sözlər seçilib götürülür, həmin modellər əsasında birləşmələr yaradılır və cümləyə daxil edilir. Məsələn, ən işlək söz birləşməsi modellərindən biri:

söz + yiy. hal şək. -in + söz + III ş. məns. şək. -i
at   - **in**   **nal**   - **i**

Bu quruluş modeli körpəlikdən hər bir insanın nitq vərdisləri kompleksində möhkəmlənir. Ona görə də nitq prosesində bu model əsasında küllün cüzə münasibətini əks etdirən minlərlə birləşmə düzəltmək mümkün olur:

sən-in əl-in
sən-in dirnağ-in
sən-in saçlar-in
sən-in barmağ-in
sən-in gözlər-in...

Bu cür birləşmələrin əlvanlığı artıq nitq fəaliyyəti ilə, danışanın məqsədi, bilik dairəsi, şəxsi-psixoloji keyfiyyətləri, təfəkkür inkişafı, həyat materialını qavrama, dərk etmə, adlandırma qabiliyyəti və s. ilə bağlıdır. Deməli, dil birləşmələr üçün modellər verir, nitq fəaliyyəti onu məqsədə uyğun şəkildə lazımı lüğət materialı ilə hərəkətə gətirir.

Bu da məlumdur ki, bir sıra sərbəst birləşmə modelləri mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün baza rolunu oynayır. Yəni mürəkkəb sözlər söz birləşmələrinin quruluş modelləri əsasında yaranır. Məsələn, mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün geniş imkanlara malik olan ismi birləşmə modellərindən bir neçə nümunə:

sifət + isim - *uca boy* - **ucaboy** (*adam*)
 say + isim - *beş guşə* - **beşguşə** (*ulduz*)
 isim + III ş. məns. ş. -li isim - *su qabı* - **ayaqqabı**
 isim + düzəltmə sifət - *dağ gövdəli* - **dağgövdəli** (*adam*)
 sifət + düzəltmə sifət - *qara saçlı* - **qarasaçlı** (*adam*) və s.

Mürəkkəb sözlər o zaman yaranır ki, insanın həyatı, onun ictimai, iqtisadi, mənəvi münasibətləri ilə bağlı mühüm anlayışın dildə leksik ifadəçisi olmur, insan həmin anlayışı gündəlik zəruri bir tələbat kimi daim

təkrar etməli olur və nəticədə illərlə, bəzən əsrlərlə təkrarlanmalı olan birləşmələr leksikləşərək həmin məfhumun ifadə vasitəsinə çevrilir.

Sərbəst birləşmələr sintaksisdə öyrənilir, sintaksisin əsas tədqiq obyektlərindən biri sayılır.

Sabit birləşmələr də sərbəst birləşmə modelləri əsasında qurulur. Bir sıra sərbəst birləşmələr kimi, bunlar da cümlənin bir üzvü olur. Lakin sərbəst birləşmələrin komponentləri məna müstəqilliyinə malik olduğu, həqiqi mənada işləndiyi halda, sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasılı ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlənməsi ilə birləşmə komponentlərinin ayrılmazlığına səbəb olur. Belə birləşmələrin bir qisminə tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik məna, digəri yalnız qrammatik məna daşıyır. Məsələn: *Hər tərəf zil qaranlığa bürünmüşdü. Sən də, qızım, gözəl balam, sevsən ürəklə, Yaman gündə ayrı düşmə öz ilqarından.* (S.Vurğun) *Bir qədər havada gəzdikdən sonra yatmaq istəyirdik* - cümlələrindəki *hər tərəf, yaman gündə, yatmaq istəyirdik* birləşmələri yanaşma əlaqəsi əsasında yaranmış ismi və feli birləşmələrdir. Həmin birləşmələrin asılı tərəfi olmadan əsas tərəf heç bir konkret məna ifadə etmir. Sərbəst sintaktik birləşmələrin tərəfləri müstəqil cümlə üzvü keyfiyyətinə malik olduğu halda, qeyd etdiyimiz birləşmələrin tərəflərini ayırmaq olmaz və bu cür birləşmələrin tərəfləri cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi (birinci misalda *hər tərəf* - mübtəda, ikinci misalda *yaman gündə* zaman zərfliyi, üçüncü misalda *yatmaq istəyirdik* - xəbərdir) çıxış edir.

Məlumat üçün. Bizim dilçilikdə ənənəvi olaraq, mümkün olan söz birləşmələrinin üzvlərə ayrılması məsləhət görülür. Məsələn, yanaşma əlaqəli birləşmələr kimi, uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin (*evin qapısı*) tərəflərini də, hind-Avropa dillərində, eyni zamanda bir sıra türk dilçilik ədəbiyyatında olduğu kimi, müxtəlif üzvlərə ayra bilərik. Əslində, bizim indiki təhlil üsulumuzun (yəni tərəflərin birlikdə bir üzv hesab olunmasının) heç bir elmi əsası yoxdur. Eləcə də biz feli birləşmələrin - tərkiblərin hansı üzvlərdən ibarət olduğunu qanuni sintaktik təhlil prosesində üzə çıxara bilərik. Lakin, dediyimiz kimi, ənənəvi olaraq feli və ismi birləşmələri cümlənin mürəkkəb üzvü kimi təhlil edirik. Ona görə də sərbəst sintaktik birləşmələrlə sabit birləşmələr bu məqamda, yəni cümlə üzvü vəzifəsində eyniləşir. Halbuki sabit birləşmələr cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunmaqla komponentləri ayrı-ayrılıqda üzv şəklində təhlil edilməli olan sərbəst birləşmələrdən fərqlənməli idi.

Sabit birləşmələrin bir qismi tərəflərindən birinin və ya hər ikisinin məcaziliyi əsasında əmələ gəlir və dilçilikdə “frazoloji vahidlər” (“frazoloji birləşmələr”) adlandırılır. Ona görə də sabit birləşmələrin özlərini də iki növə ayırmaq lazım gəlir: *sabit leksik birləşmələr*, *sabit frazeoloji birləşmələr*.

Məlumat üçün. Bu vaxta qədər bizim dilçilikdə “sabit birləşmələr” adı altında yalnız frazeoloji birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. İlk dəfə olaraq, sabit birləşmələrin birinci qrupunu (sabit leksik birləşmələri) sərbəst birləşmələrlə frazeoloji birləşmələr arasında bir həlqə kimi qeyd edirik.

Sabit leksik birləşmələrin aşağıdakı quruluş modelləri vardır:

I.1. Qeyd etdiyimiz kimi, yanaşma əlaqəli birləşmələrin asılı tərəfi cümlədə təyin olur, əsas tərəfi müxtəlif vəzifələrdə - mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflik vəzifələrində işlənir. Lakin bu model əsasında qurulan birləşmələrin bir qismində əsas tərəf leksik semantikasının zəifliyinə görə cümlədə müstəqil çıxış edə bilinir, ona görə də asılı tərəflə birlikdə bir üzv kimi götürülür. Semantik yük asılı tərəfdə olduğundan həmin tərəf əsas tərəfi mənaca konkretləşdirir. Bu cür birləşmələrin əsas tərəfi əksərən *yer, ay, gün, an, vaxt, tərəf, zaman, şey* və s. tipli izahedici söz olmadan konkret mənə ifadə edə bilməyən sözlərlə ifadə olunur. Məsələn: *Durduğum yerdə işə düşürəm. Belə vaxtlarda o, hər şeyi unutmuş xoşbəxt qocalar kimi görünürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Vuruldum o gün ki, şerə, sənətə, Unutdum sevdiyim əyləncələri.* (S.Vurğun) *Düşdüm soruşma onun o gündən. Üç gecə yatmadım, üç gün ağladım.* (S.Vurğun) *Bir tərəfdə bayram, bir tərəfdə yas...* (S.Vurğun) *Yaxşı yadımdadır doqquz yaşında Ağacdən qotazlı bir at mindiyim.* (S.Vurğun) *Şer-sənət əzəl gündən sözün hüsnilə yoğrulmuş.* (S.Vurğun) *Kamalın incilər saçsın, danış hər yerdə hikmətlə.* (S.Vurğun)

Bu cür sabit birləşmələrin asılı tərəfi feli sifət tərkibi ilə ifadə olunanda birləşmənin həcmi daha da böyüyür: *Axşam qaranlığı düşdüyü zaman Sizə xoş gəlirmi bu əyləncələr?* (S.Vurğun) *Qış axşamının qaranlığı yer üzünü bürüyən zaman Durna o biri otaqdan zəif pıçıltılar eşidirdi.* (İ.Əfəndiyev)

2. Sabit birləşmələrin bir qismi məsdər şəkilçili fellərin *istəmək* sözü ilə əlaqəsi əsasında formalaşır. Asılı tərəf qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olub “istəmək” felinə yanaşma üsulu ilə bağlanır. *İstəmək* feli az hallarda müstəqil mənəli leksik vahid kimi çıxış edir və bu zaman

müstəqim obyekt tələb edərək təsirli feli xəbər vəzifəsində işlənir. Məsələn: - *Sən nə istəyirsən, kimi istəyirsən?* - *Biz öz ellərimizi, öz yurdlarımızı istəyirik*. Başqa hallarda *istəmək* feli semantik cəhətdən zəifləyir, ümumiləşmiş modal-qrammatik mənə - bir işə, hərəkətə meyl və istək ifadə edir və danışan şəxsin istəyini konkretləşdirən məsdərlə birlikdə bir üzv olur; məs.: *getmək istəyəm, yatmaq istəyəm, dincəlmək istəyəndə, gəzmək istədikdə* və s. *Getmək istəyəm getsin, yatmaq istəyəm yatsın. Yuxarılara qalxmaq istəyəndə mənə də xəbər elə*.

3. *Çalışmaq* feli də az hallarda müstəqil fel kimi işlənir və bu məqamda *işləmək* feli ilə sinonim kimi çıxış edir, əksərən “vəzifəsində” sözü ilə əlaqəli qeyri-müstəqim obyekt tələb edir: *Bir zamanlar mən müəllim vəzifəsində çalışırdım. Mən çalışıram, oxuyuram, işləyirəm*. Bəzən bu söz baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənərək “istəmək”, “cəhd etmək” felləri ilə sinonimləşir: *Mən çalışırdım ki, nəzərlərimi onun üzündən çəkim*. Qalan hallarda qeyri-müstəqil fel kimi müəyyən bir məsdərlə əlaqələnərək danışanın istəyini, nəyə cəhd etdiyini, arzusunu bildirir və sabit feli birləşmə əmələ gətirir. Birləşmədə leksik semantika məsdərdə olur. “Çalışmaq” sözü məsdəri yönlük halda özünə tabe edir. Məsələn: *Eldar gənc həyat yoldaşını güldürməyə çalışaraq cürbəcür məzəli hadisələr təsvir edirdi*. (İ.Əfəndiyev)

4. *Başlamaq* feli də “istəmək” feli kimi, zəif semantikaya malik olduğundan cümlədə konkretləşdirici məsdərlə birlikdə üzv olur. *Başlamaq* sözünün iştirakı ilə qurulan sabit birləşmələrdə məsdər əksərən ismin yönlük halında olur və *başlamaq* sözüne idarə üsulu ilə tabe olur; məs.: *oxumağa başlayan, üzməyə başlayanda, dincəlməyə başlamaq* və s. *Layihənin üzünü köçürməyə başlayanda mən otaqdan çıxdım. Yavaş-yavaş danışmağa başlayan dostum tədricən bütün əhvalatı söylədi. Sadıq kişi arılardan həvəslə danışmağa başladı*. (Mir Cəlal)

Az hallarda məsdər təsirlik halda da ola bilər; məs.: *oxumağı başlamaq, işləməyi başlamaq* və s.

5. Sabit birləşmələrin bir növü də *demək* felinin iştirakı ilə formalaşır. Bu cür birləşmələrdə *demək* sözü öz həqiqi mənasında deyil, bir işi, hadisəni təsdiq edən köməkçi söz səviyyəsindədir, ona görə də onu çox zaman *-dir,-dir,-dur,-dür* şəkilçisi, *idi, imiş* hissəcikləri ilə əvəz etmək olur (baxmayaraq ki, həmin şəkilçi və hissəciklərlə birlikdə işlənir). Asılı tərəf adlıq halda məsdərlərdən və ya müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur. Məsələn: *Bu, həyatdan üz döndərmək deməkdir*. (Mir Cəlal) *Ana-*

smın vəfatı sevincinin yarından çoxunu itirmək deməkdi. (Mir Cəlal) Bu misallardan "demək" felini atmaq da olar: *Anasının vəfatı sevincinin yarından çoxunu itirmək idi.*

6. Yarımüstəqil *olmaq* felinin feli sifət və məsdərlərlə əlaqəsi də sabit birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *Rübabəyə bir söz deyən olmadı.* (Mir Cəlal) *Uşağı qorxutmaq olmaz.* Bu cür sabit birləşmələrdə asılı tərəf mürəkkəb xəbərin daxili subyekti, cümlənin tarixi mübtədasıdır, ona görə də ismin adlıq halındadır.

7. Leksik semantikasının zəifliyi ilə diqqəti cəlb edən sözlərdən biri də *ibarət* sözüdür. Bu söz təsdiqdə *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkilçisinin, inkarda *deyil* hissəciyinin qrammatik semantikasına müvafiq mənə ifadə edir. Asılı tərəf çıxışlıq halda müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Bizim əsas arzumuz bundan ibarətdir. Yeni həyat kişi ilə qadının tapışmasından ibarət deyil.* (Mir Cəlal)

8. Azərbaycan dilində "bilmək" feli də öz həqiqi mənasında az işlənir. Həqiqi mənada işləndikdə müstəqim obyekt tələb edir: *Mən dərslərimi biliram.* Qalan hallarda bu söz *-a, -ə* şəkilçili feli bağlama ilə birləşərək qrammatik bacarıq mənasını ifadə edən sabit birləşmələr əmələ gətirir; məs.: *Bağışla, evinizə gələ bilmədim.* (Mir Cəlal) *Mühit adamı korlaya bilər.* (Mir Cəlal) *Yaza bilsəm bu həyatın bir gününü mən, Deyərəm ki, xoşbəxt yoxdur dünyada məndən.* (R.Rza)

Qeyd edilən sabit birləşmələr başqa bir sözü, birləşməni özünə tabe edərək sərbəst birləşmələrin əsas komponenti kimi işlənə bilər; məsələn: *Bizimlə getmək istəməyənləri heç kəs məcbur edə bilməz. Mən onları oxutmağa çalışanda siz mane olmayın.* Sabit birləşmələr xəbər vəzifəsində işləndikdə məsdər mühitinə (asılı tərəfə) aid olan sözlər cümlənin müstəqil üzvü kimi çıxış edir; məsələn: *Athı ona çatdıqda elat qızı güclə ayağa qalxa bildi* - cümləsində *elat qızı* - mübtəda, *ayağa qalxa bildi* - xəbər. *athı ona çatdıqda* - zaman zərfliyi, *güclə* - tərz zərfliyidir.

II Sabit birləşmələrin mühüm bir növünü frazeoloji birləşmələr təşkil edir.

Frazeoloji birləşmələr məcazilik əsasında yaranır - birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcaziləşmiş olur. Məcəzilik belə birləşmələri həm sərbəst, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz sabit birləşmələrdən fərqləndirir. Frazeoloji birləşmələr (bunlara *frazeoloji vahidlər, frazeologizmlər, frazeoloji tərkiblər, frazemlər* və s. də deyilir) tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin

məcəzələşməsi, qaynayıb-qovuşması, bir məthumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sərbəst birləşmələrdən və sabit birləşmələrin əvvəlki növlərindən fərqli olaraq, frazeoloji birləşmələr məcəzələşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət tərkibinə daxil olur. ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, lüğət tərkibindən götürülüb cümləyə daxil edilir. Leksikləşmiş olduğundan cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir: məs.: *Bir kiçik dost kimi gileyənərək, Bu axşam dil açdı sinəmdə ürək.* (S.Vurğun) *İyirmi ildir ki, qələm çalırsan, Yerdən də, göydən də ilham alırsan.* (S.Vurğun) *Onun bu vəziyyəti ananı getdikcə daha çox təşvişə salırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Şər düşənə qədər əli qoynunda oğlunun yolunu gözlədi.* (Ş.Həsənoğlu) Bu misallarda *dil açdı, qələm çalırsan, ilham alırsan, təşvişə salırdı, şər düşənə qədər* birləşmələri məcəziliyi, emosionallığı, ekspressivliyi ilə digər birləşmə növlərindən fərqlənir. Xalqımızın yaddaşında *bel bağlamaq, dilə gəlmək, baş açmaq, əldən düşmək, ürəyi yanmaq, fikrə getmək, dəhşətə gəlmək, qulaqardına vurmaq* və s. kimi saysız obrazlı frazeoloji birləşmələr vardır.

Frazeoloji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır.⁶⁰

Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Frazeoloji vahidlər bu cəhətdən onlara ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənir. *Ələ salmaq - dolmaq, yada salmaq - xatırlamaq, dünyasını dəyişmək - ölmək, bel bağlamaq - inanmaq, ürəyi qopmaq - qorxmaq* və s. kimi leksik və frazeoloji birləşmələri müqayisə etmək kifayətdir. Metaforiklik, çoxmənalılıq frazeoloji birləşmələrin yüksək obrazlılığı deməkdir. Emosionallıq danışan şəxsin hisslərinin ifadəsi dərəcəsi ilə bağlıdır və bu xüsusiyyət frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq olur. Bütün bu cəhətlərə görə frazeoloji birləşmələr adi sözlərdən yüksəkdə durur və bədiilik vasitəsi kimi dildə böyük rol oynayır.

Frazeoloji birləşmələr yüz illər boyu tədricən sərbəst birləşmə modelləri əsasında əmələ gəlir. Bu proses hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də davam etməkdədir. Ona görə də bir sıra söz birləşmələri dilimizdə həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənəkdədir. Məsələn: *ağız açmaq, quyruq bulmaq, yolunu azmaq* və s. kimi birləşmələr həqiqi mənada işlənməklə yanaşı, bir şey xahiş etmək (*filankəsə ağız açmaq*), yaltaqlanmaq (*filankəsin qarşısında quyruq bulmaq*), pis yola düşmək (*lap yolunu azıb*) mənalarında da işlənir.

Frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmələrdən yarandığı üçün onların arasında əsaslı forma fərqi olmur. Fərq sərbəst birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqənin mütəhərrikiyində, canlılığında, frazeoloji birləşmələrdə isə əlaqələrin sabitliyində, donuqluğundadır.

Frazeoloji birləşmələrin tərəfləri məcaziləşmə imkanlarına görə fərqlənir. Bəzi birləşmələrdə məcazilik güclü, bəzilərində zəif olur. Məcazilik az və zəif olduqda sərbəst birləşmə ilə frazeoloji birləşmələri fərqləndirmək çətin olur.

Sintaksisin tədqiq obyektı sərbəst birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr dilçiliyin frazeologiya şöbəsində öyrənilir.

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB BİRLƏŞMƏLƏR

Söz birləşmələrinin quruluşuna müxtəlif cəhətdən diqqət yetirilir. Bəzən tərəflər arasında sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyi, bir və ya bir neçə sintaktik əlaqədən istifadə edilməsi birləşmənin quruluşunu - sadə və ya mürəkkəb olduğunu şərtləndirən prinsip hesab olunmuşdur. Lakin əksərən birləşmənin tərkibində iştirak edən tammənəli sözlərin sayı əsas götürülür.⁶¹

Birinci prinsipə əsasən, tabelilik əlaqələrindən biri ilə qurulan birləşmələr sadə, müxtəlif sintaktik əlaqələrlə qurulan birləşmələr mürəkkəb hesab olunur. Məsələn, bu prinsipə əsasən, *şəhərdəki bağ* birləşməsi sadə olduğu kimi, *şəhərdəki həmin bağ*, *şəhərdəki həmin iki bağ*, *şəhərdəki həmin iki gözəl bağ* birləşmələri də sadədir, çünki asılı tərəflərin hamısı əsas tərəflə yanaşma əlaqəsindədir. *Şeyləri evə gətirmək* birləşməsi də eyni tipli sadə birləşmə sayılır - asılı tərəflər əsas tərəfə idarə əlaqəsi ilə bağlanmışdır. *İndi şəhərə gedən, vaxtında kitabları Əhmədə verəndə* birləşmələri isə mürəkkəb hesab olunur, çünki bu birləşmələrin qurulmasında yanaşma və idarə əlaqələrindən istifadə edilmişdir.

Birləşmələrin quruluşuna bu cür yanaşmaq prinsipi özünü doğrultmur. Sadə və mürəkkəb birləşmələri bu yolla fərqləndirməyə çalışsaq, qarşılıqlı tabelilik əlaqələrində olan *kənd həkimi*, *həkimin xalası* tipli birləşmələri mürəkkəb birləşmə saymalıyıq. *Göldəki həmin beş yaşılbaş ördək* tipli bir əsas (*ördək*), dörd asılı tərəfdən ibarət olan birləşmələri isə sadə birləşmə hesab etməliyik.

Söz birləşmələrinin quruluşunu tammənəli sözlərin sayına görə müəyyənləşdirmək daha effektivdir. Bu prinsipə əsasən, iki müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələr sadə, üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələr mürəkkəb hesab olunur. Məsələn, *ay işığı, kənd mənzərəsi, oxumaq arzusu, göyləri seyr etmək, səhəri gözləmək* və s. birləşmələr sadə, *süd kimi ay işığı, gözəl kənd mənzərəsi, göyləri diqqətlə seyr etmək, səhəri intizarla gözləmək, sürətlə göylərə yüksələn* və s. kimi birləşmələr mürəkkəbdir.

Birləşmələrin komponentləri arasında işlənən köməkçi sözlər onların quruluşuna təsir etmir. *Evə getmək, kəndə yola düşmək* birləşmələri sadə olduğu kimi, *evə tərəf getmək, kəndə tərəf yola düşmək* birləşmələri də sadədir. Bu birləşmələrdə *evə tərəf, kəndə tərəf* sözləri birləşmələrin asılı tərəfi, *getmək, yola düşmək* əsas tərəfləridir.

Sadə birləşmələr söz birləşməsinin ilkin, ibtidai forması olsa da, söz birləşməsi üçün lazım olan bütün tələblərə cavab verir.⁶² Sadə birləşmələr genişlənərək mürəkkəb birləşmələrin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də sadə birləşmələr həm mürəkkəb sözlər, həm də mürəkkəb söz birləşmələri üçün baza rolunu oynayır.

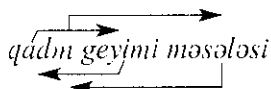
Sadə birləşməyə əlavə edilən hər bir müstəqil mənalı yeni söz ona məna zənginliyi gətirir və onun sadə birləşmələrdən həm formaca, həm də məzmunca fərqlənməsinə səbəb olur. Məsələn, *yeni kitab - iki yeni kitab - həmin iki yeni kitab - evdəki həmin iki yeni kitab* birləşmələrinin hər birinə əlavə olunmuş söz onu əvvəlki birləşmədən hər iki cəhətdən fərqləndirir. *Rübabə Sadıq kişinin alçaq, daş hasarlı həyatinə girəndə ürəyi döyündü* - cümləsində *Rübabə Sadıq kişinin alçaq, daş hasarlı həyatinə girəndə* mürəkkəb birləşmədir. Bu mürəkkəb birləşməni aşağıdakı sadə birləşmələrə ayırmaq olar: *Rübabə girəndə, həyatinə girəndə, hasarlı həyatinə, daş hasarlı, alçaq həyatinə, Sadıq kişinin həyatinə*.

Cümlədə işlənən mürəkkəb birləşmələri tərkib hissələrinə ayırmaq da mümkündür. Məsələn, *Mən üzərimə endirilən süngü zərbəsini dəf edərək qarşımdakı hücum edirəm və birdən iki faşistlə vuruşan gənc siyasi rəhbəri görürəm* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində *üzərimə endirilən süngü zərbəsini dəf edərək, iki faşistlə vuruşan gənc siyasi rəhbəri* birləşmələri vardır. Hər iki birləşmə mürəkkəbdir. Birinci birləşmənin daxilində aşağıdakı birləşmələr vardır: *süngü zərbəsini, süngü zərbəsini dəf edərək, endirilən süngü zərbəsini, üzərimə endirilən*; ikinci birləşmə-

ni aşağıdakı birləşmələrə ayırmaq olar: *siyasi rəhbəri, gənc rəhbəri, vuruşan rəhbəri, faşistlə vuruşan, iki faşistlə.*

Mürəkkəb birləşmələrin özləri də rəngarəng quruluş xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. Onların daha çox müşahidə olunan aşağıdakı növləri vardır.

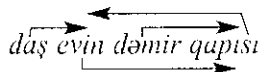
1. İsmi birləşmələr əksərən qarşılıqlı tabelilik əlaqələri əsasında mürəkkəbləşir. Məsələn, yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr adi (sadə) halda iki sözdən ibarət olur: *divar saati, saat kəfgiri, qol saati, boyun zənciri* və s. Lakin bəzən belə birləşmələrin tərəflərindən biri bir sözdən, digəri həmin əlaqələrə əsaslanan birləşmədən ibarət olur: *qadın geyimi məsələsi, məktəb tikintisi söhbəti* və s. İki komponentdən ibarət olan bu birləşmələrin birinci komponenti söz birləşməsi (*qadın geyimi, məktəb tikintisi*), ikinci komponenti bir sözlə (*məsələsi, söhbəti*) ifadə olunmuşdur. Birləşmələrin sxemini belə qurmaq olar:

Bir sözdən ibarət olan komponent söz birləşməsindən ibarət olan komponentlə uzlaşma və idarə əlaqələri ilə də bağlana bilər və bu forma daha işləkdir:

Uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələr tərəflərdən birinə aid yanaşma əlaqəli sözlər vasitəsilə də mürəkkəbləşə bilər; məs.: *qızıl saatin zənciri - qızıl saatin gümüş zənciri, evin dəmir qapısı - daş evin dəmir qapısı*:

Bu cür birləşmələr daha da mürəkkəbləşə bilər. Bu zaman hər iki tərəf yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələrlə ifadə olunur. Məsələn: *institut tələbəsinin dərs kitabı, sinif rəhbərinin iş otağı.*

Belə mürəkkəb birləşmələrin tərəflərindən birinə yanaşma əlaqəli söz də əlavə etmək mümkündür: *məktəb direktorunun soliqəli iş otağı, şalaləli dağ çaylarının balıq vətəgələri.*

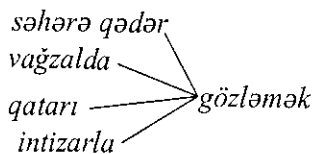
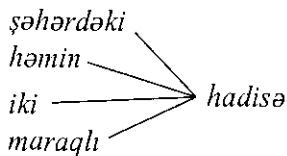

Mürəkkəb idarə və təşkilat adları da bu üsullarla qurulur; məs.: *Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı, Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi* və s.

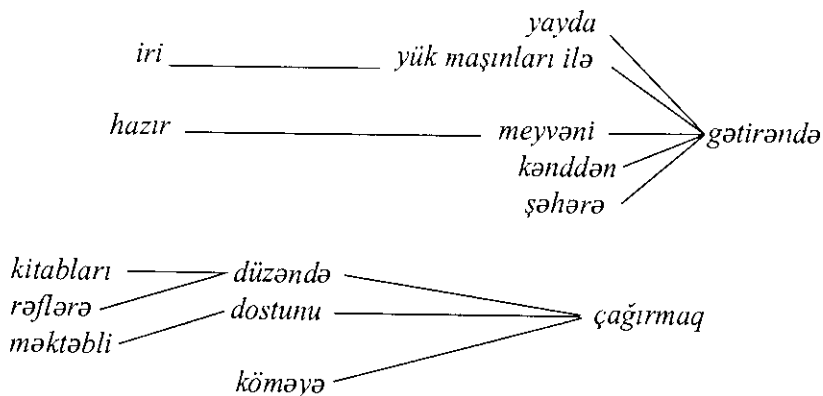
2. Mürəkkəb birləşmələrin digər bir quruluş modelində bir əsas, bir neçə asılı tərəf olur. Asılı tərəflərin hər biri birbaşa əsas tərəfə tabe olur. Əsas tərəf həm adlardan, həm də fellərdən ibarət ola bilər; məs.: *kənddəki həmin üç balaca ev, şəhərdəki həmin iki maraqlı hadisə, uşaqları maşınla kəndə aparmaq, səhərə qədər vağzalda qatari gözləmək, stolları bir-bir auditoriyaya daşımaq* və s.

Bu cür birləşmələrin quruluş sxemləri:

Bu növ ismi və feli birləşmələrin fərqli xüsusiyyətləri də var. İsmi birləşmələrdə asılı tərəflər əsas tərəfə cəmi əlaqə növü (yanaşma) ilə bağlandığı halda, feli birləşmələrdə müxtəlif sintaktik əlaqə üsullarından (idarə və yanaşmadan) istifadə edilir.

3. Mürəkkəb birləşmələrin başqa bir növündə asılı tərəflərdən bir qismi əsas tərəfə deyil, birləşmə daxilində başqa bir sözə tabe olur; məs.: *yayda iri yük maşınları ilə hazır meyvəni kənddən şəhərə gətirəndə; kitabları rəflərə düzəndə məktəbli dostunu köməyə çağırmaq* və s. Birləşmələrin sxemi:

Söz birləşməsinin tərkibində frazeoloji birləşmə olması onun quruluşuna təsir etmir, çünki frazeoloji birləşmələr adi sözlərə ekvivalent sayılır; məs.: *Qonaqları yola salanda həyəət çıxdıq* - cümləsində *qonaqları yola salanda* sadə birləşmədir.

Mürəkkəb birləşmələrin başqa quruluş modelləri də vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Вах: Синтаксис текста. -Москва, "Наука", 1979; Матезиус. О так называемом актуальном членении предложения. "Пражский лингвистический кружок", Москва, 1967; О.И.Москольская. Грамматика текста. - "Высшая школа", Москва, 1981; И.Ф.Вардуль. К обоснованию актуального синтаксиса. Язык и мышление, Москва, "Наука", 1967; К.Абдуллаев. Проблема синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. -Баку, "Элм". 1983 və s.
2. Вах: N.S.Novruzova. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. -Nam. diss., Bakı, 1999, s. . 20-64.
3. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. -Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1985, s. 33.
4. Yenə orada, s. 30-32.
5. Yenə orada, s. 5.
6. Yenə orada, s. 124, 162 və s.
7. Yenə orada, s. 158, 165.
8. Грамматика русского языка. т. II. ч. 1, Москва, 1954, s. 23; Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. -Bakı, "Maarif", 1966, s. 92-94
9. Современный русский язык. -ч. 2, Синтаксис, Москва, 1976, ст. 17.
10. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, göstərilən əsər, s. 27-28.
11. Kamal Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. -Bakı, "Maarif", 1998, s. 11.
12. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -IV hissə, Bakı, "Maarif", 1972, s. 200.
13. Ə.Z.Abdullayev. Azərbaycan dili məsələləri. -Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, s. 151-152.
14. Вах: Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, 1966, s. 7-37.
15. Г.И.Скелская. Введение в синтагматику, -Москва, 1979, ст. 4-5.
16. Yenə orada, s. 8.
17. Yenə orada, s. 14-15.
18. Azərbaycan dilinin qrammatikası. -Azərb. SSR EA nəşri, II h., Bakı, 1959, s. 12-38.
19. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -Bakı, ADU nəşri, 1959, s. 60-165.
20. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -2-ci kitab, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 3-92.
21. Z.X.Tağızadə. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. -Bakı, APİ nəşri, 1960, s. 8-25.
22. Yenə orada, s. 87-90.

23. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. -Azərb. SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1961.
24. Y. M. Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, "Maarif", 1966, 1992.
25. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -Bakı, IV h., 1972, 1985.
26. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə. Azərbaycan dilinin sərfi. -Bakı, 1946, s. 3-13.
27. Q.Kazımov. Söz birləşməsi və onun ali məktəbdə tədrisi. -"Dilçilik fənlərinin tədrisi metodikası (elmi əsərlər məcmuəsi)", Bakı, API nəşri, 1987,s.51-61; yenə onun: Sənət düşüncələri.-Bakı, 1997, s.348-358.
28. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -ADU nəşri, 1959, s. 133-166; M. Hüseynzadə. Azərbaycan dilində təktərəfli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. -Bakı, 1957.
29. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, göstərilən əsər, s. 38.
30. Ə.Abdullayev. Azərbaycan dilində yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi. -ADU, "Elmi əsərlər", Dil və ədəbiyyat seriyası, 1978, 4; yenə onun: Azərbaycan dili məsələləri. -Bakı, Universitet nəşriyyatı, 1992, s. 160-173.; əlavə bax: Ə.Sadiqov. Üçüncü növ söz birləşməsi haqqında bir neçə söz. - "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1982, 1, s. 45-50; A.Axundov, İ.Əhmədov. Bizim fikrimizcə... "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1983, 4, s. 34.
31. Bəşir Əhmədov.Deyək ki, mən razı... - "Ana sözü".I, 1996.
32. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, s. 47.
33. Yenə orada.
34. F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. - I h. , Bakı, 1974, s. 48.
35. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. -Bakı, 1962, s. 197.
36. Azərbaycan dilinin qrammatikası. -II h. , 1959, s. 34.
37. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, s. 47.
38. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 1959, s. 127.
39. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə. Azərbaycan dilinin qrammatikası, 6-8-ci siniflər üçün dərslik, Bakı, "Maarif", 1970, s. 25.
40. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II h. , 1959, s. 10.
41. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. -ADU nəşri, 1956, s. 9, 15, 31 və s.
42. R.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. -Azərb. SSR AE-nın Məruzələri, XIV cild, 1958, II, s. 42.
43. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. -Bakı, "Maarif", 1968, s. 31.
44. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -ADU nəşri, 1959, s. 12-38.
45. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, s. 197.
46. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II h. , 1959, s. 11.
47. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, göstərilən dərslik, s. 23.
48. Ə. Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr, s. 31.
49. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. ADU nəşri, 1959, s. 12.
50. N. Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. -Bakı, 1971, s. 297.
51. R.Xəlilov, göstərilən məqalə, s. 42.

52. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, s. 46.
53. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi, s. 29-30.
54. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri, s. 26.
55. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr, s. 26.
56. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. -ADU nəşri, 1959, s. 48.
57. M.D.Novruzov. Türk dillərində qrammatik hallar (adlıq hal). "Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri", Bakı, ADU nəşri, 1984, s. 72-73.
58. Ə Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, Müasir Azərbaycan dili, s. 75.
59. Yənə orada, s. 78.
60. Современный русский язык. -1, Москва, 1976, ст. 60-61.
61. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык. -III т., Москва, 1981, с. 60.
62. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov, Müasir Azərbaycan dili, s. 48.

C Ü M L Ə

CÜMLƏ VƏ ONUN ƏLAMƏTLƏRİ

Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyət vasitəsidir.

Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Azərbaycan dili aqqlütinativ dillərdən olduğu üçün bu dildə hal şəkilçiləri və feilin təsrif formaları cümlənin qurulmasında mühüm rol oynayır: sözlər müxtəlif şəkildə dəyişərək əlaqələnir və danışanın məqsədindən asılı olaraq cümlənin lazımı şəkildə formalaşmasına səbəb olur. Dilin daxili qanunları dedikdə, cümlədə ifadə olunan modal münasibət, xəbərdə özünü göstərən predikativlik əlamətləri və şifahi nitqdə dilin özünəməxsus səciyyəvi intonasiya xüsusiyyətləri əhatə olunur.

Cümlə predikativliyə, modalığa, bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səsle, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər; məs.:

- *Bizim qonşu Kərim...*

- *A... A... A...*

- *Bəli, hə, hə...*

- *O nə qayıtıb, de görüm?* (Sabir)

- *Bu maşınları nə üçün qırmızı rəngləyirlər?*

- *Yanğın əlamətidir.* (S.Əhmədov)

Bu misallarda nöqtələrlə (və nöqtə hüququnda sual işarələri ilə) ayrılmış hər bir nitq vahidi müəyyən fikir ifadə edir və cümlə şəklində formalaşmışdır. Beləliklə, cümlə özünə qədərki hər bir dil vahidindən - səslərdən, sözlərdən, söz birləşmələrindən formalaşa bilər. Lakin daha səciyyəvi forma cümlənin sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə qurulmasıdır. Cümlələr birliyi isə daha iri sintaktik vahidlərin - sintaktik bütövlərin yaranmasına səbəb olur.

Cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz ifadəsini tapır. Dil təfəkkür gerçəkliyi rolunu və kommunikativ funksiyasını cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Cümlə sintaksisin mərkəzi vahidi olduğu üçün onu həm aşağı, həm də yuxarı səviyyələrdə öyrənmək mümkündür, yəni həm sözdən, söz birləşməsindən cümləyə doğru getmək, həm də mətndən cümləni ayıraraq təhlil etmək olar.¹

Görkəmli filosof və dilçilərin qeyd etdiyi kimi, cümlə şifahi və yazılı nitqdə ünsiyyət silahı, fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rabitəli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir.

Rabitəli nitq vahidi kimi, cümlənin bir sıra səciyyəvi əlamətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Cümlə bitmiş fikir ifadə edir.* Bu cəhət cümlənin ən mühüm əlamətlərindəndir. Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam bitkin fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini, bir anını ifadə edə bilir. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan şəxs bir cümlə ilə çatdırmaq istədiyini çatdırmağa bilir və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmur. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir pilləsi, bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda durğu işarələri ilə (sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə və s.) sərhədlənir. Biz cümləni mətndən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşılı bilər. Cümlənin ayrılıqda ifadə etdiyi ümumi məna potensial sintaksisin tədqiq obyektidir; mətnin gedişindən başa düşülən məzmunu isə aktual sintaksisin obyektinə olub, söyləmin təzahürünü şərtləndirir. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromənlərdə mümkündür.

Cümlə o zaman yaranır ki, müəyyən bir fikrin ifadəsinə ehtiyac olur. Belə bir zərurət olduqda cümlənin strukturu və söz materialı seçilir, cümlə danışanın istəyindən, təfəkkür və nitq qabiliyyətindən asılı olaraq formalaşır. Cümlənin kommunikativ funksiyası qrammatik üzvlənmə zəminində aktual üzvlənmənin də formalaşmasına səbəb olur.

2. Cümlənin əlamətləri sırasında *predikativlik* mühüm yer tutur. Mübtəda - xəbər əlaqəsi cümlə strukturunun təşkilədiçi mərkəzidir. Cümlənin yaranması üçün "tikinti materialını" - sözləri, söz birləşmələrini bir-biri ilə

elə bağlamaq, elə əlaqələndirmək lazımdır ki, istənilən fikir ifadə edilsin. Bunun üçün hal şəkilçilərini, qoşmaları, bağlayıcıları, ədatları, modal sözləri və bütün digər qrammatik vasitələri düzgün nəzərə almaq və düzgün səfərbər etmək lazımdır. Bu cəhətdən xəbərin üzərinə mühüm vəzifə düşür: xəbər zaman, şəxs, modalıq əlamətlərinin köməyi ilə predikativliyin yaranmasına, sözün, söz birləşməsinin cümlə şəklində formalaşmasına səbəb olur.

Cümlədə predikativlik, mahiyyət etibarilə, “özünə qayıdışla”, təkrarla bağlıdır. Belə ki, cümlədə “subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtəda son mövqedə feli xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də sistemi (cümlə sistemini) qapayır...” Qapanmanın baş verməsi cümlənin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Bu fikrə əsasən, cümlə o zaman meydana çıxır ki, “şəxs sonluğu meydana çıxıb diqqəti təkrarın birinci elementinə -subyekt ideyasının leksik ifadəsinə qaytarsın” və çərçivəlilik yaransın. ²

Tədqiqatçılar belə bir qənaətdədir ki, tarixən cümlədəki hər bir sözdə predikativlik olmuş, tədricən son məqam müstəsna olmaqla, əvvəlki sözlər kvazipredikativ (zəif predikativ) xarakter almış və nəhayət, predikativlik cümlənin xəbərində möhkəmlənməklə monopredikativ cümlələr yaranmışdır. ³

Predikativliyə başqa cür baxış da vardır. Bu baxışa görə, predikativlik iki komponentin - müəyyənləşənlə müəyyənləşdirən, predmet və onun modal-zaman əlaməti arasındakı münasibət kimi izah edilir. Bu nöqteyi-nəzərə görə, predikativliyi üç variantda izah etmək olur: a) predikativlik - subyekt ilə predikat arasında əlaqə(münasibət)dir (məntiqi aspekt); b) tema ilə rema arasında əlaqədir (kommunikativ aspekt); c) mübtəda ilə xəbər arasında əlaqədir (qrammatik aspekt).

Bu cür izahda predikativliklə predikativ münasibət qarışdırılmış olur. Belə çıxır ki, xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə predikativlik yoxdur. Təktərkibli cümlələrdə də, hətta üzvlənməyən cümlələrdə də predikativlik və predikativ münasibət olur, lakin onlar belə cümlələrdə cümləyə təktərkibli cümlələrdəki qədər aydın təzahür etmir.

Elə bir cümlə yoxdur ki, onda müəyyənləşən və müəyyənləşdirən komponentlər olmasın. Bütün cümlələrdə fikir predmetinin xarakteristikası olur, lakin o, (fikir predmeti) bəzən sözlə ifadə olunmur və cümlənin semantikasından başa düşülür, yaxud mətnin müəyyən bir nöqtəsində verilməmiş olur.

Predikativliyin əsas daşıyıcısı xəbərdir. Ona görə də çox zaman predikativliklə xəbərlik qarışdırılır. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri var - felin forma, zaman, şəxs şəkilçiləri, ədatlar, intonasiya və s.

Cümlənin formalar sistemi onun paradigmasını yaradır.

Cümlənin formalar sistemi onun paradigmasını yaradır. Təktərkipli cümlələrdə paradigma məhduddur. Üzvlənməyən cümlələrin isə paradigması olmur.

Predikativlik elə bir kateqoriyadır ki, o, cümləni qeyri-kommunikativ vahidlərdən (sözlərdən, söz birləşmələrindən) fərqləndirir.

3. Cümlənin mühüm əlamətlərindən biri **intonasiyadır**. İntonasiya predikativliyin universal vasitəsidir. İntonasiya əsasında yalnız sözlərin birləşməsi deyil, tək-tək sözlər də cümləyə çevrilə bilər. Yalnız intonasiya əsasında söyləmin məqsədi (bir şey haqqında məlumat verildiyi, bir şeyin soruşulduğu və ya müəyyən məsələ ilə bağlı təkid edildiyi) anlaşılabilir.

İntonasiya cümlənin əlamətləri sırasında xüsusi yer tutur. Onu quruluş əlaməti və ya semantik əlamət kimi müəyyənləşdirmək, ayırmaq çətin-dir. Belə ki, o, yalnız söyləmi formalaşdırmaq və onun məqsədini aydınlaşdırmaqla qalmır, cümlənin semantik nüvəsini başa düşməyə kömək edən vasitə kimi də çıxış edir.

Adi intonasiya ilə tələffüz edilən cümlələrdə ton tədricən yüksəlir, xəbərdən əvvəlki sözün üzərində yüksək nöqtəyə çatır və tədricən aşağı düşür. Bu fasilə həmin cümlə ilə yeni cümlənin sərhədini yaradır. Şifahi nitqdə hər bir cümlə intonasiya ilə müşayiət olunur. İntonasiyasız cümlə olmaz. Cümləni bitkinləşdirən, predikativlik yaradan vasitələr olduqda da intonasiya fəaliyyət göstərir. Məsələn, *Muğan səhraları bir tamaşadır* (S.Vurğun) - cümləsində mübtəda-xəbər əlaqəsi və xəbərdəki *-dır* şəkilçisi ilə yanaşı, intonasiyanın da rolu vardır. İntonasiyadan asılı olaraq, bu cümlədə aktual üzvlənmə müxtəlif şəkildə ola bilər. Lakin bəzən cümlənin qurulmasında intonasiyanın rolu daha böyük olur, intonasiya predikativliyi yaradan və tamamlayan ən mühüm vasitə kimi çıxış edir; məs.:

Yay günü... Yol üstü... Ağac kölgəsi...

Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız

(S. Vurğun) -

misralarından birincisində üç söz birləşməsi yalnız intonasiyanın köməyi ilə cümləyə çevrilmişdir. İntonasiya cümlənin məlumat vermə, təkid,

tələb və ya soruşub-öyrənmə vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsində də çox mühüm vasitədir.

İnsan nitqinin iki formasından - şifahi və yazılı formalarından birincisi ilkin və qədimidir. Şifahi nitq intonasiyanın köməyi ilə formalaşır. İntonasiya rəbitəli nitq prosesində cümlələrin tamamlanmasına, onların sərhədinin müəyyənləşməsinə səbəb olur. Cümlə intonasiyasına fasilə, vurğu, nitqin ritmik-melodik axını və s. daxildir.

4. Hər bir cümlədə **modallıq** olur. Bu o deməkdir ki, hər bir cümlədə obyektiv aləmə məxsus bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə, həmin hadisəyə, danışanın söylədiyi fikrə münasibət də bildirilir. Yəni hər bir cümlə həm kommunikativ, həm də ekspressiv funksiya daşıyır. Cümlənin emosional-ekspressiv funksiyası modallığı yaradır. Modallığın mühüm ifadə vasitələri modal sözlərdir. Modal sözlərlə yanaşı, müxtəlif söz və ifadələrin birləşməsi əsasında saysız modal konstruksiyalar yaratmaq mümkündür. "Ara sözlər" adlandırılan bu cür konstruksiyaların hamısı modal münasibət ifadə edir, lakin bunların hamısı modal sözlərdən ibarət deyildir. Modallığın qrammatik-morfoloji vasitələri də vardır ki, buraya felin əmr, arzu, vacib, lazım, şərt formalarının şəkilçiləri daxildir. Modallıq cümlədə zəif və ya qabarıq ifadə oluna bilər. Başqa formalara nisbətən, xəbər forması modallığın zəif və neytral ifadə vasitələrindən sayılır. Lakin intonasiyanın köməyi ilə xəbəri xəbər formasında olan cümlələrdə də istənilən modal çalarlar yaratmaq mümkündür.

V.V.Vinoqradovun fikrincə, predikativliyin ümumi mənası modallıq, zaman, şəxs kateqoriyaları ilə ifadə olunur.

Modallıq obyektiv və subyektiv olmaqla da fərqlənir. Obyektiv modallıq verilən məlumatın obyektiv realılıqla əlaqəsi, münasibətidir; yəni nə barədə danışılırsa, indiki, keçmiş və ya gələcək zamanda onun reallığı düşünülür; məs.: *Qalxıb iki addım atdı. Əli palıd qapının ağır çuqun tutacağına çatdı. Işıq düşən qapını qapamaq əvəzinə, daha geniş açdı.* (S.Əhmədov) *Kişidə künbəzin iki açarı vardı. Bunu bir özü bilirdi, bir də kilidi qapıya geydirib, açarları ona verən dülgər. Birini evdə, köhnə sandıqda saxlayırdı* (S. Əhmədov) - cümlələrində modallıq obyektiv reallığa tam uyğundur.

Subyektiv modallıq qeyri-real, arzu olunan, mümkün ola bilən, tələb olunan hadisələrə münasibətlə bağlı modallıqdır; məsələn: *Qoy qızların üzünə gün kimi gülsün, Kişinin üzündən mərdlik tökülsün!* (S.Vurğun) *Ağrımayan ürək ola, baş ola, Can sirdaşım torpaq ola, daş ola!* Arzuların sa-

yi qədər yaş ola, Ömür verəm xidmətinə bu xalqın! (Z.Yaqub) - cümlələrində modallıq subyektivdir.

Real, obyektiv modallıq müəyyən zamanla - keçmiş, indiki və ya gələcək zamanla bağlı olur. İrrcal modallıqda zamanca qeyri-müəyyənlik olur - arzu olunan, mümkün ola bilən indiyə də aid ola bilər, qeyri-müəyyən gələcəyə də. Obyektiv modallıqda morfoloji zamanla sintaktik zaman əksərən uyğun olur, lakin bəzən danışıq üslubunda uyğun olmaya da bilər; məs.: *Sabah mən Bakıya gedirəm*. Obyektiv modallıqla sintaktik zaman birlikdə predikativliyi yaradır.

Subyektiv modallıq - danışanın verdiyi məlumata münasibətdir. Subyektiv modallığa ekspressiv qiymət, danışanın qəti və ya şübhəli münasibəti, inamı-inamsızlığı, qeyd etdiyi fikirlə razılaşıb-razılaşmadığı və s. daxildir; məs.: *Şübhəsiz, sənə məktub yazacağam* -cümləsində obyektiv modallığa (*Sənə məktub yazacağam*) qətilik çalarını bildirən *şübhəsiz* sözünün köməyi ilə subyektiv modallıq da əlavə olunmuşdur. Obyektiv modallıq cümlənin ümumi məzmunu ilə, subyektiv modallıq isə onun ayrı-ayrı hissələri ilə bağlı olur; məs.: *Şübhəsiz, sənə məktub yazacağam*. *Şübhəsiz, sənə məktub yazacağam*. *Şübhəsiz, sənə məktub yazacağam*.

Beləliklə, cümlə sintaksisin mərkəzi və əsas vahididir. Onun özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri, semantik əlamətləri vardır. Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər cümlənin ani, növbələşən, ötəri xüsusiyyətləri deyil, birlikdə mövcud olan *daimi xarakter əlamətləridir*.

Tarixən cümləyə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmış, saysız-hesabsız təriflər verilmişdir. Bu təriflər içərisində e. ə. II əsrdə yaşamış frakiyalı Dionisinin verdiyi tərif cümlənin qeyd etdiyimiz əlamətlərindən birini - birincisini əhatə etməklə daha geniş yayılmışdır: "*Sözlərin bitmiş fikir ifadə edən birləşməsi nitqdır*". Bu tərif bizim indiki məktəb dərsliklərimizdəki tərifin də əsasında durur.⁴

Cümləyə münasibətdə müxtəlif cərəyanlar meydana çıxmış, onların içərisində məntiqi və psixoloji cərəyanların nümayəndələrinin fikirləri daha geniş yayılmışdır.

Por-royal monastrından (1660) başlayaraq, məntiqi cərəyanın nümayəndələri məntiqi hökmə qrammatik cümləni qarışdırmış və cyniləşdirmişlər. Məlumdur ki, rabitəli nitqin bütün cümlələri hökm şəklində qurulmur. Sual və əmr cümlələrində hələ bir şeyin təsdiq və ya inkar edildiyini söyləmək olmaz. Hökmdə isə bir şey ya təsdiq, ya da inkar olu-

nur. Odur ki hökmnlə cümlənin münasibətini: “*bütün hökmlər cümlə şəklində ifadə olunur, lakin bütün cümlələr hökm ifadə etmir*” şəklində ümumiləşdirmək olar. Bundan əlavə, hökmün subyekt və predikatdan ibarət iki üzvü, cümlənin isə beş üzvü vardır. Hökm ifadə edən müxtəsər nəqli cümlələrdə subyekt mübtədaya, predikat xəbərə uyğun gəlir. Məsələn: *Künbəz böyükdür* - cümləsində *künbəz* subyekt, həm də mübtədadır, *böyükdür* - predikat, həm də xəbərdir. Geniş cümlələrdə bu cür uyğunluq olmur. Geniş cümlələrdə, əgər cümlə hökm ifadə edirsə, subyekt mübtədə zonasına, predikat isə xəbər zonasına uyğun olur.

XIX əsrin II yarısında psixologiya elminin sürətli inkişafı ilə əlaqədar psixoloqların da cümləyə münasibəti yaranmışdır. Psixoloqlar cümləni təsəvvürlər birləşməsinin ruhi ifadəsi hesab edirdilər. Lakin bu münasibət cümləni formalaşdıran real dil vasitə və qanunlarına deyil, psixoloji cəhətə əsaslanır və birtərəfli səciyyə daşıyır.

Cümlənin dildə əhəmiyyəti böyükdür. Cümlə dilin fonetik sisteminin, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun bütün daşıyıcılarını özündə ehtiva edir. Dilçiliyin bütün şöbələri - fonetika, orfoqrafiya, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, onomalogiya, morfologiya, morfonologiya, sintaksis, üslubiyat və s. sahələr üçün lazım olan hər cür fakt və material cümlə verir. Buna görə də düzgün qeyd edirlər ki, cümlə sanki “dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliklərin yekunudur. Elə bil ki, bunların hamısı nəticə etibarilə cümlə qurmaq üçündür”.⁵

Cümləni təşkil edən sözlər bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəli olur. Təsadüfi söz yığını cümlə əmələ gətirə bilməz. Cümlədə olan bütün sözlər müəyyən semantik yük daşıyır.

Tammənəli sözlər cümlədə biri digərini izah etmək, aydınlaşdırmaqla bu və ya digər sintaktik vəzifə yerinə yetirir və müəyyən bir sintaktik suala cavab verir. Yerinə yetirdiyi sintaktik-semantik funksiya əsasında biz tammənəli sözlərin sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirə bilərik. Tammənəli sözlər semantik əlaqəni sintaktik üsulları - yanaşma, idarə və uzlaşmanın köməyi ilə yerinə yetirir. Qrammatik əlaqələr dil faktlarının fəvqündə duraraq cümləni vahid tam kimi formalaşdırır bilir və cümlə üzvləri arasında mənə əlaqələrinin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində obyektiv reallığın predmet və hadisələri arasındakı əlaqə və münasibətlərin dildə ifadəsinə xidmət edir. Beləliklə, hər bir cümlədə sözlər arasında iki cür əlaqə olur: *daxili, semantik əlaqə və qrammatik*

Əlaqə. Hər iki əlaqə eyni zamanda fəaliyyət göstərir. Qrammatik əlaqə sintaktik əlaqə üsulları ilə yanaşı, köməkçi sözlər, sözlərin dəyişmə formaları, intonasiya və s.-in köməyi ilə yaranır.

Cümlə daxilində birləşdirici intonasiya ilə ayırıcı intonasiyanı fərqləndirmək lazımdır. Birləşdirici intonasiyada ton yüksəlir, fasilə olsa da, başa düşülür ki, cümlə bitməyib və ardı var: *Payızın soyuq küləyi | qapı və pəncərələri dilləndirirdi.* (S.Rəhman) Ayırıcı intonasiya bundan daha uzun fasilə ilə müşayiət olunur və yazıda nöqtə (sual, nida işarələri) ilə fərqləndirilir.

CÜMLƏNİN TƏSNİFİ

Azərbaycan dilində cümlə bir neçə cəhətdən, bir neçə prinsip əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşıyır, hər cür quruluş xüsusiyyətlərinə malik olan cümlələri əhatə edir (məsələn, cümlənin məqsəd və intonasiyaya, quruluşuna, modallığa görə təsnifi), bir qismi isə (tərkibə, yəni baş üzvlərə görə, ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməsinə görə və s.) yalnız sadə cümlələrə aiddir. Lakin bütün təsnif prinsipləri ümumilikdə struktur-semantik cəhətə əsaslanır, yəni bütün hallarda cümlənin məna və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə cümlənin təsnifi. Bu prinsipə əsasən işlədiyimiz bütün cümlələr iki qrupa ayrılır:

Üzvlənən cümlələr;

Üzvlənməyən cümlələr.

Fikrin əsas ifadə vasitələri üzvlənən cümlələrdir. Üzvlənməyən cümlələr də yalnız üzvlənən cümlələrin köməyi ilə (bəzən də situasiya ilə) məna ifadə edir. Məsələn, ayrılıqda götürülən “*Bəli*” cümləsi heç bir konkret məna ifadə etmir. Yalnız mətn şəraiti bu cür cümlələrə konkret məzmun verə bilər: *-Evə gedəcəksinizmi? - Bəli.*

Sadə və mürəkkəb cümlələrin bundan sonrakı bütün növləri, bütün təsnif prinsipləri üzvlənən cümlələrə aiddir. Üzvlənməyən cümlələrin isə yalnız iki növü vardır: *söz-cümlələr, vokativ cümlələr.*

Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə təsnifi. Hər bir cümlə müəyyən məqsədlə işlədilir. İnsanın normal danışq məqsədi üç istiqamətdə olur: məlumat vermə, soruşub-öyrənmə, təkid-tələb. Bu üç cəhət şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşir: məqsəd intonasiyanı doğurur, intonasiya isə məqsədin göstəricisinə çevrilir. Ona görə də cüm-

lənin “funksional təsnifi” hesab olunan bu təsnifdə həm məqsəd, həm də intonasiya nəzərə alınır; məsələn: *Müəllim gəlir. Müəllim gəlir? Müəllim gəlsin.*

Bu üç cümlə növünün hər biri bir sistem təşkil edərək dildə nöqli, sual və əmr cümlələrini əmələ gətirir. Bunlar aşağı, adi tonla da tələffüz edilə bilər, yüksək tonla da. Yüksək tonla tələffüz edildikdə hiss-həyəcanla dolğunlaşdırılır və nida cümlələrinin yaranmasına səbəb olur: *Müəllim gəlir! Müəllim gəlir?! Müəllim gəlsin!*

Cümlənin quruluşuna görə təsnifi. Bu təsnif dominant xarakter daşıyır. Söz birləşmələri çıxılmaqla, sintaksis elmi başdan-başa cümlənin quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə məşğuldur.

Cümlə quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Sadə cümlə sözlərdən, söz birləşmələrindən, **mürəkkəb cümlə** isə sadə cümlələrdən əmələ gəlir. Sadə cümlənin bir, mürəkkəb cümlənin iki və daha çox predikativ mərkəzi olur. Mürəkkəb cümlənin komponentləri məna müstəqilliyinə, intonasiya bitkinliyinə malik olmadığı üçün cümlə hesab olunmur və ya şərti olaraq “cümlə” adlandırılır.

Sadə cümlə ünsiyyətin, fikir mübadiləsinin ən kütləvi vasitəsi olub, başqa cümlə növləri ilə müqayisədə dildə daha çox işlənir. Xüsusi quruluş sxemi olan, predikativlik, intonasiya və modallıq əlamətləri ilə formalaşan bu cür cümlələr lazımı məna yükü daşıyır, asanlıqla tema və remaya ayrılır.

Sadə cümlə tərkib etibarilə iki baş üzvün - mübtəda və xəbərin birliyi əsasında qurulur. Lakin bəzən baş üzvlərdən biri olmur və sadə cümlə baş üzvlərdən biri əsasında formalaşır. Odur ki cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən baş üzvlərə - *tərkibə* görə sadə cümlə iki növə ayrılır:

Cüttərkibli cümlələr;

Təktərkibli cümlələr.

Cüttərkiblilik və təktərkiblilik sadə cümlənin əsas bölgüsüdür: sadə cümlə ya cüttərkibli, ya da təktərkibli olur.

Həm cüttərkibli cümlələr, həm də təktərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-ətməməsinə görə *müxtəsər* və *geniş* ola bilər. Yalnız baş üzvlərdən (hər ikisindən və ya birindən) ibarət olan sadə cümlələr müxtəsər, tərkibində ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edən sadə cümlələr geniş olur.

Cüttərkibli cümlələr asanlıqla subyekt və predikata, mübtəda və xəbərə, “məlum olan”a və “yeni”yə ayrılır. Üzvlənməyən cümlələrdə

bunların heç birini ayırmaq mümkün deyil. Üzvlənməyən cümlələrdə fikir predmeti və onun modal ifadəsi mətnə, situasiyaya əsasən müəyyən-ləşir.

Təktərkiibli cümlələrdə (adlıq cümlələrdən başqa) yalnız predikat söz-lə ifadə olunur. Subyekt və ümumən fikir predmetini mətnə, mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə əsasən, həm də çox zaman ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür etmək mümkün olur.

Danışanın öz fikrini üzvlənən (cüttərkiibli və təktərkiibli) və ya üzvlən-məyən cümlələrlə ifadə etməsi onun öz istəyindən, söz ehtiyatından, təfəkkür tərzindən, hadisəyə emosional münasibətindən və nitq mühitindən asılıdır.

Struktur-semantik tamlığına, yəni bu və ya digər üzvünün buraxılıb-buraxılmamasına görə də sadə cümlələr iki növə ayrılır: *bütöv* cümlə-lər, *yarımçıq* cümlələr.

Qeyd. Bu və ya digər üzvünün ("məlum olan"ın) buraxılması hallarına mürəkkəb cümlələrdə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Lakin ənənəvi olaraq bütövlük və yarımçıqlıq anlayışları sadə cümlə sintaksisi ilə bağlı izah edilir.

Mürəkkəb cümlə sadə cümlədən quruluş xüsusiyyətlərinə və məna tutumuna görə fərqlənir. Sadə cümlələr mürəkkəb cümlə şəklində birlə-şərkən struktur dəyişikliklə yanaşı, semantik zənginlik və mürəkkəblik də yaranır.

Mürəkkəb cümlələr də quruluş xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir və iki növə ayrılır: *sadə quruluşlu mürəkkəb cümlələr*; *qarıışıq tipli (mürəkkəb-ləşmiş) mürəkkəb cümlələr*.

Cümlənin modalığa görə təsnifi. İfadə etdiyi modal münasibətə görə cümlələr *təsdiq və inkar* cümlələrə ayrılır. Bu bölgü obyektiv və subyek-tiv modalıqla bağlıdır. Təsdiq cümlələrdə fikir predmeti haqqında söylə-nilən əlamət təsdiq edilir, inkar cümlələrdə isə fikir predmeti haqqında deyilənlər inkar edilir. Cümlənin təsdiq və inkar cümlələrə ayrılması obyektiv aləmdə mövcud olan əşya və hadisələrlə onların əlamətləri arasındakı real əlaqə və münasibətlərə əsaslanır. Məsələn: *Alının qatla-rı qırıq-qırıqdır.* (S.Vurğun) *Əyilmiş belinin donqarı vardır.* (S.Vurğun) *Həyat çoxlarına bir intizardır* (S.Vurğun) - cümlələri təsdiq, *Qol çəkkə bilmərəm bu fikrinə mən.* (S.Vurğun) *Mən şikayət eyləməyəm yaramdan.* (S.Rüstəm) *Gördük, bəyzadələrin yoxdu vəfası* (Sabir) - cümlələri inkar məna ifadə edir.

İnkâr mənâ cümlədə özünü iki cür göstərir: bəzən cümlənin ümumi məzmununa aid olur, bəzən də ayrı-ayrı üzvlərə. Cümlə bütövlükdə inkâr mənâ daşdıqda xəbər *-ma*, *-mə* şəkilçisi, *nə* bağlayıcısı və ya *deyil* sözünün iştirakı ilə formalaşır: *Dağların gözünün yaşına baxma. Şairlər çəkəni dağlar çəkməyib.* (H.Arif) *Nə ətdir, nə balıq.* (Məsəl) *Dedim, susma, gözəlîm ay. Deyiləm ki mən özgəsi.* (S.Vurğun)

Nə bağlayıcısı xəbərdən başqa, digər üzvlərlə bağlı olduqda inkâr mənâ cümlənin bir hissəsinə aid olur: *Gözlərini dik gözümə, Nə mən dinim, nə sən, dilbər!* (Qurbani) *Qalmamışdı göydə nə ulduz, nə ay.* (S.Vurğun)

Cümlədə iki inkâr bir təsdiq mənâ ifadə edir: *Mən kəndə getməyə bil-məzdim* (yəni: *Mən kəndə getməli idim*). Lakin dilimizdə iki inkârın bir təsdiq mənâ ifadə etmədiyi hallar da müşahidə olunur: *Daimi deyilik nə siz, nə də mən* (S.Vurğun) *Nə yanğın, nə ölüm törətmədik biz.* (S.Vurğun) Bu cür cümlələrdə inkarlıq əlamətlərindən biri artıq olsa da, bu forma tədricən dildə vərdiş halında işlənməkdə və sabitləşməkdədir. Sanki birinci inkârın dinləyiciyə çatmaması qorxusu ilə ikinci inkarlıq vasitəsi işlədilir.

Mürəkkəb cümlələrin də tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi inkâr “cümlə”lərdən ibarət ola bilər: *İnan ki, dünyada sən olmasaydın, Nə söz yaranardı, nə də ki sənət.* (S.Vurğun) *Bir şey yazmamışam istiqbalına, Çünki az duymuşam, az anlamışam.* (S.Vurğun) *Ana, and içirəm ruhuna bir də, Mən sənənin qanını qoymaram yerdə!* (S.Rüstəm)

Formal şəkildə qurulmuş inkâr cümlələr təsdiq mənâ ifadə edə bilər. Məsələn: *Heç də həmişə uduzmaq olmaz* (Bəzən uduzmaq olar, bəzən yox). *Heç də hamı bu məsələni sən deyən kimi başa düşmür* (Bəziləri sən deyən kimi başa düşür, bəzilər yox). Bu cür cümlələr təsdiq-inkâr cümlələr də adlandırıla bilər.

MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ CÜMLƏNİN NÖVLƏRİ

NƏQLİ CÜMLƏ

Obyektiv gerçəkliyin, xəyali aləmin bu və ya digər faktı, hadisəsi barədə məlumat verən adı təsviri cümlələrə nəqli cümlə deyilir (nəqli sözü ərəb mənşəli “naqıl” sözü ilə bir kökdən olub paylayan, ötürən mə-nalarındadır). Nəqli cümlələr vasitəsilə yalnız gördüyümüz, müşahidə etdiyimiz fakt və hadisələr haqqında deyil, başqasından eşitdiyimiz, oxuduğumuz, bir çox hallarda mifoloji təfəkkürlə bağlı hadisələr haqqın-da da başqalarına məlumat verir və ya başqalarından məlumat alır.ıq.

Nəqli cümlələr *söz sırası və intonasıyanın* köməyi ilə formalaşır.

Nəqli cümlələrdə adətən mübtədə “məlum olan”ı - temanı, xəbər isə “yeni”ni bildirir. Ona görə də bu cür cümlələr ədəbi dilin normal söz sı-rasını nümayiş etdirir. Müxtəsər nəqli cümlələrdə qayda üzrə əvvəlcə mübtədə, sonra xəbər, geniş nəqli cümlələrdə isə əvvəl mübtədə zonası, sonra xəbər zonası işlənir; məsələn: *Göylər qeyzlə guruldadı. İldırım çaxaraq qoca dağın şiş tərəsini parçaladı. Sular qayalara çarparaq hiddət-lə səsləndi. Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi. Onun gözəli gedirdi...* (İ.Əfəndiyev)

Şübhəsiz, bu cür söz sırası sabit deyildir. Canlı danışiq dilində, bədii əsərlərdə aktuallaşdırma tələbləri ilə əlaqədar bu qayda pozula bilər; məsələn:

*Mən görmüşəm uşaqlıqda çörək dərdi düşünəni-
Anam soyuq bir daxmada ac qarına doğdu məni...
Sizə nə var, övladların, görmədiniz o pis günü,
Görmədiniz yoxsulların xəcalətdən öldüyünü.*

Görmədiniz qələm qaşlı, durna gözlü o gəlini...

Can üstündə mənə sarı uzatmışdı öz əlini -

(S.Vurgun)

misralarında fərqləndirilmiş sözlər normal sırada xəbərdən əvvəl işlənir.

Nəqli cümlələrdə nitqin ritmik-melodik axını sadə şəkildədir: cümlənin əvvəlindən başlayaraq intonasiya tədricən yüksəlir, xəbərdən əvvəl vacib məlumatı bildirən sözün daha yüksək və aydın tonla tələffüzündən sonra tədricən alçalaraq kəsilir. Yüksək tonla tələffüz olunan söz eyni zamanda məntiqi vurğulu da ola bilər. Bu cür hallarda yüksək tonla tələffüz edilən sözlə məntiqi vurğulu söz eyni olur. Məsələn: *Qızıl işləməli, füzuzə rəngli kuzələr yeddiillik Şiraz şərabları ilə dolduruldu. Əti məcun olan beşillik qara erkəklər kəsildi. Ovçular Qarabağ meşələrindən tükləri alov kimi yanan qırqovullar gətirdilər.* (İ.Əfəndiyev)

Bu misallarda tonun yüksəltdiyi söz və birləşmələr - *Şiraz şərabları ilə, erkəklər, qırqovullar* - həm də məntiqi vurğulu sözlər və birləşmələrdir. Heç şübhəsiz, bu cümlələrdə məqsəddən asılı olaraq, hər bir sözün üzərinə məntiqi vurğu düşə bilər: *Əti məcun olan beşillik qara erkəklər kəsildi. Əti məcun olan beşillik qara erkəklər kəsildi* və s. Bu halda söz sırası dəyişmir. Lakin söz sırasını dəyişməklə də məntiqi vurğunun yerini dəyişmək olar; buna baxmayaraq, bütün hallarda cümlənin ümumi intonasiyası təbii axarında qalır.

Nəqli cümlələr çoxişlənmə imkanları ilə digər cümlə növlərindən fərqlənir.

Nəqli cümlələr *ismi və feli xəbərlili* olmaqla iki növə ayrılır. İsmi xəbərlili nəqli cümlələrdə xəbər adlarla, məsdər, feli sifət və zərflərlə, ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunur və hökm bildirir; məs.: *Beşillik rus məktəbinə girəndə on bir yaşım var idi. Məktəb kəndin ortasında idi. İlin qış ayları idi. Həm də bərk soyuq idi.* (Ə.Vəliyev)

Feli xəbərlili nəqli cümlələrin xəbəri daha çox felin xəbər forması ilə ifadə olunur. Felin xəbər formasının funksiyası ilə nəqli cümlələrin funksiyası arasında böyük yaxınlıq vardır: xəbər forması işin hansı zamanda hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini (və ya edilmədiyini) bildirir. Nəqli cümlənin də əsas funksiyası bundan ibarətdir. Feli xəbərlili nəqli cümlələrin xəbərinin daha çox felin xəbər forması ilə ifadə olunmasının əsas səbəbi də budur; məs.: *Hökmdar yeddi qızıl dirəkli çadırında, yeddi tirmə döşək üstündə əyləşdi. Atlas geyimli Nişapur sazandaları gəldi. Süfrələr*

döşəndi. *Qızıl qədəhlər düzüldü. İlk bədələr qaldırılan zaman yetmiş yeddi şeypur şahlar şahının qələbəsi şərəfinə guruldadı.* (İ.Əfəndiyev)

Nəqli cümlənin xəbəri əmr hökmündə olmayan başqa fel formaları ilə də ifadə oluna bilər. Bu cəhət cümlənin intonasiyasından asılıdır. *Sən işləməlisən, çalışmalısən* - cümləsində fikir məlumat şəklində də ifadə edilə bilər, hökm şəklində də. Birinci halda nəqli cümlə, ikinci halda əmr cümləsi formalaşır.

Nəqli cümlələr təsdiq və inkar olur. İnkarı *nə - nə* bağlayıcısı, *deyil* sözü və *-ma, -mə* şəkilçisi ilə yaranır; məs.: *Bu sadə adamların hamısı təbiətən şair idi. Hamısı musiqi pərəstişkarı idi.* (İ.Əfəndiyev) *O gecə müəllim uzun zaman yata bilmədi.* (İ.Əfəndiyev) *Torpağa gömülmək dəhşət deyildir.* (N.Xəzri) *Nə yatur, nə dincəlirdi. Yox* sözü də inkar nəqli cümlələrə xidmət edir: *Sənubər evdə yox idi.*

Nəqli cümlələr hər cür cümlə strukturlarını - sadə və mürəkkəb, cütterkibli və təkterkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq cümlə formalarını əhatə edir.

Nəqli cümlələr təsvir etmə, səciyyələndirmə, təhkiyə, nəql etmə, məlumat vermə imkanlarına malikdir və dildə məntiqi hökmün əsas ifadə vasitəsidir. Nəqli cümlənin mübtədası söylənilən fikrin predmetini bildirir və məntiqi subyekt kimi çıxış edir, xəbər isə zaman və modallıq əlamətləri ilə məntiqi hökmün predikatu vəzifəsini daşıyır.

SUAL CÜMLƏSİ

Bir şeyi öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir.

Əgər nəqli cümlələr vasitəsilə danışan şəxs müsahibinə məlumat verir, bir məlumat ötürürsə, sual cümlələri dinləyənin fikrini bilmək, ondan məlumat almaq, onun köməyi ilə məlumatını dəqiqləşdirmək, zənginləşdirmək məqsədi daşıyır. Məsələn:

- *Kimsiniz, hara gedirsiniz?*

- *Elçiyik, Sultanın yanına gedirik.*

- *Bu zənən xaylağı da elçidir?*

- *O zənən Uzun Həsənin anasıdır. Ona baş əyməlisən, ağayi-başçı.* (F.Kərimzadə)

Sual cümlələri intonasiyanın, sual əvəzliliklərinin və sual ədatlarının köməyi ilə qurulur.

İntonasiya sual mənası yarıdan ən universal vasitədir. Sual cümlələrinin bir qismi başqa heç bir vasitə olmadan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranır. Bu cür sual cümlələri öz strukturuna görə nəqli cümlələrə çox yaxındır. Yalnız xəbərin son hecasının bir qədər uzun tələffüzü ilə bu növ sual cümlələri nəqli cümlələrdən fərqlənir; məs.: *Əşrəfin bacısıdır*. - *Əşrəfin bacısıdır?* *Evə gedirsən*. - *Evə gedirsən?* *Oxumaq istəyirsiniz*. - *Oxumaq istəyirsiniz?* *Kəndə gedirik*. - *Kəndə gedirik?* və s.

Beləliklə, cümlədə heç bir dəyişiklik etmədən, yalnız xəbərin son hecasını bir qədər uzun tələffüz etməklə nəqli cümləni sual cümləsinə çevirmək olur. Söz sırası olduğu kimi qalır və hətta məntiqi vurğunun öz yerini dəyişməsi də buna mane ola bilmir; məs.: *Siz universitetdə oxuyursunuz?* *Siz universitetdə oxuyursunuz?* *Siz universitetdə oxuyursunuz?*

Qeyd. Canlı danışq dilində, xüsusən qərb qrupu şivələrində (Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və s.) bu cür sual cümləsinin yaranması üçün heca uzanması başqa sözlərin, hətta ədatların da üzərinə düşə bilər; məs.: *Genə kəndə gedirsən?* *Kəndə də gedirsən?*

İntonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə *-mu* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) şəkilçisini artırmaq olur; məs.: *Kəndə gedirsən?* - *Kəndə gedirsənmi?* *Əşrəfin bacısıdır?* - *Əşrəfin bacısıdırmi?* və s. Bu zaman artıq xəbərin son hecasının uzun tələffüzünə ehtiyac qalmır.

Sual cümlələrinin yaranmasında başqa qrammatik vasitələr (ədatlar, sual əvəzlilikləri) iştirak etdikdə intonasiyanın yükü xeyli azalmış olur. Bu cür hallarda ən fəal mövqeyi əvəzliliklər öz üzərinə götürür və sual cümlələrinin formalaşmasında *sual əvəzlilikləri* mühüm rol oynayır.

Bütün sual əvəzlilikləri sual cümlələrinin yaranmasına səbəb olur; məs.: *Bəs indi qızınız haradadır?* (İ.Əfəndiyev) *Adınız nədir?* *Onlar burada nə iş görə bilərlər?* (İ.Əfəndiyev) *Muğamlardan hansını bilirsiniz?* (İ.Əfəndiyev) *Bu gün nə ilə məşğul oldunuz?* (İ.Əfəndiyev) *Yaxşı, ana, indi nə vaxt gedirsən?* (İ.Əfəndiyev) *Səhər saat neçə də şəhərə gedəcəksiniz?* (İ.Əfəndiyev)

Sual əvəzlilikləri bəzən sual ədatları ilə birgə çıxış edir və belə hallarda sual mənası güclənməklə yanaşı, əlavə məna çalarları da yaranır; məs.: *Daha bəs dəyirman nə üçündür?* *Bəs sən nə üçün o çağacan yatmamışdın?* *Niyə inciyirəm ki?* *Görəsən, dəyirmançı Musa bu saat nə edir?* *Yaxşı, xeyir işin təqsirkarı kimdir?* *Pəhləvanı məğlub etməyə nə var ki?* *Sədr buna niyə etiraz edir ki?* *Bəs dəyirmanın köhnə binası nə olsun?* *Yaxşı, bəs indi neyləyək?* *Nə mənası var idi ki?* *Ay xala, axı bu binəyə on*

çiy yumurtanı *necə* içsin? *Bəs* atası bir o qədər pulu *kimin üçün* qazanır? *Bəs* orada *nə* yeyirsiniz? *Bəs nə üçün* Firəngiz heç mənə deməyib? və s. (İ.Əfəndiyevdən)

Bu cümlələrdəki *bəs*, *ki* ədatları təkid, *axı*, *məgər* ədatları, *yaxşı*, *gö-rəsən* modal sözləri təəccüb və s. bildirir, sual mənasını gücləndirir. Su-al mənasının yaranmasında sual ədatlarının və bəzi modal sözlərin rolunu öyrənmək üçün aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

Sənin üçün burada çox çətin keçmir ki? Bəlkə, mənə acığın tutduğu üçün *belə deyirsən? Bir yerin-zadın yaralanmayıb ki? Qorxub eləmədin ki? Siz bir də ora qayıtmayacaqsınız ki? Məgər Nazxanım bacı tək yaşayır?* (İ.Əfəndiyevdən)

Birinci cümlədə sual mənası *ki* ədatının və intonasiyanın köməyi ilə yaranmışdır. Həmin cümləni nəqli cümlə kimi tələffüz edək: *Sənin üçün burada çox çətin keçmir*. Göründüyü kimi, bu zaman *ki* ədatını atmaq lazım gəlir; lakin təəccüb məqamında *ki* ədatını saxlamaq da olar: (*Niyə elə deyirsən?*) *Sənin üçün burada çox çətin keçmir ki...* Həmin cümləni təsdiq cümlə şəklinə salaq: *Sənin üçün burada çox çətin keçir? Sənin üçün burada çox çətin keçir ki? Ki* ədatı olmadıqda *keçir* sözünün son hecası, *ki* ədatı olduqda ədat özü uzun tələffüz olunur. Aydın olur ki, inkar cümlələrdə sual mənasının yaranması üçün lazım olan fasiləni inkar şəkilçisi *-m* alır. Lakin inkar şəkilçisi ilə birlikdə həmin cümləni nəqli cümlə kimi də tələffüz etmək olar: *Sənin üçün çox çətin keçmir ki*. (*Niyə gileylənirsən?*) Aydın hiss olunur ki, burada fərqi yəni intonasiya yaradır: nəqli cümlələrdə xəbərlə ədat aşağı tonla, sürətlə tələffüz edildiyi halda, sual cümlələrində onların arasında nisbətən artıq fasilə olur və ədatın məntiqi vurğu ilə tələffüzü hiss olunur.

Bəlkə, mənə acığın tutduğu üçün *belə deyirsən?* - cümləsindən *bəlkə* modal sözünü atsaq, xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. *Məgər Nazxanım bacı tək yaşayır?* cümləsindən *məgər* ədatını atdıqda da xəbərin son hecası uzun tələffüz edilməlidir. Sual mənasının formalaşması üçün lazım olan fasiləni *bəlkə*, *məgər* sözləri alır. Bu cür cümlələr intonasiya ilə qurulan sual cümlələrinə çox yaxındır və sual mənası həmin sözlərin köməyi ilə yaranır. Heç şübhəsiz, bu halda məntiqi vurğunun son sözlərə düşdüyünü də unutmamalıyıq.

Sual şəkilçisi *-mü* (*-mi*, *-mu*, *-mü*) (buna sual ədatı da deyilir) sözlərin sonuna artırılaraq, müstəqil sual mənasının yaranmasına səbəb olur; məs.: *Çay qoymuşuq, sənə də gətirimmi? Bizim qızlar necə, xoşunuza gəlirmi?*

Nə oldu, Bəyim, fikirləşdinmi? Hə... gör heç ağlıma gəlirmi? Evinizdən məktub alırsanmı? (İ.Əfəndiyevdən)

Sual əvəzlilikləri ilə sual şəkilçilərinin yaratdığı sual mənalarında fərq var. Sual cümləsi sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşdıqda sual mənası cümlənin ümumi məzmununu ilə bağlı olur və buna görə də sual cümləsinə yeni informasiya verən cavab cümləsinə ehtiyac olur; məs.:

- *Mənim şeylərimi hara aparıbsan?*

- *Təzə mənzilə.* (V.Babanlı)

- *Gələni kimdir, ə?*

- *O Qoşatxandır, o iddiası yerə-göyə sığmayan maarif müdiri.* (M. İbrahimov)

Göründüyü kimi, hər iki misalda müsahiblərdən ikincisi suala yeni informasiya verən cümlə ilə cavab verməli olmuşdur. Sual şəkilçili cümlələrdə isə bütün informasiya sual cümləsinin özündə olur; sual verən şəxsin məqsədi informasiyanı dəqiqləşdirməkdir. Odur ki, bu cür sualların cavabı adətən qısa olur; *bəli, yox, xeyr, hə, əsla, əlbəttə* və s. kimi sözlərdən ibarət olur; məs.: *Kəndə gedəcəksənmi?* sualına vəziyyətdən asılı olaraq, *bəli, yox, hə, əlbəttə, sözsüz, şübhəsiz* və s. sözlərlə qısa cavab vermək olar. Danışanın məqsədindən, istəyindən, hadisəyə münasibətindən asılı olaraq, bu cür qısa cavabla yanaşı, tam cavab da verilə bilər:

- *Uzaqdamı yaşayırısqız?*

- *Xeyr, evimiz lap yolunuzun üstündədir.* (V.Babanlı)

-mi (-mi, -mu, -mü) şəkilçili sual cümlələrində müsahibin cavabı tamamilə gözlənilməz də ola bilər. Bu cür hallarda suala cütterkibli və ya təkterkibli cümlələrlə cavab vermək mümkündür; məs.:

- *Mənim üzüm payımı gətirmisənmi?*

- *Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək.* (V. Babanlı)

Qeyd etdiyimiz şəkilçinin iştirakı ilə formalaşan sual cümlələri intonasiya ilə qurulan cümlələrə çox yaxındır. Şəkilçini ixtisar etməklə xəbərin son hecasının uzun tələffüzündən istifadə etmək və ya uzanma üçün lazım olan vaxtı bu şəkilçi ilə doldurmaq mümkündür; məs.: *Vüqar! Sən-sən, oğul? Yaxşı kinodur? Sən yenə gəldin? On bir tamamdır? Atanız yoxdur? Siz də məzuniyyətə çıxırsınız? Alagözünü görmədin? Rastına çıxmadı? Mənəm. Tanımadın?* (V.Babanlıdan)

Bu cür misallarda xəbərin son hecasının fərqli tələffüzünü *-mi (-mi, -mu, -mü)* şəkilçisi ilə aradan qaldırmaq və sual mənasını saxlamaq müm-

kündür: *Vüqar? Sənsənmi, oğul? Yaxşı kinodurmu? Sən yenə gəldinmi?* və s.

Sadə cütlərəkibli və təktərəkibli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımcıq cümlələrlə yanaşı, mürəkkəb cümlələrdə də sual mənası eyni vasitələrlə formalaşır; məs.: *Sənə nə düşüb ki, yalançı vədlərə aldanıb başını cəncəl bir işə qarışdırırsan? Sizə demişəm, mən harda oxuyuram?* (V.Babanlı) *Bəs nə cür olur ki, siz məni pəncərədən işə gedən görürsünüz, amma mən sizi hər dəfə gəlib laboratoriyada tapıram?* (V.Babanlı) *Elə bilirsən ki, Günəşli sənin xeyrinə çalışır, sənə camı yanır?* (V.Babanlı)

Sual cümlələrinin üslubi imkanları genişdir. Həm intonasiya ilə, həm də ədatların iştirakı ilə qurulan sual cümlələrində müxtəlif modal münasibətlər ifadə olunur.

Sual cümlələrinin bir qismi cavab almaq məqsədilə deyil, təsdiq və ya inkar fikri daha emosional şəkildə ifadə etmək üçün işlədilir. Bu cür cümlələr *ritorik sual cümlələri* adlandırılır. Ritorik sual cümlələrindən publisistik dildə daha çox istifadə olunur. Lakin bədii dildə də onların rolu böyükdür; məsələn: *Sultan Əmirli evlənib, lap yaxşı eləyib! Məgər daşdır, dəmirdir Sultan Əmirli? İnsan deyilmə? Sevə bilməzmi? Sevilə bilməzmi? Təklinin əzab-əziyyətini azmı çəkib, subaylığın məhrumiyətlərini azmı görüb ki, bundan sonra da görsün?..* (İ.Hüseynov)

Bu cür sual cümlələri məzmunca nəqli cümlələrə çox yaxındır və do layı yolla hökm ifadə edir: *Sultan Əmirli daş deyil, divar deyil. İnsandır. Sevə bilər* və s.

Ritorik sual cümlələrinin sonunda əksərən sual işarəsi, bəzən birlikdə sual və nida işarələri qoyulur.

ƏMR CÜMLƏSİ

Əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir.

Cümlənin bu növü danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir; məs.: *İlahi, yandıq! Yaratdıqlarına rəhmin gəlsin!* (Ə.Haqverdiyev) *Çəkil get, dinməz otur yerində. Get öz mənzilində otur. Get, bala, ağlını başına cəm elə və otur yerində.* (Ə.Haqverdiyev) *Ey bu axşamın sahibi, oğlumu sənə tapşırıram. Sən onun ağlını qılınca, qılıncağı ağlı kimi iti, baxtını atı kimi yüyürək, taleyini göylər çırağı kimi işıqlı elə.* (F.Kərimzadə) *Dayı,*

mənim də bir məsləhətimə qulaq asın də. Qoy Əbu-Səid Arazı keçsin.
(F.Kərimzadə)

Göründüyü kimi, bu cür cümlələrdə əksərən xitabların iştirakı vacib olur.

Şübhəsiz, əmr cümləsini formalaşdıran əsas vasitə intonasiyadır. Lakin burada digər vasitələrin - felin əmr formasının, əmr ədatlarının və əmr hökmündə işlədilən digər fel formalarının da rolu vardır.

Əmr cümlələrinin xəbəri əksərən felin əmr formasında olur; məs.: *Çalış artıq söz danışma, Müşərrəf. Sualıma cavab ver.* (İ.Hüseynov) *Xahiş eləyək, köhnə, təcrübəli tədris mütəxəssisi kimi izah eləsin, başa salsın səni.* (İ.Hüseynov) *İcazə ver, sənnən elqızı kimi danışım, Mələykə bacı...* *Get burdan! Bir də ayağın dəyməsin Qonaqlıya.* (İ.Hüseynov) *Əsməsin hicranın qara yelləri, Çəkin Qarabağdan qara əlləri!* (N.Xəzri) *Qoy günəş dünyada ümidlə yansın.* (N.Xəzri) *Qorusun qoy bəşər öz qürurunu!* (N.Xəzri) *Baxsın gələcəyə hər nurlu düha, Qoy uçsun insanlıq məğrur sabaha.* (N.Xəzri)

Digər fel formalarının əmr çalarında işlənməsi ilə də əmr cümlələri yaranır; məs.: *Əmiyin evinə getməməlisən sən. Yaxşı olar ki, burdan birbaşa gedəsən bizim Məsimgilə. Amna, dediyim kimi, əvvəlcə Məsimgilə gedəsən gərək. Dözümlü olmalısan bu gün. Çox dözümlü!* (İ.Hüseynov)

Əmr cümləsi felin əmr forması ilə əmr ədatlarının birgə işlənməsi yolu ilə daha çox formalaşır: *Qoy qızların üzü gün kimi gülsün, Kişinin üzündən mərdlik tökülsün.* (S.Vurğun) *Di ver cavabımı, nə durmusan, din!* (S.Vurğun) *Qoy açılın min bir çiçək, Qızıl güldən ətir çəkək.* (S.Vurğun) *Di gəl durnalara bir şer deyək.* (S. Vurğun)

Bu ədatlar müstəqil əmr cümlələri yarada bilməsə də, müxtəlif mənə incəliklərinin - təkid, tələb, xahiş, təəssüf və sairin güclənməsinə səbəb olur.

Əmr cümlələri məsdərlərin köməyi ilə də formalaşır; məs.: *Qaçmaqçılartı həbs etmək! Heç kəsi sərhədi keçməyə qoymamaq!*

“Əmr cümləsi” termini şərti bir termindir. Belə ki, əmr cümlələri yalnız təkid, tələb, həqiqi əmr məzmunu ilə məhdudlaşmır, məsləhət, nəsihət, çağırış, arzu, istək, təklif və s. kimi rəngarəng mənalar ifadə edir. Felin əmr formasının ifadə edə bildiyi bütün mənalar əmr cümlələrində də mövcuddur. İntonasiya və əmr ədatları onun məzmununu daha da genişləndirir.

Xəbər əmr formasının birinci şəxs təkində olduqda əmr cümlələri daha çox arzu, istək bildirir; məs.:

- *Nə gəzirsən burda?.. Yəni sən belə hesab eləyirsən ki, təzədən əmi olacaqsan ona?- Olacam, Qurban. Gəlmişəm evə **aparım**. Xahiş eləyirəm, qarışma.* (İ.Hüseynov) **Gedim bir az da dincəlim.**

Əmr cümləsinin ifadə etdiyi məna mətn daxilində daha aydın başa düşülür. *Gəlmişəm evə aparım* - cümləsinin asılı komponentindən - budaq cümləsindən (*evə aparım*) danışanın üzüntülü, yalvarış çalarlı istəyi, arzusu hiss olunur.

Xəbəri əmr formasının birinci şəxs cəmində olan cümlələrdə təklif, arzu, istək, məsləhət, çağırış, səfərbərlik mənaları daha çox nəzərə çarpır:

Gedək, dostlar, gedək hey axın-axın,
Düşməni Təbrizə qoymayaq yaxın!

(S.Rüstəm)

Vaxtdır, qədəhləri qaldıraq, dostlar,
İçək təzə ilin şərəfinə biz!

(S.Vurğun)

Xəbəri əmr formasının II şəxs təkində olan cümlələrin məna çalarları daha zəngindir. Həqiqi əmr, təkid, tələb mənası bu cür cümlələrdə daha çox müşahidə edilir. Məntiqi cəhətdən də doğrudur ki, danışan şəxs özü özünə və ya özü də daxil olmaqla birinci şəxsin cəmini təmsil edənlərə və ya haqqında danışılanlara deyil, bilavasitə qarşdakına, dinləyənə təkid və tələblə müraciət edir; Bu hal, şübhəsiz, dövlətçilik, idarəçilik siyasəti ilə bağlı olduğu kimi, müxtəlif hadisələrlə, insanların şəxsi münasibətləri, mənəvi-psixoloji keyfiyyətləri ilə də bağlıdır; məs.: *Belə getmə! Aman günüdü, belə getmə, dərdin alım! Bədbəxt eləmə məni, belə getmə... Əmini də, özünü də, bizi də qana salma, dərdin alım, aman günüdü! Çıx get Bakıya, dərdin alım, çıx get!* (İ.Hüseynov) *Cavab ver sözümə, düzünü danış, Cəzanı artırır hər bir aldaniş!* (S.Vurğun) *Baş aparma, dur! Qızmağın sonunda fəlakət olur.* (S.Vurğun)

Xəbəri əmr formasının II şəxs cəmində olan cümlələrin də məna imkanları zəngindir: *Davaya gəlməmişəm mən. Qorxmayın, söz tutsun diliniz, sağ söz deyın mənə!* (İ.Hüseynov) *Əylənin. Gözüm seçmir dünyanı. Gözləyin bir az.* (İ.Hüseynov) *Yekəxana danışmayın! Alim zəhmətinə qiymət vermək sizin xörəyiniz deyil.* (V.Babanlı) *Gəlin bu kefli İskəndərin*

sözlərini yaxşıca **düşünüün** və nəsihətini **qəbul edin...** *Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə ki yatıbsınız, yatın...* (C.Məmmədquluzadə) **Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətlə baxın!** (C.Məmmədquluzadə)

Əmr cümlələrinin xəbəri III şəxsin təkində və cəmində olduqda cümlə yalnız ayrı-ayrı şəxsləri deyil, başqa canlı və cansız varlıqları da əhatə edir; məs.: *Qoy baxsınlar! Əmi ilə qardaşoğlumun münasibətini görsünlər! Ölsünlər!* (İ.Hüseynov) *Qiline Qurban insafa gəlsin, qılınca qına qoysun, çax-çuxunu əlindən almasın Xeyranın.* (İ.Hüseynov) *Partiya uncaq ideoloji işlə məşğul olmalıdır, təsərrüfətə, plana, iqtisadiyata qarışmamalıdır.* (İ.Hüseynov) *Mənim qonşum Hacını, gözlər olsun, görməsin!* (Ə.Haqqverdiyev) *Oxucular məni bağışlasınlar.* (Ə.Haqqverdiyev) *Bu Vinokurov camaatı dağıtdı. Allah onun evini yıxsın. Balaları düzdə qalıb dilənsinlər!* (Ə.Haqqverdiyev)

Bu misallarda qəti əmrlə yanaşı, alqış, qəzəb, etiraz, şübhə, məsləhət və s. kimi mənalarda da vardır. Əmri, təkid, arzu olunanı yerinə yetirməli olan şəxs bilavasitə səbəbdə iştirak etmir, lakin iştirak edə də bilər.

Ayrı-ayrı şəxslər üzrə əmr cümlələrinin mənə incəlikləri zəngin olsa da, xəbər I şəxs tək və cəmdə olduqda arzu, istək, çağırış, II şəxs tək və cəmdə olduqda əmr, təkid, III şəxsdə məsləhət, nəsihət, təklif mənalara daha aydın nəzərə çarpır. Əmr cümlələrində əmr, təkid, tələb mənalara olduqda cümlə nisbətən yüksək tonla, xahiş, məsləhət, nəsihət mənalara olduqda aşağı tonla tələffüz edilir.

NİDA CÜMLƏSİ

Səylənən fikrə emosional münasibət bildirən cümlələrə nida cümləsi deyilir.

Nəqli cümlə, sual və əmr cümlələri adi tonla tələffüz edildiyi kimi, yüksək tonla tələffüz edilərək, hiss-həyəcanla dolğunlaşdırıla bilər və bu zaman nida cümlələri yaranır; məs.: *Zaman bizə bir anadır! Biz zamanın övladıyıq! Mən həyatın bu hökmünü ömrüm boyu alqışladım!* (S.Vurğun) *Bir ayaqları gorda olan bu quru-taqqenaq qocalar bu səhri hardan alırdılar?!* (İ.Hüseynov) *Qoy göyün ulduzu göyə nur saçsın, Yerini də arzusu yerdə gül açsın!* (S.Vurğun)

S.Vurğundan verdiyimiz ilk cümlələr nəqli, ikinci misal sual, sonuncusu əmr cümləsi əsasında yaranmış nida cümlələridir.

Nida cümlələrinin formalaşmasında intonasiyanın rolu əsasdır. İntonasiya vasitəsilə adi nəqli cümlələrdə şadlıq, sevinc, qəzəb, nifrət, təəccüb, heyrət, istehza, təəssüf və s. kimi hisslər ifadə olunur, emosional münasibət cümlənin yüksək tonla tələffüzünə, nida cümləsi kimi formalaşmasına səbəb olur; məs.: *Bəsd!* *Daha bir kəlmə də danışma!* (İ.Hüseynov) *Qudalılardan savayı, kim şahid durar belə firıldağa?!* (İ.Hüseynov) *Katib deyilsən, protokolsan sən! Qədin deyilsən, buzsan! Gözəl deyilsən, idbarsan! Sönmüş ocaq dedim mən sənə! Elə sönmüsən, külün də qalmayıb!* (İ.Hüseynov)

Nida cümlələri çox zaman müxtəlif nidaların iştirakı ilə qurulur. Bu cür cümlələrin məna çaları nidaların məna tutumundan asılı olur; məs.: *Ah, əfsus ki, keçdi o gözəl dövrənəm!* (Sabir) *Qorxdum, ay aman, yarıldı bağrım!..* (Sabir) *Ax, nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri!* (Sabir) *Ax, necə kef çəkməli əyyam idi. Onda ki övladi-vətən xam idi!* (Sabir) *Tazədən bərgəst edib bir də cavan olsaydım, ah!* (Sabir) *Əlləşməmiş qurtardıq zəhmətdən, ay can, ay can!* (Sabir)

Qeyd etdiyimiz nida cümlələri təəssüf, qorxu, həsəd, kinayə, arzu, şadlıq və s. bildirir.

Xitablar, sözlərin təkrarı, ellipsis, bağlayıcı sözlər -nisbi əvəzliliklər, sual əvəzlilikləri və s. də cümlənin nida cümləsi kimi formalaşmasına səbəb olur; məs.: *Qaytar mənim balamı, qaytar! Sənsən onun bəisi, qaytar!* (V.Babanlı) *Adamları tanımaq nə qədər çətinmiş!* *Bu sən və şux qızın qəribə taleyi varmış!* (V.Babanlı) *Bircə bu əzab olmayaydı, Qurban əmi! Mübarizlik, yenilməzlik - hamısı bir yana, mən insan görmək istəyirəm, Qurban əmi!* (İ.Hüseynov) *Cəbrayıl kişi kimi sədr türmədə! İskəndər kişi kimi sədr də türmədə! Lüt Cəfər də!* (İ.Hüseynov) *İnan mənə, Abbas əmi, inan! Pul Qudalıların! Ət Qudalılarının! Yağ Qudalılarının! Yavanlıq Qudalılarının!* (İ.Hüseynov)

Nida cümlələri də hər cür cümlə tiplərini - sadə və mürəkkəb, cütlükli və təkterkibli, bütöv və yarımçıq, müxtəsər və geniş cümlələri əhatə edir. Üzvlənməyən cümlələr də hissi-emosional keyfiyyətdə tələffüz edilərək nida cümləsi kimi formaləşə bilər; məs.: *Ay Allah! Yox bir! Afərin! Dəhşət!* və s.

vəzifəsində işləndikdə atributivləşir, sifət mübtədə və tamamlıq vəzifələrində substantivləşir, zərflik vəzifəsində adverbiallaşır və s. Bu xüsusiyyət söz birləşmələrinə də aiddir: mübtədə və tamamlıq üçün substantiv birləşmələr, təyin üçün atributiv, zərflik üçün adverbial birləşmələr əsas və təbii ifadə vasitələridir. Substantiv ismi birləşmələr təyin vəzifəsində atributivləşir, fəli sifət tərkibi mübtədə və tamamlıq vəzifəsində isimləşir və s.

Cümlə üzvləri bir-biri ilə mənaca bağlı olur: mübtədə ilə xəbər arasında predikativ əlaqə, təyinlə təyinlənən arasında atributiv əlaqə, tamamlıq xəbər arasında obyekt əlaqəsi, zərfliklə xəbər arasında relyativ əlaqə olur.

Cümlə üzvləri bir-biri ilə mənaca bağlı olduğu kimi, qrammatik cəhətdən də bağlı olur. Mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma olur - xəbər mübtədə ilə uzlaşır:

uzlaşma

←-----

Sən də birdəfəlik bunu anla ki, (normal sıra)

uzlaşma

-----→

Mənim düşmənimdir - əlin düşməni. (inversiya)

(S.Vurğun)

Uzlaşma olmadıqda xəbər mübtədə ilə koordinasiya əsasında uyğunlaşır. *Qarda, çovğunda işləyənlər bizik* - cümləsində olduğu kimi (mübtədə III ş. cəm, xəbər I ş. cəm).

Təyin təyinlənənə yanaşma üsulu ilə təbə olur; məsələn:

Mənim yaddaşından silinməmişdir

yanaşma   *yanaşma*

→   →

Söyüq qış gecəsi, o qarlı ruzğar.

(R. Rza)

Tamamlıq və zərflik xəbər zonasına aid olur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar və qoşmalı vasitəli tamamlıqlar xəbərlə yanaşma, qalan tamamlıqlar idarə əlaqəsində olur; məsələn:

yanaşma   *yanaşma*   *idarə*

→   →   →

-Qəzet oxuyursan. Nə barədə yazırlar? - Hər şeydən yazırlar.

SADƏ CÜMLƏ

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Ünsiyyətin ən kütləvi vasitəsi olan cümləni ətraflı öyrənmək üçün cümlə üzvlərini, onların struktur-semantik xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. Sadə cümlənin əsasını bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan sözlər və birləşmələr təşkil edir: Bu cür sözlər və birləşmələr sintaktik səviyyədə cümlə üzvü adlandırılır.

Cümlə üzvlərini öyrənmək üçün: *a) onların sintaktik vəzifəsini; b) ifadə vasitələrini; c) aralarındakı sintaktik əlaqə üsullarını; ç) quruluşunu; d) sintaktik suallarını və e) daxili növlərini* müəyyənləşdirmək vacibdir.

Cümlə üzvləri cümlənin tikinti materialı olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Cümlənin strukturu, məntiqi mənası, tema və rema münasibətləri baş və ikinci dərəcəli üzvlərin vasitəsilə müəyyənləşir.

Cümlə üzvləri həm nitq hissələri, həm də söz birləşmələri ilə ifadə olunur; məs.: *Künbəzin qapısı açıq idi* (S.Əhmədov) - cümləsində mübtəda (*künbəzin qapısı*) söz birləşməsi, xəbər (*açıq idi*) nitq hissəsi ilə ifadə olunmuşdur.

Nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsində iki cür çıxış edir: öz əsas funksiyasında; əlavə funksiyalarda.

Nitq hissələrinin əsas funksiyası o deməkdir ki, əsas nitq hissələrinin hər biri sanki təbiət etibarilə bu və ya digər bir cümlə üzvünə təhkim olunmuşdur və əksərən təbii şəkildə həmin vəzifədə çıxış edir; məsələn, mübtəda üçün adlıq halda, tamamlıq üçün yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında isim və əvəzliliklər, xəbər üçün şəxslilik, təyin üçün sifətlər, saylar və feli sifətlər, zərflilik üçün zərf və feli bağlamalar səciyyəvi ifadə vasitələridir. Bu əsas sintaktik vəzifəni dəyişdikdə nitq hissəsinin təbiətində semantik dəyişiklik əmələ gəlir. Məsələn, isim təyin

Zərflilər xəbərə əksərən yanaşına. bəzən idarə əlaqəsi ilə təbə olur; məsələn:

$\xrightarrow{\text{yanaşma}}$
İndi gədirəm.

$\xrightarrow{\text{idarə}}$
Şəhərə gədirəm.

Cümlə üzvləri quruluşca *sadə və müəkkəb* olur. Nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və müəkkəb sözlərlə) və frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan üzvlər sadə, ismi və fəli birləşmələrlə ifadə olunan üzvlər müəkkəb olur. Sözü quruluşu ilə cümlə üzvünün quruluşunu eyniləşdirmək olmaz.

Ədəbi normalara uyğun olaraq, sadə müxtəsər cümlələrdə əvvəl mübtəda, sonra xəbər, geniş cümlələrdə isə əvvəl mübtəda zonası (təyin və mübtəda), sonra xəbər zonası (tamamlıq, zərflilik və xəbər) işlənir. Xüsusiləşmiş tərkiblərlə ifadə olunan üzvlər, yer və zaman zərfliləri əksərən cümlənin əvvəlinə meyl edir. Güclü aktualaşdırma məqamında mübtəda ilə xəbər yerini dəyişdiyi kimi, tamamlıq və zərflilik də yerini dəyişərək xəbərdən sonra işlənir; məs.: *Qürurə çatmışdır qaşım Xəzər.* (R.Rza) *Kəhrəbə ay qalxıb gəy qübbəsinə.* (R.Rza) *Külək ürkdür ağı başlı mən: gəyərçinləri.* (R.Rza) *Gecə uzun: uzundur qara bir sicim kimi.* (R.Rza)

Cümlə üzvü adətən bir sintaktik suala cavab verir. Morfoloji sualla sintaktik sualı eyniləşdirmək olmaz. Nitq hissələri əsas sintaktik vəzifələrinə işlədikdə onların morfoloji və sintaktik sualları uyğun gəlir. Məsələn: *Həyat bir dastana bənzər əzoldü.* (S.Vurğun) *Bizdən bu dünyada hünər qalacaq* (S.Vurğun) - misalında: *həyat (nə?), dastana (nəyə?), hünər (nə?)* sözləri isim, *bizdən (kimdən?)* sözü əvəzlilidir və öz əsas sintaktik vəzifələrində (*həyat, hünər* - mübtəda, *dastana, bizdən* - tamamlıq) işlənmişdir. Ona görə də morfoloji və sintaktik sualları eynidir. *Müsağirlərin bir qismi palçıq divarların dibində sıra ilə düzümüştü.* (Ordubadi) - cümləsində *palçıq* sözü (isim) təyin vəzifəsində işlənmiş, atributivləşmişdir, ona görə də morfoloji sualı ilə (*nə?*) sintaktik sualı (*necə?*) fərqlənir. Söz birləşmələrinin komponentləri də ayrılıqda morfoloji suala, birlikdə bir sintaktik suala cavab verir.

Cümlə üzvlərinə sual vermək həmişə mümkün deyil. İfadə vasitələrindən asılı olaraq, bəzi üzvlərə sual vermək olmaz. *Var, yox, bəz, lazım, mümkün, gərək* sözləri müstəqil xəbər vəzifəsində işlədikdə sintaktik suala cavab vermir. Cümlə üzvləri sual əvəzliləri ilə ifadə olunduqda da suala ehtiyac olmaz. *Hanı Orlov? Xanları kim öldürdü? Kim çəkir gənə yaşında Gecə beşik başında körpələrin nazını?* (S.Vurğun)

Cümlə üzvləri öyrənilərkən ismi və feli xəbər, vasitəsiz və vasitəli tamamlıqların, zərfliyin növlərinin səciyyəvi əlamətlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Hazırkı dövrdə dilçiliyimizdə beş üzv sabitləşmişdir. Bunlardan mübtəda və xəbər baş (təşkiledici) üzvlər, tamamlıq, təyin və zərflilik ikinci dərəcəli (təyinedici, tamamlayıcı) üzvlərdir. Baş üzvlərdən mübtəda ən müstəqil (heç bir üzvdən asılı olmayan) üzv hesab olunur. Lakin tarixən cümlə üzvlərinə müxtəlif meyarla yanaşılmış, müxtəlif dilçilər cümlə üzvlərini müxtəlif şəkildə təsnif etmişlər.⁶

Baş üzvlər cümlənin struktur əsasını təşkil edir. Mübtəda - xəbər əlaqəsi nəticəsində cümlədə predikativlik və fikir bitkinliyi yaranır. İkinci dərəcəli üzvlərin sintaktik-semantik funksiyası da yalnız baş üzvlərə əsasən müəyyənləşir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, baş üzvlər cümlədə mərkəzi mövqe tutsa da, heç də həmişə informasiyanın əsas daşıyıcıları olmurlar. Semantik yük daşımaq baxımından baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında ciddi sərhəd qoymaq qeyri-mümkündür. Hətta bəzən əsas semantik yük baş üzvlərin deyil, ikinci dərəcəli üzvlərin üzərinə düşür. *O, boyunun ucalığı ilə seçilirdi* - cümləsində semantik ağırlıq tamamlığın üzərindədir. Bu cür hallara baxmayaraq, cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlər eyni qiymətə malik deyil. Baş üzvlər cümlənin bel sütununu, nüvəsini təşkil edir. "Məlum olan" və "yeni" adətən baş üzvlərin vasitəsilə verilir. Çox zaman məntiqi subyekt mübtəda, məntiqi predikat isə xəbər şəklində öz ifadəsini tapır. Lakin bu, cümlənin nə cür qurulmasından, danışanın istəyindən, cümlə qurmaq vərdisindən asılı olaraq dəyişə də bilər; iş görən - subyekt bəzən ikinci dərəcəli üzvlərlə ifadə olunur, tamamlıq vəzifəsində çıxış etməli olan obyekt bildirən söz isə mübtəda vəzifəsində işləyir: *Əhməd odunu doğradı - Odun Əhməd tərəfindən doğrandı*.

Mübtəda ona görə dominant sayılır ki, cümlədə xəbər zonası vasitəsilə söylənilən fikir, iş, hadisə və əlamətin daşıyıcısı odur. Hətta mübtəda cümlədə işlənmədikdə, buraxıldıqda da nəzərdə tutulur və söylənilən əlamət onun səciyyəsinə xidmət edir. Təktərkiibli cümlələrdə isə fikir predmeti ismin başqa hallarında ola bilər, başqa sintaktik vəzifə daşıyır, başqa cür təsəvvür olunur.

Mübtədanın bu cür fakultativ mövqeyi A.X.Vostokov, F.İ.Buslayev, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatov, A.M.Peşkovski kimi görkəmli alimlərin xəbərə üstünlük verməsinə, xəbərin rolunu şişirtməsinə səbəb olmuşdur.

Bizim dilçilikdə prof. Ə.Dəmirçizadə də mübtədani baş üzv deyil, müəyyənləşdirən, konkretləşdirən üzv adlandırmışdır. Bunlardan tam fərqli olaraq, A.A.Şaxmatov mübtədani əsas, tabe edən, xəbəri asılı tərəf hesab etmişdir. A.A.Şaxmatovun fikrincə, bu hal cümləni təşkil edən sözlərin təbiətindən doğur. Belə ki, mübtədə - xəbər əlaqəsində tərəflərdən biri əlamət bildirir, digəri həmin əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Məhz əlamətin daşıyıcısı hakim tərəf, tabe edən tərəf kimi çıxış edir ki, bu da mübtədadan ibarətdir. Əlamət əlamətin daşıyıcısından asılı olur və xəbər şəklində öz ifadəsini tapır. Beləliklə, A.A.Şaxmatovun fikrincə, baş üzlərdən ən əsası xəbər deyil, mübtədədir.

İkinci dərəcəli üzlər baş üzləri müxtəlif cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır, tamamlayır, cümləni genişləndirir. Əlamətin daşıyıcısının hərəkəti və bu hərəkətin obyektini, yeri, zamanı, təzi, səbəbi, məqsədi, dərəcəsi və s. haqqında zəruri məlumat ikinci dərəcəli üzlərin iştirakı ilə ifadə olunur. Bəzən baş üzlərdən - predikativ mərkəzdən yalnız biri sözlə ifadə olunur (tətkərkibli cümlələr), belə hallarda fikir predmetinin izahında ikinci dərəcəli üzlərin rolu böyükdür. Həm baş üzlər, həm də ikinci dərəcəli üzlər fikrin yönündən asılı olaraq, yəni kommunikasiya-xidməti baxımından zəruri də ola bilər, fakultativ də.

BAŞ ÜZVLƏR

MÜBTƏDA

Mübtədə - cümlənin fikir özülünü (fikir predmetini) təşkil edən, hərəkət və əlaməti xəbər vasitəsilə müəyyənləşən, adlıq hal formasında substantiv söz və birləşmələrlə ifadə olunan, kim? nə? bəzən də hara? suallarından birinə cavab verən baş üzdür.

Mübtədanın əsas xüsusiyyətləri: cümlənin baş üzdür; qrammatik cəhətdən tam müstəqildir və heç bir üzvdən asılı deyil; cümlənin fikir özülünü, fikir predmetini bildirir; əlamət və xüsusiyyətləri xəbərlə, xəbər zonası ilə müəyyənləşir; adlıq hal formasında olur; substantiv nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; *kim? nə? bəzən də hara?* sualına cavab verir; adətən, cümlənin əvvəlində işlənir; təyini yanaşma, xəbəri uzlaşma yolu ilə özünə tabe edir.

Mübtədə (ərəb sözü olub, ibtida, baş, başlanğıc mənasındadır) - cümlənin dominant üzdür. Bütün başqa üzlərdən daha müstəqil olan

xəbər özü də mübtədadan aslıdır - mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Mübtədanın predmet mənası çox genişdir: şəxs bildirməklə yanaşı, bütün digər canlı və cansız varlıqları, mücərrəd anlayışları da ifadə edir; məsələn: *Səməd yorğun idi Quşlar uçurdu. Yamaclar yaşıl idi. Yarpaqlar titrəyirdi. Torpaq nəmdir. Sükut qərribə duyğular oyadır* və s.

Rabitəli mətn daxilində mübtədə əksərən təməni, "verilən"i ifadə edir. cümlənin reması, "yeni" - mübtədəyə aid əlamət və xüsusiyyətlər xəbərlə, xəbər zonası ilə ifadə olunur. Məsələn: *Suğraxanı gəldi. Qürbət kişi bu cümə axşamı ilə onun buyuracağı gözəl idi.* (S.Əhmədov) *Suğraxanı* məlum olandır, təmadır. *gəldi* yeni veriləndir, remadır. Bu hadisəni izləyən də var - Qürbət kişi. *Qürbət kişi* də təmadır. Suğraxanının cümə axşamları onlara gəlməsi barədə məlumat yenidir. Birinci cümlədə mübtədanın hərəkəti xəbər vasitəsilə, ikinci cümlədə subyektin düşüncəsi xəbər zonası vasitəsilə ifadə olunmuşdur.

Mübtədə müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bəzən xəbərlə ifadə olunan əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir: *Küçə bomboş idi. Meyvələr saralmışdı. Çiçəklər solğun idi* və s. Bəzən xəbərlə ifadə olunan əlamətin törədiciyi kimi çıxış edir: *Külək qıpın: taqıldadırdı. Lalə gülləri sulayırdı.* Passiv cümlələrdə məntiqi subyektin yerini tutaraq bu və ya digər əlamətin, hərəkətin icrası üçün əsas verir: *Qapı astaca döyüldü. Bağlar təzəcə suvarılmışdı. Kənd başqa əraziyə köçürülmüşdü.*

İfadə vasitələri. Mübtədanın əsas ifadə vasitələri isim və əvəzlilklərdir. İsimlər nitqin predmetini ifadə edir, əvəzlilklər isə həmin predmetə işarə edir. Buna görə də əvəzlilklər çox vaxt isimlərin əvəzində işlənərək mübtədə vəzifəsində çıxış edir.

İsimlər cümlədə mübtədə vəzifəsində daha çox işlənir. Hər cür quruluş və növ xüsusiyyətinə malik olan isimlər (sadə, düzəltmə və müəkkəb, konkret və mücərrəd, ümumi və xüsusi, tək, cəm və toplu isimlər) cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *İsmayıl gülmüş xəncəri belinə bağlamışdı.* (F.Kərimzadə) *Boz buludlar lap aşağılara enmişdi.* (F.Kərimzadə) *Narın yağış ara vermirdi.* (F.Kərimzadə) *Poeziya insanın qəlbindən qopub gələn simfoniya*dır. (S.Vurğun) *Yüklü dövələr karvansarının qabağında dayandı.* (F.Kərimzadə). *Ordu hərəkətə gəldi* və s.

Əvəzlilklər də mübtədə vəzifəsində çox işlənir. Şəxs əvəzlilkləri ilə yanaşı, qayıdış əvəzliyi, bəzi sual əvəzlilkləri, qeyri-müəyyənlik bildi-

rən əvəzlilər. *-ki* şəkilçili yiyəlik əvəzliləri də mübtədə vəzifəsində cümlənin predmetini ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə ifadə edir: məs.: *Mən də qartallar kimi qanadlandıım uçmağa.* (S.Vurğun) *O dedi, bu danılı, bu dedi, o rədd elədi.* (Mir Cəlal) *Özüm də bilmirəm bu axşam nədən Şərdən, sənətdən uzaq kimiyəm.* (S.Vurğun) *İqbal zəbun oldu, məninki belə düşdü.* (Sabir) *Anıma heç kəs gözünü atdan çəkmədi.* (İ.Şıxlı) *Kim başını qoymamış o məhrəban dizinə?* (S.Vurğun)

Adətən, sual əvəzlilərinin iştirakı ilə qurulan cümlələr bütöv cümlələrdən ibarət olur, sual əvəzliyi mübtədə vəzifəsində olduqda xəbərin mənası aydın olur, əlamətin daşıyıcısı olan mübtədə vasitəsilə aydınlaşdırılmalı olan şəxs, əşya, hadisə cavab cümləsində müəyyənləşir. "yeni" - rema cavab cümləsində özünü göstərir: *- Bunu kim deyir? - Mən.* (Ə.Vəliyev)

Bu sözü vasitəsilə konkret əşya və hadisələrlə yanaşı, hadisələr yığınının, bütöv bir əhvalatı da ümumi şəkildə ifadə etmək mümkündür: *Mən "tarix boyunca" dedim! Bu, gəlişigözəl bir fikir deyil.* (S.Vurğun) *Budur, orta boylu, qarayanız bir qadın tribunaya qalxır. Bu, Sonu Allahverdiyəvadır.* (S.Vurğun) *Bu, uzun söhbətdi.* (F.Kərimzadə) Bu cür hallarda *bu* sözü isimləşməklə yanaşı, işarəetmə funksiyasını da saxlayır.

İşarə əvəzlilərləndən *elə, belə* sözləri *eləsi, beləsi, elələri, belələri* şəklində - substantiv formada mübtədə vəzifəsində işlənir: *Eləsi var ki, yorulmaq bilmir. Elələri də var ki, bu peşəni çox sevir. Elələri sənə dost ola bilməz. Beləsi adam utandırandır.*

Məlumat üçün. Dilçilik ədəbiyyatında *o* sözü şəxs əvəzliyi, *bu* sözü işarə əvəzliyi kimi izah edilir və mübtədə vəzifəsində *bu* sözünün isimləşdiyi göstərilir. Qeyd etməliyik ki, eyni xüsusiyyət *o* sözüə də aiddir. Lakin *o* sözündə substantivləşmə halı qeyd olunmur və həmin söz omonim əvəzlik kimi izah edilir - əşya bildirdikdə şəxs, işarə məqsədilə işləndikdə işarə əvəzliyi olduğu göstərilir. Məsələn: *Bu səs aygırı diksindirdi. O, şəhə qalxdı.* (F. Kərimzadə) Bu cür misallarda *o* sözü müəyyən varlığın adı əvəzində işlənir, "şəxs əvəzliyi" deyilən əvəzlik kimi çıxış edir.

Bu cür izah prinsip etibarilə düz deyil. *O* və *bu* sözləri eyni semantik və morfoloji imkanlara malik olan əvəzlilərdir. *O* - uzağa, *bu* - yaxına işarə edir. *Bu* sözü danışanın miltromühitinə aid olduğu üçün tarixən *mən* və *biz* sözlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur: *bu* - *bi*; *bin* - *bən*; *bin* - *biz*; tuva dilində *biz*, *siz* sözlərinin *biler*, *siler* şəklində ifadəsi də bunu təsdiq edir. *O* sözündən üçüncü şəxsin tokini və cəmini bildirən əvəzlilər yaranmışdır.

Birinci şəxsin tokii və cəmi *bu* sözündən öz əsasını aldıqdan sonra *-n* və *-z* şəkilçiləri ilə ondan fərqlənməyə başlamış, lakin *o* sözü əsas verdiyi üçüncü şəxsin tokii ilə omonim olaraq qalmışdır.

Hamı, heç kəs, kim isə, nə isə əvəzlilikləri də cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənir; məs.: **Hamı** ayağa qalxdı. **Heç kim** dillənmədi. **Kim isə** danışmaq istəyirdi. **O tərəfdə nə isə** qəfil uçub töküldü.

Bu sözünün yanında *kim? nə?* əvəzlilikləri xəbər vəzifəsində işləndikdə cavab cümləsinin - rema-xəbərini vasitəsilə *bu* sözü ilə nəyin və ya kimin nəzərdə tutulduğunu aydınlaşdırılır: *Bu kimdir?* - *Əhməddir.* *Bu nədir?* - *Geyim şeyləri.*

Mübtədanın ifadə vasitələri içərisində məsdər xüsusi yer tutur. Məsdər hərəkətin adını bildirir, məzmununda isim və fel xüsusiyyətlərini mühafizə edir. Hərəkətin adını bildirməsi onun adlıq halda mübtədə vəzifəsində işlənməsinə imkan yaradır: **Danışmaq, şənlənmək, gülmək** yasaq idi. (S.Əhmədov) **Artıq yola düşmək** gec idi. (S.Əhmədov)

Sifətlər, saylar, feli sifətlər və zərflər mübtədə vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli olur - öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, şəxs, əşya məzmunu da qazanır.

Qoca, cavan, gənc, keçəl, lüt, yetim, körpə və s. kimi sifətlər substantiv formada daha çox işlənir, ona görə də bu cür sifətlərə mübtədə vəzifəsində daha çox rast gəlmək olur; məs.: **Cavanlar** özlərini qocalara göstərüb daha cəld işləyirdilər. *Sən sən olsan, Mərdan kimi lütlər* çəkilib öz yerində oturur. (Mir Cəlal) -*Ölkəni də açılıbdırmı qıraətəxanə?* - **Tazələr** açmış idi, *qoyduq onu viranə.* (Sabir)

Miqdar sayları əşya adı bildirən sözlə işlənmədikdə bir növ miqdar adlarını bildirir. Semantikasında substantivlik - konkret əşya mənası aydın dərk olunmasa da, abstrakt məna güclü olsa da, cümlədə adlıq halda mübtədə vəzifəsində işlənir; məs.: **Beş** üçdən çoxdur. **Bir** ikidən azdır. **Yüz** böyük rəqəmdir və s. Saylar konkret əşya adlarının buraxılması ilə substantivləşdikdə onların mənasında əşyavilik asan dərk olunur; məs.: **Bayraq alıb hücum çəkir 416.** (S.Vurğun) (416-cı diviziya nəzərdə tutulur). **Üçü** də öz yarının edirdi söhbətini. **Üçü** də bir-birinə sadəcə dost deyirdi. (S.Rüstəm) (Üç əsgərdən söhbət gedir).

Sıra sayları adətən konkret əşya bildirən sözlərlə bağlı olduğu üçün substantivləşdikdə əşya məzmunu daha aydın dərk olunur; məs.: **Əllinci** (əllinci yer) boş idi. **Beşincilər** (beşinci sinifdə oxuyanlar) sıraya düzülmüşdülər.

Felin adyektiv forması olan feli sifətlərin isimləşərək mübtədə vəzifəsində işlənməsi onların fel və sifət xüsusiyyətlərini saxlayaraq əşya mənası kəsb etməsilə bağlıdır; məs.: **Oxuyan kim, çalan kim...** (İ.Məlik-

zadə) *Rəqs edənlər geri çəkildilər.* (İ.Məlikzadə) Sintaktik normalara əsasən fəli sifət-mübtədə daha çox cümlənin əvvəlində işlənir. Lakin aktuallaşma, yenini bildirmə prosesində cümlənin sonunda da işləne bilər; məs.: *Hər müqəddəs ananın laylasında həyat var, Ölsün inanmayanlar!* (S.Vurğun) *İki qızdı bütün rayonda oxuyan, onları barmaqla göstərirlər.* (S.Əhmədov)

Zərflərin də bir qismi atributivləşmə - substantivləşmə əsasında cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənir: *Oralar çəmənlik, buralar daşlıqdır. Yuxarı qaranlıq idi.*

Məlumat üçün. Zərf hərəkətin əlamətini bildirən nitq hissəsi kimi izah olunur. Əlamət bildirən sözün mübtədə vəzifəsində işlənməsi üçün isimləşməsi, hallana bilməsi, adlıq hal formasında olması vacibdir. Ona görə də zərfin mübtədə vəzifəsində çıxış etməsi üçün iki proses keçirməsi - əvvəlcə hərəkətin əlamətini bildirmə prosesindən ötürək əşyanın əlamətini bildirmə imkanı qazanmalı, sonra da substantivləşməlidir. Təqribən bu cür: *yuxarı baxıram - yuxarı yer sərindir - yuxarı sərindir.* Məntiqi şəkildə belə bir sual çıxıb bilər: *ora* sözünə bu və ya digər halın şəkilçisini birbaşa (məsələn: *yer* sözü təsəvvür olunmadan) artırmaq olmazmı? Qeyd etməliyik ki, bu sualın cavabı dilçiliyimizdə hələ verilməyib. *Yuxarı, aşağı, irəli, geri, ora, bura* sözləri birbaşa (qeyd etdiyimiz ikiqat proses olmadan) hal şəkilçiləri qəbul edə bilirsə, onlar zərf deyil, məkan mənalı isimdir. Bu son fikir ona görə daha çox həqiqəti uyğundur ki, *ora, bura, irəli, geri, aşağı, yuxarı* sözlərinin semantikasında substantivlik və ümumən *yer* sözü, yer anlayışı var. Bir cəhət də bunu təsdiq edir ki, *ora, bura* sözlərini adverbial formadan atributiv formaya keçirmək olmur - *ora yer, bura yer* deyilmir.

Az hallarda başqa zərflər də canlı danışq dilində substantiv formada mübtədə vəzifəsində işləne bilər.

Mübtədə köməkçi nitq hissələri, hətta təsrif formalı fellərlə də ifadə oluna bilər, lakin bu cür hallar təlim-tədris prosesi ilə bağlı elmi əsərlərin dilində, mühazirə və seminar məşğələlərində özünü göstərir; məs.: *Yazır - təsirli feldir. "Əfsus", "dəhşət", "əhsən" törəmə nidalarıdır. "Axi" etimoloji cəhətdən "axır" sözündəndir. "Amma" - qarşılıq bağlayıcısıdır. "Çünki" səbəb bildirir və s. Canlı danışq dilində: Sənin dediyin bu ammalar məni qorxuya salır. Onun ürəyindən qopan ahlər məni də qəmləndirdi. Elə bil, dilində - "yox" bitib və s.*

Mübtədə frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur: *Ürəyi yananlar az oldu. Cibi dolular, kefi köklər heç kimə məhəl qoymurdular.*

Mübtədanın ifadə vasitələri içərisində *söz birləşmələri* xüsusi yer tutur. Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr mübtədanın ən mühüm ifadə vasitələrindəndir; məs.: *Toy sahibi qonağın kürəyinə döy-*

di. (İ.Şixli) *Yamacda qoyun sürüləri ağardı.* (F.Kərimzadə) *Dağın qüzeyi meşəlik idi.* (F.Kərimzadə) *Sultanın atı onun əlinə keçmişdi.* (F.Kərimzadə) *Bir qıvrıq oyun havası çalındı.* (İ.Məlikzadə) *Mehmanxanadakıların çaxu yatmışdı.* (İ.Məlikzadə) *Solmazın qızı da burada idi, quzu da yanında.* (İ.Məlikzadə)

Uzlaşma-idarə əlaqəli ismi birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər. Bu hal intonasiya, vurğu, cümlə üzvünün aktuallaşması və s. ilə əlaqədar olduğu kimi, ritm, qafiyə və s.-lə də bağlı olur; birləşmə-mübtədanın xəbərle yerdəyişməsi də xəbərin aktuallaşması ilə bağlıdır: *Car çəkir çarxların çaxnaşığı səsi, Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar, Qızır bultaların polad pəncəsi.* (S.Vurğun)

Uzlaşma əlaqəli adyektiv birləşmələr də substantivləşərək cümlənin mübtədası vəzifəsində işləyir: *Ayağı çarıqlılar da gəlib istəyir müsəvat.* (Sabir) *Qırmızı çalmalı yoldaşına baxdı, o da razılıqla başını tərptədi.* (F.Kərimzadə) Eyni mövqedə qoşa sözləri də qeyd etmək olar: *Qohum-qardaşı Dadə böyü ürək-dirək verməyə yığılmışdı.* (F.Kərimzadə)

Mübtədə vəzifəsində işlənən feli sifət tərkiblərinin əsas tərəfi substantivləşmiş olur; məs.: *Bəli, ıbaya çatanda kişüyən Alapaça idi.* (F.Kərimzadə) *Mənim ürəyimi dağ buyda eləyən ağsaqqalın müdrikiyidir.* (F.Kərimzadə) *Səni yol kəsməyə vadar eləyən nədir?* (F.Kərimzadə)

Məsdər və feli isim tərkiblərinin mübtədə vəzifəsində işlənməsi üçün substantivləşməyə ehtiyac yoxdur, çünki tərkibin əsas tərəfi, yəni məsdər və feli isim substantivlik keyfiyyətinə malik olur; məs.: *Yaxşı igidin atını aparmaq onu el içində xar etmək idi.* (F.Kərimzadə) *Bu qədər sualları alan bir məsələyə baş qaymaq hər adamın işi deyil.* (F.Kərimzadə) *Yarı yoldan qayıtmaq bizə yaraşmaz. Bir də başqa həkimlərə mürciət etmək və bir də onların mülahizələrini bilmək lazım deyilmi?* (S.Rəhimov) *Payız məhsulundan sonra kabab yemək bu kəndin qədim adəti idi.* (S.Rəhimov) *Gecənin o vaxtı qapısının döyülməsi Qürbət kişini darıxdırmadı.* (S.Əhmədov)

Yanaşma əlaqəli atributiv birləşmələr də substantivləşərək mübtədə vəzifəsində işləyə bilər: *Siz öləsiniz, ay uşaq, bugünkü gününkü bir yağlı kababdır.* (S.Rəhimov)

Mübtədə quruluşca *sadə və mürəkkəb* olur.

Nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtədalar *s a d ə*, söz birləşmələri ilə ifadə olunanlar *mürəkkəb* olur. Sadə mübtədalar *sadə*, düzəltmə və

mürəkkəb sözlərlə, yəni bir leksik vahidlə ifadə olunur: məs.: *Təbiət bu qızı qərribə yaratmışdır.* (M.İbrahimov) *Atlı tərpadən enib çaya düşdü.* (F.Kərimzadə) *Qayalıqlar hamar deyildi.* (F.Kərimzadə) *Göydən hər-lənə-hər-lənə ağ bir lələk düşürdü. Aləmsahbəyim onu yerə çatmağa qoy-madı.* (F.Kərimzadə)

Frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan mübtədalar da sadə olur: məs.: *Bax-tı qara nə eləyə bilərdi ki?*

Mürəkkəb mübtədalar ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur. Qarşı-lıqlı tabelilik əlaqəsində olan (yanaşma-uzlaşma, uzlaşma-idarə əlaqəli) ismi birləşmələrin əsas sintaktik vəzifələrindən biri mübtədadır; məs.: *Burada çoxlu ilan qabığı, ilan izləri vardı.* (F.Kərimzadə) *Muradın dəs-təsi neçə gün şəhərə girməyə imkan gözləmişdi.* (F.Kərimzadə) Bu cür hallarda bəzən birləşmənin birinci tərəfi məsdər və ya feli sifət tərkibin-dən ibarət olur və mübtədanın həcmi daha da böyüyür; məs.: *Ölüm sən-gərində yaşamaq meyli onların qəlbini hey dindirirdi.* (S.Vurğun) *Mək-kəyə ziyarətə gedənlərin heç birisi orada müridə çevrilmirdi.* (F.Kərim-zadə) *Bəs nə üçün Şeyx Səfiyəddin türbəsində gələnlərin əksəriyyəti mü-ridə çevrilir?* (F.Kərimzadə)

Mürəkkəb mübtədanın ifadə vasitələri sırasında məsdər və feli sifət tərkiblərini də xüsusi qeyd etmək olar: *Nur gətirənin çırağını söndür-mək ən böyük cinayətdir.* (F.Kərimzadə) *Qanunların qara hökmü belə yazır nə zamandır, Şəhərlərə qonaq düşmək qaralara qadağandır.* (S.Vurğun) *Uzun müddət silahlı qoşun saxlamaq çox çətindir.* (F.Kərim-zadə) *Bəlkə də cavan padşahın yanında belə danışmaq qəbahətdir.* (F.Kərimzadə) *Çirkin yaranmışlar çox vaxt dərdlələr.* (S.Vurğun) *Qırx ikinci ilin yazında uca bir dağın başında Əbilin pəmbə buludlara baxu-baxu ağlamağı indiyəcən Ələmin yadında idi.* (İ.Məlikzadə)

İkinci tərəfi zəif, yaygın və ümumi semantikaya malik olan, birinci tərəf olmadan konkret məna ifadə edə bilməyən yanaşma əlaqəli bəzi is-mi birləşmələr də cümlədə mürəkkəb mübtədə vəzifəsində işlənir; məs.: *Belə yerlər ona xoş gəlməzdi. Bizim tərəflər soyuq olur.*

Məlumat üçün. Bəzən eyni bir cümlə daxilində iki müxtəlif mübtədə işləndiyi göstərilir. Dərslərdə oxuyuruq: "Hesab edilmək, zənn edilmək, sayılmaq, elan edilmək, təyin edilmək kimi məchul (passiv) fellər cümlənin xəbəri olduqda həmin cümlədə iki mübtədə iştirak edir". Bu fikrin isbatı üçün aşağıdakı misallar verilmişdir: *Düşməni düşməni hesab etməyəni dost bilmə, elə adam təniz adlanır, dost sayılmaz.* ("Qabusna-mə", səh. 141) *Bu kitab bütün yaxşıqların mənbəyi, bütün elmlərin məxəzi, xeyir və*

mənfəət xəzinəsi, hikmət açarı hesab edilir. ("Kəlilə və Dimnə", səh. 30) *Bu sülalənin hökmdarları Şirvanşahlar adlanırdılar.* ("Azərbaycan tarixi", səh. 145) *İslam dini və təriqətləri haqqında indiyə qədər nəşr olunan elmi-kütləvi ədəbiyyat içərisində A.Massenin "İslam" əsəri Azərbaycan oxucuları üçün maraqlı bir əsər sayıla bilər.* (A. Masse. "İslam", Giriş, səh. 12) *Azərbaycan zəbt ediləndən sonra torpaqların və suvarma sularının çox hissəsi xilafətin mülkiyyəti elan olundu.* ("Azərbaycan tarixi", I, səh. 126) *Buğatay bütün qüvvələrə sərkərdə təyin olundu.* (Y.V.Çəmənəzəminli. I, B. , səh. 81 və s.)

Qeyd edilən fikrə əsasən, bu cümlələrdə *dost, tanış* (I), *yaxşıluqların mənbəyi, ehlərin məxəzi, xeyir və mənfəət xəzinəsi, hikmət açarı* (II), *Şirvanşahlar* (III), *əsər* (IV), *xilafətin mülkiyyəti* (V), *sərkərdə* (VI) sözləri ikinci mübtədə, *bilmə, adlanar, sayılmaz* (I), *hesab edilir* (II), *adlanırdılar* (III), *sayıla bilər* (IV), *elan olundu* (V), *təyin olundu* (VI) sözləri isə həmin cümlələrin xəbəridir. Ə.Z.Abdullayev bu fikri yenilik kimi təqdir etsə də,* əslində, həmin sözlər xəbərin bir hissəsidir və onları xəbərdən ayırmaq olmaz. İkinci "mübtədalar" nəzərə alınmadan xəbərlərin heç birini müstəqil xəbər saymaq olmaz. Həqiqi mübtədalarla müəllif "xəbərləri" nə baxaq. Birinci cümlədə: *sən bilmə, adam adlanar, adam sayılmaz*; ikinci cümlədə: *kitab hesab edilir*; üçüncü cümlədə: *sülalənin hökmdarı adlanırdılar*; dördüncü cümlədə: *Massenin "İslam" əsəri sayıla bilər*; beşinci cümlədə: *torpaqların və suvarma sularının çox hissəsi elan olundu*; son cümlədə: *Buğatay təyin olundu*. Heç bir mübtədə - xəbər əlaqəsində məna yoxdur. Xəbərin mənası yalnız müəllifin ikinci mübtədə hesab etdiyi sözlərlə birlikdə konkretləşir: *Buğatay sərkərdə təyin olundu, Elə adam tanış adlanar, elə adam dost sayılmaz* və s. Müəllifin xəbər kimi ayırdığı hissələr yarım-müstəqil sözlərdən ibarətdir: *dost sayılmaz - dost deyil* deməkdir.

Mübtədanın mənsubiyyəət şəkilçili sözlə ifadəsi dildə daha çox müşahidə olunur. Belə mübtədaları təsirlik halda olan sözlərlə eyniləşdirmək olmaz: *O ata layiq bir yəhərimiz vardı. Qaş qızıldı.* (F.Kərimzadə)

XƏBƏR

Xəbər - cümlənin baş üzvü olub, fikir predmetinin (cüttərkibli cümlələrdə mübtədanın) hərəkət və ya əlamətini bildirir.

Tərifdəki *əlamət* sözü geniş mənədadır; *əlamət* dedikdə xəbərin iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirməsi, nitq predmeti haqqında xəbər vasitəsilə verilən məlumat ümumiləşdirilir. Buna görə də xəbərin sualları rəngarəngdir: *nə edir?* (bütün zaman və şəxslərdə), *kimdir? nədir? haradadır? necədir? neçədir? hansıdır?* və s. Xəbərin sualları nitq hissələri ilə ifadəsindən və ifadə olunduğu sözün konkret semantikasından asılı olub, mahiyyət etibarilə *predmet haqqında nə danışılır?* sualından ibarətdir.

Xəbər in əsas xüsusiyyətləri: cümlənin baş üzvüdür; cümlə-
lərdə yalnız mübtədadan asılıdır; uzlaşma yolu ilə mübtədaya tabedir;
təktərkiibli cümlənin ön müstəqil üzvüdür; zaman, şəxs, modallıq xüsusi-
yyətlərinə malik olur; ədəbi dil normalarına əsasən cümlənin sonunda
işlənir; nitq predmetinin hərəkətini və ya əlamətini (geniş mənada) bildi-
rir (hərəkət - feli, əlamət - ismi xəbərlə ifadə olunur); çox zaman remanın
- "yeni"nin ifadəçisidir; şəxslə (təsriflənmiş) fellərlə, adlarla, ismi və feli
birləşmələrlə ifadə olunur.

Cümlədə mübtədə yalnız fikir predmetini adlandırır və həmin pred-
met haqqında heç bir məlumat vermir. Fikir predmeti haqqında məlumatı
xəbər vasitəsilə alır. Xəbər fikir (nitq) predmetini səciyyələndirir, onun
hərəkəti, işi, müxtəlif xüsusiyyətləri barədə məlumat verir. Məlumat mü-
əyyən zaman və şəxslə bağlı olub, modal münasibət ifadə edir. Beləlik-
lə, xəbər in əsas işi fikir predmetinin modal-zaman xarakteristikasını
verməkdir. Nitq predmetinin hərəkəti felin təsrif formaları ilə, əlamətlə-
ri isim, sifət, say, zərf, ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur.

Xəbər ifadə vasitələrinə görə iki növə ayrılır: *ismi xəbər, feli xəbər*.

Feli xəbər hərəkət, ismi xəbər əlamət bildirir. Xəbər in hərəkət və ya
əlamət bildirməsi mübtədadan asılı deyildir. Bu cəhət nitq predmeti
haqqında məlumatla müəyyənləşir, yəni danışan şəxsin məqsəd və istə-
yindən asılı olaraq ya nitq predmetinin hərəkəti haqqında məlumat verilir,
ya da onun əlaməti göstərilir. Məsələn: *Əhməd dilə gəldi. Əhməd tələbə
idi* - cümlələrindən birincisində *Əhməd* sözü işin icraçısı, ikincisində
əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Bəzən xəbərlə fel eyniləşdirilir. Bu, şəxslə fellərin cümlədə əksərən
xəbər vəzifəsində işlənməsi ilə əlaqədardır. Şəxslə fellə xəbər tam fərqli
anlayışlardır: fel morfoloji, xəbər sintaktik kateqoriyadır. Bütün şəxslə
fellər cümlədə xəbər ola bilər, lakin bütün xəbərlər yalnız şəxslə fellərdən
ibarət olmur. Xəbər in ifadə imkanları çox genişdir. Xəbər şəxslə fellərlə
yanaşı, bütün nitq hissələri və söz birləşmələri ilə də ifadə olunur.

Xəbərlə predikatın, mübtədə ilə subyektin eyniləşdirildiyi hallar da
var. Şübhəsiz, bunların arasında uyğunluq vardır: sadə müxtəsər
cümlələrdə mübtədə subyektə, xəbər predikata uyğun gəlir
(əgər cümlə hökm bildirirsə); məs: *İnsan əzəmətlidir* - cümləsində *insan*
mübtədə, həm də subyekt; *əzəmətlidir* - xəbər, həm də predikatdır.
Sadə geniş cümlələrdə bu cür uyğunluq olmur: *Ali məktəbi yenidən
bitirmiş Sərvər uzaq bir kənddə müəllimdir* - cümləsində subyekt

mübtədaya deyil, mübtəda zonasına (*ali məktəbi yenicə bitirmiş Sərvər*), predikat xəbərə deyil, xəbər zonasına (*uzaq bir kənddə müəllimdir*) uyğun gəlir. Ola bilər ki, mübtədanın təyini və ya xəbərə aid üzvlər olmasın, o zaman baş üzvlərdən biri hökmün üzvlərindən biri ilə uyğun gəlsə də, digəri uyğun gəlməz. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bütün hökmlər cümlə şəklində ifadə olunduğu halda, bütün cümlələr hökm ifadə etmir. Ona görə də hökmə cümləni eyniləşdirmək olmaz.

Xəbər quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Sadə xəbər bir leksik vahidlə - sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə, mürəkkəb xəbər söz birləşmələri ilə - ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur.

Sadə feli xəbər. Sadə feli xəbər fəlin əmr, xəbər, vacib, arzu, lazım, davam və şərt formaları ilə ifadə olunur. Xəbər forması ilə ifadə olunan xəbərlər hər üç zamana, davam forması ilə ifadə olunanlar indiki zamana, qalan formalarla ifadə olunanlar gələcək zamana aid olan işi bildirir: məs.: *Vaxtdır! Bu eşq ilə bir dastan **buşla**, Babalar yurdumu sən də **alqış-la!*** (S.Vurğun) *Şah ilə oğlu dəhşətli əzablardan sonra **öldülər**.* (İ.Əfəndiyev) *Mən **sevirəm** vətənimin dağlarını, düzünü.* (Ə.Cəmil) *Ömrüm boyu **yazacağam** sənin hünər dastanını* (S.Vurğun) *Od gəlini od bağrında **olmalıdır**.* (C.Cabbarlı) *Gərək sən işində **lap düz olasan**, hamıya **nümunə olasan**.* (MİR Cəlal) *Bu zavallılar da **öləsidirlər**.* (C.Cabbarlı)

Qeyd etdiyimiz fel formaları ilə ifadə olunan xəbərlər müstəqil xəbər kimi işləndiyi halda, şərt forması ilə ifadə olunanlar asılı xəbər olur və özündən sonra baş cümlə tələb edir: məs.: *Ana, ay ana, mən **getmirəm**, çarpayımdu **ayrılısam**, sağalmıram, ana.* (H.Mehdi)

İdi, imiş köməkçi sözləri və onların şəkilçiləşmiş formaları (*-di, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müş*) fəlin əmr forması ilə və şühudi keçmişlə işlənmir, çünki əmr formasının və şühudi keçmişin mənasında qətilik, bunların mənasında hekayə və rəvayət vardır. Qalan formalarla işləndikdə feli xəbərin quruluşuna təsir etmir, yalnız iş və hərəkəti keçmiş zamanla bağlayır; məs.: *Molla Şirəli **gərək Cəlilbəyi o cür qarşılamayırdı**.* (S.Rəhman) *O, qocu bir qarının evində **tək yaşayırdı**.* (S.Rəhman) *Arvadın gözü yaxşı **görmürdü**, qulağı pis **eşidirdi**.* (S.Rəhman) *Hər işi **görəndən sonra axşam evə gəlib danlanasıydı**.* (F.Qoca) *Səlim **məktubu qonşunun oğlu ilə **göndərirmiş****.*

Sadə feli xəbər *etmək, eləmək, olmaq, bilmək, başlamaq* felləri ilə də ifadə olunur. Bu sözlər az hallarda müstəqil xəbər kimi çıxış edir; məs.:

Bu işi kim eləmişdir? Onlar harada olurdular? Biz işi başladıq. Mən sənə nə deyəcəyini bilirəm və s. Göründüyü kimi, *etmək, eləmək* sözləri müstəqil xəbər kimi çıxış etdikdə obyekt bildirən söz tələb edir; *olmaq* sözü yaşamaq, mövcud olmaq mənalılarında işləndikdə müstəqil xəbər vəzifəsində işlənir; *başlamaq, bilmək* sözləri ilkin, nominativ mənalılarını saxlamaqla cümlənin xəbəri ola bilər.

Etmək, eləmək, olmaq sözləri qeyri-müstəqil fel kimi daha çox işlənir. başqa bir sözlə, xüsusən adlarla birləşərək mürəkkəb fellər əmələ gətirir və ycnə cümlənin sadə feli xəbəri vəzifəsində çıxış edir; məs.: *O çiçəklərin ətri adamı bihüş edirdi.* (İ.Məlikzadə) *Arvadının susmağı Ələmi qətiyyənlərə narahət eləmir.* (İ.Məlikzadə) *Bu dəqiqə İnnabdan umu-küsü eləmək insafsızlıq olar.* (İ.Məlikzadə) *Əmir Teymur sizin ocağı bağlı olub.* (F.Kərimzadə) *Onu bu vəziyyətdən çıxaran yüz yaşını haqlamış üləma oldu.* (F.Kərimzadə) İsmi tərəf birləşmə şəklində olduqda xəbər quruluşca mürəkkəb olur: *Heydər o zaman on dörd, on beş yaşında olardı.* (F.Kərimzadə)

Gəlib çatdı, ölüb qurtardı, donub qaldı, ölüb itdi, yamb qurtardı, durub gözlədi, baxa-baxa qaldı tipli fellər sadə feli xəbər kimi çıxış edir, çünki əsas məna bunların birinci tərəfindədir, ikinci tərəf yalnız qrammatik məna ifadə edir - tərz bildirir; məs.: *Oləm udquna-udquna qalmışdı.* (İ.Məlikzadə) *Yaşılxan dədə göydə uçan quşu at çupa-çapa bir gülləyə vurub salarmış.* (İ.Məlikzadə)

Sadə feli xəbər feli frazeoloji vahidlərlə daha çox ifadə olunur; məs.: *Tanrıdan bircə diləyi vardı, onu da ürəyi qövr eləyəndə dilinə gətirirdi.* (İ.Məlikzadə) *Qardaş, bilirsən, sənə niyə zəhmət vermişəm?* (İ.Məlikzadə) *Onun mövqeyində olan adam başqa işlərə baş qoymamalıdır.* (İ.Məlikzadə) *Vələd cıncırını da çıxarmadı.* (İ.Məlikzadə) *Birdən dilə-dişə salarlar onu.* (İ.Məlikzadə) *Şəfiyəvə təbrik teleqramı vurmağa heç vaxt əli gəlməz.* (İ.Məlikzadə)

Frazeoloji vahid başqa bir müstəqil sözlə əlaqələndikdə mürəkkəb feli xəbər kimi çıxış edir; məs.: *Onların qabağını beş-on nəfərlik bir dəstə kəsmişdi.* (F.Kərimzadə) *Mənim ulu babamın təriqəti onların xoşuna gəlmirdi.* (F.Kərimzadə)

Mürəkkəb feli xəbər. Mürəkkəb feli xəbər daha çox sabit feli birləşmələrlə ifadə olunur. Asılı məsdərin *başlamaq, istəmək, bilmək, olmaq* sözləri ilə əlaqəsi mürəkkəb feli xəbərin mühüm ifadə vasitələrindəndir; məs.: *Dinməz-söyləməz başladı yemək hazırlamağa.* (İ.Məlikzadə)

Yavaş-yavaş ona tərəf gəlməyə başladı. (F.Kərimzadə) *Oturanlar hey-rətlə ona baxır, ağ saqqallı üləmalar onu sanki gözləri ilə yemək istəyirdilər.* (F.Kərimzadə) *Əhməd işdən yorulmaq bilmirdi. Bir yerdə oturdumu, durmaq bilmirdi.* Yerlik halda olan məsdərlə təsriflənən olmaq felii: *Qoy onlar gözləməkdə olsunlar, biz bir az işləyək.*

Dilimizdə -a,-ə şəkilçili fellə *bilmək* sözünün birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb xəbərlər ikinci komponentin qrammatik semantikasi əsasında subyektin işi icra edə bilib-bilməməsi prosesini aydınlaşdırır; məs: *Sara xatun başını qaldırıb baxdısa da, onu görə bilmədi.* (F.Kərimzadə) *Kənar obanın özündən deyən igidi Yaşılخان obasına pis niyyətlə ayaq basa bilməzmiş.* (İ.Məlikzadə) *Təzə qohumlarla ağıllı-başlı tanış ola bilməmişlər.* (İ.Məlikzadə) *Hiss elədi ki, bu minvalla niyyətini İnnaba anlada bilməyəcəkdir.* (İ. Məlikzadə) *Əhəd təzə məhlə yeri götürə bilərdi, daş ev tikdirə bilərdi.* (İ.Məlikzadə) *Gecənin yarısındanək bir qərara gələ bilmədilər.* (İ.Məlikzadə)

Bilmək sözü qeyri-müəyyən təsirlik halda olan məsdərlə birlikdə də mürəkkəb xəbər vəzifəsində işlənir: *Uşağın burun qanı kəsmək bilmirdi. Yorulmaq bilməmiş insanın əli.* (S.Vurğun)

Qeyd 1. Zahirən mürəkkəb felii xəbərin bir növü də eyni felin yönük halda olan məsdər forması ilə şəxslili formasının birləşməsindən ibarətdir; məs.: *Yorulmağına yorubnuşam, amma işləmək lazımdır. Oxumağına oxumuşam, amma başa düşməmişəm.* Əslində isə bu cür cümlələrdə birləşmənin birinci tərəfi *qalsa* sözünün ixtisarı ilə xüsusiləşmiş şərt zərfliyi kimi nəzərdə tutula bilər.

Qeyd 2. *Qocu Gülpəri yaxşıca oyun oynadı. Bir gün divanxanada oturub yazı yazırdım* - kimi cümlələrdə son sözlər "daxili obyektli fellər" hesab olunur və birlikdə xəbər kimi izah edilir.⁹

Sadə ismi xəbər. Sadə ismi xəbər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə - isim, sifət, say, əvəzlik, felii sifət, məsdər və zərflərlə ifadə olunur.

İsmlər təsirlik hal müstəsna olmaqla, bütün qalan hallarda xəbər vəzifəsində işləyə bilər; məs.: *Vətən mənə bir qürbətdir, Məni vaxtsız qocaldan da bu ayrılıq, bu möhnətdir.* (S.Vurğun) *Şairəm, təbim də niz, şeri-tərim dürdənədir.* (Sabir) *Bu at Bəxtiyarındır.* Çün bu xidmətlər bütün *islamədir, insanədir.* (Sabir) *Bu məktub Əhmədədir. Qara zənci kürsüdədir, ona min göz baxır yerdən.* (S.Vurğun) *Beyinlər işdədir, əllər işdədir.* (S.Rüstəm) *Bu gülüş dərdəndir* və s.

Məlumat üçün. Yiyolik halda olan sözlər cümlədə yalnız xəbər vəzifəsində işləyə bilər; məs.: *Bu ərazi Qarabağındır.* Bu cür ifadə tərzii ona görə mümkün olur ki,

birləşmənin birinci tərəfindəki yiyəlik hal şəkilçisi yiyəlik, sahiblik bildirir (başqa yerin yox, məhz Qarabağdır); mənsub əşya isə cümlənin əvvəlində mübtədə şəklində ifadə olunur: *Ərazi Qarabağındır*. Sahib şəxs (Qarabağ) xəbər, mənsub əşya bildirən söz mübtədə vəzifəsində işləndiyi üçün mübtədə ilə xəbər arasında uzlaşma da olur: *Ərazi mənimdir*. *Ərazi sənidir*. *Ərazi onundur* (*Əhmədidir*, *Qarabağındır*, *Azərbaycanındır*). Adı hallarda adətən yiyəlik halda olan söz mənsub əşya bildirən sözlə birləşmə əmələ gətirir və birləşmə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur: *Bu, Qarabağın ərazisidir*.

Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər sadə ismi xəbər vəzifəsində işlənir; məs.: *Külək əssə də, istidən nəfəs almaq çətin idi*. (C.Bərgüşad) *Təmizdir vicdanım, ucadır adım*. (Nizami) *Mehribandır qucağın, Saf vicdanın böyükdür*. *İşığı çox sönükdür sənsiz yanan ocağın*. (S.Vurğun) *Alının qatları qırıq-qırıqdır*. (S. Vurğun) *Dadlı, lətafətli, məlahətlidir, Saplağı incə, özü ləzzətlidir*. (Sabir)

Xəbər vəzifəsində işlənən sifət əşya bildirən sözlə yanaşma əlaqəsinə daxil olmadığı üçün gizli substantivliyə malik olur. *Vicdanım təmizdir, adım ucadır* -cümləsi *Vicdanım təmiz vicdandır, adım təmiz addır* kimi dərk olunur. Bu xüsusiyyət miqdar saylarına da aiddir. Miqdar sayları da xəbər vəzifəsində mücərrəd-gizli əşya mənasına malikdir: *Bunun qoşunu və var-dövləti çoxdur*. (F.Kərimzadə) *Sən ey müqəddəs ana, Nə yazsam, azdır, sana!* (S.Vurğun) *Onlar iki, mən bir idim, Onlar vurdu, mən kiridim*. (M.Aslan) Sıra saylarında bu cür hallarda substantiv məna daha aydın hiss olunur: *Bu, 13-cü idi*. *Bu kişi beşincidir*. (*Onlar iki nəfər, mən bir nəfər idim*. *Bu 13-cü adam idi* və s.)

Kim isə, nə isə tipli bəzi əvəzliliklər müstəsna olmaqla, əvəzliyin əksər növləri cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir; məs.: *Dəniz mənim, hava mənim, torpaq mənim, göy mənimdir*. (S.Vurğun) *Kimindir bu tabut, kimdir bu ölən? Deyin, filosofdur, dahidir, nədir?* (S.Vurğun) *Kiminkidir bu tək məzar?* (S.Vurğun) *Şəhri-mələmunuzun vəzə-qərarı necədir?* (Sabir) *Beləydi qayda bizdə...* (S.Vurğun) *Uşaq özünsən*.

Məsdər isim xüsusiyyətinə malik olduğu, feli sifət isimləşdiyi üçün təsirlik haldan başqa, digər hallarda xəbər vəzifəsində işləyə bilərlər; məs.: *Yaşamaq yanmaqdır, yanasan gərək*. (B.Vahabzadə) *Bu tələbə oxuyandır*. *Bu adam işləyəndir* və s.

Zərflər də cümlədə sadə ismi xəbər kimi çıxış edir; məs.: *Ancaq geri qayıtmadı, dedi yolum irəlidir*. *Lakin artıq gec idi*. *Deyəsən, canavarlar buradadır*. (C.Bərgüşad)

Qoşmalar qoşulduğu sözlərlə birlikdə cümlənin sadə xəbəri vəzifəsində işlənir: məs: *Halva çox şirindir, şəkər kimidir, Kəkliyi azmışa zəhər kimidir.* (Nizami) *Qızıl gül kimidir isti yanaqlar.* (S.Vurğun) *Kəskin təməim süfrədəki nanın üçündür.* (Sabir)

Var, yox, gərək, lazım, mümkün, bəs sözləri cümlədə müstəqil ismi xəbər vəzifəsində işlənir: *Artıq yuvan var, Elin-oban var.* (S.Vurğun) *Səndə təbiətin saflığı vardır.* (S.Vurğun) *Zəncirin yox, qalan yox, Yurdsuz aman, balan yox.* (S.Vurğun) *Gördük, bəyzadələrin yoxdu vəfası.* (Sabir) *Köməyi, əl yetəni yox idi.* (İ.Məlikzadə) *Müəllim bizə lazımdır. Bunlar hələ bizə bəsdir. Ümumən belə hadisələr mümkündür. Halva üçün un gərək, yağ gərək, bal gərək, odun gərək.* (M.İbrahimov)

Məlumat üçün. Frazoloji vahid tərkibində və ya asılı məsələrlə işləndiyi zaman bu sözlərin özündən əvvəlki sözdən ayrılmağı halları unutmamalı; məs: *Vələdin qorxu deyilən şeydən xəbəri yox idi.* (İ.Məlikzadə) *Teleqram vurmağa bu məsələnin dəxti yoxdur.* (İ.Məlikzadə) *Sultan Əbu Səidə nə vasitə ilə olur-olsun, təsir göstərmək lazımdır.* (F.Kərimzadə) *Hər şeyi ölçüb-biçmək lazımdır.* (F.Kərimzadə) *Qırx-əlli minlik ordunu, bir o qədər atı, filləri, dövələri saxlamaq mümkün deyil.* (F.Kərimzadə) *Buludların sədd-sərhədini ayırmaq mümkün deyildi.* (F.Kərimzadə) Bu son misallarda *mümkün deyildi* sözlərini *olmurdu* sözü ilə də əvəz etmək olar.

Substantiv formada köməkçi nitq hissələri də xəbər ola bilər: *Məni narahat edən bu "əmma"lardır. Bağlayıcılardan biri də "və"dir. Bu cümlədə ədat "də"dir* və s.

Mürəkkəb ismi xəbər. İsmi xəbərin mürəkkəbi daha çox qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə ifadə olunur; məs: *Heydər atası Cüneyd onların kürəkəni idi.* (F.Kərimzadə) *Mənim oğlumun düşməni elə onun evinin içindəymiş.* (F.Kərimzadə) *O zənnən Uzun Həsənin anasıdır.* (F.Kərimzadə) *Şeyx Heydər Ərdəbildə ziyarət elədiyimiz Darül İrşad türbəsinin şeyxidir. Özü də Şeyx Səfiyəddinin nəvələrindəndir.* (F.Kərimzadə) *İndi bizim ocağımız Uzun Həsənin tərəfindədir.* (F.Kərimzadə) *Uzun Həsən mənim dayımdır.* (F.Kərimzadə) *Ələm üçün yer üzündə ən əzəmətli qəbir Yaşılxan dədənin qəbri idi.* (İ.Məlikzadə) *Vələd iki oğul atasıdır.* (İ.Məlikzadə) *Bu gün iyunun on biridir.* (İ.Məlikzadə) *O kişi mənim tay-tuşum deyil axı.* (İ.Məlikzadə)

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrin də tərəfləri ayrılmaqda birlikdə mürəkkəb ismi xəbər kimi çıxış edir; məsələn: *Başda düşmüş*

ki, *Vələd day o Vələd deyil.* (İ.Məlikzadə) *İyunun on üçü yoldaş Şəfiyevin anadan olduğu gündü.* (İ.Məlikzadə) *Siz ədalətli, səxavətli, mətin adamsınız.* (İ.Məlikzadə) *Ələmin anası Xatın diribaş, əlli-ayaqlı qadın idi.* (İ.Məlikzadə)

İsmi birləşmələrin digər növləri də mürəkkəb xəbər vəzifəsində işlənə bilər: *Onun nəvələri etibarsızdırlar, üzü dönükdürlər.* (İ.Məlikzadə) *Kamandar ağızdan yavadı.* (İ.Məlikzadə)

Fəli sifət tərkibləri mürəkkəb ismi xəbər vəzifəsində işlənərkən əsas tərəfi isimləşir: *Əhəd həyəət-bacaya fikir verən deyildi.* (İ.Məlikzadə) *Bu hələ sən deyən deyil. Bu kişi bayaq gördüyümüz idi.*

İKİNCİ DƏRƏCƏLİ ÜZVLƏR

Cümlənin təşkiledici mərkəzinə - mübtəda və xəbərə aid olan izahedici, aydınlaşdırıcı, tamamlayıcı sözlər və birləşmələr ikinci dərəcəli üzvlər adlandırılır. Bunlara ona görə "ikinci dərəcəli üzvlər" deyilmir ki, bunlar ikinci dərəcəli fikirlər, cümlə daxilində ikinci dərəcəli mənalar ifadə edir. Ona görə ikinci dərəcəli üzvlər deyilir ki, onlar cümlənin nüvəsinə xidmət edir, baş üzvləri izah edib aydınlaşdırmaq məqsədilə işlədilir. Baş üzvlərin cümlədə işlənməsi (və ya təsəvvür edilməsi) bir zərurət olduğu halda, ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədə işlənməsi həmişə zəruri deyil. İkinci dərəcəli üzvlər məzmununa görə yox, cümlənin strukturundakı mövqeyinə görə ikinci dərəcəlidir. Məna məsələsinə qalsa, hətta bir çox hallarda əsas məna yükü ikinci dərəcəli üzvlərdə cəmləşmiş olur. Ona görə də belə düşünmək olmaz ki, fikrin tam ifadəsi üçün baş üzvlər kifayətdir. Söyləmin məzmun təşkilindən asılı olaraq, bəzən ikinci dərəcəli üzvlər ikinci dərəcəli deyil, əsas mənanın daşıyıcıları olur.

Baş üzvlər cümlənin qrammatik əsasını təşkil edir, fikir predmetini, onun hərəkət və əlamətini bildirir; ikinci dərəcəli üzvlər isə onların ətrafında qruplaşaraq onları bu və ya digər cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır. Ona görə də baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvlərsiz də ötürə bilər, lakin ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlər olmadan (və ya təsəvvür edilmədən) işlənə bilməz.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə sadə cümlə müxtəsər və ya geniş olur - bu, məlumdur. Bir çox hallarda demək

istədiklərimizi müxtəşər cümlələrlə də ifadə edə bilirik, lakin fikrin məqsədəuyğun şəkildə ifadəsi üçün əksərən ikinci dərəcəli üzvlərə ehtiyac olur.

Məlumat üçün. Bizim indiki qrammatikalarımız daha çox rus dili qrammatikaları sistemində qurulmuşdur. Rus dilçiliyində isə ikinci dərəcəli üzvlərin tarixi o qədər də qədim deyil. İlk dəfə rus alimləri N.İ.Qreç (1827) və A.X.Vostokov (1831) ikinci dərəcəli üzvlərdən ikisi - tamamlıq və təyin haqqında məlumat vermişlər. Zərflik isə P.M.Perevlesski (1847) və F.İ.Buslayev (1858) tərəfindən ikinci dərəcəli üzvlər sırasına daxil edilmişdir. A.A.Potebnyadan başlayaraq, sonrakı tədqiqatçılar ikinci dərəcəli üzvlər barədə təlimi dərinləşdirməklə yanaşı, cümlə üzvləri ilə nitq hissələrini eyniləşdirmişlər. A.M.Peşkovski, M.N.Peterson kimi görkəmli alimlər də cümlə üzvləri ilə nitq hissələrini eyniləşdirmişlər. Bu cəhət XIX əsrin II yarısında bizim dilçilikdə də özünü göstərmiş, Əbülhəsən Vəzirov ("Tatar - Azərbaycan dili dərsliyi", 1861) nitq hissələri ilə cümlə üzvlərini qarışdırmışdır.

Nitq hissələri və cümlə üzvləri bir-birinə çox yaxındır. Cümlə üzvləri məlum nitq hissələri (və söz birləşmələri) əsasında formalaşır. Dildə olan sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşır, cümlə daxilində isə onlar cümlə üzvləri kimi fəaliyyət göstərir. Buna baxmayaraq, nitq hissələri ilə cümlə üzvlərini eyniləşdirmək olmaz. Doğrudur, isim cümlədə mübtədə və tamamlıq, sifət - təyin, zərf - zərflik, şəxsi fəllər xəbər vəzifəsində daha çox işlənir, lakin həmin nitq hissələri başqa vəzifələrdə də işləyə bilər.

Cümlə üzvlərinin ifadə imkanları çox genişdir. Cümlə üzvləri yalnız nitq hissələri ilə deyil, ismi və fəli birləşmələrlə də ifadə olunur. Hər cür isimlər cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyə bilər, lakin mətn daxilində işlənən mübtədaların hamısı isimlərdən ibarət olmaz. Yaxud bütün sifətlər cümlədə təyin ola bilər, lakin təyin yalnız sifətlə ifadə olunmaz və s.

Cümlə daxilində sözlər sintaktik cəhətdən əlaqələndiyi kimi, qrammatik semantika baxımından da əlaqələnir və obyekt əlaqəsinin, relyativ əlaqənin, atributiv əlaqənin yaranmasına səbəb olur ki, bunlar da ikinci dərəcəli üzvlərin təşəkkülünü şərtləndirir. Nitq hissələri və cümlə üzvləri müxtəlif dil səviyyələrinə aiddir. Nitq hissələri yuxarı səviyyədə cümlə üzvlərinə xidmət edir.

Tamamlıq ikinci dərəcəli üzv olub, üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnen əşyanı, obyektı bildirir.

Tamamlıq ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa, digər hallarda olan sözlər və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Atributiv səciyyəli təyindən və adverbial səciyyəli zərflikdən fərqli olaraq, tamamlıqlar əşya məzmunlu olur, obyekt bildirir. Xəbər zonasına aid olduğu üçün xəbərlə bilavasitə, birbaşa, mübtədə ilə dolayı yolla - xəbər vasitəsi-lə əlaqələnilir; məs.: *Uşaqlar bayramı gözlər, böyükklər məzuniyyəti.* (Mir Cəlal) *Bu gücü, qüvvəti, bu cəsarəti İnsan hardan alır bəs birdən-birə?* (B.Vahabzadə) *Bir qız qarlı qış günündə Dibçəkdə bir gül bitirdi.* (B.Vahabzadə) *Addımbaşı elmdən, mərifətdən, sədaqətdən, səxavətdən dəm vururdu.* (Mir Cəlal) *Dağların gözünün yaşına baxma, Şairlər çəkəni dağlar çəkməyib.* (H.Arif)

Tamamlığın əsas xüsusiyyətləri: ikinci dərəcəli üzvdür; üzərində iş icra olunan və ya hərəkətlə dolayı yolla əlaqələnen əşyanı, obyektı bildirir; yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarında olan və bir sıra qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur; cümlədə xəbər zonasına daxil olub, xəbərlə birbaşa bağlı olur; adətən, xəbərlə mübtədə arasında, güclü pozisiyada - aktuallaşma məqamında cümlənin sonunda işlənir; əksərən xəbərlə idarə, bəzən yanaşma əlaqəsin-də olur; *kimə? nəyə? kimi? nəyi? nə? kimdə? nədə? kimdən? nədən? kim ilə? nə ilə? kim üçün? nə üçün? nə barədə? nə haqda? kimə qarşı?* və s. suallara cavab verir.

Tamamlıq quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə tamamlıqlar nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunur; məs: *Qanlı illər yaşadıq, qanlı çiçəklər gördük, Dərd əlindən qocalmış körpə ürəklər gördük.* (S.Rüstəm) *Basqınları, talanları biz də az görməmişik.* (M.İbrahimov) *Böyükkişini ötən gecə xanım bərk kötəkləmişdi.* (Mir Cəlal) Bu misallarda *illər, çiçəklər, ürəklər* - sadə, *basqınları, talanları* - düzəltmə, *Böyükkişini* - mürəkkəb sözlə ifadə olunmuş sadə tamamlıqlardır.

Mürəkkəb tamamlıqlar qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr, məsdər tərkibləri, isimləşmiş feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur; məs: *Deyin, şer yazan bir bolşevikin Qəlbi açıqlarını lord alqışından?* (S.Vurğun) *Mən uşaqkən ulduzları seyr etməyi sevərdim,*

Təfəkkürün dünyasında yol getməyi sevərdim. (M.Rahim) *Qıssa xanim tir kimi uzanmışdı. İlan vurduğundan şübhələnirdilər* (Mir Cəlal) - cümlələrində *lord ulqışundan, ulduzları seyr etməyi, təfəkkürün dünyasında yol getməyi, ilan vurduğundan birləşmələri* mürəkkəb təməllərdir.

Tamamlıq ifadə vasitələrinə görə mübtədanı xatırladır. Mübtəda kimi, tamamlıq da isim, sifət, say, əvəzlik, məsdər, feli sifət, bəzi zərflər, ismi birləşmələr, məsdər və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Mübtəda vəzifəsində olduğu kimi, tamamlıq vəzifəsində də bunların bir qismi - sifət, say, işarə əvəzlilikləri, feli sifətlər isimləşməli olur. Lakin tamamlığın ifadə imkanları daha genişdir: mübtəda yalnız adlıq halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunduğu halda, tamamlıq dörd halda - yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur. Bundan əlavə, *üçün, ötrü, ilə, qarşı, haqda, barədə, haqqında, barəsində* və s. qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr də qeyri-müstəqim obyekt bildirməklə cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər.

Tamamlıq qeyd edilən nitq hissələri və söz birləşmələri içərisində daha çox isim, əvəzlik və məsdərlərlə ifadə olunur; məs.: *Qədiri gül-mək tutdu, əlini ağızma apardı.* (Mir Cəlal) *Axtar babaları, axtar, Hüseyin! Bir gün də nəvələr səni axtarar.* (H.Arif) *Həci xala çayda paltar yuyardı, Məmmədsadiq damlarını suvardı.* (Şəhriyar) *Mən gözləməyəm, buğda çıxar ver bəbəyindən! Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!* (Sabir) *Ormanlar içində durur Talistan, Ona bir baxışda vurulur insan!* (S.Vurğun) *Bizdən inciməmiş bir əziz qonaq.* (S.Vurğun) *Nizami küsməyi bacarmaz və kin saxlamağı sevməzdi* (Ordubadi) *Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!* (Sabir)

Sifət, say, işarə əvəzlilikləri və feli sifətlər tamamlıq vəzifəsində işlənmək üçün isimləşməli olur; məs.: *Apardı insafsız yüngül, ağırı.* (S. Rüstəm) *Zülm eləsə bəy ilə xan aclara, Verməsə pul pullu da möhtaclara, Rəhm olunmazsa yalavaclara, Cəmi cəhənnəm, düşə yamac-lara.* (Sabir) *Bacarmazsınız. Çünki milyonlardan yüz qat azsınız!* (S.Rüstəm) *Vəqta ki, cavan oldum, iyirmi beşə çatdım, Əvvəlki işin vəqti ötüşdü, onu atdım.* (Sabir) *Bunu uşaqlara dağ döşündə, bir alaçıqda danışblar.*

Qoşmalı sözlər və birləşmələr tamamlıq vəzifəsində işlənməklə qeyri-müstəqim obyektlə hərəkət arasında əlaqə yaradır; məs.: *Kim*

ilə getdiniz? Nə ilə kəsəcəksiniz? Kim haqqında danışırırsınız? Nə barədə söhbət edirsiniz? Vətənimin havasıyla gəncləşirəm. Dünya-mızın mənasıyla gəncləşirəm. (S. Rüstəm) və s.

Substantiv ismi birləşmələr, məsdər və feli sifət tərkibləri mürəkkəb tamamlığın əsas ifadə vasitələrindəndir; məs.: *Gözəllik eşqindən yaranmış səhər.* (S.Vurğun) *O, hörmətlə yad eləyir şəhidlərin al qanını.* (S.Vurğun) *Çörəyilə böyümüsən bizim ana vətənin.* (S.Vurğun) *Kişi əvvəllər olduğu kimi, yenə onu cıratmağı lazım bildi. Hər tərəfi tüstü, alov bürümüşdü. Bəlkə də hər şeyi unudacaqsan, Yuxudan oyanmış bir uşaq kimi.* (R.Rza) *Tər lan yuvasını qoruyan kimi, Qafqaz torpağını qorudunuz siz!* (R.Rza)

Qeyd etdiyimiz kimi, tamamlıq obyekt bildirir. Obyekt isə subyektin hərəkəti ilə birbaşa və ya dolayı yolla bağlı olur. Bəzən subyekt öz işini bilavasitə obyektin üzərində icra edir, hərəkət obyektini bürüyür, tam əhatə edir. Məsələn, *Mən odunu doğrayıram. Səlimə qabları yuyur. Biz yeri şumlayırıq* - cümlələrində iş, hərəkət bilavasitə obyektin üzərində icra olunur. Subyektin obyekt üzərində işi obyektə müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur - yeni obyekt yarana bilir, obyekt məhv ola bilər, rəngini dəyişə bilər və s. Bəzən də subyektin hərəkəti obyektə zəif əlaqələndir: obyekt əhatə edə bilmir, birbaşa obyektə aid olmur, onunla dolayı yolla əlaqələndir. Məsələn, *Mən bunu səndən soruşuram. Biz Əhmədlə getdik. Bu sözləri sənə deyirəm. Uzaqdan çinara oxşayır* və s. kimi cümlələrdə *səndən, Əhmədlə, sənə, çinara* sözləri ilə ifadə olunan obyektlər *soruşuram, getdik, deyirəm, oxşayır* sözlərinin ifadə etdiyi hərəkətlə bilavasitə bağlı deyil, hərəkət bilavasitə həmin sözlərin ifadə etdiyi obyektlərin üzərində icra olunmur, həmin obyektləri bürümür. Hərəkət həmin obyektlərlə birbaşa deyil, müəyyən vasitə ilə əlaqələndir. *Mən bunu səndən soruşuram* - cümləsində *bunu* sözü də obyekt bildirir, *səndən* sözü də. İş bütövlükdə *bunu* sözünün ifadə etdiyi obyektə əhatə edir, *səndən* sözünün ifadə etdiyi obyektə zəif və ötəri əlaqələndir. Beləliklə, hərəkət obyektə birbaşa, heç bir vasitə olmadan əlaqələndiyi, obyektin bilavasitə üzərində icra olunduğu kimi, obyektə müəyyən vasitə ilə, dolayı yolla da əlaqələndir. Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin bu cür ikili xarakterinə görə tamamlıqlar da iki cür olur: *vasitəsiz tamamlıqlar; vasitəli tamamlıqlar.*

Qeyd. Tamamlığın vasitəsiz və ya vasitəli olması onun əlaqələndiyi felin xarakteri ilə bağlıdır. Fellər təsirli və təsirsiz olur. O fellərə təsirli fel deyilir ki, onun ifadə etdiyi iş obyektin üzərində icra olunur, obyektə onun bu və ya digər dərəcədə təsiri olur. Təsirsiz felin ifadə etdiyi iş, bundan fərqli olaraq, obyekt üzərində icra olunmur, obyektlə zəif əlaqələnir. Məsələn, *Mən divarı uçurdum* - cümləsindən aydın olur ki, iş obyektin üzərində icra olunmuşdur və işin icrası nəticəsində obyekt məhv olmuş, yox olmuşdur. *Mən divardan aralandım* - cümləsindən görürük ki, hərəkət obyektə zəif əlaqələnmişdir, hərəkətin obyektə təsiri yoxdur, hərəkət obyektə əhatə etmir, onun üzərində icra olunmur, ona görə də *aralandım* feli təsirsizdir.

Beləliklə, tamamlıq *vasitəsiz və vasitəli*, fellər *təsirli və təsirsiz* olur. Bu terminlərdən ikisində (*vasitəsiz, təsirsiz*) bir şeyin olmadığını bildiren *-siz*, o biri ikisində bir şeyin varlığını ifadə edən *-li* şəkilçisi (*vasitəli, təsirli*) işlənir. Tamamlıqda *-siz* ilə feldə *-li*, tamamlıqla *-li* ilə feldə *-siz* əlaqəlidir:

vasitəsiz tamamlıq - təsirli fel: Ev tikirəm.

vasitəli tamamlıq - təsirsiz fel: Ev haqda danışırım.

Vasitəsiz tamamlıq hərəkətlə bilavasitə, birbaşa əlaqəli olan, üzərində iş icra olunan əşyanı, obyektı bildirir.

Vasitəsiz tamamlıq təsirli feli xəbərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yeni yaranan, tam və ya qismən dəyişikliyə uğrayan, məkan dəyişikliyinə uğrayan və ya sadəcə olaraq hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektı bildirir.

Vasitəsiz tamamlıqlar ismin təsirlik halında olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur, təsirli feli xəbərlə əlaqələnir. İsmnin təsirlik halı iki cür olduğundan, yəni müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyindən vasitəsiz tamamlıqlar da iki cür olur: ***müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar***; məs.: *Ağalar mey nuş edir, danışır, gülüşürlər; Bəlkə yazıq İrani yenidən bölüşürlər* (M.Rahim) - misralarında *mey* qeyri-müəyyənlik, *İrani* müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqdır.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların forma və məzmun fərqləri göz qabağındadır: müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşır və müəyyən, konkret əşya bildirir; məs.: *Bir rəngi yox, göylərin min rəngini sevirəm; Bir gülü yox, güllərin çələngini sevirəm*. (B.Vahabzadə) Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar təsirlik hal şəkilçisi olmadan formalaşır və qeyri-müəyyən, ümumi əşya bildirir; məs.: *Bir müddət xanımlara odun daşdı, çörək bişirdi, hana toxudu*. (Mir Cəlal)

Bunlardan əlavə, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların aşağıdakı fərqləri də var:

1. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla təsirli feli xəbər arasında idarə, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqla təsirli feli xəbər arasında yanaşma əlaqəsi olur:

┌ idarə ────>
Rəna kitabı oxuyur.

┌ yanaşma ────>
Rəna kitab oxuyur.

2. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın cümlədə yeri sərbəstdir: xəbərlə mübtəda arasında, cümlənin əvvəlində, aktuallaşdırma prosesində xəbərdən sonra da işləyə bilər; məs: *Damarları çıxmış quru və kobud əlini onun sinəsinə qoydu.* (İ.Əfəndiyev) *Qaranı ağ kimi dürtüldülər gözə.* (B.Vahabzadə) *Burdan təsadüfən keçən bir qoçu Sınamaq istəmiş öz naqanını.* (S.Vurğun) Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların yeri sabitdir; onlar yalnız təsirli feli xəbərin yanında işlənir və xəbərlə onların arasına müstəqil mənalı söz daxil ola bilmir; məs: *Sonra qarı dağlara gedib bir ətək çiçək gətirdi.* (İ.Əfəndiyev)

3. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan əvvəl *o, bu, həmin, haman* və s. kimi müəyyənləşdirici sözlər işləyə bilər: *o çiçəyi gətirdi, bu çiçəyi gətirdi* və s. Lakin qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan əvvəl belə sözlər işlənməz.

4. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar *kimi? nəyi? haranı?* suallarına, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar isə yalnız *nə?* sualına cavab verir (buradakı *nə?* sualını mübtədanın *nə?* sualı ilə eyniləşdirməməli).

5. Bunlar ifadə vasitələrinə görə də fərqlənir. Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların ifadə imkanları çox zəngindir. Xüsusi və ümumi isimlər, şəxs əvəzlilikləri, substantivləşmiş işarə əvəzlilikləri, yer zərfləri, *-dakı, -dəki* şəkilçili sözlər, ismi birləşmələr və s. hallana bilən hər cür söz və söz birləşmələri cümlədə müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər. Məsələn: *Xalq hakimi Gülxarı nifrətlə süzür, Anaqızın dediklərinin bəzilərini kağıza yazırdı.* (Ə.Vəliyev) *Dan ulduzu doğmamış, o, sürünü tərپətdi.* (Ə.Vəliyev) *Əhməd özü də bu dəniz gəzintilərini az xoşlamazdı* (S.Rəhimov) *Mən şair qəlbli müəlliməni hər zaman sevməyə hazırım.* (S.Rəhi-

mov) Niyə Əhməd **günəşin qürub etməsini, lampaların yanmasını** səbirsizliklə gözləyir? (S.Rəhimov) *Təmiz və yaraşıqlı libas geyməkdə daha kimi Cəmiləyə müqabil tutmaq olar?* (S.Rəhimov) *Külək ürküdür ağ başlı mavi **göyərçinləri**.* (R.Rza) *Sən öldürdün şeri sıra çəkib duran **döyüşçüdən birini!** Sən öldürdün **ölkəmin şairini!*** (R.Rza) *Zənci **bunu deməsə də, arzusunu mən duyuram, Xəyalından keçənləri** gözlərindən oxuyuram.* (S.Vurğun)

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların isə ifadə vasitələri məhduddur. Bunlar, başlıca olaraq, ümumi isimlərlə ifadə olunur; məs.: *Sənə layiq bir **əsər** Yazmamışdır şairlər.* (S.Vurğun) *Gəzmişəm yurdunu mən qarış-qarış. **Qayalar** görmüşəm - başı bulutda.* (R.Rza) *Dağılmaz bir **yuva** tapdın özünə Qəlbimin ən dərin bucağında sən!* (S.Rüstəm) Xüsusi isimlər yalnız ümumiləşdikdə bu vəzifədə işlənə bilər; məs.: *Ey mənim xalqım! Sən **babəklər, koroğlular, nəbilər** yetirdin. Heç vaxt azğın düşmənin qarşısında əyilmə!*

Nə sual əvəzliyi, *heç nə* inkar əvəzliyi, yanaşma-uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr də qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənə bilər; məs.: *Nə var, **nə** deyirsən, vəfalı yarım?* (S.Vurğun) *Heç **nə** yemirdi. Heç **nə** demirdi. Yeddi gəncin yeddisi də söz istəyib divan günü **Ölüm hökmü** yazacaqdır cəbhələri yara-yaru.* (S.Rüstəm) *Pul gücüylə, top gücüylə **qan dəryası** yaradır o.* (S.Rüstəm)

Təsirli feli xəbərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində vasitəsiz tamamlıqla ifadə olunan obyektə bir sıra dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər təsirli feli xəbərlə vasitəsiz tamamlığın əlaqəsi əsasında dərk olunur.

1. Obyekt əvvəlcədən mövcud olmur, işin icrası nəticəsində yaranır (və ya yarana bilər); məs.: *Bir fəhlə öz əli, öz zəhmətilə **Mismar** da düzəldir, **şer** də yazır.* (S.Vurğun) *Burda kəllələrdən bir **qala** qurun.* (S.Vurğun)

2. Obyekt əvvəlcədən mövcud olur, işin icrası nəticəsində məhv olur, yox olur; məs.: *Ana **işığı** söndürdü. Qız **stəkanı** sındırdı. Fəhlələr **binanı** sökdülər. Didir, parçalayır insan **insanı**.* (S.Vurğun)

3. İşin icrası nəticəsində obyekt qismən dəyişikliyə uğrayır; məs.: *Boya **dodaqlarını** qızartmışdı. His **alnını** qaraltmışdı. **Həyat** təzəcə təmizləmişdilər.*

4. İşin icrası nəticəsində obyekt məkan dəyişikliyinə uğrayır; məs: *Şahzadəni ehtiyatla otağa gətirdilər.* (İ.Əfəndiyev) *Kitabları rəflərdən götürdülər.*

5. Obyekt sadəcə olaraq hərəkətin təsirinə məruz qalır, lakin heç bir dəyişikliyə uğramır; məs: *Mən səni görürəm. Dənizi seyr edirəm. Kitabı oxuyuram* və s.

Qeyd. Təsirlik halda olan sözlər üzərində iş icra olunan obyektı bildirdiyindən vasitəsiz tamamlıq kimi izah olunur. Ona görə də bu cür sözlər hətta *haram?* sualına cavab verdikdə də vasitəsiz tamamlıq sayılır; məs: *Dolandım dağları, meşəlikləri.* (S.Vurğun)

Vasitəli tamamlıq hərəkətlə birbaşa deyil, dolaylı yolla əlaqələnmən əşyanı, obyektı bildirir.

İş və hərəkət vasitəli tamamlığın ifadə etdiyi obyekt üzərində icra edilmir, onunla zəif əlaqələnilir. Ona görə də vasitəli tamamlıqlar yalnız feli xəbərlə deyil, həm də ismi xəbərlə bağlı olur.

Vasitəli tamamlıqlar ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olub əşya məzmunu bildirən sözlər və birləşmələrlə, eyni zamanda *üçün, ötrü, ilə, qarşı, haqqında, barəsində* qoşmalarının qoşulduğu bir sıra sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur.

Yönlük halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar bənzəmə, oxşama, yönəlmə, istiqamət və məqsəd çalarına malik olur; məs.: *İşıq dəryasına bənzəyir səhra.* (S.Rüstəm) *Lələ bənzəyirdi dediyi qəzəl.* (Nizami) *Cənab hakimlərə bir sualım var.* (S.Vurğun) *Ay qız, ay Pərican, ona bax, ona!* (S.Vurğun) *Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər.* (İ.Əfəndiyev) Bu misallarda *ışığı dəryasına* birləşməsi, *lələ* sözü bənzəmə, oxşama, *hakimlərə, ona* sözləri istiqamət, *hüsnünə* sözü məqsəd çalarına malik olan vasitəli tamamlıqlardır.

Yerlik və çıxışlıq hallarında olan vasitəli tamamlıqlarda nisbi yer çaları olur; məs.: *Ölüm yayan bir cənazə qoxusu var nəfəsində.* (S.Rüstəm) *Milyon-milyon adamlardan milyon təqdir eşidirəm.* (S.Rüstəm) *Ayrıldı ayaqdan gümüş üzəngi. Mənim qəhrəmanım endi atından.* (S.Rüstəm) *Gəl, gəl, o müqəddəs yarandan öpüm.* (S.Rüstəm) *Qorxmayın siz qarlı qışdan, yağışdan.* (S.Rüstəm) Bu misallarda yerlik halda olan *nəfəsində*, çıxışlıq halda olan *adamlardan, ayaqdan, atından, yarandan, qışdan, yağışdan* sözlərində nisbi yer çaları olsa da, əşya, obyekt mənası əsasdır.

Qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr əsasən vasitəli tamamlıq hallarının (yönlük, yerlik, çıxışlıq) mənalarına yaxın mənalar ifadə edir. Məsələn: *Sənin üçün kitab aldım - Sənə kitab aldım. Kimin haqqında danışsən? - Kimdən danışsən? Nə barədə söhbət edirdiniz? - Nədən söhbət edirdiniz?*

İlə qoşmalı tamamlıqlar vasitə, alət, birgəlik, qarşılaşdırma, seçilmə və s. mənə çalarına malikdir; məs.: *Bıçaqla kəsdim* (vasitə, alət). *Həsənlə danışdım* (birgəlik). *Neçə gün idi biz düşmənlə döyüşürdük* (qarşılaşdırma). *O yaşının çoxluğu ilə fərqlənirdi* (seçilmə) və s.

Mə l u m a t ü ç ü n. Dilçilikdə çətin məsələlərdən biri vasitəli tamamlıqlarla yer, səbəb, məqsəd, tərz zərfliklərini fərqləndirməkdir.

Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan sözlər və birləşmələr cümlədə tamamlıq da ola bilər, yer zərfliyi də; *üçün, ötrü* qoşmalı sözlər və birləşmələr tamamlıq da ola bilər, səbəb və məqsəd zərflikləri də; *-la, -lə (ilə)* qoşmalı sözlər və birləşmələr tamamlıq da ola bilər, tərz zərfliyi də. Cümlənin baş üzvlərinin aydın formal əlamətləri vardır və onları fərqləndirmək çətin deyildir. Lakin təyinlə zərflik, tamamlıqla zərflik struktur-semantik cəhətdən yaxın olduğundan, təbii olaraq, təhlil zamanı onları fərqləndirmək çətinlik törədir.

Cümlə üzvlərini fərqləndirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onların semantik-sintaktik funksiyasına diqqət yetirilməlidir. Təyin əşya bildirən üzvlərlə bağlı olub, onları əlamət, keyfiyyət, xasiyyət, material, kəmiyyət və s. cəhətdən izah edir, işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda sadəcə olaraq təyinlənənə işarə edir. Tamamlıq xəbərlə bağlı olub, müstəqim və ya qeyri-müstəqim obyekt bildirir və bir üzv kimi, əşya məzmununa malik olur. Zərflik də xəbərlə bağlı olur, lakin tamamlıqdan fərqli olaraq məkan, yer, istiqamət, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, tərz və s. bildirir. Ümumi semantik-sintaktik vəzifələrinə görə ikinci dərəcəli üzvləri fərqləndirmək mümkündür. Lakin elə dil faktları mövcuddur ki, onlarda ikili xüsusiyyət - obyekt və yer, obyekt və səbəb, obyekt və məqsəd, obyekt və tərz və s. mənalar birlikdə müşahidə olunur. Bu cür hallarda dil duyumunun dərəcəsi bu və ya digər tərəfə üstünlük verilməsinə səbəb olur.

Çətinlik daha çox yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan tamamlıqlarla yer zərfliklərinin fərqləndirilməsində özünü göstərir. Aydın şəkildə əşya, obyekt bildirən tamamlıqla aydın şəkildə yer, məkan bildirən zərflikləri fərqləndirmək çətin deyildir: *Əsrlərlə dəyməmişdi insan ayağı Ürəklərin nəfəsilə axan qumlara.* (S.Rüstəm) *Danışır qurtuluşçun gedən vuruşmalardan.* (S.Rüstəm) *Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü* (Sabir) - cümlələrində *qumlara, vuruşmalardan, məndə* sözləri aydın şəkildə əşya mənasına malikdir; *Yağış da, dolu da, quşbaşı qar da Göydən yer üzünə yağacaq mənsiz!* (S.Rüstəm) *Bu çöllərdə ot bitməzdi, çiçək açmazdı.* (S.Rüstəm) *Bu yerlərdən karvan keçməz, quş da uçmazdı* (S.Rüstəm) - cümlələrində *göydən, yer üzünə, çöllərdə, bu yerlərdən* sözləri və birləşmələri məkan, yer mənasına malikdir. Ona görə də əvvəlki tərz tamamlıq, sonrakılar yer zərfliyidir.

Başqa misallara diqqət yetirək: *Bu yer, mənə, yaraşıqdır Türkmənistanə.* (S.Rüstəm) *Bir sağlamlıq havası var xoş nəfəsində.* (S.Rüstəm) *Torpaqlara bədə-*

nindən al qan damcıları. (S.Rüstəm) Bu misallarda *Türkmənistanı, nəfəsində, bədənindən, torpaqlara* sözlərinə iki cür sintaktik sual vermək olar: *hara? nəyə? harada? nədə? haradan? nədən?* Ona görə də bu sözlərin zərflik və ya tamamlıq olduğu mübahisə törədə bilər. Bu cür üzvləri dəqiqləşdirərkən onların sintaktik-semantik funksiyasına, aydınlaşdırdığı üzvə, həmin üzvün nə ilə ifadə olunduğuna, sözün leksik mənasına, məkan və ya əşya, obyekt anlayışının üstünlüyünə, əlavəsi varsa, əlavəsinə diqqət yetirmək lazımdır. İsim bir əlamətin, xüsusiyyətin yerləşdiyi başqa bir obyektə bildirərək əşya, predmet mənasını saxlayırsa, tamamlıq vəzifəsində çıxış edir; konkret predmet, əşya mənasını itirərək hərəkətin yerini bildirdikdə yer zərfliyi vəzifəsində işləyir. Birinci misalda *Türkmənistanı* tamamlıqdır, bir əlamətin daşıyıcısı olan obyektə bildirir. Belə hallarda mübahisəli üzvü ehtiyatla öz həmcinsləri ilə əvəz edib yoxlamaq olar: *insana yaraşıqdır, paltara yaraşıqdır, evə yaraşıqdır* və s. Göründüyü kimi, həmcinslərində obyekt mənası güclüdür. İkinci misaldakı *nəfəsində* sözü də eynilə qeyri-müstəqim obyektə bildirir, əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Sonuncu misalda *bədənindən* sözü subyektin ayrıldığı obyektə bildirir: *qan bədənindən damcıları; torpağa* sözündə, bunlardan fərqli olaraq, məkan mənası aparıcıdır, bu sözü *yerə, döşəməyə* sözləri ilə də əvəz etmək olar.

Sözün leksik mənası ilə cümlə üzvünün sintaktik-semantik funksiyasını eyniləşdirmək olmaz. *Hər nəğmə, hər şer ürək qanıdır.* (S.Rüstəm) **Şerindən ayrılmaz qəlbimin gözü.** *Sən ey dərdli şair, sevimli Sabir!* (S.Rüstəm) *Məndən toz şer istəyən gözəl, həyatın mənası şer deyilmə?* (H.Arif) - misralarında *şer* sözü müxtəlif vəzifələrdə - mübtədə, tamamlıq və xəbər vəzifələrində olsa da, öz leksik mənasını saxlamışdır. Lakin müxtəlif vəzifələrdə sözün mənasında bu və ya digər cəhət (məsələn, obyekt mənası) güclənə bilər, ona görə də cümlə üzvünün leksik semantikasına da diqqət yetirmək lazımdır. *Evlərinin pəncərəsi günəşə baxır.* (S.Rüstəm) **Uzaqlarda tufan yatır öz qəfəsində** (S.Rüstəm) - misralarından birincisində *günəşə* sözü obyektə bildirir və konkret cisim kimi təsəvvür edilir - tamamlıqdır. Sonrakı misalda *uzaqlarda* sözü konkret obyekt mənası ifadə etmir, mücərrəd bir məkan bildirir, yer zərfliyidir; həmin cümlədə *uzaqlarda* sözünün əlavəsi kimi düşünülə bilən *öz qəfəsində* sözləri də məkan mənasına malikdir. Hər iki cümlənin xəbəri (*baxır, yatır*) statik fellərdən ibarətdir və statik fellər adətən məkan deyil, obyekt tələb edir. Məsələn: *Şəklə baxıram (nəyə baxıram?), Dağa baxıram (nəyə baxıram?)* Dinamik fellər isə daha çox hərəkətin ierası üçün məkan tələb edir: *Dağa çıxıram (hara çıxıram?), Kəndə gedirəm (hara gedirəm?)* Bu cəhətdən yuxarıdakı *yatmaq* feli də statik hərəkət bildirir. Lakin tufandan söhbət getdiyi üçün tufanın qəflətdən oyanması, dağdıçı hərəkəti də təsəvvür edilir.

Bəzən fikrin ifadə tərzini təhlilin düzgün aparılmasına mane olur. *Ağaca çıxıram* - tipli cümlələrdə zahirən obyekt mənası güclüdür: *ağaca çıxıram - hara? yox, nəyə?* demək lazımdır; lakin bu fikir təminədiyi deyildir. "*Ağaca çıxıram*" cümləsində metafiriklik vardır - *ağaca* dedikdə ağacın gövdəsi deyil, başı düşünüləlidir. *Kitab şafqdadır. Kitab portfəldədir. Kitab rəfəddir* və s. kimi cümlələrə necə sual verək? *Kitab haradadır, yoxsa Kitab nədədir?* İlk baxışda düşünürsən ki, *şafq, portfel, yeşilin gözü, kitab rəfi* və s. bu tipli söz və birləşmələrə *hara?* sualını vermək və bu cür söz və birləşmələri yer zərfliyi kimi izah etmək olmaz, çünki bunlarda əşya

məzmunu güclüdür, ona görə də *nədədir?* sualı daha münasib olar. Lakin elmi təhlildən kənar adi danışiq prosesində daha təbii sual-cavab aparırıq:

-Kitablar haradadır?

-Kitablar şkafladadır (portfeldədir, rəflərdədir, stolun gözündədir).

Hətta bu sualın cavabını "*Kitablar məndədir*" şəklində də vermək olar. *Məndədir* - o deməkdir ki, kitab mənim əlimdədir, evimdədir, portfelimdədir və s. Mahiyyət budur ki, bir əşya başqa bir əşyada özünə yer tutur, məkan tapır, lakin o məkan kiçildikcə əşya böyüyür və biz məntiq qarşısında *hara?* sualını deyil, *nəyə? nədə?* suallarını vermək istəyirik.

Heç bir dilçilik ədəbiyyatında bu cür yaxın sualları olan sözləri fərqləndirmək meyarı müəyyənləşdirilməmişdir. Bu cür sözləri "tamamlıq mənalı zərflik" və ya əşya məzmunu daha güclü olduqda "zərflik mənalı tamamlıq" adlandırmaq olar. Çünki bunların hər ikisi baş üzvləri müxtəlif cəhətdən izah edən, müxtəlif cəhətdən tamamlayan üzvlərdir və onların arasına Çin səddi çəkməyin mənası yoxdur.

Bütün bunlar həm də onunla bağlıdır ki, biz çox zaman nisbi yer çaları ilə aşkar məkan, boşluq, yer mənasını fərqləndirmirik; cümlə üzvü yer zərfliydirsə, daim bir könd ərazisi qədər sahə düşünürük. Hər bir əlamətin, xüsusiyyətin məkanı olur. Bu məkan obyekt üzərində, obyekt daxilindədir. Biz həm bir işin, hərəkətin icra olduğu yer haqqında məlumat verə bilirik, həm də bir əşyanın, bir əlamətin yerləşdiyi obyekti, nisbi məkanı qeyd edə bilirik. Birinci halda məkan aydın və geniş olur, ikinci halda kiçilir və obyekt kiçildikcə daha kiçik olur, lakin heç vaxt itmir, çünki əşya varsa, onun tutduğu məkan da olmalıdır. Zaman da belədir: *Mən yazmışam* - cümləsi bir saniyə əvvəlki işi bildirdiyi kimi, 40 il əvvəl baş vermiş işi də bildirə bilər. Elmi gücü şagird üzərində sınaq olmaz. Məktəb dərslərinə və testlərə aydın nümunələr daxil edilməlidir.

Tamamlıq və zərflikləri fərqləndirmək üçün əlavədən də istifadə etmək olar:

Zirvəsindən aşağıya - Sofiyaya baxıram,

Yuxarıya - gəl-gəl deyən gümüş aya baxıram. (S.Rüstəm)

Şair dağın zirvəsindən aşağılara baxır, Sofiya şəhərini, yuxarıya baxır, gümüş ayı görür; *aşağıya* sözü yer zərfliyidir, əlavəsi də düzgün seçilmişdir: dağın zirvəsindən aşağılarda hüdudsuz bir məkan-şəhər görünür. Lakin ikinci misrada qüsür var: yuxarılar ancaq gümüş aydan ibarət deyildir. Əlavə ilə əlavəli üzvün həcmində böyük fərq var: yer zərfliyinin (*yuxarıya*) əlavəsi kimi verilmiş *gümüş ay*, əslində, obyekt bildirir, ona görə də müəllif bu misranı: *Yuxarıya - gəl-gəl deyən gümüş aya baxıram* şəklində deyil, *Yuxarıda gəl-gəl deyən gümüş aya baxıram* şəklində daha düzgün işlətməmiş olardı.

Sözün leksik semantikasi və morfoloji əlaməti onun cümlə üzvü kimi funksiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edir. *Susuzluqdan çöllə-*

rində yanır əkinlər. (S.Rüstəm) *İstilərdə bura gəlmir istirahətə* (S.Rüstəm) - misralarından birincisində *susuzluq* sözündəki potensial mənə onu *-dan* şəkilçisi ilə səbəb zərfliyinə çevirmişdir və burada *-dan* şəkilçisi *olduğundan* sözüne bərabərdir. İkinci misalda isə *isti* sözü substantivləşərək zaman mənalı isimlərə yaxınlaşmış, *-da* şəkilçisi isə onun zaman zərfliyi kimi işlənməsinə səbəb olmuşdur - söz *isti havalarda* birləşməsinin mənasına bərabər mənə ifadə edir. *Övlad kimi, candan anamız torpağı sevdik* (S.Rüstəm) - misrasında *candan* sözü *-dan* şəkilçisi ilə tərz bildirir.

İlə qoşması bir sistem şəkildə (istisnalarla) konkret mənalı isimlərlə vasitəli tamamlıq (*balta ilə doğradım, qələmlə yazdım, bıçaqla kəsdim*), mücərrəd isimlərlə tərz zərfliyi (*məhəbbətlə dedim, cəsarətlə danışdım, ustalıqla soruşdum*) vəzifəsində işlənir.

Sərbəst və sabit birləşmələrlə bağlı bəzi xüsusiyyətləri də elmi təhlil prosesində unutmamaq olmaz. *Ondan ayrı deyil şöhrətim, adım.* (S.Rüstəm) *Mən ağır bir ildə gəldim dünyaya* (S.Rüstəm) - cümlələrdən birincisində *ondan* sözü *ayrı* sözü ilə birlikdə (*ondan ayrı deyil*) cümlənin xəbəridir. İkinci misalda isə ümumi semantikaya malik olan *ildə* sözü *ağır* sözü ilə metaforik əlaqədə olduğu üçün *ağır bir ildə* birləşməsi cümlənin zaman zərfliyidir.

TƏYİN

Təyin digər ikinci dərəcəli üzvlərdən - tamamlıq və zərflikdən fərqli olaraq, cümlədə atributiv əlaqənin yaranmasına səbəb olur. Tamamlıq və zərflik daha çox feli, qismən də ismi xəbərlə bağlı olduğu halda, təyin əşya məzmunlu bütün üzvlərlə əlaqələnir.

Təyini ikinci dərəcəli üzvlərlə, isimlə, isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvləri müxtəlif cəhətdən (əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət, material və s.) izah edir və ya onlara işarə edir.

Təyinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: ikinci dərəcəli üzvdür; əşya bildirən - isimlə və isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan üzvlərə aid olur; daha çox sifət, işarə əvəzliyi, feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur; aid olduğu üzvü müxtəlif cəhətdən izah etmək, konkretləşdirmək məqsədi daşıyır; işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunduqda yalnız işarə etmə xüsusiyyətinə malik olur; *necə? nə cür? hansı? neçə? nə qədər?* suallarından birinə cavab verir.

Təyinlərin işlədilməsində əsas məqsəd əşya bildirən üzvlərlə ifadə olunan maddi varlığı məzmun və forma baxımından səciyyələndirmək, obyektiv aləmin forma-quruluş xüsusiyyətləri və mahiyyəti barədə insan düşüncəsini əks etdirməkdir; məs.: *Köhnə qapı bu tezliyə tazələşə, inanmıram.* (Sabir) *Ağ at gəlinin qabağında bənd aldı.* (T.Kazımov) *Atlı yaxındakı döngədən sağa buruldu.* (T.Kazımov) *Xan uzun barmağı ilə Xədicənin fındıq burnundan basdı.* (T.Kazımov) *Saf arzular, saf əməllər, təmiz diləklər Yaranmışdır məhəbbətin ilk mənasından.* (S.Vurğun) *Üzünə ağ çəkilmiş bədənnüma güzgü on yeddi ildir ki, balaca otaqda dustaqdır.* (Ə.Vəliyev)

Əlamət, keyfiyyət bildirən təyinlər mənaca tərz zərfliklərinə yaxındır. Təyinlə tərz zərfliklərini fərqləndirmək üçün bəzən onların suallarına diqqət yetirilir, təyinlərin *necə? nə cür? hansı?* suallarına, tərz zərfliklərinin isə yalnız *necə? nə cür?* suallarına cavab verdiyi göstərilir. Lakin bu cəhətə əsaslanmaq məntiqi deyil, çünki təyinlərin də hamısı həmişə hər üç suala cavab vermir. Məsələn: *Qarının günəşdən və dərddən yanıb qaralmış heybətli üzü qərribə bir nurla işıqlandı* (İ.Əfəndiyev) -cümləsində təyin (*günəşdən və dərddən yanıb qaralmış heybətli*) *necə? nə cür?* suallarına cavab verir, *hansı?* sualı tələb olunmur. *Doktor Səlim xəstəni müayinə etdi* -cümləsində təyin (*doktor*) *hansı?* sualına cavab verir, lakin həmin sözə *necə? nə cür?* suallarını vermək olmur.

Təyinlə tərz zərfliklərini fərqlənlirmək üçün onların aid olduğu üzvə diqqət yetirmək lazımdır: təyin əşya məzmunlu üzvlə bağlı olur, tərz zərfliyi iş, hərəkət bildirən feli xəbərlə.

Əşya bildirən (isimlə, isimləşmiş sözlərlə ifadə olunan) bütün üzvlərin təyini olur:

Mühtədaya aid: *Bu gün də kor kimi quran oxuyan Şərqi gözəlləri eşidir səni.* (S.Vurğun) *Xəbərə* aid: *Zənci qızır aslan kimi, qabarmışdır tunc sinəsi, Elə bil ki, dalğalarla pəncələşən bir adadır.* (S.Vurğun) *Tamamlığa* aid: *Alqış əmdiyimiz halal südü nənə, Bu gün də borcluyam hər öyüdü nənə.* (S.Vurğun) *Zərfliyə* aid: *Səməndər misalı qoy yanımdəyə, Bir xəlvət otağa çəkilmişəm mən.* (M.Rahim)

Qeyd. İsmi xəbərlə yanaşı, feli xəbərin ismi hissəsinə aid təyin də ola bilər; məs.: *Hər tərəfdə nəzərə çarpan təmizlik rahat və xoş bir təsir bağışlayırdı.*

Bəzən cümlədə bir təyinlənenin bir neçə təyini olur; məs.: *Burda əsrlərdən yadigar qalan, Üstünü dumanlar, çiskinlər alan Böyük bir qala var...* (S.Vurğun) Bu cür təyinlər həmcins hesab olunur.

Bəzən də, əksinə, bir neçə təyinlənenin bir təyini olur; məs.: *Bu yeni qəlbinlə, şüurunla sən Bizim kəndimizdə müəlliməsən.* (S.Vurğun) *Yaşasan ən şirin arzuya, kamlı, Sevincin sel olar, dərdinsə damla.*(Z.Yaqub)

Həm təyinin, həm də təyinlənenin həmcins olduğu hallar da vardır.

Təyin təyinlənəndən sonra işləndikdə əlavəyə çevrilir. Belə əlavələr əksərən xüsusiləşdiyi halda, bəzən xüsusiləşmir; məs.: *Əsgər əmoğlu bizdən inciyib. Nail dostumuz qonaq gəlib. Əhməd yazıq bunları gözləməirdi* və s. Bu misallarda *əmoğlu, yazıq* sözlərini təyin kimi də işlətmək olar: *Yazıq Əhməd bunları gözləməirdi.*

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində təyin təyinlənenə yanaşma yolu ilə bağlanır, yanaşdığı üzvdən asılı vəziyyətə düşür və morfoloji dəyişikliyə uğraya bilmir. Lakin təyinlənen sərbəst olur və cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək dəyişə bilər.

Təyin uzlaşma-idarə əlaqəli (II tip) ismi birləşmələrin həm əvvəlində, həm də tərəfləri arasında işlənir. Birləşmənin əvvəlində işləndikdə birinci tərəfə, arasında işləndikdə ikinci tərəfə aid olur və hər iki halda müstəqil təyin kimi çıxış edir; məs.: *Taygöz Yusifin əmrilə qarını öz otağına salıb qarını bağladılar.* (İ.Əfəndiyev) *Çox sevirəm ana yurdun axıb gedən çaylarını.* (S.Vurğun)

Təyindən əvvəl və sonra *bir* sözü işlənir və bu söz təyinə aid olur. Əvvəl gəldikdə təyinin mənasına qeyri-müəyyənlik, ümumilik çaları verir: *Dəyişir dünyanın köhnə mənası, Bir yeni aləmi o nişan verir.* (S.Vurğun) Sonra gəldikdə təyinin təyinlik dərəcəsini gücləndirir, özündən sonrakı sözə qeyri-müəyyənlik mənası verir. *Titrəyir alnın-da boranlı bir qış.* (S.Vurğun) *Böyük bir həyətdə iclasımız var.* (S.Vurğun)

Təyin də quruluşca *sadə* və *mürəkkəb* olur.

Sadə təyinlər *sadə*, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə olunur; məs.: *Bir əbədi, al bahara təslim oldu boranlı qış.*(S.Vurğun) *Burda nəfəs alır böyük bir şəhər, Şəhərə sığmayır geniş küçələr.* (S.Vurğun) *Neçə çadır qurdu göydə topa-topa, sıx buludlar.* (S.Vurğun)

Mürəkkəb təyinlər ismi birləşmələr və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur; məs.: *Qaya boyda daş asılır mənim ata ürəyimdən.* (S.Vurğun) *Görmədiniz qələm qaşlı, durna güzlü o gəlini.* (S.Vurğun) *Dünyanın hər yerində azadlıq vuruşunda Güllədən deşik-deşik bir al bayraq olaydım!* (S.Rüstəm) *Mənə yaxın, mənə doğma bir dünyaya baxıram.* (S.Rüstəm) *Maya bu sözlərdən almaz kimi parıldayan cümlələr düzəldirdi.* (M.İbrahimov) *Boz dağların arxasından axan Kür "yandım deyən" səhraları dolaşır.* (S.Vurğun)

Mürəkkəb təyinlər müxtəlif söz birləşmələri və nitq hissələrindən ibarət olan mürəkkəb tərkib şəklində də çıxış edir, tərkibində bir sıra qeyri-həmcins təyinlər olur. Bu cür hallarda mürəkkəb təyin feli sifət tərkibi, ismi birləşmə, sifət, işarə əvəzliyi və s.-dən ibarət olur. Bunlar təyinləneni müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdırsa da, sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilmədiyi, bir cins məfhumuna daxil olmadığı və az-çox biri digərini izah etdiyi üçün mürəkkəb təyin vəzifəsində işlənir. Məsələn:

*Hər gecə bir evə basqına gələn,
Yırtıcı qurd kimi öldürüb-ölən
Ellərin yağışı o vəhşilərdən
Bir nişan görmədim Talıstanda mən.*

(S. Vurğun)

Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi ən qiymətli mirasdır. (B.Vahabzadə) *Görüb tanış olmadığım, Qayğısına qalmadığım Şər dostu bir insandan Bir xatirə söylədilər.* (S.Vurğun)

İfadə vasitələri. Təyin daha çox sifət, işarə əvəzliyi, feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunur.

Sifətin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olduğundan hər cür quruluş, növ, dərəcə əlamətinə malik olan sifətlər cümlədə təyin vəzifəsində işlənir; məs: *Şüursuz, gücsüz, idraksız heyvanlar belə ac qalmırlar.* (M.İbrahimov) *Bu alovlu, odlu sözlər yanğın salır ürəklərə.* (S.Vurğun) *Dərin bir dəryadır şair xəyalı.* (R.Rza) *Mənim yaddaşından silinməmişdir soyuq qış gecəsi, o qarlı ruzgar.* (R.Rza) *Boğuq bir qızartı çökdü rənginə.* (S.Vurğun) *Atasını görməmişdi kiçik Əmirxan, Anasısa bir ağsaçlı müəlliməydi.* (S.Vurğun) *Ayazlı, şaxtalı bir qış axşamı Yeddi yoldaş olub yola düzəldik.* (S.Vurğun)

Yalnız işarə əvəzlilikləri deyil, bəzi sual əvəzlilikləri və yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilikləri də (ikinci tərəfdəki söz mənsubiyyət

şəkilçili olmadıqda) təyin vəzifəsində işlənir: *Bizə bu dağ, bu dərə Təslim olsun bir kərə.* (S.Vurğun) *Mən belə əsrarı qana bilmirəm.* (Sabir) *Bəzən dilsiz bir vüqarla qılnc çəkir qəhrəmanlıq, Qarşısında boyun büküb səcdə qılır bütün aləm.* (S.Vurğun) *Hər insan oğluna hünər yaraşır. Neçə kitab gətirmisiniz? Hansı kitabları gətirmisiniz? Bizim kəndin yaz axşamları gözəl olur.* (İ.Əfəndiyev)

Q e y d. *Nə qədər dörd çəkdi bizim babalar* (S.Vurğun) - misrasında *bizim babalar* birləşməsinin ikinci tərəfində mənsubiyyət şəkilçisinin olmaması birinci tərəfin (*bizim* sözünün) müstəqil təyin kimi izah edilməsinə imkan verir. Eləcə də uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmələrin hər iki tərəfinə aid təyinin olması (*təzə evin sahibi - evin təzə sahibi*) göstərir ki, hazırkı dövrdə dilçiliyimizdə qəbul edilməmiş olsa da, gələcəkdə bu cür birləşmələrin (*evin sahibi*) tərəflərinə müstəqil üzv kimi yenidən baxmaq olar.

Təyinlənenin hərəkətlə bağlı əlamətini ifadə etmək üçün ən yaxşı vasitə feli sifətlər və feli sifət tərkibləridir. Feli sifətlərin natural vəziyyətdə (isimləşmədikdə) əsas sintaktik vəzifəsi təyindir; məs.: *Dünyanın ölməyən bir qanunu var.* (S.Vurğun) *Məcmunu sərsəri zənn etmə ki sən, Deyildi gördüyün divanəlordən.* (Nizami) *Aləmi şərh edən loğman kimiydi.* (Nizami) *Ovçular Qarabağ meşələrindən tük-ləri alov kimi yanan qırqovullar gətirdilər.* (İ.Əfəndiyev) *Uçurumdan o yana dəniz kimi qaralan dərədən tək-tək işıq gəlirdi.* (İ.Əfəndiyev) və s. *Sinəsi dəryatək şerlə dolu Şairin günəşsiz səhəri yoxdur.* (S.Rüstəm) -tipli cümlələrdə feli sifət şəkilçili *olmaq* felinin düşdüyü, feli birləşmənin ismi birləşməyə çevrilməkdə olduğu bir proses kimi özünü göstərməkdədir.

Saylar da yaranış etibarilə isimlərlə, əşya bildirən sözlərlə bağlı olub onları miqdar və sıra baxımından təyin edir; məs.: *Məndən işıq alır min kənd, min şəhər; Gündə yüz zəng olur - göndərhagöndər!* (S.Vurğun) *Qoy açılın min bir çiçək, Qızıl güldən ətir çəkək!* (S.Vurğun) *İkinci mərmə daha yaxında, daha ucadan nərilədi.* (S.Qədirzadə) *Səndə bitər bir neçə vecsiz qoza, Ancaq o da qismət olur donquza.* (Sabir)

Təyin qoşmaların artırıldığı sözlər və birləşmələrlə də ifadə olunur. Bu cür təyinlər müqayisə çalarına malik olub, obrazlı düşüncəyə xidmət edir; məs: *Mən sizə od kimi sözlər verərəm.* (X.Rza Ulutürk) *Qayalardan göz yaşı kimi sular sızırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Bizimkidir uca dağlar, Dünya qədər zövqümüz var.* (S.Vurğun)

İsimplər isimplərə (və isimpləşmiş başqa nitq hissələrinə) yanaşaraq atributivləşir, təyin vəzifəsində işlənərək aid olduğu üzvü maddi-material, milli və cinsi mənsubiyyət, ictimai vəziyyət, rütbə, titul və s. cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır; məs.: *Gəzirəm addım-addım mirvari qumlar üstə.* (S.Rüstəm) *Çuqun borular tər otlar içində sanki gülümsəyirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Katibə Şimşək xanım direktorun döşünə qar kimi ağ önlük tutmuşdu.* (B.Bayramov) *Elə bil, şair dostum yenidən ilhama gəlmişdi.* *Qonşu Elbəyi basqın etdi, obamızı dağıtdılar, atamı öldürdülər.* (C.Cabbarlı) *Ləzgi Əhməd mənim dostum idi. Qadın hakimlərin yığınağı idi.*

Dilimizdə *-daki*, *-dəki* şəkilçili ismi sifətlər təyinlənəni zaman və məkan cəhətdən aydınlaşdırır; məs.: *Yaxındakı ağacların yarpaqları arasında quşlar səs-küy salmışdılar.* (İ.Əfəndiyev) *Şahidisən sən dünənki alovların, odların, Silinmişdir qoynundakı ayaq izi yadların.* (S.Rüstəm)

İsmi birləşmələrin əksər tipləri (həm substantiv, həm də atributiv birləşmələr) cümlədə təyin vəzifəsində işlənir və təyinlənəni müxtəlif cəhətdən konkretləşdirir; məs.: *Yun zavodunun direktoru Qaras şəhərdən təzəcə qayıtmışdı. Görmədiniz qələm qaşlı, durna gözlü o gəlini.* (S.Vurğun) *Ağ sarayda əli qanlı, qəlbi qara bir ağ adam Deyir ki, mən azadlığa, ədalətə, sülhə yadam.* (S.Rüstəm) *"Xoş gəldin" söyləyir yenə şairə Sinəsi sıldırım qayalı dağlar. Bəzən də bürünür dumandan tülə Təzə gəlin kimi həyalı dağlar.* (S.Rüstəm)

Müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan mürəkkəb təyinlərə bədii dildə daha çox rast gəlmək olur; məs.: *Yeddisi də çiyindəki zindan qədər ağır daşı Silkinirdi.* (S.Rüstəm) *Ağ buludların altında gümüş kimi parlayan o dağları aşıb tanımadığım adamların mənzilinə gedəcək yolun komandanı mənim ərimdir!* (İ.Əfəndiyev) *Yol rayondan başlayaraq meşə ilə örtülü dağların o tərəfindəki yaylaqda düzəlmiş böyük maldarlıq sovxozuna çəkilməli idi.* (İ.Əfəndiyev) *Bu dil əcdadımızın bizə qoyub getdiyi ən qiymətli mirasdır.* (B.Vahabzadə)

Təyinlər sadə ifadə vasitələrindən asılı olaraq, məna xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: sifətlə ifadə olunan təyinlər *əlamət*, *keyfiyyət*, feli sifətlə ifadə olunanlar *hərəkətlə bağlı əlamət*, sayla ifadə olunanlar *miqdar*, *sıra*, əvəzliliklə ifadə olunanlar *işarə*, qoşmalı sözlər və birləşmələr *müqayisə*, *bənzətmə təyinləri* adlanır, *-daki*, *-dəki* şəkil-

çili sözlər *zaman və məkan* bildirir, isimlər təyinlənəni *material, rüt-bə, titul, ictimai münasibətlər* və s. cəhətdən izah edir. İsmi birləşmələr bu sonuncu cəhətlə yanaşı, təyin vəzifəsində müəyyən əlamət və xüsusiyyətin mövcudluğu, mənsubiyyəti mənalarını da ifadə edir.

Təyin cümlənin müstəqilliyi daha az olan üzvüdür.

ZƏRFLİK

Zərflik ikinci dərəcəli üzv olub, cümlədə hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, zamanını, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini və s. bildirir.

Zərflik qrammatik semantikasının zənginliyi ilə fərqlənir, buna görə də müxtəlif məna növlərinə ayrılır. Məsələn: *Azad könüllər oldu artıq sənin yerin, gül! Acı-acı gülərdin, indi şirin-şirin gül!* (S.Rüstəm) *Payız vaxtı bağçamızın heyvaları dəyəndə, Şaftalılar şirələnib budağını əyəndə Göndərərəm sovqatını - sənin də öz payını!* (S.Vurğun) *Həftədə üç-dörd dəfə azuqə almaq üçün rayon mərkəzinə gedərdim.* (İ.Əfəndiyev) *Buldozerçi sarıbənz olduğundan boyunboğazı mis kimi qızarmışdı.* (İ.Əfəndiyev) *Mənim narazılığımıza baxmayaraq, o yenə də manikürçülərlə görüşmüşdü.* (İ.Əfəndiyev)

Bu misallarda *acı-acı, şirin-şirin, mis kimi* sözləri işin icra tərzini, *hər yaz, indi, payız vaxtı bağçamızın heyvaları dəyəndə, şaftalılar şirələnib budağını əyəndə* sözləri və birləşmələri işin icra zamanını, *həftədə dörd dəfə* - işin icra kəmiyyətini, *azuqə almaq üçün* - işin icra məqsədini, *rayon mərkəzinə* - işin icra yerini, *buldozerçi sarıbənz olduğundan* - əlamətin səbəbini bildirir, son cümlədəki *mənim narazılığımıza baxmayaraq* sözləri qarşılaşdırma mənası yaradır.

Cümlənin struktur-semantik komponentlərindən biri kimi, zərfliyin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür; hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirir; daha çox zərf, feli bağlama, feli bağlama tərkibləri, ismin məkani halları, qoşmalı feli sifət və məsdərlərlə ifadə olunur; cümlədə yeri sərbəstdir, aktuallaşdırma zamanı daha çox cümlənin sonunda işlənir; daha çox feli xəbərə, bəzən də sifət və zərflərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olur; aid olduğu üzvə əksərən yanaşma, bəzən idarə üsulu ilə tabe olur; hərəkət və əlamət bildirən üzvü müxtəlif cəhətdən (tərz, zaman, yer, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, dərəcə, şərt, qarşılaşdırma) izah edir.

Zərflilər də quruluşca *sadə və mürəkkəb* olur. Sadə zərflilər nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) *ifadə olunur*; məs.: *Atan öldü cəbhələrdə*, *Sən almanın sorağını*. (R.Rza) *Dönüb müqəssirə baxır qıyğacı* (S.Vurğun) *Qıvrıla-qıvrıla dəyir daşlara*. (S.Vurğun)

Mürəkkəb zərflilər ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Mən onu Mixxordakı uşaq sanatoriyasında gördüm*. (R.Rza) *At gah da dal ayaqları üstə fırlanaraq oynayırdı*. (H.Mehdi) *Yaşı əllini ötdüyü halda, hələ saçlarına dən düşməmişdi. Biz nə onun, nə də nazirin "sağ ol" deməsi üçün işləmirik*. (İ.Əfəndiyev)

Zərflilər də "bir" sözü ilə əlaqələnir. Bu söz zərflikdən əvvəl işləndikdə zərfliyə aid olur; məs.: *Bu anda birdən yazıq bir top kimi qalxır yerindən*. (S.Vurğun) *Bir səhər bağları da gəzməyə gedərik*. Son cümləni: *Səhər bir bağları da gəzməyə gedərik* - şəkildə işlətsək, *bir* sözü zərfliyə aid olmaz.

Zərfliyin aşağıdakı mənə növləri vardır:

- 1) *tərz zərfliyi*;
- 2) *zaman zərfliyi*;
- 3) *yer zərfliyi*;
- 4) *səbəb zərfliyi*;
- 5) *məqsəd zərfliyi*;
- 6) *kəmiyyət, ölçü, dərəcə zərfliyi*;
- 7) *şərt zərfliyi*;
- 8) *qarşılaşdırma zərfliyi*.

Tərz zərfliyi. *Zərfliyin bu növü feli xəbərlə ifadə olunan işin necə, nə halda, nə kimi vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir və necə? nə cür? nə halda? nə vəziyyətdə? nə şəkildə? suallarından birinə cavab verir.*

Tərz zərfliləri başlıca olaraq aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb tərz zərfləri ilə: *Asta yeri, kəmərdüşər belindən*. (Xalq mahn.) *Oturmuşdu Sarvan ilə Manya yanaşı*. (S.Vurğun) *Baxdı maddım-maddım hamıya bir an, Titrədi astaca gül dodaqları*. (B.Vahabzadə) *Bir də görürsən ki, sahil boyunca Uçur qağayılar dəstəbdəstə*. (B.Vahabzadə) *Qız gedir asta-asta, həm saddır, həm nigaran*. (B.Vahabzadə) *Ağızları köpüklənir damışanda, Timsah kimi yaş tökürlər gildir-gildir*. (C.Novruz)

2. Adverbial sıfatlrlr: *Əhd bir az yumşaq danışmağa çalışdı.* (İ.Məlikzadə) *Dedim ki, Aybəniz, o aya bənöz, Daima saf yaşa, daima töz!* (S.Vurğun) *Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!* (S.Vurğun) *Amerika! Yaxşı dinlə bu qatarın ilk səsinə.* (S.Vurğun)

Qeyd. *Yumşaq, saf, gözəl, yaxşı* tipli sözlər əslində sıfat olub, feli xəbərə aid olduqda adverbiallaşır. Morfologiya kitablarında bu cür sözlər yanlış olaraq həm sıfat, həm də zərflə kimi izah edilir.

3. İlə (-la, -lə) qoşmalı mücərrəd isimlərlə: *Ana onları məhrabanlıqla qarşıladı. Füzuli həsrətlə qürbətdən vətənə baxırdı.* (B.Vahabzadə) *Ayi adamın qabağına asanlıqla çıxır.* (İ.Əfəndiyev) *Mən sevirəm öz yurduunu bir müqəddəs məhəbbətlə.* (S.Vurğun) *Onlar çox ehtiyatla mağaranın ağızına yaxınlaşdılar.* (İ.Əfəndiyev)

4. Müqayisə və bənözətmə bildirən kimi, tək, qədər və s. qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə; tərz zərfliyinin bu növü müqayisə, bənözətmə mənasına malik olduğundan obrazlılıq keyfiyyətləri ilə seçilir və mühüm bədiilik vasitələri kimi çıxış edir: *Arzum qalxdı zirvələrə quş tək.* (C.Novruz) *Qoy qızların üzün gün kimi gülsün.* (S.Vurğun) *Gecələr sübhə qədər darğa kimi, Yatınayır, qırqır edir qarğa kimi.* (Sabir) *Sən ay kimi baxdın mənə. Sən gün kimi baxdın mənə.* (C.Novruz) *Əzəmətli Neva da axırdı ağır-ağır, Dünyadan küsmüş kimi.* (R.Rza) *İllərə nə var ki... Ötür yel kimi.* (B.Vahabzadə) *Süzürəm burulan ağı buludları, Uçur mərəcan kimi başım üstündən.* (B.Vahabzadə)

5. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə: *O gülümsəyərək ata mindi və ağaclar arasında yox oldu.* (İ.Əfəndiyev) *Hər gün qarşıla müdirləri gül-gülə, əyilə-əyilə.* (R.Rza) *Əli çənəsində ellər gözəli Dinləyə-dinləyə "oxay"lar deyir.* (S.Vurğun) *Mətləbi uzatmadan tülkünün ərizəsini oxudu qaban.* (R.Rza) *Bütün zaldakılar nəfəslərini belə çəkmədən məni dinləyirdilər.* (İ.Əfəndiyev) *Kərim anuun üzünə baxmadan və heç bir artıq söz işləmədən əhvalatı gördüyü kimi danışdı.* (İ.Əfəndiyev)

6. İkinci tərəfi halda, şəkildə, tərzdə, vəziyyətdə və s. sözlərdən ibarət olan ismi və feli birləşmələrlə; bu cür birləşmələr hərəkətin tərzini bildirməklə yanaşı, subyektin özünün də hal-vəziyyətini bildirir: *İsmayıl kişi kədərli vəziyyətdə dayanmışdı. Səksəkəli halda ətrafı dinlədi. Adama bu şəkildə cavab verməzlər. Soltan bərk incimış*

halda qayıdıb getdi. (İ.Əfəndiyev) *Adil razi halda* maşına mindi. (İ.Əfəndiyev) *Qız gözlərini dəhşət və qorxu ilə ona zilləmiş olduğu halda* susurdu. (İ.Əfəndiyev) *O, ahəstə, səssiz addımlarla ağacların arasında dolaşırdı.* (İ.Əfəndiyev)

7. Frazeoloji vahidlərlə: *Onlar bir qarnı ac, bir qarnı tox* dolanırdılar. *Min il yola baxdı qulağı səsdə, Ancaq dəyişmədi ömrün mənası.* (S.Vurğun)

8. *Necə? nə cür? nə şəkildə? nə tərzdə? nə vəziyyətdə?* sual əvəzlilikləri ilə: *Necə edim ki, o geridə dayanan beşinci təkər də işə düşsün, mənə işləsin!* (S.Rəhimov) *O gövdədə-kökədə alma ağacı necə uçar?* (S.Rəhimov) *Bəs hər dəfə bu cayıl nə təhər aradan çıxıb, müstəntiq?* (S.Rəhimov) *Görəsən, o qara-qura canıyanmışın özü necə, nə şəkildə gəlir?* (S.Rəhimov) *Köməkçi şikayətləri necə yola verir? Telefon zənglərini necə tənzim edir?* (S.Rəhimov)

Tərz zərfliklərinin aşağıdakı mənə növləri vardır:

İşin, hərəkətin icra tərzini bildirənlər. Tərz zərfliyinin bu növü daha çox tərz zərfləri, fəli bağlama və fəli bağlama tərkibləri, *ilə* (-la, -lə) qoşmalı isimlər, frazeoloji vahidlər və s. ilə ifadə olunur; məs.: *Otağın pəncərə və qapısı birbaşa həyatə açılırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Öz rəftarını nöqtəbənöqtə xəyalına gətirir, qüsurunun nədə olduğunu tapa bilmirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Tülkü görcək yavaş-yavaş gəldi, Endirib baş ədəblə, çömbəldi.* (Sabir) *Onda görürsən yıxılıb yanbayan, Bir neçə növrəstə cavan laybalay.* (Sabir) *Doldurur qəlyanı gülümsəyərək.* (S.Vurğun) *Surxay pəncərənin yanında qoyulmuş yazı stolun arxasında əyləşərək yarımçıq qalmış simfoniyasını yazmağa başladı.* (İ.Əfəndiyev) *O da kimyaçıdır. İnstitutu keçən il əla qiymətlə bitirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Qız: -Xeyr, -deyə arxayın səslə cavab verdi.* (İ.Əfəndiyev)

Hərəkətin keyfiyyətini bildirənlər. Tərz zərfliyinin bu növü adverbial sifətlər, ismi birləşmələr, frazeoloji vahidlər və s. ilə ifadə olunur; məs.: *Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax.* (M.P.Vaqif) *Hər halda onlar öz işlərini məndən yaxşı bilərlər.* (İ.Əfəndiyev) *Güllü don tikərəm, alıb geyərsən, Sən də şirin-şirin qoğal yeyərsən.* (S.Vurğun) *Kərimin qıza olan münasibəti Surxaya quru və bir qədər də gülünc göründü.* (İ.Əfəndiyev) *Belə elmi söhbətlər onun gələcək həyat yoldaşına daha təbii və xoş görünürdü.* (İ.Əfəndiyev)

Müqayisə bildirənlər. Tərz zərfliyinin bu növü daha çox müqayisə, bənzətmə qoşmalarının qoşulduğu sözlər və birləşmələrlə ifadə

olunur; məs.: *Baxır dərdli kimi, bığərar kimi.* (R. Rza) *Çağlamaq istəyirəm dağda şəlalə kimi, Səpilmək istəyirəm çöllərə lalə kimi.* (B.Vahabzadə) *Taxıl, taxıl deyib də çox çıxırma zəngəzurlu tək.* (Sabir)

Qeyd. Tərz zərfliyinin bu növü bəzən "Müqayisə zərfliyi" adı altında zərfliyin bir növü kimi verilir.

İşin icra tərzini və subyektin hal-vəziyyətini bildirənlər. Tərz zərfliyinin bu növü işin icra vəziyyətini, icra tərzini göstərməklə bərabər, işi icra edən - subyektin özünün də vəziyyətini əks etdirir və daha çox *halda, şəkildə, tərzdə, vəziyyətdə* sözlərinin ikinci tərəf kimi işləndiyi birləşmələrlə, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri, *kimi* qoşmalı tərkiblər və s. ilə ifadə olunur; məs.: *O, iclasdan son dərəcə tutqun bir halda çıxdı. Qiçları əsə-əsə qapıya yaxınlaşdı. Adil razı halda maşına minib getdi. Buldozerçi isə səbirsiz halda üzünü yana çevirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Rüstəm kişi yuxudan ayılar kimi dikəldi.* (M.İbrahimov) *Qadın rəqsini qurtardı. Pianonun yanına gələrək, üzü pəncərəyə olduğu halda dayandı.* (İ.Əfəndiyev) *Oğlanlar sərvaxt yeriyirdilər.* (İ.Əfəndiyev)

Zaman zərfliyi. Zərfliyin bu növü xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir və nə zaman? nə vaxt? haçan? nə vaxtdan? nə vaxtadək? və s. suallardan birinə cavab verir.

Zaman zərflikləri feli və ya ismi xəbərə aid olsa da, determinant üzv kimi, əksərən cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Başlıca olaraq, aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur:

1. Sadə, düzəltmə və mürəkkəb zaman zərfləri ilə: *İndi son bahardır, gəlib keçdi yay.* (S.Vurğun) *Biz hələ avtomobil minməyirik.* (Sabir) *Hansı bir doktora ərz etdim onun illətini, Dedi, çək bundan əlin, boşla, bu, çoxdan ölüb!* (Sabir) *Səhər-səhər gül, A saçı sünbül!* (S.Vurğun) *Bu gün-sabah al geyəcəkdir təbiətin ilk baharı.* (S.Vurğun)

2. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan zaman mənalı isimlərlə: *Yayda yaylağımdır, qışda oylağım, Yazda seyrangahım bu dağlar mənim!* (Ələsgər) *Məşələr, meşələr, doğrudan da siz Yayda da, qışda da bir baharsınız!* (S.Vurğun) *Mən Azərlə uşaqlıqdan dost idim.*

3. *Kimi, qədər, dək, can, cən, əvvəl, sonra, bəri, qabaq* qoşmalarının qoşulduğu zaman mənalı sözlər və birləşmələrlə: *On dəfə demi-*

şəm bayaqdan bəri, Sözümə baxmursan... (B.Vahabzadə) *Pələng nəre çəkər hücumdan qabaq.* (B.Vahabzadə) *Sübhə qədər keşik çəkmiş, o yummanış gözlərini.* (B.Vahabzadə) *Quruyandan sonra kötüyüm belə İnsanın işinə yarayaydı kaş.* (B.Vahabzadə) *Beşiklər üstündə bir çıraq təkin Analar sübhəcən ürək yandırır.* (B.Vahabzadə) *Hər gün xörəkdən əvvəl, nahardan sonra dincəl.* (B.Vahabzadə)

4. İsmi birləşmələrlə.

1) *O, bu, həmin* sözlərinin və sayların *il, ay, gün, vaxt, zaman, an, dəqiqə, saniyə, saat* sözlərinə yanaşması yolu ilə yaranan ismi birləşmələrlə: *Bir gün bu dünyadan köçəcəyəm mən, Ulduzlar, ay, günəş doğacaq mənsiz.* (S.Rüstəm) *Bir an da nəfəs almıdığım aləmdə vətənsiz.* (S.Rüstəm) *Zövqlər, duyğular dəyişir hər an.* (B.Vahabzadə) *Atamız deyərdi bunu bir zaman.* (B.Vahabzadə) *Bu gün ayaq açdın, qızım, ilk dəfə.* (B.Vahabzadə) *Bir gün külək qopdu, otlar öpüşdü.* (B.Vahabzadə) *Ayrı düşən sular birləşdi bu dəm.* (B.Vahabzadə) *Bu an təbiət də xəyala gedir.* (B. Vahabzadə) *Bu ağac dirəklər, yəqin, bir zaman Meşədə vüqarlı bir ağac olmuş.* (B.Vahabzadə) *O vaxt nə bilsin ki, ötəcək zaman, Özü azadlığa sərhəd olacaq.* (B.Vahabzadə) *Bu dəm bülbül Dedi: Ey gül, məni tanı.* (B.Vahabzadə) *Özün bil, dur orda, gərək bu axşam Bunun hamısını yarıb qurtaram.* (B.Vahabzadə) *Birdən evə keçdi ata bu ara, Qucağında uşaq çıxdı bayıra.* (B.Vahabzadə) *İki yüz il yaşadı ləzzət içində Loğman.* (B.Vahabzadə) *Ancaq mənə macal ver bircə anlıq əcəldən.* (B.Vahabzadə) *Birinci addımda loyğalananlar İkinci addımda yığılacıqdır.* (S.Vurğun)

Bəzən bu cür birləşmələrdə *ay, il, gün, saat, yaş* tipli sözlər buraxılır: *İyirmi birdə sevgəl verər telinə, İyirmi ikidə düşər eşqin gölinə.* (M.P.Vaqif) *Gəlin, doqquzdan buradayam.*

2) Feli sifət və feli sifət tərkiplərinin *an, vaxt, zaman* tipli sözlərə yanaşması ilə: *Quşlar dilə gəlir, ana nəfəsi Bala nəfəsinə toxunan zaman.* (B.Vahabzadə) *Mənə deyirlər ki, danışan zaman Yaman qışqırırsan...* (B.Vahabzadə) *Ömür paylanan zaman görün kimə nə düşdü.* (B.Vahabzadə) *Bir gün meşədə gəzdiyim zaman Ülkər doluxsummuş halda dedi...* (İ.Əfəndiyev) Əsas tərəfi *yerdə* sözü ilə ifadə olunan yanaşma əlaqəli ismi birləşmələri də bu qrupa daxil etmək olar: *Yazırsan ki, durduğum yerdə, küçə ilə getdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalırım yıxılam.* (C.Məmmədquluzadə)

3) Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə: *Əriyir yaz günü qüzeylərdə qar...* (S.Vurğun) *Bu müzakirələr ilin əvvəlindən başlamışdı. Gecənin bir çağında aşiqin otağında gün tək doğulursunuz.* (B.Vahabzadə) *Bir kağızın gücüylə birə anın içində İl dolanıb gün olur.* (B.Vahabzadə)

5. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə: *Sən qımışma güləndə, inləmə ağlayanda.* (B.Vahabzadə) *Yaşılbaş sonalar uçarkən xalça üzərində yellənən bir qız olurdular, enərkən yenə yaşılbaş sonaya çevrilirdilər.* (Ş.Həsənoğlu) *Bəzən sətirlərimi mən qarışıq salanda Xəttimi oxumaqda kömək etmişəm mənə.* (S.Rüstəm) *Səhər məni yola salanda camaatın qabağında ağlasan, səndən inciyərəm.* (Ə.Vəliyev) *Otaqda bir saat tək oturanda Yüz ilin dərdiylə yüklənir insan.* (B.Vahabzadə) *Biz sarı çiçəklə örtülü yamaca çatanda günəş çıxdı.* (İ.Əfəndiyev) *Biz mağaraya yaxınlaşanda mən birdən-birə qorxmağa başladım.* (İ.Əfəndiyev)

6. *Nə zaman? nə vaxt? haçan? nə vaxtadək? nə vaxtdan?* və s. sual əvəzlilikləri ilə: *Sən əsərin haçan çapdan çıxdı? Bəs haçanacan burada gözləyəcəksən?* (S.Rəhimov) *Nə zaman gəlmisiniz? Nə vaxtdan buradasınız?*

Zaman zərflilikləri xəbərlə ifadə olunan hərəkət və əlamətin ümumi zamanını bildirməklə yanaşı, hadisəni müxtəlif zaman kəsiklərində də ifadə edə bilir və buna görə də aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

Ümumi zaman bildirənlər - hadisənin hüdudu məlum olmayan zaman ərzində baş verdiyini göstərir: *Nə qədər zərbələr dəyib bu xalqa, Daim gözlərini tutub duman, çən...* (C.Novruz) *Ana əyiləndə beşiyin üstə Onun da önündə əyilir cahən.* (B.Vahabzadə) *Göylər gurlamasın, sellər axmasın Ana körpəsinə süd verən zaman.* (B.Vahabzadə) *Könül gülər göz güləndə, Dadaqlarda söz güləndə.* (R.Rza)

Hərəkətin, əlamətin çıxış, başlanğıc zamanını bildirənlər: *Nə görmüşəm dünyada bu dünyaya gələndən?* (B.Vahabzadə) *Otuzdan adlayınca gündə otuz min kərə Başımı yellədirəm hədər keçən günlərə.* (B.Vahabzadə) *Dedi bilməz idim binadan, başdan, Öyrənmişəm gözü çıxmış qardaşdan.* (Zakir) *Çobanı vurdular dağlar başında, O səndən ayrıldı ən gənc yaşında.* (S.Vurğun) *Mən səni görmüşəm on beş il əvvəl, Dilində bir qoşma, bir dərdli qəzəl.* (S.Vurğun) *Uşaqlıqda üfüqlərdən o yandakı Xəyali bir aləm ilə hey yaşardım.* (B.Vahabzadə)

Hərəkətin, əlamətin qurtaracaq zamanını bildirənlər: Loğman dedi: həyatın şirin olur hər anı. **Ordan bura gəlincə bir az ömür qazandım.** (B.Vahabzadə) *Biz düz saat beşə qədər qızgın işlədik.* (İ.Əfəndiyev) *Biz öz aramızda söz qoymuşduq ki, körpünü vaxtından iyirmi beş gün tez qurtaraq.* (İ.Əfəndiyev) *Yox, Adil, körpünü salıb qurtarmayınca heç yerə getməram.* (İ.Əfəndiyev) *Bu vaxta qədər harada idin, bala? Beşiklər üstündə bir çıraq təkin Analar sübhəcən ürək yandırır.* (B.Vahabzadə)

Hərəkət və əlamətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq zamanını bildirənlər: *Səhərdən axşama kimi aran yeli məni vurmasa, gecələr rahat yuxum gəlməz.* (Ə.Vəliyev) *İlin əvvəlindən payıza qədər xeyli iş gördük...*

Yer zərfliyi. *Zərfliyin bu növü xəbərlə ifadə olunan hərəkət və əlamətin yerini bildirir, haraya? harada? haradan? və s. suallardan birinə cavab verir.*

Yer zərflikləri aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur;

1. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan yer zərfləri ilə: **Oraya nə təhər gəlir? Orada mənim nə işim var? Buldozerçi iri-iri qaya parçalarını qabağına qatıb düz uçurumun qırağına gətirir, oradan aşağıya yuvarladır.** (İ.Əfəndiyev) *O, pul barədə düşünmürsə, burada nə gəzir?* (İ.Əfəndiyev)

Qeyd. *Ora, bura, irəli, geri, yuxarı, aşağı* tipli sözlər əslində mahiyyət etibarilə məkan mənalı isimlərdən heç nə ilə fərqlənmir. Lakin bu cür sözlər ənənəvi olaraq yer zərfləri kimi qeyd edilir. "Köməkçi adlar" adı altında verilən *qıraq, böyür, yan, kənar* tipli sözlər də isimlərə daxildir: *Birdən-birə böyürdən iri bir maşın çıxdı. Biz kənara çəkildik.*

2. Yer bildirən isimlərlə.

1) Yönlük halda olan yer bildirən isimlərlə: *Şofer Səməndər maşınına əyləşib uzaq dağlara yol aldı.* (İ.Əfəndiyev) *Kərbəlayı Məhəmmədi buraxdılar, Həziqoğlu Qasımı basdılar Sibirə.* (İ.Məlikzadə) *Yaşarmış gözlərimi yana çevirdim və həyəətə çıxdım.*

2) Yerlik halda olan yer bildirən isimlərlə: *İstəmirəm həyatım sakitcə bir otaqda gəlib keçsin lal kimi.* (B.Vahabzadə) *Uzadıb sakitcə əl-ayağımı Ölmək istəmirəm yatağında mən.* (B.Vahabzadə) *Bir cüt ulduz kimi yanan gözləri Səhəri çox zaman çöldə açardı.* (S.Vurğun) *Döşünə döyməzdi o, məclislərdə.* (S. Vurğun)

3) Çıxışlıq halda olan yer bildiren isimlərlə: *Bəlkə Bakıdan professor çağırmaq?* (İ.Əfəndiyev) *Mən beş dəqiqə əvəzinə, on dəqiqədən artıq oturaraq palatadan çıxdım.* (İ.Əfəndiyev) *Qulaqlarına maşın tirlitisi dəyəndə Məmi dəlləxanadan çıxdı.* (İ.Məlikzadə)

3. İsmi birləşmələrlə.

1) Yanaşma əlaqəli ismi birləşmələrlə: *Şikəstə ocağın üstündən dəli bir qəhqəhə ilə o tərəfə tullandı.* (İ.Məlikzadə) *Bəbir o yana baxdı, bu yana baxdı, nə qarğa gördü, nə qarğa səsi eşitdi.* (İ.Məlikzadə)

2) Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrlə: *Arvad elə bildi, Bəbir Ələmgilin həyatında kimisə qanına qəltan eləyib.* (İ.Məlikzadə) *Rayon mərkəzinə - bu balaca meydançaya hər iki saatdan bir avtobus gələrdi.* (İ.Məlikzadə) *Yol idarəsi rayon icraiyyə komitəsi binasının ikinci mərtəbəsində yerləşmişdi.* (İ.Əfəndiyev) *Maşını düz Azərbaycan travmatologiya və ortopediya institutuna sürdüm.* (İ.Əfəndiyev) *Müharibə Bağdadın qulağının dibində gedirdi.* (Ordubadi) *Yorğan-döşəyin arasındakı tüfəng gəlib durdu gözlərimin qabağında.* (İ. Məlikzadə)

3) İkinci tərəfi *alt, üst, yan, böyür, ara, iç, kənar* və s. köməkçi adlardan ibarət olan ismi birləşmələrlə (qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi üzrə): *Ovçu yanında göz qırpmaz olmaz.* (İ. Əfəndiyev) *Mən ona cavab vermədən körpüsəlanların yanına qaçdım.* (İ.Əfəndiyev) *Adil geyinib qurtarana qədər mən çayını-çörəyini hazırlayıb stolun üstünə qoydum.* (İ.Əfəndiyev) *Çamadanın içində məktublar çin-çin yığılmışdı.* (İ.Məlikzadə) *Bəbir kibrit çəkib məktublarnın altına tutdu.* (İ.Məlikzadə) *O tərəfin işığı kərpic barının üstünə düşmüşdü.* (İ.Məlikzadə)

4. Hüdud və məsafə bildiren *kimi, qədər, -dək, -can, -cən, -ca, -cə* qoşmalarının artırıldığı məkan mənalı sözlər və birləşmələrlə: *Adamlar artırmadan düşəndə istər-istəməz Şikəstəgilin kürsülü evinə tərəf baxırdılar.* (İ.Məlikzadə) *Bu ocaq novruz bayramında qalanan ocağa oxşayır, işığı həyatın uzaq künc-bucağınadək yayılıb.* (İ.Məlikzadə) *Yol qalanın içərisinədək uzanırdı.* (Q.İlkin) *Tankların dalınca piyadalar gedirdi, mən onu sərhədə kimi özümlə apardım.*

5. Birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük halda olan (qoşmalı və ya qoşmasız) birləşmələrlə: *Sahildən ortaya qədər suyun üzü sakit idi.* *Buradan Bakıya dörd yüz kilometrə qədər yoldur.* (İ.Əfəndiyev) *Arvad istədi qapıdan artırmaya boylansın.* (İ.Məlikzadə) *Payızın əvvəli idi, el dağdan arana enirdi.* (İ.Məlikzadə)

Qeyd. Bu cür yer zərfliləri eyni tipli tərz zərflilərindənən mənasına və sualına görə fərqlənir: *Adil mənə şillə vuraydı, danlayaydı, lakin körpüsalanların böyük səmimiyyətinə yuxarıdan aşağı baxmayaydı* (İ.Əfəndiyev)-cümləsində *yuxarıdan aşağı* sözləri necə? sualına cavab verir və tərz bildirir.

6. *Haraya? harada? haradan?* sual əvəzliləri ilə: *Bəs bu məlun hiss haradan mənə qənim kəsilməşdir?* (İ.Əfəndiyev) *Harada qalacaqsan?* (İ.Əfəndiyev) *Bunları azar qırsın, salamat olmamışlar haradan daraşdılar bu kəndin canına?* (İ.Məlikzadə) *Hara gedir bu yazıqlar, aman, bu boyda-bu boyda?* (Sabir) *Bəs kolxozun milyonu hara gedir?* (S.Rəhimov) *Bunun pulunu haraya yığıb-yığışdırırsan?* (S.Rəhimov) *Harada bir söyüd basdırmalıyam?* (S.Rəhimov)

7. *İlə (-la-lə)* qoşmalı məkan mənalı sözlər və birləşmələrlə: *Biz yenə dar cığırda irəliləyirdik.* (İ.Əfəndiyev) *Biz fermalara gedən qədim köç yolundan ayrıldıq, meşə yolu ilə irəlilədik. Sonra meşə ilə yol getdik.*

Tərz və zaman zərfliləri kimi, yer zərfliləri də qrammatik semantikasına görə fərqlənərək aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

İşin icra alınduğu, əşyanın yerləşdiyi yeri bildirənlər. Yer zərfliliyinin bu növü yerlik halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Uçdum, qanadım bərkidi göyde.* (S.Rüstəm) *Başımın üstündə dayanır bulud, Onun dövrəsində ruzgar inləyir.* (B.Vahabzadə) *Alışram gecələr stol arxasında mən.* (B.Vahabzadə) *Sayun sahilində bir bağçacıq var.* (S.Vurgun) *Biz sərin kölgədəki yumşaq otların üstündə oturduq.* (İ.Əfəndiyev)

İşin, hərəkətin istiqamətini bildirənlər. Yer zərfliliyinin bu növü yönlük halda olan məkan mənalı sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Sanki atası yumruğu Pərşanın kürəyinə deyil, Qaraşın ürəyinin başına endirmişdi.* (M.İbrahimov) *Könlüm quşu dağlar aşdı qonar sizin cərgənizə.* (S.Rüstəm) *Kəhrəba ay qalxıb göy qübbəsinə.* (R.Rza) *Bir gün İran padşahu gəldi kəndə, gördü kənd dağılıb gedir.* (İ.Məlikzadə) *Birdən haradansa bir daş qoparaq uçurum aşağı yuvarlandı.* (İ.Əfəndiyev)

Hərəkətin çıxış (başlanğıc) nöqtəsini bildirənlər. Yer zərfliliyinin bu növü çıxışlıq halda olan sözlər və birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Gərək köçüb gedə burdan, Tanrıqulunun, Qönçənin üzümə necə baxacağıq?* (İ.Məlikzadə) *Çox çəkməz bir gün gələr, Yoldan göndərər salam Marsa gedən elçilər.* (R. Rza) *Mən maşının sürətini artırıb ra-*

yön mərkəzindən çıxdım. (İ.Əfəndiyev) *Adımızi kəndçi qoymuşuq, anıma çoxumuzun həyatından mal-qara, qoyun-quzu qəhətə çıxıb.* (İ.Məlikzadə) *Şirlər kimi çox çıxmışam yauğınların arasından.* (S.Vurğun)

Hərəkətin varacağı son nöqtəni bildirənlər. Yer zərfliyinin bu növü yönlük halda olan məkan mənalı sözlərə və birləşmələrə hüdüd bildirən qoşmaların (*kimi, qədər, dək, -can, -cən*) artırılması ilə (bəzən də qoşmasız) ifadə olunur; məs.: *Şöhrətimiz qalxıb indi ulduzlara, aya kimi.* (R.Rza) *Biz rayona qədər piyada getdik. Dağın yuxarılarındaq qalın meşəlik idi. Axşama kimi beləcə yol gedib, bir də baxdı ki, qaya başına çatmışdı.* (Ş.Həsənoğlu)

İşin, hərəkətin həm başlanğıc, həm də qurtaracaq yerini bildirənlər. Bu növ yer zərflikləri birinci tərəfi çıxışlıq, ikinci tərəfi yönlük halda olan (qoşmalı və ya qoşmasız) birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Hava limanından şəhərə qədər əhali düzülmüşdü. Məktəbdən evəcən bir nəfəsə qaçmışam.*

Hərəkətin keçdiyi yolu bildirənlər. Yer zərfliyinin bu növü daha çox *-ca, -cə, ilə (-la, -lə)* qoşmalı məkan mənalı birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Gürzələr, şahmarlar Araz boyunca Paşlı qılınc kimi çəkildi qına.* (S.Vurğun) *Söyüd ağaclarının kölgəsi ilə iki nəfər gəlirdi. Bu çay sıldırım qayaların arası ilə axıb gəlirdi.*

Səbəb zərfliyi. Zərfliyin bu növü cümlənin xəbəri ilə ifadə olunau hərəkət və əlanətin səbəbini bildirir, niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə səbəbə? suallarından birinə cavab verir; məs.: *Elə bilərlər ki, Şikəstə yandığundan, acığından oxuyur.* (İ.Məlikzadə) *Elədiyim bazarlıqda körpüsəlanların da payı olduğundan məşim özüm sürürdüm.* (İ.Əfəndiyev) *Onlar buuu bildikləri üçün Adil bərəsində mənimlə danışmırdılar.* (İ.Əfəndiyev) *Xəstə olduğu üçün rəngi solğun idi.*

Sonuncu misalda əlamətin, əvvəlki misallarda hərəkətin səbəbi ifadə olunmuşdur.

Səbəb zərflikləri aşağıdakı nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

1. *Üçün, ötrü, görə* qoşmalarının *-dığı* şəkilçili fəli sifətlərə və fəli sifət tərkiblərinə qoşulması ilə: *Aynanın əri Tapdıq Cəfərovu niyə tutdurmisan? Bircə dəfə ağzını açıb iclasda sənin əleyhinə iki*

kəlmə söz dediyinə görə? (İ.Hüseynov) *Güman elədim ki, sərt danışdığı üçün peşiman olub, könlümü alır.* (Ə.Vəliyev) *Bəbir bacısının niyyətini anlamadığı üçün bir az ehtiyatla danışdı.* (İ.Məlikzadə) **Cavab vermədiyinə görə** münasibətini öyrənə bilmədim.

2. Çıxışlıq halda olan səbəb mənalı sözlər və söz birləşmələri ilə:

1) İsimlərlə: **Hirsindən Tanrıqulunu əsməcə tutdu.** (İ.Məlikzadə) *Yəqin xəcalətlərindən səslərini udublar.* (İ.Məlikzadə) **Qorxudan arvadın boğazı qurumuşdu.** (İ.Məlikzadə) **Şikəstə başa düşdü ki, acığından ağlaya bilmir.** (İ.Məlikzadə) **Çarəsizlikdən sənin məşının-da getdik.** (İ.Əfəndiyev)

2) *-dığı* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkibləri ilə: **Yatdığımdan əhvalatdan xəbərim olmamışdı. İşə qızgın girişdiyimizdən körpü sürətlə qurulmaqda idi.** (İ.Əfəndiyev) **Buldozerçi sarıbənz olduğundan boyun-boğazı mis kimi qızarmışdı.** (İ.Əfəndiyev) **Yağış o yandan bəri düz üzümə çırpdığından gözlərimi açmağa imkan vermirdi.** (İ.Əfəndiyev) **Bu gün görüş vaxtı olmadığından Qəribin yanına buraxmadılar.** (İ. Əfəndiyev)

3) Çıxışlıq halda olan məsdər və məsdər tərkibləri ilə: **Ağlamaqdan gözləri qıpqırmızı olmuşdu. Şor yeməkdən çöpə dönmüşəm. Qurutdu məni bu şor!** (İ.Məlikzadə) **Bütün günü ayaq üstə durmaqdan adamın qıçları simləyir.** (İ.Məlikzadə) **Yollara baxmaqdan gözlərim axdı.** (Ə.Cəmil)

3. İkinci tərəfi *nəticəsində, sayəsində, üzündən, ucundan, üstündə* tipli sözlərdən ibarət olan ismi birləşmələrlə: **Görürsən, heç nəyin üstündə bir dava-qalmaqal saldı. Bu uşaqların sayəsində bizim də ağzımız çörəyə çatdı. Qonşuluq üzündən hər şeyi açıb danışmaq olmurdu.**

4. *Niyə? nə üçün? nə səbəbə? nədən?* və s. sual əvəzlilikləri ilə: **Nədən başın əyilmişdir, Doluxsunmuş qara gözün?** (R.Rza) **Onun gözləri nədən bu odlu nöqtəyə bənd olub qalmışdı? O niyə yatmamışdı?** (İ.Əfəndiyev) **-Sən hələ yatmamısan? -Yox. -Nə üçün? -Elə-belə, yuxum qaçıb.** (İ.Əfəndiyev) **O körpü nə üçün bizim bir-birimizdən soyumağımıza, hətta düşmən kəsilməyimizə səbəb olsun?** (İ.Əfəndiyev) **Nə üçün mən ondan oddan-sudan qorxan kimi qorxurdum?** (İ.Əfəndiyev)

5. Feli bağlama və feli bağlama tərkibləri ilə: **Uşaqlar qorxaraq geri çəkildilər. Mən ağlayacağımdan qorxaraq tələsik çadırdan çıx-**

dim. (İ.Əfəndiyev) Hə, Maya bacı, nənəm bunun dəcəlliyini görüb acıqlandı. (M.İbrahimov)

Məqsəd zərfliyi. Məqsəd zərflikləri xəbərlə ifadə olunan hərəkətin məqsədini bildirir və niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə məqsədlə? suallarından birinə cavab verir. Məsələn: *Kamandar inciməsin deyə, o, səsinə bir az yumşaqlyq verdi. (İ.Məlikzadə) Fəhlələrin məəttəl qalmaması üçün materialları bir neçə gün əvvəl daşıtdırırdım. (İ.Əfəndiyev) Bəzən dişlərimiz kilidlənərək Biz ömür uğrunda ömürdən keçdik. (S.Vurğun) Mən buldozerçini hirsləndirmək üçün bir söz axtarırdım. (İ.Əfəndiyev)*

Məqsəd zərflikləri aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Yönlük halda olan məsdər və məsdər tərkibləri ilə: *Biz bura boş-boş oturmağa yox, işləməyə gəlmişik. Gəlmişəm gəzməyə sizin dağları. (S.Vurğun)* Canlı danışığı dilində bəzən məsdər şəkilçili etmək sözü işlənmir, yönlük halın şəkilçisini leksik mənənin daşıyıcısı olan söz qəbul edir: *Qurbanıyəm, Qara vəzir əlindən Şeyx oğluna şikayətə gəlmişəm. (Qurbani)*

Qeyd. Bu cür nümunələr birinci tərəfi yönlük halda olan ismi birləşmələrin əmələ gəlmə yolunu aydınlaşdırır: *Şeyx oğluna şikayət etməyə - Şeyx oğluna şikayətə.*

2. *Üçün, ötrü* qoşmalarının ismi birləşmələrə, məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşulması yolu ilə: *Mən sizin rahatlığınız üçün deyirəm. Mən sərinləmək üçün pəncərənin qabağında oturdum. (İ.Əfəndiyev) Yaralını incitməmək üçün maşını mümkün qədər ehtiyatla sürürdüm. (İ.Əfəndiyev) "QAZ-69" bu sellərin əlindən salamat xilas olmaq üçün fəvqəladə güc və cəsarət göstərirdi. (İ.Əfəndiyev) Rahat oğlu bu adamların rahatlığı üçün burada başçı olmuşdu. (S.Rəhimov)*

3. *Niyə? nə üçün? nədən ötrü? nə məqsədlə?* sual əvəzlilikləri ilə: *Bunu mənə nə üçün? (nə məqsədlə?) deyirsiniz? Nə üçün məni ad-dım başı izləyirsiniz? Ac qarındaşlara infaq olunurmu, əmican? -Onu görməzmi xuda, el niyə versin ona nan?! (Sabir) Neyçün yandırdınız Reyxstağı siz? (S.Vurğun)*

4. Sonu *deyə* sözündən ibarət olan tərkiblərlə: *İşi tez qurtaraq deyə, Adil bizə əlavə işçi vermək istəyirdi. (İ.Əfəndiyev) Əmirxanı oyat-*

mayır, dincəlsin deyə, Bəzən onun nəfəsinə qulaq da asır. (S.Vurğun)
Səməndər misalı qoy yanımdə deyə, Bir xəlvət otağa çəkilmişəm mən.
(M.Rahim)

5. İkinci tərəfi məqsəd, uğur, yol, niyyət, bəhanə tipli sözlərdən ibarət olan ismi birləşmələrlə: **Qonaqları qarşılamaq niyyətilə hamı həyəətə çıxdı. Biz də bu məqsədlə şəhərə gəlmişik. Biz vətən uğrunda, torpağımız uğrunda döyüşə gedirik. Sizin yolunuzda canımdan da keçərom.**

Səbəb və məqsəd zərfliklərinin fərqləri. Səbəb və məqsəd zərflikləri bir neçə cəhətdən - həm ifadə vasitələrinə, həm mənasına, həm də suallarına görə bir-birinə çox yaxındır. Səbəbdə məqsəd, məqsəddə səbəb çaları olur. Hər ikisi *niyə? nə üçün? nədən ötrü?* suallarına cavab verir. Bu oxşarlıqlarla yanaşı, səbəb və məqsəd zərfliklərinin aşağıdakı fərqləri vardır:

1. Sadə cümlədə səbəb zərflikləri səbəbi, onların aid olduğu xəbər isə nəticəni bildirir. Buna görə də səbəb zərfliyinin ifadə etdiyi iş, hadisə xəbərdəki işdən, əlamət və hadisədən əvvələ aid olur. Məqsəd zərfliyi olan cümlələrdə vəziyyət bunun əksinədir: məqsəd zərfliyi ilə ifadə olunan iş bir məqsəd kimi qarşıda durur və gələcəyə aid olur. ona görə də xəbərdəki iş vaxt etibarilə ondan (məqsəd zərfliyinin ifadə etdiyi işdən) əvvələ düşür. Məsələn:

Anamdan məktub gəldiyi üçün poçta getdim.

Anama məktub yazmaq üçün poçta getdim.

Birinci cümlədə *anamdan məktub gəldiyi üçün* - səbəb zərfliyidir; onun ifadə etdiyi iş *getdim* sözünün ifadə etdiyi işdən əvvələ aiddir: məktub gəlib, ona görə də poçta getmişəm. İkinci cümlədə *anama məktub yazmaq üçün* - məqsəd zərfliyidir: poçta getmişəm ki, məktub yazam.

2. Səbəb və məqsəd zərfliklərində *üçün, ötrü* qoşmalarının qoşulduğu sözlər və birləşmələr fərqli olur: səbəb zərfliyində bu qoşmalar daha çox işin artıq icra edilmiş olduğunu bildiren *-dığı* şəkilçili feli sifət və feli sifət tərkiblərinə, məqsəd zərfliyində isə hələ işin icrası nəzərdə tutulan məsdər və məsdər tərkiblərinə qoşulur (misallara bax).

3. Səbəb zərfliyi olan cümlələr mürəkkəb cümləyə çevrildikdə səbəb budaq cümləli, məqsəd zərfliyi olan cümlələr budaq cümləyə çevrildikdə məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr əmələ gəlir:

Poçta getdim, çünki anamdan məktub gəlmişdi - səbəb b. c.

Poçta getdim ki, anama məktub yazam - məqsəd b. c.

4. Səbəb zərfliyində işin kortəbii, qeyri-şüuri icrası mənası olur; məsələn: **Nə üçün** mən ondan addan-sudan qorxan kimi qorxurdum? **O niyə** yatmırdı? (İ.Əfəndiyev) - cümlələrinin birincisində **nə üçün?** səbəb zərfliyidir, çünki qorxu kortəbii baş verən bir haldır. İkinci misalda **niyə?** sözü səbəb zərfliyi də ola bilər, məqsəd zərfliyi də. Bu, mətndən asılıdır: insan müəyyən səbəbdən də yatmaya bilər, müəyyən məqsədlə də yatmaya bilər.

5. Sualları yaxın olsa da. **səbəb zərfliyi üçün nə səbəbə?**, **məqsəd zərfliyi üçün nə məqsədlə?** sualı daha müvafiqdir.

Miqdar, ölçü, dərəcə zərfliyi. Zərfliyin bu növü hərəkət və ya əlamətin miqdarını, ölçüsünü, dərəcəsini bildirir, nə qədər? nə dərəcə? nə dərəcədə? suallarından birinə cavab verir. Miqdar, ölçü, dərəcə zərflikləri feli xəbərlə, sifətlə ifadə olunan ismi xəbərlə yanaşı, sifətlə, zərflə ifadə olunan digər üzvlərə də aid olur; məsələn: *Əmirxan da, Əmirxan da çox sevir onu.* (S. Vurğun) *Qorxuram o qədər bekar qalam ki, dəlləklik yadımdan çıxa.* (İ. Məlikzadə) *Mən xeyli qocalmışam, xeyli incimışəm.* (İ.Əfəndiyev) *Orta təhsilli bir çilingər qızı mənə xeyli yuxarıdan baxır.* (İ.Əfəndiyev) *Hər cür ikiüzlülük, yalançılıq bu qüdrət qarşısında son dərəcə kiçik və mənasız görünürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Hər şey o qədər yaxşı, o qədər fərəhli olacaq ki...* (İ.Əfəndiyev) *Qanqren çox sürətlə başlayıb.* (İ.Əfəndiyev) *Mən onun bu sözlərindən hədsiz dərəcədə narazı idim.*

Miqdar, ölçü, dərəcə zərflikləri hərəkət və əlamətin miqdarını, dərəcəsini, zaman, məkan, çəki miqdarını bildirir və başlıca olaraq, aşağıdakı vasitələrlə ifadə olunur:

1. Miqdar zərfləri ilə: *Bu il məhsulumuz birə-beş artacaqdır. Qay uşaqlar üç-üç, beş-beş gəlsinlər. O, qızdırmalı adamlar kimi çox-çox və hərərətlə danışırdı.* (İ.Əfəndiyev)

2. Miqdar sayları ilə: *Mən onun yolunu çax gözlədim. O, haqq-hesabı içəriyə sahib çax az danışır.* (S.Rəhimov) *Əsgər bir qədər də atırdı Onun yuyub-ütilədiyi kəynəyi geymək məni çox güssələndirirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Bir az başım ağrıyır, müəllim.* (İ.Əfəndiyev)

3. Miqdar saylarının, neçə sual əvəzliyinin dəfə, kərə, yal tipli sözlərlə birləşməsi şəklində: *Bir kərə qan müxtəsər, oxutmuram, əl*

çəkin! (Sabir) **50 yol çapılam, 100 yol talanam.** *Bir şey deyil dövlət, mal, incimərəm.* (Ələsgər) *Birdən haradasa lap yaxında iki-üç dəfə bərk şaqqultı eşidildi.* (İ.Əfəndiyev) *Zoğallı körpünün bünövrəsinə qoyduğumuz o kağızı yüz dəfə, min dəfə xatırlayırdım.* (İ.Əfəndiyev) *Neçə dəfə sənə demişəm, genə deyirəm... Bir şey xatırlamış kimi, kipriklərini bir neçə dəfə qırpdı.* (İ.Əfəndiyev) *Bayaq dediyi sözlər bir günah idisə, o, ruhunu təmizləmək üçün min dəfə tövbə edərdi.* (İ.Əfəndiyev) *Heç bircə kərə də günahını boynuna almırsan. Bircə yol da doğrusunu demirsən.* (S. Rəhimov)

4. İkinci tərəfi *dərəcə, dərəcədə, qədər* sözlərindən ibarət olan ismi birləşmələrlə: *Bu fikrin ağılıma gəlməsi mənə dözülməz dərəcədə ləyaqətsiz göründü.* (İ.Əfəndiyev) *Özümü fövqəladə dərəcədə ləyaqətli bir insan kimi hiss edirdim.* (İ. Əfəndiyev) *Tənəffüsdə biz istədiyimiz qədər zarafatlaşdıq.* (İ.Əfəndiyev) *Hər cür yalançılıq və ikiüzlülük bu qüdrət qarşısında son dərəcə kiçik görünürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Hər şey o qədər yaxşı, o qədər fərəhli olacaq ki...* (İ.Əfəndiyev) *Doğrudanmı, o bu qədər xoşbəxt idi?* (İ.Əfəndiyev) *Mən heç bir zaman heç kəsi özümə bu qədər yaxın, bu qədər doğma hiss etməmişdim.* (İ.Əfəndiyev) *Mən həyatımda heç bir zaman bu qədər darıxmamışdım.* (İ.Əfəndiyev) *Nədən həyat bu qədər şirin imiş?* (İ.Əfəndiyev) *Əvvəl-axır bir gün bu dünyadan çıxıb getməli olduğunu bilmək nə qədər anlaşılmaz, nə qədər ağırdır.* (İ.Əfəndiyev) *Doğrudan da sən bu dərəcədə karsan?* (S.Rəhimov)

5. Hüdud bildirən *kimi, qədər, -can (-cən), -dək* və s. qoşmaların qoşulduğu miqdar, dərəcə bildirən sözlər və birləşmələrlə: *Uzan, beş yüzəcən (beş yüzə kimi) say, yuxun gələr.* (İ. Əfəndiyev) *Mən onun doğru danışdığına zərrəcə şübhə eləməirdim.* (İ.Əfəndiyev) *Səriyyənin göstərişlərini bütün detallarına qədər xatırlayırdım.* (İ.Əfəndiyev)

6. Miqdar sayları ilə *ay, il, gün, saat, dəqiqə, saniyə, yaş* sözlərindən ibarət olan ismi birləşmələrlə: *Yeddi-səkkiz adamın bir ayda görəcəyi işi biz iyirmi gündə başa vurduq.* (İ.Əfəndiyev) *Əsrlərin yolunu on ilə keçməliyik.* (R.Rza) *Köhnə dostlar bir neçə saniyə baxışdılar.* (İ.Əfəndiyev) *Gərək, sən məndən bir yaş kiçik olasan, elə deyilmi?* (İ.Əfəndiyev) *O ki dünyada səksən üç il ömür sürmüşdü...* (İ.Əfəndiyev)

7. İkinci tərəfi *uzunu, boyu, günü* tipli sözlərdən ibarət olan ismi birləşmələrlə: *Yazdı qəzetlər, jurnallar bunu, Yazacaq bəlkə də illər*

uzunu. (S.Vurğun) *Günəş bütün günü od ələyirdi. Gün iki cida boyu qalxmışdı.* (MİR CƏLƏL) *Yaşla dolan gözləri Məşədibəylə Səlim illər boyu unutmayacaqdı.* (H.Mehdi)

8. İkinci tərəfi *addım, metr, kilometr, manat, qəpik* və s. tipli sözlərdən ibarət olan ismi birləşmələrlə: **Beş addım** yeriyir, ətrafına baxınırdı. *Biz şəhərdən 15 kilometr aralanmışdıq. Kərə yağın kilosunu 15 min manata verirlər.*

9. Miqdar, ölçü, dərəcə zərflikləri *tamam, tamamilə, büsbütün, sonsuz* tipli sözlərlə, müxtəlif quruluşlu ismi birləşmələrlə də ifadə olunur: *Mən sizinlə tam (tamamilə, tamam, büsbütün) razıyam. O özünü sonsuz səadət içində hiss edirdi.* (İ. Əfəndiyev) *Buz kimi soyuq mädən suyundan dalbadal iki stəkan töküb içdim.* (İ.Əfəndiyev) *Buldozerçi bizə hamıdan çox lazımdır.* (İ.Əfəndiyev)

Məlumat üçün. Əvvəlki dərslik və vəsaitlərdə miqdar zərflikləri ilə dərəcə bildirən zərfliklər zərfliyin ayrı-ayrı növləri kimi verilmişdir. Lakin bunlar mənaca çox yaxındır. Dərslikdə miqdar zərfliyi kimi verilmiş sözlərin, birləşmələrin bir çoxu həm də dərəcə zərfliyi kimi qeyd edilən zərfliyin suallarına cavab verir; məs.: *Qurd dedi: çox-çox yanırım halına.* (A.Səhhət) *Çox adam divandan xirdəyəcən narazıdır* (H.Mehdi) - kimi cümlələrdə *çox-çox, xirdəyəcən* sözlərinə nə dərəcədə? sualını da vermək mümkündür.

Şərt zərfliyi. *Zərfliyin bu növü cümlənin xəbəri ilə ifadə olunan hərəkət və əlamətin müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir və nə şərtlə? hansı şərtlə? suallarından birinə cavab verir.*

Şərt zərflikləri əsasən xüsusiləşmiş tərkiblərlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Əsas ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

1. İkinci tərəfi *ilə (-la, -lə)* qoşmalı şərt sözündən ibarət olan ismi birləşmələrlə:¹⁰ *Əbülmüzəffər Gəncə hakimini öz yerinə qoymaq şərtilə məmləkəti ilhaq etməyə çalışır.* (Ordubadi) *Əmirin dediklərini həyata keçirmək lazım gələrsə, Şimali Azərbaycanı Aran məmləkəti də daxil olmaq şərtilə qarət etmək lazımdır.* (Ordubadi) *Atamın razılığı şərtilə mən də sizinlə gedərəm. Bəs nə şərtlə işləməyə razı oldun? Onun məsləhətlərini nəzərə almaq şərtilə razıyam.*

2. İkinci tərəfi *yerdə, təqdirdə* sözlərindən ibarət olub şərt bildirən birləşmələrlə: *Çəmən olan yerdə xalça nə lazım, Lilpar olan yerdə dolça nə lazım?* (H.Arif) *İş olmayan yerdə bu da bir işdir. Lazım gəldiyi təqdirdə sizə də söz veriləcək.*

3. *-ınca, -muş, -madan* və s. şəkilçili feli bağlama tərkibləri ilə: *Qırat döşünə qatnamış, Buraxmam səni, bəzircan.* ("Koroğlu") *Özü razi olandan sonra kim nə deyə bilər!*

Qarşılaşdırma zərfliyi. *Zərfliyin bu növü xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətə qarşı duran və ya ona güzəştə gedən işi, hərəkəti bildirir, nə ola-ola? nə olduğu halda? nəyə baxmayaraq? kimi təqribi suallara cavab verir.*

Qarşılaşdırma zərfliyinin başlıca ifadə vasitələri aşağıdakılardır:

1. Xüsusiləşmiş bəzi feli bağlama tərkibləri ilə: *Nışanlın ola-ola, sevgilin dura-dura.* məni niyə hədbəxt eləyirsən, Əziz? (Ə.Vəliyev) *Atan ilə atamı deyincə, özün ilə özümü de.* (Atalar sözü)

2. Sonu *baxmayaraq, halda, əvəzinə, bərabər* sözləri ilə bitən xüsusiləşmiş tərkiblərlə: *Bütün ciddi-cəhdinə baxmayaraq, mən yenə dünənkimi kimi məğlub oldum.* (İ.Əfəndiyev) *Bəzi adamlarda yaşlı olduqlarına baxmayaraq, cocuqluq xasiyyətləri davam edir.* (Ordubadi) *Lakin bunların əvəzində, mən evimizdən gətirdiyim şeyləri götürmürdüm.* (İ.Əfəndiyev) *Şəhər evlərinin çoxunda buxar və qaz sobaları qurulduğu halda, Cəfər hələ də buxarı yandırır.* (İ.Əfəndiyev) *Nə üçün Kərim o qədər ağıl sahibi olduğu halda, belə səhvə yol verir?* (İ.Əfəndiyev) *O, əli mənim əlimdə olduğu halda, ağlayırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Canlı bir insanın örtülü gəzməsi insanlarda özlərinə qarşı maraqlı oyandırmaq əvəzinə, şübhələr oyandıra bilər.* (Ordubadi) *Uşağa öyüd-nəsihət vermək əvəzinə, onu daha da cırnadırsınız.*

Sonuncu misal: *Uşağa öyüd-nəsihət verməkdənsə, onu daha da cırnadırsınız* - şəklində işlətdikdə də qarşılaşdırma mənası ifadə olunur.

CÜMLƏNİN DETERMINANT ÜZVLƏRİ

Cümlənin bəzi üzvləri yalnız bu və ya digər baş üzvə deyil, bütövlükdə cümləyə aid olur, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur. Bu cür üzvlərə *determinant* deyilir (latınca *determinans* sözündən olub, müəyyənləşdirən, aydınlaşdıran mənasındadır).

Determinant cümlənin həcmi genişləndirən sərbəst söz-formalar, söz birləşmələridir; məs.: *Bir həftə sonra çil toyuq cücələri ilə bağçaya çıxıb.* (Ə.Vəliyev) *Dərənin döşündə evlər arı pətəkləri kimi yan-yan*

düzülmüşdü. (Ə.Əylisli) *Yağışlardan sonra bu geniş düzəndə ot cücərmiş, xırda ağ çiçəklər açmışdı* (F.Kərimzadə) - cümlələrindən birincisində zaman zərfliyi (*bir həftə sonra*), ikincisində yer zərfliyi (*dərənin döşündə*), üçüncüsündə zaman və yer zərfliləri (*yağışlardan sonra, düzəndə*) daxil olduqları cümlənin hər iki qütübünə - həm mübtədə, həm də xəbər zonasına aiddir.

Determinant cümlənin yeni bir üzvü deyil. O, sadəcə olaraq öz mövqeyinə görə fərqlənən zərflik (yer, zaman, səbəb zərfliləri və s.) və tamamlıqlardan ibarətdir. Bu cür zərflik və tamamlıqlar müəyyən bir cəhətdən (zaman, məkan, səbəb, obyekt, subyekt bildirməsilə) cümləni bütöv şəkildə əhatə etdiyi üçün aid olduğu üzvlə (adətən, xəbərlə) zəif əlaqələnir, əlaqələrində tam bir aydınlıq olmur, öz semantik aidliyinə görə bütün üzvlərə şaxələnir; məs.: *Mənsur kişi Bakıda olan günlər Sürəyyə otaqların divarlarına diqqətlə nəzər saldı.* (Ə.Vəliyev) *Salonda güllüş səsləri eşidildi* (H.Mehdi) - cümlələrindən birincisində *Mənsur kişi Bakıda olan günlər* birləşməsi cümlədəki bütün prosesə (Sürəyyənin nəzər salması, otaqlara nəzər salması, diqqətlə nəzər salması) aiddir və subyektin gördüyü işin zamanını bildirir. İkinci cümlədəki *salonda* sözü də bu cür geniş əhatə dairəsinə malikdir və bütövlükdə cümlədə ifadə olunan hadisənin yerini bildirir. Ona görə də bunlardan birincisi determinant zaman zərfliyi, ikincisi determinant yer zərfliyidir. Birinci misaldakı *otaqların divarlarına* birləşməsi bunlardan tamamilə fərqli bir üzv olub, hərəkətin bağlı olduğu qeyri-müstəqim obyektini bildirir, xəbərlə birləşərək, zəruri bir üzv kimi sintaqm əmələ gətirdiyi üçün cümlənin adı tamamlığıdır.

Determinant bir sözdən ibarət olduğu kimi, söz birləşməsindən də ibarət olur; məs.: *Yuxarıda saysız-hesabsız işıqlar eyni ahənglə sayrışırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Bir həftədən sonra Əhəd Yovşanlıya bir "Jiquli" göndərdi.* (İ.Məlikzadə) *Atlı xanəqahın həyatına girəndə çoxlu dərviş, tacir, cürbəcür yol adamları gördü.* (F.Kərimzadə)

Determinantlar əksərən cümlənin əvvəlində işlənir; məs.: *Dünyada cürbəcür insanlar var.* (Mir Cəlal) *Atası gedəndən bir il sonra Ağcanın anası sətəlcəmədən öldü.* (Mir Cəlal) *Sürü çiçəkli düzə yayılıb şirin otlayanda Şamxal kişi dərin fikrə getmişdi.* (Ə. Vəliyev) Determinant üzvlər cümlə daxilində işləndikdə həm sağ, həm də sol tərəfdəki üzvlərlə əlaqələnməli olur; məs.: *Ziyad kişi o ağacı cavanlığında əkmışdi.* (Ə.Əylisli) *Rəhim bəy oğlunu nahara gözləyirdi.* (H.Mehdi) Determinantlar aktu-

allaşdırma prosesində cümlənin sonunda da işlədir: *Çiçək açmaz, ot bitməzdi bu yerlərdə.*

Zərfliyin məna növləri içərisində daha çox zaman, yer, səbəb və məqsəd zərflikləri determinant kimi çıxış edir.

Determinant zaman zərfliyi: *Göydə tabaq-tabaq ulduzlar bir-birinə göz qırpdığı zaman xoruzlar ağız-ağıza verib qışqırdılar.* (Ə.Vəliyev) *Yaş artıqca Kəblə Salman kişinin pis yuxularının da sayı artırdı.* (Ə.Əylisli) *Möhsün əsgərliyə gedən ili Fikrətin altı yaşı vardı.* (Ə.Vəliyev) *Gələnlərin bahar o qəribə məzardan yabanı bir qızılgül qalxdı.* (İ.Əfəndiyev) Determinant yer zərfliyi: *Uzaqdan Sərvinazın səsi gəlirdi.* (Ə.Əylisli) *Cavan ular ağacı altında üzü gölə tərəf oturub tar çalır.* (İ.Əfəndiyev) *Mədəndə şiddətli bir yanğın vardı.* (H.Mehdi) Determinant səbəb zərfliyi: *Şamxal fərəhindən uşaq kimi sevinirdi.* (Ə.Vəliyev) *Üzməkdən qurbanın qarnının altı ağarmışdı.* (Ə.Vəliyev)

Bəzən eyni cümlədə müxtəlif determinant üzvlər (zaman və yer zərflikləri, zaman və səbəb zərflikləri, zərflik və tamamlıq və s.) işlənə bilər; məs.: *Hər payız çayın dikində o ağac çıraq kimi yanırdı.* (Ə.Əylisli) *Hər payız o ağacın hesabına Ziyad kişi cavanlaşırdı.* (Ə.Əylisli) *O zaman, cavan olduğumdan həkimə işim düşmürdü.* (Ə.Vəliyev)

Qeyd edilən misallardan birincisində zaman və yer zərflikləri, ikincisində zaman və səbəb zərflikləri, üçüncüsündə zaman zərfliyi, yer zərfliyi və tamamlıq blok halında determinant üzvlər kimi işlənmişlər.

Zərfliklərlə yanaşı, vasitəli tamamlıqlar da cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlanaraq, xəbərlə əlaqəni zəiflədir və determinant rolunda çıxış edir. Yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan, qoşma ilə işlənən tamamlıqların bir qismi determinant funksiyasını yerinə yetirir. Bu hal şəxssiz cümlələrdə özünü daha çox göstərir. Şəxssiz cümlələrin yönlük halda determinant tamamlığı cümlədə az qala mübtədaya bərabər funksiya daşıyır, mübtədə kimi, o da cümlədə subyekt vəzifəsini görür: *Mənə istidir.* *Bu uşağa soyuqdur.* *Səlimə söz deməli deyil.* *Mənə belə gəldi (ki, dərs qurtarıb)* və s. cümlələrdə tamamlıqlar mübtədə ilə müqayisə oluna bilər: *Mənə istidir - Mən istilənirəm.* Mübtədə kimi, bunlar da cümlənin qurulması üçün vacibdir - xəbər zonasının ifadə etdiyi iş və hadisə bütövlükdə həmin tamamlıqlara söykənir, tamamlıq-obyekt əlamətin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Lakin bunları mübtədə ilə eyniləşdirmək olmaz. Mübtədə ilə xəbər əlaqəsi cümlədə predikativliyin yaranmasına səbəb olur, lakin tamamlıq-determinantların predikativliyə dəxli yoxdur. Biz *Mənə istidir* de-

yə bildiyimiz kimi, həmin cümləni *Buna istidir, Ona istidir, Əhmədə istidir, Bizə istidir, Bu uşağa istidir* və s. şəkillərdə də qura bilirik. Bu cür cümlələrdə determinantla xəbər arasında zəif idarə əlaqəsi vardır. Determinant tamamlıqlar cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olmaqla semantik cəhətdən də fərqli səciyyə daşıyır.

Yerlik, çıxışlıq hallarında olan, qoşmalarla işlənən tamamlıqlar da əksərən cümlənin əvvəlində determinant kimi müşahidə olunur: *Məndə belə kitab yoxdur. Bizdən sənə ziyan gəlməz. Sizin üçün dağ da aran kimidir* və s.

Determinant üzvlərə mürəkkəb cümlələrdə də rast gəlirik. Mürəkkəb cümlələrdə belə üzvləri daha asan müəyyənləşdirmək olur, çünki determinant tamamlıq və zərflilər mürəkkəb cümlədə komponentlərin hamısına aid ortaqlı üzv kimi çıxış edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə determinantların rolu daha çoxdur. məs.: *Ancaq Madarın iyirmi yaşı tamam olan ili Közərməşin ürəyinə xal düşdü, Xeyrinin qırmızı yanağı saraldı.* (Ə.Vəliyev) *Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı.* (Ə.Vəliyev) *Hər daşının altında Bir şairin qəbri var, Min ananın səbri var.* (S.Vurğun) *Acından ürəyi bulanur, başı hərlənirdi.* (Ə.Vəliyev) *Bu yaralı səsi nə hava itirdi, nə torpaq boğdu, nə sular əritdi, nə də məsafə pozdu* (Mir Cəlal) - cümlələrində determinant zaman, yer, səbəb zərfliləri və tamamlıq tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir. Zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri ardıcılıq əlaqəsindən fərqləndirməkdə determinant zaman zərfliyinin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Uyğun şəkildə dilimizdə tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinə aid determinant zərflilik və tamamlıqlar da işlənir; məs.: *Elə həmin günlərdə məktəbə belə bir xəbər yayıldı ki, kolxoz uşaqlara saxlamaq üçün inkubator cücəsi verir.* (Ə.Vəliyev) *Ona nə xətər gəlsə, oradan toxuna bilər.* (Ə.Vəliyev)

Qeyd. Sadə cümlənin bütün üzvlərinə, mürəkkəb cümlənin bütün komponentlərinə "aid olma" prinsipi əsasında bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə bağlı olan ara sözləri və bir sıra ədatları da determinant hesab etmək olar; məs.: *Şübhəsiz, Xalq çəsməyə su içməyə gəlməmişdi.* (Ə. Əylisli) *Əlbəttə, mən yenə danışmaya bilərdim.* (Elçin) *Sözsüz, uşaqlar gələcək və biz onlarla görüşəcəyik - cümlələrində ara sözlər aid olma xüsusiyyətlərinə görə determinant üzvlərdən fərqlənir.*

Bəzən danışan və ya yazan şəxs cümlə strukturunda yer tutan bir sözün, ifadənin, birləşmənin mənası ilə kifayətlənməyərək, həmin söz, ifadə, birləşmə haqqında əlavə məlumat vermək, onu izah edib aydınlaşdırmaq məqsədi güdür və buna görə də cümləyə əlavə sözlər, birləşmələr daxil edir. *Əlavə* adlandırılan bu cür sözlər və birləşmələr izah edib aydınlaşdırdığı üzvdən sonra işlənir; məs.:

Aşağıda - şəhərin gur yerində akademiyanın yerləşdiyi binanın zərfləri qızıl kimi parıldayırdı. (İ.Əfəndiyev) *Mənim qəhrəmanım oxuyur bunu - Doğma anasının bu məktubunu.* (S.Vurğun) *Keçmiş günlər - Surxayı ilk dəfə gördüyü o bahar səhəri yadına düşdü.* (İ.Əfəndiyev) *Bu vətən mülkünü - bu laləzarı Bağrımə basıram öz anam deyər.* (S.Vurğun)

Bu misallardan əvvəlki üçündə ümumilik bildirən üzvlər - yer zərfliyi (*aşağıda*), tamamlıq (*bunu*) və mübtədə (*keçmiş günlər*) əlavələr vasitəsilə (*şəhərin gur yerində, doğma anasının bu məktubunu, Surxayı ilk dəfə gördüyü o bahar səhəri*) dəqiqləşdirilmiş, son cümlədə isə əlavənin (*bu laləzarı*) köməyi ilə vətən mülkünə danışanın məhəbbəti ifadə olunmuşdur.

Asılı olduğu üzvdən sonra gəlib, onu müxtəlif cəhətdən izah edib aydınlaşdıran sözlərə və birləşmələrə əlavə deyilir.

Əlavələrin aid olduğu üzv *əlavəli üzv* adlanır.

Əlavələrin bir qismi xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, əlavəli üzvdən aydın fasilə ilə ayrılır və xüsusiləşir; bir qismi belə fasilə ilə ayrılmaz və xüsusiləşmir; məs.: *O, sözünü qurtarmamış, cavan, uca-böy oğlan - trestin həmkarlar komitəsinin təzə sədri sözə başladı.* (Mir Cəlal) *Bədii ədəbiyyatda ancaq bədii kəlmələr işləmək lazım olduğunu sən, gənə şair, hamıdan əvvəl təyin etmişsən.* (Ordubadi) *Siz Hüsəməddin Səba xanımı tanıyırsınızmi?* (Ordubadi)

Bu misallardan əvvəlki ikisində əlavələr əlavəli üzvdən aydın fasilə ilə ayrılmış və xüsusiləşmişdir. Sonuncu misalda *Hüsəməddin* sözü bir əlavə kimi, *sən* sözündən əvvəlkilər qədər aydın fasilə ilə ayrılmamış və xüsusiləşməmişdir.

Bu cəhətlər nəzərə alınaraq, əlavələr iki növə ayrılır: *xüsusiləşən əlavələr*; *xüsusiləşməyən əlavələr*.

Xüsusiləşən əlavələr. Əlavələrin bu növünün aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır: fərqli intonasiya ilə tələffüz edilir; asılı olduğu üzvdən (əlavəli üzvdən) sonra işlənir və ondan aydın fasilə ilə ayrılır; istər temanın, istərsə də remanın əlavəsi olduqda aid olduğu üzvdən daha aydın nəzərə çarpdırılır; asılı olduğu üzvün qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edir; əlavəsi olduğu üzvün mənasını aydınlaşdırır, konkretləşdirir və onun mənasına bərabər məna ifadə edir; asılı olduğu üzvün suallarına cavab verir.

Əlavələr əlavəli üzvün qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edərək onunla şəxsə, kəmiyyətə və ismin halına görə uzlaşır. Məsələn, *Al geymiş Bakıda - bizim paytaxtda hər ulduz parlayır bir çəmən kimi* (S.Vurğun) - misralarında əlavəli üzv (*Bakıda* sözü) yerlik halda, üçüncü şəxsin təkində olduğu kimi, onun əlavəsi də (*bizim paytaxtda*) yerlik halda, üçüncü şəxsin təkindədir. Əlavənin əlavəli üzvlə bu cür uzlaşması tam uzlaşmadır.

Əlavə həmişə üçüncü şəxsdə olur. Ona görə də əlavəli üzv I və II şəxslərdə olduqda, əlavə ilə əlavəli üzv arasında ismin halına, kəmiyyətə görə uzlaşma olsa da, şəxsə görə uzlaşma olmur. Məsələn: *Bu axşam bizi - Azərbaycan nümayəndələrini rəsmi qəbul gözləyirdi* - cümləsində əlavəli üzv (*bizi* sözü) birinci şəxsin cəmində olduğu halda, əlavə (*Azərbaycan nümayəndələrini*) üçüncü şəxsin cəmindədir. Bu cür hallarda əlavə ilə əlavəli üzvün uzlaşması natamam olur.

Əlavənin semantik tutumu elədir ki, o, asılı olduğu sözü, ifadəni müəyyən cəhətdən izah edir, konkretləşdirir, onun haqqında əlavə məlumat verir, lakin eyni zamanda onun məna həcminə bərabər məna ifadə edir, eyni hədəfə işarə edir, nəticədə əlavəli üzvü başqa cür adlandırmış olur. *Günəş - təbiətin xeyirxah qızı Yerlərə enmədi kəhər atından* (S.Vurğun) - misralarında *təbiətin xeyirxah qızı* dedikdə yenə günəş nəzərdə tutulur.

Əlavəli üzv geniş məna ifadə etdikdə əlavə onun mənasını dəqiqləşdirir, konkretləşdirir; məs.: *Bu kiçik şəhər - karvansaray onların məhbəsi idi* (F.Kərimzadə) - cümləsində əlavə (*karvansaray*) şəhər sözünün məna həcmi daraldır, azaldır, adı karvansarayın bir ailənin nəzərində şəhər kimi təsəvvür edildiyi aydınlaşır.

Asılı olduğu sözün, birləşmənin sintaktik funksiyasına görə əlavələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar.

1. Cümlə üzvlərinin əlavəsi. Yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə cümlə üzvlərinin əlavəsi daha çox işlənir. Hər bir üzvün əlavəsi həmin üzvün mənasını izah edib aydınlaşdırır; aid olduğu üzvün əlavə səciyyələndirilməsi yolu ilə cümlənin məzmununu dolğunlaşdırır.

Bütün cümlə üzvlərinin əlavəsi olur.

Mübtədanın əlavəsi: *Fateh də, Polad da, onların üçüncü yoldaşları - pasport şöbəsinin rəisi də yedikcə qımışırdılar.* (S.Əhmədov) *Var olsun yaman günün yarağı - qaşlı xəncər!* (Mir Cəlal) *Əllərini göyə açan cavan, lakin ağsaç qadın - Sona bütün imkan və etiqadı ilə dua edirdi.* (Mir Cəlal) *Salman kişi evə qayıdanda nəvəsi - üç yaşlı Aqil onu qarşıladı.* (Mir Cəlal) *Qayınanam - Feyruzun anası çox yaxşı qadın idi.* (T.Kazımov) *Yaşasın səadət - o yaz səhəri!* (S.Vurğun)

Xəbərin əlavəsi: *Bu, Osmanın nəfəsidir - Yurdumuzun öz səsi-dir.* (S.Vurğun) *Medalyondakı şəkillərdən biri onun nəvəsi - Sonanın böyük oğlu, ikincisi isə öz qızı - arvadının bacısından olan uşağı idi.* (T.Kazımov) *-Kimsən, haralısan, danış, ay çoban! -Dağıstan əhliyəm -ləzgiyəm, qardaş.* (S.Vurğun)

Tamamlığın əlavəsi: *O, ölüm hökmlərini verməyəcəkdi. O hökmlər lazım olanda ikinci İsmayıldan - Xızırdan istifadə edəcəkdi.* (F.Kərimzadə) *Öz əlilə o yaratdı səudətini - Gözəl ömrün, gözəl eşqin hər nemətini!* (S.Vurğun) *Həssashıq, diqqət ona - Adilə xas idi.* (S.Əhmədov) *Lakin o gördüyü mənzərədən - xalqın ədalətə, həqiqətə tərəfdar durmağından çox şad oldu.* (Mir Cəlal) *Belə bir körpü tikmək ona - gənc mühəndisə hələ qismət olmamışdı.* (Mir Cəlal) *Adəti üzrə, Səkinə bir yerə gedəndə evin açarını qonşuya - Güllər xalaya verərdi.* (Mir Cəlal)

Zərfliyin əlavəsi; zaman zərfliyinin əlavəsi: *Şikayət etmərəm öz taleyimdən Ölüm ayağında - ən böyük darda.* (S. Vurğun) *Qışın oğlan çağında - yanvarın 11-də Nəriman xəstəxanada vidalaşib hissələrinə yola düşdü.* (Mir Cəlal); yer zərfliyinin əlavəsi: *Dağın meşəyə bürünmüş şisində - ən hündür yerində bir mil ucalırdı.* (S.Əhmədov) *Atlı cilovu buraxıb təpələrin arasındakı cığırlardan aşağıya - Pirsaat çayının vadisinə enirdi.*(F.Kərimzadə) *Xəyalına gətir bir an Bu boz dağlar qucağında - Ata-baba ocağında Qurduğumuz bir dənizi.* (S.Vurğun)

Hətta bəzən tərz zərfliyinin də əlavəsi olur: *Önündə bağçalar, bağlar salınmış, Torpağı "qanunla" - zorla alınmış.* (S.Vurğun)

Təyinin əlavəsi: *O, indi dördüncü, yəni axırıncı məktubu yazırdı. Bu il kəndimizin əməkçiləri normadan xeyli artıq, yəni min ton taxıl istehsal etmişlər.*

2. Xitabların əlavəsi: *Gül, ey nazlı vətən! - Odlar torpağı! Duz-çörək hazırla qəhrəmanlara!* (S.Vurğun)

3. İdarə və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrin birinci tərəfinin əlavəsi: *Oğul doğan, qız böyüdən Ağ birçəkli bir ananın - O müqəddəs qəhrəmanın Baş əyirəm önündə mən.* (S.Vurğun) *On dörd cahangirin - on dörd quldurun Basqın gürükləri çəkildi geri.* (S.Vurğun) *Budur, Kübranın - o qayğılı Qafqaz qızının alçaq divarlı həyəti mənim sağımdadır.* (Mir Cəlal) *O torpağın - Sarı yalın kimə mənsub olduğu mübahisəlidir.* (S.Əhmədov)

4. Fəli birləşmənin asılı komponentlərindən birinin əlavəsi: *Əsmər xala onu burada - Tamamın evində gördükdə təəccübləndi. Taleyin qisməti beləymiş, bunları - ürək döyüntülərini oxumaq ona qismət olmadı.* (T.Kazımov)

İsmi birləşmənin birinci komponentini təşkil edən tərkibin də daxilində belə əlavələr işlənə bilər: *Mən indi ömrümün hər səhərini sevimli bir adamı - səni görmək ümidi ilə açırım.* (T.Kazımov)

Əlavələr öz strukturuna görə də diqqəti cəlb edir - bir sözdən ibarət olduğu kimi, söz birləşməsindən də ibarət olur; məsələn: *Qızıl balığın əvvəlcə "bulyonu" - həlimi gəldi.* (S.Əhmədov) *Amma axşam düşən kimi buraya - Kürün sahilinə gələrdik.* (F.Kərimzadə) Nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunan bu cür əlavələr bir üzvə uyğun gəlir və müxtəsər əlavələr adlanır. Elə əlavələr də var ki, iki üzv həcmində olur; məs.: *Çəkməçi Trenqo - adi bir usta Parisdə şanlı bir kommunar oldu.* (S.Vurğun) *Hitler zəhər içdi. Yandı Rexstaq - Quzğunlar yatağı o qanlı yuva.* (S.Vurğun) Bu cümlələrdə əlavələr iki üzvə - təyin və mübtədaya uyğun gəlir. Bu cür əlavələr geniş əlavələr adlanır.

Qeyd. Əlavələrin quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşundan fərqlənir. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan üzvlər mürəkkəb olur. Məsələn: *Novruzun atası - Adil əmi müəllim idi* - cümləsində *Novruzun atası* mürəkkəb mübtədadır. Lakin *Adil əmi - Novruzun atası müəllim idi* - cümləsində həmin birləşmə (*Novruzun atası*) əlavə kimi müxtəsər hesab olunur. Əgər həmin cümləni: *Adil əmi - tələbə dostum Novruzun atası müəllim idi* - şəklinə işlətsək, əlavə geniş (mürəkkəb) olacaqdır, çünki həcm ctibarilə təyinə (*tələbə dostum*) və mübtədaya (*Novruzun atası*) bərabər olub iki üzv həcmindədir.

Bədii və elmi əsərlərin dilində bəzən bir sözün bir neçə əlavəsi olur; məs.: *Qoy var olsun Azərbaycan - Odlar yurdu, ana vətən!* (S.Vurğun) Bu cür əlavələrə *parallel* əlavələr deyilir.

Əlavə ilə əlavəli üzvlər eyni suala cavab verir və eyni üzvlə bağlı olur; bu cəhətlərinə görə həmçins üzvlərə oxşayır. Əlavəli üzvlə həmçins üzvlər arasında aşağıdakı fərqlər vardır:

- əlavə ilə əlavəli üzv eyni məfhumun müxtəlif ifadəçiləridir; ona görə də əlavə ilə əlavəli üzv arasına semantik cəhətdən bərabərlik işarəsi qoymaq olar; məs.: *Bu qaymaqçıçəklərinin ləçəklərini təbiət - zərgər ən son həddə qədər cilalamışdı* (F.Kərimzadə) - cümləsində *zərgər* dedikdə metaforik yolla yenə təbiət nəzərdə tutulur. Lakin həmçins üzvlər müxtəlif məfhumları - bir cins məfhumu altında birləşə bilən müxtəlif növ məfhumlarını bildirir; məs.: *Cariyələr, qulamlar, qullar və qara kənizlər bu gəncin qorxmaz bir adam olduğunu bildilər* (Ordubadi) - cümləsində həmçins mübtədalar (*cariyələr, qulamlar, qullar, kənizlər*) müxtəlif mənalar ifadə edir, ona görə də bunların arasına semantik cəhətdən bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz;

- əlavə ilə əlavəli üzv arasında aydınlaşdırıcı, izahedici fasilə olur, həmçins üzvlər isə sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir;

- həmçins üzvlər arasında və, əlavə ilə əlavəli üzv arasında *yəni* bağlayıcısını işlətmək olar. Bağlayıcıların yerini dəyişsək, mənə dəyişər və ya məntiqsizlik yaranar. Müqayisə et: *təbiət, yəni zərgər* (bir məfhum) - *təbiət və zərgər* (iki məfhum); *cariyələr, qulamlar, qullar və kənizlər* (dörd məfhum) - *cariyələr, qulamlar, qullar, yəni kənizlər* (bir məfhum).

Əlavə ilə əlavəli üzv mahiyyətə təyinlə təyinlənənə də yaxındır. Əlavələrin yerini dəyişib təyin kimi də işlətmək mümkündür; məs.: *Oturmuşdur Sarvan ilə Manya yanaşı - Bizim zəhmət dünyasının iki yoldaşı* (S.Vurğun) - misralarındakı əlavəni (*bizim zəhmət dünyasının iki yoldaşı*) təyin vəzifəsində də işlətmək olar: *Bizim zəhmət dünyasının iki yoldaşı (olan) Sarvan ilə Manya yanaşı oturmuşdur*. Və ya: *Mikrofondə Səlimovun - bölmə rəisinin səsi eşidildi - Mikrofondə bölmə rəisi Səlimovun səsi eşidildi*. (T.Kazımov) Elə buna görə də rus dilçilik ədəbiyyatında əlavələr təyinin bir növü hesab edilir. ¹¹

Əlavə ilə təyinin aşağıdakı fərqləri vardır:

- təyin təyinlənəndən əvvəl, əlavə əlavəli üzvdən sonra işlənir;
- təyin yalnız təyinin suallarına, əlavə isə hansı üzvün əlavəsidir-sə, həmin üzvün suallarına cavab verir (deməli, əlavələr bütün üzvlərin suallarına cavab verə bilər);

- təyinlə təyinlənən arasında adi fasilə, əlavə ilə əlavəli üzv arasında aydın fasilə olur;

- təyin təyinlənənin qrammatik əlamətlərini qəbul etmir, lakin əlavə əlavəli üzvlə ismin halına, kəmiyyətə və (bir çox hallarda) şəxsə görə uzlaşır;

- təyin xəbərin feli hissəsi ilə əlaqələnmir, əlavə üçün üzvün nə ilə ifadə olunmasının əhəmiyyəti yoxdur.¹²

Təyinin təyinlənəndən, əlavənin əlavəli üzvdən asılılığı məsələsi də maraqlıdır. Təyinlənəni atdıqda təyin özünü mühafizə edib saxlaya bilmir və cümlə pozulur; məsələn: *Birdən yuxarı dağlardan sərin külək əsdi* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində əvvəl təyinləri atıb təyinlənənləri saxlayaq: *Birdən dağlardan külək əsdi*; sonra da təyinləri saxlayıb təyinlənənləri ataq: *Birdən yuxarı sərin əsdi*. İkinci vəziyyətdə cümlənin mənası pozulur. Bu cür hallarda təyin substantivləşməklə fikrin ifadəsinə xidmət edə bilər: *Birdən yuxarıdan sərin külək əsdi*. Şübhəsiz, bu cür ifadə tərzi də həmişə mümkün deyil (*sərin külək əsdi* predikativ mərkəzində sifəti *sərin əsdi* şəklində isimləşdirmək olmur); digər tərəfdən, cümlə əvvəlki dolğunluğunu itirir, cümlədə qeyri-müəyyənlik güclənir. Buna bənzər əvəzetmə əlavə ilə əlavəli üzv arasında da mümkündür. Əlavəli sözü (üzvü) atdıqda əlavə əlavəlikdən çıxır, cümlə üzvünün yerinə keçir və cümlə üzvünə çevrilir, cümlə pozulmasa da, əvvəlki dolğunluqdan məhrum olur; məs.: *Bu təzə evlər Cəfər əminin sədrlik elədiyi vaxtlarda - əlli-əlli üçüncü illərdə tikilib* (İ.Hüseynov) - *Bu təzə evlər əlli-əlli üçüncü illərdə tikilib*. Lakin bu hal, yəni əlavənin əlavəli üzvün yerinə keçməsi və cümlə üzvünə çevrilməsi də həmişə mümkün olmur. Əlavə qayda üzrə həmişə III şəxsdə olur. Əlavəli üzv I və ya II şəxsdə, adlıq halda - mübtəda vəzifəsində olduqda xəbərlə əlavənin əlaqəsi kəsilmiş olur (çünki xəbər I və ya II şəxsdə olan mübtəda ilə uzlaşır) və nəticədə əlavəni əlavəli üzvün yerinə keçirmək mümkün olmur; məsələn: *Biz, Azərbaycan dilçiləri, hələ çox işləməliyik* - cümləsində *biz* sözünü atıb, əlavəni onun yerinə keçirmək və cümləni: *Azərbaycan dilçiləri hələ çox işləməliyik* şəklində qurmaq olmaz.

Əlavələrdən bədii və elmi əsərlərin dilində geniş istifadə edilir. Əlavələr aid olduğu sözlə ifadə olunan şəxsi, əşyanı, hadisəni zaman, məkan, keyfiyyət və s. cəhətdən yeni bir çalarda izah etməklə informasiyanı zənginləşdirir, aktuallaşdırır və daha aydın nəzərə çarpdırır.

Xüsusiləşməyən əlavələr. Əlavələrin bir qismi əlavəli üzvdən fasilə ilə ayrılır və xüsusiləşmir. Bu cür əlavələrin ən çox işlənən forması xüsusi isimlərdən sonra gələn *kişi, xanım, baba, nənə, müəllim, həkim, dayı, ağa, bəy, kirvə, şah* və s. tipli sözlərdir. Əsas vurğu xüsusi ismin üzərinə düşür, bu sözlər isə xüsusiləşən əlavələrdəki aydın fasilə olmadan, alçalan intonasiya ilə tələffüz edilir. Bu sözlər ümumilik bildirir, xüsusi isimlər öndə gəlməklə bu ümumiliyi konkretləşdirir; məsələn: *Bağışla, sözünü kəsirəm, Qurban əmi...* (İ.Hüseynov) *Cəfər əmi hara, həbsxana hara.* (İ.Hüseynov) *İçəri girəndə yekə bir siyahı qoyub əmiyin qabağına: başda da bizim bədbəxt Cəfər, Qurbanlının sədri İsgəndər kişi, Tahirlinin sədri Cəbrayıl kişi.* (İ.Hüseynov) *Bu şəhəri, deyilənə görə, Elxani hökmdarı Mahmud Qazan xan tikdirmişdi.* (F.Kərimzadə) *Nəhayət, o, İlyas bəyə kömək olaraq Xadim bəy Xülafəni göndərdi.* (F. Kərimzadə) *Səni and verirəm Yaşılxan dədənin goruna, özündən muğayət ol!* (İ.Məlikzadə) *Unudulmaz Ələm baba, salam!* (İ.Məlikzadə) *Lalə xanımın səbri tükənmiş, yuxusu ərsə çəkilməmişdi* (Ə.Vəliyev) və s. Rütbə, titul, sənət, peşə, qohumluq əlaqələri və s. bildirən belə sözlər həm xitablarla birlikdə, həm söz birləşmələrinin bir komponenti tərkibində, həm də asılı olduğu sözlə birlikdə bir üzv kimi işlənir. Xüsusiləşməyən bu cür əlavələr aid olduğu cümlə üzvü ilə birlikdə götürülür və onun quruluşuna təsir edir, asılı olduğu üzvün mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Ona görə birlikdə götürülür ki, qrammatik forma bunların vasitəsilə müəyyənləşir. *Gülgəz qarının oğlu Gürşad arxeoloq idi* (Ə. Vəliyev) - cümləsində əlavə (*qarı* sözü) yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edərək ismi birləşmə əmələ gətirmişdir və həmin birləşmə (*Gülgəz qarının oğlu*) Gürşad sözünün təyini kimi işlənmişdir.

Qeyd. Tarixən bir sıra mürəkkəb sözlər - *Babakəsi, Atakəsi, Minaxanım, Gülxanım, Əhmədağa, Güllübəyim, Sarabəyim, Nənəqız, Həsənqulu, Ağaxan, Əlişah* və s. bu cür əlavələrin söz kökündə daşlaşması yolu ilə əmələ gəlmişdir.¹³

Xüsusiləşməyən əlavələrin bir qismini məntiqi vurğu ilə tələffüz edilən şəxs əvəzliliklərindən sonra işlənən xüsusi isimlər və bir sıra

substantiv sözlər (*bədbəxt, yazıq, fəqir, zalım, axmaq, dəli, düşüncəsiz, zırrama, ağulsız* və s.) təşkil edir. Şəxs əvəzlilikləri ilə həmin sözlər arasında fasilə olmur və həmin sözlər alçalan intonasiya ilə tələffüz edilir; məs.: *Mən Züleyxa bu qisası yerdə qoymaram. Mən bədbəxt öz əlimlə öz evimi yıxdım* - cümlələrində *mən* sözü mübtədə, *Züleyxa, bədbəxt* onun xüsusiləşməyən əlavələridir.

Bunlardan əlavə, *alim-geoloq, akademik-katib, dilçi-etimoloq, nağıl-pyes* və s. kimi birləşmələrin ikinci komponenti də xüsusiləşməyən əlavə hesab olunur. Bunlar da aid olduğu sözlə birlikdə həm cümlə üzvü kimi, həm də söz birləşməsinin bir komponenti kimi çıxış edir. Məsələn: *Nağıl-pyesin müəllifi M.H.Təhmasib idi. Görkəmli dilçi-etimoloq Ə.M.Dəmirçizadə "50 söz" əsərini 1970-ci ildə çap etdirmişdir* və s.

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SIRASI

“Söz sırası” anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümlə üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Ara sözlərin, xitabların, köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yerindən həmin mövzulardan bəhs edilərkən danışıldığı üçün burada əsas diqqət cümlə üzvlərinə yetirilir.

Dünya dillərində söz sırasının iki mühüm funksiyası vardır: *sintaktik-semantik funksiya, üslubi funksiya*.

Sintaktik-semantik funksiya o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəzifəsi dəyişir. Azərbaycan dilində bu hal yalnız bir nöqtədə - mübtədə ilə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın münasibətində özünü göstərir: *Adam ayı öldürüb - Ayı adam öldürüb. At adam gördü - Adam at gördü*. Qoşmalı sözlərdə də bu hal mümkündür: *Rəna qardaşı üçün kitab aldı - Qardaşı Rəna üçün kitab aldı*. Bu xüsusiyyət daha çox çin dilinə aiddir.

Söz sırasının üslubi funksiyası o deməkdir ki, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikdə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənası dəyişmir, bu və ya digər üzv aktualaşdırılaraq daha qabarıq nəzərə çarpdırılır; məsələn: *Bu dəfə ona Lalə cavab verdi. Lalə bu dəfə ona cavab verdi. Lalə ona bu dəfə cavab verdi*.

Türk dilləri bu sonrakı qrupa daxil olan dillərdəndir.

Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə yeri cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olur və söz sırası normaları həmin iki cəhətə əsasən müəyyənləşir.

Söz sırasının qeyri-ekspressiv, ədəbi normaları vardır. Həmin norma-maya əsasən, əvvəlcə cümlənin nüvəsini təşkil edən üzvlərdən mübtədə, sonra xəbər işlədilir; məs.: *Yük maşını **getdi***. Məlumdur ki, müxtəsər cümlə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirilə bilər. Mübtədanın təyini adi halda xüsusiləşmədikdə mübtədadan əvvəl işlənir: *Tonyarımlıq yük maşını **getdi***. Danışan şəxsi hərəkətin istiqaməti maraqlandıra bilər. Bu zaman normalara müvafiq olaraq, yer zərfliyi mübtədə ilə xəbər arasında yerləşəcəkdir: *Tonyarımlıq yük maşını **körpüsəlanların çadırına tərəf** getdi*. Hərəkətin icra tərzini bildiren sözlər isə məntiqi vurğudan asılı olaraq yer zərfliyindən əvvəl də, sonra da işləne bilər: *Tonyarımlıq yük maşını **yanımızdan sürətlə** ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi*. Determinant zərfliklər isə əksərən cümlənin əvvəlində işlənir: ***Axşamçağı Adillə çadırın qapısında oturub çay içdiyimiz zaman** tonyarımlıq yük maşını yanımızdan sürətlə ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi*. (İ.Əfəndiyev) Dilin sintaktik quruluşundan danışılarkən bu cür sıra norma hesab olunur.

Canlı danışq dilində söz sırası normaları pozulmuş olsa da, nitqin ritmik-melodik axını, fasilə, vurğu fikrin düzgün başa düşülməsinə imkan yaradır. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

*Bədbəxt **mən** o kəsə deyərəm ki, bu beş qara günü ləzzətü damağ ilə keçirib baş gora aparmaya. Gördüm bizim həyətdə **bir** çox böyük ağac bitib. Bu saat İranda **neçə yüz** Sibirdən qaçmış dustaq var.* Ə.Haqqverdiyevin “Dağılan tifaq” pyesindən verdiyimiz bu misalların birincisində *bədbəxt* sözündən sonra edilən fasilə onu *mən* sözündən ayırır və *deyərəm* sözü ilə əlaqələndirir. İkinci misaldan zahirən belə anlaşıla bilər ki, həyətdə *bir neçə* (çoxlu) ağac varmış. Lakin mətndən aydın olur ki, yalnız bir ağacdən söhbət gedir: şifahi nitqdə *bir* sözündən sonra edilən fasilə onu *çox* sözündən ayırır və *çox böyük bir* mənası başa düşülür. *Gördüm bizim həyətdə çox böyük bir ağac bitib*. Sonrakı nümunədə *neçə yüz* sayı *Sibirdən qaçmış* sözlərinə deyil, *dustaq* sözünə aiddir və bunu şifahi nitqdə intonasianın köməyi ilə başa düşmək olur. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olub

“Dədə Qorqud”dan gəlir: *On iki bin qara donlu kafir ata bindi* - cümləsində *on iki bin* sayı *qara donlu* sözlərinə deyil, *kafir* sözünə aiddir: *Qara donlu on iki bin kafir ata bindi*. Yazıda bu cür cümlələrdə intonasiya, fasilə əlamətləri öz ifadəsini tapa bilmədiyindən anlaşılmaqlıq yarana bilər. Bu hal şifahi nitqdə məna fərqləndiricilik xüsusiyyəti ilə yanaşı, ifadəli-ekspressiv olması ilə də seçilir. Həmin cümlələrdən birincisində *o kəsə*, ikincisində *çox böyük*, üçüncüsündə isə *neçə yüz* sözlərinin fərqləndirilməsi üçün cümlələr bu cür qurulmuşdur. Nəzərə çarpdırılan sözlər aktual üzvlənmə əsasında tematik inkişafa səbəb olmuş, fikri irəlilətməmişdir.

Məlumdur ki, mətndə müəyyən məqsədlə işlədilən hər bir cümlə “məlum olan”ı bildiren və dilçilikdə “tema” adlandırılan çıxış nöqtəsinə və “yeni”ni bildiren, “rema” adlandırılan hissəyə malik olur. Rema məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir və cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edir. Cümlənin strukturu danışanın məqsədindən, tema və remanın cümlədə necə yerləşdirilməsindən asılı olur.

Adi halda cümlədə əvvəlcə “verilən”, sonra “yeni”, yəni əvvəlcə tema, sonra rema işlədilir. Məsələn, *Yük maşını getdi* - cümləsində *yük maşını* tema, *getdi* remadır, yəni *yük maşını* “məlum olan”ı, *getdi* sözü “yeni”ni bildirir.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi fərqlidir. Qrammatik üzvlənmə dedikdə, əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, cümlənin məlum beş üzvə - mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərfliyə ayrılması, aktual üzvlənməsi dedikdə isə cümlənin tema və remaya ayrılması nəzərdə tutulur. Bütün cümlələrdə aktual üzvlənmə müşahidə olunmur. *İlin ortaları idi. Hava isti idi* - kimi cümlələrdə məntiqi vurğu yoxdur və bu cür cümlələr tema və remaya ayrılır. Bunlar adi təsviri cümlələrdir və “yeni”ni bildirir. Lakin lazım gəldikdə bu cür cümlələrdə də aktualaşdırma mümkündür: *İlin ortaları idi. Hava isti idi*. (Ayn yox, ilin ortaları idi, ayrı şey yox, hava isti idi və s.) Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə, tema və remaya ayrılan cümlələr üzvlənən, tema və remaya ayrılmayan cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlandırılır.

Qrammatik üzvlənmə potensial sintaksisə, cümlənin qrammatik quruluşuna, aktual üzvlənmə isə suprasintaksisə, aktual sintaksisə aiddir. Qrammatik üzvlənmədə cümlənin üzvlərinin təbii ardıcıl düzülüşü öyrənilir. Bu cəhətə əsasən cümlədə əvvəlcə mübtəda, son-

ra xəbər işlənir. Cümlə geniş olduqda mübtədadan əvvəl onun təyini, xəbərdən əvvəl tamamlıq, zərflik və əgər ismi xəbər varsa, onun mümkün ola bilən təyini yerləşir. Məsələn: *Yağış yağır. Hava açıldı. Ağaclar yaşllaşır. Quşlar oxuyur. Qar yağırımı? Hava necədir?* və s. kimi müxtəsər cümlələrdə mübtəda və xəbərin qrammatik sırası normalara müvafiqdir. ***Çöl işindən yorğun qayıdan kəndli otların arası ilə axan bu sular da əl-üzünü yuyub bir qədər dincələrdi*** (İ.Əfəndiyev) - cümləsində əvvəlcə təyin və mübtəda, sonra tərz və kəmiyyət zərflikləri və xəbər işlənmişdir. Cümlənin qrammatik üzvlənməsində söz birləşmələri müəyyən qrammatik funksiya yerinə yetirir ki, bunlar aktual üzvlənməyə aid deyildir. Aktual üzvlənmə mənaferqləndiricilik xüsusiyyətinə görə cümlənin tema və remaya ayrılmasıdır. Tema cümlənin çıxış nöqtəsi kimi cümlənin əvvəlində, rema isə fikir ifadəsinin əsas məqsədini - “yeni”ni bildirməklə sonra işlənir. Bu hal - cümlənin komponentlərinin belə bir ardıcılıqla düzülüşü fikrin məntiqi ifadəsinə xidmət edir.

Aktual və sintaktik üzvlənmə uyğun gələ də bilir, uyğun gəlməyə də bilir. Cütlükəməli nəqli cümlələrdə mübtəda (mübtəda qrupu) temaya, xəbər (xəbər qrupu) remaya uyğun gəlir; məsələn: ***Taxtirəvanlar yola düşdü. Küçələrdəki qarovulların hərəsi bir bucağa qısılib mürgüləyirdi*** (Ordubadi) - cümlələrindən birincisində *taxtirəvanlar* mübtəda və temadır; *yola düşdü* - xəbər və remadır. İkinci misalda *Küçələrdəki qarovulların hərəsi* - təyin və mübtədadan, eyni zamanda temadan; *bir bucağa qısılib mürgüləyirdi* - zərflik və xəbərdən, eyni zamanda remadan ibarətdir.

Bəzən aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əksinə qurulur. Eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlə kommunikasiya məqsədindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə baxımından müxtəlif ola bilər. Bu, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılıdır: *Mən dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub yazdım* - cümlələrində “yeni” hər dəfə bir sözlə müəyyənləşir, lakin qrammatik üzvlər olduğu kimi qalır.

Bəzən mübtəda ilə xəbər öz yerini dəyişir, xəbər tema, mübtəda rema kimi çıxış edir. Bu zaman aktual üzvlənmə ilə sintaktik üzvlənmənin fərqlənməsi sintaktik vəzifənin dəyişilməsinə səbəb olmur; məsəl-

lən: *Danışır "Bakı"*. *Danışır "Araz"* kimi cümlələrdə *danışır* tema, *Bakı*, *Araz* remadır- məntiqi vurğu ilə fərqləndirilən, əlavə, yeni semantik yük daşıyan sözlərdir. Lakin mübtədə ilə xəbərin (mübtədə və xəbər qruplarının) yerdəyişməsi həmişə bu cür nəticələnmişdir. Bəzən bədi dildə, canlı danışq dilində xəbər (xəbər zonası) qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılmaq üçün mübtədədan (mübtədə qrupundan) əvvəl işlədilir, rema kimi, "yeni"ni bildirən vasitə kimi çıxış edir, mübtədə sonra işlənsə də, tema vəzifəsini yerinə yetirir; məsələn: *Kimdir gülən? Kim idi oxuyan. Çox namərddir bu dünya.* (Ə.Haqqverdiyev) *Öldürdü məni namərd oğlunun gülləsi.* (Ə.Haqqverdiyev) *Ayıltı məni evi yıxılmış.* (Ə.Haqqverdiyev) *Keçdi qara qış.* (S.Vurğun) *Azaddır dilin.* (S.Vurğun) *Sağalır yavaş-yavaş yaraları vətənin.* (S.Rüstəm) *Bizik son ağası Azərbaycann.* (S.Vurğun) Bu misallarda fərqləndirilən üzvlər rema, qalan üzvlər temadır və bu cür ayrılma məntiqi vurğu ilə bağlıdır.

Cümlədə determinant ola bilər. Bu cür hallarda sintaktik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin qarşılıqlı əlaqəsi bir qədər də mürəkkəbləşir. Məsələn: *Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri Əmir öz müqəddəratının nə cür həll ediləcəyi barədə düşünürdü* (Ordubadi)- cümləsində *Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri* determinant zaman zərfliyi, *Əmir* mübtədə, *düşünürdü* - xəbər, *öz müqəddəratının nə cür həll olunacağı barədə* - sözləri vasitəli tamamlıqdır. Həmin cümlədə determinant və mübtədə temadan, xəbər qrupu remadan ibarətdir.

Tema və remanın tərkibinə, nitq hissələri ilə ifadəsindən və mənasından asılı olmayaraq, hər bir cümlə üzvü daxil ola bilər. *Mən ona geri dönməyə və dayanmağa icazə vermədim* (Mir Cəlal) - cümləsində *mən* sözü mübtədə və temadır, qalan sözlər xəbər qrupuna daxildir və remadır.

Subyekt işi müəyyən obyekt üzərində icra etməli olduqda həmin obyektin dildə ifadəsi üçün tamamlığa ehtiyac olur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların yeri sabitdir və onlar bir qayda olaraq, təsirli feli xəbərin yanında işlənir; məs.: *Ürəyi heç nə istəmirdi. Kim isə limon doğrayırdı. Sən nə danışsan?* və s. Təsirli feli xəbər-lə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın arasına müstəqil söz daxil ola bilmir. Nadir hallarda tərəflər yerini dəyişə bilər: *Divara yax təzək, elə qeyrət, gavur qızı.* (Sabir) *Təndir qala, bişir çörək, aş, ət, gavur qızı.* (Sabir) Cümlədə bir vasitəsiz və ya vasitəli tamamlıq

olduqda mübtəda ilə xəbər arasında yerləşir: *Mən davanızı ayırd edərəm. Cavanşir səsinə ucaldı.* (H.Mehdi) *Şeypur səsləri hamını çağırdı.* (H.Mehdi) *Cavanşir atası ilə razılaşmadı.* (H.Mehdi) Bu cür cümlələrdə tema - rema ardıcılığı da gözlənməmiş olur. Tamamliq determinant rolunu oynadıqda cümlənin əvvəlində işlənir, məntiqi vurğu mübtədanın üzərinə düşür: *Əntəzadəni özüm yolu salacağam.* (Mir Cəlal) *Bunu Əhməd də hiss edirdi* və s.

Cümlədə həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamliq olduqda, adi normalara uyğun olaraq, mübtəda ilə xəbər arasında əvvəl vasitəsiz, sonra vasitəli tamamliq işlənir: *Bu adam məni öz hərəkətlərinə alışdırırdı. O, dərs kitablarını mənə tapşırırdı.* Məntiqi vurğu bu sıranı dəyişməyə səbəb olduqda rema da dəyişmiş olur: *O, mənə dərs kitablarını tapşırırdı.*

Vasitəsiz və vasitəli tamamliqlar xəbərlə inversiyaya uğrayaraq cümlənin sonuna keçdikdə məntiqi vurğu qəbul edərək rema vəzifəsini yerinə yetirir; məs.: *Dünən yaxamın, ətəyimin qızıllarını söküüb vermişəm kişiyə.* (Ə.Haqqverdiyev) *Tezliklə zəhrimarin qayıdar özünə.* (Ə.Haqqverdiyev) Bu cür hallarda məntiqi vurğu xəbərin üzərində də qala bilər: *Ver mənim imarətlərimi.* (Ə.Haqqverdiyev) *Rəhm eylə bizə, kömək eylə bizə.* (Ə.Haqqverdiyev) Vurğu xəbərin üzərinə düşsə də: tamamliqla xəbərin inversiyası ekspressiv-üslubi səciyyə daşıyır.

Zərflilər də xəbər zonasına aid olduğundan adətən mübtəda ilə xəbər arasında işlənir; məs.: *Dostum mülayim səslə dedi:* (H.Mehdi) *Məruzə gecə yarımadaq davam edəcəkdir.* (Mir Cəlal) *Oğlan ətrafına baxındı.* (İ.Əfəndiyev) *Camaat klubda toplaşmışdı.* (Mir Cəlal) *Mən çox utanırdım.* (Mir Cəlal) *Mən əllərimi görüşməyə, salamlamağa hazırladım.* (Mir Cəlal) Zaman və yer zərfliləri determinant rolunda çıxış etdikdə cümlənin əvvəlində işlənir: *Vağzalda orkestr səsləndi. Sabah mən evdə olmayacağam.* Bu ümumi qayda aktuallaşdırma ilə bağlı dəyişə də bilər: *Orkestr vağzalda səsləndi. Evdə olmayacağam mən sabah.*

Müxtəlif zərflilər birlikdə işləndikdə tərkiblərlə ifadə olunanlar cümlənin əvvəlində yerləşir. Bu hal dildə təbii yaranmışdır və başqa üzvlərin tərkib mühitinə düşməməsi üçündür: *Ağac çox uca olduğundan yerə tullananda, yəqin ki, ayının beli sınımışdı.* (İ.Əfəndiyev) *Bir neçə dəqiqə keçməmiş, qapı yavaşca açıldı.*

Canlı və bədii dildə zərflilər inversiyaya uğrayaraq cümlənin sonuna keçdikdə aktuallaşır: *Budur, mən 8 ildən artıqdır ki, getmişəm İrana.* (Ə.Haqqverdiyev) *Gərək bu gün İmamverdinin qızı qayıtsın atasının evinə.* (Ə.Haqqverdiyev) *Dustağ kimi qalmışam dörd divarın arasında.* (Ə.Haqqverdiyev)

Təyin cümlənin hansı üzvünə aid olursa, onun yanında - əvvəlində işlənir: *Əkbərin canındakı qorxu daha da şiddətləndi.* (Mir Cəlal) *Nazik gövdəli uzun şam ağacları ətrafa məstedici ətir yayırdı.* (H.Mehdi)

Canlı danışmaq dilində bəzən təyinlə təyinlənən arasına başqa sözlər daxil ola bilər və bu cür hallarda fasilə, vurğu fikrin düzgün anlaşılmasına kömək edir; məs.: *Bu saat iki yüz iyirmi beş manat cibimdə pul, keyfim də gecələr ulduza hüriir!* (Ə. Haqqverdiyev) - cümləsində *iki yüz iyirmi beş manat* sözləri *cibimdə* sözüne deyil, *pul* sözüne aiddir.

Ədəbi normalara uyğun olaraq, təyin təyinlənənlə, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq təsirli feli xəbərlə, bir çox zərflilik növləri (tərz, zaman, səbəb, dərəcə və s.) xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur və aid olduğu üzvdən əvvəl işlənir; məsələn: *Bürclər ucaltmışdılar, tağlı darvazalar hörmüşdülər, işıqsız zindanlar qurmuşdular.*(F.Kərimzadə) *Buludlara ilişib onları yun əlçimi kimi parçalayan qala da buz kimi soyuq idi.* (F.Kərimzadə) *İsmayıl əlini atan kimi qapı səssizcə açıldı.* (F.Kərimzadə) Bu cür sıra normal sıradır və belə cümlələrdə tema və rema ardıcılığı da gözlənməmiş olur. Canlı danışmaq dilində, bədii dildə tərəflər inversiyaya uğradıqda, asılı tərəf əsas tərəfdən sonra işləndikdə cümlədə emosionallıq artmış olur; məs.: *Baxıb hünərinə saz tutanda mən Açılır gül kimi camalın sənini!* (S.Vurğun) *Şerimi gül kimi düz Səhər-səhər yaxana!* (S.Vurğun) Bu cür hallarda məntiqi vurğu xəbərin üzərinə düşür, rema - xəbər fikrin inkişafına kömək edir.

İdarə əlaqəli üzvlər inversiyaya uğrayaraq xəbərdən sonra işləndikdə emosionallıq, ifadəlilik güclənmiş olur, tamamlıq və zərflilər aktuallaşır; məs.: *Asta-asta göz yaşın Axdı Kürdə, Arazda.* (S.Vurğun) *Gün aşıqdır üzünə, Ay həsrətdir gözünə.*

Yanaşma və idarə əlaqələrindən fərqli olaraq, uzlaşma əlaqəsində əsas tərəf - mübtəda asılı tərəfdən əvvəl işlənir və tema-rematamamlığına uyğun gəlir: *Bir aya yaxın çəkən yağışlar bir gecə qara çevrildi.*(F.Kərimzadə) *O, atdan düşdü. Xidmətçi atı çəkib apardı.* (F.Kə-

rimzadə) Bu xüsusiyyət uzlaşma əlaqəli birləşmələrə də aiddir: *Mənim ən böyük, ən ətirli qızıl gülüm sənsən.* (F.Kərimzadə) *Cüneydin ölümünü onlar da yaddan çıxarmamışdılar.* (F.Kərimzadə) Bu cür sıra obyektiv, neytral sıradır.

Mübtədə ilə xəbərin inversiyası cümlənin emosional təsirini artırır, nəticədə tema və rema da yerini dəyişir: xəbər tema, mübtədə rema kimi çıxış edir. Lakin məntiqi vurğu xəbərin (xəbər zonasının) rema funksiyasının mühafizəsinə səbəb ola bilər; məs.: *Sənmişən ömründə hiylə bilməyən?* (S.Vurğun) *Bəsti! Qələm çəkdik o günlərə biz.* (S.Vurğun) Bu cür hallarda tema - rema ardıcılığı pozulur, xəbər “yeni”ni bildirir, emosionallıq, mənaferqləndiricilik güclənir. Emosionallığın güclənməsi özünü uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəflərinin inversiyasında da göstərir: *Gözümdə canlanır xəyalın sənin, həyata başqadır sualın sənin! Şairə bənzəyir bu halın sənin!* (S.Vurğun) İnversiya semantik və üslubi-ekspressiv əhəmiyyətə malikdir, obyektiv sıradakı neytrallığı aradan qaldırır, subyektiv münasibəti gücləndirir. Düz və əks sıra üslubi keyfiyyətin zəifliyi, güclülüyü ilə fərqlənir.

Əks sıra - inversiya nəticəsində tema və remanın hissələri qarışa bilir, biri digərinin içərisinə daxil olur.

CÜTTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Baş üzvlərin hər ikisinin iştirakı ilə qurulan sadə cümlələrə *cüttərkibli* cümlələr deyilir.

Cüttərkibli cümlələrdə adətən fikir predmeti mübtədə və ya mübtədə qrupu şəklində, fikir predmetinin hərəkət və əlaməti xəbər və ya xəbər qrupu şəklində ifadə olunur. Hər iki baş üzvün iştirakı ilə formalaşdığı üçün bu cür cümlələr cüttərkibli hesab olunur; məs.:

Dağlar onun gözəlliyinə heyran qaldı. Çiçəklər ona qibtə etdi. Aşıqlar hüsnünə dastan dedilər. Sorağı ellərə yayıldı. İgidlər dərdə düşdü. (İ.Əfəndiyev) *Hüseyn Lələ bəy gəlib oturdu. Oturan kimi xidmətçi aftafa-ləyən gətirdi. O, əllərini yudu. Dədə bəy bütöv bişirdikləri qoyunun budunu dişinə çəkirdi. Lələ göy şirli nimçəsinə düyü çəkdi.* (F.Kərimzadə)

Cümlənin qrammatik əsasını təşkil edən hər iki baş üzvün iştirakı ilə qurulan bu cümlələr cüttərkibliyədir.

Cüttərkibli cümlələrdə əksərən mübtədə məntiqi subyektə, xəbər məntiqi predikata uyğun gəlir. Cümlə genişlənmiş olduqda iki qütbə, iki zonaya - mübtədə və xəbər zonalarına ayrılır. Mübtədə ona aid olan üzvlə - təyinlə birlikdə mübtədə zonasını (və ya mübtədə qütbünü), xəbər ona aid olan üzvlərlə - tamamlıq, zərflik və təyinlə birlikdə xəbər zonasını (və ya xəbər qütbünü) əmələ gətirir. Məsələn: *Buldozerin üstündə oturmuş oğlan parçalanıb yolun ortasına tökülmüş iri-iri daşları maşının qabağı ilə itələyib uçurumun kənarına gətirirdi* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində *buldozerin üstündə oturmuş oğlan* mübtədə zonası, qalan hissə xəbər zonasıdır. Belə cümlələrdə subyekt mübtədə zonasına, predikat isə xəbər zonasına uyğun gəlir.

Cüttərkibli cümlələrdə mübtədə (və mübtədə zonası) adətən “verilən”i, xəbər (və xəbər zonası) “yeni”ni bildirir, yəni söhbətin

predmeti mübtədə və mübtədə zonası vasitəsilə, yeni məlumat isə xəbər və xəbər zonası vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn: *Onun atası Xədicəbanu yer üzündəki arvadların ən xoşbəxtidir* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində *onun atası Xədicəbanu* “verilən”, *yer üzündəki arvadların ən xoşbəxtidir* - “yeni” dir.

Bəzən xəbər zonasına aid olan bir söz öz yerini dəyişərək digər zonada yerləşə bilər; məs.: *Gələn bahar o qərib məzardan yabanı bir qızılgül qalxdı* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində determinant zaman zərfliyi (*gələn bahar*), yer zərfliyi və onun təyini (*o qərib məzardan*) mübtədə zonasından əvvəl işlənmişdir.

Cüttərkibli cümlələr dildə ən çox işlənən cümlə növüdür, ona görə də bədi əsərlərin dilində böyük üstünlük təşkil edir. Məsələn: *Bu eyvandan Karvan yolu, Mil düzü aydın seçilirdi. Buradan baxanda Şuşanın şişləri, Kirsin ağ çalması başı görünürdü. Həmidə bu eyvana çıxanda daima xatirələri çözlənirdi. Qarsa üz tutan toy karvanı hər dəfə gözünün önünə gəlirdi. Elə bil, gəlin faytonunda elə indi gedirdi...* (B.Bayramov) Bu sintaktik bütövün tərkibinə daxil olan bütün cümlələr cüttərkibliyədir. Bu hal - sintaktik bütövün əsasını cüttərkibli cümlələrin təşkil etməsi bədi dildə onun kəmiyyət və keyfiyyətə üstünlüyünü nümayiş etdirir.

Cüttərkibli cümlələrin qurulma şərtləri aydındır: hər iki baş üzvün iştirakı vacibdir. Lakin bəzən təkrara yol verməmək, fikri sadə, səlis və yığcam ifadə etmək üçün cümlələrin mübtədəsi buraxılır, mübtədə bilavasitə cümlədə iştirak etmir. Belə cümlələr təkərkibli deyil, cüttərkibli hesab olunur, çünki bu cür cümlələrin buraxılmış mübtədəsini mətnə əsasən asanlıqla bərpa etmək olur; məsələn: *Həmidə xanım Mirzənin hərəkətinin artdığını duydu. Kişinin yanaqlarında, gözlərində qızartı sezdi* (B.Bayramov) - cümlələrindən ikincisində mübtədə işlənməmişdir, lakin onu birinci cümlə əsasında asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Aydındır ki, həmin cümlənin də mübtədəsi “*Həmidə xanım*”dır, lakin təkrara yol verməmək üçün işlədilməmişdir. Bu cür cümlələr cüttərkibli yarımqıq cümlələrdir. Bədi əsərlərin dilində cüttərkibli cümlələrin bu növünə daha çox təsadüf edilir. Bu hal yersiz təkrara yol verməmək prinsipi ilə, bədi əsərin dilinin gözəlliyi, səlisliyi, bədiiliyi, sadə və yığcamlığı ilə bağlıdır; məsələn: *Həkim ayağa qalxdı. Üzünü Əhməd həyın böyük çərçivədəki portretinə çevirdi. Səcdə edər kimi baxdı və dünyadan çox narahat, nigaran getmiş ata-*

ya *sanki təminat verdi* (B.Bayramov) - cümlələrindən yalnız birincisində mübtədə (*həkim*) işlənmişdir.

Bu cür cümlələrin cüttərkibli olmasına heç kəsdə şübhə yoxdur. Lakin bu cür quruluş modelləri içərisində elələri də var ki, dilçilərin onlara baxışları müxtəlifdir.

Yuxarıdakı cümlələrdə buraxılmış mübtədə (*Həmidə xanım, həkim*) III şəxsin təkindədir. I və II şəxslərin tək və cəmində olub *mən, sən, biz, siz* sözləri ilə ifadə olunan mübtədalar da buraxıla bilər və bu cür cümlələr dildə daha çox işlədilir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: *Ovçuluğa meyil saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım.* (S.Vurğun) *Baş qaldırıb el üzünə baxa bilmərik. Ağbirçəyin sözünü nahaq sındırdın, bala.* (B.Bayramov) *Demək, bizim mürəbbələri bəyənmirsiniz?* (B.Bayramov) Bu cümlələrdə *mən, sən, biz, siz* sözlərindən ibarət olan mübtədalar işlənməmişdir. Belə cümlələrin cüttərkibli və ya təkərkibli olması barədə türkologiyada müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi alimlər belə cümlələri "təkərkibli müəyyən şəxslə cümlələr" adlandırır. Təkərkibli cümlələrdə olmayan baş üzvü bərpa etmək qeyri-mümkündür. Lakin qeyd etdiyimiz cümlə tiplərində *mən, sən, biz, siz* sözlərini bərpa etmək heç bir çətinlik törətmir. Ona görə də əksər dilçilər bu cür cümlələri, doğru olaraq, cüttərkibli cümlələr sırasına daxil edirlər. Üçüncü şəxs bütün canlı və cansız varlıqları əhatə etdiyindən həmin şəxsədə olub buraxılmış mübtədaları yalnız mətnə əsasən dəqiq müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, *Gedir!* - cümləsinin mübtədalarını mətni və ya situasiyanı nəzərə almadan dəqiq müəyyənləşdirmək olmaz. Odur ki bu cür cümlələr yarımçıq sayılır - *cüttərkibli yarımçıq cümlə* hesab olunur. Birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində olan mübtədalar buraxılmış olduqda onların bərpası üçün mətnə ehtiyac olunur, həmin sözlər (*mən, sən, biz, siz* sözləri) cümlənin özündən - öz xəbərinə əsasən bərpa olunur. Bu cür cümlələrdə buraxılmış mübtədə dil ilə təfəkkür arasında hazırdır, ona görə belə cümlələr yarımçıq sayılmır, *cüttərkibli bütöv cümlə* hesab olunur.¹⁴ Aşağıdakı cümlələr də eyni tiplidir: *Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların.* (H.Arif) *Məndən şər istə, möhür istəmə!* (H.Arif) *Qəm çəkmə, gülüm! Sənə dağ çiçəkləri ilə bəslənmiş əmliklər gətirəcəyəm* (İ.Əfəndiyev) və s.

Məktəb dərslərinə də bu cür cümlələr cüttərkibli cümlə kimi daxil edilmişdir.¹⁵

Cüttərkibli cümlələr quruluşca *müxtəsər* və *geniş* olur. Müxtəsər cüttərkibli cümlələr yalnız baş üzvlərdən ibarət olur; məsələn: *Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi.* (İ.Əfəndiyev) *Qapı döyüldü.* (B.Bayramov) *Athılar Həmidənin dayısıgildə idilər.* (B.Bayramov)

Müxtəsər cüttərkibli cümlələrin quruluş modelləri baş üzvlərin ifadə vasitələrinə görə müxtəlif olur. *Göl gülümsəyirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Mən yıxılıram.* (İ.Əfəndiyev) *Q, səhər geyimində idi.* (İ.Əfəndiyev) *Onların hər ikisi bəxtiyar idi* (İ. Əfəndiyev) - cümlələrini “*isim + şəxslı fel*”, “*əvəzlik + şəxslı fel*”, “*əvəzlik + ismi birləşmə*”, “*ismi birləşmə + sifət*” şəklində sxemləşdirmək olar. Bunları _____ kimi şərti işarə ilə də göstərmək olar. “Mübtəda + xəbər” quruluşlu bu cümlələrin hamısında əvvəlcə “məlum olan”, “verilən”, sonra “yeni” ifadə olunmuşdur. Vəziyyətdən, situasiyadan asılı olaraq, bunlar öz yerlərini dəyişə də bilər: *Səhər geyimində olan o idi. Bəxtiyar olan onlar idilər.*

Bəzən müxtəsər cüttərkibli cümlənin baş üzvləri ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunur, cümlənin həcmi böyüyür, cümlə zahirən geniş cümləyə oxşayır, lakin müxtəsər olaraq qalır; məsələn: *Var olsun dövrünü belə yaradan!* (S.Vurğun) *Məni gördüyünüz belə bir dəhşətli vəziyyətə salan sənənin əməllərinədir* - cümlələri yalnız baş üzvlərdən ibarətdir.

Cüttərkibli cümlələr sadə cümlənin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən cümlə tipidir. Bu cür cümlələr feli və ismi xəbərlı, təsdiq və inkar ola bilər.

Cüttərkibli cümlələr ikinci dərəcəli üzvlər hesabına genişlənilir; məs.: *Gənc həkim sözə başladı.* (İ.Əfəndiyev) *Xəstə göz qapaqlarını qaldırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Biz çardaqda oturmuşduq.* (İ.Əfəndiyev) *Biz hələ də susurduq. Qulaqlarım şiddətlə cingildəyirdi* (İ.Əfəndiyev) və s. Bu cümlələr baş üzvlərə aid olan təyin, tamamlıq və zərflıklər hesabına genişlənmışdir.

“Verilən”in və “yeni”nin məqsədəuyğun nəzərə çarpdırılması üçün cümləni genişləndirən üzvlərin yeri dəyişdirilərək cümlənin əvvəlinə və ya sonuna keçirilir; məs.: *Otağa xəstə daxil oldu.* (İ.Əfəndiyev) *Bu ağacları anam özü əkib?* (İ.Əfəndiyev) *Yolda olmuşam mən dünən.* (T.Hüseynov) Birinci misalda *otağa* “məlum olan”, *xəstə daxil oldu* “yeni”dir; ikinci misalda eyni nisbətdə *bu ağacları* - *anam*

özü əkib sözləri də “verilən”lə “yeni”ni bildirir; son misalda mübtəda və zaman zərfliyi (*mən, dünən*) “məlum olan”ı, yer zərfliyi və xəbər “yeni”ni bildirir.

Geniş cüttərkiibli cümlələrdə mübtəda və xəbərlə birlikdə ikinci dərəcəli üzvlər (vasitəsiz və ya vasitəli tamamlıq, təyin və zərfliyin hər bir növü) tək-tək işlənə bilər; eyni strukturda (mübtəda və xəbərin olması ilə) ikinci dərəcəli üzvlər iki-iki, üç-üç və daha çox sayda işlənə bilər və, nəhayət, cüttərkiibli geniş cümlələr bütün ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə də qurula bilər; məsələn:

Xədicə xəbərsiz-ətərsiz yoxa çıxandan təxminən iki ay sonra Xan atası Səlimdən belə bir məktub aldı. (T.Kazımov)

Sadə geniş cümlənin 100-dən artıq quruluş modeli mövcuddur. Bunlardan nümunə üçün bir neçəsini qeyd etmək olar:

təyin + mübtəda + xəbər;

mübtəda + təyin + ismi xəbər;

mübtəda + vasitəsiz tamamlıq + xəbər;

mübtəda + vasitəli tamamlıq + xəbər;

mübtəda + tərz zərfliyi + xəbər;

mübtəda + zaman zərfliyi + xəbər;

mübtəda + yer zərfliyi + xəbər;

mübtəda + səbəb zərfliyi + xəbər;

mübtəda + məqsəd zərfliyi + xəbər;

mübtəda + şərt zərfliyi + xəbər;

mübtəda + qarşılaşdırma zərfliyi + xəbər;

mübtəda + miqdar və ya dərəcə zərfliyi + xəbər və s.

“Təyin + mübtəda + vasitəsiz tamamlıq + xəbər”, “təyin + mübtəda + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + xəbər”, “təyin + mübtəda + vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + tərz zərfliyi + xəbər” və s. quruluş modelləri digər ikinci dərəcəli üzvlərin hər birinin iştirakı ilə çox müxtəlif şəkildə təkrar oluna bilər.

Baş üzvlərlə ikinci dərəcəli üzvlərin bu cür əlaqəsi sadə geniş cümlə modellərinin rəngarəngliyini üzə çıxarır.

TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏR

QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cüttərkibli cümlələrdən fərqli olaraq, təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən yalnız biri əsasında formalaşır. Digər baş üzvə ehtiyac olmur. Məsələn: *O zaman bahar idi. Aydınlıq gecəydi.* (İ.Əfəndiyev) *Qaranlıq, sakitlik, yalnızlıq idi.* (Mir Cəlal) *Qarasu çayına Gursu deyirmişlər. Gursu çayının vadisində yaşayan Odərlərə Ərey deyirmişlər.* (İ.Hüseynov) *Yeyənə, içənə, aldığı qoltuğuna vurana, vaqonda gözləyənə, sevgilisində meyvə aparana bax!* (Mir Cəlal) Bu cümlələr baş üzvlərdən yalnız xəbərin iştirakı ilə qurulmuşdur. Mübtədə yoxdur və onun bərpası mümkün deyildir. Mübtədə bərpa etsək, bu quruluşu ilə yanaşı, semantikasında da fərq əmələ gələr. Xəbəri üçüncü şəxsin təkində olan əvvəlki üç cümlədə mübtədə təsəvvürü qətiyyəən yoxdur. Xəbəri üçüncü şəxsin cəmində və ikinci şəxsin təkində olan sonrakı üç cümlədə mübtədə təsəvvürü var, lakin qeyri-müəyyən və ümumi şəkildədir, ona görə də həmin cümlələrə mübtədə artırısaq, onların mənasını daraltmış olarıq.

Baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrə təktərkibli cümlələr deyilir

Təktərkibli cümlələrin aşağıdakı növləri vardır:

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr;

Ümumi şəxslı cümlələr;

Şəxssız cümlələr;

Adlıq cümlələr.

Bunlardan əvvəlki üçü xəbər əsasında formalaşır - yalnız xəbərdən, yaxud da xəbərdən və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur; məs.: *İlin sonudur. Bizə mərkəzdən yazırlar. Günü günə satmazlar. Mən evə çatanda axşam idi.* Sonuncusu mübtədə və mübtədə zonası əsasında formalaşır, predikativlik real dil vasitələri ilə deyil, intonasiya ilə yaradılır; məs.: *Yaşıl meşə. Uca çinar. Çəmənlik...*

Əvvəlki üçü mürəkkəb cümlə tərkibində iştirak edir, sonuncusu iştirak edə bilmir.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr də öz aralarında fərqlənir. Bunların bir qisminə işin icraçısı bir və ya bir qrup qeyri-müəyyən şəxsdən ibarət olur (qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr), bir

qismində isə hər yerdə, həmişə, hamıya aid olan iş və hadisələr öz ifadəsini tapır (ümumi şəxslı cümlələr). Bu cür cümlələrdə danışanı və dinləyəni işin kim tərəfindən icra edildiyi deyil, iş özü, hadisə, proses maraqlandırır. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin digər bir qrupunda isə xəbərdən kənarında subyekt, icraçı (mübtəda) olmur və təsəvvür də edilmir (şəxssiz cümlələr).

Qeyd. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrin adları onların hər birinin öz subyektinə münasibəti ilə bağlı müəyyənləşib. “Cüttərkibli cümlə” termini daha çox “şəxssiz cümlə” termini ilə əkslik təşkil edir. Bu cəhəti əsas götürsək, cüttərkibli cümlə başqa sözlə *şəxslı cümlə* deməkdir. “Cüttərkibli cümlə = şəxslı cümlə” tezisində əsasən cüttərkibli və təktərkibli cümlələri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

Şəxslı (cüttərkibli) cümlə.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə.

Ümumi şəxslı cümlə.

Şəxssiz cümlə.

Göründüyü kimi, əvvəlki üç cümlə tipi (şəxslı, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı) bir-birinə çox yaxındır. Bunlardan ikisi ona görə təktərkibli sayılır ki, şəxs (subyekt) var, lakin konkret deyil, qeyri-müəyyən və ya ümumidir. Deməli, bunlar normal cüttərkibli cümlələrdən subyektin olmaması ilə deyil, birində qeyri-müəyyən, digərində ümumi olması ilə fərqlənir. Şəxssiz cümlələrdə isə şəxs (mübtəda) anlayışı tamamilə inkar edilir və ona görə də bu cür cümlələr cüttərkibli cümlələrlə münasibətdə əks qütbü təşkil edir.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdə bütün ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edə bilər. Adlıq cümlələrdə bu cəhət məhduddur - yalnız təyin və determinant üzvlər (zaman, yer zərfliləri və s.) işlənə bilər. Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə müəyyən bir iş, hərəkət, hadisə haqqında məlumat verilir, bir şey soruşulur, bir işə təhrik edilir; adlıq cümlələrdə yalnız əşya və hadisələrin adı çəkilir, onun haqqında əlavə məlumat verilmir. Xəbər əsasında qurulan təktərkibli cümlələrdə fikir özülnü təşkil edə bilən qrammatik şəxs - mübtəda ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə düşünülür, bəzən heç təsəvvür edilmir (şəxssiz cümlə), adlıq cümlələrdə bunun əksinə olaraq, fikir özülnün mübtəda şəklində varlığı əsasdır, əlavə əlamətləri söylənmir. Xəbəri olduğu üçün təktərkibli cümlənin əvvəlki üçündə zaman və şəxs anlayışları qrammatik yolla ifadə olunur, adlıq cümlələrdə bu cür anlayışlar situasiya ilə müəyyənləşir. Xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələr adlıq cümlələrdən fəal üzvləndir.¹⁶

Təktərkipli cümlələr quruluş xüsusiyyətlərinə görə cüttərkipli cümlələrlə üzvlənməyən cümlələr arasında yerləşir. Bu cəhətdən: *Yox, -dedim, -yoldaş Ay! Səhv eləyirsən* (S.Vurğun) tipli mübtədası birinci və ikinci şəxslərin tək və cəmində olub işlənməyən, buraxılmış olan cüttərkipli cümlələr cüttərkipli və təktərkipli cümlələr arasında, şəxssiz cümlələr isə təktərkipli cümlələrlə üzvlənməyən cümlələr arasında keçid təşkil edir.

Xəbər əsasında formalaşan təktərkipli cümlələrə mübtəda əlavə etdikdə cümlənin quruluşu dəyişir: *Səndən soruşmurlar - Onlar səndən soruşmurlar; Qurultay materiallarını öyrənməli və təbliğ etməli - (Onlar) qurultayın materiallarını öyrənməli və təbliğ etməlidir*. Eyni zamanda adlıq cümlələrə xəbər əlavə etsək, həmin cümlələr məna və quruluşca dəyişmiş olar: *Qış. Soyuq. Sazaq. - Qışdır. Soyuqdur. Sazaqdır*.

Cümlə fikir özülü (fikir predmeti) və onun predikativ xarakteristikasından ibarət olur. Cüttərkipli cümlələrdə fikir özülü mübtəda şəklində, onun hərəkət və əlaməti xəbər şəklində öz ifadəsini tapır. Xəbər əsasında qurulan təktərkipli cümlələrdə fikir özülü konkret olmadığından, ümumi və ya qeyri-müəyyən olduğundan ayrıca mübtəda şəklində ifadə oluna bilmir: iş, hərəkət, hadisə, vəziyyət və əlamət haqqında onların yaradıcısı, ieraçısı, törədiciyi ifadə olunmadan məlumat verilir.

Xəbər fikir özülü barədə ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür yaradır. Bu hal ümumi və qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə aiddir. Şəxssiz cümlələrdə isə fikir özülü və onun haqqında məlumat xəbər vasitəsilə və xəbərlə birlikdə verilir: *Qışdır. Səhərdir* - kimi cümlələr həm fikir predmetindən, həm də onun predikativ xarakteristikasından ibarətdir.

Təktərkipli cümlələr cüttərkipli cümlələrlə müqayisədə az işlənsə də, qısalığı, emosionallığı ilə fikir ifadəsində mühüm yer tutur. Mübtədə "verilən"i, xəbər "yeni"ni bildirdiyi və bu cür cümlələrin mübtədası olmadığı üçün cümlələrin aktuallaşdırma imkanları daha güclüdür; daha doğrusu, bu cür cümlələrdə "verilən"ə ehtiyac olmadığı, o, ikinci planda - "yeni" vasitəsilə düşünülə bildiyi üçün fikrin aktual ifadəsinə daha çox kömək edir. Cüttərkipli cümlələrdə xəbər fikir predmeti və onun ifadəçisi ilə - mübtədə ilə bağlı olur, onun əlamətlərini daşıyır; təktərkipli cümlələrdə isə xəbər fikir özülünü də özündə bu və ya digər şəkildə ehtiva etməklə cümlənin quruluşunda mərkəzi mövqə tutur.

Bir və ya bir neçə qeyri-müəyyən şəxs tərəfindən icra edilən iş və hərəkəti bildirmək üçün işlədilən təktərkibli sadə cümlələrə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə deyilir.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin ifadə etdiyi iş və hərəkətin əksərən icraçısı olur - iş bir və ya bir qrup şəxs tərəfindən icra edilir. Lakin həmin şəxslər bir subyekt, bir mübtədə kimi cümlədə öz ifadəsini tapa bilmir, qeyri-müəyyən şəkildə qalır və cümlənin qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi formalaşmasına səbəb olur. Belə cümlələrin xəbəri həmişə **üçüncü şəxsin cəmində** olur; məs.: *Uzun çəkişmə, davadan və mübarizədən sonra Əntərzadəni mərkəzdən ayırdılar. Ayırdılar, nə ayırdılar! Canı cəsəddən ayıran kimi! Böyük müsibət ilə ayırdılar.* (Mir Cəlal) *Buraxılış imtahanlarından bir neçə gün sonra bizi Mədəniyyət Nazirliyinə çağırdılar.* (İ.Əfəndiyev) *O dövrədə rus mətbuatında Qafqaz barədə çox yazırdılar.* (M. İbrahimoğlu)

Məlumat üçün. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri həmişə III şəxsin cəmində olur, lakin xəbəri III şəxsin cəmində olan bütün cümlələr qeyri-müəyyən şəxslə olmaz. III şəxsin cəmi ilə qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrdən başqa, cüttərkibli bütöv və yarımqıq cümlələrin, ümumi şəxslə cümlələrin xəbəri də ifadə olunur; məsələn: 1) *Qonaqlar sözbə başladılar.* 2) *Murad bəyin adamları hazır durmuşdular. Qəfil hücumə keçdilər.* 3) *Qaranlıq yerə daş atmazlar.* (Məsəl)

1 və 2-ci cümlələr cüttərkibli bütöv cümlələrdir; *Qəfil hücumə keçdilər* - cüttərkibli yarımqıq cümlədir (mübtədəsi *Murad bəyin adamları*); 3-cü cümlə ümumi şəxslədir.

Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin xəbəri əksərən xəbər formasının III şəxs cəmində, əksərən indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarında, bəzən də şühudi keçmişdə, qəti gələcək zamanda olur; məsələn: *Rayon miqyaslı vəzifə, idarə tapşırıblar. Buranın qaydalarını nəzərə al.* (B. Bayramov) *Bizim gözüümüz baxa-baxa camaatı soyurlar.* (B. Bayramov) *Buna Əntərzadə deyərlər.* (Mir Cəlal) *Mənə də Zərnigar deyərlər. Uşaq ki, deyiləm. Məni tutub yeməyəcəklər ha!* (Ə. Haqverdiyev) və s. Xəbər bəzən əmr şəklinin üçüncü şəxs cəmində olur; məs.: *Mənim barəmdə artıq-əskik danışmasınlar. Mən öz işimi bilirəm.* (M. İbrahimoğlu)

Təktərkibli cümlənin bu növü mürəkkəb cümlə tərkibində - tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri kimi də çıxış edir;

məs.: *Kəndin o biri başında şivən idi: saç yolub, üz didirdilər.* (M.İbrahimov) *Yalvardı, baxmadılar. Hədələdi, qorxmadılar. Səsküy saldı, eşitmədilər. Qızdırmalı olması haqqında vəsiqə çıxartdı, inanmadılar. Zərif kağızlarda ərizələr yazdı, rədd etdilər.* (Mir Cəlal) *Deyirlər, guya dörd nəfəri də edam ediblər.* (M.İbrahimov) *Deyirlər, şirindir busənin dadı.* (S.Vurğun)

Qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələrin xəbəri mürəkkəb cümlə tərkibində müxtəlif fel formalarında ola bilər: *Sən razı olarsan, mənim barəmdə pis danışsınlar?* - *Sən razı olarsan, mənim barəmdə pis danışalar?* - *Yəni sən bilirsən ki, mənim barəmdə pis danışasındırlar?* - *Mənim barəmdə pis danışsalar, sən razı olarsan?* *Qırx səkkiz bıçaq yarası vurublar, işgəncə veriblər, gətirdiyi malları, yəni biz tapdığımız sırğaları, üzüyü ondan almaq istəyiblər.* (T.Kazımov)

Göründüyü kimi, bütün hallarda xəbər III şəxsin cəmindədir.

Qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələrində danışanı, dinləyəni işin icraçısı deyil, iş özü maraqlandırır; icraçının bir mübtədə kimi ifadəsi vacib sayılmır. Lakin bu cür cümlələrdə işi icra edən qeyri-müəyyənliyi müxtəlif keyfiyyətdə olur. Bəzən qeyri-müəyyənlik az, bəzən çox olur:

1. Cümlədə qeyri-müəyyənlik az olur, icraçı (iş görəni) dinləyənə məlum olmasa da, danışana məlum olur; məsələn: *Sizi çağırırlar.* (B.Bayramov) *Məmməd Rza bəyi cəbhəyə göndərdilər.* (M.İbrahimov) *Mirzə Səfər kənddə ikən qızı Hacı Əbdüləzizin oğluna verdilər* (Ə.Haqverdiyev) - kimi cümlələrdə icraçı danışana məlumdur, - danışan şəxs çağıranın, Məmməd Rza bəyi cəbhəyə göndərənin, qızı Hacı Əbdüləzizin oğluna verənlərin kimlərdən ibarət olduğunu bilir.

2. Cümlədə qeyri-müəyyənlik daha az olur, işi icra edən (subyekt) danışanla yanaşı, dinləyənə də məlum olur. Bu cür hallarda çox zaman işin icraçısı danışanın özü olur, lakin cümlənin xəbəri üçüncü şəxsin cəmində olduğundan cümlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi formalaşır. Məsələn, çox zaman belə cümlələr işlədirik: *Səndən soruşmurlar. Sizə dedilər ki, adımı deyin.* Gəl, *sənə deyirlər.* Bədii ədəbiyyatda belə cümlələr daha çox işlənir; məs.: *Adamın atasını belə yandırarlar.* (M.İbrahimov) *Adamı belə tələyə salarlar.* (Ə.Haqverdiyev)

Hətta bəzən dialoqda işi icra edən şəxsin adı çəkilir, lakin əlaqəli cümlə yenə də qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi qurulur. Məsələn:

Şimşək qapını açdı:

- *Çay gətirim?*

- *Heç bunu soruşurlar?* (B.Bayramov) -

cümlələrindən işin icraçısının Şimşək olduğu bilinsə də, son cümlə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə şəklində formalaşmışdır. Həmin fikri cümləyə cümlə şəklində də ifadə etmək olar: *Sən bunu soruşmama-lısan*. Və ya: *Niyə sən bunu soruşursan?* Lakin qeyri-müəyyən şəxslə cümlə forması daha emosionaldır.

3. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin bir çoxunda subyekt zahirən asan dərk olunur, əslində isə konkret olaraq icraçı şəxs göstərmək çətindir; məs.: *Bəs deyirlər, kül qüvvətli kübrədir?* (B.Bayramov) *Bərkdən-boşdan çıxan kadrları hər yerdə əziz tuturlar*. (MİR CƏLAL) *Nə bilim, min söz danışurlar*. (M.İbrahimov) *Onun düzlüyü və sədəqə-ti barədə indi də danışurlar*. (M.İbrahimov) *Bunu Bakı nöyütündən düzəldirlər*. (M.İbrahimov) *Harada isə ocaq və ya təndir qaladılar*. Bu tipli cümlələrdə, əvvəlkilərdən fərqli olaraq, qeyri-müəyyənlik çoxdur, işin icraçısı dinləyənlə yanaşı, danışanın özü üçün də qeyri-müəyyəndir.

4. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin bir qismi əvvəlkilərdən tam fərqli keyfiyyətə malikdir. Bu cür cümlələrdə *elə bil, elə bil ki, guya, guya ki, sanki, deyəsən* və s. modal sözlər işlənir. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrin bu növündə işin icraçısı olmur. ***Belə cümlələrdə qeyri-müəyyən varlıq qeyri-real varlıqla əvəz edilmiş olur***. Məsələn: *Onun əyninə olanı, elə bil, sənə əyninə tikiblər*. (M.İbrahimov) ***Sanki Səlim ağanın başına bir çomaq vurdular***. (M.İbrahimov) *Cəfərin üstündən sanki ağır bir yük götürdülər*. (M.İbrahimov) ***Sanki nəfəs aldığı havaya da zəhər qatmışdılar***. (M.İbrahimov) ***Elə bil, Sərdarın bu dünyadan əlini üzmüşdülər***. (B.Bayramov) ***Sanki Səkinəyə dünyanı bağışladılar***. (M.İbrahimov) *Rayona getmək xəbərini söyləyəndə, deyəsən, kişiyə vay xəbəri verdilər*. (MİR CƏLAL) Bu cümlələrdən *elə bil, sanki, deyəsən* sözlərini atsaq, cümlələr mətn və situasiyadan asılı olaraq, cümləyə yarımçıq və ya icraçısı qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür edilən qeyri-müəyyən şəxslə cümlələrə çevrilər. *Səlim ağanın başına bir çomaq vurdular. Cəfərin üstündən ağır bir yük götürdülər* - cümlələrində danışanın şahidliyi müşahidə olunur, icraçı-subyekt məlumdur, lakin mübtədə şəkildə çıxış etməmiş, buraxılmışdır - cümlələr cümləyə aiddir. *Onun əyninə olanı sənə əyninə tikib-*

lär. Nəfəs aldığı havaya da zəhər qatmışdılar - cümlələrində nisbi keçmiş və nəqli keçmişin hekayəsi III şəxs cəmdə həmin cümlələri qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr kimi dərk etməyə səbəb olur.

Məlumat üçün. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlənin bu tipi qrammatik semantikasına görə tamamilə fərqli bir cümlə-tipidir. Əslində, bu cür cümlələrdə işi icra edən - subyekt olmadığı kimi, heç bir işin icrasından da danışmaq olmaz. *Elə bil, ağzında qurut əzirdilər* - cümləsindən görüldüyü kimi, belə cümlələrdə real işdən və real icraçıdan söhbət getmir. Bu cür cümlələri qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrlə bağlayan cəhət xəbər III şəxs cəmdə olması və qeyd edilən iş, hadisə real proses kimi təsəvvür edilərsə, həmin işlə, hadisə ilə bir və ya bir qrup şəxsin məşğul ola bilməsidir. Beləliklə, bu cür cümlələrin, icraçısı real, lakin qeyri-müəyyən olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə daxil edilməsinin səbəbi real və qeyri-real icraçıların mənə həcmnin bərabərliyidir.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə mübtədanın olmaması “məlum olan”ın da “yeni” ilə birgə verilməsinə və xəbər zonasının aktuallaşmasına səbəb olur. İşin kim tərəfindən icra ediləcəyi maraqlı olmadığı üçün bu cür cümlələr diqqəti daha çox cəlb edir, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə fikrin irəliləməsinə kömək edir. Məsələn:

- *Yoldaş klub müdiri, açarı istəyirlər.*

Əntəzadə qalxıb oturdu:

- *Kim istəyir?*

- *Camaat çoxdur!* (Mir Cəlal)

Birinci cümlədə *açarı istəyirlər* - remadır, “yeni”dir. Cümlənin təması qeyri-müəyyən şəkildə *istəyirlər* sözünün içərisində gizlənmişdir. Danışan şəxsi açarı kimlərin istədiyi deyil, açar özü maraqlandırır. Əntəzadə klubun açarını vermək istəmədiyi üçün təkidlə açarı kimlərin istədiyini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr *müxtəsər və geniş* olur. Müxtəsər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur və əksərən tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə kimi işlənir; məsələn: *Deyirlər, Bakıda yaman neft çıxarırlar.* (M.İbrahimov) *Danışırıdılar ki, bura qazamatdır.* (Mir Cəlal) İkinci dərəcəli üzvlər - tamamlıq, təyin və zərflilər qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrin genişlənməsinə səbəb olur; məsələn: *Qaratikan yığınının yanında bir saqqız ağacının qarnını balta ilə hamarlayıb qızmar dəmirlə iri-iri hərflər basmışdılar.* (İ.Hüseynov) *Belə dəqiqələrdən birində Hürü xanımın qapısını döydülər.* (M.İbrahimov)

Qeyd. İkinci dərəcəli üzvləri və ya xəbəri buraxılmamışsa, qeyri-müəyyən şəxslili cümlələr bütöv olur (Mübtədanın olmaması yarımçıqlıq deyil, təkterkiblikdir).

ÜMUMİ ŞƏXSİ CÜMLƏLƏR

İş və hərəkətin hamıya aid olduğunu bildirən təkterkibli sadə cümlələrə ümumi şəxslili cümlə deyilir.

Ümumi şəxslili cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxsi bildirir. Ona görə də təkterkibli cümlənin bu növü əksərən atalar sözləri və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən, aförizmlərdən, müxtəlif monolit cümlələrdən ibarət olur; xəbəri II şəxsin təkində, III şəxsin cəmində, bəzən də I şəxsin təkində olur; məs.: *Hər bir günahkarın cəzasını vermək üçün gərək günahkarı tapasan.* (M.İbrahimov) *Sözünün yerini bilməyən gərək dərslərini verəsən.* (M.İbrahimov) *Ölü haqqında pis danışmazlar.* (M.İbrahimov) *Yıxılana balta çalmazlar.* (Məsəl)

Ümumi şəxslili cümlələrin xəbəri aşağıdakı fel formaları ilə ifadə olunur:

1. Xəbər az hallarda əmr formasının birinci şəxs təkində olur; məs.: *Adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum.* (Məsəl) *Özümə yer eləyim, gör sənə neyləyim.* (Məsəl)

2. Xəbər bir sıra fel formalarının II şəxs təkində olur. Xəbərin II şəxs tək forması ümumi şəxslili cümlələr üçün daha əlverişlidir. Demək olar ki, əmr, xəbər, vacib, arzu və şərt formalarının hər biri II şəxsin təkində ümumiləşdirmə aparmağa, cümlənin ümumi şəxslili cümlə kimi təşəkkülünə imkan verir; məs.: *Yaxşı igidin adını eşit, üzünü görmə.* (Məsəl) *Siyasətin nə olduğunu bilməmiş deyilsən. Dünən qanını içdiyin adama bu gün qurban getməyə razı olursan.* (F.Kərimzadə) *İndi yeyirsən, içirsən, oynayırsan, gülürsən, bir saat sonra nə olacağını bilmirsən. Şair olmaq üçün əbədi ızdırab çəkməlisən.* (M.İbrahimov) *Nə bunların dilinə düşsən, nə də əlinə.* (M.İbrahimov) *Bağ baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar.* (Atalar sözü)

Bu misallardan birincisində ümumi şəxslili cümlənin xəbəri əmr formasının, ikinci və üçüncüsündə xəbər formasının, dördüncü cümlədə vacib, beşinci cümlədə arzu, son cümlədə şərt formasının II şəxs təkindədir.

Qeyd 1. Xəbəri I şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələri *Gedim su gətirim, gülləri sulayım.* (C. Cabbarlı) *Ovçuluğa meyl saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım* (S. Vurğun) - tipli cütlərkıblı bütöv cümlələrlə eyniləşdirmək olmaz. Bu cümlələrdəki fikir konkret bir şəxsə - "mən"ə aiddir, *Özümə yer eləyim, gör sənə neyləyim* - tipli cümlələrdə isə işin icrası hamıya aiddir - burada "mən" təsəvvürü hamını əhatə edir.- cümlə ümumi şəxslı bütöv cümlədir.

Qeyd 2. Xəbəri II şəxsin təkində olan ümumi şəxslı cümlələri mübtədası dilin iltisəqılıyı və üslubi məqamla əlaqədar işlənməmiş cütlərkıblı bütöv cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır. *İnstitut qurtarmısan, qızım? -deyə Rüstəm kişi ilk dəfə gələnə müraciət etdi* (M.İbrahimov) - cümləsinin *İnstitut qurtarmısan, qızım?* hissəsi cütlərkıblı bütöv cümlədir, konkret şəxsə - dinləyənə müraciət edilir. *Oyaqlıq gözəl şeydir. Oyaq olasan, günəşin necə çıxdığına tamaşa edəsən* (Mir Cəlal) - cümlələrdən ikincisi hamıya aid ola bilən xoş arzunu bildirir, ümumi şəxslı bütöv cümlədir.

3. III şəxsin cəmi də ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri üçün əlverişlidir. Xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və inkarı ümumi zaman məzmununa malk olduğundan zəngin ümumiləşdirmə gücü ilə diqqəti cəlb edir. Atalar sözləri və məsəllərin böyük bir qismi bu formada təşəkkül tapmışdır; məs.: *Azarlı qoyunu beş manata da almazlar.* (S.Rəhimov) *Qəhrəmanlara "Eşq olsun!" -deyərlər.* (M.İbrahimov) *Cavan olanda bəyəm sözə baxmazlar?* (M.İbrahimov) *"Yerin qulağı var" -deyərlər.* (M.İbrahimov) *Pilləkəni pillə-pillə qalxarlar.* (Atalar sözü) *Malını yeməyənin malını yeyərlər.* (Atalar sözü) *İşləməyənə tənbel -deyərlər.* (Atalar sözü) *Cücəni payızda sayarlar.* (Atalar sözü) *Keçənə güzəşt -deyərlər* (Atalar sözü) *Ürək ağrısını ovmazlar.* (M.İbrahimov) *Mən günahkaram. Ancaq ziyarətə gələn düşməndən heyf almazlar.* (F.Kərimzadə) və s.

Qeyd. Xəbəri III şəxsin cəmində olan ümumi şəxslı cümlələr quruluş və semantik xüsusiyyətlərinə görə qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə yaxın olsa da, mənə həcminə görə onlardan fərqlənir. Ümumi şəxslı cümlələrin bu növünü (xəbəri III şəxsin cəmində olanları) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdən fərqləndirmək üçün onların mənə həcminə - işin, hərəkətin ümumə, hamıya aid olduğuna, yaxud bir və ya bir qrup şəxsi əhatə etdiyinə diqqət yetirmək lazımdır; məsələn: *Qoy sizi irəli çəkib direktor qoysunlar* (B. Bayramov) - cümləsi qeyri-müəyyən şəxslıdır: buradakı iş (birisini direktor vəzifəsinə qoymaq işi) bir və ya bir qrup adama aid ola bilər. *Ürək ağrısını ovmazlar* - cümləsi hamıya aid olan işi bildirir - ümumi şəxslıdır. Eləcə də *Sən boyda məsul işçini heç zaddan ötrü vəzifədən götürməzlər. Qaranlıq yerə daş atmazlar* - cümlələrindən birincisi qeyri-müəyyən şəxslı, ikincisi ümumi şəxslı cümlədir. Bir nəfəri işdən çıxarmaqla bir və ya bir qrup şəxs məşğul ola bilər, iş bir və ya bir qrup qeyri-müəyyən şəxsə aiddir; *Qaranlıq yerə daş atmazlar* - cümləsinin ifadə etdiyi iş isə bir qayda şəklini almış olan, hər yerdə, hamıya aid olan işdir.

İkinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə ümumi şəxslili cümlələr də müxtəsər və geniş olur. Müxtəsər ümumi şəxslili cümlələr yalnız xəbərdən ibarət olur; məsələn: *Gərək yaşayasan, vəssəlam.* (M.İbrahimov) Geniş ümumi şəxslili cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir: *Bilmirsən, kimə inanasan, nəyə etibar edəsən.* (M.İbrahimov) *Gərək qoyunu gözün kimi saxlayasan.* (S.Rəhimov) *Oturub-duranda da belə adamla oturub-durasan.* (M.İbrahimov)

Ümumi şəxslili cümlələr həm baş, həm də budaq cümlə kimi işləyə bilər: *Əgər qonşun pisdirsə, onunla necə yola gedəsən?* (M. İbrahimov) *Hara baxırsan, paradoks, hara baxırsan, ziddiyyət.* (M.İbrahimov) *Arvad xeylağı nədir ki, onunla düşmənçilik edəsən?* (M.İbrahimov) *Namərdin qabağından qaçsan, elə bilər ki, qorxaqsan.* (M.İbrahimov)

Qeyri-müəyyən şəxslili cümlələri asanlıqla cütterkibli cümlələrə çevirmək olur: *Məktəbliləri pambığa göndəriblər - Məktəblilər pambığa göndərilib. Mənə bir gecə istirahət vermişdilər - Mənə bir gecə istirahət verilmişdi.* (Mir Cəlal)

Ümumi şəxslili cümlələrə mübtədə əlavə etməklə, cümlənin mənasını daraldıb, şəxsi konkretləşdirib cütterkibli cümlələr yaratmaq mümkündür; məsələn: *Doğrudan da, gərək nə qədər duyğusuz, biqeyrət olasan ki, sənin gözünün qabağında yazıq, kimsəsiz adamları basıb əzələr, ayaq altında tapdalayalar, sən də durub baxasan.* (B.Bayramov) Mahiyyət etibarilə əvvəli və sonu ümumilik bildirən bu cümlənin son hissəsinə “sən” sözünü müəllif özü artırmış, cütterkibli cümlə əmələ gəlmişdir.

Sadə cümlələrin bir çoxunda mübtədə vəzifəsində *hamı, adamlar, kim isə* tipli sözlərə rast gəlmək olur: *Hamı çalışır, əlləşir, özünü varlı yerə salmaq istəyirdi.* (Mir Cəlal) *Hamı boyun əyməli, əməl etməlidir.* (Mir Cəlal) *Adamlar Paşa kişinin halına qalır, onu qurtarmaq istəyirdilər.* (Mir Cəlal) *İnsanlar çabalayırdı. Bəzisi örtünməyə quranlıq yer arayırdı. Çoxu isə sinəsini geniş açaraq, arzularla dolu qəlbini həyat işığına verirdi.* (Mir Cəlal) *Kim isə qəfil uedən dilləndi* - kimi cümlələrdə *hamı, adamlar, bəzisi, çoxu, kim isə* sözlərinin bir qismi ümumilik, bir qismi qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Semantik cəhətdən yaxın olsa da, bunlar ümumi və qeyri-müəyyən şəxslili cümlələr deyil, cütterkibli cümlələrdir, çünki bu cümlələrin leksik yolla

ifadə olunmuş mübtədaları vardır. Ümumi və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənası leksik yolla deyil, qrammatik yolla yaranır.

Ümumi şəxslı cümlələrdə mübtədanın olmaması yarımçıqlıq əlaməti deyildir. Belə cümlələr xəbəri və ya ikinci dərəcəli üzvləri (biri, bir neçəsi) buraxıldıqda yarımçıq olur.

ŞƏXSİZ CÜMLƏLƏR

Mübtədası olmayan, fikir predmeti xəbərlə birlikdə təsəvvür edilən təktərkiibli sadə cümlələrə şəxssiz cümlə deyilir.

Təktərkiibliyin daha tipik nümunəsi şəxssiz cümlələr hesab olunur.

Şəxssiz cümlələr mübtədə ilə xəbərin sintezindən ibarətdir. Fikir predmeti (fikir özülü) həmin predmetin əlaməti, hərəkəti, vəziyyəti ilə birgə təzahür edir; məs.: *Aprelin axır gecələrindən biri idi.* (İ.Əfəndiyev) *Bir dəfə gecə yarısı kəndə hay düşdü.* (M.İbrahimov) *Seminariyada sakitlik idi.* (M.İbrahimov) *Çox pis hava idi* (M.İbrahimov)- cümlələrindən birincisində fikir predmeti “*aprelin axır gecələrindən biri*”dir; ikinci cümlədə “*hay düşməsi*”, üçüncüdə “*sakitlik*”, dördüncüdə “*pis hava*”dır. Həm də cümlələr elə qurulmuşdur ki, bunlar predikativlik qazanaraq fikir predmetinin əlaməti, hərəkət və vəziyyəti kimi çıxış edir. Bu cümlələri fikir özülü - mübtədə, fikir özülünün əlaməti - xəbər strukturuna asanlıqla çevirmək mümkündür, çünki həmin cümlələrdə fikir özülü və onun əlaməti birlikdə mövcuddur: *Bu gecə aprelin axır gecələrindən biri idi.* *Hay kəndə gecə yarısı düşdü.* (“*hay*” sözünün etimoloji-nominativ mənası ilə) *Sakitlik seminariyada idi.* *Hava çox pis hava idi* və s.

Məktəb dərsliklərində, ənənəvi olaraq, şəxssiz cümlələr “*mübtədası olmayan və heç cür də təsəvvür edilməyən cümlələr*” kimi izah edilir. Lakin mübtədanın olmaması cümlənin şəxssizliyi üçün əsas deyil: bir çox yarımçıq cümlələrdə, qeyri-müəyyən və ümumi şəxslı cümlələrdə də mübtədə olmur. Yarımçıq cümlələrdə mübtədanı mətnə əsasən bərpa etmək asandır. Qeyri-müəyyən və ümumi şəxslı cümlələrdə isə, qeyri-müəyyən və ümumi şəkildə olsa da, mübtədə təsəvvürü vardır. Lakin şəxssiz cümlələrdə ayrıca mübtədə təsəvvürü yoxdur, çünki mübtədanın ifadə edə biləcəyi fikir predmeti predikativlik əlamətləri qəbul edərək xəbər şəklində təzahür tapır.

Bəzən şəxssizliyin spesifikasiyasından danışılarkən belə cümlələrdə hərəkətin icraçıdan ayrılmış halda, kortəbii baş verən hadisə kimi ifadə olunduğu təsvir edilir, əlamət - əlamətin daşıyıcısından əlaqəsiz təsəvvür edilir. Bu fikir məntiqi cəhətdən düzgün deyil, ona görə ki, hərəkətin subyekti, əlamətin daşıyıcısı olmadan hərəkət və əlamət necə baş verə, reallaşa bilər? Əslində, bu cür cümlələrdə predikativlik yolu ilə hərəkət onun icraçısı ilə, əlamət onun daşıyıcısı ilə birlikdə ifadə olunur. *Payızın son günləri idi* (Mir Cəlal) - cümləsində "*payızın son günləri*" əlamətin daşıyıcısıdır və *idi* köməkçi sözünün iştirakı ilə əlamətin reallaşmaqda olduğunu bildirir.

Şəxssiz cümlələrin xəbəri bir qayda olaraq həmişə III şəxsin təkində olur; məs.: *Gözəl may axşamı idi.*(M.İbrahimov) *Kiçik çillənin ortaları idi.* (M. İbrahimov) *Günün batabat zamanı idi.*(M.İbrahımov) *1987-ci ilin mart ayı idi.* (M.İbrahimov) və s.

Qeyd. Bütün şəxssiz cümlələrin xəbəri III şəxsin təkində olur, lakin xəbəri III şəxsin təkində olan bütün cümlələr şəxssiz olmaz. Xəbəri III şəxsin təkində olan cümlələr əksərən cütlükə bənzər bütöv və yarımçıq cümlələrdən ibarət olur; məsələn: *Qədir depoda Qiyası tapa bilmədi. Axşam gələcəyini bildi* (Mir Cəlal) - cümlələrinin hər ikisi cütlükdür - birincisi bütöv, ikincisi yarımçıqdır.

Xəbərinin ifadə vasitələrinə görə şəxssiz cümlələr iki növə ayrılır: *ismi xəbərlili şəxssiz cümlələr*; *fəli xəbərlili şəxssiz cümlələr*.

İsmi xəbərlili şəxssiz cümlələrin xəbəri isimlərlə, bəzi zərflərlə, ismi birləşmələr, ismi frazeoloji vahidlər və s.-lə ifadə olunur, *-dir* şəkilçisi ilə indiki zaman, *idi*, *imiş* köməkçi sözləri ilə keçmiş zaman məzmununu ifadə edir; məsələn: *O zaman bahar idi.* (İ.Əfəndiyev) *O zaman bütün Qafqazda qarışıqlıq idi.* (M.İbrahimov) *Səssizlikdi.* (M.İbrahimov) - cümlələrinin xəbəri isimlərlə; *Tezdir.* (M.İbrahımov) *Axşamüstü idi* (M.İbrahimov) - cümlələrinin xəbəri zərflərlə; *Dəmirçi dükənində yenə get-gəl idi* (M.İbrahimov) -cümləsinin xəbəri substantiv fəllə; *Uşağın məktəbə gedən vaxtıdır.* (M.İbrahimov) *Xanımlar və ağalar, hərəkət etmək vaxtıdır.* (M.İbrahimov) *Yay axşamıdır.* (Mir Cəlal) *May ayının ortalarıdır.*(T.Kazımov) *Yayın əvvəl ayı idi.* (İ.Əfəndiyev) *İki nəbatat mütəxəssisi - mən və yoldaşım Əmin Zeynalzadə Turşsuya gedəndə iyunun axırları idi.* (İ.Əfəndiyev) *1905-ci ilin baharı idi.* (M.İbrahimov) *Günəşli, sərin və xoş bir gün idi.* (Mir Cəlal) *Dünyanın ən uzun və son gecəsi idi* (Mir Cəlal) -

cümlələrinin xəbəri ismi birləşmələrlə; *Bəyin kefi saz idi.* (M.İbrahimov) *Camaatın söhbətinə qarşı İlyas bəyin qulaqları şey idi.* (M.İbrahimov) *İvanovun özünün də başı bəlalı idi* (M.İbrahimov) -cümlələrinin xəbəri ismi frazeoloji vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

Yuxarıdakı cümlələrin böyük bir qismi zaman bildirir, zaman mənalı *vaxt, zaman, bahar, ay, gün, gecə, axşamüstü, axşam, ayın ortaları, iyunun axırı* kimi söz və birləşmələrin iştirakı ilə yaranmışdır; bir qismi *qarışıqlıq, səssizlik, get-gəl, başı bəlalı, qulaqları şey* kimi söz və ifadələrin iştirakı ilə düzəlmişdir və hal-vəziyyət bildirir. Misallar göstərir ki, bədii ədəbiyyatda əhvalatın hekayə şəklində nəqli ilə əlaqədar olaraq *idi* köməkçi sözü ilə formalaşan şəxssiz cümlələr *-dır* və *imiş* kimi morfoloji əlamətlərdən çox işlənir.

Feli xəbərlı şəxssiz cümlələrin xəbəri müxtəlif formalarda olur.

1. Xəbər feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Şəxssiz cümlələrin bu növü dildə daha çox işlənir. məs.: *Direktorun da dodaqları qaçdı.* (B.Bayramov) *Birdən-birə canımı üsütmə tutdu.* (B.Bayramov) - *İstəyirsən səni köçürüm ora? - Ürəyim gəlmir.* (M.İbrahimov) *Nərimanın həyəcandan rəngi qaçmışdı.* (M.İbrahimov) və s.

Şəxssiz cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənən feli frazeoloji vahidləri iki növə ayırmaq olar. Bir qismində frazeoloji xəbərin ismi hissəsi etimoloji cəhətdən adlıq halda olur, ona görə də onun (fazeoloji vahidin) həqiqi mənalı başqa bir sözlə birləşməsinə ehtiyac olmur; məs.: *Bu fikirlər içində onu huş apardı.* (M.İbrahimov) *Hətta təzə zoğal ağacına belə əl vurulmamışdı.* (M.İbrahimov) *Sahib müəllim tacir Əlinin yanına getmək istədiyini bildirdikdə anam fikir apardı.* (M.İbrahimov)

Feli frazeoloji vahidlərin bir qismində (*acığı tutmaq, yazığı gəlmək, xoşu gəlmək, ürəyi yanmaq, qəzəbi tutmaq, zəhləsini tökmək, qam qaralmaq, ürəyi qopmaq, başı hərlənmək, beli bükülmək, insafı yol verməmək* və s.) ismi tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur, ona görə də özündən əvvəl yiyəlik halda şəxs əvəzliyi və ya xüsusi isim tələb edir. Fazeoloji vahidlər bölünməz olduğu, uzlaşma-idarə əlaqəli ismi birləşmələrin tərəfləri birlikdə sintaktik vəzifə daşdığı üçün bu sözlərin hamısı birlikdə xəbər vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Səfiqulu bəyin ağı başına gəlmişdi.* (M.İbrahimov) *Fabrik söhbətindən çoban Vəlinin ağı bir şey kəsmədi.* (M.İbrahimov) *Səlim ağanın dişi bağırsağını kəsirdi.* (M.İbrahimov) Bu cür cümlələrdə frazeoloji vahidin

əmələ gətirdiyi ismi birləşmənin tərəfləri arasına tamamlıq, zərflik daxil ola bilir,-məntiqi vurğunun yerini dəyişməklə onları birləşmənin əvvəlinə də çıxarmaq olar: *Mənim sizə - uşaqlara yazığım gəlir.* (M.İbrahimov) - *Sizə - uşaqlara mənim yazığım gəlir. Nərimanın həyəcandan rəngi qaçmışdı.* (M.İbrahimov) - *Həyəcandan Nərimanın rəngi qaçmışdı. Nərgilənin, nədənsə, topsaqqaldan xoşu gəlmirdi.* (M.İbrahimov) - *Nədənsə, topsaqqaldan Nərgilənin xoşu gəlmirdi.*

Qeyd. Feli xəbərlı şəxssiz cümlənin bu və bundan sonrakı növləri ismi xəbərlı şəxssiz cümlələrdən fərqli sintaktik quruluşa malikdir. İsmi tərəfin adlıq halda söz və birləşmələrdən ibarət olması göstərir ki, bunlar cüttərkibli cümlələrdən - cüttərkibli cümlənin mübtədasını məcazilik yolu ilə frazeoloji vahid mühitinə salmaq, mübtədanın müstəqilliyini ləğv etmək yolu ilə yaranmışlar. *Birdən-birə canımı üsütmə tutdu. Nərimanın həyəcandan rəngi qaçmışdı* (M.İbrahimov) - cümlələrində *üsütmə* - etimoloji mübtədə, *tutdu* - xəbərdir; *Nərimanın rəngi* - etimoloji mübtədə, *qaçmışdı* - xəbərdir. Ona görə də bu cür şəxssiz cümlələr quruluş baxımından cüttərkibli cümlələrə çox yaxındır.

İsmi xəbərlı şəxssiz cümlələrlə xəbərlı feli frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələrin formalaşmasında böyük fərq var. İsmi xəbərlı şəxssiz cümlələrdə fikir predmeti həmin predmetin əlaməti şəklində təzahür edir, ona görə də hətta etimoloji baxımdan da belə cümlələrdə xəbərdən aralı, müstəqilliyini itirmiş mübtədə müəyyənləşdirmək olmur. Lakin xəbərlı frazeoloji vahidlərlə ifadə olunan şəxssiz cümlələrdə etimoloji mübtədə xəbərin daxilində aydın şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Bəzi başqa feli xəbərlı şəxssiz cümlələrdə də bu xüsusiyyət vardır.

2. Xəbər *olmaq* yarım-müstəqil felinin məsdərlərə, bəzi isimlərə, ismi birləşmələrə artırılması yolu ilə ifadə olunur; məs.: *Qohunlarımdan əməlli xəbərim olmanışdı.* (B.Bayramov) *Qapını örtmədiyindən lampanın işığında onun bəstə boyunu seçmək olurdu.* (M.İbrahimov) *Onun gəliri ilə bu məmləkəti satın almaq olar.* (M.İbrahimov) *Çörəyə içilən andı pozmaq olmaz.* (M.İbrahimov) *Mitili çıxmış yorğandöşəyə baxmaq olmur.* (M.İbrahimov)

Birinci cümlədə *olmaq* sözünü *yox idi*, sonrakı cümlələrdə *mümkündür* sözü ilə əvəz etmək, əvvəlki sözləri mübtədə kimi götürmək və cümlələri cüttərkibli cümləyə çevirmək mümkündür.

3. Bəzən xəbər məsdərlə ifadə olunur; məs.: *Baş dolandırmaq?* (B.Bayramov) *Bəs nə etmək? Buna nə cavab vermək? Nə tədbir tökmək? Səndən demək, bizdən eləmək.* (M.İbrahimov)

4. Xəbər felin vacib forması ilə ifadə olunur; məs.: *Bəs nə etməli?* (M.İbrahimov) *Necə yaşamalı? Harada yaşamalı?* (M.İbrahimov)

İnsanları necə birləşdirməli? (M.İbrahimov) Bu cür cümlələr quruluş etibarilə xəbəri məsdərlə ifadə olunan cümlələrlə eyni tiplidir.

Xəbər məsdərdən ibarət olduqda *"lazımdır"* sözünün, vacib forması ilə ifadə olunduqda III şəxs təkin şəxs şəkilçisinin ixtisarı müşahidə olunur. Həmin söz və şəkilçiləri bərpa etməklə bu cür cümlələri cümləyə çevirmək olar: ***Birtəhər bas dolandırmaq lazımdır. (O) insanları necə birləşdirməlidir?***

5. Şəxssiz cümlələrin tipik bir nümunəsini xəbəri şəxssiz növ fəllərlə ifadə olunan cümlələr təşkil edir. Felin şəxssiz növü *-il, -il, -ul, -ül* şəkilçisinin təsirsiz fəllərə artırılması ilə yaranır. Fel təsirsiz olduğundan onun yalnız subyekt olur, qeyd edilən şəkilçini qəbul etdikdə öz subyektini də itirir, subyekt əvəz edəcək obyekt olmadığından şəxssiz cümlələr əmələ gəlir. Müqayisə edin: ***Əhməd məktub yazdı*** (cümləyə birləşdirilmiş)-***Məktub yazıldı*** (cümləyə birləşdirilmiş); ***Əhməd kəndə getdi*** (cümləyə birləşdirilmiş)-***Kəndə gedildi*** (təktəribli, şəxssiz), ***Əhməd məktublara baxdı*** (cümləyə birləşdirilmiş) - ***Məktublara baxıldı*** (təktəribli, şəxssiz).

6. Şəxssiz cümlələrin xəbərinin felin məlum növü ilə ifadə olunduğu hallar da vardır; məs.: ***O zamandan çox keçir. Sübhə az qalır*** və s. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür cümlələrin təktəribliliyi fəllərdən əvvəl *vaxt* sözünün düşməsi ilə bağlıdır. .

Şəxssiz cümlələr quruluşca *müxtəsər və geniş* olur.

Müxtəsər şəxssiz cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak etmir və cümlə yalnız xəbərdən ibarət olur; məs.: ***Yatmaq vaxtıdır.*** (M.İbrahimov) ***Gedir!*** *Get yat daha, get bir az dincəl.* (X.Rza Ulutürk) ***Səhərdir!*** *Günəşin rəngi sapsarı...* (S.Vurğun) ***Cahan xanımın rəngi açıldı.*** (M.İbrahimov)

Geniş şəxssiz cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər iştirak edir; məs.: ***Mənim ah-nalə edən adamdan xoşum gəlməz.*** (M.İbrahimov) ***O axşam Hürünün ona yazığı gəldi.*** (M.İbrahimov) ***Gözünə başqa şeylər gördüyündən fikri üstündə olmurdu.***(M.İbrahimov) ***Başqalarından övladının tərifi eşidəndə, başqa analar kimi, Hürünün də ürəyi dağa dönürdü.*** (M. İbrahimov)

Cümləyə birləşdirilmiş cümlələrdə iş icraçının şüurlu hərəkətindən, istəyindən asılı olur, şəxssiz cümlələrdə isə iş və hərəkətin kortəbii baş verdiyi ifadə olunur.

Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edən sadə təktərkiibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir.

Adlıq cümlələr elə cümlə növüdür ki, əşya və hadisənin adı çəkilir, lakin onun haqqında əlavə məlumat verilmir, cümlənin xəbəri olmadığı üçün əlamətin daşıyıcısı, hərəkətin icraçısı barədə bir söz deyilmir, yalnız onların mövcud olduğu bildirilir. Adlıq cümlələrin əsasında adlıq halda olan sözlər və birləşmələr durur. Cümlənin özəyini təşkil edən sözlər, birləşmələr mübtədaya uyğun gəlir, ona görə də adlıq cümlələrin mübtədə əsasında formalaşdığı göstərilir; məs.: *Cəbhə xəstəxanası. Yaralılar. Aydın bir gecə.* (M. İbrahimov) *Dadaşovun evinin yanı. Axşam. Ay işığı.* (S.Rəhman) *Kəndin kənarında səfalı bir yer. Gözəl mənzərələr. Qabaq planda böyük bir söyüd ağacı.* (S.Rəhman) *Yenə həmin yer. Səhərin gözəl mənzərəsi.* (S.Rəhman)

Məlumdur ki, hər bir cümlə normal əsasda iki qütbdən - mübtədə və xəbər (zona üzvləri ilə) qütblərindən ibarət olur. Cümlərkibli cümlələrin konkret mübtədəsi olur, ümumi və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə isə mübtədə ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə təsəvvür edilir. Şəxssiz və adlıq cümlələrdə vəziyyət tamamilə fərqlidir. Ənənəvi fikrə görə, bunlar, struktur baxımdan antonimlik təşkil edən cümlələrdir: adlıq cümlələrin xəbəri, şəxssiz cümlələrin mübtədəsi olmur.

Bu cür fikirlərə baxmayaraq, diqqətli araşdırmalar göstərir ki, adlıq cümlələrlə şəxssiz cümlələr qədər bir-birinə yaxın cümlə növü yoxdur. Adlıq cümlələrdə işin icraçısının, əlamətin daşıyıcısının adı çəkilir, mövcud olduğu göstərilir, predikativlik intonasiya ilə yaradılır. Zahirən belə görünür ki, şəxssiz cümlələrdə hərəkətin icraçısının, əlamətin daşıyıcısının adı çəkilmədən onun hərəkət və əlaməti barədə məlumat verilir. Əslində isə vəziyyət başqa cürdür: şəxssiz cümlələrdə hərəkətin icraçısının, əlamətin daşıyıcısının adı çəkilir və konkret morfoloji əlamətlər - *-dır* şəkilçisi, *idi, imiş* köməkçi sözləri vasitəsilə onlarda predikativlik yaradılır. Adlıq cümlələrdə isə işin icraçısının, əlamətin daşıyıcısının adı çəkilir, lakin təbii-morfoloji vasitələrlə deyil, intonasiya vasitəsilə predikativlik yaradılır. Nəticə etibarilə hər iki cümlə növündə əlamətin daşıyıcısı ilə əlamət ayrı-ayrı üzvlər şəklində deyil, "sıxılmış" halda, birlikdə verilir.

Beləliklə, şəxssiz cümlələrlə adlıq cümlələr müəyyən mənada eyni tipli cümlələrdir - hər ikisində fikir predmeti və onun əlaməti vardır. Ona görə də feli xəbərlə şəxssiz cümlələr istisna olmaqla, bir çox hallarda şəxssiz cümlələri adlıq cümlə, adlıq cümlələri şəxssiz cümlə kimi işlətmək mümkündür; məs.: *Tikinti meydançası. Birinci pərdənin dekorasiyası.* (S. Rəhman) - *Tikinti meydançasıdır. Birinci pərdənin dekorasiyasıdır.* İsmi xəbərlə şəxssiz cümlələri əksəriyyət etibarilə adlıq cümlələrə çevirmək olur: *Gözəl may axşamı idi. Seminariyada sakitlik idi. Kiçik çillənin ortaları idi. Günün batabat zamanı idi - Gözəl may axşamı. Seminariyada sakitlik. Kiçik çillənin ortaları. Günün batabat zamanı...* Adlıq cümlələrdə formal baş üzvün olmaması onu təktərkiibli cümlələrə daxil edir, həmin baş üzvün intonasiya ilə dərk olunması belə cümlələri cümlələrə yaxınlaşdırır. İntonasiya fikrin ifadəsi prosesində predikativliyin qrammatik ifadəçisinə çevrilir. Başqa sözlə, adlıq cümlələrdə predikativlik intonasiya ilə reallaşan hadisələrin indiki zamanda mövcud olduğunu təsdiq edən sintaktik zaman və sintaktik modalıq əsasında yaranır. Adlıq cümlələr ancaq təsdiq cümlələrdən ibarət olur. Belə cümlələrdə varlığın mövcudluğu yalnız indiki zaman anlamında təsdiq edilir. Adlıq cümlələrlə ifadə olunan fikri keçmiş zamana aid etmək üçün daha çox şəxssiz cümlələrdən, gələcək zamana aid etmək üçün cümlələrdən istifadə etmək olur: *Səhər... Səhərdir. Səhər idi. Səhər açılacaq. Axşam. Axşam idi. Axşam düşəcək* və s.

Adlıq cümlələrdə baş üzv - mübtəda ümumi və xüsusi isimlərlə və ismi birləşmələrlə ifadə olunur; məs.: *Qori! Tərifli dillər əzbəri olan səhər!* (M.İbrahimov) *Ucqar kəndlərdən birində "Şəfəq" kolxozunun idarəsi, köhnə formalı rayon telefonu.* (S.Rəhman)

Adlıq cümlələr də *müxtəsər* və *geniş* olur. Müxtəsər adlıq cümlələrdə yalnız baş üzv - mübtəda müəyyənləşdirmək olur: *Kənd. Səngərlər. Təlaş. Ölənlər və yaralananlar...* (M.İbrahimov) Geniş adlıq cümlələrdə müxtəlif nitq hissələrindən - saylardan, sifətlərdən, əvəzlilərdən, feli sifət və feli sifət tərkiblərindən ibarət təyinlər olur: *Yeni tikilmiş evin qabağındakı eyvan.* (S.Rəhman) *Yaxşı bəzənmiş böyük bir otaq.* (S.Rəhman) *Otuz min qoyun!* (M.İbrahimov)

Qeyd. Adlıq cümlələrin əksərən mübtəda, bəzən xəbər əsasında formalaşdığı göstərilir. Belə fikir də var ki, adlıq cümlələrin bir qismi mübtəda, bir qismi xəbər əsasında formalaşır. Bu cür bölgü adlıq cümlələrin semantikasına diqqətlə yanaşma-

mağın nəticəsidir. Adlıq cümlələrdə əlamətin daşıyıcısının, hərəkətin icraçısının adı çəkilir və onun mövcudluğu intonasiya vasitəsilə təsdiq olunur. Bir qisminə predikativlik əlaməti daha asan, bir qisminə zəif üslubi çalarla artırıla bilər.

Adlıq cümlələr determinant yer zərfliləri ilə də genişlənir; məs.: ***Səhnədə*** *Salmanov və Mirzə Hüseyn*. (S.Rəhman) ***Kənd meydançası***. ***Sağ tərəfdə*** *dəmirçi Musanın emalatxanası*. (S.Rəhman) ***Çöldə*** *bir meydança*. *Bir tərəfdə dəyə*. ***Dəyənin qabağında*** *çayçı*. (S.Rəhman) ***Pərdə qabağı***. ***Sol tərəfdə*** *telefon butkası, sağda ağac və skamyə*. (S.Rəhman) ***Tehranilərin qış sarayında*** *geniş və zəngin naxışlarla işlənmiş bir zal*. (M.İbrahimov)

Qeyd. Bəzi dilçilərin fikrinə görə, adlıq cümlələrə aid ikinci dərəcəli üzvlərdən yalnız təyin ola bilər, tamamlıq və zərflilik belə cümlələrdə işləməz, çünki bunlar xəbər zonasına aiddir və bilavasitə xəbərlə bağlıdır. Odur ki, rast gəldikləri zərflilik və tamamlıqları da “zərflilik təyin”, “tamamlayıcı təyin” və s. adlandırmış, determinant üzvləri nəzərə almamışlar.

Adlıq cümlələr, adətən, nəqli cümlə şəklində formalaşır. Lakin sual və nida cümlələri şəklində də olur; məs.: ***Şirin duyğular və sevinc-lərlə dolu aylar***. (M.İbrahimov) ***Uca dağlar, dar bir yol, uçurum, Dan yeri təzəcə sökülür***. (M.İbrahimov) ***Məhsəti xanım! Ağillı, azad ruhlu bir qadın!*** (M.İbrahimov) ***Necə təam? Necə cücə-plov?*** (C.Məmməd-quluzadə)

Adlıq cümlələr adətən predikativ cümlələrlə müşayiət edilir: ***Zavodun idarəsi***. ***Qəşəm Məmişovun kabinetini qabağında qəbul otağı***. ***Yanda bir neçə stol qoyulmuşdur***. (M.İbrahimov) ***Bakıda kiçik bir mətbəx***. ***Bir tərəfdə şifft kassaları, o biri tərəfdə stol, stullar***. ***Kündə çoxlu qəzet yığılıb***. (S.Rəhman)

Adlıq cümlələr daha çox bədii və publisistik əsərlərin dilində işləyir. Dram əsərlərinin remarkaları əksərən adlıq cümlələrdən ibarət olur. Adlıq cümlələrin köməyi ilə əşya və hadisələrin vəziyyəti, yeri, zamanı, kəmiyyəti barədə qısa, yığcam, obrazlı məlumat verilir.

Ayrılıqda götürüldükdə adlıq cümlələr müxtəlif mənalar ifadə edir: şəxs, əşya, məkan, zaman, hadisə və s. bildirir və çox vaxt bu mənalar qarışıq şəkildə, birlikdə verilir; məs.: ***1907-ci il. Bakı. Bibiheybət mədənləri. Xanların evi. Ev olduqca yoxsul görünür***. (S.Vurğun) ***Qədim Azərbaycan. Bərdə padşahlığı. Uca və sənətkarlıqla işlənmiş bir qala. Ozanlar çalır, qızlar, oğlanlar rəqs edirlər***. (S.Vurğun) ***Şuşa qa-***

lası. Xan sarayı. Vaqifin evi. Toy məclisi, oyun. (S.Vurğun) *İşçi evi, evdə bir kətil, bir samovar, divarda bir tabaq, süpürgə, ərsin, bir dəstə yığılmış yorğan-döşək...* (C.Cabbarlı) *Haman otaq. Birinci pərdədən üç ay keçmiş. Gültəkin və Dövlət bəy.* (C.Cabbarlı)

Adlıq cümlələr öz funksiyalarına görə bir neçə qrupa ayrılır:

Təsviri adlıq cümlələr. Adlıq cümlələrin bu qrupundan bədii əsərlərin başlanğıcında, xüsusən dram əsərlərinin remarkalarında müəyyən əşyanın, hadisənin, obyektin, məkanın, zamanın qısa və emosional xarakteristikası, təsviri prosesində istifadə edilir. Təsvir edilən dövrdə həmin varlıqların mövcudluğu iqrar edilir; məs.: *Bakı. Dəniz kənarı. Körpünün yanısı. Həştərxan gəmisini qarşılamaq üçün gələnlər ora-bura gəzinirlər.* (S.Rəhman) *Kənd həyəti. Səliməgilin evinin eyvanı. Üzüm çardağı. Üstü ağ cunaltı beşik.* (A.Məmmədov) *Cənubi Azərbaycan. Təbrizdə yoxsul Musanın evi.* (S.Rüstəm)

İşarəedici adlıq cümlələr. Bu qrupa daxil olan adlıq cümlələr daha çox şifahi nitqdə işlənir, qeyd edilən obyektə mimika ilə, jestlə, bu əvəzliyi ilə, da ədatı ilə işarə edilir, predikativlik, adəti üzrə, intonasiya ilə yaradılır: *Bu da ev. Bu da həmin yer. Bu da kənd. Bu da on il oxuduğumuz məktəb...* Bu cür cümlələrdə *bu* əvəzliyi və *da* ədatı olmaya da bilər: *Neçə il əvvəl gəzdüyümüz yerlər... Buz kimi suyunu içdiyimiz bulaqlar... Həmin çəmənlik, həmin qayalar...*

Münasibət bildirən adlıq cümlələr. Bunlar da daha çox şifahi nitqdə, bədii əsərlərin dilində işlənir, mimika və intonasiya ilə varlığa emosional münasibət bildirir: *Necə şaxta! Necə dəhşətli yangın! Toy, nə toy! Balıq, nə balıq!*

Xüsusi adlıq cümlələr. Adlıq cümlənin bu növü kitabların, məqalələrin, kitab fəsillərinin, qəzetlərin, idarə və təşkilatların adlarını əhatə edir: *"Qulmc və Qələm", "Hərb və sülh", "Xalq qəzeti", Mərkəzi şəhər kolxoz bazarı, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti* və s.

Qeyd. Bu qrupa daxil olanları adlıq cümlə hesab etməyənlər də vardır.

Adlıq cümlələr xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələrə oxşasa da, onları fərqləndirmək asandır. *Xuraman. Gecə fikir, gündüz fikir... Nə yurd salır, nə ev tikir.* (S.Vurğun) *Ah... Bizim dik qayalar... Havaları sərindir, Dərələri dərinidir.* (S.Vurğun) Birinci misalda *Gecə fikir, gündüz fikir*- cümləsi yarımçıq cümlədir, *fikir* sözləri hərəkə-

tin icraçısı deyil, icraçının hərəkətini bildirən bir sözdür - xəbər bir hissəsidir: *Gecə fikir eləyir, gündüz fikir eləyir* şəklində. Həmin cümlədə *gecə, gündüz* sözləri zaman zərfliyidir və *fikir* sözünün yarımçıq xəbər olduğunu göstərir. İkinci misalda *Bizim dik qayalar* cümləsi adlıq cümlədir, *dik* sözü mübtədanın təyini, *qayalar* əlamətin daşıyıcısıdır - adlıq cümlənin mübtədasıdır. Fərqləndirmə meyarından danışırlarkən bərpa məsələsi də qeyd edilməlidir: yarımçıq cümlənin buraxılmış xəbərini bərpa etmək olar, adlıq cümləyə xəbər əlavə etmək olmaz - xəbər artırıqda yeni cümlə növü yaranmış olur və əvvəlki emosionallıq itir.

BÜTÖV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

Bütöv cümlə anlayışı. Cümlənin bütöv və yarımçıq olması bu və ya digər üzvün buraxılıb-buraxılmaması ilə bağlıdır.

B ü t ö v cümlələrdə fikrin ifadəsi üçün ehtiyac duyulan üzvlər bilavasitə iştirak edir, mətnin köməyi ilə, intonasıya və situasiya ilə bu və ya digər üzvü təsəvvür və bərpa etməyə ehtiyac duyulmur. Məsələn: *Payızın soyuq küləyi qapı və pəncərələri dilləndirirdi. Paltosunun boynunu qaldırmış Qəhrəman evinə qayıdırdı. Onun gözləri önündə yenə də qara qaşlı, qara gözlü balaca Sabir canlanırdı.* (S.Rəhimov) *Yenə şeypur səsləri gurladı. Meşədə boğuş bir güllə səsi eşidildi. Sahil boyunca ağacların xırdaca yarpaqları titrəşdi* (H.Mehdi) - cümlələrinin hamısı bütöv cümlələrdir.

Bütöv cümlələr daha çox bədii əsərlərdə yazıcının təhkiyə dilində işlədilir.

Bütöv cümlələr təzə cümlə tipi deyil. Sadə cümlənin əsas növləri cüttərkibli və təktərkibli cümlələrdir. Bütöv cümlələr isə cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin tam (üzvü buraxılmamış) formasıdır. Başqa sözlə, cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin heç bir üzvü buraxılmadıqda onların bütöv formaları yaranmış olur. Məsələn: *Camaat susub maraqla qulaq asırdı.* (İ.Hüseynov) *Qızılqayadan ötəndə axşam idi* (Mir Cəlal) - cümlələrindən birincisi cüttərkibli bütöv cümlə, ikincisi təktərkibli bütöv cümlədir.

Bütöv cümlə *müxtəsər* və ya *geniş* olur. Müxtəsər bütöv cümlələr ya hər iki baş üzvdən, yaxud da baş üzvlərin birindən ibarət olur; məs.: *Pələngin dişləri kilidləndi. Ovu uğurlu olmuşdu* (F. Kərimza-

də) - cümlələri müxtəsər cütlərəkli bütöv cümlələr; *Qarabağ. Şuşa. Təhmas bəyin həyatı.*(S.Rüstəm) *Səhərdir!* - cümlələri müxtəsər təktərəkli bütöv cümlələrdir.

Bütöv cümlələr danışanın məqsədindən asılı olaraq, ikinci dərəcəli üzvlər hesabına genişləndirilir. Danışan şəxs hadisənin icra zamanını, yerini, səbəbini, icra vəziyyətini, dərəcəsini, obyektini və s. qeyd etmək istədikdə geniş bütöv cümlələrdən istifadə edir; məs.: *Külək əsirdi - Dünən külək əsirdi - Dünən bərk külək əsirdi - Dünən Bakıda bərk külək əsirdi* - cümlələrindən birincisi müxtəsər, sonrakılar geniş cütlərəkli bütöv cümlələrdir; *Bahardır - İndi bahardır - İndi hər yerdə bahardır* -cümlələrindən birincisi müxtəsər, sonrakılar geniş təktərəkli bütöv cümlələrdir.

İnformasiyanın xarakterindən, məzmunundan asılı olaraq, çox zaman mətnədə bütöv cümlələrdən yarımçıq cümlələrə keçilir; məs.: *Qurbani Pəri xanıma şerlər qoşur və onları əyan-əşrəfin arasında oxuyur. Buna görə də onu zindana saldırmışdım. Amma qaçıb. Tək qaça bilməzdi. Ona kömək eləyənlər var.* (F.Kərimzadə)

Qeyd. Mübtədasi I və II şəxslərdə olub, üslubi məqamla əlaqədar buraxılmış olan cümlələr də bütöv sayılır. Mübtədanın buraxılması ilə yaranan yarımçıqlıq III şəxsə aiddir.

YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

Buraxılmış üzvləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərin forma və məzmununa əsasən bərpa oluna bilən cümlələrə yarımçıq cümlələr deyilir.

Bütöv cümlələr kimi, yarımçıq cümlələr də təzə cümlə tipi deyildir. Sadə cümlənin əsas növləri olan cütlərəkli və təktərəkli cümlələrin müəyyən üzvü (və ya üzvləri) buraxıldıqda onların yarımçıq növü yaranır. Yarımçıqlıq anlayışı - bu və ya digər üzvün buraxılması sadə və mürəkkəb, cütlərəkli və təktərəkli, müxtəsər və geniş olmaqla hər cür cümlələrə aiddir. Bütövlük kimi, yarımçıqlıq da üzvlənən cümlələrin xüsusiyyətidir. Çünki burada bu və ya digər üzvün (baş və ikinci dərəcəli üzvlərin) buraxılmasından, mətnə, situasiyaya əsasən asanlıqla bərpasından söhbət gedir. Həm də buraxılma yalnız baş üzvlərə deyil, eyni dərəcədə ikinci dərəcəli üzvlərə də aiddir.

Məsələn:

- *Ağa, şikayətim var.*
- *Kimə?*
- *Ağa, pristava.*
- *Mən özüm də onun yolunu bir həftədir, gözləyirəm.*
- *Bəs hara gedib, ağa?*
- *Qaçaq qovmağa.*
- *Bəs sən kimsən, ağa?*
- *Mən - pristavın pomoşniki.*
- *Yaxşı, sən su şikayətinə baxa bilərsənmi?*
- *Yox!*
- *Niyə?*
- *Başım ağrıyır... (S.Rəhimov)*

12 replikadan ibarət olan bu dialoqda 1, 7, 8 və 9-cu cümlələr bütöv cümlələrdir; 2-ci, 3-cü və 6-cı cümlələr hər iki baş üzvü buraxılmış yarımçıq cümlələrdir; buraxılmış üzvləri bərpa etsək, həmin cümlələr belə olmalıdır: *Sənin kimə şikayətin var? Ağa, mənim pristava şikayətim var. Pristav qaçaq qovmağa gedib.* 4-cü replika mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir - buraxılma yoxdur. 5-ci cümlədə mübtəda - *pristav* sözü buraxılıb: *Bəs pristav hara gedib, ağa?* Sonuncudan əvvəlki cümlədə (*Niyə?*) xəbər və vasitəli tamamlıq (*Sən niyə su şikayətinə baxa bilməzsən?*), sonuncuda isə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi (*Mən ona görə su şikayətinə baxa bilmərəm ki*) buraxılmışdır. 10-cu cümlə (*Yox* sözü) üzvlənməyən cümlədir - *Su şikayətinə baxa bilmərəm* cümləsinin mənasına bərabər məna ifadə edir.

Sadə cümlənin cüttərkiibli və ya təktərkiibli olduğu məlumdur. Onların bütöv və ya yarımçıq olması bu və ya digər üzvlərinin buraxılıb-buraxılmaması ilə bağlıdır.

- *Gələn kimdir?* - *Səlimdir* - cümlələrindən birincisi cüttərkiibli bütöv cümlə, ikincisi cüttərkiibli yarımçıq cümlədir.

Onun kimə acığı tutub? - *Uşaqlara* - cümlələrindən birincisi təktərkiibli bütöv cümlə, ikincisi təktərkiibli yarımçıq cümlədir. Cüttərkiibli cümlə mübtədanın, təktərkiibli cümlə xəbərin buraxılması əsasında yarımçıq cümlə şəklinə düşmüşdür.

Cümlədə iş görənin - subyektin (mübtədanın) olması xəbərin olmasını, təsirli feli xəbərin olması obyekt bildirən sözün - vasitəsiz

tamamlığın olmasını, təyinin olması təyinlənənin olmasını şərtləndirir. Çox zaman bu cür əlaqədə “məlum olan”ı ifadə edən üzvlər buraxılır, “yeni”ni ifadə edən üzvlər saxlanılır. Deməli, bu hal cümlədə saxlanmış üzvlərin aktuallaşma imkanları ilə bağlıdır: danışan, yazan təkrara yol verməmək, məlum fikri təkrar etməklə vaxt almamaq, fikri daha sürətlə, aydın, emosional şəkildə çatdırmaq üçün nitq prosesində bir sıra üzvləri ixtisar edir, zəruri, rasionel fikir ifadə edən üzvləri saxlayır və nəticədə yarımçıq cümlələr yaranmış olur. Yarımçıq cümlələr ünsiyyətə lazımi şəkildə xidmət edir, çünki buraxılmış üzvlərin mənası mətn şəraiti, situasiya və mövcud üzvlərin vasitəsilə asanlıqla dərk olunur. Ona görə də yarımçıq cümlələr mətnlə, situasiya ilə möhkəm bağlıdır. Əgər mətn şəraiti olmasa, mətndən ayrı götürülsə və ya situasiya nəzərə alınmasa, yarımçıq cümlələr bitmiş fikir ifadə edə bilməz və anlaşılmazlıq yaranar. Məsələn: Allah atamın könlünü rəhmə gətirsin. *Kəbin kəsib məni bu igidə versin.* (Anar) Qazanla Tural xeyli ov etmişdilər. *Bir meşə qırağında ocaq çatıb kabab bişirmişdilər.* (Anar) Ay uşaq, ağ qatırlı, seyrək saqqallı kişini gördünüzü? - *Hə, gördüm, dayı.* (S.Rəhimov) - Köpək oğlu, zənciri gətir! - *Ağa, niyə?* - *Zəncirləməyə!* İt oğlu, niyə getmişdin? - *Şikayətə!* - *Kimdən?* - *Sudan!* - *Kimə?* - *Pristava!* - *Nə oldu?* - *Tapmadım.* (S.Rəhimov) Fərqləndirilmiş cümlələrdə mübtəda, xəbər, vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar, məqsəd zərfliyi və s. buraxılmışdır. Dialoq daxilində asanlıqla anlaşılan bu cümlələrin bir çoxunu mətndən çıxarsaq, başa düşülməz. “Məlum olan”ı ifadə edən üzvlərin bu cür buraxılması mövcud cümlələrin aktuallaşma imkanlarını artırmışdır.

Yarımçıq cümlələr bu və ya digər üzvlərinin buraxılması nəzərə alınmaqla bütöv cümləyə bərabər tutulur. Biz yarımçıq cümlələrin bütöv formasını bütöv cümlə ilə müqayisə əsasında müəyyənləşdirə bilərik. Buna baxınayaraq, bütöv və yarımçıq cümlələri bərabər qiymətləndirmək olmaz. Bir çox hallarda yarımçıq cümlənin buraxılmış üzvünü bərpa etmək olmur və ya bərpası cümləyə artıqlıq, ağırlıq gətirir, təkrara səbəb olur. Yarımçıq cümlələr yalnız semantik cəhətdən bütöv cümlələrə bərabər olur, struktur cəhətdən bərabərlikdən danışmaq olmaz. Bütöv cümləyə semantik bərabərlik özü də asılı xarakter daşıyır - mətndən, situasiyadan asılı olur.

Bütöv və yarımçıq cümlələrlə əlaqədar mübahisələrin bir səbəbi də dil və nitq məsələlərinin fərqləndirilməməsi ilə bağlıdır. Yarımçıq

cümlələr daha çox canlı nitq aktlarıdır, ona görə də dilin quruluş sxemləri bu zaman pozula bilər.

Yarımqıq cümlələrdə cümlənin və söz birləşmələrinin quruluş modellərindən tam istifadə edilmir, danışanın ifadə etdiyi fikirdən asılı olaraq, çox vaxt "məlum olan"ı ifadə edən üzvlərin, sözlərin işlədilməsinə ehtiyac qalmır.

Bəzi dilçilərin fikrinə görə, ***Bu o idi. Kim isə gəlirdi*** - tipli cümlələr də yarımqıqdır. Belə cümlələr struktur cəhətdən bütöv olsalar da, mətn və situasiya nəzərə alınmadan aydın məna ifadə etmir. Lakin yarımqıqlıq üçün əsas fərqləndirici əlamət struktur yarımqıqlıqdır. Doğrudur, ayrılıqda götürdükdə - məndən ayırıqda və ya situasiyanı, şəraiti nəzərə almadıqda əksər yarımqıq cümlələr məna cəhətdən də yarımqıq olur. Lakin, şübhəsiz, hər bir cümlə mətnlə, situasiya ilə bağlı olur və mətn daxilində və ya mövcud şəraitlə danışanı, dinləyəni təmin edir. Buna görə də yarımqıq cümlələr iki növə ayrılır: *mətni yarımqıq cümlələr*; *situativ (situasiya ilə bağlı) yarımqıq cümlələr*.

Mətni (kontekstual) yarımqıq cümlələr o cümlələrdir ki, şifahi və yazılı (rabitəli) nitqdə bu və ya digər üzvləri buraxılır, lakin mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələri əsasında buraxılmış üzvləri bərpa və təsəvvür etmək olur. Məsələn:

Qədim dayı Zülqədər in gözünün içinə baxdı. Mirzə ərizəni çıxarıb, onu yaxına çağırdı. - Bu sən in ərizəndir? Qədim boğazını uzatdı. - Hə, elə cızıqlı kağız idi. - Kimə yazmışdın? - Qibleyi-aləmə! - Nə istəyirdin? - Su. - Cavab gəlmişdir! - Mənim ərizəmə?! Padşahdan? Qibleyi-aləmin özündən? Nə yazmışdır? (S.Rəhimov)

Qara hərflərlə fərqləndirilmiş birinci cümlədə mübtəda (*mənim ərizəm*), ikinci cümlədə vasitəsiz tamamlıq (*ərizəni*), üçüncü cümlədə tamamlıq və xəbər (*ərizəni, yazmışdın*), dördüncü cümlədə vasitəli tamamlıq (*qibleyi-aləmdən*), beşinci cümlədə vasitəli tamamlıq və xəbər (*qibleyi-aləmdən, istəyirdin*), sonrakı üç cümlədə vasitəsiz tamamlıq və xəbər (*cavab gəlmişdir*), son cümlədə mübtəda (*qibleyi-aləm*) buraxılmışdır. Buraxılmış üzvləri yalnız mətnə əsasən müəyyənləşdirmək olur. Bu cümlələrdən bir çoxunu (məs.: *su; qibleyi-aləmə; mənim ərizəmə?* və s.) məndən ayırısaq, mənasını və hansı üzvün buraxıldığını müəyyənləşdirmək olmaz.

Məlumat üçün.Yarımqıq cümlələrin növünü də yalnız mətnə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür; məs.:

- Adınız nədir?* (Cüttərkibli bütöv cümlə)
- Sultan!* (Mübtədası buraxılmış cüttərkibli yarımçıq cümlə)
- Atanızın adı?* (Xəbəri buraxılmış cüttərkibli yarımçıq cümlə)
- Alıxan!* (Mübtədası buraxılmış cüttərkibli yarımçıq cümlə) (S. Rəhimov)
- Siz kimsiniz ki, belə?* (Cüttərkibli bütöv cümlə)
- Mən buranın tələbələrindən.* (Cüttərkibli bütöv cümlə)
- Onda sizi tutarlar.* (Təktərkibli qeyri-müəyyən şəxslı bütöv cümlə)
- Nə üstə?* (Tamamlıq və xəbəri buraxılmış təktərkibli qeyri-müəyyən şəxslı yarımçıq cümlə) (S. Rəhimov)

Situativ (situasiya ilə bağlı) yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzv şəraitlə, situasiya ilə, mimika və jestlərlə müəyyənləşir. Məsələn, **Gəlir!** -dedikdə yalnız şəraitdən asılı olaraq icraçı (maşın, at, qatar, adam, su və s.) konkret şəkildə təsəvvür edilir.

Mətni və situativ yarımçıq cümlələr arasında o qədər də kəskin sərhəd qoymaq olmaz, çünki bədii əsərdə mövcud situasiya təsvir edilir və nəticədə mətnlə situasiya birləşmiş olur.

Nitqin şifahi və yazılı növlərində yarımçıq cümlələr həm dialoji, həm də monoloji nitqdə özünü göstərir. Monoloji nitqdə sözə qənaət etmək, təkrara yol verməmək, nitqin təbiiliyini və aktuallığını təmin etmək məqsədilə yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir. Məsələn: **Xan, arvadının sözlərinin haqlı olduğuna inandı. Lakin qəti bir cavab verməyib yenə fikrə getdi. Vaqifin divanxanadakı cavablarını xatırladı...** (Y.V.Çəmənşəminli)

Dialoji nitqdə yarımçıq cümlələr daha geniş yer tutur; məs.:

- Nə var, nə yox, Mirzə?*
- Sağlığın, ağa pristav, ancaq bir kağız var.*
- Bir kağız? Biz yazırıq, ya bizə yazırlar?*
- Bu dəfə biz yazırıq.*
- Bizmi yazırıq?*
- Bəli, biz yazırıq.*
- Nə yazırıq?*
- Şikayət yazırıq.*
- Kimdən, Mirzə?*
- Özümüzdən.* (S.Rəhimov)

Yarımçıq cümlələr iki istiqamətdə öyrənilə bilər:

1. Yarımçıq cümlə nədən (hansı üzvlərdən) ibarətdir;
2. Yarımçıq cümlədə nə (hansı üzvlər) buraxılmışdır.

İkinci istiqamət metodiki cəhətdən faydalı olub, yarımçıq cümlələrin qurulma texnikasını öyrənməyə daha çox imkan verir. Bu cəhətdən yarımçıq cümlələri aşağıdakı üç qrupa ayırmaq olar:

Baş üzvləri (biri və ya hər ikisi) buraxılmış yarımçıq cümlələr; ikinci dərəcəli üzvləri (biri və ya bir neçəsi) buraxılmış yarımçıq cümlələr; baş və ikinci dərəcəli üzvlərinin bir qismi buraxılmış yarımçıq cümlələr.

1. Baş üzvlərdən mübtədanın buraxılmasına aşağıdakı hallarda rast gəlirik.

Mübtədə əvvəlki cümlələrdən birində işlənmiş olduqda, “məlum olan”ı bildirdiyi üçün sonrakı cümlələrdə buraxılır; məs.: *Oğlan at-dan düşdü. Sonra gəlib süfrənin qırağında oturdu.* (Y.V.Çəmən-zəminli) *Atlı kim idi? Haradan gəlib hara gedirdi? Niyə qayıtdı? Bunlar elat qızı üçün bir sirr idi. Onun qandığı təkə bu idi ki, atlı onun ürəyini də özüylə apardı. Biryolluq apardı. Ancaq hara apardı? Bir də nə vaxt qayıdacaq? Yəni qayıdacaq mı?* (Ş.Həsənoğlu)

Mübtədanın dialoqlarda buraxılması halları daha çox müşahidə olunur; məs.: - *Kabab necədir? - Yaxşıdır.* (İ.Əfəndiyev) - *Sizi yol kəsməyə vadar edən nədi?-Aclıq.* (F.Kərimzadə) *Buldozerçi sənin nəyindir?-Heç nəyim.* (İ.Əfəndiyev) - *Ayağınız ağrımır?-Ağrıyır.* (İ.Əfəndiyev) *Ariqlamağım ayrı şeydəndi, qağa. -Nədəndi? -Xif-fətdən.* (İ.Məlikzadə) - *Sizin kəndin adı nədi?-Yovşanlı...* (İ.Məlikzadə)

Buraxılmış mübtədə təkə əvvəlki cümlənin mübtədası əsasında deyil, tamamlığı, tamamlıq və mübtədası əsasında da təsəvvür edilir; məs.: *Kazım qapını açdı, qonağı evə gətirdi. Qara neft çırağının işığına qonağı tanıdı. Görüşdülər.* (Y.V.Çəmən-zəminli) *Q.Hüseyn Lələ bəyi qucaqladı. Xeyli vaxtdı görüşmürdülər.* (F.Kərimzadə)

Şübhəsiz, yazıçının təhkiyə dilində mübtədanın buraxılması halları daha çox müşahidə olunur, çünki mübtədə adətən “verilən”i bildirir, onun təkrarına ehtiyac qalmır, “yeni” xəbər zonası vasitəsilə ifadə olunur. Buna baxmayaraq, aktuallaşdırma baxımından lazım olan üzvlərin saxlanılıb, xəbərin buraxılması halları da dildə mühüm yer tutur; məs.: *Mən nə üçün vuruşmuşam? Mən nə üçün bu kol-xozu yaratmışam? Qəzətdə biabır olmaq üçün mü?* (S.Rəhman) *Şeyda. Kərəmovun dövrünü qurtardı. Dur gedək. Kamilə. Hara? Şeyda. Bizə.* (S.Rəhman)

Xəbərin buraxılması iki şəkildə özünü göstərir: mətni buraxılma; elliptik buraxılma.

Mətni buraxılmada xəbərin ixtisarı mətnlə bağlı olur. Mətnin əvvəlki cümlələrində işlənən xəbər “məlum olan”ı bildirdiyi üçün təkrar edilmir və buraxılır; məs.: - ***Kim oynayacaq?*** - ***Mən Kərəmov.*** (S. Rəhman) - ***Daha nə soruşursunuz?*** - ***Daha heç nə.*** (İ.Əfəndiyev) - ***Kim gəlməyib?*** - ***Əhməd.*** - ***Yenə kim sənin qanını qaraldıb?*** - ***İstəkli kürəkənimiz.*** (F.Kərimzadə) Bu cür cümlələrdə buraxılmış xəbəri mətnin əvvəlki cümləsinə əsasən bərpa etmək olur: *Mən Kərəmov oynayacağam. Daha heç nə soruşmuram. Əhməd gəlməyib* və s.

Xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələrin bir növü də elliptik cümlələrdir (*ellipsis* - latınca buraxılma deməkdir) Elliptik yarımçıq cümlələrdə buraxılmış xəbəri mətnə əsasən deyil, cümlənin öz üzvlərinə, öz məzmununa görə müəyyənləşdirmək olur: *Dəlidən doğru xəbər! (eşit) Səngərə! (girin) Beşilliyi dörd ildə! (yerinə yetirin) Haradan belə, yoldaş? (gəlirsən)*

Mətni buraxılmada yarımçıq cümlələr mətndən kənarında aydın mənə ifadə etmədiyi halda, elliptik cümlələr müstəqil işləyə bilər və mətnə ehtiyac olmur. Ona görə də daha çox şüarlarda, əmr cümlələri şəklində müşahidə olunur.

Elliptik cümlələr sırasına görüş, ayrılıq prosesində işlədilən ***Salam! Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir! Hər vaxtınız xeyir! Salamat! Xüdəhafız! Hələlik! Əhvali-şərif?*** kimi cümlələr də daxil edilir.

Bütövlükdə deyil, xəbərin bir hissəsinin buraxıldığı hallar da var. Bu hal həm mətni, həm də elliptik buraxılmaya aiddir. Frazeoloji vahidlə ifadə olunan xəbərin “verilən” hissəsi buraxıla bilər: *Surxay. Razi qaldın? Ziyənət. Qaldım.* (S.Rəhman) Eyni zamanda, elliptik buraxılmada da xəbərin “məlum olan”ı ifadə edən hissəsi intonasiya ilə əvəzlənir: *Doktor, mənə bir əlac! (elə) Dişsiz ağız, daşsız dəyirman (kimidir).*

“Verilən”i, “məlum olan”ı bildirdikdə cümlənin baş üzvlərinin hər ikisi buraxıla bilər: -***Harada işləyir dostun?*** -***Prokuraturada.*** -***Bəs nədən qorxur uşaq?*** -***Xortdannan.*** -***Qonaq nə vaxtdan buradadır?*** -***İlin əvvəlindən.*** -***Briqada sənin əmrinə etiraz edir.*** -***Hansı əmrinə?*** (İ.Əfəndiyev) -***Bütün şəhər sizin ərinizdən danışır.*** -***Nəyindən?*** (İ.Əfəndiyev)

Söz birləşməsi ilə ifadə olunan mübtədanın aktual tərəfi saxlanılır, o biri tərəfi xəbərlə birlikdə buraxılır: *-Bala, buranın adı nə oldu? -Haranın?* (İ.Məlikzadə) Bəzən də əksinə, mübtədə tam, xəbərin bir hissəsi buraxılır, xəbərin aktuallaşdırma baxımından vacib olan hissəsi saxlanılır: *-Yüzbulaq yadına düşür? -Düşür.* (İ.Məlikzadə) *-Eyimiz yadına gəlirmi?-Gəlir.* (F. Kərimzadə)

2. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri də “verilən”i ifadə etdikdə buraxılır.

Tamamlıq “məlum olan”ı, “verilən”i bildirdikdə şifahi və yazılı nitqdə ixtisar edilir; məs.: *Nəriman məktubu yazıb qurtardı, Tbilisiliyə göstərdi və zərf istədi.* (Mir Cəlal) *Yurik findığı bir qədər ovcunda saxladı. Sonra ehmalca stolun üstünə qoydu.* (Mir Cəlal) Vasitəsiz tamamlıqla yanaşı, vasitəli tamamlıqlar da buraxıla bilər: *-Əhməddən soruşdun? -Soruşdum, bir şey bilmədi. -Fili görürsənmi, ay nənə? -Görmüşəm, ay bala.* (F.Kərimzadə) Buraxılmış tamamlıq əvvəlki cümlənin mübtədası əsasında təsəvvür olunur: *-Yaxşı atlarımız var, hökmdar. -Gətirin görüm.* (F. Kərimzadə)

Təyinin aktuallaşmadıqda buraxıla bilər: *-Çapa-çapa gələn o atlını görürsənmi? -Kimi? -Atlını.* Təyinin əksərən təyinlənənlə birlikdə buraxılır; məs. *-Adı nədi, nənə, o qızın? -Saraydı, bala.* (Ş.Həsənoğlu) *-Kimdi axı səni xilas edəcək məxluq? -Əzrayıl.* (F. Kərimzadə)

Zərfliklərdə “məlum olan”ı bildirdikdə təkrara yol verməmək, lazım olan fikri daha tez çatdırmaq üçün buraxılır; məs.: *-Sən bu qalaya çoxmu gedib-gəlmisən? -Bəş, ya da altı dəfə.* (F.Kərimzadə) *-Bu pilləkənin ayağında kimi gözləyirsən? -Qardaşımı.* (S.Rəhimov) *- Sən bura, deyəsən, məhrəm adamsan? -Bir az.* (F.Kərimzadə) *-Deyirlər, filankəsi təpəsi üstə düşürürlər. -Bəli, düşürürlər.* (S.Rəhimov) *-Aşna, bəs sən öz xanımını da götürüb bir aylığına ana vətəna qonaq getməmişdinmi? -Getmişdim.* (S.Rəhimov)

3. Ehtiyac olmayan baş və ikinci dərəcəli üzvlərin bir qisminin birgə buraxılma halları da digər üzvlərin aktuallaşma imkanları ilə bağlıdır; məs.: *-Mən heç bir vaxt sənin zənginliyini istəmirəm. -Nə üçün, mənim ruhum?* (Ordubadi) *-Səlim necə, heç kəndə məktub yazırmı? -Əvvəllər yazırdı. -Gərək atamı məktəbə aparam. -Apar da! -Atam getməz. -Niyə? -Anam qoymaz!* (S.Rəhimov) *-Niftalını da, Bəndalını da pristav dama saldırıb. -Nə üstə?* (B.Bayramov) *-Cərrahiyyəni kim eləyəcək? -Mən.* (İ.Əfəndiyev) *-Yaralı sizin qərarınızı bi-*

lirmi? -Bilir. (İ.Əfəndiyev) -*O barədə sizə kim bir söz deyir ki? -Heç kim.* (İ.Əfəndiyev) -*Kamandar dayı, şöbələrdə işini qurtardın? -Qurtardım.* -*Kəndə nə vaxt qayıdırsan? -Elə bu dəqiqə.* (İ.Məlikzadə) -*Musiqini çoxmu sevirsiniz? -Çox.* (İ.Əfəndiyev)

Cümlənin ayrı-ayrı üzvləri ilə yanaşı, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin “məlum olan”ı bildiren hissəsi də danışanın məqsəd və üslubundan asılı olaraq buraxıla bilər; məs.: -*Mən dəllək Eyvazın oğluyam.* -*Neyləyim?* (İ.Məlikzadə) -*Axı o, Nazimi qəlbən sevir.* -*Haradan bilirsiniz?* (T. Kazımov) -*Təkarin deşilməşdi axı.* -*Sən haradan bilirsən?* (Anar) (*Sən haradan bilirsən ki, təkarim deşilməşdi?*)

ÜZVLƏNMƏYƏN CÜMLƏLƏR

Dilimizdə elə cümlələr də işlədilir ki, onları baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırmaq, onların bu və ya digər üzvdən (və ya üzvlərdən) ibarət olduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Bu cür cümlələr bitmiş fikir ifadə etsə də, üzvlənmir, ona görə də *üzvlənməyən cümlələr* adı altında öyrənilir. Üzvlənməyən cümlələrin iki növü vardır:

1. *Söz-cümlələr;*
2. *Vokativ cümlələr.*

SÖZ-CÜMLƏLƏR

Bir sözdən (və ya sözlərin sabit birləşməsindən) ibarət olub, sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrə söz-cümlə deyilir. Məsələn:

Bilmirsən, bu nə mahnı idi, Zaur? -Yox. (Anar) -*Sən bu mövzunu qəsdən seçmişən? -Xeyr.* (S.Əhmədov) -*Hazırdımı o arayırlar? -Bəli!* -*Onda verin bəri, qol çəkimi!* -*Baş üstə!* (S.Rəhimov) -*Danışacaqsan, hə? -Hə.* (Elçin) -*Bilirsən, mənim ulduzum zarafat xoşlamır... -Doğrudan? -Hə.* -*Gəl seçək.* -*Yaxşı...* (Elçin) və s.

Fərqləndirilmiş sözlər və ifadələr (*yox, xeyr, bəli, baş üstə, hə, doğrudan, yaxşı*) söz-cümlələrdir; onları baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırmaq mümkün olmadığı kimi, cümləyə və ya təktərkibli cümlələrə daxil etmək də qeyri-mümkündür.

Söz-cümlələr intonasiya və mətnin köməyi ilə formalaşır. İntonasiya predikativliyi təmin edir, söz-cümlələrin modal mənasının müəyyənələşməsinə kömək edir. Bu sahədə mətnin də böyük rolu vardır. Mətn şəraiti olmadan (şifahi nitqdə situasiya) söz-cümlələr vasitəsilə danışan şəxsin nəyi nəzərdə tutduğunu başa düşmək olmaz. Bu cür cümlələrdə icraçı, haqqında danışılan şəxs, əşya, onların hərəkət və əlaməti müxtəlif üzvlər vasitəsilə deyil, yalnız mətnin, situasiyanın köməyi ilə müəyyənləşir.

Söz-cümlələrin mühüm xüsusiyyəti bu cür cümlələri təşkil edən sözlərin nominativ mənaya malik olmamasıdır. Ona görə də belə cümlələr *ədatlar, modal sözlər və nidalarla* ifadə olunur, fikrin qısa, emosional və sürətlə ifadəsinə imkan verir. Dialoji nitqdə söz-cümlələr əvvəlki replikada söylənmiş fikrə münasibət-cavabdan, monoloji nitqdə isə danışanın özünün fikrini təsdiq və ya inkardan ibarət olur.

Söz-cümlələr funksiyasında *hə, bəli, yox, xeyr, heç, heç də yox* kimi ədatlar, *ah, aha, oho, ey, əfsus* və s. kimi nidalar, *əlbəttə əsla, qətiyyəən, sözsüz, baş üstə, göz üstə, şübhəsiz* və s. kimi modal sözlər işlənir.

Söz-cümlə termini iki komponentdən- “söz” və “cümlə” komponentlərindən ibarətdir. Bu o deməkdir ki, belə cümlələr bir sözdən ibarət olur, lakin bir cümlənin ifadə etdiyi mənaya bərabər mənə ifadə edir. Məsələn: *-Bəlkə dəniz sahilinə çıxmaq istəyirsiniz? - Xeyr. (=Mən dəniz sahilinə çıxmaq istəmirəm).* - *Sən geofakı qurtarmısan? -Bəli.* (Anar) *(=Mən geofakı qurtarmışam)* Nidalardan ibarət söz-cümlələr bu cür aydın fikir ifadə etməsə də, intonasiya və mətn-dən asılı olaraq, müəyyən fikirlə bağlı aydın emosional münasibət bildirir; lazım gələrsə, onun da mənasını üzvlənən cümlə ilə ifadə etmək mümkündür, lakin bu zaman əvvəlki hissi təsir itmiş olacaqdır: *Qan uşağın sir-sifətini boyadı. Nəbi Əbilin üstünə cumdu: - Ax!.. (=Gərək belə etməyəydin!) Əbil əlləri ilə başını tutdu: - Vay!.. (Yəni: Başım-da dəhşətli ağrılar var!)* Bu cür hallarda nida söz-cümlələr daha çox mənalar ifadə edə bilir.

Söz-cümlələr aşağıdakı cümlə növləri əvəzində işlənir.

Cüttərkibli cümlələrin əvəzində: *-Sən böyüksən? -Xeyr. - Onda sən kiçiksən? - Xeyr. Əkizik.* (H.İbrahimov)

Təktərkibli cümlələrin əvəzində: *- Vaxtdır? - Bəli.*

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin əvəzində: - *Kiçiklər böyüyür, böyük-
lər qocalır... - Hə.*

Tabeli mürəkkəb cümlələrin əvəzində: - *Bir söz desəm, inciməz-
sən? - Xeyr.*

Ədatlar, modal sözlər, nidalar dialoqun qarşılıqlı replikalarında müstəqil cavab cümləsi kimi işləndikdə söz-cümlə kimi çıxış edir; məs.: - *Bizim müridlərdəndir? - Hə. - Görsən, tanıyarsan? - Hə.* (F.Kərimzadə) - *Mənim həyəcanlarımı artırmaq, ürəyimi partlatmaq mı istəyirsən? - Əstəğfürullah, Əmir həzrətləri!* (Ordubadi) - *Sən gərək buna kömək edəsən. - Əlbəttə.* (İ.Əfəndiyev) - *Yox, sən əlini bulama, - deyə Kərəmxan qoymadı, - kabab çəkməyin elmi var. Mən başımı buladım. - Pah-pah!* (İ.Əfəndiyev) - *Adil, bizim bu Səriyyə xanım almanca yaman bilir. Hötenin şerlərini sənə əzbərdən deyər. - Doğrudanmı?* (İ.Əfəndiyev) - *Bəlkə bizim məclisimiz səni darıxdırır? - Yox. - Yəqin? - Yəqin.* (İ.Əfəndiyev)

Nidalar, ədatlar və modal sözlər üzvlənən cümlə ilə birlikdə işləndikdə də söz-cümlə ola bilir, lakin bunun üçün onların üzvlənən cümlədən fərqli mənə ifadə etməsi lazımdır; məs.: *Sən mənə bir şey demək istəyirsən? - Yox, nə olub ki? - Siz də bu kitabdan almaq istəyirsiniz? - Hə, əgər mümkün olsa. - Siz də axşam məktəbində oxuyursunuz? - Əlbəttə, necə məgər?*

Ədatlar, modal sözlər, nidalar üzvlənən cümlə ilə eyni mənalı olduqda söz-cümlə sayılmaz; məs.: - *Yenədəmi bu havacatı oxuyursunuz? - Bəli, oxuyuram.* (S.Rəhimov) - *Dünya dağılmayıb ha. - Əlbəttə, dağılmayıb.* (İ.Məlikzadə) - *Hava yaman istidi. - Hə, istidi.* (İ.Məlikzadə) - *Gərəkdir hər necə duz yükü olsa, üstünüzdən aşırırsınız. - Əlbəttə, gərək aşırım.* (S.Rəhimov) - *Mən də gedəcəyəm. - Qorxmursan? - Yox, qorxmuram.* (İ.Əfəndiyev)

Bu cür hallarda modal sözlər ara söz funksiyası daşıyır. Ədatlar, nidalar isə (üzvlənən cümlə daxilində) fikrin təsdiqinə, inkarına, sual, şübhə mənalınının - modal münasibətin güclənməsinə kömək edir.

Qeyd edilən sözlər üzvlənən cümlə ilə eyni mənalı olub nöqtə ilə ayrıldıqda sinonim cümlələr kimi çıxış edir və söz-cümlə funksiyasını yerinə yetirir: - *Dədə bəyin obası buradır? - Bəli. Düz gəlmisiniz.* (F.Kərimzadə) Üzvlənən cümlə daxilində fərqli fikir ifadə edib söz-cümlə kimi çıxış etdikdə mürəkkəb cümlə komponenti sayılır; məs.: - *Bəyəm sən bu cəsarətlə mənim ürəyimə girmisən? - Yox, girməli*

deyil! (S. Rəhimov) -*Bu gün uşaqlar dedilər ki, sabah qum üçün çaya gedəcəklər...* -**Hə, necə bəyəm?** (İ.Əfəndiyev)

Durğu işarələrindən istifadə, cümlələrin sərhədinin müəyyən edil-məsi bəzən subyektiv xarakter daşıyır.

Söz-cümlələr lazım gəldikdə xitablarla birgə işlənir; məs.: -*Sən ona dedin, kişi özünü öldürüb?* -**Bəli, xanım.** (Ə.Haqverdiyev) -*Demək, əsgərlikdən gəlirsən?* -**Bəli, əmi.** (S.Qədirzadə) -*Sizi məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edirlər.* -**Eh, ay müəllim...** (S.Əhmədov) -*Əmrim budu ki, toyuq hininə girəsən, bütün yumurtaları sağ-salamat çıxarasan.* -**Baş üstə, Gümüsbədən!** (S.Rəhimov) -**Əhsən, qardaş!** *Gözdən yaman itisən.* (C.Bərgüşad) -*Dedimmi, o, cismən yaşasa da, duyğusuz bir varlığa çevrilir?* -**Bəli, professor.** (S.Qədirzadə) -**Yaxşı, Adil!** *Mən sənin karyeranın yüksəlməsinə mane olmayacağam.* (İ.Əfəndiyev) -*Yolda Əbu Səidə köməyə gələnlərlə də vuruşduq. Bəş min əsir tutmuşuq.* -**Bərəkallah, bacioglu.** (F.Kərimzadə) Söz-cümlə bəzən ara sözlə birlikdə işlənir: -*Əhməddə baş verən soyuqluq bunun üçün idi mi?* -**Əlbəttə, yox!** (S.Rəhimov)

Söz-cümlələr qətilik bildirmə məqamında təkrar edilir və ya sinonim vasitələrlə ifadə olunur; məs.: -*Uşaqlara nə olacaq? Xortdan yeməyəcək ki!* -**Hə... doğrudan da!** (İ.Əfəndiyev) -*Medal istəyir?* -**Yox, qətiyyəən.** (S.Əhmədov) -*Veysəl orada başına adam cəm edib, mənə qazmır ki?* -**Xeyr, əsla!** (S. Rəhimov) -*Görünür, kişi bərk xəstədir ki, ovqatınız belə təlxdir?* -**Bəli, bəli.** (S. Rəhimov) *Cavidan Əbu İmran-la üz-üzə gəlmişdi.* **Hey! Hey!** (C. Bərgüşad) *Kimsə furqonun dövrəsin-də o tərəf-bu tərəfə gedə-gedə qışqırırdı:* -**E-ey!.. E-ey!..** (Elçin) -**Ay haray... gəlin!.. Ay haray... köməyə!** (C.Bərgüşad) *Hamı bir ağızdan yengəyə səs verdi:* -**Maşallah! Maşallah!** (C.Bərgüşad) *Kərbəlayı Cəfər şirin-şirin asqırdı:* -**Afərin, naçalnik, afərin!** (C.Bərgüşad) *Əf-suslar ki, siz istədiyiniz nömrəyə düşməmisiniz.* **Əfsuslar... Əf-sus-lar...** (S.Qədirzadə) *Demək, həqiqəti söyləsəm, inciməzsən?* -**Yox, yox...** (S.Qədirzadə) *Hamının qəlbindən ixtiyarsız hıçqırtı qopdu:*

-**Uy!**

-**Vay!**

-**Of!**

-**Uf!** (Mir Cəlal)

Söz-cümlələri bir sözdən ibarət olan cüttərkiibli və təkterkiibli cüm-lələrlə eyniləşdirmək olmaz. Cüttərkiibli və təkterkiibli cümlələr

üzlənən cümlələr olduğundan bir sözlü belə cümlələri başqa sözlərlə əlaqələndirmək, sintaktik əlaqələri göstərmək, buraxılmış üzvləri bərpa etmək, zaman və şəxs kateqoriyaları müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu xüsusiyyətlər söz-cümlələrdə yoxdur.

Adlıq cümlələrin əsasında adlıq halda olan əşya məzmunlu müstəqil sözlər durur, söz-cümlələr isə xüsusi söz qrupu ilə - ədatlar, modal sözlər və nidalarla ifadə olunur. Bir sözdən ibarət olan yarımçıq cümlələrin buraxılmış üzvlərini asanlıqla (mətnə və situasiyaya əsasən) bərpa etmək olur, söz-cümləyə üzv əlavə etmək olmaz. Söz-cümləni onun sinonimi olan üzlənən cümlə ilə yanaşı işlətmək olar; məs.: - *Bəlkə valideynlərindən qorxurdular? -Yox! Valideynlərimdən qorxmurdular.* (Mir Cəlal) Lakin bu da həmişə mümkün deyil. Xüsusi nidalar söz-cümlə funksiyasını yerinə yetirdikdə onun ifadə etdiyi mənanı üzlənən cümlələrlə olduğu kimi ifadə etmək çətindir.

Söz-cümlələrin fikir predmeti mətnə, dialoqun qarşılıqlı replikalарına, nitq situasiyasına əsasən açılır.

Söz-cümlələr təsdiq və inkar mənalı ifadə edə bilir, təsviri cümlə və ya sual cümləsi şəklində qurulur; nidalardan ibarət olduqda daha çox emosional münasibət bildirir və aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

Təsdiq söz-cümlələr;

İnkər söz-cümlələr;

Sual söz-cümlələri;

Emosionallıq bildirən söz-cümlələr.

T ə s d i q söz-cümlələr *bəli, hə, əlbəttə, şübhəsiz, bəs necə, güman ki, yaxşı, baş üstə, göz üstə, çox yaxşı, çox əla, çox gözəl, sözsüz* və s. kimi ədat və modal sözlərlə ifadə olunur, dialoqun əvvəlki replikalарında qoyulan suala müsbət cavab kimi işlənir. Lakin təsdiq cavabın özü də ədat və modal sözlərin semantikasından asılı olaraq fərqlənir, qəti cavabdan gümanlı, şübhəli cavaba qədər müxtəlif çalarlarda çıxış edir. Hətta intonasiyadan asılı olaraq hər bir söz də bir neçə çalarda tələffüz oluna bilər; məs.: *-Necə olsa, bunlarla çalışmaq yara bağlamaqdan yaxşıdır. -Əlbəttə ki!* (Mir Cəlal) *-Üç günə peyini daşıyarsan sahələrdə! -Baş üstə!* (M.İbrahimov) *-Məndən şikayət eləyib? -Hə.* (İ.Hüseynov) *-Axı onlar, deyəsən, hamısı çaxır içəndir? -Həri.* (S.Əhmədov) *-Oğul, sən universitet qurtarmısan, eləmi? -Bəli. -Çox yaxşı.* (S.Əhmədov) *-Bu adam həqiqi xəstəyə oxşayır? -Oxşayır. -Yəqin? -Yəqin.* (S.Əhmədov) *-Qoy bizim dostluğumuz bu tükələrin düyünü*

açılana qədər, qanlarımız bir-birindən ayrılan günə kimi davam etsin.
-**Amin!** (F.Kərimzadə) -*Sən, doğrudan, belə düşünüürsən?* -**Doğrudan.** (İ.Əfəndiyev) -*Sən gərək buna kömək edəsən.* -**Əlbəttə!** (İ.Əfəndiyev)

İnkar söz-cümlələr *yox, xeyr, heç, heç də yox, nahaq, qətiyyən, əsla* və s. ədat və modal sözlərlə ifadə olunur, dialoqun əvvəlki replikasına və ya danışan şəxsin öz fikrinə inkar cavabdan ibarət olur. Söz-cümlə vəzifəsini yerinə yetirən bu sözlərdən *yox, xeyr* daha çox işlənir və təsdiq söz-cümlə kimi çıxış edən *bəli, hə* sözləri ilə antonimlik təşkil edir. Digər sözlər bu sözlərin mənasını müxtəlif çalarda ifadə edir; məs.: -*Məşədi İman, ola bilərm ki, bir on gün səbr eləyəsən?* -**Xeyr, Hacı, xeyr.** (Ə. Haqverdiyev) -*Nəcəf, Mirzə gətirən nə şerdir?* -**Heç...** *Bir tərifiyəmədir.* (Ə.Haqverdiyev) -*Yaralı tülkünə daha görmürsən ki?* -**Yox.** (S. Əhmədov) -*Kərbəlayı Cəfər özgə bir söz deməyib ki?* -**Xeyr.** (C. Bərgüşad) -*Yəni bunca kadro qəhətlidir?* -**Xeyr, əsla!** (S. Rəhimov) -*Fəqət, ağalar, güman eləməyin ki, onlar yatıblar...* **Xeyr, əsla!** (B.Bayramov) -*Yəqin sizə soyuq üz göstəriblər?* -**Əsla!** (S. Rəhimov)

Sual söz-cümlələr *bəli, hə, əlbəttə, şübhəsiz, bəs necə, yaxşı, çox yaxşı* və s. təsdiq mənalı, *yox, xeyr, heç, əsla* və s. inkar mənalı ədat və modal sözlərin sual məqamında işlənməsi ilə əmələ gəlir, mətn şəraiti və situasiya ilə müəyyən mənalara ifadə edir. Bu sözlər çox zaman danışanın fikrini sual məqamında təkrar edir; məs.: -*Səni özfəaliyyət dərnəyinə yazacağım.* -**Hay?** (S.Əhmədov) *Bu gəmi birdən yolunu dəyişib Mədrəsə yönələ bilərm?* **Hə?** (S.Əhmədov) *Yuxudan kal durduğuna görə hələ də aynası açılmamış Allahverdi gözlərini qırparaq:* -**Ba?** -*dedi.* (Elçin) *Sevil yenidən dikəlib maraqla dedi:* -**Yox a?** (Elçin) -*Rəhilə, eşidirsən?* -**Bəs necə?** (S.Qədirzadə) -*Siz bir dəfə bizim kolxoza gəlmişdiniz.* -**Doğrudanmı?** *Yəqin ki, konsertə gəlmişəm.* (İ.Əfəndiyev)

Emosionallıq bildirən söz-cümlələr nidalarla, nidalaşan sözlər və bəzi ədatlarla ifadə olunur, söylənilən hadisəyə adlandırma yolu ilə deyil, birbaşa emosional münasibət bildirir, mənası mətnin, situasiyanın, intonasiyanın köməyi ilə aydınlaşır, sevinc, təəccüb, təəssüf, nifrət və s. ifadə edir. Bunların bir qismi yalnız emosionallıq bildirir, bir qismi emosionallıqla bərabər, münasibət də ifadə edir və əksərən nida cümləsi şəklində formalaşır; məsələn: -**Aha!** *Bu ki Əlibala imiş!*

(M.İbrahimov) *Hökimbaşının çuxura düşmüş gözləri gülürdü: -Əh-sən! -dedi.* (C.Bərgüşad) *Çadra xanım gülürdü ki, əziz əri Qara Kepkadan başqa heç kimi eşitməsin: -hi-hi-hi... Qara Kepka da qoşuldu ona: ha-ha-ha... (Elçin) -A-A... Nə olub sənə? Ağlayırsan? (Elçin) Vay, dədəm, vay!.. Məni vurdular.* (C.Bərgüşad) *-Pah atonnan!.. Dünəndən atası eşşək tapmırdı dəyirmanı dən aparmağa.* (C.Bərgüşad) *Elə bu zaman Səlim bəyin dəstəsi qaraçı köçünün yanında göründü: Ay can, ay can!* (C.Bərgüşad) *Dərhal podpolkovnikin cavabı eşidildi: -Afərin!* (Mir Cəlal) və s.

VOKATİV CÜMLƏLƏR

Üzvlənməyən cümlələrin bir növü də *vokativ* cümlələrdir. Bunlara *xitab-cümlələr* də deyilir. Vokativ cümlələrin əsasında adlıq halda müraciət, çağırış bildirən sözlər durur. Bunlar xitablara bənzəyir, lakin müstəqil işlənməklə narazılıq, etiraz, işarəetmə, diqqəti cəlb etmə, xəbərdarlıq və s. kimi mənalar ifadə edərək xitablardan fərqlənir. Məsələn: *Bir zaman gözümü açıb. dalımcu bir izdihamın axıdığını gördüm. Səslər ucalırdı: -Doktor, doktor, doktor!..* (Mir Cəlal) *-Ay doktor, bunlarsız mənə güzaran nəyə lazım! Xiffət məni üzür, doktor!* (Mir Cəlal) Birinci misalda *doktor* sözü müstəqil işlənmişdir. "*Doktor tapılmalıdır. Ağır vəziyyət var, doktor lazımdır!*" mənasındadır, vokativ cümlədir; sonrakı misalda bu söz adi xitab kimi işlənmişdir.

Vokativ cümlələr sinkretik xarakter daşıyır, adlıq cümlələrə, tək-tərkibli cümlələrə oxşayır, lakin üzvlənməyən cümlə növü kimi çıxış edir. Bu cür cümlələri də baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayırmaq qeyri-mümkündür. Məsələn: *Saleh kişi içəri dönüb oğlunu səslədi: - Əliş!* (Mir Cəlal) Belə cümlələrin ifadə etdiyi fikir adi xitabların ifadə etdiyi fikirdən zəngin və mürəkkəb olur. İşin icrasına başlamaq, işi dayandırmaq, bir işə xəbərdarlıq mənaları bu cür cümlələrdə intonasiyanın, mətnin köməyi ilə ifadə olunur.

Vokativ cümlələr xüsusi intonasiya ilə tələffüz olunur: *Salam ev qapısını qıfıllı görüb dayandı. Bütün həyatə, adamlara xitab edirmiş kimi çağırırdı: Ay uşaq! Ay camaat!* (Mir Cəlal) *Uzun Həsən başını qaldıranda qabaqda böyük bir dəstə gördü. Birdən bir səs eşitdi: -Dayı!* (F. Kərimzadə)

Məişət nitqində insanlara müraciətlə işlədilən, müəyyən məsələ ilə əlaqədar xəbərdarlıq məqsədi daşıyan *ədə, əyə, əşi, aaz, a gədə* tipli sözlər də vokativ cümlələr hesab olunur. Ətraf adamlara, auditoriyaya müraciətlə işlədilən *şşş! sss!* da vokativ cümlələrdir.

Vokativ cümlələri adətən insana müraciətlə işlədilən cümlələr kimi izah edirlər. Belə cümlələr insanla yanaşı, başqa canlılara- heyvanlara, quşlara müraciətlə də işlədilir, onları əzizləmək, çağırmaq, oyatmaq, hərəkətə gətirmək, bir işə təhrik etmək məqsədi güdür. Odur ki, aşağıdakı cümlələri də vokativ cümlələr sırasına daxil etmək mümkündür: Şəlalə. *Pişik! Aslan. Can!* (S.Rəhman) *Camaat dağa köçür: -Dəh... dəh... -hoha... ho... Toşa... Toş!.* (C.Bərgüşad) *Aytəkin cücələri çağırırdı: -Dü... dü... dü...*

SADƏ CÜMLƏNİ GENİŞLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Sadə cümlənin ilkin və ibtidai forması baş üzvlərdən (birindən və ya hər ikisindən) ibarət olan formadır. Bunlar müxtəsər cümlələrdir. Baş üzvlər ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirilir və geniş cümlələr əmələ gəlir. Müxtəsər və geniş cümlələr isə bir sıra başqa vasitələrlə - həmcins və xüsusiləşmiş üzvlərlə, xitablar, ara sözlər və ara konstruksiyalarla struktur-semantik cəhətdən daha da zənginləşdirilir və nəticədə genişləndirilmiş sadə cümlələr formalaşır.

Genişləndirilmiş cümlələr mahiyyət etibarilə sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında keçid təşkil edir. Bu cür cümlələr predikativlik imkanlarının kəmiyyət artımına görə mürəkkəb cümləyə yaxınlaşsa da, kəmiyyət dəyişikliyi keyfiyyətə keçə bilmədiyi üçün sadə cümlə tipi olaraq qalır.

Sadə cümləni genişləndirən vasitələr eyni xarakterli sintaktik vasitələr deyildir. Bunların içərisində xüsusiləşmiş tərkiblərin iştirakı ilə qurulan cümlələr orta mövqə tutur. Əslində, xüsusiləşmiş tərkiblər yarım predikativ cümlələrdir və onların iştirak etdiyi cümlələr adi sadə cümlələrdən artıq predikativliyə malikdir. Ara sözlü, ara konstruksiyalı sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrə, həmcins üzvlü sadə cümlələr isə sadə cümlələrə daha yaxındır.¹⁷

Bu cəhətlər nəzərə alınaraq, "Sadə cümləni genişləndirən vasitələr" adı altında xüsusiləşmələrin, həmcins üzvlərin, xitabların, ara sözlərin, ara və əlavə konstruksiyaların iştirak etdiyi cümlələr öyrənilir.

Qeyd etməliyik ki, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri, ara sözlər və xitablar, əlavələr və xüsusiləşmələr, həmcins üzvlər cümlənin həcmi genişləndirsə də, onu mürəkkəb cümləyə yaxınlaşdırsa da, sadə cümlə strukturundan çıxara bilmir. Lakin hər bir dil elementi müəyyən informativ yük daşdığından bunların hər biri cümlədə semantik-qrammatik imkanlara malikdir. Ona görə də sintaksisə dair tədqiq və araşdırmalarda adətən sadə geniş cümlə strukturu öyrənildikdən sonra cümləni genişləndirən vasitələr də nəzərdən keçirilir. Sadə cümləni genişləndirən vasitələr ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə qurulan sadə geniş cümlələrdən fərqləndirilir.

Dilçilikdə sadə cümləni genişləndirən vasitələrlə bağlı mübahisəli məsələlərin bir çoxu hələ də öz həllini tapmamışdır.

Cümlədə bir üzvlə bağlı olub, bir sintaktik vəzifə daşıyan bərabər-hüquqlu üzvlərə həmcins üzvlər deyilir.

Həmcins üzvlər: bir sintaktik vəzifədə işlənir; cümlənin bir üzvü ilə bağlı olur; bir-biri ilə tabesizlik üsulu ilə əlaqələnir - bərabər-hüquqlu olur; asılı olduqları üzvlə eyni tabelilik əlaqəsi ilə əlaqələnir; sadalama (bəzən də qarşılaşdırma və ya bölüşdürmə) intonasiyası ilə tələffüz edilir; əksərən birləşdirmə, bəzən də qarşılaşdırma və ya bölüşdürmə bağlayıcıları ilə əlaqələnir; əsasən eyni morfoloji quruluşda olur və eyni suala cavab verir; müxtəlif nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə olunur; cütüzvlü və ya çoxüzvlü olur; açıq və ya qapalı sıralı olur; əksərən eyni tipli anlayışları ifadə edir; aktuallaşdırma baxımından sonuncusu əvvəlkilərdən üstün olur.

Bir sintaktik kateqoriya kimi, həmcinslik həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərə aiddir və yalnız cümlə daxilində özünü göstərir; məs.: *Od-lar içində də yanıb qaralmaz Məhəbbət, sədaqət, həqiqət, kamal.* (S.Vurğun) *Sonra o gedib xaşxaşlı təzə çörək, motal pendiri, vəzəri, göy soğan, bir çaynik də yaxşı dəmlənmiş çay alıb gətirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Baxışlardan dalğa-dalğa, bulud-bulud heyrət yağır.* (S.Vurğun) *Hesabdarı, anbardarı, hətta o akta heç qol da çəkməyən bağ briqadiri Ağayarı da tutmuşdular.* (Ə.Əylisli)

Məlumdur ki, mübtədə istisna olmaqla, cümlənin bütün digər üzləri başqa bir üzvdən asılı olur. Bu xüsusiyyət eyni şəkildə həmcins üzvlərə də aiddir: həmcins xəbərlər mübtədəyə, həmcins tamamlıqlar və zərflilər xəbərə, həmcins təyinlər təyinlənənə tabe olur. Mübtədə həmcins olduqda, xəbəri özünə tabe edir. Xəbər həmcins olduqda mübtədəyə tabe olur. Misallara diqqət yetirək:

Meşələr, dağlar sükut içində idi. (İ.Əfəndiyev) *Qarı hər gün dağlara gedir, qucaq-qucaq çiçək gətirir, xəstəni müalicə edirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Mənimlə dəniz seyrinə çıxanda doğruluqdan, dostluqdan, sədaqətdən də m vururdun.* (S.Qədirzadə) *Həkim ortaboylu, qarabuğdayı, girdəsi fət bir oğlan idi.* (S.Qədirzadə) *Axın-axın, qoşun-qoşun salamına gəlir hamı.* (S.Vurğun)

Aşağıda həmcins üzvlərin tabe olduğu sözlər böyük mötərizə ilə fərqləndirilmişdir:

[məşələr, dağlar] ← (sükut içində idi)

[qarı] ← (gədir, gətirir, müalicə edirdi)

(doğruluqdan, dostluqdan, sədaqətdən) → [dəm vururdun]

(ortaboylu, qarabuğdayı, girdəsisifət) → [bir oğlan idi]

(axın-axın, qoşun-qoşun) → [gəlir]

Birinci misalda həmcins mübtədalar xəbəri özünə tabe etmiş, ikinci misalda həmcins xəbərlər mübtədəya, sonrakı misallarda isə həmcins tamamlıqlar, təyinlər, tərz zərfliləri xəbərə tabe olmuşdur.

Cümlə üzvləri ilə yanaşı, onların komponentləri də həmcins ola bilər; məs.: *Arxadan şiddətli bomba və mina səsləri eşidildi.* (İ.Əfəndiyev) *De-yirlər, sən cintlərin, uğursuz ruhların dilini bilirsən.* (İ.Əfəndiyev) *Mən sarmaşuq, böyürtkan və qarağat kollarının arasından keçirdim.* (İ.Əfəndiyev) Birinci misalda mübtədanın, ikinci misalda tamamlığın, üçüncü misalda yer zərfliyinin komponentlərindən biri ortaqlı, digəri həmcinsdir.

Həmcins üzvlər eyni tipli morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə olunduğu kimi, quruluş etibarilə fərqli vasitələrlə də ifadə olunur və bu zaman ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi özünü göstərir; məs.: *Vartı, yoxsul, güclü, gücsüz olmayacaqdır.* (C.Cabbarlı) *Mən bu gün bütün istilalara, müharibələrə, qırğınlara, əsirliyə, köləliyə, cəbrə, istibdada, altunlara, hökumətlərə, qanunlara, dinlərə, allahlara, bütün əski varlığa üsyan bayrağı qaldırıram.* (C.Cabbarlı) *Rəhman fikrə getmişdi, tez-tez çənəsini sıgallayırdı.* (S.Qədirzadə) *Qızı uə dənizin vahiməli gurultusu, uə küləyin viyultusu, nə də dəhşətli şimşəklər, yağışlar qorxudardı.* (S.Qədirzadə)

Birinci misalda həmcins mübtədalar eyni morfoloji quruluşdadır; ikinci misalda həmcins vasitəli tamamlıqlar da quruluşca əsasən eynidir (sadə və düzəltmə isimlərlə ifadə olunmuşlar); üçüncü misalda həmcins xəbərlər morfoloji quruluşuna görə fərqlidir - biri ləksik (*sıgallayırdı*), digəri frazeoloji vahidlə (*fikrə getmişdi*) ifadə olunmuşdur; son misalda həmcins mübtədalar tam fərqli quruluşdadır - bir qismi söz birləşməsi (*dənizin gurultusu, küləyin viyultusu*), bir qismi nitq hissəsi (*şimşəklər, yağışlar*) ilə ifadə olunmuşdur.

Qeyd. Fərqli morfoloji quruluş dedikdə, ismin müxtəlif halları, tamamlığın və zərfliyin müxtəlif mənə növləri nəzərdə tutulmur. Başqa sözlə desək, ismin müxtəlif hallarında olan üzvlər, vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar, tərz və ya zaman zərfliyi həmcins ola bilməz.

Bəzən həmcins üzvlər iki-iki qruplaşdırılır. Bu hal həmcins üzvlərlə ifadə olunan anlayışların tarixi, mənəvi, ruhi, psixoloji və estetik yaxınlığından irəli gəlir: məs.: *İskəndərlə Gülbahar, Cəlal ilə Humay, Vaqif ilə İldırım təqlid edilməyə layiq qəhrəmanlardır.* (Ə.Vəliyev) *Məsum və parlaq, mənalı və dərin, qeyrətli və ifadəli gözlər yol gözləməklən yorulmuşdu.* (Ə.Vəliyev)

Həmcins üzvlər eyni morfoloji quruluşda olduqda eyni suala cavab verir, morfoloji quruluşuna görə fərqləndikdə sualları da fərqlənir; məs.: *Sevdiyin qızla rastlaşmaq, ona mənalı baxmaqdan böyük xoşbəxtlik yaxdurdur və olmayacaq.* (Ə.Vəliyev) *O, fikirlərini demiş və deyəcəkdir.* (Ə.Vəliyev) Birinci misalda *yoxdur* sözü suala cavab vermir, *olmayacaq* sözü *nə edəcəkdir?* sualına cavab verir. İkinci misalda həmcins xəbərlərdən birincisi *nə etmişdir?*, ikincisi *nə edəcəkdir?* sualını tələb edir. Bu hal başqa həmcins üzvlərə də aiddir. Bəzən bədii əsərdə canlı və cansız varlıqların adları həmcinsləşdirilərək sadalana bilər. Bu zaman həmcinslərin bir qismi *kim?*, bir qismi *nə?* sualına cavab verəcəkdir. Deməli, vahid suala cavab vermək həmcinslik üçün zəruri əlamət deyildir.

Doğrudur, adətən, təbəsiizlik əlaqəsi əsasında eyni bir sintaktik vəzifədə işlənən üzvlər həmcinsləşdirilir, lakin bəzən müxtəlif üzvlər də həmcins məqamda işlədilir; məs.: *Biz kimə və nə üçün cavab verməliyik? Bilmək olmur, bu xəbəri kim və necə yayıb. Cüvar bu salbanı hara, kimə, nə məqsədlə atırdı, həlli olmadı.* (Ə.Vəliyev)

Emosionallıq, ekspressivlik məqsədilə təkrar edilən sözlər və birləşmələr həmcins hesab edilmir; məs.: *Ağlamayın, ağlamayın, cücələr...* (Səbir) *Baxın, baxın, yaxşı baxın, diqqətlə baxın.* (C.Məmmədquluzadə) Təsdiq və inkar şəkilində işlədilən *bax-baxma, get-getmə, yaz-yazma, inan-inanma* kimi sözlər də həmcins sayılmır. Bu cür sözlərin arasında *ya* bağlayıcısı da işlənə bilər: *İnan-inanma, bunun üçün fərqi yoxdur. Get, ya getmə, bizə dəxli yoxdur.*

Cümlə üzvləri ilə yanaşı, xitablar da həmcins olur; məs.: *Ey günəş yolçusu, günəş yolçusu! İnkilab ordusu, hayat ardusu! Hələ silinməmiş qara ləkələr...* (S.Vurğun)

Həmcins üzvlərin sinonimliliyi, hətta antonimliliyi də mümkündür: *Sizi unutmadı bu torpaq, bu yer.* (S.Vurğun) *Yağ ey yağış, fikrim kimi, hissəm kimi, uzaq, yaxın ellərə yağ.* (M.Müşfiq) - cümlələrində *torpaq, yer* sözləri həmcins sinonimlər, *uzaq ellərə, yaxın ellərə* həmcinsləşdirilmiş antonimlərdir.

Həmcins üzvlər adətən eyni növdən olan məfhumları, eyni tipli, eyni səciyyəli anlayışları ifadə edir. Ona görə də az-çox biri digərinə aid olan, ümumilikdən konkretliyə doğru qurulan üzvlər bir üzvlə bağlı olsa da, həmcins olmur; məs.: *O vaxtdan bəri hər bahar o tək məzar üstündə bir bülbül oxuyur.* (İ.Əfəndiyev) *Qoca, şəhər kənarındakı balaca daxmasına daxil oldu* - cümlələrində *o vaxtdan bəri hər bahar* sözləri qeyri-həmcins zaman zərfliyi, *şəhər kənarındakı balaca* sözləri qeyri-həmcins təyin vəzifəsindədir. Lakin müəllifin məqsədindən və üslubundan asılı olaraq, bu cür üzvlər bəzən sadalama yolu ilə həmcinsləşdirilə bilər; məs.: *Biçarə övrətin cisminin qalanından yenə tarixi-hicrinin min iki yüz doxsan doqquzuncu ilində, ramazanın beşində, pəncşənbə günü, axşamdan üç saat keçdikdə genə bir parça ayrılıb qopdu, haman gün oğlum Məmməd Əli anadan oldu.* (C.Məmmədquluzadə)

Həmcins üzvlər bir-biri ilə həm mənaca, həm də müəyyən qrammatik vasitələrlə əlaqələnir. Qrammatik vasitələr içərisində intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları daha mühüm rola malikdir. Həmcins üzvlərin qrammatik məna xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, şifahi nitqdə intonasiya da fərqlənir - sadalama-birləşdirmə intonasiyası ilə yanaşı, həmcins üzvlər arasında qarşılaşdırma, bölüşdürmə intonasiyalarından (və bağlayıcılarından) da istifadə edilir; məs.: *Bu qız buradan gedəsidir, ya qalasıdır?* (S.S.Axundov) *Cəfəri gördüm, amma o birilərini tapa bilmədim. Gah kitabxanaya gələn kəndlilərin suallarına cavab verir, gah da onlara qəzetlərdən maraqlı xəbərlər axuyurdum.* (İ.Əfəndiyev) Yazılı ədəbi dildən fərqli olaraq, canlı danışq dilində bu cür cümlələri, həmin mənaları saxlamaqla, bağlayıcısız da (intonasiya ilə) tələffüz etmək mümkündür. Komponentləri əlaqələndirmək üçün tabesizlik bağlayıcılarına ehtiyac olmadıqda əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür.

Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvlər (və eyni zamanda tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri) arasında yaratdığı məna xüsusiyyətlərini görə aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: *və; ilə (-la,-lə); da... da, də... də; həm... həm də; nə... nə də; təkcə... həm də; yalnız... həm də; nəinki... həm də; hətta və s.*

Bu bağlayıcılar əksərən sadalanan həmcins üzvləri bir blokda birləşdirir. Lakin bunların işlənməsində fərqli cəhətlər də vardır.

Birləşdirmə bağlayıcılı həmcins üzvlər ikiüzvlü də ola bilər, çoxüzvlü də. Çoxüzvlü olduqda və bağlayıcısı adətən sonuncu həmcinsdən əvvəl

işlənməklə qapalı sıra yaradır; məs.: *İndi hər şey çox aydın və sadə idi.* (İ.Əfəndiyev) *Mənim kədərimi unutturmaq üçün bu sadə, gənc və gözəl gəlin öz dərdlərini unudaraq rəqs edirdi.* (İ.Əfəndiyev)

İlə bağlayıcısı bərabər hüquqlu tərəflərdən çox zaman birincisinə üstünlük verir; məs.: *Ələskər dayı ilə arvadı Güllü xala əslən Kürdüstan dağlarından idilər.* (İ.Əfəndiyev) *Çamadanla bağlamamı götürdüm və bayıra çıxdım.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyd edilən bağlayıcılar həmcinslər arasında bir dəfə işləndiyi halda, *də... də, həm... həm də, nə... nə də* təkrar olunan sinonim bağlayıcılardır; *də... də* bağlayıcısı həmcinslərdən sonra, *həm... həm də, nə... nə də* bağlayıcıları həmcinslərdən əvvəl işlənir. *Nə... nə də (və nə də, və nə də ki)* bağlayıcısı inkar məna ifadə etməklə sinonimlərindən fərqlənir; məs.: *Hec bir kəsim olmadığından yayı da, qışı da institutun yataqxanasında yaşayırdım.* (İ.Əfəndiyev) *Eyvaz qoyunların döyüşməsinə həm sevinirdi, həm də bundan qorxurdu.* (Ə.Vəliyev) *Bildir tikilən xurmayı məxmər paltar əyninə həm dardır, həm də gödəlib.* (Ə.Vəliyev) *Qıza həm yazığı gəldi, həm də acığı tutdu.* (Ə.Vəliyev) *Atam əmindən həm bacarıqlı idi, həm də ağsaqqal.* (Ə.Vəliyev) *Bu yerdə nə hicran, nə qayğı, nə qəm, Nə Sənan eşqi var, nə də intizar.* (S.Vurğun) *Söyüdlü arxı Quzey qışlağa qədər uzatmaqdan nə indi, nə də gələcəkdə sizin təsərrüfatınıza ziyan dəyməyəcək.* (İ.Əfəndiyev) *Günəş olmasa, nə insan, nə heyvan, nə də bitki böyüməz.* (Ə.Vəliyev)

Sadalama intonasiyası və qeyd edilən tabesizlik bağlayıcılarının iştirakı ilə əlaqələnen həmcins üzvlərdə məna birinci həmcinsdən başlayaraq güclənir, həmcinslərin sonuncusu aktuallaşma baxımından əvvəlkilərin hamısından üstün olur; məs.: *Yenə işiğimi səndən alacaq İnsan da, torpaq da, hava da, su da...* (S.Vurğun) *Onun saf qəlbində nə qəzəb, nə kin, Nə həsəd, nə də ki bir xəyanət var* (S.Vurğun) - misralarımda aktuallıq baxımından həmcinslər arasında *su da, nə də ki bir xəyanət* sözləri əvvəlkilərdən üstündür. İkiüzvlü həmcins üzvlər *təkcə (yalnız)...* *həm də* bağlayıcıları ilə bağlandıqda aktual məna sonra gələn üzvdə olur. Bu zaman *təkcə, yalnız* bağlayıcıları birinci həmcinsdən əvvəl, *həm də* bağlayıcısı ikinci həmcinsdən əvvəl işlənir; məs.: *Səlim təkcə alim deyil, həm də görkəmli pedaqoq idi. Sərvər yalnız idarə müdiri deyil, həm də qayğıkeş bir insan idi.*

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin, fəqət* və s.

Qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əlaqələnen həmcins üzvlər adətən iki-üzvlü olur. Bu bağlayıcıların əlaqələndirdiyi anlayışlar arasında ziddiyətli, fərqləndirici, güzəştli, müqayisəli qarşılaşdırma mənalarından biri olur. Həmcins üzvlər arasında birləşdirmə bağlayıcılarına nisbətən, bunlar az işlənir; məs.: *İşə düzəltməkdə yaxşı eləmişən, ancaq üz vermə.* (Ə.Vəliyev) *Güldəstə ali məktəbə girmək istədiyini, lakin imkan tapmadığını söyləyirdi.* (Ə.Vəliyev) *Yaxşılıq eləmək istədim, amma bacarmadım. Hər şey çarpayının üzərindəki yorğan-döşək kimi köhnə, lakin təmiz idi.* (İ.Əfəndiyev) *Siz tətfilə gəlmisiniz, yoxsa məndən material toplamağa?* (Ə.Vəliyev) *Biz Bakıya doktora müalicəyə gəlmişik, yoxsa ocaqda yatmağa?* (Ə.Vəliyev)

Qarşılaşdırma mənası həmcins üzvlər arasında *yox, deyil* sözlərinin köməyi ilə də yaradılır: *Düşməni oxlamaq üçün bir yox, beş qurban kəsməliyik.* (Ə.Vəliyev) *Ərinə yox, yerə baxdı.* (Ə.Vəliyev) *İndi isə burada, ulduzların altında səhəri deyil, onun özünü gözləyirdim.* (İ.Əfəndiyev)

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə daha fəal olan qarşılaşdırma bağlayıcıları həmcins xəbərlər arasında işləndikdə sadə cümlə quruluşca tabesiz mürəkkəb cümlələrə daha çox yaxınlaşır.

3. Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya... ya da... ya da ki, və ya, yaxud, yaxud da; gah... gah da... gah da ki və s.*

Bu bağlayıcılar müxtəlif iş, hərəkət və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etdiyini, yaxud güman edilən bir neçə iş və hadisədən birinin mümkünlüyünü təxmin etməyə imkan verir; məs.: *Demək, pullarımı ya Bakıda bilet alanda, ya da haradasa yaylıq çıxaranda salıb itirmişdim.* (İ.Əfəndiyev) *İstirahət günləri ya dostunun yanına gedirdi, ya da onu qonaq çağırırdı.* (Ə.Vəliyev) *Qulu aramsız olaraq gah Qərənfil bacıya, gah da mənə baxırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Gecələr yatağıma uzananda onu götürüb gah oxuyur, gah da nəzərdən keçirirdim.* (İ.Əfəndiyev) *Gah seyrəlik, gah sıxlaşır əlvan buludlar.* (S.Vurğun)

Təkrar olunan bağlayıcılar *ya... ya, gah... gah* şəklində işləndikdə həmcins üzvlərin açıq sırası yaranmış olur. Həmin bağlayıcılardan sonuncusuna *da, ki* ədatlarını (birini və ya hər ikisini) əlavə etdikdə (*ya da, ya da ki, gah da, gah da ki*) qapalı sıra yaranır. *Və ya* bağlayıcısı isə adətən ikiüzvlü həmcinslərin arasında işlənməklə iki hadisədən birinin mümkünlüyünü təxmin etməyə imkan verir; məs.: *Mən lap uşaqlıqdan öz zəiflik və ya kədərini başqalarına bildirməmişəm.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyd etdiyimiz kimi, cümlənin bütün üzvləri həmcins olur.

Həmcins mübtədalar ikiüzlü və çoxüzlü ola bilər, bir-biri ilə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Həmcins mübtədalar adətən cynitipli şəxsləri, əşya və hadisələri birləşdirir, çox zaman subyektlərin vəzifəsinə, ictimai vəziyyətinə, hadisələrin, əşyaların, şəxslərin tarixi ardıcılığına, keyfiyyətinə, semantik roluna görə sıralanır, xəbərlə (və ya həmcins xəbərlərlə) bağlı olur; məs.: *Yunan, Roma tarixçi və coğrafiyaşünasları Strabon, Ptolomey, Plini, Arrian, Marselli, Tassit və başqaları qədim Azərbaycan haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər.* (“Azərb. tarixi”) *Əsası M.F.Axundov tərəfindən qoyulmuş demokratik ideyaları S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, C.Məmməd-quluzadə, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev daha da inkişaf etdirdilər.* (“Azərb. tarixi”) *Qızın qucağı, saçları yabanı qızılgüllərlə dolu idi.* (Ə.Vəliyev) *Alma, armud, alça, gavalı, ərik hələ dəyməyib. Reyhan, nanə, keşniş, şüyüt, vəzəri, soğan, tərşun tərdir.* (Ə.Vəliyev) *Günlər keçdikcə Madar, Lalə, Tapdıq, Ceyran, Çoban, dəvə sahibləri, atıcı və onların tilsimdən qurtarmış saysız-hesabsız dostları solmaz çiçəklər kimi gözəlləşir, qardaş tək birləşirdilər.* (Ə.Vəliyev) *Professorun üç otağı, küçəyə balkonu, hamamı, vannası, mətbəxi, telefonu, radiosu, televizoru, soyuducusu ilə yanaşı, geniş qəlbi, incə hissi, nəvaziş və qayğı ilə dolu mənəmliyi vardı.* (Ə.Vəliyev)

Həmcins mübtədalarda tarixi-xronoloji ardıcılıq, ictimai mövqe və məzmun üstünlüyünə görə sıralanma həmişə mümkün olmur, şerdə vəzn, ahəng, qafiyə sərbəstlik tələb edir; məs.: *İldırım Bəyazid, Teymur, Çingiz xan Min ocaq söndürüb, qapı bağladı.* (S.Vurğun) Məlumdur ki, İldırım Bəyazidlə Teymur Çingiz xandan sonrakı fəzlərdir. Lakin şair misraları qurarkən buna fikir verməmişdir. Bu cür hallar bədii dildə çoxdur, ona görə də bir çox hallarda həmcins mübtədaların sırası daha çox müəllifin həmcinslərdən hansını aktuallaşdırmaq istəyi ilə bağlı olur; məs.: *Maşınlar, qatarlar, gəmilər yan-yanə düzüldü.* (Ə.Vəliyev) *Rütubətdən saralmış bu köhnə qəzetlər, toz basmış kitablar, mürəkkəbi qurumuş qara şüşələr mənə dözülməz dərəcədə cansızıcı göründü.* (İ.Əfəndiyev) *Tatar da, gürcü də, rus da, türkmən də Ehtiram saxlayır bu böyük ada.* (S.Vurğun) *Baş tərəfdəki stolun üstünə rəngbərəng şüşə qablar, güzgü, daraq, əlvan kağızlardan qayrılmış gül dəstələri düzülmüşdü.* (İ.Əfəndiyev) Bu misallarda həmcinslərin yerini dəyişmək də olar, cümlələrin mənasına xələl gəlməz.

Həmcins xəbərlər. Cümlədə bir subyektə, bir fikir predmetinə aid bir neçə xəbərin olması dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi dilçilər bu cür cümlələri həmcins üzvlü sadə cümlələr, bəziləri tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edir, bəzi dilçilər isə bu cür cümlələrdə həm sadə cümlənin, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin əlamətlərini görürlər. Şübhəsiz, bunlar xəbərin ifadə vasitələrindən də asılıdır. Bir cümlədə bir neçə xəbərin iştirakı, təbii ki, onun (cümlənin) predikativ əsasını mürəkkəbləşdirir. Xəbərlər arasında cynizamanlılıq, ardıcılıq və ya səbəb-nəticə mənaları görünməyə başlayır. Bunlar isə tabesiz mürəkkəb cümləyə aid olan xüsusiyyətlərdir. Bunlara baxmayaraq, bir fikir predmetinə aid bir neçə xəbərin olması həmcins xəbərlər vasitəsilə sadə cümlənin genişləndirilməsi sayılır; məs.: *Müəllim otuz ildə on bir min səhifəlik həyat kitabı oxumuş, çoxlu xasiyyətlərə rast gəlmiş, müxtəlif sürətlərlə qarşılaşmış, nümunəvi qəhrəmanlardan ibrət götürmüşdür.* (Ə.Vəliyev) *Səhifədəki yazılara tərəfdar olan katib bəzi adamlar barəsində çiyinlərini çəkir, alını qırışdırırdı.* (Ə.Vəliyev) *Adları səhifəyə düşən adamların hər birisi barədə zəng vurulur, xahiş olunur, giley-güzar edilirdi.* (Ə.Vəliyev) *Sürəyya bu sözləri dilinə gətirmədən fikirləşir, balkonda dayanıb həyətdə baxır, eyvana enib ağaclarla nəzər salırdı.* (Ə.Vəliyev)

Həmcins xəbərlər ikiüzvlü də ola bilər, çoxüzvlü də; sadə quruluşlu da ola bilər, mürəkkəb də, morfoloji cəhətdən cyni tipli də ola bilər, müxtəlif də; asılı üzvlərin hesabına zona da yarada bilər; hər biri feli, hər biri ismi və ya biri (bir qismi) feli, digəri ismi də ola bilər.

Həmcins xəbərlər mübtədə ilə, fikir predmeti ilə bağlı olur; məs.: *Didir, parçaldayı insan insanı.* (S.Vurğun) *Sən atamı qucaqlayar, üz-gözündən öpərsən.* (Ə.Cəmil) *Altunbay hiyləgər və yırtıcıdır.* (C.Cabbarlı) *Siz Bakıya gəlmisiniz, mənə qonaqsınız.* (S.Qədirzadə) *Onun çox sevdiyi, hədsiz xoşladığı məşındır, qatardır, gəmidir, təyyarədir.* (Ə.Vəliyev) *Rayon daxili işlər şöbəsinin rəisi Kürən Balayev aranı daha da qızıqdırır, fəaliyyətə ciddi təkən verir, didişməni rəvnəqləndirirdi.* (Ə.Vəliyev) *Q. götür-qoy elədi, ölçüb-biçdi, qüvvələrin tənəsübünü yoxladı, adamların vəznini çəkdi, sədaqətdə, etibarda, bərk ayaqda, dar zamanda kimin nə cür məharət göstərəcəyi ilə dərinədən məşğul olandan sonra Zeynalabdin Rzayevin dəstəsinə yazıldı.* (Ə.Vəliyev)

Bəzən həmcins xəbərlərin komponentlərindən biri ortaqlı olur. Bu zaman həmcinsliyə səbəb ortaqlı söz deyil, fərqlənən tərəflərdir; məs.: *Fət-*

dah ata-anasının qabağında qolubağlı dayanan qul, onların çaldığı ilə oynayan kəndirbaz kosası misalında idi. (Ə.Vəliyev) *Deyərdim: Bir kölgəli bulaq da olmasam mən, Kaş bir pıyaləcik su, bir parça buz olaydım.* (Ə.Cəmil)

Həmcins xəbərlər zaman, şəxs, kəmiyyət etibarilə əksərən eyni quruluşlu olsalar da, bəzən zamanca fərqlənirlər; məs.: *Bu gün ona qarşı çıxmışam, sabah sizə qarşı çıxacağam.* (C.Cabbarlı) *Döyüş davam edir, davam edəcəm.* (Ə.Cəmil) Bəzən həmcins xəbərlər həm zamana, həm də aşkar modallığa görə fərqlənir: məs.: *Amma orada, cəbhədə mən ən irəlində gedənlər arasında olmalıyam və olacağam.* (Ə.Məmmədخانlı)

Həmcins xəbərlərdən biri (bir qismi) təsdiq, digəri (bir neçəsi) inkarda ola bilər: *Ceyran rəfiqəsindən heç nəyi gizlətməmişdi, hər şeyi yerli-yerində danışmışdı.* (S.Qədirzadə) Həmcins xəbərlərin zaman, modallıq və inkarlıq cəhətdən bu cür fərqlənməsi onların həmcinsliyinə mane olmur, cümlənin quruluşunu dəyişmir.

Bəzən cümlədə mübtədə, bəzən xəbər həmcins olur. Bəzən də həm mübtədə, həm də xəbər həmcins olur.

Mübtədə həmcins olduqda xəbər onlarla (həmcins mübtədalarla) aşağıdakı qayda ilə uzlaşır:

1. Həmcins mübtədalar arasında birinci şəxs olduqda xəbər birinci şəxsin cəmində olur; məs.: *Sən də, mən də çox çalışdıq. Mən də, o da (Əhməd də) axıra qədər gözləyəsi olduq. İndicə Şirzad da, Nəcəf də, mən də onu deyirdik.* (M.İbrahimov) *Mən də, bu gözəl yaz gecəsi də həyəcan və səadət içindəydik.* (İ.Əfəndiyev) *Mən də, bahar da, mənim arzularım da, baharın açdığı bu söyüd yarpaqları da gənc idik.* (İ.Əfəndiyev)

2. Həmcins mübtədalar ikinci və üçüncü şəxslərdən ibarət olduqda xəbər ikinci şəxsin cəmində olur; məs.: *Sən də, qardaşın da (Əhməd də) çox çalışmısınız. Siz də, Nəbi də bu sahədə işləməlisiniz.*

3. Həmcins mübtədalar üçüncü şəxsdə olduqda xəbər də üçüncü şəxsdə olur, lakin mübtədənin ifadə vasitələrindən, müəllif üslubundan asılı olaraq, xəbər kəmiyyətçə tək də ola bilər, cəm də; məs.: *Çiçəklər, quşlar, insanlar dil açmışdır.* (S.Vurğun) *İndi Diləfruz da, Rəhman da səbirsizliklə müəllimin cavabını gözləyirdilər.* (S.Qədirzadə) *Məndən sonra torpaq şöbə müdiri, dairəttifaq sədri, özək katibi danışdı.* (Ə.Vəliyev) *Yurdumuzun şöhrətidir alınıdakı O ləkələr, o cizgilər, qırıqlar.* (S.Vurğun)

Birinci misaldakı xəbəri *dil açmuşlar* şəklində cəmləmək də olar. Üçüncü misalda da belə bir əməliyyat aparmaq mümkündür, lakin vacib deyil, çünki işin icrasında zaman eyniliyi yox, ardıcılıq var. Sonuncu misalda eyni səciyyəli əlamətlər (ləkələr, cizgilər, qırıqlar) xəbərin cəmlənməsinə imkan vermir.

Xəbər həmcins olduqda onun (həmcins xəbərlərin) mübtəda ilə uzlaşması, başlıca olaraq, iki şəkildə olur:

1. Həmcins xəbərlərin hər biri mübtəda ilə uzlaşır; məs.: *Gülcahan qarı taxçaya saman yaydı, on iki yumurta düzüb çil toyuğu üstünə qoydu.* (Ə.Vəliyev) *Bu ad dillər dastanıdır, ürəklərin bayrağıdır, Gündüzlərin günəşidir, gecələrin çırağıdır.* (S.Vurğun) *Yenə güllür, danışır, nəfəs alır Üzeyir.* (S.Vurğun) *Gah seyrəlidir, gah sıxlaşır əlvan buludlar.* (S.Vurğun)

2. Sonuncuda saxlanmaqla həmcins xəbərlərdə *-dır* şəkilçisi, *idi*, *imiş* köməkçi sözləri və həmcins xəbərlərin təkrar olunan komponentləri ixtisar edilir; məs.: *Suyun sahilində bir bağçacıq var - Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır.* (S.Vurğun) *Nəriman əminin görünüşü ciddi və təntənəli idi.* (İ.Əfəndiyev) *Güclülər, xoşbəxtlər bu qədər amansız, bu qədər xudrə-sənd olmamalıdırlar.* (İ.Əfəndiyev)

Cümlədə həm mübtəda, həm də xəbər həmcins olduqda da yuxarıdakı qayda gözlənilir.

Həmcins tamamlıqlar ismin eyni halında olur. Ona görə də vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar həmcins ola bilməz. Həmcins tamamlıqlar sadalama intonasiyası və birləşdirmə bağlayıcıları vasitəsilə əlaqələnilir, cümlənin xəbərinə tabe olur; isim və əvəzliliklərlə, substantivləşmiş nitq hissələri, ismi birləşmələr, feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunur. Təyinsiz işləmə bildikləri kimi, ümumi və xüsusi təyinləri də olur.

Həmcins vasitəsiz tamamlıqlar: *Diləfruz dəmir yol sərnəşinin vağzalında qoyulmuş yaşıl bir budkada su, şərbət, bəzən də papiros, spicəka satırdı.* (S.Qədirzadə) *Sonra Rəhman gətirdiyi meyvələri, bişmiş yumurtaları, qızardılmış toyuqları və yun corabları dolabçanın üstünə qoymuşdu.* (S.Qədirzadə) *İnan ki, o suyu, o çörəyi də, O ay işığını, o küləyi də Havayı, məccani istəmirəm mən.* (Şəhriyar)

Həmcins vasitəli tamamlıqlar: *Güldən də, çiçəkdən də, günəşdən də gözəlsən.* (Vahid) *Uşaq kimi çox inanma Bu dünyanın səfasına, sarayların vəfasına.* (S.Vurğun) *Lalə tez ayağa qalxdı. çarpayımın başından asılmış xalçaya, aynalı paltar ş kafına, bəzək stolunun üstündəki ətir sü-*

şələrinə və *divardakı şəkillərə* baxdı. (S.Qədirzadə) *Mənsurənin güir-kəmində, danışıqında, hərəkətlərində uşaqlıq əlamətləri hələ də qalır*dı. (S.Qədirzadə) *İndi mən sizintlə də, xalq ilə də hesablaşa bilərəm*. (C.Cabbarlı)

Həmcins təyinlər bir-biri ilə sadalama intonasiyası və birləşdirmə bağlayıcıları ilə əlaqələnilir, cümlənin bu və ya digər bir üzvünə - mübtə-dasına, tamamlığına, zərfliyinə, ismi xəbərinə (və felii xəbərin ismi hissə-sinə) aid olur; məs.: *Xurmayı, gödək, qıvrım saçları müdam çiyinlərində oynar, qızın boynunu oxşardı*. (S.Qədirzadə) *O, qara, dolu, şirin tut də-nələrini ağzına qoyur, sanki danışmağa macal tapmırdı*. (Mir Cəlal) *Güllü-çiçəkli, təravətli bir bahardı*. (S.Qədirzadə)

Həmcins təyinlər məntiqi vurğu ilə, həm də hər bir sonrakı təyin əv-vəlkindən yüksək tonla tələffüz edilir, aktuallaşma baxımından xüsusi nə-zərə çarpdırılır.

Həmcins təyinlər bir cins məfhumu altında birləşə bilən yaxın növ məfhumlarını ifadə edir və ona görə də əksərən sinonim (bəzən də anto-nim) xarakterdə olur. Sinonim cərgəyə daxil ola bilmədikdə həmcins üzvlərin (cərgənin) hamısına aid olan, həmcinsləri birləşdirə bilən ümu-mi bir anlayış, əlamət ifadə edir; məs.: *Lakin hələlik məhəbbətin nə şirin, nə acı nübarını dadmamışdı*. (S.Qədirzadə) *Bax, Elxan, dinlə gör bu sə-sdə nə qədər dərin, böyük və qüvvətli bir məna çırpınır*. (C.Cabbarlı) *Ya-zığın, fağırın başından basan, Zalımın düşündən ordenlər asan Nökər-lər görmüşəm...* (Şəhriyar) *Üzünə təzəcə ülgüc dəymiş, uzunboy, suyu-şirin, teli gözünün üstünə tökülmüş bir oğlan qapını açdı*. (Ə.Vəliyev)

Təkrar olunan tərəfin (yeyən sözünün) ixtisarı ilə aşağıdakı cümlə də həmcins təyinli sadə cümlədir: *Hər gün səhər kərə yağdı, iltıq yumurta, kakao, nahara üç növ xörək, şama meyvə ilə şirniyyat yeyən Cüvarla ar-vadı əməlli-başlı yaxşılaşmışdı*. (Ə.Vəliyev)

Təyinlər həmcins və qeyri-həmcins (ayrıncins) olmaqla fərqlənir. Həmcins təyinlər adətən əşya məzmunlu üzvü müəyyən bir cəhətinə (za-hiri əlamətlərinə, rənginə, həcminə, materialına, kəmiyyətinə və s.) gö-rə təyin edir; məs.: *Qara gözlü, qara qaşlı, Laçın boylu tankçıya bax!* (S.Vurğun) *Onların qarşısında ala gözlü, qıvrımsaçlı bir oğlan uşağı oy-nayırdı*. (İ.Əfəndiyev) *Yavaş-yavaş axşam düşür, sarı, çəhrayı buludlar tünd-bənövşəyi rəng alır*dı. (İ.Əfəndiyev) *Bu, gənc və güclü bir həyatın səsi idi. Bu qüvvətli sinəni, bu qədd-qamətli oğulu dünyaya həmin bu üzü qırışmış, balacaboylu qadın vermişdi*. (İ.Əfəndiyev)

Lakin həmcins təyinləri yalnız təyinlərin leksik semantikasına, yəni eyni növdən olan əlamətin ifadəsinə görə fərqləndirmək də həmişə özünü doğrultmur, çünki bir çox hallarda həmcins təyinlər müxtəlif əlamətlərin bir blokda birləşdirilməsi əsasında formalaşır; məs.: *Bu, iyirmi səkkiz yaşında, ortaboylu, artıq bir qadın idi* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində kəmiyyət və əlamət təyinləri həmcinsləşdirilmişdir. Ona görə də təyinlərin həmcins olub-olmadığı müəyyənləşdirilərkən həmcins üzvlərə məxsus başqa əlamətlər də (onların birbaşa bir üzvlə bağlı olması, sadalama üsulu ilə tələffüzü, tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnmələri, öz aralarında bərabərhüquqlu olmaları və s.) nəzərə alınmalıdır. Az-çox biri digərinə aid olan, biri digərini izah edən təyinlər həmcins deyil, mürəkkəb təyin hesab edilir və qeyri-həmcins təyinlər adlandırılır. Qeyri-həmcins təyinlərin ən çox işlənən formalarından biri “feli sifət tərkibi + ismi birləşmə + əvəzlik (isim, sifət və s.)” şəklində formalaşan təyinlərdir; məs.: *Bu heyratə səbəb kolxozlaşmadan sonra tikilən üstü qırmızı kirəmitli evlər deyildi.* (İ.Əfəndiyev) *Çəlimsiz bir qadın olan anadakı mənəvi qüvvət onda fərəh və heyrat doğururdu.* (İ.Əfəndiyev) *Qalan işçilər göbələk kimi yan-yana düzülmüş ağ brezent çadırlarda yaşayırdılar.* (İ.Əfəndiyev) *Bir zaman fövqəladə səsi ilə dinləyənləri heyran edən o gənc müğənninin taleyi onu yandırır.* (İ.Əfəndiyev) *Gər ağaclara atlanmış quşurəyi üzümlər qızarıb xınaya döndü.* (Ə.Vəliyev) *Hər axşam Kəmənd Köpüklünün pianosundan qopan qatma-qarışıq səs həyatə yayılıb qonşuları əsəbiləşdirərdi.* (Ə.Vəliyev)

Morfoloji cəhətdən fərqlənən, bir qismi əlamət, bir qismi material və ya kəmiyyət bildirən təyinlər də qeyri-həmcins olur; məs.: *Boğazı düymələnməmiş göy ipək köynəyinin üstündən açıq rəngli yüngül qalstuk bağlamışdı.* (İ.Əfəndiyev) *Ayaqlarında corabsız nazik çust, əynində qar kimi ağ don var idi.* (İ.Əfəndiyev) *Dörd-beş günlük təzə ay şiş dağın zirvəsindən o yana aşmaqdaydı.* (İ.Əfəndiyev)

Cümlədə *-dakı, -dəki* şəkilçili ismi sifətlərdən sonra işlənən isim və sifətlər də təyinlənin qeyri-həmcins təyini vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Professorla şofer içəridəki ağ örtüklü stolun ətrafında əyləşdilər.* (İ.Əfəndiyev) *Yolun kənarındakı dərin uçurumun üstündə bir qartal süzürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Yalnız yuxarı tərəfdəki böyük çadırın qabağında bir ocaq hələ də közərirdi.* (İ.Əfəndiyev)

Bədi əsərlərdə təyinedici söz və birləşmələrin həmcinsləşdirilməsi bir çox hallarda yazıçının üslubundan asılı olur. Həmcins üzvlərin hamı-

sının xüsusi təyini, bir qisminin ümumi, bir qisminin xüsusi təyini, hamısının ümumi təyini ola bilər - bunlar həmcins təyinlər hesab olunmur.

Təyinedici vasitələr çox olduqda, növ müxtəlifliyinə baxmayaraq, müəllif onları həmcinsləşdirməyə çalışır.

Həmcins **zərflilər** cümlənin xəbəri ilə bağlı olub, zərfliyin xarakterindən asılı olaraq, xəbərlə idarə, yaxud yanaşma üsulu ilə əlaqələnilir. Həmcinslik zərflilərin hər bir məna növü daxilində və həmin məna növlərinin uyğun ifadə vasitələri ilə yaranır. Dildə daha çox yer, zaman, tərz, səbəb, məqsəd zərflilərinin həmcinsliyinə rast gəlmək olur.

Qeyd. İşin icra olunduğu yeri və hərəkətin istiqamətini (və ya çıxış, başlanğıc nöqtəsini), işin ümumi icra zamanını və qurtaracaq (yaxud başlanğıc) anını və s. bildirən zərflilər ayrıncı zərflilərdir. Məsələn: *Mən o vaxt səhərə qədər yatmadım. Biz arxların arası ilə əsas yola qədər irəlilədik.* Birinci misalda *o vaxt* və *səhərə qədər* sözləri qeyri-həmcins zaman zərfliləri, ikinci misalda *arxların arası ilə* və *yola qədər* sözləri qeyri-həmcins yer zərfliləridir.

Həmcins zaman zərfliləri: *Diləyim budur ki, hər gecə, hər gün Sənin qələmindən inci tökülsün!* (S.Vurğun) *Axi həmin at bulağa gedəndə, bulaqdan qayıdanda, yaxud bir səfərə çıxanda, səfərdən dönəndə kişnəyəcəkdir, bizi qürurlandıracaq, fərəhləndirəcəkdir.* (S.Rəhimov) *Özü də gecəni bizdə qalandan, gündüzlü-axşamı üç fərənin çığırmasını yeyəndən, sür-sümüyünə qədər sümürəndən sonra atını minib dağ yolu yuxarı, Kəpəzli kəndinə yollandı.* (S.Rəhimov); həmcins tərz zərfliləri: *Alay-alay, qatar-qatar Qəhrəmanlar çıxdı yola.* (S.Vurğun) *Keçir bizim qəhrəmanlar Alay-alay, ıftixarla.* (S.Vurğun) *Əjdər öskürə-öskürə, boğula-boğula papirosunu sümürməyə başladı.* (S.Rəhman) *Axin-axın, qoşun-qoşun Salamına gəlir hamı.* (S.Vurğun) *Kovxa qara daşın üstündən hıqqına-hıqqına, güc-bəla düşdü.* (S. Rəhimov); həmcins yer zərfliləri: *Fikrimizdə bu atı gah buradan, gah oradan bağladım.* (S. Rəhimov) *Tahirin çıxardığı qəzet nəinki ordu hissələrində, yerli əhali arasında, bu səslə-küylü bazarda, küçələrdə belə yayılmağa, oxunmağa başlamışdı.* (S. Rəhimov); həmcins səbəb zərfliləri: *Nə qədər insan özünün əqlinə, şüuruna görə deyil, məhz yoxsulluğuna görə, kasıblığına görə rəzil olar?* (S.Rəhimov); həmcins məqsəd zərfliləri: *Təsərrüfatı yüksəltmək, heyvandarlığı inkişaf etdirmək, camaatı firavan yaşatmaq üçün yaxşı fikirləri vardır.* (Ə.Vəliyev) *Altunlarınızı saxlamaq, haqsızlığınızı doğrultmaq, ağalığınızı bərkitmək üçün uydurduğunuz*

yapma qanunları, yalan dinləri mən tanımıram. (C.Cabbarlı) Kəmiyyət, qarşılaşdırma, dərəcə və şərt zərflikləri də həmcins ola bilər.

Tək-tək üzvlərlə yanaşı, eyni zamanda cümlənin bir neçə üzvü də həmcins olur; məs.: *Ovxarladığı dəhrə, sapladığı bel, kəsdiyi nal-mix, hazırladığı pəncərə dəmiri hər yerdə təriflənmiş, ustarı məşhurlaşdırmışdı.* (Ə.Vəliyev) *Hər gün cücəplov bişirib qonşularını umsuq eləyən, bazarda, mağazində şirniyyat və meyvə qoymayan bu cür sabiq məsul işçilər heç kimi saymur, hətta hökumət adamlarını küçədə görəndə vecələrində almurlar.* (Ə.Vəliyev) *Tərbiyəçi onu gözdən qoymur, arabir yanına gəlib ağacları, quşları, çiçəkləri göstərir, başını sıgallayırdı.* (Ə.Vəliyev) *Bahar sabahı şən və parlaq işığı ilə pəncərədən içəri süzülüyü zaman, dağlardan əsən sərin dan yeli üzünü oxşadığı vaxt gənc qadın şirin səhər yuxusundan qalxıb bağçada yeni açılan yuxulu qızılgüllərə, üzərlərində şəh damlaları sayrışan yasəmən salxımlarına, ağaclar altındakı sərin kölgəliklərə, sonra da ərinin bütün bunları heç bir zaman görməyəcək gözlərinə baxar, odlanardı.* (İ.Əfəndiyev) Birinci misalda mübtəda və xəbərlər, ikinci misalda təyin və xəbərlər, üçüncü misalda tamamlıq və xəbərlər, dördüncü misalda zaman zərflikləri, tamamlıq və xəbərlər həmcinsdir.

Cümlədə həmcins üzvlərə aid ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr ola bilər. Ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr növ məfhumlarından ibarət olan həmcins üzvləri bir cins məfhumu altında (bəzən daha geniş mənada) birləşdirir və həmcins üzvlərlə eyni qrammatik formada olur, eyni vəzifə daşıyır, həmcins üzvlərdən həm əvvəl, həm də sonra, bəzən də emosionallığı artırmaq məqsədilə hər iki tərəfdə işlədilir (hərdən də təkrar edilir). Hər iki halda (əvvəldə və sonda) aktualaşdırma keyfiyyətinə malikdir. Əvvəl işləndikdə həmcins üzvlərlə ümumiləşdirici söz arasında aydınlaşdırma əlaqəsi olur, sadalama üçün imkan yaranır və sadalanan həmcinslər ümumiləşdirici sözün mənasını aydınlaşdırır, dəqiqləşdirir, ona görə də yazıda ümumiləşdirici hissədən sonra qoşa nöqtə, tire (bəzən vergül) qoyulur. Ümumiləşdirici sözlər və birləşmələr həmcins üzvlərdən sonra işləndikdə yazıda onlardan əvvəl tire (bəzən vergül) qoyulur və bu zaman ümumiləşdirici söz sintez məqsədi daşıyır, həmcins üzvlərlə verilən təfərrüatı ümumiləşdirir; məs.: *Rast gəldiyi hər yeri - meşəni, bağı, dərəni diqqətlə yoxlayırdı.* (Mir Cəlal) *O təkə Bakını yox, təzəcə çiçəklənmiş, rəvnəqlənmiş cavanlığının gülzar bağını, təzəcə alovlanan hissini - hamısını qoyub gedirdi.* (Mir Cəlal) *Anam otağa*

göz gəzdirir, sapı əlik ayağından olan **qamçını**, şkafdakı **kitabları**, bəzi **dəftərləri**, atamın cəbhədən göndərdiyi **məktubları**, hərbi komissarlığın göndərdiyi **qara kağızı - bütün bunların hamısını** sanki yoxlayırdı. (Ə.Vəliyev) **Evlər, balkonlar, gəmilər - hamısı qırmızı bayraq** və qiymətli xalçalar ilə bəzədilmişdi. (S.S.Axundov) **Mən o zamandan bütün dünyanı - Misiri, Şamı, Əndəlisi, hər yeri** gəzmişəm. (C.Cabbarlı) **Bir anda ev, pəncərə, qız, oğlan, hər şey... hər şey** anlaşılmaz **şəkillərə** çevrildi, gözləri qarşısında **çaş-baş** vurdu. (İ.Əfəndiyev)

Faktlar göstərir ki, ümumiləşdirici sözlər fellərə nisbətən, adlarla ifadə olunan üzvlərə daha çox aid olur.

XÜSUSİLƏŞMİŞ ÜZVLÜ CÜMLƏLƏR

Məna yükünü nəzərə çarpdırmaq üçün xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilən, fasilə və vurğu ilə ayrılan üzvlərə xüsusiləşmiş üzvlər deyilir.

Xüsusiləşmə cümlə səviyyəsində baş verən mürəkkəb semantik-sintaktik hadisədir. Xüsusiləşmənin nə olduğunu öyrənmək üçün onu əmələ gətirən şəraiti, vasitə və üsulları, onun yaranma səbəblərini öyrənmək lazımdır.

Nitq prosesində bu və ya digər üzvün xüsusiləşməsi həmin üzvü mənaca aktuallaşdırmaq, daha artıq nəzərə çarpdırmaq istəyi ilə bağlıdır. Ona görə də xüsusiləşmə söyləm hissələrinin aktuallaşdırılması, cümlədə əlavə məlumat verilməsi vasitələrindən sayılır. Xüsusiləşmiş üzvlərin köməyi ilə dil vasitələrindən az istifadə edilməklə daha çox informasiya vermək mümkün olur.

İntonasiya, fasilə, vurğu, söz sırası və s. ilə yanaşı, xüsusiləşməni əmələ gətirən bir sıra leksik-qrammatik vasitələr də vardır. Həmin vasitələrin bir qismi cümlənin xüsusiləşən üzvünə qoşulmaqla onu cümlənin qalan hissəsindən fasilə ilə ayırır. Bu qrupa: *başqa, özgə, qeyri, savayı, sonra, kimi, haqda, baxmayaraq, əlavə, əvəzinə, asılı olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq* və s. kimi qoşmalar və qoşmalasmaqda olan sözlər daxildir; məs.: *Hökmdar istəmirdi ki, xacə Ənvərdən savayı, bir allah bəndəsi onun bu halını görsün.* (Y.Səmədoğlu) *Payız olmasına baxmayaraq, burada at milçəyi boyda qara ağcaqanad əlindən tərpənmək olmurdu.* (Y.Səmədoğlu) **Bu məktub sizə**

yazılmadığı halda, nə üçün sizə gətirib veriblər? (Ordubadi) *Hara-dansa topa-topa, əcayib-əcayib - baxanda zəhm yarılırdı - buludlar axışıb gəlirdi, əjdaha karvanı kimi, əqrəb qatarı kimi.* (Y.Səməd-oğlu) *Tilsimlənmiş kimi, yerindən də tərpnə bilmirdi.* (Y.Səməd-oğlu) *Sonra hökmdar çadırdan çıxdı, özü də adətinə xilaf olaraq, birinci çıxdı.* (Y.Səməd-oğlu) və s.

Xüsusişmənin bu növü yalnız ikinci dərəcəli üzvlərə aiddir. Bunları “qoşmalı xüsusişmələr” adlandırmaq olar. Qoşmalı xüsusişmələr, adətən, cümlənin əvvəlində işlənir, lakin onların yeri sərbəstdir - cümlənin ortasında da, sonunda da işləyə bilərlər.

Xüsusişməni əmələ gətirən ikinci qrup leksik-qrammatik vasitələr *xüsusən, xüsusiə, o cümlədən, özü də, hətta, illa da (illah da)* və s. modal sözlərdən, bağlayıcılardan ibarətdir. Bunlar xüsusişən üzvdən əvvəl işlənir, onu aydın fasilə ilə özündən əvvəlki hissədən ayırır. Bu cür xüsusişmiş üzvlər daha çox küllün cüzə münasibətini bildirir - əvvəlcə küllü - ümumini bildirən sözlər işlənir, sonra xüsusişmiş hissə gələrək küllün bir cüzünü dəqiqləşdirir, daha aydın və xüsusi nəzərə çarpdırır. Xüsusişmənin bu növünün yeri ümumini bildirən hissədən asılı olduğu üçün bunlar cümlənin ya daxilində, ya da sonunda işlənir; məs.: *Mənim qəlbimi oxuya bilsəydin, ancaq o zaman şairləri, xüsusən Nizamini nə qədər dərin və səmimi surətdə sevdiyimi bilərdin.* (Ordubadi) *Onun özünə hərdən, ələlxüsüsə son iki-üç ildə elə gəlirdi ki, heç Jitomirdə olmayıb.* (Y. Səməd-oğlu) *Vücudumuzda yaranan əzəmətlər, arzular, əməllər, sevgilər, hətta dərin nifrətlər belə nə üçün birdən-birə heç olur?* (Ordubadi) *Saday bir az təəccübləndi ki, nə yaxşı Məmi dindirdi onu, axı Şikəstə tərəfin adamları, illah da arvadlar Sadaygildən gen gəzirlər.* (İ.Məlikzadə)

Xüsusişmənin bu növünü “ara sözlü, bağlayıcı (dəqiqləşdirici) xüsusişmiş üzvlər” adlandırmaq olar.

QOŞMALI XÜSUSİŞMƏLƏR

Qeyd edildiyi kimi, qoşmalı xüsusişmələr ikinci dərəcəli üzvlərə aiddir. İkinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliyin xüsusişməsi dildə daha çox müşahidə olunur.

Tamamlığın xüsusişməsi. Tamamlıqlar daha çox *başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə* qoşmalarının köməyi ilə xüsusişir. Qeyd edilən

qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr əlavə informasiya ifadə edir, aktuallaşaraq xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, cümlənin qalan hissəsindən fasilə ilə ayrılır və xüsusiləşir; məs.: *Xeyransa arvad açığı minnətdarlıqdan başqa, ürəyində Kainata dua eləyirdi.* (S.Əhmədov) *Yoğun millərdən əlavə, qəfəslərə ikiqat dəmir tor çəkilmişdi.* (S.Əhmədov) *Ey sevdiyim, səndən qeyri, kimim var?* (Vidadi) *Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadən qeyri.* (Füzuli) *Kişibəyovlardan savayı, hamısı bir təbdə, bir havada dolanırdı.* (S.Əhmədov)

Tamamlıqlar xüsusiləşərək cümlənin xüsusiləşməyən hissəsi ilə müəyyən mənə münasibətləri yaradır. Xüsusiləşmiş tamamlıqlar əksərən *istisnaetmə* xarakteri daşıyır, yəni xüsusiləşən hissənin ifadə etdiyi iş və hadisə istisnaetmə mənasına malik olur və cümlənin qalan hissəsindən fərqlənir; məs.: *Bu yerlərdə indi uçuq evlərdən başqa, heç nə görünmürdü. Sahildə küləyin uğultusundan başqa, heç nə eşidilmirdi. Mən hər şeyin necə amansız bir sürətlə arxada qalmasından aldığı zövqdən başqa, heç nə duyub-dərk etmirdim.* (İ.Əfəndiyev) *İndi buldozerçinin üzündə işgüzar qayğıdan başqa, heç bir ifadə yox idi.* (İ.Əfəndiyev) *Onun ayağının salamat qalmasından başqa, heç nə istəmədim.* (İ.Əfəndiyev) Misallardan görüldüyü kimi, həmin cümlələrdə xüsusiləşmiş tamamlıqların ifadə etdiyi fikir istisna kimi verilir - söhbət gedən ərazidə, bir istisna kimi, yalnız uçuq evlərin görüldüyü; yalnız küləyin uğultusunun eşidildiyi qeyd edilir və s.

Xüsusiləşmiş tamamlıqların bir qismi *aidetmə* xüsusiyyətinə malik olur: xüsusiləşən hissəyə aid olan fikir, iş və hadisə cümlənin xüsusiləşməyən hissəsinə də aid olur. Bu cür cümlələrdə xüsusiləşməyən hissə ümumini, xüsusiləşən tamamlıq onun tərkib hissəsini, bir qismini bildirir; məs.: *Qəribcan üçün meyvəylə bərabər, iki ağ tor köynək, bir neçə əl yaylığı aldım.* (İ.Əfəndiyev) *Müşavirəyə alim və mühəndislərdən başqa, texniki işçilər də dəvət edilmişdi. Həyətdə Kişibəyovdan başqa, ikinci ziyalı şəxsiyyət də meydana çıxdı.* (S.Əhmədov) *İdarənin tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən əlavə, Şiraslan bir iş də görürdü.* (S.Əhmədov) *Vyetnamlı uşaqlardan savayı, onların ardınca iki-üç kəndçi də hərələnirdi.* (S.Əhmədov) Bu misallarda iş, hərəkət, hadisə həm xüsusiləşən tamamlığa, həm də cümlənin xüsusiləşməyən hissəsinə aiddir: Qəribcan üçün həm meyvə, həm də tor köynək və yaylıq alınmışdır; müşavirəyə həm alim və mühəndislər, həm də texniki işçilər dəvət edilmişdir və s.

Tamamlıqlar müvafiq qoşmaların həm tək-tək sözlərə, həm də birləşmə və tərkiblərə qoşulması yolu ilə xüsusiləşə bilir; məs.: *Fəryaddan başqa, nə eşidə bilərsiniz?* (Mir Cəlal) *Mən hər şeyin necə amansız bir sürətlə arxada qalmasından aldığı zövqdən başqa, heç nə duyub-dərk etmirdim.* (İ.Əfəndiyev)

Qeyd. *Başqa, özgə, qeyri, ayrı* sözləri əsas nitq hissəsi kimi çıxış etdikdə xüsusiləşmə əmələ gətirməz; məsələn: *İndi onun xəyalını öpdü özgə bir aləm.* (Ə.Cəmil) *Başqa işlər onu maraqlandırmırdı.*

Tamamlıqlar cümlə daxilində aktuallaşaraq xüsusi nəzərə çarpdırılmaqla qoşmasız da xüsusiləşə bilir; məs.: *Həzioglu Qasım adamlıqda min Kamandara dəyər.* (İ.Məlikzadə) *Parlaqlıqda, dirilikdə gözləri eynən Bəbirin gözlərinə oxşayırdı.* (İ.Məlikzadə)

Xüsusiləşmiş tamamlıqlar cümlənin əvvəlində və ortasında işləndikdə aydın fasilə ilə ayrılır və ondan sonra yazıda vergül qoyulur. Cümlənin sonunda işləndikdə durğu işarəsi cümlənin ümumi intonasiyasına əsasən müəyyənləşdirilir.

Zərfliyin xüsusiləşməsi. Zərflilər çox vaxt izahedici sözlər hesabına genişlənərək budaq cümləyə yaxınlaşır, bəzi qoşmalarla və ya qoşma-laşmaqda olan sözlərlə əlaqəyə girir, cümlənin xəbəri ilə əlaqəni zəiflədir, aktuallaşaraq xüsusi intonasiya ilə nəzərə çarpdırılır, fasilə və vurğu ilə cümlənin qalan hissəsindən ayrılır və xüsusiləşir.

Zərflilərin xüsusiləşməsi aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

Baxmayaraq sözü qoşmalaşan¹⁸ söz kimi işləndikdə aid olduğu feli sifət və feli isim tərkiblərinin xüsusi nəzərə çarpdırılmasına, cümlə daxilində fasilə ilə ayrılmasına və həmin tərkiblərin qarşılaşdırma zərfliyi kimi xüsusiləşməsinə səbəb olur; məs.: *Bütün cidd-cəhdimə baxmayaraq, mən yenə də dünənki kimi məğlub oldum.* (İ.Əfəndiyev) *Texnik olduğuma baxmayaraq, Adilin yazdığı rəqəmlər mənə birdən-birə son dərəcə cansıxıcı göründü.* (İ.Əfəndiyev) *Mənim narazılığım baxmayaraq, o yenə də manikürçülərlə görüşmüşdü.* (İ.Əfəndiyev) *Ailəsinin dağılmasına, var-yoxunun əldən çıxmasına, qılçı-nın birini itirməsinə baxmayaraq, Məsum çox nikbin idi.* (Ə.Vəliyev) Birinci və üçüncü misallar göstərir ki, dilimizdə *etmək* sözünün ixtisarı ilə məsdər tərkibləri transformasiyaya uğrayır: *cəhd etməyimə baxmayaraq - cəhdimə baxmayaraq; narazılıq etməyimə baxmayaraq - narazılığım baxmayaraq.*

Xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliklərinin bu növü dilimizdə qarşılaşdırma budaq cümlələrinin sinonimi sayılır¹⁹ (türkoloqların bir qisminin fikrincə, bunlar elə budaq cümlələrdir), ona görə də bunları asanlıqla budaq cümlə şəklinə salmaq olur; məs.: *Ac olmağına baxmayaraq, yeməyə əl vurmadı. -Ac olsa da, yeməyə əl vurmadı. - Hərçənd ac idi, amma yeməyə əl vurmadı.* Bu cür cümlələrin mənşəyi tabesiz mürəkkəb cümlələrə gedib çıxır: *Ac idi, amma yeməyə əl vurmadı.*

Halda sözü də qoşmalaşan söz kimi işlənərək, qoşulduğu feli sifət tərkiblərinin qarşılaşdırma zərfliyi kimi xüsusiləşməsinə səbəb olur; məs.: *Bacısı məktəbi əla qurtarıb həkimlik dərsi oxuduğu və əla oxuduğu halda, onun işi-gücü evdə oturub üz-gözünə rəvnəq vermək idi.* (M.İbarhimov) *Sualını söyləməyə cəsarəti çatmadığı halda, bütün qonşulardan cavab umdu.* (S.Əhmədov) *Halda* sözündən sonra qarşılaşdırma intonasiası ilə aydın fasilə olmadıqda və həmin söz vəziyyətdə sözü ilə əvəz edilə bildikdə cümlə üzvü xüsusiləşmiş və bu zaman *halda* sözünün iştirak etdiyi üzv qarşılaşdırma zərfliyi deyil, tərz zərfliyi olur; məs.: *Ürəyini talayan gözəlliyə minnətdar halda gözləri arvadına dikildi.* (S.Əhmədov) *Mən açıqlı halda belə düşünür, belə hiss edirdim.* (İ.Əfəndiyev) *Soltan bərk incimiş halda qayıdıb getdi.* (İ.Əfəndiyev) Bu cür üzvlər danışanın məqsədindən asılı olaraq xüsusiləşdirilə də bilər: *O, əli mənim əlimdə olduğu halda ağlayırdı* (İ.Əfəndiyev) - *O, əli mənim əlimdə olduğu halda, ağlayırdı* - cümlələrindən birincisində adi tərz zərfliyi, ikincisində xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyi vardır. Birinci cümlədə zərflikdən sonra qarşılaşdırma fasiləsi yoxdur, ona görə yazıda vergül qoyulmamışdır; ikinci cümlədə zərflikdən sonra yaranan aydın qarşılaşdırma səciyyəli fasilə yazıda vergül ilə işarə edilmişdir.

Dilimizdə *əvəzinə* sözü də xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyinin ifadəsinə xidmət edir; məs.: *Pərt olmaq əvəzinə, sevindi.* (S.Əhmədov) *Heyvan geri qayıtmaq əvəzinə, ayağını qaldıraraq Şiraslangilin girişinə qoydu.* (S.Əhmədov) *Uşağa öyüd-nəsihət vermək əvəzinə, onu daha da cırnadırsınız.* Bu cür misallarda *əvəzinə* sözünü *-dan-sa* şəkilçiləri ilə də əvəz etmək olar: *Pərt olmaqdan, sevindi.*

Qeyd. *Əvəzinə* sözünün iştirakı ilə xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyi qrammatik semantikasına görə xüsusiləşmiş vasitəli tamamlıqlara yaxındır. *Əvəzinə* sözü isimlərə və ismi birləşmələrə qoşulduqda bu xüsusiyyət daha da güclənir; məs.: *Əhmədin atası əvəzinə, əmisi gəlmişdi. Kitabların cildi əvəzinə, mənə forzas göstərisən.*

Tərz zərflikləri daha çox feli sifət və məsdər tərkiblərinə *kimi* qoşmasının qoşulması ilə xüsusiləşir; məs.: *Uşaqlar yıxıla-yıxıla yeriməyi öyrəndiyi kimi, böyüklər də görüb-götürür, öyrənir.* (M.İbrahimov) *Orada olduğu kimi, burada da Kainata hörmət-rəğbət xeyli artmışdı.* (S.Əhmədov)

Kimi qoşması vasitəsilə ismi birləşmələr də xüsusiləşə bilər; məs.: *Dəni təhnəyə boşaltmış dəyirmançı kimi, əllərini başının altına qoyub arxayınca dincəlirdi.* (S. Əhmədov) İsmi və feli birləşmələrlə yanaşı, *kimi* qoşmalı tək-tək sözlər də xüsusiləşə bilər: *Sənin kimi, mən də Füzulinin vurğunuyam.*

Kimi qoşmalı xüsusiləşmiş tərz zərflikləri daha çox müqayisə çalarına malik olur.

Tərz zərflikləri *asılı olaraq, fərqli olaraq, yanaşı olaraq, əlaqədar olaraq, bağlı olaraq* sözlərinin iştirakı ilə də xüsusiləşir; məs.: *Aslan mənə dediklərindən fərqli olaraq, yığıncaqda tamamilə başqa fikir söylədi. Dəmirov əvvəlki yığıncaqlardan fərqli olaraq, birinci özü danışmağa başladı.* (S.Rəhimov) Hiss olunur ki, bu cür xüsusiləşmələrdə *olmaq* feli öz əhəmiyyətini itirməkdədir: *Quşlar və davar məhləsindən fərqli, irəlidən qatı qoxu, ağır nəfəs duyulurdu* (S.Əhmədov) - cümləsində *fərqli* sözündən sonra edilən fasilə *olaraq* sözünü də əvəz edir.

Qoşmaların və qoşmalaşmaqda olan sözlərin, xüsusilə də *baxmayaraq, halda, əvəzinə* sözlərinin iştirakı ilə formalaşan xüsusiləşmələr yarım predikativ xarakterə malikdir; xüsusiləşən tərkib hissələr mürəkkəb cümlənin ayrıca predikativ mərkəzi olan komponentlərinə yaxın müstəqilliyə malik olduqları üçün aid olduqları cümlənin xəbəri ilə zəif əlaqələnilir; lakin, hər halda, bu əlaqə vardır və yanaşma əlaqəsidir, yəni xüsusiləşmiş yarım predikativ tərkiblər zəif şəkildə olsa da, cümlənin xəbərinə yanaşma yolu ilə tabe olur. Məsələn: *Ac və yorğun olduğuna baxmayaraq, qaranlıq qarışana qədər işini davam etdirdi* - cümləsində xüsusiləşmiş tərkib *davam etdirdi* xəbəri ilə yanaşma əlaqəsindədir.

Tərz zərflikləri söz sırasının dəyişməsi ilə - qoşulma konstruksiya şəklində də xüsusiləşir. Zərflik cümlənin sonuna keçərək qoşulma üsulu ilə cümləyə bağlanır və xüsusiləşir. Bu zaman üzvün aktuallaşdırılması daha artıq nəzərə çarpır; məs.: *Göy güllü dondan çıxandan sonra boynunu uzandı, budaq kimi.* (S.Əhmədov) *Dedi bəs indi Şiraslada*

nı da oradaca görəcəklər; böyrünü ota verib bir iri parça yaxmacı içəri ötürdüüyü yerdə. (S. Əhmədov)

Qeyd. Çoxişlənən *-sız* şəkilçili isim və əvəzlilər tərz zərfliyi kimi xüsusiləşə bilər. Bu zaman həmin sözdə şərt çaları da olur; məs.: *Bəs indi o tamaşanı nə əvəz edəcək, onsuz, necə ötüşəcəkdilər?* (S.Əhmədov) *Maşunsuz, necə gedəcəksiniz?* (Müqayisə et: *Maşın olmadan necə gedəcəksiniz? Maşın olmasa, necə gedəcəksiniz?*)

Şərt zərfliləri xüsusiləşmiş tərkib və birləşmələrlə ifadə olunur. Sonu *şərtilə* sözündən ibarət olan ismi birləşmələr xüsusiləşərək şərt zərfliyi vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Kişibəyovgili çıxmaq şərtilə, Seyfəlin gətirdiyi bahıqdan iki adam dadmırdı.* (S.Əhmədov)

-dan şəkilçili sözlərə və birləşmələrə qoşma məqamında çox sözü-nün qoşulması ilə güzəşt mənalı xüsusiləşmiş zərflilər əmələ gəlir; məs.: *Tamaşaçılar tutulardan çox, onların qonub-oturduqları dəyə-nəyi çil-çil bulayıb naxışlamalarına baxırdılar.* (S.Əhmədov) *Axşamın qərrib çağında evinə qayıdarkən Kainat, elə bil, qucağında uyuyan körpə qızdan çox, Gülbəstini düşünmüşdü.* (S.Əhmədov)

Təyinin xüsusiləşməsi. Təyin əksərən təyinlənənlə öz yerini də-yişərək cümlənin sonuna keçməklə xüsusiləşir. Bu cür təyinlər cümlədən xüsusi fasilə ilə ayrılır, daha aydın nəzərə çarpdırılır, əlavə semantik-informativ yük daşıyır, əsas cümləyə qoşularaq xüsusiləşir; məs.: *Xəzər bir aynaydı - üzü ləkəsiz.* (S.Vurğun) *Bir aya bənzədi - camalı solğun, Bir qıza bənzədi - gözləri dolğun.* (S.Vurğun) Bu cür təyinlər öz yerində işlədikdə yalnız məntiqi vurğunun gücü ilə xüsusiləşə və aktuallaşa bilər: *Xəzər üzü ləkəsiz bir aynaydı.*

Qoşulma yolu ilə əlaqələnən bəzi xüsusiləşmiş təyinlərdə yarım-müstəqil olan feli sifətinin buraxıldığı müşahidə olunur; məs.: *Üç böyük çadırdı - hamısı dəmir tordan.* (S.Əhmədov) *Birinci ağılda iki maraldı: biri uzunsov, iri, o biri gəlin kimi zərif.* (S.Əhmədov) Bu misallarda xüsusiləşmiş təyinləri feli sifət tərkibi şəklində öz yerinə qoymaq da olar: *Hamısı dəmir tordan ibarət olan üç böyük çadırdı. Birinci ağılda biri uzunsov, iri, o biri gəlin kimi zərif (olan) iki maraldı (maral var idi).* Birinci misala nisbətən ikinci misalda olan sözü-nə ehtiyac daha az hiss olunur.

Təyin əlavə şəklində də xüsusiləşir: *Tanrıqulunun oğlu, bir əlcə uşaq, qeyrətli kişidi, namus dağarcığıdı.* (İ.Məlikzadə)

Bəzi xüsusiləşmiş təyinlər zərflik keyfiyyətinə malik olur; məs.: **Çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz bahar olmaz** (S.Vurğun) - misra-sında *çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz* sözləri *bahar* sözünü təyin etməklə yanaşı, müəyyən dərəcə *olmaz* felinə də aiddir. Ona görə də həmin sözlərin ifadə etdiyi mənanı feli bağlama tərkibi ilə də ifadə etmək olur: **Çiçək olmadan, söz olmadan, insan olmadan, səadət olmadan bahar olmaz.**

Misallar göstərir ki, təyinlər həm yerini dəyişməklə, həm də öz yerində, həm bir söz şəklində, həm də birləşmə şəklində xüsusiləşə bilər.

ARA SÖZLÜ, BAĞLAYICILI DƏQİQLƏŞDİRİCİ XÜSUSİLƏŞMİŞ ÜZVLƏR

Xüsusiləşmənin bu növü *xüsusən, xüsusilə, ələlxüsus, o cümlədən, özü də, hətta, illah da* tipli sözlərin iştirakı ilə formalaşır. Bu sözlər xüsusiləşən üzvün əvvəlində işlənərək onu cümlənin söylənmiş hissəsindən aydın fasilə və vurğu ilə ayırır. Həmin sözlər üzvün daha aydın nəzərə çarpdırılmasına, aktuallaşmasına səbəb olur. Bu cür üzvlər özündən əvvəlki üzvə aid olmaqla onu müxtəlif cəhətdən konkretləşdirir və dəqiqləşdirir; məs.: *Buradakıların hamısından, o cümlədən Seyfəl dayısından üstünlüyü var idi.*(S.Əhmədov) *Sonra həmin şal müəllimənin, onun qızlarının, hətta Xeyransa arvadın başına örtülərdi.*(S.Əhmədov) *Qızılgül, ağ ipəkdən incə don geyən nəstərən, saçlarını ağ buludların təstində çimdiren yasəmənələr, hətta budağından qopub hovuzun içinə düşən ağ və qırmızıyanaq almalar da qara rəngə bürünmüşdü.* (Ordubadi)

Xüsusiləşmənin bu növünü əmələ gətirən *xüsusən, xüsusilə, o cümlədən, illah da* (illa da) sözləri modallıq vasitələri - ara sözlərdir. *Özü də, hətta* sözləri dilçiliyimizdə bağlayıcı hesab olunur, lakin xüsusiləşmə məqamında həmin sözlər bağlayıcılıqdan daha çox modal münasibət ifadə edir və həmin sözlər də modallıq vasitələri sırasına keçməkdədir.

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdə iki məna xüsusiyyəti müşahidə olunur: *a) küllün cüzə münasibəti; b) həmcinslərdən birini daha aydın nəzərə çarpdırma xüsusiyyəti.*

Ara sözlü, bağlayıcıli xüsusiləşmələrin bir qisminə əvvəlcə küll, bütöv, topla verilir, sonra onun bir cüzü seçilib ayrılır və daha aydın nəzərə çarpdırılır; məs.: *Mehman bəzi cari işləri, o cümlədən Məmmədخانın işini də ona tapşırırdı.* (S.Rəhimov) *Müstəqillik yoluna qədəm qoymuş respublikalar, xüsusən də Azərbaycan böyük bəlalarla üzləşməli oldu.* Bu cümlələrdə əvvəlcə küll (*bəzi cari işlər, müstəqillik yoluna qədəm qoymuş respublikalar*) verilmiş, sonra onların tərkib hissələrindən biri, bir cüzü (*Məmmədخانın işi, Azərbaycan*) ayrılmış və xüsusi nəzərə çarpdırılmışdır. Bu cür cümlələrdə küllü və cüzü bildirən sözlər və birləşmələr həmcins üzv hesab olunur.

Əvvəlcə küll, topla verildiyi, sonra onun bir cüzü seçilib ayrılıb nəzərə çarpdırıldığı üçün xüsusiləşmənin bu növünə "*dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər*" də deyilir.

Ara sözlü, bağlayıcıli xüsusiləşmələrin bir qrupunda xüsusiləşmə başqa xarakterdədir: semantik yükünə görə bərabərhüquqlu üzvlərdən biri, adətən, sonuncusu qeyd edilən modallıq vasitələri ilə (*hətta, illa da, özü də, hələ desən, ən çox da* sözləri ilə) daha aydın nəzərə çarpdırılır və xüsusiləşdirilir; məs.: *Bu ərafədə, həyətin gedişində bir təkən baş verənədək, bir durğunluq, hətta geri-ləmə duyulmaqda idi.* (S.Əhmədov) *Çəki, kütüm, ağ balıq, hətta qızıl balıq gətirirdik.* (S.Əhmədov) *Birgə zəhmətlə qazandıqları hər şey əziz olar: soyuducu da, stol da, hələ desən, adicə ütü də.* (S.Əhmədov) *Qapılarda, aynabəndlərin astanasında, kranın dövrəsində, ən çox da Nadir müəllimin kandarında göyərçin yelpəsi həşəmdi.* (S.Əhmədov) *Gülbəsti Kainat xaladan, həyətdən, hətta doğma anası Xeyransadan ayrılıb uzaqlaşmağa can atırdı.* (S.Əhmədov) *Şiraslanın borcu idi onları darvazadan, hələ desən, parkdan yüz metr o yanda, döngədə qarşılansın.* (S.Əhmədov)

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər qoşmalı xüsusiləşmələrdən bir çox cəhətdən fərqlənir.

1. Qoşmalı xüsusiləşmələr *halda, baxmayaraq, kimi, əlavə, əvəzinə, başqa, özgə, savayl, əlaqədar olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq* və s. kimi qoşmaların, qoşmalaşmaqda olan sözlərin köməyi ilə, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə *xüsusən, xüsusilə, özü də, o cümlədən, hətta, illah da, hələ desən, ən çox da* və s. kimi ara sözlərin, bağlayıcıların vasitəsilə xüsusiləşir.

2. Qeyd etdiyimiz kimi, yarımpredikativ (qoşmalı) xüsusiləşmiş üzvlər xəbərlə bağlı olur, xəbərlə bunların arasında əlaqə zəif olsa da, xüsusiləşən üzvlər xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur; məs.: *Dayıların xəlifənin sadıq qulları olduğu halda, nə üçün sən xəlifənin əleyhinə danışırısan?* (Ordubadi) *Xeyr, möcüzələri öyrənməklə bərabər, möcüzə yaratmaq üçün də meşələrdə gəzməyi sevirəm.* (Ordubadi) *Meşənin boşluğuna baxmayaraq, özünü rahat hiss etmirdi* (Ordubadi) - cümlələrində xüsusiləşən zərflilər xəbərlə yanaşma əlaqəsindədir. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə aid olduğu sözlə yanaşma, uzlaşma və ya idarə əlaqəsində ola bilər; məs.: *Həbsdən qaçmış dustaqların hamısı, o cümlədən Vasilı Orlov da burada idi.* (H.Mehdi) *Yayda, xüsusən oba yaylağa köçəndə kəndlər boş qalır. Üz-gözünü, paltarını, hətta qıvrım saçlarını da toz basmışdı* - cümlələrindən birincisində xüsusiləşmiş mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsi vardır; ikinci cümlədə xüsusiləşmiş zaman zərfliyi xəbərlə yanaşma, üçüncü cümlədə xüsusiləşmiş tamamlıq xəbərlə idarə əlaqəsindədir.

3. Qoşmalı yarımpredikativ xüsusiləşmiş üzvlərin cümlədə yeri sərbəstdir. Bu cür üzvlər adətən cümlənin əvvəlində işlənsə də, cümlənin ortasında və sonunda da işlənə bilər; məs.: *Bir hökmdardan başqa, heç kəs cürət edib gavur qızına baxmadı. -Heç kəs, bir hökmdardan başqa, cürət edib gavur qızına baxmadı. -Heç kəs cürət edib gavur qızına baxmadı, bir hökmdardan başqa.* (Y.Səmədoğlu)

Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə cümlə daxilində yalnız dəqiqləşdirdiyi üzvdən və ya öz həmcinslərindən sonra işlənir; məs.: *Hər yerdə, xüsusən də partlayışın baş verdiyi ərazidə mühafizə dəstələri gəzirdi.*

4. Qoşmalı xüsusiləşmiş üzvlər yalnız ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur, dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər isə, misallardan göründüyü kimi, həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvləri əhatə edir.

5. Yarımpredikativ xüsusiləşmələrdə xüsusiləşdirən vasitələr (qoşmalar, qoşmalaşan sözlər) xüsusiləşmiş üzvün tərkib hissəsi kimi, onun sonunda işlənir və yazıda bunlardan sonra mütləq vergül qoyulur; məs.: *Əhvalatın uzun olmasına baxmayaraq, hamısını danışib sizi yormayacağam.* Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər-

də isə xüsusiləşdirən vasitələr (*xüsusən, xüsusilə, özü də, o cümlədən, hətta, illah da, hələ desən* və s.) xüsusiləşmiş üzvün əvvəlində işlənir və bunlardan əvvəl yazıda vergül qoyulur; məs.: *Mənim zənnimcə, hər bir qəzet, ələlxüsus azərbaycanca nəşr olunan qəzet gərək çox sadə dildə yazılsın.* (H.Mehdi)

6. Qoşmalı zərflilər söz sırasının dəyişməsi, həmin üzvün cümlənin sonuna keçirilməsi, cümləyə qoşulması yolu ilə də xüsusiləşə bilər; məs.: *Hər bir sözü adamın qəlbinə sancılır - iynə kimi. Hər gülüşü könül açır - çiçək kimi.* Bu xüsusiyyət ara sözlü, bağlayıcı xüsusiləşmiş üzvlərə aid deyildir. Lakin bunlar da (ara sözlü, bağlayıcı xüsusiləşmiş üzvlər) ümumilik bildirən hissənin ixtisarı ilə cümləyə qoşulma imkanına malikdir; məs.: *Suyu çökək-dəki qonşu həyətdən götürürlər, ələlxüsus yayda* (S.Əhmədov) - cümləsində ümumiləşdirici hissə - *il boyu* sözləri işlənməsə də, təsəvvür edilir, ona görə də xüsusiləşən hissə cümlənin sonunda işlənmişdir.

Ara sözlü, bağlayıcı dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlər həm semantik cəhətinə, həm də quruluş xüsusiyyətlərinə görə *başqa, özgə, qeyri, savayı, əlavə* tipli qoşmaların köməyi ilə xüsusiləşən tamamlıqlara yaxındır. Misallara diqqət yetirək: *Bir yığın mürid və mövhumatçılardan başqa, Xərabət məhəlləsi ətrafına yığılan xalq onun dostu idi.* (Ordubadi) *Salondakılar çıxış edənləri, xüsusən Əsməri ürəkdən alqışladılar* - cümlələrindən hər ikisində küll və cüz münasibəti ifadə olunmuşdur. Birinci misalda küll - *xalq*, cüz - *mürid və mövhumatçılar*; ikinci misalda küll - *salondakılar*, cüz - *Əsmər*. Hər iki xüsusiləşmədə seçmə, ayırma, dəqiqləşdirmə mənası vardır. Hər iki formada xüsusiləşən hissəyə münasibət o birindən fərqləndirilir. Oxşarlıqla yanaşı, hər iki forma struktur cəhətdən fərqlidir - birinci misalda xüsusiləşdirən vasitə sonra, ikincidə əvvəl işlənmişdir və həmin vasitələr (*başqa, xüsusən*) dil vasitəsi kimi də fərqlidir - biri qoşma, digəri modal sözdür.

Əvvəlki bölmələrdən birində öyrəndik ki, əlavələrin də böyük əksəriyyəti aid olduğu sözdən xüsusi fasilə ilə ayrılır, daha aydın nəzərə çarpdırılır və xüsusiləşir; məs.: *Şofer olmağa nə var? Məktəbi budu ha, Məminin qulağının dibində - Ağcabədidə.* (İ.Məlikzadə) *Bəddii ədəbiyyatda ancaq bədii kəlmələr işlətmək lazım olduğunu sən, gənc şair, hamudan əvvəl təyin etmişən.* (Ordubadi) *Yuxusuz, ac-*

susuz, *gah qapıda - palmanın yanında, gah da həyətdə gəzirdik.* (İ.Hüseynov) *Ələlxüsus, onların padşahları - o arıq, çəlimsiz, göz-
lərindən əqrəb kini yağan, dişləri çürümüş kişi ac sərbazlarına elə
gözlə və şirin sözlər deyir ki.* (Y.Səmədoğlu)

Əlavələr yəni bağlayıcısının köməyi ilə də xüsusiləşə bilir: *Bir kə-
rə bilmək lazımdır ki, şer və ədəbiyyatda işlədilən dil başqa, adi dil,
yəni xalqın danışdığı dil də başqadır.* (Ordubadi)

Əlavələr aid olduğu üzvdən ayrılaraq cümlənin sonuna keçirildik-
də xüsusiləşmə daha aydın nəzərə çarpır: *Qaytağın duruşunda, kor
baxışında bir insanı açıq-aydın görmüşdü Kainat - Kişibəyovu!* (S.Əh-
mədov) - cümləsindəki *Kişibəyovu* sözü *bir insanı* tamamlığının
xüsusiləşmiş əlavəsidir.

Əlavəli üzv bəzən konkret məna ifadə etməyən, məna hüdudu
müxtəlif şəkildə başa düşülə bilən sözlərlə ifadə olunur və bu cür hal-
larda onun mənası əlavələr vasitəsilə dəqiqləşdirilir, konkretləşdirilir.
Burada, orada, bu yerdə, o yerdə kimi sözlər bir nöqtəni də, bir kəndi,
bir bölgəni, bir respublikanı, Yer kürəsinin bütün ərazisini də bildirə
bilir, ona görə də cümlədə daha çox əlavələrin köməyi ilə dəqiqləş-
dirilir; məs.: *Britaniya nümayəndəsi yeddi iqlim basa-basa burada -
Azərbaycanda nə gəzir?* (Mir Cəlal) *Qurban əmi Mirini elə orda -
ambulatoriyanın həyətinə* görmüş. (İ.Hüseynov) *Burda - Xa-
nəgah deyilən kənddə Şeyx Xorasan türbəsinə gələnlərin gecələ-
məsindən ötrü qonaq otağı vardı.* (İ.Hüseynov) və s.

Cüzün küllə münasibətini bildirən dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş
üzlər quruluş xüsusiyyətlərinə görə xüsusiləşən əlavələrə bənzə-
yir. Hər ikisi iki komponentdən ibarət olur, hər ikisində ikinci
komponent xüsusiləşir və formaca bir-birinə yaxınlaşır; məs.:
*Ələsgər Ələkbərovu - o görkəmli səhnə xadimini kim sevmirdi?
Fakültəmizin tələbələri, xüsusən son kursda oxuyanlar ədəbi ge-
cədə daha fəal iştirak etdilər.* Bu misallarda oxşar komponentlər:

Ələsgər Ələkbərovu - fakültəmizin tələbələri

o görkəmli səhnə xadimini - Son kursda oxuyanlar

Hər iki misalda ikinci komponent xüsusiləşərək birinci kompo-
nenti izah edir. Bunların aşağıdakı fərqləri vardır:

1. Əlavə ilə əlavəli üzv semantik cəhətdən eyni yüklüdür, bir
məfhumun, bir anlayışın müxtəlif ifadə vasitələridir, ona görə də

bunların arasına mənaca bərabərlik işarəsi qoymaq olar: *Ələsgər Ələkbərovu= o görkəmli səhnə xadimini*. Lakin cüzün küllə münasibətini bildirən xüsusiləşmiş üzvlü cümlələrdə bu cür mənə bərabərliyi mümkün deyildir, çünki əvvəl küll verilir, sonra onun bir cüzü xüsusiləşdirilir, ona görə də *“fakültəmizin tələbələri=son kursda oxuyanlar”* - demək olmaz. Beləliklə, xüsusiləşən əlavələrlə dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzlər ilk növbədə mənə həcmi-nə görə fərqlənirlər.

2. Bunlar xüsusiləşdirmə vasitələrinə görə də fərqlidir. Dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərdən əvvəl *xüsusən, xüsusilə, o cümlədən...* tipli sözlər işlənir. Xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl *yəni* bağlayıcısını işlətmək mümkündür. Əlavələrə və dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzvlərə aid olan bu sözlərin yerini dəyişsək, mənə pozular, məntiqsizlik yaranar və ya fikir başqa cür başa düşülər: *Fakültəmizin tələbələri, yəni son kursda oxuyanlar* ifadəsində məntiqsizlik göz qabağındadır.

3. Əlavə üzv sayılmır, hansı üzvə aid olursa, onun əlavəsi hesab olunur. Lakin xüsusiləşən hissə özündən əvvəlki ilə birlikdə həmcins üzv hesab olunur.

QOŞULMA KONSTRUKSIYALAR

Nitq prosesində müəyyən bir cümlə-söyləmə daxil ola bilən nitq elementi (sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb cümlə komponentləri) əvvəldən planlaşdırılmış əsas, özül cümlə strukturuna daxil ola bilmir, sanki qəflə-tən yada düşən vacib bir element kimi əsas cümləyə əlavə edilir - qoşulur. Nitqin bu cür qurulması qoşulan hissənin semantik zəifliyinə deyil, əksinə, aktuallaşmasına səbəb olur. Nitq prosesində yaranan bu cür əlaqəli cümlələrdən birincisinə *əsas (özül) cümlə*, sonrakına *qoşulma konstruksiya* deyilir. Qoşulma konstruksiya bir çox hallarda bir özül cümlənin bölünməsi, parçalanması əsasında əmələ gəlir, Ona görə də dilçilikdə bu hadisəyə “parselyasiya”, qoşulma konstruksiyalara isə “parselyat” da deyilir²⁰ (fransızca *rarseller* - kiçik hissələrə ayrılma, bölünmə deməkdir). Qoşulma konstruksiya əsas cümlə ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur və bir bütöv təşkil edir; əvvəlki cümlədə söylənmiş fikri dolğunlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, izah etmək, konkret nümunələrlə genişləndirmək, isbat etmək, zənginləşdirmək məqsədi güdür.

Qoşulma konstruksiyalar əsas cümlə ilə möhkəm semantik əlaqədə ol-
duğu kimi, struktur cəhətdən də bağlı olur - əsas cümləyə xüsusi intona-
siya ilə bağlanır: əsas cümlənin sonunda ton alçalır, birləşdirici fasilə ilə
parselyat özündən əvvəlki cümləyə qoşulur; yazıda əsas hissə ilə parsel
arasında qoyulan nöqtə, vergül, tire eyni hüquqludur, ona görə də yazıda
qoşulma cümlələr əsas cümlədən müxtəlif durğu işarələri ilə - nöqtə, ver-
gül, nöqtəli vergül, üç nöqtə və ya tire ilə ayrılır; məs.: *Səidənin o biri yan-
nında Leyla yatırdı - Ramazanın qızı.* (Ə.Əylisli) *Mən bunu Tereza üçün
edirəm. Terezanın öz-özünə xəyanət etməməsi üçün.* (Elçin) *Görəsən,
Bakıdan görünən də həmin bu göy idimi, yoxsa Bakının öz göyü vardı?..
Öz göyü, öz ayı.* (Ə.Əylisli) *Maya, mehribanım, elə yavaş-yavaş, xırda-
xırda baxıram ki, mütəxəssis kadrlarımız əmələ gəlməkdədir. Mama hə-
kimləri, akuşerkalar, tibb bacıları, tibb qardaşları.* (B.Bayramov)

İntonasiya və fasilə ilə yanaşı, qoşulma konstruksiyaların əsas cümlə-
yə bağlanması bir sıra başqa qrammatik vasitələrin də rolu vardır. *Özü
də, bir də, həm də* və s. belə bağlayıcı vasitələrdəndir; məs.: *Marağa yo-
lunu onlar, axırncı dəfə, sabah yox, birisi gün ər-əravad bir yerdə gedə-
cəkдилər. Özü də faytonda, gecə yox, gündüz.* (Ə.Əylisli) *Salxım-salxım
sallanan buz parçalarına xəyalında xeyli vaxt tamaşa eləmişdi - özü də
səhər çağı, sübh tezdən.* (Ə.Əylisli) *Bilirdi ki, bu qız əlaçıdır. Baxışın-
dan, duruşundan, oturuşundan bilirdi. Bir də cümlələrin ölçüsündən,
söz tutumundan, səs tutumundan.* (Ə.Əylisli)

Misallardan görüldüyü kimi, qoşulma konstruksiyalar əsas cümlədə
olmayan bir üzvün əvəzində işləndiyi kimi, əsas cümlədə işlənmiş üzvün
dəqiqləşdirilməsi, genişləndirilməsi, həmcinslərinin yada salınması məq-
sədlə də işlənilir.

Qoşulma konstruksiyalar əsas cümlədəki bir sözə də aid ola bilər,
cümlənin ümumi məzmunu ilə də bağlı ola bilər; bir sözdən də ibarət ola
bilir, söz birləşməsi və cümlədən də.

Qoşulmalar yalnız mətn daxilində konkret və dəqiq məna ifadə edir.
Mətdən (özül cümlədən) kənar qoşulma konstruksiyalar öz əhəmiyyətini
itirir; məs.: *Kim hara gedir-getsin, onda Buzbulaqdan nəsə qalır - ki-
minin qohum-qəbiləsi, kiminin ağac-budağı, kiminin də ki sahibsiz
dam-daşı, yaxud uçuq divarı..* (Ə.Əylisli) Bu misalın özül cümləsindəki
ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirən *nəsə* mübtədəsi qoşulma həmcins
söz birləşməsi-mübtədalar vasitəsilə izah edilmiş, aydınlaşdırılmış və
cümlənin məzmunu genişləndirilmişdir. Özül cümlə olmasa, qoşulan his-
sə adi söz birləşmələrinə çevrilər.

Qoşulma konstruksiyalar sanki bu və ya digər cümlə üzvünün (və ya cümlə üzvünün həmcinsinin, əlavəsinin) cümlədəki öz yerindən kənara çıxarılmasıdır. Ona görə də qoşulmalar müxtəlif cümlə üzvlərinə uyğun gəlir, adətən, müxtəlif cümlə üzvlərindən ibarət olur:

Mübtədadan ibarət olur: *Dünən yuxarı getmişdilər. Şəfi müəllim, Fərhad.* (S.Əhmədov) Bəzən əsas cümlədə mübtədə işlənir, qoşulma konstruksiya onun əlavəsi şəklində qurulur: *İndi bu evdə Həbib olurdu - ortancıl qardaş.* (Ə.Əylisli) *Canəli gördü ki, o buğdanın içində də çoxlu gülül var. Bir suyumu mərciyə oxşayan, ancaq mərcidən də balaca yastı-yastı gülüllər.* (Ə.Əylisli) Bəzən əsas cümlədə mübtədə ümumiləşdirici söz şəklində çıxış edir, qoşulma vasitəsilə onun həmcinsləri sadalanır: *Lobyə gülünün hər rəngi var. Ağ da, qırmızısı da, sarısı da...* (Ə.Əylisli)

Xəbərdən ibarət olur: *Dəyyanın məşhurluğunun ikinci səbəbi onun Buzbulaqdakı badamlığı idi. Eni-uzunu görünməyən böyük badam bağı.* (Ə.Əylisli) *Qozbel ərik ağacının budaqlarında tumurcuqlar doğmağına lap az qalan düyü yelini kimi şişmişdi. Qızarmışdı.* (Ə. Əylisli) Bu misallarda qoşulma konstruksiyalar xəbər in izahı, genişləndirilməsi məqsədilə işlədilmişdir.

Tamamlıqdan ibarət olur: *Səidə göy üzünü gördü - oradakı ayı, ulduzları.* (Ə.Əylisli) *Öz mənzilindən Canəli müəllim razı idi, çox razı idi; qazından da, suyundan da, qış vaxtı odunsuz-tüstüsüz tərtemiz istisindən də.* (Ə.Əylisli)

Təyindən ibarət olur. Təyin əksərən təyinlənənlə birlikdə parselləşir (yuxarıdakı misallara bax). Lakin bəzən ayrıca da qoşulur: *Ortaboylu qız idi. Yumrusifət.* (A. Məmmədov) *Dağ gövdəli adamlar vardı. Uca. Enlikürək.*

Zərfliyin də müxtəlif növləri parsellərə ayrılıb yenidən cümləyə qoşula bilir. Qoşulma zaman zərfliyi: *Sərvər əsgərlikdən bir ayrı vaxt gəlmiş olsaydı, bəlkə kənddə belə tez darıxmayacaqdı. Ancaq o, payızda gəldi. Payızın lap axırlarında.* (Ə.Əylisli) *Yalnız Kainata salam verərdi - ildə bir kərə, şax qabaqlaşanda.* (S.Əhmədov) Qoşulma yer zərfliyi: *Gecələrin birində oğru öz ayağı ilə gəlib çıxdı. Özü də bostanın lap ortasına, çardağın lap yanına...* (Ə.Əylisli) *Ət kəsilməmiş yox, diri verilsin - bazadan, kombinatdan.* (S.Əhmədov) Qoşulma miqdar zərfliyi: *İndi o, Süsənbərin bircə ildə baramadan qazandığı pulun yarısına bu qədər taxıl almışdı. Vur-tut beşcə yüz manata.* (Ə.Əylisli) Qoşulma tərz zərfliyi: *Onun səhərdən başladığı söhbət elə başladığı kimi də davam edəcək-*

di; gah astadan, gah ucadan, gah aşkarda, gah ürəyində. (Ə.Əylisli) Qoşulma səbəb zərfliyi: *Buzbulaqda o toxumun kökü çoxdan kəsilib. Bir az camaatın səhlənkarlığından. Bir az kolxoz başçılarından kərəmətindən.* (Ə.Əylisli) Qoşulma məqsəd zərfliyi: *Yəqin ki, ələcsizlikdən belə elədi. Vaxt qazanmaqdan ötrü. Düşünüb bir qərara gəlmək üçün.* (Ə.Əylisli)

“Təyin + təyinlənən” tipli - ikiüzlü qoşulmalardan əlavə, müxtəlif üzvlər də parsellər şəklində qoşula bilir; məs.: *O gündən Cənəli yazdı, Fəti köçürdü. Hesabı da, imlantı da. Evdə də, sinifdə də.* (Ə.Əylisli) *Ancaq bu güllü paltar bu şəhərdə dəb salan hər kəsdisə, müdrik adamdı. İlin bu vaxtında. Yolda, trolleybusda, hər yerdə.* (Ə.Əylisli) Birinci misalda tamamlıq və yer zərfliyi, ikinci misalda zaman və yer zərfliləri əsas cümləyə qoşulmuşdur.

Qoşulma konstruksiyaların bir qismi əlavələrə oxşayır və məna həcminə görə əsas cümlədə izah etdiyi üzvün mənasına bərabər (təbii ki, təyinedici sözlərlə əlavə məlumat verməklə) məna ifadə edir; məs.: *Sən bizim Qurbanəlinin nəvəsi deyilsən? Aşağı məhəlləli Zir Qurbanəlinin?* (Ə.Əylisli) Bu misalda parselyat xəbəri izah edir və məzmunca xəbərə bərabərdir.

Qoşulma konstruksiyalar daha çox həmcins üzvlər şəklində özünü göstərir. Həmcins qoşulmalar iki cür olur; a) əsas cümlədə ümumiləşdirici söz verilir, qoşulma konstruksiyalarda həmcinslər sadalanır; məs.: *Saf toxum qəliz şeydi, qadası. Elmdi. Fəlsəfədi. Məktəbdı.* (Ə.Əylisli) b) həmcinslərdən biri (bir qismi) əsas cümlədə verilir, bir qismi (biri və ya bir neçəsi) parselyat şəklinə düşür; məs.: *Süfrədə badya dolu qatıq, boyat təndir çörəyi, düyü löküsü vardı. Bir dəstə də təzəcə yuyulmuş göy soğan.* (Ə.Nicat)

Cümlə üzvləri ilə yanaşı, budaq cümlələr də parsellər şəklində ayrılıqda bilir; məs.: *Bacıxanım bütün sahəni silib ayna kimi təmizə çıxarana qədər dinclik tapmazdı. İstər alaçalpov qar töksün, istər külək tüğyan eləsin, istər ilk baharın alagöz səhəri, rayihəli mehi onun qırışlar cığır salmış əlini oxşasın.* (B.Bayramov) *İnanmaq, hamı ürəkdən inanmaq istəyirdi bu təsəlli verən sözlərə. Əgər igidləri aparın o qatar olmasaydı.* (Ə.Məmmədov) *Səksəkəli hissələr təzədən qəlbimə dolsun. Ağrı versə də. Ümidlərim bir də baş qaldırsın. Qorxulu olsa da.* (Ə.Məmmədov) *Ancaq o xarabənin yerində heç kəs gedib özbaşına təzə yurd bina eləməz. Gərək xarabənin yiyəsi tapıla, gərək halallıq verəsən, icazə alasan. Əlbəttə,*

əgər ev tikən insandırsa və o evdə insan kimi yurd salmaq istəyirsə. (Ə.Əylisli) Buradakı qoşulmaların hamısını özül cümlə ilə birləşdirib bu-
daq cümlə yerinə qoymaq olar: *Qorxulu olsa da, ümidlərim bir də baş qaldırsın.*

Qoşulma konstruksiyalar şifahi nitq üçün daha səciyyəvidir, əsas cüm-
lənin tələffüzü prosesində və ya onun tələffüzündən sonra dərhal yada
düşməklə nitqi sadələşdirir, əsas cümləni ağır informasiya yükündən xi-
las edir, nitq axını prosesində əsas söyləmə qoşulmaqla lazım olan fikrin
tam və emosional ifadəsinə imkan yaradır.

Qoşulma konstruksiyalar struktur baxımdan yarımçıq cümlələrə çox
yaxındır. Özül cümlənin məzmunu əsasında bunları da bütöv cümlə şək-
linə salmaq mümkündür; məs.: *Darının özü yetişənə yaxın qırmızı olur.*
Tünd qırmızı-qara, əncirin toxumu kimi (Ə.Əylisli) - cümləsində parse-
li: *Darının özü yetişənə yaxın tünd qırmızı-qara olur, əncirin toxumu kimi*
olur - şəklində bütövləşdirmək olar. Yarımçıq cümlələrdə “məlum”u ifa-
də edən üzvlər buraxıldığı, rasiona, yeni fikir ifadə edən üzvlər saxlandı-
ğı kimi, qoşulma konstruksiyalarda da informasiyanın məlum olan hissə-
si əsas cümlədə verilmiş olduğundan yeni informasiya ifadə edən üzvlər
qoşulur (parselləşdirilir). Lakin yarımçıq cümlələrdə üzvlərin buraxılma
səbəbləri başqa, qoşulma konstruksiyalarda başqadır. Yarımçıq cümlələr-
də buraxılacaq üzvlər əvvəlcədən planlaşdırılır, başqa sözlə, hansı üzvün
(və ya üzvlərin) işlənəcəyi əvvəlcədən nəzərdə tutulur, qoşulmalarda isə
vəziyyət başqa cürdür: əsas cümlə planlaşdırıldıqdan sonra qoşulma
konstruksiyalar yada düşür. Yarımçıq cümlələr əksərən əvvəlki cümlə-
dən doğan sual əsasında meydana çıxdığı halda, qoşulma konstruksiyalar
əvvəlki cümlədə “yaddan çıxanı”, nitq prosesində yada düşəni əlavə et-
mək məqsədi daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, qoşulma konstruksiyaları
qoşulma yarımçıq cümlələr də adlandırmaq olar.

Qoşulma konstruksiyalar nitqi sadələşdirir, lirizmi gücləndirir, nitqə
emosionallıq verir, onun təsir gücünü artırır. Odur ki bədii dildə, xüsusi-
lə nəsr dilində qoşulma konstruksiyalara tez-tez müraciət edilir. Bu cür
nitq vasitələrindən hələ keçən əsrdə nəsr və dramaturgiya ustalarımız ist-
tifadə etmişlər, lakin qoşulma konstruksiyalar bir bədilik vasitəsi kimi,
60-cılar nəsrinin nümayəndələrini daha çox cəlb etmişdir; məs.: *Əlim*
yandı. Odun hərərətindən. Gözlərim yaşardı. Canımdakı ağrıdan... Döz-
düm. İçimdəki ağırları boğa-boğa. (Ə.Məmmədov) Qoşulma konstruksi-
yalar lirizmlə yanaşı, yumor, kinayə, istehza vasitəsi kimi də maraqlıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “qoşulma” anlayışı “parsel”dən gənşdir. Bütün parsellər özül cümləyə qoşula bildiyi halda, bütün qoşulmalar parsellərdən ibarət olmur.

CÜMLƏNİN XİTABLARLA GENİŞLƏNMƏSİ

Müraciət olunanı bildirən sözlərə və birləşmələrə xitab deyilir.

Xitabın əsas xüsusiyyətləri: müxtəlif şəxslərə, şəxsləndirilən əşyalara, mücərrəd varlıqlara müraciət məqsədilə işlədilir; aid olduğu cümlənin üzvləri ilə yalnız mənaca əlaqələnir, qrammatik (sintaktik) cəhətdən əlaqələnmə bilmir; isimlərlə (isimləşmiş sözlərlə) və ismi birləşmələrlə ifadə olunur; ismin adlıq halında olur; xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir, aid olduğu cümlənin üzvlərindən xüsusi fasilə ilə ayrılır; məzmunca ikinci, formaca üçüncü şəxsə aid olur; sintaktik suala cavab vermir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xitablar müraciət məqsədilə işlədilir. Müraciət isə ilk növbədə insana aiddir. Ona görə də xitablar əksərən xüsusi adlardan, familiya, qohumluq, ictimai və şəxsi münasibət bildirən sözlərdən ibarət olur; məs.: *Habil, ay insafsız, ürəyimizi Yandırıb-yaxmaqda qəsdin nədir, nə?* (B.Vahabzadə) *Qulaq as, bir gileyim var sənə, ay Kərim dayı.* (R.Rza) *Dedin baharımız görməsin xəzan, Sən ey dördli şair, sevimli Sabir!* (S.Rüstəm) *Mən səni görmədim, möhtərəm ana!* (R.Rza) *Lakin unutma, oğlum, yaşamaq asan deyil.* (S.Rüstəm) *Ata, sən bu həyatdan nakam getmədin əsla.* (S.Rüstəm) *Sevgilim, gözlərin düşür yadıma, Ulduzlu göylərə baxanda sənsiz.* (R.Rza) *A dostlar, inanın, son nəfəsimdə Son nəğməm güləcək dodaqlarımda.* (S.Rüstəm)

İnsana müraciətlə işlədilən xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu çağırmaq, oyatmaq, dinləməyə məcbur etmək, müraciətin tonundan asılı olaraq, ona təsir etmək məqsədi güdür. Bu cür xitablar həm canlı danışıq dilində, həm də bədii əsərlərdə təbii müraciət vasitəsi kimi işlədilir. Bunlarla yanaşı, bütün başqa canlı və cansız varlıqlara müraciətlə işlədilən xitablar da vardır. Başqa varlıqlara müraciət edildikdə həmin varlıqlar şəxsləndirilmiş olur, ona görə də başlıca olaraq, bədii ədəbiyyatda işlədilən bu cür xitablarda emosionallıq daha artıq olur; məs.: *A köhlən yoldaşım, a köhlən atım, Buğlana-buğlana köpüklən, atım!* (S.Vurğun) *Bülbül! Səhər-səhər qonaq budığa, Günəşin eşqinə bir dastan qoşaq!* (S.Vurğun) *Gözəl vətən! Mənan dərin, Beşiyisən gözəllərin.* (S.Vurğun)

Göyər, **çinarım**, göyər! Boy at, **çinarım**, boy at! (R.Rza) Yağ, **a qar**, yağ gecəni döndərərək gündüzə, yağ... (S.Rüstəm) **Dalğalar! A dalğalar!** Bilirsinizmi həzin hekayətini İldə bir dəfə çiçəklərlə bəzənən bu yerin! (R.Rza) **Məşələr!** Solmayın fırtınalarda! (S.Vurğun) **Can vermə hər ötərgi dərd-qəmə, şerim mənim.** (B.Vahabzadə) **Ey azad ilhamım, nə bəxtiyarsan!** (S.Vurğun) **Həyat, sən nə şirinsən, kim səndən doydu getdi?** (B.Vahabzadə) **A məktəb yolları, məktəb yolları!** Sizi bir an belə unutmadım mən. (B. Vahabzadə)

Kimə və ya nəyə müraciətlə işləndiyi nəzərə alınaraq, xitablar üç növə ayrılır: a) insana müraciətlə işlədilər; b) başqa canlı varlıqlara (heyvanlara, quşlara) müraciətlə işlədilər və c) cansız varlıqlara müraciətlə işlədilər; məs.:

Qarı, o çiçəklərin hikmətini aç mənə söylə. (İ.Əfəndiyev) **Bilirəm, əyilməz qalasan, qala, Vuruş, igid bala, mehriban bala!** (S.Rüstəm) **Ürəyindəki arzular baş tutacaqdır, Madar.** (Ə.Vəliyev) **Dedi: -Bağa qardaş, amandır. Başağrısı öldürür məni.** (R.Rza) **Nə olub ki, qarğa qağa, söylə, qəmlisən?** (N.Xəzri) **Tarix, söylə görüm, hansı zamanda Məhəbbət qanunla qardaş olmuşdur?** (S.Vurğun) **Yaşa, bahar! Yaşa, həyat! Yaşa, ey zaman!** (S.Vurğun) **Qayalar! Qayalar! Quşqonmazsınız** (S.Vurğun) - cümlələrindəki xitabların bir qismi insana (*qarı, igid bala, mehriban bala, Madar*), bir qismi heyvanlara və quşlara (*bağa qardaş, qarğa qağa*), bir qismi cansız və mücərrəd varlıqlara (*tarix, bahar, həyat, ey zaman, qayalar*) müraciət məqsədilə işlədilmişdir.

Xitabın əsas ifadə vasitələri isimlər və substantiv ismi birləşmələrdir; məs.: **Tomris o cəlladdan qisas alaraq, -Hökmdar! Tacından daha keç!- dedi.** (S.Vurğun) **Şair, onun qüdrətini duya bil.** (S.Vurğun) **Bizim sizə, ey ulduzlar, Ey ulduzlar, Sözüümüz var.** (B.Vahabzadə) **Könül, dolan el-obanı, O dağda göz, bu dağda göz.** (B.Vahabzadə) **Ey tankçı qardaşım, gurlat motoru!** (S.Vurğun) **Bir az da səbr elə, Muğan gözəli.** (S.Vurğun) **Təslim ol, dəli Kür! İnadı burax.** (S.Vurğun)

Başqa nitq hissələri və atributiv söz birləşmələri xitab vəzifəsində işləndikdə substantivləşmiş olur; məs.: **Aç gözlərini, eylə nəzər aləmə, ey gənc!** (S.Rüstəm) **Bu xoş günü ömrümüzdən say, gözəl! Gözəllikdə olmaz sənə tay, gözəl!** (S.Rüstəm) **Artıq əl ver, vidalaşaq, ey qəhrəmanım!** (S.Vurğun) **Qara gözlüm, bu dünya nə gözəldir!** (R.Rza)

Misallardan görüldüyü kimi, xitabın ifadə vasitələri - isimlər, ismi birləşmələr (isimləşmiş söz və birləşmələr) III şəxsə olur. III şəxs bütün

canlı və cansız varlıqları, hadisələri əhatə edir, həm əvəzliliklərlə, həm də isimlərlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur. Xitablar III şəxs formasında olsa da, əvəzliliklərlə ifadə oluna bilmir. Təbii ki, I və II şəxsləri bildirən əvəzliliklər də xitab vəzifəsində işləmə bilmir. Lakin burada bir istisna vardır: II şəxsin təkini və cəmini bildirən əvəzliliklər müstəqil şəkildə xitab vəzifəsində işləmə bilməsə də, digər şəxs əvəzliliklərindən fərqli olaraq, aydınlaşdırıcı sözlərin (öz əlavələrinin) köməyi ilə müraciət bildirən dil vasitələri sisteminə daxil ola bilər; məs.: *Sən, ey başladığım bu uzun şer! Yadda qalacaq mı bəri bir sözün?* (S.Vurğun) *Sən, ey yurdumuzun qəhrəman qızı! Sənindir bu qanun, bu torpaq, bu su.* (S.Vurğun) *Siz, ey Avropanın cahangirləri! Tarixin məhvəri dönəndən bəri Quldur paltarına büründünüz siz.* (S.Vurğun) *Siz, ey köülləri cansız muncuqlar kimi alver malına döndərilmiş, mənimsənmiş gəlinlər, qızlar! Mən bu gün... bütün əski varlığa qarşı üsyan bayrağı qaldırıram.* (C.Cabbarlı) Bu cür xitabların aydınlaşdırıcı hissəsi onu yenə də III şəxslə bağlayır.

Beləliklə, xitablar formaca III şəxsədə, dinləyənmə müraciətlə işləndiyi üçün məzmunca II şəxsədə olur; məs.: Qardaş! Bizim görüşümüz uzun sürmədi. (S.Rüstəm) *Ey Təbriz gözəli, sözüm var sənə.* (S.Rüstəm) Müraciət bilavasitə II şəxsin iştirakı ilə olduğu kimi, qiyabi şəkildə də ola bilər, hətta bəzən III şəxs forması ilə insan özü özünə müraciət edə bilər. Lakin bütün hallarda müraciət məzmunca II şəxsi nəzərdə tutur.

Xitablar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə mübtədanı xatırladır. Mübtəda kimi, xitablar da isimlə, ismi birləşmələrlə ifadə olunur; mübtəda kimi, xitablar da ismin adlıq halında olur; mübtəda kimi, xitab vəzifəsində işlənmək üçün də bir sıra başqa nitq hissələri isimləşməli olur. Hətta bir sıra hallarda bir cümlə daxilində intonasiya və fasilənin köməyi ilə xitabla mübtədanı bir-biri ilə əvəz etmək olur; məs.: *İndi Vahid səni dindirməsə, canan, yeri var* (Ə.Vahid) - misrasında mübtədanı xitab, xitabı mübtəda kimi tələffüz etmək olar: *İndi, Vahid, səni dindirməsə canan, yeri var.* Xəbəri III şəxsin cəmində olan mübtədasız xitablı yarımçıq cümlələrdə mübtəda ilə xitab daha asan bir-birini əvəz edə bilər: *Dostlar, köməyə gəldilər!* - *Dostlar köməyə gəldilər.*

Bu cür hallara baxmayaraq, mübtəda ilə xitabların mühüm fərqləri vardır:

- mübtəda - haqqında danışılanı, xitab müraciət olunanı bildirir;
- mübtəda cümlənin baş və əsas üzvüdür, xitab cümlə üzvü sayılmır;
- mübtəda aid olduğu cümlənin üzvləri ilə həm mənaca, həm də qrammatik cəhətdən bağlı olur, xitablar cümlə üzvləri ilə yalnız mənə əlaqəsində olur;

-mübtədə hər cür nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər, xitabların ifadə imkanları məhduddur;

-mübtədə adi intonasiya ilə, xitablar xüsusi müraciət intonasiyası ilə tələffüz edilir;

-mübtədadan fərqli olaraq, xitab aid olduğu cümlənin üzvlərindən aydın fasilə ilə ayrılır;

-mübtədə adətən cümlənin əvvəlində işlənir, xitabın cümlədə yeri sərbəstdir;

-yazıda mübtədadan sonra bu və ya digər durğu işarəsinə ehtiyac olmur, xitabdan sonra intonasiyadan asılı olaraq, vergül və ya nida işarəsi qoyulur;

-mübtədə bütün şəxslərdə ola bilər və onun forması ilə məzmunu arasında fərq olmur; məs.: **Mən** Ayın sözünü kəsdim bir anlıq. (S.Vurğun) **Sən** hamıdan gözəlsən, sevgilim. (R.Rza) **Görürsənmi?** **O** bulanır... **O** hirsələnir... **O** döyükdür. (S.Vurğun) Amma xitab forma və məzmunca fərqlənir.

Misallarda mübtədaların (*mən, sən, o*) forma və məzmun eyniliyi onların öz xəbərləri ilə əlaqəsindən (uzlaşmadan) aydın olur. İkinci misalda *sən gözəlsən* sözləri arasında II şəxsə görə uzlaşma vardır, müraciət də ikinci şəxsədir, lakin müraciət bildirən sözün - xitabın (*sevgilim*) III şəxsədə olması (*mənim sevgilim = O*) forma ilə məzmun arasında fərq yaradır.

Xitab quruluşca *müxtəsər və geniş* olur. Xitabların quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşundan fərqlənir. Nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunan üzvlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan üzvlər mürəkkəb hesab olunur. Xitabların quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün başqa prinsipdən istifadə etmək lazım gəlir, çünki xitabların əsasında isimlər, isimləşmiş sözlər və ismi birləşmələr dursa da, onlar çox zaman təyinedici sözlər hesabına genişlənir və nəticədə həcm etibarilə iki üzvə - mübtədə və onun təyininə uyğun gəlir. Ona görə də bir üzv həcmində olan xitablar müxtəsər (sadə), iki üzv həcmində olan xitablar geniş (mürəkkəb) xitab hesab olunur.

Müxtəsər xitablar: **Oğul**, *mən bilirəm, sevdaya düşən İnsanlar ömrünü çürüdür bəzən.* (S.Vurğun) **Həyat**, *sevincin qədər əzabın da şirindir.* (B.Vahabzadə) **Qan qardaşım!** *Tək deyilsən döyüşlərdə, qulaq as.* (S.Rüstəm) **Niyə məlulsan, a dağlar qızı, sən?** (S.Vurğun) **Mənim romantikam!** *Sən də qanadlan.* (S.Vurğun) **Cavab ver, odlar gəlini!** (C.Cabbarlı) **Cəhənnəm ol, cəhənnəm zəbanəsi!** (C.Cabbarlı)

Geniş xitablar: **Tər lan təhim!** *Nə yatmışan, qanadlanmaq vaxtı gəl-di.* (S.Vurğun) **Ey Ukrayna torpağında zəfərlərlə ad qoyan, Azadlığı, sə-**

adəti, ədaləti qoruyan Azərbaycan oğulları! Əlinizi sıxıram! (S.Rüstəm) Hünəri dağ çapan Fərhad ilhamım! Coş, yenə dalğalan dəryalar kimi. (M.Rahim) Nədir o yalvaran dərdli baxışlar, Ey ala gözləri yaş tökən bacım? (S.Rüstəm) Bu cür xitablar dinləyənin diqqətini cəlb etməkdən çox, onun bir sıra keyfiyyətlərini nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə işlədilir.

Emosional bədii nitqdə bu cür xitablardan daha çox istifadə edilir; məs.: *Söylə, müqəddəs ödlər gəlini! Ulu Hürmüzdün paklıq və məsumluğunu təmsil edən gözəl Səlmaz! İllər boyu çəkdiyən ağır əzab və üzüntülərdən sonra sən bütün alçaq cismani duyğuları atıb ruhani bir yüksəkliyə vardiğini... hiss edirsənmi? (C.Cabbarlı)*

Bəzən cümlədə eyni bir şəxsə müxtəlif vasitələrlə müraciət edilir. Bu cür vasitələr, əslində, eyni obyektə nəzərdə tutduğundan sinonimlik keyfiyyətinə malik olur; məs.: *Fuad, əzizim, sənsən? (C.Cabbarlı) Oğlum, İsfəndiyar, qadasi, dur, dur, gəlib öldürərlər. (H.Mehdi) Vətəndaş! Əziz dost! Mehriban yoldaş! Gəlin! Seyrəlməsin cərgələrimiz! (S.Vurğun) Ey əziz oxucum, ey əziz insan! Uşaqlıq nə qədər güllünc olsa da, Könül ayrılmayıb duyğularından. (S. Vurğun) Sən, ey isinməmiş ana qucağı! Şair təbiətli sənət ocağı! Gözlərim üstündə sənin yerin var. (S.Vurğun) İndi düşün, oğul, Sarvan! (S.Vurğun) Hardasan, ey ilk baharım, hardasan? Nazlı yarım, şux nigarım, hardasan? (S.Rüstəm) Əzizim, quzum, gözüm, mən pul alıram, siz yox? (C.Cabbarlı) Murad, göz bəbəyim, nübarım, ilkim, Qoy sənin şəklini göstərim, dayan. (S.Rüstəm) Sən, ey meymun sürüsündən insanlığa yüksələn! Sən, ey köhüllərdən çıxıb tunel üçün dağ dələn! Sən, ey coşqun dalğaları beton töküüb saxlayan!. . Hücum bütün təbiətə, yerə, göyə, ırmağa! (C.Cabbarlı) Ay ellər, obalar, gözünüz aydın! Düşmənin səfləri pozulur bu gün. (S.Vurğun)*

Yuxarıdakıların əksinə olaraq, bəzən eyni cümlədə müxtəlif şəxslərə (şəxsləndirilmiş əşyalara) müraciət edilir. Bu cür xitablar həmcins xitablardır; məs.: *Vətən yurdu, doğma ocaq, bəxtiyar insan! Sənin qartal qanadınla mən uçacağam. (S.Vurğun) Ey atalar, analar, ey gəlinlər, bacılar, Az keçər, bahar kimi ürəyiniz açılar. (S.Rüstəm) Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni azad həyata doğru! (C.Cabbarlı) Vətənimizin gəncləri! Qızları, oğlanları! Qarşınızda açıqdır bütün həyat yolları. (S.Vurğun) Gözəl bağça, gözəl gecə, gözəl vicdan, gözəl pəri! Sizsiz keçən günlərimin hər dəmi bir xəyal olur. (S.Vurğun)*

Bəzən müraciət olunanı daha ətraflı səciyyələndirmək üçün xitabın özül sözünə aid həmcins təyinlər işlədilir; məs.: *Sən, ey xəyaliylə deyib-*

güldüyüm, Qədrini canımdan əziz bildiyim Tarixlər şahidi qocaman şəhər! Nədir qəlbindəki bu döyüntülər?! (S.Vurğun) Bunun əksinə olaraq, həmcins xitabların ümumi bir təyini ola bilər; məs.: Ey bahar gülüşlü aylar, fəsilər, Deyin, bu nə büsat, nə təmtəraqdır? (S.Vurğun)

Yüksək ilhamla yazılmış poetik əsərlərin dilində xitabların emosional təkrarına daha çox rast gəlmək olur; məs.: *Alagöz, Alagöz! Bir oyan, qızım... (S.Vurğun) Barmaqlar, barmaqlar! Nə qədər işiniz, əməliniz var! (B.Vahabzadə) Şöhrətim, ey Vətən, şanı, ey Vətən! Ürəyim, ey Vətən, canım, ey Vətən! (S.Rüstəm) Azərbaycan, Azərbaycan, göz bəbəyim, eşit məni! (S.Rüstəm) Ana torpaq! Ana torpaq! Sənin bu hüsnün Şeriminin ürəyində nəqş olunmadı. (S.Vurğun) Qoca Zərdüş! Qoca Zərdüş! Üç min il qabaq Sən də Muğan səhrasını gəzib dolandı! (S.Vurğun) Sarvan, Sarvan! Çoxmu qalır, söylə, sabaha? (S.Vurğun) Bu cür təkrar olunan xitabların təyini dəyişə bilər; məs.: Ah, mehriban ana! Ah, əziz ana! O gündən bəridir həsrətəm sana. (S.Vurğun) Qoca Vətən! Gənc Vətən! Bu qüvvətin var olsun. (S.Vurğun) Bəzən də əksinə, təyinedici hissə sabit qalır, özül söz sinonimi ilə əvəz edilir: *Salamat qal, ana torpaq, ana yer! (S.Vurğun)**

Xitablar çox zaman çağırış bildirən *a, ay, ey* nidaları ilə birgə işlənir; məs.: *Ay obalar, ay ellər, bayramınız mübarək! (B.Vahabzadə) A bala, soyuqdur, gəl qızın bir az. (B. Vahabzadə) Ətir saç aləmə, sən ey qönçə gül! (S.Vurğun) Sən ey bu torpağın qızı, gəlini! Utanma gül açan yanaqlarından! (S.Vurğun) Dinlə şairini, ey əziz ölkə! (S. Vurğun) Nidalar təkrar olunan xitabların arasında da işlənir: *İnsanlar, ey insanlar! Məni hərdən incidib könlümü sındıranlar! Axtarın bu qəlbimi... (R. Rza)**

Müraciət olunanı müxtəlif cəhətdən səciyyələndirmək üçün təyinlə yanaşı, xitabların əlavəsi də bədii dildə geniş imkanlara malikdir; məs.: *Döyüşçü, Vətən oğlu - düşmənlərin göz dağı! Sadiq qalıb andına, yaxşı qoru yarağı. (R.Rza) Ey qış! Ey ilk baharın sərt baxışlı qardaşı, Sənin addımlarıdır canlandıran dağ-daşı. (S.Rüstəm) Ədə ey, Qurbanqulu, adt özündən, özü adından bivec, bir de görüm bəs bu hinduşkanın birisi hamı?! (S.Rəhimov)*

Xitab cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər. İntonasiya cəhətdən ən zəif pozisiyası cümlənin əvvəli hesab olunur. Tonun təsir gücündən asılı olaraq, cümlənin əvvəlində xitabdan sonra vergül və ya nida işarəsi qoyulur; məs.: *Şair! Bu fəlsəfən qalsın bir yana, Yaxın get, salam ver o qəhrəmana. (S.Vurğun) Çoban, sən mənə bir şeydə kömək elə. (Ə.Vəliyev)*

Xitab cümlənin daxilində işləndikdə, adətən, hər iki tərəfdən vergülə ayrılır: *Mən də, qardaş, sənin kimi dağ aşmalıyam.* (S.Vurğun)

Qeyd. Cümlə daxilində işlənilən yüksək tonla tələffüz edilən xitablardan sonra bəzən nida işarəsi qoyulur və cümlə sanki yarıda kəsilmiş olur. Bu cür hallarda nida işarəsi yalnız tonun yüksəkliyini nümayiş etdirir, əslində, vergülə bərabər bir işarə kimi nəzərdə tutulmalıdır; məs.: *Yazıqlar olsun ki, ey təmiz ürək! Bəzən yuva salır səndə xəyanət...* (S.Vurğun)

Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl yazıda vergül qoyulur, xitabdan sonra isə intonasiyadan asılı olaraq nöqtə (üç nöqtə), sual və nida işarələrindən biri qoyula bilər; məs.: *Məhəbbətin hər rəmzini Arif gərək qana, bülbül.* (R.Rza) *Uşaq çöldə, bayırda gülməsin, yüyürməsin, Yıxılmağın, durmağın ləzzətini bilməsin, Bəs neyləsin, ay ana?* (B.Vahabzadə) *Yox olsun başından duman, Təbrizim!* (S.Rüstəm) Cümlənin sonu xitab üçün güclü pozisiya sayılır və bu məqamda xitabdan şerdə emosional rədif kimi də istifadə edilir; məs.:

Kaman çalan kimdir o, Bəxtiyar?

Küləkdi, ya simdir o, Bəxtiyar?

Gənclik, həyat şirindir, qardaşım!

Vətən qat-qat şirindir, qardaşım!.. (R.Rza)

Xitablar yalnız müraciət deyil, münasibət də bildirir. Münasibət intonasiyadan, xitab üçün seçilən leksik vahidlərdən, xitabların təyinlərindən, əlavələrindən aydın olur. Xitabların sonunda işlənən bir sıra şəkilçilər də dinləyəne, müraciət olunan şəxsə münasibəti qabarıqlaşdırır; məs.: *Qardaşım! Görürəm dağlardan keçən Yaşıl dolaylarda ayaq izini.* (S.Vurğun) *Elxan, aslan ürəkli igid...* (C.Cabbarlı) *Zavallı cocuq! Mən sənə acıyıram.* (C.Cabbarlı) *Tülkü həriflər! Mən sizi çox gözəl tanıyıram.* (C.Cabbarlı) *Cəhənnəm ol, cəhənnəm zəbanəsi!* (C.Cabbarlı) *Dur, qoca tülkü!* (C.Cabbarlı) *Qərarımı kəsən yar! Söz deməmiş kəsən yar! Nə dedim ki, incidin, De, bu mən, yar, bu sən, yar!* (R.Rza) Şerdə bu cür hallar genişlənərək bəzən poetik fikrin xitablarla ifadəsinə yol açır:

Saçları sarım mənim,

Səbrim, qərarım mənim!

Gözləri sevgi rəngli,

Dodaqları çiçəkli,

Ömrüm, baharım mənim! (R.Rza)

CÜMLƏNİN ARA VƏ ƏLAVƏ KONSTRUKSIYALARLA GENİŞLƏNMƏSİ

Sadə cümləni genişləndirən vasitələr sırasında söylənilən fikrə münasibət bildirən və ya cümlənin əsas məzmunundan fərqli əlavə məlumat verən sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin də mühüm rolu vardır. Bunlar öz funksiyalarına görə fərqlənərək iki növə ayrılır: *a) ara konstruksiyalar; b) əlavə konstruksiyalar.* **Ara konstruksiyalar** (ara sözlər, ara söz birləşmələri və ara cümlələr) söylənilən fikrə münasibət bildirir; **əlavə konstruksiyalar** (əlavə sözlər, birləşmə və cümlələr) əlavə məlumat vermək məqsədi daşıyır.

Xitablar kimi, ara və əlavə konstruksiyalar da daxil olduğu cümlənin üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir və yalnız mənacə əlaqələni. Şifahi nitqdə əsas cümlə ilə əlaqə intonasiya vasitəsilə yaradılır.

Ara və əlavə konstruksiyalar bütövlükdə cümlənin məzmunu ilə, yaxud da cümlədə bir sözlə bağlı olur; söz, söz birləşməsi və cümlə şəklində formalaşır; əsas cümlədən vergül, tire və ya mötərizə ilə ayrılır.

ARA SÖZLƏR VƏ BİRLƏŞMƏLƏR

Ara sözlər və birləşmələr daxil olduğu cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmur, cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edə bilmir, əsas cümlə ilə mənacə bağlanaraq danışanın (və ya yazanın) söylədiyi fikrə münasibət bildirir. Aid olduğu cümlənin üzvləri ilə qrammatik (sintaktik) cəhətdən bağlı olmadığı üçün ənənəvi qrammatikalarda bu cür sözlər və birləşmələr “Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və birləşmələr” adlandırılır.

Ara sözlər və birləşmələr əksərən cümlənin əvvəlində müşahidə olunsa da, cümlənin daxilində və sonunda da işlənir, nisbətən sürətlə, lakin aşağı tonda və zəif vurğu ilə tələffüz edilir; məs.: **Düzü**, *nənə, mən də sənənin sinənə sığınanda heç nədən qorxub hürkməmişəm!* (S.Rəhiov) **Görünür**, *əminin bundan xəbəri yoxdur.* (H.Mehdi) **Məşədibəy**, *doğrudan da, ağır təhsil illərində ayrı-ayrı adamlara dərs deməklə dolanırdı.* (H.Mehdi) **Deməli**, *bizə düşmən olacaqsan?* (H.Mehdi) **Bir sözlə**, *Yasəmən nənəsindən qopub-aralanmırdı.* (S.Rəhimov) **Həyatı bu yerdə keçən dostlara Həsəd aparıram**, *sözün doğrusu.* (S.Rüstəm) **Rəşid**, *deyəsən, bu arzunu Süsənin gözlərindən oxudu.* (H.Mehdi) **Nəhayət**, *onlar qaranlıq*

bir döngəyə çatdılar. (H.Mehdi) **Çürüyün fikrincə, yer üzündə adamların yaxşılığı, yamanlığı, dostluğu, düşmənliyi... çərxi-fələkdəndir.** (İ.Hüseynov) **Düzü... Mən, Veysəl Vəlişzadəni nəcib bir şəxs kimi tanısam da, necə deyər, təcrübədə bir işçi kimi sınınamamışam.** (S. Rəhimov)

Hər bir cümlədə danışanın özünün və ya başqasının söylədiyi fikrə münasibət ifadə olunur. Bu münasibət zəif və ya qabarıq şəkildə ifadə oluna bilər. Heç bir başqa vasitə olmadıqda şifahi nitqdə modal münasibət intonasiyanın köməyi ilə ifadə olunur. İntonasiyadan asılı olaraq, eyni qrammatik quruluşa, eyni leksik tərkibə malik olan cümlə hörmət, səmimiyyət, nifrət, kin, qəzəb və s. ifadə edə bilər. Yazıda bu cür emosional münasibət mətn mühiti əsasında başa düşülür. İ.Əfəndiyevin “Qarı dağı” hekayəsində qarının şaha dediyi *Mən anayam* - cümləsindəki dəhşətli qəzəhi hekayəni oxuduqca tədricən anlamaq olur, yüzlərlə, minlərlə ananı övladsız qoymuş, lakin öz balasını dəhşətli azardan xilas etməyə çalışan hökmdar axıra qədər bu sözlərdəki intiqam hissini dərk edə bilmir. Yalnız qarının verdiyi şərbət-zəhərlə ölümə məhkum olduğunu anladıqdan sonra qarının nə demək istədiyini başa düşür. Lakin dildə elə vasitələr vardır ki, onların köməyi ilə danışan şəxs söylənilən fikrə münasibətini daha aydın ifadə edir. *Qoca hər gün öz şagirdinə necə toy edəcəyi barədə düşünürdü* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində təbii bir hadisə təsvir edilir və cümlədə obyektiv modalıq vardır. Biz danışanın subyektiv münasibətini həmin cümlədə müxtəlif sözlərlə müxtəlif istiqamətə yönəldə bilərik: *Qoca, demək olar ki, hər gün öz şagirdinə necə toy edəcəyi barədə düşünürdü. Əlbəttə (şübhəsiz, sözsüz, yəqin ki, çox güman ki, bəlkə də, ola bilsin ki, görünür), qoca hər gün öz şagirdinə necə toy edəcəyi barədə düşünürdü.* Bütün bunlar subyektiv münasibətin xüsusi sözlərlə qabarıq ifadəsidir.

Danışanın söylənilən fikrə subyektiv münasibəti əsas cümlə daxilində işlənən, lakin onun üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayan bir sıra sözlər, söz birləşmələri və cümlələr vasitəsilə ifadə olunur.

Subyektiv münasibətin əsas morfoloji ifadə vasitələri *modal sözlərdir*. Modal sözlər sintaksisdə *ara sözlər* funksiyasında çıxış edir. Modal sözlərlə ara sözləri eyniləşdirmək olmaz. Bütün modal sözlər sintaktik səviyyədə ara söz vəzifəsində çıxış edir, lakin mətn daxilində ara söz vəzifəsində çıxış edən bütün leksik və sintaktik vahidləri modal söz hesab etmək olmaz.

Dilimizdə bir sıra sözlər var ki, onlar başqa nitq hissələrindən, demək olar ki, tam təcrid olunmuş və modal sözə çevrilmişdir. *Əlbəttə, beləlik-*

lə, nəhayət, təəssüf, yəqin, güman ki, sanki, həqiqətən və s. belə sözlərdəndir. Bunlar sintaksisdə yalnız ara söz vəzifəsində çıxış edir; məs.: **Əlbəttə**, *bizim bu vəhdətin müqabilində külli-kainat lərzəyə gələr.* (S.Rəhimov) *Bəli, beləliklə, mən o qızla ikinci dəfə görüşdüm.* (İ.Əfəndiyev) **Nəhayət**, *Əzizbəyov vaxtilə mühəndis işlədiyi Bayıl elektrik stansiyasına getdi.* (H.Mehdi) *Keçmişlərdə, yəqin ki, gözəl olmuş ağ üzündə indi dərin qırıqlar görünürdü.* (İ.Əfəndiyev) **Sanki**, *o gənc qadın bu ixtiyarsız təbəssüm və baxışı ilə könlümün heyranlığını mənə bildirmək istəyirdi.* (İ.Əfəndiyev)

Dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onlar inkişafın hazırkı mərhələsində dilimizdə həm bir üzv, həm də ara söz kimi işlənir. *Şübhəsiz, düzdür, doğrudur, deməli, deyəsən, görünür, görəsən, bilirsənmi* və s. belə sözlərdəndir. *Əfzəl müdirinə sözsüz itaət etdi* (S.Rəhimov) - cümləsində *sözsüz* sözü tərz zərfliyidir, *necə?* sualına cavab verir; biz həmin sözü hər iki tərəfdən vergüllə (şifahi nitqdə fasilə ilə) ayırmaqla ara söz kimi də işlədə bilərik: *Əfzəl müdirinə, sözsüz, itaət etdi.* Buna görə də ara sözlər həm modal sözlərlə, həm də yerinə görə modallıq ifadə edən bir sıra əsas nitq hissələri ilə ifadə olunur. Nümunələri baxaq.

Əsas nitq hissəsi kimi: *Düz deyirlər, tamam düzdür, doğrudur.* (S.Rəhimov) *Gözüm aydın, gözümə sürəti-canan görünür.* (Nizami) *Solmaz. Sən bilirsənmi ki, Altınbay onlara yox deməmişdir və deyərilməz?* (C.Cabbarlı) *Ə, onu hansı zalım oğlu deyir?* (H.Mehdi) *Gərək şəhərə gedəndə bizimkiləri də görəsən.*

Ara söz kimi: *Düzdür (doğrudur), mən sizinlə dostam, amma bu dediklərinizə əməl edə bilmərəm. Görünür, günəşə iştahan vardır?* (S.Vurğun) *Bilirsənmi, işlərim çox olduğu üçün mən bu gün səninlə görüşə bilməyəcəyəm. Deyir, "adın nədir, daşdəmir, yumşalısən, yumşalı".* (S.Rəhimov) *Görəsən, əmioğlu hara getmiş olar?* (H.Mehdi)

Əsas nitq hissələri ilə əlaqəni kəsməmiş bu cür ara sözlərə morfoloji tərkibinə görə həm adlarda, həm də fellərdə rast gəlirik.

İsmi ara sözlər: *işdir, dünyasında, əslində; düzdür, doğrudur, doğrusu, yaxşı, şübhəsiz; əvvəla, birincisi, ikincisi, axırda; mənəcə, sənəcə, bizcə* və s.

Fəli ara sözlər: *deyəsən, demək, deməli, deyək (ki), demə, tutmaq (ki), görəsən, görünür* və s.

Misallar (əvvəlcə əsas nitq hissəsi, sonra ara söz kimi): *Mənim arzum budur: Qollarına yeni qüvvələr gəlsin.* (S.Vurğun) - **Budur**, *indi artıq*

Məşədibəy son imtahanlarını verib. (H.Mehdi) **Yaxşı** igidin adını eşit, üzünü görmə. (Məsəl) - **Yaxşı**, savad kursunda oxuyursunuzmu? (H.Mehdi) *Heç kəs sizi mənə başa düşə bilməz.* - **Mənə**, bu işlər bütün şiveyi-küffardır. (Sabir) *İş olmayan yerdə bu da bir işdir.* - **İşdir**, birdən... -*Məşədibəy onun həyəcanını artırmaq istəmədi.* (H.Mehdi) **Sözün doğrusu** acı olar. - **Sözün, doğrusu**, mənə o qədər də xoş gəlmədi. *Şairin söz dünyasında əbədi bir nikbinlik var.* - **Əmin** belə sözləri eşitsə, **dünyasında**, razi olmaz. (H. Mehdi) *Onlar hər şeydən: həqiqətdən, yalandan, doğrudan da qorxurdular.* -*Onlar, doğrudan da, qorxurdular.* **Qışı yola salmaq üçün bizə xeyli yanacaq gərəkdir.** -**Gərəkdir**, müdir-müavin müdir-müavin yerində, böyük-kiçik də böyük-kiçik yerində olsun. (S.Rəhimov) *Bu sözləri hər bir kəsə deməli, danışmalı.* -**Deməli**, burada yazılanların hamısına razi olsaq, *sabahdan hamı işə qayıdacaq, hə?* (H.Mehdi) Bu misallarda ara sözlərin öz qarşılıqları olan cümlə üzvlərindən intonasiya və fasilə ilə necə fərqləndiklərini müşahidə etmək çətin deyildir.

Keçid prosesində olan sözlərlə yanaşı, modallığın subyektiv ifadəsi üçün, ara konstruksiya kimi, söz birləşmələrindən də geniş istifadə olunur. *Adəti üzrə, sözün doğrusu, bir növ, bir sözlə, öz aramızda, sənin təbirincən, heç şübhəsiz, adəti mövcibincə, hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən, o biri tərəfdən, yeri gəlmişkən, sən bilən və s.* belə birləşmələrdəndir; məs.: *Xəyallara dalarkən orda, sözün doğrusu, öz-özümü görürəm.* (S.Rüstəm) *Xızr Abının şəbəkə-şəbəkə qırıqlarla örtülü "tor üzü"nə baxdıqca Səmədi, bir növ, mistika basırdı.* (İ.Hüseynov) *Mən, öz aramızda, bəri başdan şəxsən səni ayıltım ki, aramızda hər şey aydın olsun.* (S.Rəhimov) *Ürəyim əmr etməsə, arxa otaqda, sənin təbirincə, "İzmail istehkamu"nda ürəkdən arxayın olduğum adamı özümə müavin qoymazdım.* (S.Rəhimov) *Sən bilən, bu işlərin axırı hara gedib çıxar?* (H.Mehdi) *Yeri gəlmişkən, söyləyin görək işlər nə haldadır?* (H.Mehdi)

Ara sözlərin bir qismində modal münasibət qoşmaların iştirakı ilə formalaşır; *eşitdiyimə görə, ümumiyyətlə, adəti üzrə, mənə, bir sözlə, hər şeydən əvvəl, bununla yanaşı, bununla bərabər, qeyd edildiyi kimi, dediyimiz kimi və s.* Məsələn: *Svetayev, adəti üzrə, bir müddət baxışlarını Əzizbəyovun üzündə saxladı.* (H.Mehdi) *Bir sözlə, bütün dünya Ağabalamm başına daralırdı.* (S. Rəhimov) *Eşitdiyimə görə, o, axşam Mendelsonun zavoduna gedəcəkdir.* (H. Mehdi) *Ümumiyyətlə, duel vaxtıdır mı?* (İ.Hüseynov) *Hesaba görə, gərək indi Əmrahın on yaşı olsun.* (S.Rəhimov) *Səkkiz-on yaşlı uşaqlar bahardır, mənə.* (S. Rüstəm) *Deyənlə görə, bu*

günlərdə lap qudurubdur. (S.Rəhimov) *Tətil, bir fəhlənin dediyi kimi, fəhlələrdə yüksək siyasi şüurun güclənməsinə kömək edəcək.* (H.Mehdi)

Ara konstruksiyaların nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadəsi onların quruluşca sadə və mürəkkəb olduğunu göstərir. Modal sözlərlə və keçid xarakterli əsas nitq hissələri ilə ifadə olunanlar sadə, ismi və feli birləşmələrlə ifadə olunanlar mürəkkəbdir.

Budur, odur, düzdür, doğrudur, aydındır, işdir, gərəkdir, qəribədir; deyəsən, tutaq (ki), deyək (ki), görünür, görəsən, demək olar (ki) və s. kimi ara sözlərin predikativlik əlaməti göstərir ki, bunlar tabeli mürəkkəb cümlənin diferensiasiyası, sadələşməsi, baş cümlənin baş cümlə kimi öz əhəmiyyətini itirməsi əsasında əmələ gəlmişlər. Hazırda dilimizdə *elə gəlir, belə çıxır, az qalırdı (ki), vaxt eləyirdi (ki)* və s. kimi birləşmələr baş cümlə mövqeyini müəyyən dərəcə saxlamaqla, daha çox modal münasibət ifadə edir. Məsələn: *Durnaya elə gəldi ki, bu bir ayın içində ana on il qədər qocalmışdır.* (İ.Əfəndiyev) *Sadiq babaya elə gəlirdi ki, kim bu dünyada qocalsa da, o qocalmaz.* (S. Rəhimov) *Az qalırdı, kişinin başı tavana dəysin. Qaraş yarım saat yubandımı, nigarançılıqdan vaxt eləyirdi, ürəyi partlasın.* (M.İbrahimov)

Aid olduğu nitq hissəsinin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcə saxladığı üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin bir qisminin baş cümlə və ya ara söz kimi işləndiyini müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik törədir; məs.: *Aydındır ki, bundan sonra partiyamız daha möhkəm sinfi siyasət yeridəcək.* (H.Mehdi) *Qəribədir ki, bu adamın yerişi və gülüşü də yastı idi.* (M.İbrahimov) *Anıma, görünür, o, boş vədlər verməyi sevmirmiş.* (H.Mehdi) *Deyirəm, yəni dinlisən, ya dinsiz?* (S.Rəhimov) Əvvəlki iki misalda və sonuncusunda baş cümlə, üçüncü misalda ara söz xüsusiyyətləri daha üstün hiss olunur. Ara sözlərdə baş cümlə və predikativlik keyfiyyətlərini göstərən mühüm bir cəhət də onların bir çoxunun *-əlbəttə ki, görünür ki, elə bil ki, guya ki, demə ki, demək ki, doğrudur ki, yaxşı (dır) ki, yəqin ki, sözsüz ki, şübhəsiz ki, ehtimal ki, demək olar ki, düzdür ki, aydındır ki* və s. kimi ara sözlərin *ki* ədatı ilə birgə işlənməsidir. Həmin ara sözlər baş cümlənin baş cümlə keyfiyyətini itirməsi yolu ilə əmələ gəldiyi kimi, *ki* ədatı da tarixən *ki* bağlayıcısının öz mütəhərrikliliyini itirib ədatlaşması yolu ilə yaranmışdır. Və eləcə də həmin ara sözlərdə az-çox baş cümlə keyfiyyəti qaldığı kimi, *ki* ədatında da bağlayıcılıq imkanları tam yox olmamışdır.

Məlumat üçün. Dərslük və monoqrafiyalarda ara sözlərlə işlənən *ki*-nin bağlayıcı olduğu göstərilir. Bu fikir ara sözlərin mühüm xarakter əlamətlərindən biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Ara sözlər ona görə cümlə üzvü olmur ki, qrammatik cəhətdən cümlənin üzvləri ilə bağlana bilmir. Ara sözlərlə bircə işlənən *ki* bağlayıcı hesab edilərsə, onda ara sözlə onun aid olduğu cümlə arasında qrammatik əlaqənin olmadığını iddia etmək doğru olmaz. Qeyd etməliyə ki, *yəqin ki, şübhəsiz ki, qərİbədir ki* tipli sözlərdə *ki* tarixən həqiqətən bağlayıcı olmuşdur, lakin müasir dildə onların aid olduğu söz baş cümlə əhəmiyyətini itirərək ara sözə çevirmə prosesi keçirdiyi kimi, *ki* bağlayıcısı da bağlayıcılıq keyfiyyətini itirərək ədatə çevirmə prosesi keçirir. Bu cəhət eyni quruluşlu dil vahidlərinin bir qisminə güclü, bir qisminə zəifdir. *Doğrudan da, həqiqətən də, bəlkə də* və s. tipli sözlərdəki *də* də “*də*” bağlayıcısından əmələ gəlmiş ədatdır.

Obyektiv aləmin subyektiv dərkinin real və dəqiq ifadəsində ara sözlərin və birləşmələrin böyük rolu vardır. Ara sözlərin əsasında duran, onun nüvəsini təşkil edən modal sözlər köməkçi nitq hissələrinə aid olsa da, fikrin gerçəklik dərəcəsini ifadə etməkdə ümumiləşmiş qrammatik semantikasına ilə dilin ən zəruri vasitələri sırasına daxildir. *Elə bil, köhnə dostu ilə görüşündən üç-dörd saat yox, üç-dörd gün keçmişdi.* (H.Mehdi) *Axşam düşəndə, elə bil ki, bu göl uşaq kimi kədərlənir.* (İ.Əfəndiyev) *Ehtimal ki, heç bir qayğısı yoxdur.* (İ.Əfəndiyev) *Bizcə, bu kişi hatəmdir* (S.Rəhimov) - cümlələrləndən *elə bil, elə bil ki, ehtimal ki, bizcə* sözlərini çıxarsaq, cümlələrin məzmununda işin reallığı və ya qeyri-reallığı baxımından ciddi dəyişiklik əmələ gələr.

Ara sözlər və birləşmələr cümlədə söylənilən fikrə çox müxtəlif çalarlarda münasibət bildirir, ona görə də aşağıdakı məna növlərinə ayrılır.

1. Yəqinlik bildirənlər: *əlbəttə, sözsüz, şübhəsiz, həqiqətən, doğrudan, doğrudur, düzdür, əsla, qətiyyə, qeydsiz-şərtsiz* və s. Bu qrupa daxil olan ara sözlər işin icra olunub-olunmayacağını, hadisənin baş verib-verməyəcəyini qətiyyətlə bildirir; məs.: *Əlbəttə, Əzizbəyov bu söhbətin nə ilə qurtaracağını əvvəldən bilirdi.* (H. Mehdi) *Əlbəttə, əlbəttə, mətləb qədr-qiyət, nəzakət üstündədir.* (S.Rəhimov) *O, doğrudan da, qiymət qız oldu.* (S.Rəhimov) *Doğrudur, biz bir camaatıq.* (İ.Əfəndiyev) *Şübhəsiz ki, açıq gəzmək örtülü gəzməkdən daha yaxşıdır* (Ordubadi) və s.

2. Gümən, şübhə bildirənlər: *gümən ki, çox gümən ki, ehtimal ki, bəlkə, bəlkə də, görünür, deyəsən, ola bilsin ki, yəqin ki, gərək ki, ola bilər ki, çox ola bilər ki* və s. Bu qrupa daxil olan sözlər və birləşmələr məlumatın, işin, hadisənin gümənli, şübhəli olduğunu bildirir; məs.: *Bəlkə, Rəhim bəy onu qəsdən yollayıb, fəhlələr arasında narazılıq olub-olmadığını yoxlamağı tapşırırmışdı?* (H.Mehdi) *O, görünür, mehriban ana nəfəsini duyub, bircə dəqiqədə səsini kəsdi.* (H.Mehdi) *Yəqin, Veysəl sa-*

biq müdir Mürsəllə birləşib mənə quyu qazır. (S.Rəhimov) *Gördüm nə isə mənə bir söz demək istəyir, ancaq, deyəsən, ürək eləmir.* (İ.Əfəndiyev) **Çox güman ki (ola bilsin ki)**, *bu gün Rəşid lazımı adamlarla görüşəcəkdir.*

Obyektiv reallığa modal münasibəti əks etdirən bu iki qrup arasında çox kəskin sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Bunlar azacıq dəyişikliklə bir-birini asanlıqla əvəz edə bilər, güman, şübhə, inam, qətilik çalarını müxtəlif səviyyədə ifadə edirlər. Bu cəhətdən, məsələn, *yəqin ki* sözü ilə *lap yəqin; güman ki* sözü ilə *çox güman ki; ola bilər ki* sözü ilə *çox ola bilər ki* sözləri arasında mənə fərqi var. Modal münasibəti ifadə edən sözdən əvvəl və sonra işlənən ədatlar qrammatik semantikada fərq yaradır. Ona görə də cyni bir cümləni müxtəlif çalarda ifadə etmək mümkündür. Məsələn, *Fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar* - cümləsindəki obyektiv modallığı ara sözlərin iştirakı ilə müxtəlif subyektiv çarlarda söyləmək olar: **Heç şübhəsiz**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* **Şübhəsiz**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* **Lap yəqin**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* **Yəqin**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* **Çox ehtimal ki**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* **Ehtimal ki**, *fəhlələr bu gün işə başlayacaqlar.* Göründüyü kimi, bu cür mənə dəyişmələrinin bir qütbündə *heç şübhəsiz, əlbəttə* kimi sözlər, digər qütbündə *güman ki, ehtimal ki* tipli subyektiv inamın son dərəcə az olduğunu göstərən sözlər durur.

3. Söylənən fikrin **təbii, adəti üzrə** olduğunu bildirənlər: *adətə görə, adəti üzrə, həmişə olduğu kimi, bir qayda olaraq, təbii ki* və s. Ara sözlərin bu qrupu hadisələrin müəyyən qayda üzrə, təbii şəkildə baş verdiyini bildirir; məs.: *Mürsəl, adəti mövcubincə, durub geniş kabinetində arxayın-arxayın gəzindi.* (S. Rəhimov) *O, adəti üzrə, səbr və təmkinlə danışırdı.* (H.Mehdi) **Təbii ki**, *Aslan qardaşının suallarına cavab vermədi. Həmişə olduğu kimi, qocanın əlində iri bir təsbeh vardı.*

4. Söylənən fikrə **hissi-emosional** münasibət bildirənlər: *heyf, heyf ki, təəssüf, təəssüf ki, şükür, şükür ki, əcəba, xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, qərībədir ki, inanılası deyil ki, tərs kimi, guya, guya ki, elə bil, elə bil ki, sanki, az qala* və s. Bu qrupa daxil olan ara sözlər və birləşmələr şadlıq, sevinc, təəssüf, təəccüb, qorxu, həyəcan, razılıq və s. ifadə edir; məs.: **Təəssüf olsun ki**, *o qüvvə bizdə yoxdur.* (Ordubadi) **Şükür**, *mənim özümə görə bağ-bağatım vardır!* (S.Rəhimov) **Əcəba**, *bu qədər geniş məşəlikdə özünə buradan da gözəl bir yer tapa bilmədinmi?* (Ordubadi) **Qəhrəmandır**, *qorxmaz və cəsarətli bir gəncdir. Lakin təəssüf ki, o, atamın*

dostu deyil. (Ordubadi) **Əfsus ki**, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən, **Səd heyf**, cavanlıq! (Sabir) **Tərs kimi**, başqasının da yox, köhnə dostunun əyləşdiyi stol üçün lələ-dağ olub dağa-daşa düşdü. (S.Rəhimov) **Bədbəxtlikdən**, bu gün hava da son dərəcə dumanlı idi. Bağdad bəy özü çox gözəl, yaraşlıq kişi idi, **xoşbəxtlikdən**, qızlar da gözəllikdə ona çəkmişdilər. (İ.Əfəndiyev)

5. **Mənbə**, **isnad** bildirənlər: **məncə**, **mənim fikrimcə**, **deyilənə görə**, **eşitdiyimə görə**, **bu baxımdan**, **məlumdur**, **deyir**, **dədə-baba demiş**, **atalar demişkən**, **sən bilən** və s. Ara söz və birləşmələrin bu qrupu fikrin kimə və ya nəyə istinadən söyləndiyini ifadə edir; məs.: **-Məncə**, **bu dəfə filankəsin təpəsi dağılacaq**, **beyni də partlayacaqdır!** **-Məncə**, **heç zad olmayacaqdır**. (S.Rəhimov) **Səncə**, **bu gövdəli**, **qollu-qanadlı palıd nəyə görə belə yıxılıbdır?** (S.Rəhimov) **Deyilənə görə**, **bu günlərdə lap qudurubdur**. (S.Rəhimov) **Görünür**, **dədə-baba demiş**. "Yüz mamaça olsa da, güc doğandadır". (S.Rəhimov) **Sən bilən**, **bu işlərin axırı hara gedib çıxar**, **Məşədi?** (H.Mehdi) **Marksa görə**, **dil praktik real şüurdur**.

6. **Ümumiləşdirmə**, **nəticə**, nitqin hissələri arasında əlaqə bildirənlər: **beləliklə**, **ümumiyyətlə**, **deməli**, **nəhayət**, **xülasə**, **vəssəlam**, **məsələn**, **xüsusən**, **bununla bərabər**, **bununla yanaşı**, **bununla birlikdə**, **əvvələn**, **birincisi**, **ikincisi**, **əsasən**, **əksinə**, **demək**, **deməli**, **bir tərəfdən**, **ikinci tərəfdən**, **hər şeydən əvvəl**, **təxminən**, **başlıca olaraq**, **başlıcası**, **bir sözlə** və s. Bu qrupa daxil olan ara sözlər və birləşmələr ümumiləşdirmə, nəticə bildirmə imkanlarına malikdir və fikrin sırasını, bir-birinə zidd olan cəhətlərini, aktuallığını, hadisələrin yekununu və s. ifadə edir; məs.: **Uzun söhbətdən sonra o**, **nəhayət**, **mətləb üstünə gəldi**. (H.Mehdi) **Demək**, **bundan sonra vəzifə daha da ağırlaşır**. (H.Mehdi) **Rəşid bu xüsusda söz deyənün ağzından vururdu:** "Evlənmirəm, **vəssəlam**". (H.Mehdi) **Mən onun daxili aləmində ikinci bir səbəbin**, **məsələn**, **bir oğlan sevgisinin olması haqqında düşünməyə qorxurdum**. (İ.Əfəndiyev) **Xalıq**, **əvvəla**, **qısa alırdı Əmirtilərdən**. **İkincisi də**, **Xalıq axı o Pers cəlb eləmişdi o işə**. (İ.Hüseynov) **Bir sözlə**, **bütün dünya Ağabalanın başına daralırdı**. (S.Rəhimov) **Əfzəl nəinki sabiq dostu Veysələ bel bağladı**, **əksinə**, **onu daha artıq təqib etməyə başladı**. (S.Rəhimov) **Xüsusən**, **o**, **cariyələrin gözəl olanlarını heç də sevməzdi**. (Ordubadi)

7. Fikrin ifadəsi üsuluna **münasibət** bildirənlər: **qısaqısa**, **qısa desək**, **kobud desək**, **başqa sözlə**, **doğrusu**, **daha doğrusu**, **sözün doğrusu**, **düzü**, **sözün düzü**, **düzünə qalsa**, **açıqı**, **sözün açıqı**, **öz aramızda**, **açıqını desək**,

dediyim kimi, əslində, əslinə baxsan, hər halda və s. Bu qrupa daxil olan ara sözlər və birləşmələr danışan şəxsin fikrin seçilmiş ifadə tərzinə münasibətini, hadisəni hansı yöndən, obyektiv reallığa, mövcud şəraitə nə dərəcə münasib ifadə etdiyini göstərir; məs.: **Düzü**, *arvad, özüm də bu işə mat qalmışam.* (S.Rəhimov) **Doğrusu**, *Bayram maaşından narazı olsaydı da, tanımadığı adama bu barədə bir kəlmə deməzdi.* (H.Mehdi) **Mən heç bir söz demirəm.** **Daha doğrusu**, *deyə bilmirəm.* (İ.Əfəndiyev) **Düzünə qalsa**, *Yasəmən dünyanın ən gözəl kuklalarından da gözəl idi.* (S.Rəhimov) **Əslinə baxsan**, *bu xasiyyət onda Məşədibəyin təsiri ilə əmələ gəlmişdi.* (H.Mehdi) **Öz aramızdır**, *axı sən razı olarsanmı, bədnəzərin birisi məni gözə gətirsin?* (S.Rəhimov) **-Səncə, Solmaz kimindir? -Hər halda, sənin deyil və olmamalıdır.** (C.Cabbarlı)

8. Çağırış, diqqət bildirənlər: *görürsən(mi) (görürsünüzmü), bilirsən(mi) (bilirsinizmi), eşidirsən(mi) (eşidirsinizmi), başa düşürsən(mi) (başa düşürsünüzmü), inanırsan(mi) (inanırsınızmi), təsəvvür edirsən(mi) (təsəvvür edirsinizmi), eşit (eşidin), əgər bilmək istəyirsənsə (əgər bilmək istəyirsinizsə), bağışla (bağışlayın), tutaq ki, yaxşı, çox gözəl* və s. Ara sözlərin və birləşmələrin bu qrupu müsahibin diqqətini söhbətə cəlb etmək, onun söhbətdə daha diqqətlə iştirakını təmin etmək məqsədi daşıyır və buna görə də əksərən formaca ikinci şəxsdə olur; məs.: *Elxan. Mümkün deyil, anlayırsınızmi, mümkün deyil.* (C.Cabbarlı) *Dönməz. Bilirsənmi nə var, sən mənim burnumu bəyənmirsən, mən də sənə qulaqlarını.* (C.Cabbarlı) **Təsəvvür edirsinizmi**, *düz iyirmi il bu məsələnin üzərində çalışmışam. Eşit, hələ kənddə nə var, nə yox? -Yaxşı, bu adamların içində bakılı Qorxmaz kimdir?..* (C.Cabbarlı) Bu cür cümlələr şifahi nitq üçün daha xarakterikdir.

Ara cümlələr. Obyektiv reallığa, söylənilən fikrə münasibət ara sözlər və birləşmələrlə yanaşı, cüttərkiqli və təkterkiqli, müxtəsər və geniş cümlələr şəklində də ifadə olunur. Bu cür cümlələr predikativlik imkanları ilə ara sözlərdən və ara söz birləşmələrindən fərqlənsə də, ara söz funksiyasını yerinə yetirir. Ara cümlələr daha çox əsas cümlənin daxilində və sonunda işlənir, fasilə ilə, sürətli və aşağı tonda tələffüzü ilə əsas cümlədən ayrılır. Bütövlükdə əsas cümlənin məzmunu ilə bağlı olduğu kimi, cümlənin bir hissəsinə, hətta bir sözünə də aid ola bilər.

Əslində, yuxarıda qeyd etdiyimiz *düzdür, doğrudur, aydındır, qəribədir, təəccüblüdür, yəqindir, şəksizdir, demək olar (ki), deyəsən, görəsən, görünür, elə bil, odur (ki), budur (ki)* və s. kimi ara sözlərin predikativ-

lik qalıqları onların bilavasitə baş cümlədən ara cümləyə və oradan ara sözlərə çevrildiyini və hələ də cümlə xüsusiyyətlərini tam itirmədiyini göstərir. *Elə gəlir, az qalmışdı ki* tipli ara söz birləşmələrində isə baş cümlə əlamətləri daha güclü olduğundan onları tam mənası ilə ara söz kimi təhlil etmək qeyri-mümkündür; məs.: *Ona elə gəldi ki, otağın hər küncündən onun üzünə bir cüt göz zillənib.* (İ.Əfəndiyev) *Qorxudan, az qalmışdı, kişinin bağı çatlasın* - cümlələrindən *ona elə gəldi ki, az qalmışdı* sözlərini çıxarsaq, semantik dəyişikliklə yanaşı (*Otağın hər küncündən onun üzünə bir cüt göz zillənib* - qeyri-real fakt real hadisə ilə əvəz olunur), cümlələrin strukturunda da dəyişiklik və çatışmazlıq yaranır (*Qorxudan kişinin bağı çatlasın?*).

Ara cümlələr ara sözlərin ifadə etdiyi bütün mənalara ifadə edə bilir, əsas cümlədən vergüllə, mötərizə və ya tire ilə ayrılır; məs.: *Boy-buxundan rəhmətlik Mədədə oxşayırsan, necə deyərlər, eşiyin xoşuma gəlir, oğul, amma içərin gözümə birtəhər dəyir.* (İ.Hüseynov) *Hər şanlı sənət ustası, yoxdur buna şübhəm, Öz qəlbini, öz sənətini qəlbinə bağlar.* (S.Rüstəm) *Kim bilir, Çürük demişkən, bəlkə elə doğrudan da, çərxi-fələyin işləridir bu işlər!* (İ.Hüseynov) *Nə olursa-olsun, hələ də Bakıda yaşayan və gizlin fəaliyyət göstərən (o, belələrinin olduğuna heç şübhə eləməirdi) dostlarını tapmaq arzusu ilə çırpınırdı.* (H.Mehdi) *Bu rəngli televizorlardan kənddə cəmi üç nəfərdə vardı, biri sədrdə, biri kənd Sovetinin katibində - ölmüş cavanca qızdı - biri də Mahmudda.* (Y.Səmədoğlu) *Amma bir dəfə Rəsul müəllim, onun ağrısını alım, yarım saqqa qoyun əti gətirmişdi.* (Y.Səmədoğlu)

ƏLAVƏ SÖZLƏR VƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ. ƏLAVƏ CÜMLƏLƏR

Yazılı və şifahi nitqdə ara konstruksiyalarla (ara sözlər, söz birləşmələri və cümlələrlə) yanaşı, *əlavə* konstruksiyalardan da geniş istifadə edilir.

Cümlə daxilində işlədilən əlavə leksik və sintaktik vahidlər semantik cəhətdən son dərəcə rəngarəng olur. Ara sözləri və birləşmələri müəyyən qruplara ayırmaq mümkün olduğu halda, əlavə sözləri, əlavə birləşmə və cümlələri belə qruplara ayırmaq qeyri-mümkündür, çünki onların vasitəsilə cümlədə söylənilən fikri genişləndirmək, qısaltmaq, məhdud-

laşdırmaq, cümlədə işlədilən bu və ya digər sözü, ifadəni, termini izah etmək, danışanın mimikasını, jestlərini təsvir etmək, zaman, məkan, mövcud situasiya haqqında məlumat vermək mümkündür. Başqa sözlə desək, əlavə konstruksiyaların obyektiv reallığın çox rəngarəng sahələrinə nüfuz etmək imkanları vardır, ona görə də onları mənaca sistemləşdirmək, bir qəlibə yığmaq üçün lüzum yoxdur. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirmək kifayətdir: *Hətta Fətdahın alıb gətirdiyi (indi çeşmənin gözündə bala-bala sərirləməkdə olan) pivə şüşələri də bu qəmli əhvalatdan xəbər tutacaqdı.* (Ə.Əylisli) *Bağdad bəylə rəiyyətin fərqi onda idi ki, onun (yəni Bağdad bəyin) içində su dəyirmanı olan bir mülkü vardı.* (İ.Əfəndiyev) *Bu yerdə Pəsmis Qulu da sözə qarışdı (O ləqəbi bu adama nahaq verməmişdilər, "pəsmis" dediyin Buzbulaqda "pessimist" demək idi).* (Ə.Əylisli) *Bağdadın qızı döyülsən? (Bağdad kasıb olduğu üçün Şahmar bəy onu "bəy" adlandıрмаğı şəninə sığışdırmırdı).* (İ.Əfəndiyev) *Sən hər gün hökumət çörəyi yeyirsən? (Dükandan alınan çörəyə kənddə "hökumət çörəyi" deyirdilər.)* (Ə.Əylisli) *Salahovun arıq, uzun bədəni, azca əyri ağız - deyilənə görə, bir dəfə yüngül insult keçirmişdi - sümükləri çıxmış yanaqları xəstənin gözləri qabağına gəldi.* (Y.Səmədoğlu)

Əlavə leksik və sintaktik vahidlər cümlənin məzmunu ilə bağlı olduğu kimi, bağlı olmaya da bilir, odur ki ya əsas cümlənin daxilində, ya da ondan sonra işlədilir; cümlənin məzmunu ilə bağlı olduqda bütövlükdə cümləyə aid olmaqla yanaşı, cümlənin bir hissəsinə, hətta qeyd etdiyimiz kimi, bir üzvünə də aid ola bilər; məs.: *Amma daş dalınca gedənlərin hamısını oyadıb bir yerə yığmaq o qədər də tez başa gəlmədi (çünki necə olsa qış vaxtı idi, camaat çox yatmağa öyrəşmişdi).* (Ə.Əylisli) *Onun sinəmisizə vurduğu yara İndi də ağrıyır (demə unudduq).* (S.Vurğun) - misallarından birincisində əlavə cümlə əsas cümlənin ümumi məzmunu ilə, ikincisində cümlənin bir üzvü ilə - yara sözü ilə bağlıdır.

Əlavə konstruksiyalar müxtəlif quruluşda olur:

a) bir sözdən ibarət olur: *Qabaqlarda Alpoutla Qarasaqqal arasında parom (kolas) var idi.* (C.Məmmədquluzadə) *Pambığımi qapana qoysunlar, növlərə (sortlara) ayırsınlar.* (C.Məmmədquluzadə) *Toyun rejissoru (toybabası) Həsən Nəsir oğlu özü idi. Onun "zami" (köməkçisi) Əlibala oğlu Şahmar idi.* (C.Məmmədquluzadə)

b) söz birləşməsindən ibarət olur: *Çox xahiş edirəm ki, mənə təsirli məktublar yazmayın (məsələn, Münəvvərin mənim xəstəliyim*

üçün həyəcan keçirməsi və sair). (C.Məmmədquluzadə) *Və o bağlara baxa-baxa Qərib (kefindən qalmadan) fikirləşirdi ki, bu il o, allahın köməkliyi ilə daha ağac dibi güdməyəcək.* (Ə. Əylisli) *Başım ağrıyırdı, həkimə getdim. Sən demə, qan təzyiqindən imiş, dərman verdi (toz halında yod).* (C.Məmmədquluzadə) *Mümkün olsa, ev kirayəsini ver (45 manat).* (C.Məmmədquluzadə)

c) cümlədən ibarət olur: *Bir dəfə axşamçağı Durna təkbaşına gəzməyə çıxmışdı (Bu, filmin artıq çəkilib qurtarmaq üzrə olan zamanlarında idi).* (İ.Əfəndiyev) *Bax birdən fikir-zad elərsən ha, ata. Mən orada Eldarın hissəsində olacağam (Eldar dayısı oğludur).* (İ.Əfəndiyev) *Amma mən boynuma alıram ki, yuxulara əvvəllər də inanırdım, indi də inanıram - hərçənd, etiraf etməliyəm, əvvəllər daha çox inanırdım - çünki əvvəllər ümidlərim də çox idi.* (Y.Səmədoğlu)

Bədi dildə əlavə cümlələrin müxtəlif tiplərinə rast gəlmək mümkündür; məs.: *Rəhim Şuşaya gələcək ki, Şirin xanımdan alaçıq üçün vədə verdiyi keçəni alsın (Əsmədzadə bu məsələni bilir).* *Əhməd Sayıl əfəndi iki həftə bundan əvvəl mədənlərdən birinə müdir təyin olunmuşdu (dilmənclıqdan qovmuşdular)* (H.Mehdi) - nümunələrində əlavə cümlələrdən birincisi cütterkibli, ikincisi təkterkibli cümlə şəklindədir. Əlavə cümlə budaq cümlə, cümlə üzvlərinə aid ümumiləşdirici söz şəkillərində də ola bilər; məsələn : *Ananın kefi nə təhərdir? (Əgər oradadırsa).* (C.Məmmədquluzadə) *Elə yaxşı olar, orada o, Sabunçu - Balaxanı - Rəmananı (neft aləmini) də görər.* (C.Məmmədquluzadə)

ç) mürəkkəb cümlədən ibarət olur; tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində: *Bir ildən artıq idi ki, mahalları gəzirdim (yəni bir işim də yox idi, ancaq veyillənirdim).* (C.Məmmədquluzadə); tabeli mürəkkəb cümlə şəklində: *Nə səbəbə əlsiz-ayaqsızları yada salmırsan, xeyir işlərdə özünü kənar saxlayırsan (çünki eysü işrət səni elə bərk məşğul eləyir ki, dünya yadına düşmür).* (C.Məmmədquluzadə)

Əlavə konstruksiyalar bəzən müxtəlif bağlayıcıların (və ya, ki, çünki və s.) vasitəsilə əsas cümləyə bağlanır; məs.: *Salam olsun "Kommunist" qəzetində qələmlə (və ya qələmsiz) çalışan cəmi yoldaşlara.* (C.Məmmədquluzadə) *Aydın 15-də qəflətən pul tapa bilməzdin vekselləri alasan (çünki kassadan dəxi sənə geri verməzlər).* (C.Məmmədquluzadə) *Bakıdan Məhəmmədli Rəsulzadə, Abdulla Heydərzadə, Abdullayev - ki Vrangel'ski küçədə olur - və bir də "Sabir kitabxanası" sahibi Abbasov məndən teleqrafla jurnal istəyirlər satmağa.* (C.Məmmədquluzadə)

Əlavə cümlələrlə əsas cümlə arasında əlaqə yaratmaq üçün bəzi bağlayıcılarla yanaşı, ara sözlərdən də istifadə edilir; məs.: *Və nəhayət, Cənəli müəllimin o dumanı dağıtmaq, o nağılı olduğu kimi təsəvvür eləmək cəhdlərinin özü də, əslinə qalsa, bir növ qərribə məsələ idi (çox güman ki, baş qatmaqdan, vaxt keçirməkdən ötrü idi)*. (Ə.Əylisli)

d) sintaktik bütövdən ibarət olur:

Görürsən, yüz illik torpaqlı bir dam

Aynabənd bir saray olur bir ayda...

Baxır, gözlərinə inanır adam,

Şəfəqlər sayrışır o evdə müdam,

Ona həsəd çəkir ulduz da, ay da...

(Məqsədim fəlsəfə deyildir, dostlar!

Nə yazsam, görürəm öz gözüm ilə.

Məndən də bu üslub qalsın yadigar -

Deyirəm öz sazım, öz sözüm ilə,

Nə yazsam, görürəm öz gözüm ilə).

(S. Vurgun)

Əlavə konstruksiyalardan memuar və məktublarda, felyeton janrında, dram əsərlərində daha çox istifadə edilir. Dram əsərlərində obrazın müxtəlif hərəkətləri, davranışı, jest və mimikası, başqa obrazlara münasibəti, yerişi, duruşu, danışığı tərz və s. əlavə konstruksiyalar vasitəsilə verilir. Çox vaxt personajın adından sonra onun kimə üz tutduğu, hansı əhvali-ruhiyyə ilə, nə tərzdə danışdığı barədə məlumat verilir; məs.: *Dövlət bəy (incə bir rəsmiyyət və nəvazişlə)*. *Salam! (Gültəkinin əlini öpmək istəyir, Gültəkin bir dürlü diksinib, imkan vermədən əlini çəkir)*. (C.Cabbarlı) *S o l m a z . Ox, küskün tale, küskün tale! (Ağlayaraq dizi üstə düşür)*. (C.Cabbarlı) *Uğur (əsbəbiləşir)*. *Bəs belə! (Soyuq və ciddi)* *Təhqiqatı nə vaxt başlayırsan?* (İ.Əfəndiyev)

Əlavə konstruksiyalar satira dilində mühüm və maraqlı komizm vasitələrindəndir. Mirzə Cəlil “Şer bülbülləri” hekayəsində ərəb və fars sözləri, tərkibləri ilə dolu olan, anlaşılmaz və mənasız şer aşiqinin dilindən deyir: *“Pəh-pəh, doğrudan da, zalım oğlunun necə abdar kəlamları var! Və gör necə ərəblərin içində, bəlkə islam aləmində biz azəri türklərinin başını ucaldıb (yəni gör necə “sərbülənd” eləyib)*”. Müəllif obrazın işlətdiyi *başını ucaldıb* ifadəsini *sərbülənd eləyib* şəklində əksinə tərcümə etməklə hərifli lağa qoyur, demək istəyir ki, sənin dilin o deyil, budur, sən başqa dilin aşiqisən, “öz dilində” danış.

FELİ SİFƏT, FELİ BAĞLAMA VƏ MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİ

Şəxsi fəllər kimi, feli sifət, feli bağlama və məsdərlər də təsirli və təsirsiz olur, növ kateqoriyası əlamətlərini qəbul edərək dəyişir, ona görə də idarə və yanaşma əlaqələri ilə öz ətrafına çoxlu söz toplayaraq cümlə daxilində tərkib əmələ gətirir; məs.: *Şəfəq sütunları ərşə dayanan Bir düha günəşi sönə bilərmidi?* (S.Vurğun) *Gültəkin dolu stəkanları stolun üstünə qoyanda mən anama baxdım.* (Ə.Vəliyev) *Rüstəm kişi ikinci katiblə mübahisə etməyi lazım bilmədi* (M.İbrahimov) - cümlələrindən birincisində feli sifət tərkibi (*şəfəq sütunları ərşə dayanan*) *necə? nə cür?* suallarına cavab verərək təyin vəzifəsində işlənmişdir; ikinci cümlədə *nə zaman?, haçan?* suallarına cavab verən feli bağlama tərkibi (*Gültəkin dolu stəkanları stolun üstünə qoyanda*) cümlənin adverbial üzvü olub zaman zərfliyi vəzifəsindədir; üçüncü cümlədə məsdər tərkibi (*ikinci katiblə mübahisə etməyi*) *nəyi?* sualına cavab verir və substantiv cümlə üzvü - tamamlıq vəzifəsindədir. Cümlələrin həcmi həmin tərkiblərin hesabına böyümüşdür.

Feli birləşmələri - tərkibləri cümlədən təcrid edib daha aydın müşahidə etmək olar; məs.: *İkilikdə söhbət edəndə uzun həyat yolu keçmiş bu adamı mənə məsləhət vermək üçün ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya, uca çinarları göstərərək demişdi* - cümləsində aşağıdakı feli birləşmələr vardır:

ikilikdə söhbət edəndə
ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya
uca çinarları göstərərək
uzun həyat yolu keçmiş
mənə məsləhət vermək (üçün)

Bunlardan əvvəlki üçü feli bağlama, dördüncüsü feli sifət, sonuncusu məsdər tərkibidir. Göründüyü kimi, *söhbət edəndə, məsləhət vermək* sözləri təklidə deyil, başqa bir müstəqil sözlə birlikdə (*ikilikdə söhbət edəndə, mənə məsləhət vermək*) tərkib (birləşmə) yaratmışdır. Tərkiblərin hamısı müstəqil cümlə üzvüdür: *ikilikdə söhbət edəndə* - zaman zərfliyi, *uzun həyat yolu keçmiş* - təyin, *mənə məsləhət vermək üçün* - məqsəd zərfliyi, *ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya* və *uca çinarları göstərərək* - həmcins tərz zərflikləridir. Müəllif istəyindən asılı olaraq, bu sonuncu tərkiblər həmcinsləşdirilməyə də bilərdi. Bu halda onlardan

birincisi ikincisinə aid olacaqdı və onlar bir tərkib kimi cümlənin bir üzvü olmalı idi. Qeyd edilən feli birləşmələrin hər biri bir sintaqmın komponentidir:

ikilikdə söhbət edəndə demişdi
uzun həyat yolu keçmiş bu adam
mənə məsləhət vermək üçün demişdi
ağarmış saçlarını əlləri ilə geri daraya-daraya demişdi
uca çinarları göstərərək demişdi

Feli birləşmələr bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olduğu halda, sintaqmların komponentləri ayrı-ayrılıqda üzv olur. Məsələn, birinci sintaqmda zaman zərfliyi və xəbər əlaqəsi, ikinci sintaqmda təyin və mübtədə əlaqəsi, üçüncüdə məqsəd zərfliyi və xəbər əlaqəsi ifadə olunmuşdur və s.

Məlumat üçün. Hazırkı dərslik və proqramlarda feli tərkiblər cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil olunsa da, bir sıra görkəmli alimlər tərkibləri bir üzv yox, budaq cümlə hesab etmişlər, ona görə də daxilində tərkib olan sadə cümlələr tabeli mürəkkəb cümlə kimi təhlil edilmişdir. Bu mübahisələrə hələ son qoyulmamışdır və tərkibləri budaq cümlə hesab edənlər eyni istiqamətdə axtarışlarını davam etdirirlər. Ona görə də türk dilləri tədqiqatçıların - türkoqol alimlərin tərkiblərə münasibəti nəzərə alınaraq, onları üç qrupa ayırırlar:

1. Türkoqolların bir qisminin (V.A.Qördlevski, E.V.Sevortyan, A.N.Kononov, Ə.M.Dəmirçizadə və b.) fikrinə görə, əgər cümlədə feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkiblərindən biri varsa, həmin cümlə quruluşca mürəkkəbdir - tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir, feli tərkib budaq cümlə, qalan hissə baş cümlədir. Məsələn, həmin fikrə əsasən: *M.F.Axundovun böyük mütəfəkkir olmasına baxmayaraq, müasirləri onu qiymətləndirmədilər* (Ə. Dəmirçizadə) - cümləsi qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir - *M.F.Axundovun böyük mütəfəkkir olmasına baxmayaraq* - qarşılaşdırma budaq cümləsi, *müasirləri onu qiymətləndirmədilər* - baş cümlədir.

2. Türkoqol alimlərin başqa bir qrupu (N.K.Dmitriyev, N.Z.Hacıyeva, T.A.Bertaqayev, Z.X.Tağızadə və b.) bütün feli birləşmələri - tərkibləri budaq cümlə saymağı düzün hesab etmişlər. Onların fikrinə görə, o tərkibi budaq cümlə hesab etmək olar ki, onun (tərkibin) ayrıca (müstəqil) subyekti, yəni mübtədası vardır. Əgər ayrıca subyekti yoxdursa, həmin tərkib budaq cümlə deyil, cümlənin genişlənməmiş (mürəkkəbləşmiş) üzvüdür. Bu fikrə əsasən, yuxarıdakı cümlə sadə cümlədir və həmin cümlədəki tərkib (*M.F.Axundovun böyük mütəfəkkir olmasına baxmayaraq*) cümlənin mürəkkəb qarşılaşdırma zərfliyidir. Lakin, məsələn, aşağıdakı cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrdir: *Alim teleskopla göyə baxanda Mənim tuti dilim birdən lal olur.* (S.Vurğun) *Sən oxuyan kitabı mən də oxumuşam.* Birinci misalda feli bağlama tərkibinin *alim (alim baxanda)*, ikinci misalda *sən (sən oxuyan)* sözlərindən ibarət subyekti-mübtədası vardır, odur ki bu cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrdir - birinci cümlə zaman, ikincisi təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

3. Türkoloq dilçilərin böyük bir qrupu (Q.D.Sanjeyev, N.A.Baskakov, M.Ş. Şirəliyev, M.H.Hüseynzadə, Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov, Z.İ.Budaqova və b.) “tərkib və budaq cümlə” məsələsində hər iki qrupun əksinə fikir söyləmişlər. Onların fikrinə görə, feli birləşmənin - tərkibin daxilində az söz olsa da, çox söz olsa da, tərkibin ayrıca subyekti olsa da, olmasa da, onu budaq cümlə hesab etmək olmaz. Feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri həcmindən asılı olmayaraq, cümlənin mürəkkəb üzvü hesab olunmalıdır. Bu fikrə əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlələrin hamısı sadə cümlələrdir.

Bu son qrupun fikrinə görə, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri ona görə budaq cümlə ola bilmir ki, onların (birləşmələrin) əsas komponentini təşkil edən sözlər, yəni feli sifət, feli bağlama və məsdərlər zaman, forma və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişə bilmir, təsriflənir və subyekt bildirən sözlə uzlaşmır. *Sən oxuyan kitabı mən də oxumuşam* - cümləsində *sən* sözünün yerinə *o, siz, onlar, Əhməd* sözlərini də qoymaq olar və cümlənin qrammatik semantikasında heç bir dəyişiklik yaranmaz. Əvvəlki qrupların nümayəndələri bir sıra dəlillərlə yanaşı, bu fikrə qarşı yalnız mübtəda zonasından ibarət olan, xəbərsiz formalaşan adlıq cümlələri misal göstərmişlər. Ona görə də adlıq cümlələr bir müddət qeyd etdiyimiz üçüncü qrupun bəzi nümayəndələri tərəfindən “anormal cümlələr” kimi izah edilmişdir.

Mövcud dərslik və proqramlarda son qrupun fikirlərinə əsasən tərkiblər cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi izah və təhlil edilir.

Əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır:

Feli sifət tərkibləri;

Feli bağlama tərkibləri;

Məsdər tərkibləri.

Feli sifət tərkibləri. Bu qrupa daxil olan tərkiblərin əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur; məs.:

Paltosunun boynunu qaldır mış Qəhrəman evinə qayıdırdı. (S.Rəhimov) *Burdan təsadüfən keçən bir qoçu Sinamaq istəmiş öz naqanıni.* (S.Vurğun) *Onun gözlərində yanan izztirab Döyürdü hakimi qamçulayaraq.* (S.Vurğun) *Nə isə, səbəbi xəstəyə məlum olmayan bir metamorfoz baş vermişdi.* (Y.Səmədoğlu) *Talan olmuş şəhər könlü top dağıt mış viranədir.* (S.Vurğun) *Görürsən ki, tirmə saçaqlı süfrəli stola dirsəklənib oturmuş balaca bir oğlan uşağı şəkərbura bükən qarıya baxır, qarı da ona baxır, ancaq heç biri heç nə demir.* (Y.Səmədoğlu)

Azərbaycan dilindəki bütün feli sifət şəkilçiləri tərkib yarada bilir:

-dığı,-diyi,-duğu, -düyü (digər şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçili 24 forması ilə): *Bahadır müəllimin kitablarını görəndə dərhal Bakıdan çamadana yığb kəndə gətirdiyim kitablarım yadıma düşdü.* (Ə.Vəliyev) *Mən çox məmləkətlər görmüşdüm, amma şairi şairinin başını istədiyi məmləkəti görməmişdim.* (Y.Səmədoğlu)

-miş,-miş,-muş,-müş: Xəstənin bütün qohum-əqrabası, yəqin, bu iddiada idilər ki, **şəhər yerində özünə az-maz hörmət qazanmış** bir adam mütləq yağ-bal içində yaşamalıdır. (Y.Səmədoğlu) **Yükün qurtaracağında qulpuna qəzil çatı bağlanmış** bir cüt mis sənək bir cüt gəlin kimi boy-boya vermişdi. (Ə.Vəliyev)

-an, -ən: Mahmud **təzə çayla içəri girən** Zəminəyə **ötəri bir nəzər salıb dedi.** (Y.Səmədoğlu) **Otu atın üzəngisini döyən o arxlar da indi bəlkə qalırdı...**(Ə.Əylisli)

-acaq,-əcək: **Səyyahların, tamaşaçıların tez-tez dolub-boşalacağı** Çinarlı **ecazkar bir lövhə kimi qəlblərdə nəqş salacaqdır.** (Ə.Vəliyev) **Belə çənə insanın həqiqətən meymundan əmələ gəlməsini sübut edə biləcək** ən gözəl və tutarlı dəlildir. (Y.Səmədoğlu) **Birlik də mümkün deyil, birliyi düzəldə biləcək** adamlar ayrılığa çalışır. (Ordubadi)

-malı,-məli: **Binələrə göndərilməli** çobanlara tapşırıq verildi, **işçilərə göndərilməli** ərzaq hazırlandı və maşınlara yükləndi.

-ası,-əsi: **O, bir ay sonra əri olası** adamın sakit üzünü, ağıllı alnını gördü. (İ.Əfəndiyev) **Nə taxılı biçiləsi zəmi, nə taxılı döyüləsi xırman, nə isti, nə soyuq vardı.**(Ə.Əylisli)

Əksər feli sifət şəkilçilərinin yaratdığı tərkiblərin ayrıca subyekti olur; məs.: **Ot bitməyən səhralarda şəhərlər saldıq.** (S.Vurğun) **Salahovun sümükkləri çıxmış yanaqları və bir də qıyıq moğolu gözləri xəstənin gözləri qabağına gəldi.** (Y.Səmədoğlu)“**-dıq,-dik,-duq,-dük + mənsubiyət şəkilçisi**” formalı feli sifətlərdən başqa, bütün feli sifət formaları müstəqil subyektlə əlaqələnə bilir; məs.:

Yeni bina tikilmiş

Yeni bina tikilən

Yeni bina tikiləcək

Yeni bina tikilməli

Yeni bina tikiləsi

sahə buradır.

Feli sifət tərkiblərinin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi təyindir; məs.: **Burda dəstə-dəstə gəzən** balalar **Əl-ələ tutuşub yallı gedirlər.** (S.Vurğun) **Adını nəğməylə saldı dastana Muğan çöllərində ötən** turaclar. (S.Vurğun) **Bu şer qəlbimdən qopan** bir səsdir. (S.Vurğun) **Bu gün cəbhələrdən qayıdıb gələn** Bir vətən oğlunun sıxdım əlini. (S.Vurğun) **De-dim, bu, yəqin, Sərdargilin haradasa aralıda yaşayan** yaxınlarındandır. (B.Bayramov) **Mən eyvanda dayanıb yaşıllığın-yaraşığın ayağı birdəfəlik üzülmüş** həyətin qupquru, **b o m b o z** üzünə gözlərim yorulana qədər

tamaşa elədim. (B.Bayramov) *Ulduzları hələ tamam söniüb qurtarmamış göyün altında o damların boz torpağı bir azca ağ rəngə çalırdı.* (Ə.Əylisli)

Feli sifət isimləşdikdə əmələ gətirdiyi tərkib mübtədə, xəbər və təmənlilik vəzifələrində işlənir. Mübtədə vəzifəsində: *Öz qədrini bilən gərək özgənin də qədrini bilsin. Kimin qızı olub, kimin oğlu olub, əslində, Səidəni maraqlandıran da, əsasən, belə-belə şeylər idi.*(Ə.Əylisli) *Bəlkə bütün kənddə bu gecə evdə, örtülü yerdə yatan da elə bircə onlar idi.* (Ə.Əylisli) *Elə xəstəni sağalmağa qoymayan bu ağır havadır, canım, nəfəs almaq olmur ki!* (Y.Səmədöglü) *Xacə Ənvərə ən çox əziyyət verən ayaqları idi.* (Y.Səmədöglü) *Coğrafiya fakültəsinə məni aparıb çıxaran bu sevgi, bu məftunluq olmuşdu.*(B.Bayramov) Xəbər vəzifəsində: *Məmurulara güllə atanlar meşəyə qaçanlar idi. Mən qırmızı adamam, hər kəsin özə sözünü gözünün içinə deyənəm.* (B.Bayramov) *Bizim Nağdulu adam dolandırdı.* (B.Bayramov) *Mən sən deyənlərdən deyiləm.* (M.F.Axundov) *Mən adam soyan deyiləm.* (M.F.Axundov) *Məsələ siz danışdığınız kimi deyil.* (Ordubadi) Təmənlilik vəzifəsində: *Mən səhər çörək yeyəndə gecə yuxuda yenə Zülfüqar əmimi gördüyümü danışdım.* (Y.Səmədöglü) *Ramazanın "Bakı" deyilən o uzaq və "qorxulu" yerə nə vaxt və nəyə görə getdiyini Səidə bilmirdi.* (Ə.Əylisli) *Bəri bax, o Kazım deyilənə çox da baş qoşmagınən.* (B.Bayramov) *Gürzəlizadə buyurani yerinə yetirdik.* (S. Rəhimov)

Feli sifət tərkibləri bir sıra başqa sözlərin köməyi ilə cümlədə zərflilik vəzifəsində də işlənir.

An, vaxt, zaman, ay, il, saat tipli sözlərlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşərək zaman zərfliliyi vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Şüatlar buludların arasından sızıb ləpələlərə sancılaraq ortalarından qırılan zamanda xəyalımda misra, qafiyə varanırdı.* (B.Bayramov) *Toğrul bəy hökumət başına keçdiyi zaman bu acı təcrübənin nəticələrini görmüşdür.* (Ordubadi) *Mən görürəm: o mənimlə görüşdüyü zaman düşünür, hətta mənim alnımdan öpmək istədiyi zaman tərəddüd edir.* (Ordubadi) *Payız şumunun vaxtında və qaydasında aparıldığı il məhsul da bol olur. Ali məktəbi başa vuran ili səcdə edib, qəhrəmanlarına vurulduğum Cəfər Cəbbarlı çox vaxtsiz aramızdan getdi.* (Ə.Vəliyev)

Əvvəl, sonra, qabaq, bəri, qədər, kimi,-can,-cən qoşmalarının qoşulduğu feli sifət tərkibləri də zaman zərfliliyi vəzifəsində işlənir; məs.: *Onlar xoruzlar banlayana qədər hovuz başında oturub danışdılar.* (Ordubadi) *İşdən çıxmaq barədə ərizəmi qoyduğum paketi çıxartdım, böyük*

*tikəsini sədəf boyda eləyib küləyə verəndən sonra dumanlı bir xəyalla idarəyə yollandım. (B. Bayramov) Onlar dünyaya gələndən beşcə, altıca il sonra hər səhər, hər axşam eyni çeşmədən su doldurmuşdular. (Ə.Əylisli) Adına "böv" deyilən o həşərat insanı çalandan sonra birbaşa qəbiristanlığa gedirdi. (Ə.Əylisli) Bu il onlar hələ yaz açılandan bəri bir növ küsülü kimi dolanırdılar. (Ə.Əylisli) Əsəbiləşirdi, yanına gələn xəstələri tələm-tələsik yola salırdı, ta illərdən bəri adət etdiyi həyat tərzinə yenidən uyğunlaşana kimi. (Y. Səmədoğlu) Halda, yerdə, baxmayaraq tipli sözlərin qoşulması ilə xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyi vəzifəsində: *O da Dilşadın bağçaya çıxmadığını bildiyi halda, yenə də qorxu və təhlükəni nəzərə almayaraq Əmirin bağçasına getməkdən çəkinmədi. (Ordubadi) Tələsə-tələsə gəlib çıxdım rayona, toy-büsat gözlədiyim yerdə, nəfəs dərmədən qoydular vəzifəyə. (B. Bayramov)**

Miqdar, dərəcə zərfliyi vəzifəsində: *Eldəniz övladları tülkünü araba ilə tuta biləcəkdir qədər səbr və mətanət sahibləridir, - bunu bilirsiniz. (Ordubadi)*

Kimi, sayaq tipli qoşmalarla müqayisə bildirən tərz zərfliyi vəzifəsində: Elə bu an qapı bərk itələndi. Həmləyə hazır olmayanlar sayaq diksindim. (B. Bayramov) Hökmdar sərbazin meyit sifətinə ilana, kərtənkələyə baxmış kimi, həm ikrahla, həm də gözücü baxdı. (Y. Səmədoğlu)

Üçün, ötrü qoşmaları, -dan, -dən şəkilçisi ilə səbəb zərfliyi vəzifəsində: *Və bəlkə dünya-ələm hələ qaranlıq olduğuna görə həyətlərdəki giləs ağacları da eləcə hər yerdə çıraq kimi alışıb yanırdı. (Ə.Əylisli) Ağaclar qabağı kəsdiyindən hətta Dosta arvadın beş-on addım o yandakı evinin damını da görmək mürəkün deyildi. (Ə.Əylisli)*

Məkan mənalı bəzi sözlərlə yer zərfliyi vəzifəsində: *Arat olunmamış yerlərə daha çox diqqət yetirmək lazımdır.*

Feli sifət tərkibi ilə yer sözünün əlaqəsi yalnız yer zərfliyinin ifadəsinə xidmət etmir. "Feli sifət + yer sözü" cümlədəki struktur-semantik vəziyyətdən asılı olaraq, başqa vəzifələrdə də işlənir; məs.: *Bir vaxtlar pambıq əkdiyimiz yerlər indi üzünlüklərə çevrilmişdir. Yazırsan ki, durduğum yerdə, küçə ilə getdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalırım yıxılam (C. Məmmədquluzadə)* - cümlələrindən birincisində feli sifət tərkibi (yer sözü ilə birlikdə) mübtədə, ikincisində tərz qarışıq zaman zərfliyi vəzifəsindədir.

Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrin tərəflərindən biri (və ya hər ikisi) feli sifət tərkibləri ilə ifadə olunduqda cümlə üzvünün

həcmi daha da böyüyür; məs.: *O gecə hamı səksəkəli yatmışdı, yuxusu ərsə çəkilənlərin gözü pəncərədə, qulağı səsdə idi* (Y.Səmədöğlü) - cümləsində fərqləndirilmiş sözlərin hamısı birlikdə xəbərdir.

Bəzən feli sifət tərkibi başqa bir tərkibi öz içinə alaraq həcmcə daha da genişlənilir; məs.: *Közü qızaran körüyün qabağında əyləşib ağac qaşıqla bişmişin suyundan hortdadıb duzuna baxan usta kirpiklərini qaldırmadan acıqlandı*. (B.Bayramov) *Mən Aran məsələsini qaldırmağın hələlik tez olduğunu da qeyd etməliyəm*. (Ordubadi) *Fəxrəddin on dörd gecəlik ayın qaranlığı yarıb bağçanı işıqlandırmaq istədiyini hiss etdiyi zaman Dilşad hovuzə yaxınlaşdı*. (Ordubadi) *Ağ örtüklü padnosu xonça sayaq tutub barmaqları üstə gələn cavan qadın üzr istədi*. (B.Bayramov)

Bu xüsusiyyət feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş əlavənin təyinedici hissəsində də müşahidə olunur: *Bu vaxt xəstənin arvadı, bayaqdan Mahmudun gətirdiyi heyvanı mətbəxdə çapacaqla şaqqalamaqla məşğul olan Zəminə uzun xalətdə, başında ləçək içəri girdi*. (Y.Səmədöğlü)

Bədii dildə feli sifət tərkiblərinin həmcinsliyindən geniş istifadə edilir; məs.: *Sənət saraylarını ucaldan, daşqın çayların üzərindən nəhəng körpülər salan, hər cür fabrik və zavod tikib müxtəlif maşın və məhsullar hazırlayan, cild-cild əsərlər yazıb insanları düz yola səsləyən və təbiiyə eləyən insan kamalıdır*. (Ə.Vəliyev)

Feli bağlama tərkibləri. Bu qrupa daxil olan tərkiblərin əsas tərəfi feli bağlamadan ibarət olur; məs.:

Kirpiyini bir dəfə belə qırpmadan Xasayın gözünün içinə baxdı. (H.Mehdi) *Səhər yuxudan duranda heç özümdə deyildim*. (Y.Səmədöğlü) *Qırışmış boğazının hulqumunu oynada-oynada, həmişəki qaydasında, üzündən zəhrimar yağa-yağa, yorğun və narazı təbəssümlə sözünə davam elədi*. (Y.Səmədöğlü) *Azadlıq eşqilə hayqırdıqca sən Ellər ilham alsın ana səşindən*. (S.Vurğun) *O gözəl sənəti dinlədikə biz Hörmətlə çırpınır ürəklərimiz*. (S.Vurğun)

Bütün feli bağlama formaları bir işi, hərəkəti başqa bir işlə, başqa bir hərəkətlə bağlayaraq tərkib əmələ gətirir. Feli bağlama və feli bağlama tərkibi əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ib,-ib,-ub,-üb: *Hökmdar sərkərdəbaşının eşiyə çıxartdığı taxta əyləşib, qollarını taxtın söykənəcəyinə qoydu*. (Y.Səmədöğlü)

-araq,-ərək: *Rəqqasələr və saqilər bu vəziyyətdən istifadə edərək çəkilib yataq otağına getmişdilər*. (Ordubadi)

-miş,-miş: *Üç-dörd gün bundan əvvəl səhər tezdən evdən çıxan Ramazan axşamdan xeyli keçmiş, qapıdan içəri girdi.*(Ə.Əylisli) *Ataları Bilal kişinin ölümündən heç bir il keçməmiş, Bikə arvad da rəhmətə getmişdi.* (Ə.Əylisli)

-arkan,-ərkən: *Müşavirədə İlyas Fəxrəddinlə görüşərkən birinci növbədə xaqanın göndərdiyi məktubu göstərdi.* (Ordubadi)

-madan,-mədən: *Rayona çatan kimi heç bir çətinlik-zad görmədən əmrini vermişdilər.* (B.Bayramov)

-dıqca,-dikcə,-duqca,-dükcə: *Müxbir küçələrdən keçdikcə hər bir həyətdə çoxlu toyuq-cücə görürdü.* (Ə.Vəliyev)

-dıqda,-dikdə,-duqda,-dükdə: *Gördükdə mən eyləyən vəfayı, Bildikdə sən eyləyən cəfayı, Aya, kimə bivəfa deyərlər, Kimin işini xəta deyərlər?* (Füzuli)

-alı,-əli: *Yurdumuz silkinib çıxalı yasdən Aldım sorağını Kürdən, Arasdan.* (S.Vurğun)

-a -a, -ə -ə: *Od iki nəhəng əjdaha dili tək qıvrıla-qıvrıla çənlərin altını yaladı.* (Y.Səmədoğlu)

-ar -maz,-ər -məz: *Mən kəndə çatar-çatmaz işiqlər yandı.*

-ınca,-incə,-unca,-üncə: *Şirin çıxmayınca o daş qəfəsdən Dava pal-tarını soyunmaram mən.* (S.Vurğun)

-caq,-cək: *O bu nəhəng ayını görcək qədim bir əhvalatı xatırladı.*

Əksər feli bağlama şəkilçiləri (-anda,-əndə; -dıqda,-dikdə, -duqda,-dükdə; -dıqca,-dikcə,-duqca,-dükcə; -ınca,-incə,-unca,-üncə; -arkən, -ərkən; -ar -maz, -ər -məz; -madan,-mədən; -a, -a və s.) müstəqil subyekt tələb edir; məs.: *Sən gələndə bizim eldə yaz olur.* (S.Vurğun) *Yaz günəşi saçlarını düzə yayanda Yer şumlayıb, toxum səpib, taxıl əkəydim.* (S.Vurğun) *Hələ bu dünyaya övlad gəlməmiş, Ana məhəbbəti gəlir dünyaya.* (B.Vahabzadə) *Onların özləri də hiss etmədən iki gözün bəbəyi bir-birinə zilləndi.* (Ordubadi) *Mən ilham aldıqca eldən, obadan, Səsimə səs verir quşlar yuvadan.* (S.Vurğun) *Əmisi danışdıqca onun sifəti təbdən-təbə düşürdü.* (Ə.Vəliyev)

Feli bağlama şəkilçilərindən -ib,-ib,-ub,-üb və -araq,-ərək müstəqil subyektlə işlənə bilmir. Bu cür feli bağlamaların şəxslə fellə müştərək subyekti olur; məs.: *Əhməd yerindən tərپənmədən çayını içdi* - cümləsində *Əhməd* sözü bir subyekt kimi həm şəxslə fellə (*İçdi*), həm də feli bağlamaya (*tərپənmədən*) aiddir. Aşağıdakı cümlələrdə də feli bağlama tərkibləri şəxslə fellə müştərək subyektdə malikdir: *Fəxrəddin məktu-*

bu oxuyub İlyasa qaytardı. (Ordubadi) *Gah olur ki, ovçu könlüm dağlar aşaraq, Asta gedib, ağır gəzib, ellər dolanır.* (S.Vurğun) *Bir incik dost kimi gileylənərək Bir axşam dil açdı sinəmdə ürək.* (S.Vurğun) *Rasta xala* eyvanın buxarısında *ocaq qalayıb çay qoydu.* (Ə.Vəliyev)

Feli bağlama tərkibləri cümlədə daha çox zaman, tərz və səbəb zərfliyi vəzifələrində işlənir.

Zaman zərfliyi vəzifəsində: *Sən boy atıb qalxanda zindanlara atıldın.* (S.Vurğun) *Mahmud onlara gələndə, elə bil, hər dəfə özüylə Kür qırağının tilsimli ab-havasını, yüngüllüyünü və can rahatlığını gətirirdi.* (Y.Səmədoğlu) *Kirlikirin də, elə bil, dili açılmışdı, aradakı ünsiyyət bərkidicə daha cəsarətli olurdu.* (Y.Səmədoğlu) *Hələ günəş bu yandakı dağın dalından başını qaldırmamış, kəndin o yanındakı sarı torpaqlı dağları sarı çiraq kimi alışıb yanacaqdı.* (Ə.Əylisli) *Adınla ölkəmiz dolalı yaşa* Könül salam verir yara, yoldaşa. (S.Vurğun) *Səhər gözləri gənc qonşunun gözəl gözlərinə sataşarkən özünü birdən-birə hər şeyini itirmiş adamlar kimi hiss etdi.* (İ.Əfəndiyev)

Tərz zərfliyi vəzifəsində: *O, gözəl düzülüşlü ağ dişlərini göstərərək gülümsəyirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Bəhram dar paltosunun yaxasını düymələyə-düymələyə ata tərəf gəldi.* (Ə.Vəliyev) *Kərim heç bir artıq söz işlətmədən axşamkı əhvalatı olduğu kimi nağil elədi.* (İ.Əfəndiyev) *Dəniz coşdu zaman-zaman şiddətlənərək.* (S. Vurğun)

Səbəb zərfliyi vəzifəsində: *Həmin gecə nə üçünsə anasını xatırlayaraq ağladı.* (İ.Əfəndiyev) *Hərdən ona acığı tutub deyindi də. O, Surxayın yanında artıq bir saniyə belə dayanmağa özündə təqət görməyərək ayrılıb cəld bağçalarına keçdi.* (İ.Əfəndiyev) *Birdən qız ayaq səsi eşidib geri çəkildi.* (İ.Əfəndiyev) *Həmin dəqiqədə, on iki saatlıq elmi işdən çıxıb yorğun-argın evinə gələn Kərim nişanlısığilin bağçasında pıçiltı eşidib ayaq saxladı.* (İ.Əfəndiyev)

Feli bağlama tərkibləri az hallarda qarşılaşdırma zərfliyi vəzifəsində də işlənir: *O, vəziyyətin çıxılmazlığını bilə-bilə, bir dəqiqə artıq yaşamağı qənimət sayırdı.* (H.Mehdi)

Bədi dildə feli bağlama tərkiblərinin həmcinsliyindən geniş istifadə olunur. Həmcinslik adətən eyni feli bağlama formalarının öz arasında olur; məs.: *Çalağan sərçə üstünə şığıyanda, nər qışda qızanda, qızılquş ov dalınca cumanda, ilan arxası üstə çevrilib zəhər tökəndə, namərd xəlvətdə gizlənib qəfil güllə atanda, dost etibarsız çıxıb dönüklük eləyəndə, it yiyəsinin üzünə qayıdıb ayağını tutanda, düşmən hiyləgərlik*

eləyib özünü dost göstərəndə, yönsüz övlad dilli olanda, çay lal axanda, kişi sözünün dalında durmayanda qorxuludur. (Ə.Vəliyev)

Feli sifət tərkibləri kimi, feli bağlama tərkibləri də bəzən başqa bir (və ya bir neçə) tərkibi öz içərisinə alaraq daha da genişlənilir; məs.: *Yuxudan qəfil ayılıb ürəyinin döyüntüsünü dinləyə-dinləyə gözlərini qaranlıq tavana zilləyəndə birdən yadına düşür ki, həmən o balaca oğlan uşağı sən özünsən.* (Y.Səmədoğlu) *İndinin özündə, yanğısını söndürmək üçün borjom şüşələrini dalbadal aç-aça köpüklü vannanı arzulayırdı.* (Y.Səmədoğlu) *Surxay bağların üzərindən eniş doğru əyilən ulduzlu göy qübbəsinə baxaraq, yavaş və axıcı bir ifadə ilə dedi* (İ.Əfəndiyev) - cümlələrindən birincisində feli bağlama tərkibi içərisində əlavə iki feli bağlama tərkibi işlənmiş, ikinci misalda feli bağlama tərkibinə məsdər tərkibi, üçüncü misalda feli sifət tərkibi daxil olmuşdur.

Məsdər tərkibi. Tərkiblərin bu növünün əsas tərəfi *-maq, -mək* şəkilçili məsdərdən ibarət olur; məs.: *Bu gün əlimizdə olan fürsəti əldən buraxmaq siyasi bir xətdir.* (Ordubadi) *O mənim sarayda qalmaqta əsla razı deyil.* (Ordubadi) *Cəmi onca gün bundan qabaq bu zəhrimar dərman iyini otaqdan yox eləməkdən ötrü pəncərənin balaca nəfəsliyini açmaq kifayət idi.* (Y.Səmədoğlu) *Əmir İnançı buradan qovmaq üçün silah işlətmək lazımdır.* (Ordubadi)

Az hallarda məsdər tərkiblərinin də ayrıca subyektivi olur; məs.: *Misir-də böyük bir səltənət quran fatimilər süqut etməklə yerinə əyyubilər xanədanı keçir.* (Ordubadi) *Bir usta Qiya s öbnəklə mənə nə olacaq?*

Məsdər tərkibləri cümlədə daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənir.

Mübtədə vəzifəsində: *Yarı yoldan qayıtmaq bizə yaraşmaz. Yuxudan bu dərəcə doymağı hələ yadına gəlmirdi.* (Ə.Əylisli) *Səidə ilə bir sinifdə oxuyanların ərə getməyənini yox idi.* (Ə.Əylisli) *Yəqin nənəmi yuxuda görmək mənə düşür.* (Y.Səmədoğlu) *Hökmdarın bəxşisindən imtina etmək xəbərini hökmdara çatdırmaq buradakıların hər birinə baha otura bilərdi.* (Y.Səmədoğlu) *Dindirməsən danışmayan arvadı ilə bir yerdə oturmaq Cəfəri darıxdırırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Xüsusən sübh çağı göyün aydın vədəsi təklənib səhilə çıxmaq şəkərim idi.* (B.Bayramov)

Tamamlıq vəzifəsində: *Bu dəfə kəndə gəlməməkdə günah Roza-da olmamışdı.* (Ə.Əylisli) *O özünün bu vaxtacan ərsiz qalmağında heç kəsi günahkar hesab eləmirdi.* (Ə.Əylisli) *Kəndin müvəffəqiyyətləri ilə fəxr eləmək müqabilində, ora-bura danos yazmaqdan yorulmadın.*

(Ə.Vəliyev) *Müəllimlərdən, yoldaş və dostlardan ayrılıb ucqar kənd məktəbinə müəllim getməyim barədə düşünürdüm.* (Ə.Vəliyev) *Bir işi axıra qədər öyrənməyi də bacarmırsan.* (Ordubadi) *Sən dənizi hiss etməyə, onun dilini bilməyə çalış.* (B.Bayramov) *Sən onlara tatarca yazmaq öyrədirsən?* (İ.Şıxlı)

Xəbər vəzifəsində: *Sizin fikriniz həmişə xalqa zərər yetirməkdir, xalqın evin yıxmaqdır.* (M.F.Axundov) *Əgər qərəzin bizi soymaqdır, onu bildir.* (M.F.Axundov) *Bəlkə sənin fikrin kəndi bura köçürməkdir? Bizim məqsədimiz yarı yoldan qayıtmaq deyil. Məni həmin ailədən qurtarmaq vicdan əzabından qurtarmaqdır.* (Ordubadi)

Məlumat üçün. Feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkiblərinin xəbər vəzifəsində necə işlənməsi barədə fikirlər tam aydın deyil: “Adi halda sadə cümlənin daxilində tərkib öz keyfiyyətini mühafizə edib saxlayır və cümlənin mübtədası, tamamlığı, təyini və zərfliyi rolunda işləyir. Yalnız xəbər rolunda işlənmir, çünki feli sifət və məsdər cümlənin sonuna düşərkən predikativ vəziyyət alır, beləliklə, tərkib dağılır, feli sifət və məsdər cümlənin xəbəri kimi özünü göstərir. Yalnız iş - iş görünə münasibəti bildirən tərkiblər və frazeoloji birləşmə şəklində işləyən tərkiblər mühafizə olunub qalır”.²¹ “İş - iş görünə münasibəti”, əslində, bütün cümlələrdə özünü göstərir. Fikir predmeti olmadan cümlə qurulmaz. Feli sifət və məsdər xəbər vəzifəsində işləndikdə bilavasitə onlara aid olan və tərkib əmələ gətirən sözlər feli sifət və məsdərlə birlikdə bir üzv kimi, bir qədər aşağı tonda və sürətlə tələffüz olunur, ona görə də xəbərin feli sifət və məsdər tərkibləri ilə ifadə olunduğunu da nəzərə alınmalıyıq.

Bəzən *-ib* və *-araq* şəkilçili feli bağlamaların həmcins xəbər vəzifəsində işləndiyi göstərilir: “Feli bağlamaların əksər qismi xəbər kimi işlənmir, tərkib düzəltməyə xidmət edir. Yalnız *-ib, -ib, -ub, -üb* və *-araq, -ərək* şəkilçili feli bağlamalar həmcins xəbər kimi işlənərkən tərkib yaratmır”²² Müəllif: *Pərşan radionu bağlayıb pəncərə qabağına getdi* (M.İbrahimov). *Hesabdar ayağa qalxıb, yanakı şkafin da ağzını açdı* (S.Rəhimov) misallarını verərək yazır: “Buradakı birinci cümlə *Pərşan radionu bağladı, pəncərə qabağına getdi* deməkdir. Qalan cümlələrdə də eyni xüsusiyyət var”. Beləliklə, müəllifin fikrincə, bu cümlədə tərkib yoxdur: birinci cümlədə *bağlayıb* və *getdi* sözləri xəbər, *radionu* tamamlıq, *pəncərə qabağına* yer zərfliyidir. Bu cür təhlilin anlaşılmaqlığı orasındadır ki, ümumi fiktə əsasən, feli bağlama şəxslilə felle tabelilik əlaqəsində olur, məsələn, (verilmiş misaldakı *bağlayıb* sözü *getdi* sözünə yanaşma yolu ilə təbə olmuşdur); həmcinslik isə tabesizlik yolu ilə yaranır. Ona görə də bu cür cümlələrdə əvvəlcə feli bağlama ilə şəxslilə fel arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək lazımdır. Əgər *-ib* şəkilçisi şəxs şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirirsə, onunla şəxslilə fel arasında tabelilik deyil, bütün başqa feli bağlamalardan fərqli olaraq, tabesizlik əlaqəsi vardır.

Üçün, ötrü qoşmaları məsdər tərkiblərinə qoşularaq onların məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənməsinə səbəb olur; məs.: *Mərdan itdən qorunmaq üçün əlinə çubuq aldı.* (Mir Cəlal) *O axşamın xatasından uzaq olmaq üçün hərə öz qapısını bağlayıb evinə çəkildi.* (Ə.Əylisli) *Mən*

Adilin həyat yoldaşı haqqında düşünməmək üçün əlimdən nə gəlirdisə, eləmişdim.(İ.Əfəndiyev) *Mən onun evinə bəzi köhnə əhvalatları öyrənməkdən ötrü gedə bilərəm.* (Ə.Vəliyev)

Qeyd. Dilimizdə üçün qoşmalı məsdər tərkiblərində məsdərin *etmək* hissəsinin buraxıldığı hallar geniş yayılmışdır: *Bu bölgüdə iştirak üçün vaxt var ikən hazırlaşmaq lazımdır.* (Ordubadi)

Məqsəd zərfliyi yönlük halda olan məsdər tərkibləri ilə də ifadə olunur: *Çöllərdən qazayağı, quzuqulağı, dağlardan nanə, kəlikotu yığmağa həmişə birlikdə getmişdilər.*(Ə.Əylisli) Bu cür məqsəd zərflikləri məqsəd çalarlı tamamlıqlara çox yaxındır.

Məsdər tərkiblərinin əsas tərəfi çıxışlıq halda olduqda tərkib səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.: *Jurnal-qəzetə hərzəvü hədyan oxumaqdan incəldi uşağım.*(Sabir)

Məsdər tərkibləri qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələrin tərəflərindən biri kimi işləndikdə birləşmənin həcmi daha da böyüdü; məs.: *Çünki yay vaxtı damda yatmağın özgə ləzzəti vardı.* (Ə.Əylisli) *O, bəzən özündə pərvazlanmaq, yüksək həyəcanlar duymaq ehtiyacı hiss edirdi.* (İ.Əfəndiyev) *Mən birinin xoşbəxtliyini o birisinin bədbəxtliyi üzərində qurmaq tərəfdarı deyiləm.* (Ordubadi) *Bizim direktor hər kəsi öz dili ilə dilə tutmağın ustasıdır.* (B.Bayramov) Yuxarıdakı misallarda birinci tərəfi məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuş ismi birləşmələr mübtəda, tamamlıq və xəbər vəzifələrindədir. Aşağıdakı misallarda isə məsdər tərkibləri şərtilə, əvəzinə sözləri ilə birləşərək xüsusiləşmiş şərt və qarşılaşdırma zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir: *Təbiətin gözəlliklərini xələldar etməmək şərtilə, biz quru səhralara yaşıl don geydirəcəyik.* (Ə.Vəliyev) *Xəlifələr artıq hökmdarlara əmr vermək əvəzinə, onların əmrini gözləyirlər.* (Ordubadi)

Yürüşqabağı bir sərbazın, bir sərkərdənin bir naməhrəmə əl vurmağa ixtiyarı yoxdu (Y.Səmədoğlu) - cümləsində məsdər tərkibi (*bir naməhrəmə əl vurmağa*) uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmənin (*sərbazın, sərkərdənin ixtiyarı*) ikinci tərəfinə idarə yolu ilə tabe olmuşdur, müstəqil tamamlıq vəzifəsindədir. Məsdər tərkibini ismi birləşmənin tərəfləri arasından çıxarmaq da olar: *Yürüşqabağı bir naməhrəmə əl vurmağa bir sərbazın, bir sərkərdənin ixtiyarı yoxdu.*

Məsdər tərkibləri daxilində də başqa tərkiblər işlənə bilər; məs.: *Avqust ayının qora bışirdiyi günlərdə təyin olunduğum məktəbə getməyə*

hazırlaşdırdım. (Ə.Vəliyev) **Gəncə xətibini və onun müridləri tərəfindən təhqir edilmiş böyük şairəmiz Məhsəti xanımı Azərbaycana qaytarmaq üçün Bəlx şəhərinə dörd nəfərdən ibarət bir heyət göndərmişəm.** (Ordubadi) **Uzunömürlülüüyün sirrini bu barədə "elə bir şey bilməyən" yüzü aşmış babaların özündən öyrənmək daha sərfəlidir.** (B.Bayramov)

Məsdər tərkiblərinin həmcinsliyindən bədi əsərlərin dilində daha çox istifadə olunur; məs.: **El qeyrəti çəkmək, camaat qeydinə qalmaq, zəhmət adamlarının qayğıkeşi olmaq, tavanasız əl tutmaq, gücsüzə yardım eləmək, çox işləyib az danışmaq, özü haqqında susub qurub-yaradanların əməyi ilə sevinmək, müsbət cəhətlərlə fərəhlənib cəmiyyəti geri dartanlara qarşı sərrast atəş açmaq** igidlərə məxsus sifətdir. (Ə.Vəliyev)

Cümlənin sonunda *demək, istəmək, lazım* tipli sözlərlə yanaşı işləndikdə məsdər həmin sözlərdən ayrılır, həmin sözlərlə birlikdə xəbər olur, lakin bu cür hallarda tərkib olmaq keyfiyyətini itirir və məsdərə aid olan sözlər müstəqil üzv kimi çıxış edir; məs.: **Hökmdarın qadağasını pozmaq tanrının qadağına xilaf çıxmaq demək idi.** (Y.Səmədoğlu) **O, Fəxrəddini görüb onunla mühüm bir məsələ haqqında danışmaq istəyir.** (Ordubadi) **Azərbaycan istiqlalıyyətini Azərbaycan miqyasında həyata keçirmək lazımdır.** (Ordubadi) **Hüsaməddin Nizami və Fəxrəddinə sezdirməmək üçün dərhal Qərənfil xiyabanının bu biri tərəfində gəzməyə başladı.** (Ordubadi) **Bunu demək üçün bir şeyə əsaslanmaq lazımdır.** (Ordubadi) **Əbül-Üla bir qızını Xaqaniyə verəndən sonra kiçik qızı Mahtab xanımı da həmin bu şairə vermək istədi.** (Ordubadi)

Məlumat üçün. Dilimizdə məsdər tərkibinin və ümumiyyətlə, məsdərin mümkün sözü ilə birgə işləndiyi hallar da geniş yayılmışdır: *yaşamaq mümkün deyil, işləmək mümkün deyil, oxumaq mümkün deyil, yerimək mümkün deyil* və s. Bu cür ifadələrdə mümkün sözü modalıq bildirir, yalnız qrammatik semantikaya malik bir söz kimi, işin icrasının mümkün olub-olmadığını, bacarılıb-bacarılmadığını bildirir və bu cəhətdən mənasıca *bilmək, olmaq* sözlərinə çox yaxındır: *oxumaq mümkün deyil - oxumaq olmur - oxuya bilmirik, işləmək mümkün deyil - işləmək olmur - işləyə bilmirik* və s. Odur ki aşağıdakı cümlələrdə mümkün sözünü də məsdərlə birlikdə xəbər kimi götürmək olar: **Bu damdan beş-on addım o yandakı evin damını görmək mümkün deyildi.** (Ə.Əylisli) **Xalqın Şirvan şahlığına qoşulmaq fikirlərini ancaq bu yol ilə dağıtmaq mümkün idi.** (Ordubadi) **Baş a düşmüşdü ki, o qorxunc türmə söhbəti sarıdan heç kəsin ağzını yummaq mümkün olmayacaq.** (Ə.Əylisli) Bu cümlələrdəki *görmək mümkün deyildi, dağıtmaq mümkün idi, heç kəsin ağzını yummaq mümkün olmayacaq* ifadələrini *görmək olmurdu, dağıtmaq olurdu, heç kəsin ağzını yummaq olmayacaq* şəklində də işlətmək olar. *İmkan* sözündən olan mümkün sözü ümumiləşmiş qrammatik-modal mənasında deyil, öz həqiqi mənasında işləndikdə müstəqil xəbər ola bilər. Bu zaman ya mümkün sözü, ya da onun bağlı olduğu məsdər (məsdər tərkibi) aktuallaşdırılmış olur və xüsusi nəzərə çarpdırılır: **Yaşamaq mümkün deyil.**

Feli isim tərkibi. Feli isim tərkibi *-ma, -mə* şəkilçili fellərlə əmələ gəlir. Tərkibin əsas tərəfi feli isimdən ibarət olur; məs.: *Səriyyənin öz evlərində deyil, burada qalması mənə ağır, kədərli təsir bağışlayırdı.* (İ.Əfəndiyev) *Lakin insanda elə duyğular var ki, onlara başqasının müdaxilə etməsi, “nə üçün belə edirsən, filan cür etmirsən” kimi moizə oxuması çox zəhlətökən bir işdir.* (İ.Əfəndiyev) *Böyük şairin Şirvan məmləkətinə köçməsinə məsləhət görürəm.* (Ordubadi) *Mən sizin kimi nadir və qiymətli bir zətin kölələr hökuməti rəiyyəti olmasınə soyuqqanlıqla baxa bilmirəm.* (Ordubadi)

Məlumat üçün. Feli isim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisi ilə fellərdən isim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisi bir mənşədən olsa da, onları asanlıqla fərqləndirmək olur. Belə ki, feli isim şəkilçisindən əvvəl təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər, feli isimlər şəxsi fellərə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri saxlamaqla, yanaşma və idarə yolu ilə bir sıra sözləri özünə tabe edərək ismi birləşmə və tərkib əmələ gətirir; məs.: *Sənin çürük fikirlərin ailəmizdə təzə bir bədbəxtliyin yaranmasına səbəb olacaqdır* (Ordubadi) cümləsində *yaranmasına* feli ismi *ailəmiz* sözünü yerlik, *bədbəxtlik* sözünü yiyəlik halda özünə tabe etməklə *ailəmizdə təzə bir bədbəxtliyin yaranmasına* tərkibini əmələ gətirmişdir. Feldən düzələn isimlərdə bu xüsusiyyətlər olmur, ona görə də həmin şəkilçidən əvvəl təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilmədiyi kimi, onların vasitəsilə tərkib də yaranmır; odur ki onlar əşya adları bildiren düzəltmə isimlər sırasına daxil edilir; məs.: *tikmə, hörmə, qazma, yarma, düymə* və s.

Məsdər kimi, feli isimlər də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək substantiv söz və birləşmələri daha çox yiyəlik halda tələb edir və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr əmələ gətirir; məs.: *Onun çiçəklənməsi və meyvə şəklinə düşüb yetişməsi lazımdır.* (Ordubadi) *Xəlifə tərəfindən Gəncəyə göndərilmiş xətibin sürgün edilməsi də yalan və uydurmadır.* (Ordubadi) *Belə bir sual verilsəydi, həqiqətin üzə çıxmasına səbəb ola bilərdi.* (İ.Hüseynov) Lakin feli isim yalnız yiyəlik halda deyil, başqa hallarda da söz tələb edir, yanaşma yolu ilə də sözlərlə əlaqələnir, yalnız ismi birləşmə deyil, tərkib də əmələ gətirir; məs.: *Vəliəhd Miranşah Fəzlin dərhal tutulmasını və Əlincə yanındakı düşərgəyə göndərilməsini tələb etmişdi.* (İ.Hüseynov) *Azərbaycandan ərəblərin qovulması da bu əyləncənin müəyyən bir formasıdır* (Ordubadi) - misallarında *Fəzlin tutulmasını, Fəzlin göndərilməsini, ərəblərin qovulması* ismi birləşmə, *dərhal tutulmasını, Əlincə yanındakı düşərgəyə göndərilməsini, Azərbaycandan qovulması* feli tərkiblərdir.

Feli isimlərin əmələ gətirdiyi tərkib və birləşmələr cümlənin bir mü-rəkkəb üzvü olur və müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış edir; məs.: *Mühakim ibn-Davudun ölkədən sürgün edilməsi də saray intriqalarından doğan bir hadisədir.* (Ordubadi) *Əmir Teymurun müzəffər ordusunun yeddi il ərzində Əlincə qalasına bata bilməməsinin sirri bu papaqdadır.* (İ.Hüseynov) *Teymurun səfərdən qayıtdığı bir vaxtda Əlincədə döyüş meydanına hürufi papağı atılmasının da, sui-qəsdin də düşməni işi olduğunu bildirirdilər.* (İ.Hüseynov) *O, riyakar görünməmək xatirinə susub, qiyam elçilərinin özlərinin dillənməsini gözləmişdi.* (İ.Hüseynov) *Kərimin onunla qarşılaşmamağa çalışmasına baxmayaraq, Şirin çəkinmədən lazımi məsələlər haqqında suallar verirdi.* (İ.Əfəndiyev)

Bu misallardan birincisində feli isim ismi birləşmənin ikinci tərəfi, ikincisində birinci tərəfi kimi işlənmişdir. Hər iki halda birləşmə mübtədə vəzifəsindədir. Üçüncü misalda feli isim tərkibi feli sifət tərkibi ilə uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmə şəklində birləşərək bütövlükdə vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir. Sonrakı misalda da feli isim birləşməsi tamamlıq vəzifəsindədir. Son misalda isə feli isim tərkibi *baxmayaraq* sözü ilə birlikdə qarşılaşdırma zərfliyi vəzifəsindədir.

Feli isim tərkibi daxilində başqa tərkiblər də işləyə bilər; məs.: *Vəliəhdin axtardığını tapmayıb elçilərlə qayıtmasında şeyx bəlkə də heç nə görməzdi.* (İ. Hüseynov) Bəzən də feli isim tərkibi başqa bir tərkibin daxilində işlənir; məs.: *Xəlifə nəvəsinin meşələrdə şer oxuyanlara qoşulmasına imkan verən bir adam namus və şərəfin qədrini nə biləcəkdir?* (Ordubadi) - cümləsində feli isim tərkibi feli sifət daxilindədir. Lakin xəbərlə birbaşa əlaqələndikdə tərkib mühitinə aid olmur və müstəqil üzv kimi çıxış edir; məs.: *Qızının yetim qalması ürəyinazik adam olan Cəfərə çox ağır təsir etmişdi* (İ.Əfəndiyev) - cümləsində feli isim tərkibi (*qızının yetim qalması*) cümlənin mübtədası olub, ondan sonra işlənmiş feli sifət tərkibinə (*ürəyinazik adam olan*) aid deyildir.

Digər tərkiblər kimi, feli isim tərkibləri də həmcins üzv kimi işləyə bilər; məs.: *Odunların artıq külə dönməsi, ocağın sönməsi, yatmaq vaxtının çatması Şirin üçün ən acı dəqiqələr olurdu.* (İ.Əfəndiyev)

1. **V.V.Бабайцева, Л.Ю.Максимов.** Современный русский язык.-III, Москва, Просвещение, 1981, ст. 6.
2. **Kamal Abdullayev.** Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, "Maarif", 1998, s. 11.
3. Yenə orada, s. 9-27.
4. **Q.Kazımov, Y.Seyidov.** Azərbaycan dili. -Orta məktəbin 7-8-ci sinifləri üçün dərslik, Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 1999, s. 44.
5. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov.** Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Maarif", 1985, s. 45.
6. *Bax:* **Ə.Dəmirçizadə.** Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. -Azərbaycan, Bakı, 1947, s. 13; **Ə.Abdullayev.** Azərbaycan dili məsələləri. -Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, s. 130-146 və s.
7. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov,** göstərilən dərslik, s. 117.
8. **Ə.Abdullayev.** Azərbaycan dili məsələləri, s. 141.
9. **Musa Adilov.** Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. -Bakı, 1974, s. 4-8.
10. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov,** göstərilən dərslik, s.186.
11. **V.V.Бабайцева, Л.Ю.Максимов,** Современный русский язык, s.125; Современный русский язык. II т. М., "Высшая школа", 1976, ст. 51 və s.
12. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov,** göstərilən dərslik, s. 224.
13. Yenə orada, s.222.
14. **Zərifə Budaqova.** Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. -Azərbaycan SSR EA nəşri, Bakı, 1963, s.51-53.
15. **Q. Kazımov, Y.Seyidov,** göstərilən dərslik, s. 120.
16. **V.V.Бабайцева, Л.Ю.Максимов,** Современный русский язык, s. 91.
17. Yenə orada, s. 143.
18. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov,** göstərilən dərslik, st. 235.
19. *Ətraflı məlumat üçün bax:* **N.Abdullayeva.** Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi). -Bakı, "Maarif", 1975, s.164-165.
20. *Bax:* **Ə.Məşədiyev.** Felyeton dilində bəzi danışq xüsusiyyətləri (parselyasiya). -Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1985, 2, s. 103-105; **İ.Kazımov.** Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi. -"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", 1989, 2, s. 17-19.
21. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov,** göstərilən dərslik, s. 295.
22. Yenə orada.

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ ANLAYIŞI

Mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gələn sintaktik vahiddir.

Mürəkkəb cümlə bizi əhatə edən obyektiv reallığa məxsus daha mürəkkəb bilikləri, obyektiv aləmdəki hadisələr arasında daha mürəkkəb əlaqələri ifadə edir.

Mürəkkəb cümlə nitq mədəniyyətinin nisbətən sonralar yaranmış daha yüksək ifadə vasitəsidir. Əvvəllər insan varlığın ayrı-ayrı cəhətlərini duyub anlamış və onların ifadəsi üçün *sadə cümlələrdən* istifadə etmişdir. Tədricən hadisələr arasındakı əlaqələr dərk olunduqca, onların ifadə vasitəsi kimi, mürəkkəb cümlələr də yaranıb formalaşmışdır. Bunun üçün əvvəlcə sadə cümlələr bərabər hüquq əsasında birləşərək *tabesiz mürəkkəb cümlələri* əmələ gətirmiş, tədricən hadisələr arasında ziddiyyət, səbəb, şərt, nəticə və s. əlaqələr dərk olunduqca, yeni qrammatik formalar yarandıqca *tabeli mürəkkəb cümlələr* də yaranmışdır.

Danışan şəxs sadə cümlələrdən istifadə edərkən ayrı-ayrı fakt və hadisələri qeyd edir, lakin onları bilavasitə əlaqələndirmir. Məsələn: *O işləyir. Bu yatır* - cümlələrində müxtəlif hadisələr qeyd edilmişdir və cümlələrin ardıcıl düzülüşünə baxmayaraq, hadisələr arasında əlaqə yoxdur. *O işləyir, bu isə yatır* - cümləsində vəziyyət tamamilə başqadır: burada artıq iki hadisə bilavasitə əlaqələndirilmiş, birisi işləyərkən başqasının yatması faktı qeyd edilmiş və hadisəyə modal münasibət bildirilmişdir.

Sadə cümlə kimi, mürəkkəb cümlə də məna və intonasiya cəhətdən bitkin olur, lakin sadə cümlədən fərqli olaraq, mürəkkəb cümlələr daha mürəkkəb quruluşa malik olur. Mürəkkəb cümlə ona görə quruluşca mürəkkəbdir ki, onun iki və daha artıq predikativ mərkəzi olur. Hər bir komponent sadə cümlənin məzmununa müvafiq məzmun ifadə edərək digər komponentlə məna və intonasiya cəhətdən vahid bir tam kimi birləşmiş olur. Mürəkkəb cümlələr yalnız mənaca deyil, qrammatik cəhətdən də vahid bir tam kimi çıxış edir.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri şərti olaraq “cümlə” adlandırılır. Həqiqətən də mürəkkəb cümlənin hər bir tərkib hissəsi öz xüsusiyyətlərinə görə sadə cümləyə bənzəyir: sadə cümlələrdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlələrin də hər bir tərkib hissəsi baş və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarət olur; mürəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi müxtəssər və ya geniş cümlə şəklində formalaşır; mürəkkəb cümlənin də hər bir tərkib hissəsi cümləyə bənzər və ya təktərkibli “cümlə” şəklində formalaşır. Bu uyğunluqlara baxmayaraq, mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı tərkib hissələrini həqiqi mənada “cümlə” adlandırmaq olmaz. Çünki tərkib hissələr ayrı-ayrılıqda məna bütövlüyünə və vahid bitkinlik intonasiyasına malik olmur. Səslər qovuşaraq qovuşuq səs, sözlər birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdiyi kimi, cümlələr də müxtəlif üsullarla məna və qrammatik cəhətdən, vahid intonasiya əsasında birləşərək daha iri sintaktik vahidlər - mürəkkəb cümlələr əmələ gətirir. Biz bunu hər hansı bir mürəkkəb cümləni tərkib hissələrinə ayıraraq iki müstəqil cümlə şəklində işlətməklə də görə bilərik; məs.: *Mən bilirəm, sən neyləmək istəyirsən* - cümləsini iki müstəqil cümləyə ayırıbsaq, əvvəlki intonasiyadan və məna bütövlüyündən əsər-ələmət qalmaz; *Mən bilirəm. Sən neyləmək istəyirsən?*

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ona görə şərti olaraq “sadə cümlə” adlandırılır ki, biz sadə cümlənin strukturuna yaxşı bələdik və həmin əsasda mürəkkəb cümlələri daha dəqiq, daha ətraflı təhlil edib öyrənə bilərik.

Fəli sifət, fəli bağlama və məsdər tərkibləri bir sadə cümlənin ifadə etdiyi fikrə bərabər fikir ifadə edir. Lakin tərkiblər budaq cümlə deyil, sadə cümlənin mürəkkəb üzvü kimi izah edilir. Ona görə də eyni bir fikrin həm içərisində tərkib olan sadə cümlə, həm də mürəkkəb cümlə şəklində ifadəsi mümkündür; məs.: *Adıldən belə sərt sözlər eşitdiyi birinci dəfə idi - Birinci dəfə idi ki, Adıldən belə sərt sözlər*

lər eşidirdi - cümlələrindən birincisi sadə, ikincisi mürəkkəbdir və bu cümlələrdə eyni fikir ifadə edilmişdir.

Mürəkkəb cümlənin konkret məzmunu ilə qrammatik mənası fərqli olur. *Deyirlər, çox yaşayan ilanın ziyanı da çox olar* (C. Bərgüşad) cümləsinin ümumi məzmunu xalq təcrübəsi əsasında çox yaşayan ilanın çox zəhər toplaması, daha ziyankar olması faktıdır. Qrammatik məna isə baş cümlədəki kontakt sözün - *deyirlər* sözünün obyekt cəhətdən aydınlaşdırılması (tamamlıq budaq cümləsi tələb etməsi) ilə bağlıdır. Mürəkkəb cümlənin ümumi məzmunu ilə qrammatik mənası fərqli olmaqla yanaşı, bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Qrammatik məna tərkib hissələr arasındakı zaman münasibəti, birləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma mənaları, şərt, nəticə, səbəb, məqsəd, tərz, obyekt, məkan, kəmiyyət əlaqələri və s. ilə bağlıdır. Bunların bir qismi (zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s.) mürəkkəb cümlənin hər iki növündə özünü göstərir, bir qismi isə (şərt, obyekt, tərz, dərəcə və s.) mürəkkəb cümlənin tabeli növünə aiddir.

Mürəkkəb cümlənin semantik cəhəti - məzmunu da tədqiqat baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Müəyyən bir nitq şəraitində və ya mətn daxilində hər hansı bir mürəkkəb cümlənin ifadə etdiyi məzmun, onun aktuallaşdırma, aktual üzvlənmə imkanları cümlənin funksional aspektidir. Sadə cümlənin aktuallaşdırma imkanları üzvlərin sırası və intonasiya ilə reallaşsınsa, mürəkkəb cümlədə bunlarla yanaşı, komponentlərin - tərkib hissələrin sırası da mühüm amildir. Dildə adətən emosionallığın az olduğu cümlələrdə birinci tərkib hissə "məlum olan"ı - temanı, ikinci tərkib hissə "yeni"ni - remanı ifadə edir; məs.: *Bizim məhəllədə hamı Ziba xalanın xətrini istəyirdi, çünki xeyrə-şərə yarayan arvad idi* (Elçin) - cümləsində birinci tərkib - baş cümlə tema, ikinci tərkib hissə - səbəb budaq cümləsi remadır. Əgər bu cümlədə tərkib hissələrin yerini dəyişərək, həmin cümləni: *Xeyrə-şərə yarayan arvad idi, ona görə də bizim məhəllədə hamı Ziba xalanın xətrini istəyirdi* - şəklinə salsaq, yenə də birinci tərkib temadan, ikinci tərkib remadan ibarət olacaqdır. Birinci cümləyə aktuallaşdırma baxımından: *Ziba xala necə arvad idi?*, ikinci cümləyə: *Nə üçün hamı Ziba xalanın xətrini istəyirdi?* sualını vermək olar.

Əsas fikrin - "yeni"nin ikinci pozisiyada verilməsini bir çox hallarda yeni fikrin parsel şəklində verilməsi ilə də izah etmək olar; məs.: *Səksəkəli hissələr təzədən qəlbimə dolsun. Ağrı versə də...* (Ə.Məmmədov)

Tərkib hissələr arasında sintaktik əlaqənin xarakterinə və ümumi qrammatik mənasına görə mürəkkəb cümlələr iki növə - *tabesiz* və *tabeli mürəkkəb cümlələrə* ayrılır.

Bəzən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini bir-birindən asılı olmayan, müstəqil cümlələr kimi izah edirlər. Bu, mürəkkəb cümlənin varlığını inkar etməkdir. Asılılıq həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında mövcuddur. Lakin asılılığın formasına, xarakterinə görə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr fərqlənir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bir-birindən bərabər şəkildə, eyni dərəcədə asılı olur; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə asılılıq birtərəflidir - tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlədən) asılı olur. Buna görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin yerini dəyişmək də olur və dəyişdikdə məna dəyişmir.

TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Ümumi məlumat

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi quruluş xüsusiyyətləri vardır. Çox zaman tərkib hissələrində bir paralellik olur; bu xüsusiyyət atalar sözləri və məsəllərdə özünü daha çox göstərir; məs.: *Lələ var, yurdu yox. Xalq qız alır - quda qazanır, mən qız aldım, qada qazandım. Xalq gedər quş gətirər, Xanahı bayquş gətirər. Bu gün sən deyirsən, sabah sənə deyərlər. Artıq tamah daş yarar, daş qayıdıb baş yarar* və s. Belə cümlələr üçün komponentlərdən ikincisinin (və ya hər ikisinin) natamamlığı, yarımçıqlığı, cümlənin ümumi mənası əsasında bərpa oluna bilməsi də səciyyəvi hallardandır: *Xəbərçi yalançı olar, yalançı - xəbərçi. Rəhmət yazana, lənət pozana! Sözlərdə qonaq sözü, səslərdə kəfkir səsi. Söhbət üçün çənə, saqqal üçün həna* və s.

Tərəflərin paralelliyi tərəfləri əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir. Belə vasitələr sırasında anafirik *o, bu, onda, orada* tipli əvəzlilikləri, əvəzlilik-zərfləri xüsusi qeyd etmək olar; məsələn: *Mən "şeyx" söhbətindən danışardım, o elə "Səməd" deyirdi.* (İ.Hüseynov) Tərkib

hissələrin əlaqələndirilməsində mənsubiyyət şəkilçilərinin mühüm rolu var. Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə bir neçə komponenti əvvəlkinə bağlamaq mümkündür: *Suğraxanının gözünün qarası itmişdi, ağı göm-göydü.* (S.Əhmədov) *Abbasqulu bəy məktubu zərfdən çıxartdı, baxış-ları sətirlərin üstündə o tərəf-bu tərəfə gəzdi.* (F.Kərimzadə) *Vələdin gözləri balacalaşmışdı, ağı əyilmişdi, üzü qırışmışdı.* (İ.Məlikzadə)

Mürəkkəb cümlənin tabesiz növünün bir mühüm əlaməti də bəzən tərkib hissələrin hamısına aid ortaq söz və birləşmələrin - determinantların işlənməsidir. Bu xüsusiyyət ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliyə aiddir; məsələn: *Kim becərəcək, kim yığacaq onu?* (İ.Məlikzadə) *Bu kənddə bir yekə kolxoz vardı, bu kolxozun da Kamandar adında bir yekə sədri vardı.* (İ.Məlikzadə) *Qorxudan arvadın boğazı qurumuşdu, dili-dilçəyi göynəyirdi.* (İ.Məlikzadə) *Yaxşını-pisi ağı kəsəndən bəri sırğa taxmırdı, üzüyü-filanı da yox idi* (İ.Məlikzadə) - cümlələrində tamamlıq, yer, səbəb və zaman zərfliləri determinant kimi işlənmiş, tərkib hissələri əlaqələndirmişdir. Cümlə üzvləri ilə yanaşı, xitablar və ara sözlər də ortaq olmaqla tərkib hissələri əlaqələndirir; məs.: *Məsləhət sənindi, a tanrı, özün bilən yaxşıdı.* (İ.Məlikzadə) *Ay bacı, urusun höriüklərinə bax, gör nə xoğunluqdadır!* (İ.Məlikzadə) *Görəsən, bunların beyinlərində nə çatmır, hansı damar diyyun düşüb?* (İ.Məlikzadə) *Bəlkə də, yağış yağır, sel-su aləmi bürüyüb.* (İ.Məlikzadə)

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki komponentdən (iki predikativ mərkəzdən) ibarət olduğu kimi, sadalama yolu ilə qurula bilir və daha çox tərkib hissədən ibarət olur; məs.: *Al rəngli səhər şəfəqləri ətrafı bürüyür, hər tərəfdə quşların nəğməsi eşidilir.* (Ə.Vəliyev) *Qəhrəmanın bədəni əsir, vücudu titrəyirdi.* (Ə.Vəliyev) *Prometey can verdi o daş qəfəsdə, Yaşadı ağalar, qullar dünyası.* (S. Vurğun) *Hamı üsüyürdü, heç kəs cıqqırını çıxarmırdı.* (C.Bərgüşad) *Rayon mərkəzindən bu balaca meydançaya hər iki saatdan bir avtobus gələrdi, neçə gündür o da gəlmir* (İ.Məlikzadə) - cümlələri iki; *Fasilə qurtarmışdı, meydançada tamaşanın ikinci hissəsi başlamışdı və mənim ürəyim o işıqlı sirk sevinci yenə də qayıdıb gəlmişdi* (Elçin) - cümləsi üç; *Taxıl vağamlayıb tökülür, bostanı alağ basır, bağlar suvarılmır, tədarük dəmir yol stansiyasına aparılıb təhvil verilmirdi* (Ə.Vəliyev) - cümləsi dörd tərkib hissədən əmələ gəlmişdir. Bu sonuncu halda sadalama intonasiyası tərkib hissələri əlaqələndirən əsas vasitə kimi çıxış edir.

Bütün bu qeyd edilənlərin (ortaq üzvlərin, tərkib hissələrin paralelliyinin, əvəzliliklərin, mənsubiyyət şəkilçilərinin və s.) tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərtibində mühüm rolu vardır. Lakin tərkib hissələri əlaqələndirən əsas vasitələr intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarıdır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı olmadan əlaqələndikdə **bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr** əmələ gəlir; məs.: *Küçədən arabir maşın ötür, motor, təkər səsi daş-divara çalınmış dəmir qırıqlarını sızladır.* (S.Əhmədov) *Sevda baş tutmamış, gələnlər çıxıb getmişdi.* (S.Əhmədov) *Arabir göy guruldadır, yağış güclənirdi.* (C.Bərgüşad) *Çax-çuxun özü getdi, qatran qoxusu qaldı.* (İ.Hüseynov) Bu cür cümlələr şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə qurulur.

İntonasiya - mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən ilk və ən qədim vasitədir. İntonasiya şifahi nitqdə öz böyük rolunu indi də saxlamaqdadır. Yazıda bağlayıcılara üstünlük verildiyi halda, şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə fikri daha sürətlə, daha asan və emosional ifadə etmək olur. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün başqa vasitələr olduqda da şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə edilir, lakin heç bir başqa vasitə olmadıqda tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür; məs.: *Vaxt gələndə qoyun dibəyə sağlır, ilan südü içir, yerinə qızıl qoyub gedirdi.* (Ə.Vəliyev) *Get-gedə ehtiras artdı, tamah güc gəldi.* (Ə.Vəliyev) İntonasiya ilə qurulmuş bu cümlələrin tərkib hissələri arasına və bağlayıcısını da artırmaq olar.

Sadə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb cümlədə də intonasiya sözlərin məqsədini aydınlaşdırmağa xidmət edir. Lakin mürəkkəb cümlədə intonasiyanın imkanları daha geniş və rəngarəngdir.

Əksərən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri eyni tipli intonasiya ilə - ya nəqli, ya sual, ya da əmr intonasiyası ilə tələffüz edilir; məs.: *Dediyi dedik, çaldığı düdük, yediyi hədik!* (Atalar sözü) *Bir də bunları bir yerə cəm eləmək mümkün olacaqmı, belə girəvə ələ düşəcəkmiz?* (İ.Məlikzadə) *Haradasa lap yaxında at kişnədi, bir-birinin ardınca iki güllə açıldı.* (İ.Hüseynov) Birinci cümlə bütövlükdə nida cümləsi, ikincisi sual cümləsi intonasiyası ilə, üçüncü cümlə isə nəqli cümlə intonasiyası ilə formalaşmışdır.

Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri müxtəlif funksiya yerinə yetirdikdə intonasiya fərqlənə bilər. Bu cür hallarda birinci tərkib nəqli,

ikincisi sual; birinci tərkib hissə nəqli, ikincisi əmr intonasiyası ilə tələffüz edilə bilər; məs.: *Mən çoban olmaq istəyirəm, bunun kimə dəxli qalıb?* (İ. Məlikzadə) *Laçın ev tikmək istəyir, bu da olmaz!* (S.Əhmədov) *Abbasqulu bəy xahişə gəlib, sən nə deyirsən?* (F.Kərimzadə) İntonasiyanın quruluşu başqa şəkillərdə də ola bilər.

Tərkib hissələri bağlayıcıların iştirakı ilə əlaqələnen tabesiz mürəkkəb cümlələr **bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlələr** adlandırılır.

Bağlayıcılar tarixən intonasiyaya nisbətən sonrakı hadisə olsa da, tədricən o qədər zənginləşmiş, artıb-çoxalmışdır ki, indi çox zaman mürəkkəb cümlənin tədqiqinə bağlayıcılı mürəkkəb cümlələrdən başlanılır. Çünki bağlayıcılar tabesiz və tabeli olmaqla, mürəkkəb cümlələrin növünü müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırır; məs.: *Ağa, sən mənim atamsan və sənə hörmət eləmək mənim borcumdur.* (Ə.Haqqverdiyev) *Min il yola baxdı qulağı səsdə, Ancaq dəyişmədi ömrün mənası!* (S.Vurğun) *Atan yazır ki, Şahmar dediklərimi unutmasın.* (Ə.Vəliyev) *Hacı bilirdi ki, Gər Xəlilin evdə xörək verəni yoxdur* (S.Əhmədov) - cümlələrindən əvvəlki ikisinin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcıları ilə, sonrakıların tərkib hissələri tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnməmişdir. Ona görə də əvvəlki iki cümlə tabesiz, sonrakılar tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Bağlayıcılar hətta bəzən tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin daxili növlərini də müəyyənləşdirməyə kömək edir; məs.: *Çiçək çoxdur, ancaq solmayanlarını görməmişəm.* (Ə.Vəliyev) *Orucəliyevin daha harasından yaralandığını təyin etmək çətin idi, çünki bütün palatları qan içində idi* (Mir Cəlal) - cümlələrindən birincisi qarşılaşdırma bağlayıcılı, ikincisi səbəb bağlayıcılı mürəkkəb cümlədir. *Ancaq* bağlayıcısı göstərir ki, birinci cümlə tabesizdir, həm də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir; *çünki* bağlayıcısından aydın olur ki, ikinci cümlə tabeli, həm də səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tabesizlik bağlayıcıları bütün hallarda cümlənin leksik semantikasını əsasında tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növünü dəqiqləşdirməyə imkan verir, lakin tabelilik bağlayıcılarının hamısında bu xüsusiyyət yoxdur, xüsusən *ki* bağlayıcısı universal bağlayıcı kimi əksər budaq cümlə növlərini baş cümləyə bağlayır.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcılar həmcins üzlər arasında işlənən tabesizlik bağlayıcılarıdır. Fərq buradadır ki, həmin bağlayıcılar sadə cümlədə cümlə üzvlərini (cümlənin həmcins üzvlərini), burada isə sadə cümləyə uyğun gələn komponentləri (mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini) əlaqələndirir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcı qrupları aşağıdakılardır:

1. Birləşdirmə bağlayıcıları: *və, həm...həm də, da, də, nə... nə də və s.*; məs.: *Mən ona qulaqburması verərəm və sənin qızın da qayıdar gələr atasının evinə.* (Ə.Haqqverdiyev) *Hər dəfə binadan bir adam çıxanda Xanım xala köşkün pəncərəsinə tərəf baxırdı və hər dəfə milisioner yüngülcə başını tərpedirdi.* (Elçin) *Dünyada bir təmən-nan qalmasın və beş adam da sənə rəhmət oxusun.* (Ə.Haqqverdiyev) *Həm Əzizə öskürüb yuxumu qaçırmışdı, həm də planlarım alt-üst olmuşdu.* (Ə.Vəliyev) *Üstümdə allah da var, peyğəmbər də var.* (Ə.Haqqverdiyev) *Daha nə o çəm-xəm elədi, nə də Qəmlə ağaca əl atdı.* (F.Kərimzadə)

Birləşdirmə bağlayıcıları *zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə* əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

2. Qarşılaşdırma bağlayıcıları: *amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, yoxsa, isə və s.*; məs.: *Başına dönüm, sən dövlətli kimsənə-sən, amma bu saat mənə fitrə vacibdir.* (Ə.Haqqverdiyev) *Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir.* (C.Cabbarlı) *Mal-qara üçün bol yem tədarükü lazımdır, yoxsa heyvanı qışdan çıxarmaq olmaz. Nağdalı dünya görmüşdü, Bulud isə təcrübəsiz idi.* (Ə.Vəliyev)

Bu bağlayıcılar *qarşılaşdırma* mənalı tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

3. Aydınlaşdırma bağlayıcıları: *yəni, məsələn və s.*; məs.: *Səriyyəgil fəaliyyətdə idi, yəni öz fəaliyyət dərnəyi artıq işə başlamışdı. Uşaqların bir qismi sözə baxmır, məsələn, Əhəd dediyindən dönmürdü ki dönmürdü.*

Bu bağlayıcılar nisbətən az işlənir və təsadüfi hallarda *aydınlaşdırma* əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında görünür.

4. Bölüşdürmə bağlayıcıları: *ya... ya da, gah... gah da... gah da ki və s.*; məs.: *Ya uşaqlar kəndə gələcək, ya da mən onları körməyə gedəcəyəm. Gah traktor təmirə dayanır, gah da traktorçu xəstələnirdi.*

Bu bağlayıcılar *bölüşdürmə* əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

5. *Qoşulma* bağlayıcıları: *özü də, həm də* və s. ; məs.: *Rəsul Səlim Sultanovun firmasında işləyirdi, özü də, deyəsən, xalaoğlu idilər. Onun birmərtəbəli, yaraşığılı bir evi vardı, həm də belə yaşıllıq, bağ-bağat içərisində tikilmişdi.*

Qeyd. Bağlayıcıların bir çoxunun başqa variantları istisna olunmur.

Quruluş xüsusiyyətlərinə, bağlayıcıların və intonasiyanın xarakterinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bir sıra məna əlaqələri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

Birləşdirmə əlaqəsi;

Səbəb-nəticə əlaqəsi;

Aydınlaşdırma əlaqəsi;

Qarşılaşdırma əlaqəsi;

Bölüşdürmə əlaqəsi;

Qoşulma əlaqəsi.

Bu əlaqələrin bir qismi həm intonasiyanın, həm də bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır; aydınlaşdırma əlaqəsi əksərən bağlayıcısız, bölüşdürmə əlaqəsi həmişə bağlayıcılı olur. Bu cəhətləri nəzərə alaraq, bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrdə qrammatik məna münasibətlərini birlikdə nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

BİRLƏŞDİRMƏ ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eynicinsli hadisələr sadalanır, həmin hadisələrin eyni zamanda və ya ardıcılıqla baş verdiyi ifadə olunur. Ona görə də bu cür cümlələrdə iki qrammatik məna münasibəti müşahidə olunur: *eyni zamanlı birləşdirmə, ardıcıl zamanlı birləşdirmə*. Məktəb dərsliyində bunlardan birincisinə “zaman əlaqəsi”, ikincisinə “ardıcılıq əlaqəsi” deyilir.

Qeyd. Yuxarıda deyildiyi kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri ya yalnız intonasiyanın, yaxud da intonasiya və tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnilir. Bütün bağlayıcılar tərkib hissələri əlaqələndirməyə kömək edir. Lakin

onların yaratdıqları qrammatik mənalər bir-birindən fərqlənir. Məsələn, qarşılaşdırma bağlayıcıları tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, həm də tərkib hissələr arasında mənacə qarşılaşdırma, ziddiyyət yaradır, bölüşdürmə bağlayıcıları tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, hadisələrin növü ilə bir-birini əvəz etməsi və ya müxtəlif hadisələrdən birinin mümkünlüyü mənasını yaradır. Birləşdirmə bağlayıcıları isə tərkib hissələri əlaqələndirməklə yanaşı, müxtəlif fakt və hadisələri zamanca birləşdirir, bir yerə toplayır və ya müəyyən ardıcılıqla baş verən iş və hadisələri birləşdirir. Bu mənada birləşdirmə əlaqəsindəki "birləşdirmə"ni "tərkib hissələri əlaqələndirmə" anlayışı ilə eyniləşdirmək olmaz.

a) **Eynizamanlı birləşdirmə (zaman əlaqəsi)**. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə eyni cinsli müxtəlif fakt və hadisələr sadalanır, onların eyni zaman ərzində, vahid zaman daxilində baş verdiyi (və ya baş vermədiyi) ifadə olunur. Məsələn: *İçəridə neçə kişinin səs-küyü bir-birinə qarışmışdı, nərd şaqıldayırdı.* (S.Əhmədov) *Qızın bütün çöhrəsi gülürdü, göyümtül gözlərindəki nurdan otağa hərərət, ilıqlıq yağırı.* (İ.Məlikzadə) *Ədilə gülürdü və güləndə yanaqlarında almacıqlar əmələ gəlirdi.* (Elçin)

Tərkib hissələrin hamısına aid ortaqlı zaman zərfliyi-determinant olduqda cümlənin zaman əlaqəli olduğu daha asan müəyyənləşir; məs.: *Əriyir yaz günü quzeydəki qar, Gəzir dağ döşünü gəlinlər, qızlar, Hər bulaq başında bir qeybət olur.* (S.Vurğun) *Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdiyə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı.* (Ə.Vəliyev) *Qocalıq sözünü deyəndə Qüdrətin dili titrədi, sözləri əsdi.* (Ə.Vəliyev)

Bu cür cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrdən birindəki proses zəiflədikə o birində güclənir, lakin mahiyyət etibarilə hadisələr eyni zamanda baş verir; məs.: *Gecə can verir, üfüqlər ağarır, kainat ərik təkən çiçəklənirdi.* (Mir Cəlal) *Qatırlar dağa dırmaşdıqca yol qısalmır, dağlar ucalır, şəhər və bütün aran yerin dibinə çökürdü.* (Mir Cəlal)

Komponentləri zaman əlaqəsi üzrə birləşdirməkdə mənsubiyyət şəkilçilərinin mühüm rolu vardır. Çox zaman birinci komponentdə işlənən ismi birləşmənin sonrakı komponentlərdə yalnız mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfi saxlanılır; məs.: *Bəyin dizləri titrəyir, əli əsir, ürəyi döyünür, gözünə müxtəlif şeylər görünürdü.* (Mir Cəlal)

Eynizamanlı birləşdirmə əlaqəsində əksərən tərkib hissələrin xəbərləri feli xəbərlərdən ibarət olur və həmin xəbərlər eyni zaman şəkilçiləri ilə formalaşmış olur; məs.: *Qonşu otaqda zəng səsləndi, Firuzənin gülüşləri və mahnısı eşidildi.* (C.Cabbarlı) *Baxdıqca insanın*

gözü **qaralır**, Şair olmayan da **xəyala dalır**. (S.Vurğun) *Körpələr gözümdən aralanmır, Məsumə yadımdan çıxmırdı*. (Ə.Vəliyev) Birinci misalda tərkib hissələrin xəbərləri keçmiş, ikincidə indiki, üçüncü misalda hekayəli keçmişdədir. Tərkib hissələrin xəbərləri eyni formalı ismi xəbərlərdən də ibarət ola bilər: *Ailəmiz mülayim, yaşayışımız sakit, dolanacağımız mehriban idi*. (Ə.Vəliyev) *Hava ayaz, gecə aydın, ətraf işıq idi*. (Ə.Vəliyev) *Cibim dolu, kefin saz idi*. (MİR CƏLAL) Bəzən tərkib hissələrdən birinin xəbəri feli, digəri ismi xəbər də ola bilər: *Aşqabaddayam, Türkmən qardaşlarım alıb dövrəmi*. (S.Rüstəm)

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr açıq sıralı cümlələrdir, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç- dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər; məs.: *Biri əllərini ovur, o biri nəbzini tuturdu*. (S.Əhmədov) *Qolları kürəklərinin altında əzilir, topuqlarını dirək qırır, ayaqları göyə sarı dik dayanıb kötək gözləyirdi*. (MİR CƏLAL) *İndi kimi o yerlərin ağappaq qatı dumanına qərq olub cığır axtarırdı, kimi çiskinə düşüb yaş otların üstü ilə ayaqlarını islada-islada addımlayırdı, kimi qəfil başlamış mirvari doludan gizlənmək üçün özünü qayanın altına təpirdi, kimi də yepyekə, qıpqırmızı günəşin narıncı rəngə boyandığı yamağa baxırdı*. (İ.Məlikzadə) Göründüyü kimi, bu cür cümlələr əksərən intonasiya ilə qurulur, lakin tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün *və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* birləşdirmə bağlayıcılarından da istifadə edilir. *Və* bağlayıcısı sonuncu tərkib hissədən əvvəl, *həm, həm də, nə, nə də* bağlayıcıları tərkib hissələrin əvvəlində işlənir; məs.: *İndi qədim kitabın göyərrib təmizlənmiş yarpaqları arasından nə nur görünür, nə özgə işartı sızırdı*. (S. Əhmədov) *Nə işıq azalıb-çoxalır, nə kişi azacıq qimildanırdı*. (S.Əhmədov) *Nə siz bu sözü dilinizə gətirmisiniz, nə də biz eşitmişik*. (S.Əhmədov) *Baban Məhəmmədin qəbri də o məzarıstandadı, əmilərin Ağ Əmirnən Boz Əmirin qəbirləri də*. (İ.Hüseynov) *Məhəllədə mənim atama "pravadnik" Ağakərim deyirdilər və mən gözümlü açandan atam həmişə səfərlərdə olurdu*. (Elçin) *Xalq da arvad alıb yarıyıb, mən də evlənib bəxtəvər olmuşam*. (Ə.Vəliyev) *Nə böyükləri var, nə də ağsaqqalları*. (Ə.Vəliyev) *Ağsaqqalımız da var, ağbirçəyimiz də*. (Ə.Vəliyev) *İçərimizdə avtoinspektor da var, yol texniki də*. (Ə.Vəliyev)

Atalar sözləri, məsəllər arasında da bu cür cümlələr çoxdur: *Su qurtarmaz, qara ağarmaz. Boynunu bitlər yeyir, çörəyini itlər*.

b) **Ardıcılzamanlı birləşdirmə (ardıcillıq əlaqəsi).** Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə həmcins fakt və hadisələr sadalanır və onların cümlədəki düzülüşünə müvafiq ardıcillıqla baş verdiyi ifadə olunur; məs.: *Zəngin səsi kəsildi, dərs başlandı. Yəhya, Kamal oxuyur, sarı qız hesablayır, Zahidov balaca, qara dəftərinə qeyd edir.* (Mir Cəlal) *At arabası Qaroğlan stansiyasına çatır, poçt təhvil verilir, kağızlar ünvanına yetirilir.* (Ə. Vəliyev) *Lazımı göstəriş verərik və Laçın oğlanı, bizim kiçik şəhərimizin Laçın oğlunu tezliklə işlə təmin edərlər.* (S.Əhmədov) *Yəqin, ona qulaq asan, inanan bir kişi tapılar və həmin kişi müştəkil görünən işə əncam çəkər.* (İ.Məlikzadə) *Uzun kolxoz idarəsinin kəllə tərəfində qapı taqqıldadı və bu taqqıldayan qapıdan Sirac öskürə-öskürə çölə çıxdı.* (İ.Məlikzadə) *Bizə də pay gəlmişdi və anam həmin paydan bozbaş bişirmişdi.* (Elçin)

Ardıcılzamanlı birləşdirmədə tərkib hissələr əksərən intonasiya ilə, bəzən də və bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələnir. Eynizamanlı birləşdirmədən fərqli olaraq, bu cür cümlələrin tərkib hissələri arasında digər birləşdirmə bağlayıcıları (*həm, həm də, da, də, nə, nə də*) işlənmir, çünki həmin bağlayıcıların qrammatik semantikasında eynizamanlılıq mövcuddur. Bəzən ikinci tərkib hissədə *da* bağlayıcısı işlənir: *O ağ daş binada Ağ Əmirnən Boz Əmirin ruhları gecələr səhərə qədər "Yaz, yaz" deyirmişlər, Sultan da inildəyə-inildəyə yuxusunda yazarmış.* (İ.Hüseynov) *"Əsaslı ittihamnamə" məsələsini Məhərrəm Sultana çatdırıbmiş, Sultan da Mədədə deyibmiş.* (İ.Hüseynov)

Birləşdirmə əlaqəsinin bu növü də açıq sıralı olur, sadalama yolu ilə qurulur, ona görə də iki tərkib hissədən ibarət olduğu kimi, üç, dörd və daha çox tərkib hissədən də ibarət ola bilər; məs.: *Fasilə başladı və Ədilə yanındakı qız ilə birlikdə ayağa qalxıb zaldan çıxdı.* (Elçin) *Həmin yaz axşamı əlimdə tutduğum o üçgünc məktubu Ədiləyə uzatdım və Ədilə cəld həmin məktubu alıb redikülə qoydu.* (Elçin) *Proqram üzrə Əntəzadə məruzə etməli, sonra bədii hissə başlanmalı idi.* (Mir Cəlal) *Gecə keçəcək, sabah açılacaq və Saday qızı öz elinə, yurduna yola salacaq.* (İ.Məlikzadə) *Sonra elçi gəldi, "hə" alındı, toy başlandı.* (Ə.Vəliyev) *Həyətdə daşlar düzüldü, böyük ocaq qalandı, qazan asıldı, aşıpazlar çırmandı, kəfkirlər, çömçələr işə düşdü.* (Mir Cəlal) Əvvəlki üç cümlə iki, sonrakı ikisi üç, sonuncu cümlə beş tərkib hissədən ibarətdir.

SƏBƏB-NƏTİCƏ ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur. Birinci tərkib səbəbi, ikincisi həmin səbəbdən doğan nəticəni bildirir; məs.: *Ağacların dövrəsində yarasalar uçuşdu, Əsrəf diksindi.* (İ.Şıxlı) *Atamın cəbhəyə getdiyi günü xəyalıma gətirib kövrəldim, gözlərim nəmçidi.* (Ə.Vəliyev) *Şoru ağacın dibinə tökürsən, ağac quruyur.* (İ.Məlikzadə) *Sərin meh ötür, balkonun önünə ucalmış qovaqlar xışıldadırdı.* (S.Əhmədov) *Birdən Əlabbas kişi irəli yeriyib küçə pəncərəsini açdı, külək yağışı kişinin sifətinə çırpdı.* (Elçin) və s.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr qapalı sıralı olur, ona görə də iki sadə cümlənin birləşməsi şəklində formalaşır. Lakin bəzən tərkib hissələrdən biri həmcins və ya paralel olur: *Namus bəyə güc gəldi, qan başına vurdu, gözü kəlləsinə çıxdı* (Mir Cəlal) - cümləsində ikinci komponent paraleldir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün də tərkib hissələrinin xəbərləri əksərən felin eyni zamanında olur; məs.: *Torpağı duz basmış, kəndlilər köçüb getmişlər.* (Ə.Vəliyev) *Bu yaxınlarda müharibə qurtarar, gözəl, rahat bir həyat başlanar.* (İ.Qasımov) Bəzən tərkib hissələrin xəbərləri müxtəlif zamanda da ola bilər: *Aslan bəy yerimizi alıb, bağrımız partlayır.* (N.Vəzirov)

Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də tərkib hissələr əksərən intonasiya ilə əlaqələndir, lakin bəzən tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün və bağlayıcısından da istifadə edilir; məs. *Qoca mənim əlimi buraxıb Ədiləyə tərəf getdi və mən bir balaca sakit oldum.* (Elçin) *Atamgildən ayrı düşməyimi, elə bil, indicə xatırladım və könlümə qubar düşdü.* (B.Bayramov)

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə ardıcıl birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında yaxınlıq vardır. Ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə olduğu kimi, səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə də işin ardıcılıqla icrası, hadisələrin ardıcıl baş verməsi bir reallıq kimi ifadə olunur. Eyni zamanda, ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə həmişə səbəb-nəticə çaları olur; məs.: *Bu fikirləri müxtəlif yerə yoza-yoza çiçəklərin üstünə uzandı və onu yuxu apardı* (Ə. Vəliyev) - cümləsi ardıcıl baş verən hadisələri ifadə edir. Lakin bu cümlədə səbəb-

nəticə çaları da var: fikirləşə-fikirleşə çiçəklərin üzərinə uzanır və tədricən onu yuxu aparır. *Birdən motor susdu, çarxlar dayandı* - cümləsi səbəb-nəticə əlaqəlidir, motor dayandıqda maşın da dayanmalıdır (əlahiddə eniş-yoxuş halları nəzərdə tutulmur). Lakin bu cümlədə işin ardıcılıqla icrası mənası da vardır - əvvəl motor, sonra çarxlar dayanır. Bu cür cümlələrdə səbəb-nəticə və ardıcılıq mənaları cümlələrin məzmunu ilə müəyyənleşir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə birinci tərkib hissədə ifadə edilən hadisə ikinci tərkib hissədəki hadisənin baş verməsinə səbəb olur (motorun susması istər-istəməz çarxların dayanmasına səbəb olur); ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə birinci tərkib hissədəki hadisə ikinci tərkib hissədəki hadisəni mütləq şəkildə doğurmur: otların, çiçəklərin üzərində uzanan şəxs yuxuya getməyə də bilər. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin ikinci tərkib hissəsinin əvvəlinə *nəticədə* sözünü, ardıcılıq əlaqəli cümlələrə *sonra* sözünü əlavə etmək olar. Səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrdə bir obyektivlik, kortəbiiyyət; ardıcılıq əlaqəli cümlələrdə subyektivlik, şüurluluq olur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu iki növü birinin (ardıcıl birləşdirmə) açıq, digərinin (səbəb-nəticə) qapalı sıralı olması ilə də fərqlənir, belə ki, səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, ardıcıl birləşdirmədə sadalama yolu ilə tərkib hissələrin sayını artırmaq da olar.

AYDINLAŞDIRMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də qapalı sıralı olub, iki komponentdən - iki tərkib hissədən ibarət olur. Tərkib hissələrdən biri ümumilik bildirir, digəri onu izah edib aydınlaşdırır. Aydınlaşdıran tərkib hissə əksərən ümumilik bildirən hissəyə intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Pətəkdə artı qalmadı - yanarı yandı, yanmayı çərdək kimi çölə süzdü.* (C.Bərgüşad) *Həyətin işığından göz qamaşır-dı: hər küncdə süd rəngli bir lampa yanır.* (İ.Məlikzadə) *Abbasqulu bəy də silahsız gəzərmiş: onun da tüfəngini əlindən almışlar.* (F.Kərimzadə) *Xəstəxananın barısının üstündən naxoşların başı görünürdü: özlərini günə verirdilər.* (S.Əhmədov) *Papağını asqıya keçirib geri dönəndə dondu, dili tutuldu: qarşısında göy bürüncəkdə,*

başında zirehli dəmir papaq gördüyü bir cəngavər dayanmışdı. (S.Əhmədov) **Ağartıya, yavanlığa pul vermirik** - inəyin südü bizi görür. (S.Əhmədov)

Az hallarda aydınlaşdırən hissəni ümumilik bildirən hissəyə bağlamaq üçün *yəni* bağlayıcısından istifadə edilir: *Mən başımı tərپətdim, **yəni** yadıma gəlir.* (Elçin) *Mənim yaşıl bir maykam var idi, **yəni** həmin mayka haçansa yaşıl olmuşdu.* (Elçin)

Aydınlaşdırən hissə bir cümlədən ibarət olduğu kimi, sadalama üsulu ilə qurulan birləşdirmə əlaqəli cümlələrdən də ibarət ola bilər; məs.: *Ələm fikrini ha cəmlədi, yaddaşına ha güc verdi, xeyri olmadı: nə göy gurultusunu eşidə bildi, nə at ayaqlarının tappılısı, nə də Yaşılخان dədənin harayı eşidildi.* (İ.Məlikzadə) *Ələmə elə gəlirdi ki, qışda o dağ kimsəsiz, sahibsiz qalmır: o dağda Yaşılخان dədənin ruhu gəzir, orda Yaşılخان dədə ağ atını elədən-belə, belədən-elə səyridir, ağ atın sal daşlara dəyəən dırnaqlarından şaqqıltı qopur və bu şaqqıltını Ələm açıq-aydın eşidir.* (İ.Məlikzadə) *Bəzən uzun bir növbə düzəlirdi: birinin rəisə şikayəti var, biri maaşının artırılmasını xahiş edir, biri qulluğunu dəyişir, biri oxumağa gedir, biri iş paltarı davası edir, biri məzuniyyətə çıxır, kurorta getmək istəyir.* (Mir Cəlal) Birinci misalda aydınlaşdırən hissə iki, ikincidə üç (son komponent özü də tabesizdir), üçüncüdə beş “cümlə”dən ibarətdir.

Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki üsulla - *sintez-analiz və analiz-sintez üsulları* ilə qurulur. Sintez-analiz üsulunda əvvəl ümumilik bildirən, sonra aydınlaşdırən tərkib hissə (və ya tərkib hissələr) işlənir. Yazıda ümumilik bildirən hissədən sonra iki nöqtə (bəzən də vergül, nöqtəli vergül və ya tire) qoyulur. Şifahi və yazılı nitqdə sintez-analiz üsulundan daha çox istifadə edilir; məs.: **Arvadlar çardaqların altında məşğul idilər:** *kimi biçinçiləri doyurmaq üçün ayran verir, kimi inək sağır, kimi boş süfrəsini sərir, gözlərini bir nöqtəyə zilləyib dururdu.* (Mir Cəlal) **Bir də ki mən səni qınamıram:** *gəzməyəən gəzə bilməz, gəzəyəən dözə bilməz.* (Ə.Vəliyev)

Analiz-sintez üsulunda əvvəl təfərrüat verilir - aydınlaşdırən tərkib hissə(lər) işlənir, sonra ümumilik bildirən hissə gəlir; bu cür cümlələrdən nisbətən az istifadə olunur. Ümumilik bildirən hissə aydınlaşdırən hissədən tire ilə ayrılır: *Kimi qum ələyir, kimi su daşıyır, kimi əhəng və sement gətirir - **hərə bir iş görürdü.** Kimi qonşusunun qulağına nəşə pıçıldayırdı, kimi boşqabda yağlı tikə axtarırdı, kimi də ba-*

şını aşığı salıb əlindəki sümüyü gəmirirdi - Məmiyə fikir verən yox idi. (İ.Məlikzadə)

Aydınlaşdıran tərkib paralel olduqda bu cür cümlələr tərkibində ümumiləşdirici sözü olan həmcins üzvlü sadə cümlələrə oxşayır: ümumilik bildirən söz ümumilik bildirən tərkib hissəyə, həmcins üzvlər isə aydınlaşdıran hissələrə uyğun gəlir. Fərq buradadır ki, sadə cümlədə bunlar cümlə üzvüdür, mürəkkəb cümlədə isə predikativ mərkəzi olan cümlə şəklindədir. *Sən demə, bu görünən hovuz, çağlayan su - h a m t s t rəssam tərəfindən çəkilməmiş mənzərə idi.* (Mir Cəlal) **Ələm qoruydakilə hündür ərik ağacına nəzər saldı: budaqların çoxu puçurlamışdı, tumurcuqların burnu ağarırdı** (İ.Məlikzadə) - cümlələrini müqayisə etmək kifayətdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növünün bir xüsusiyyəti də budur ki, aydınlaşdıran tərkib (və ya tərkib hissələr) əksərən ümumilik bildirənin bir üzvünə aid olub, həmin üzvün mənasını dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır; məs.: Mübtəda aydınlaşdırıla bilər: **O gün** hamının yadında idi: soyuq qış günü idi, müharibə-filan olmasa da, rayondan xeyli cavan gedirdi. (S. Əhmədov) **Deputat** xalqın elçisidir: seçicilər ondan adına layiq iş tələb etməyə haqlıdırlar. (Mir Cəlal) Xəbər aydınlaşdırıla bilər: *Tanrıqulu sanki böyük bir tütün kisəsi idi - yannıdan ötəndə adamı tütün iyi vururdu.* (İ.Məlikzadə) **Yerlilər bir qəribə hal keçirirdilər:** Laçınsız, onun nəvələrini eşitmədiklərindən yaşadıqları ayın, ilin guya ahəngi yoxmuş, ritmi pozulub qırılıbmış. (S.Əhmədov) **İş də ağır deyildi;** yük daşımırdı, yer qazmırdı, lap cavanlığından kolxozda hesabdar işləyirdi. (İ.Məlikzadə) **Tamamı** q aydınlaşdırıla bilər: *Bəbir ata-anasının avamlığına gülmüşdü dünən: guya adam özünü ancaq tüfənglə öldürə bilər.* (İ.Məlikzadə)

Aydınlaşdırma əlaqəsindəki bu xüsusiyyət onu tabeli mürəkkəb cümlələrə yaxınlaşdırır. *İstəyirəm ki, sizin o xoş gününüzü tez görüm.* (V.Babanlı) - **Onu da** istəyirəm ki, sizin o xoş gününüzü tez görüm - cümlələrində ikinci tərkib hissə (budaq cümlə) baş cümlədə ya olmayan, yaxud da işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tamamlığın mənasını aydınlaşdırmışdır. Bundan fərqli olaraq, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aydınlaşdırılan üzvlər işarə əvəzliyi kimi “boş” sözlərlə deyil, tammənəli söz və birləşmələrlə ifadə olunur və həmin sözlər, birləşmələr vasitəsilə ifadə olunan məna bir qədər də aydınlaşdırılır, ümumi şəkildə və ya eyhamla qeyd edilən məna dəqiqləşdirilir.

Beləliklə, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə, bir tərəfdən, həmçins üzvlü sadə cümlələrin, digər tərəfdən, tabeli mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətləri müşahidə olunur.

QARŞILAŞDIRMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrində ifadə olunan iş və hadisələr ya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir, yaxud da sadəcə olaraq müqayisə edilir və fərqləndirilir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də qapalı sıralı olub, iki tərkib hissənin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir; məs.: *Hər tərəf gecənin zülmətinə qərq olmuşdu, amma o dərin kədərin kölgəsi Yolçunun gözlərindən çəkilib getmirdi.* (Elçin) *Qoyunu artırmaq barədə heç kim şüar-zad demirdi, amma qoyun törəyib artırdı.* (İ.Məlikzadə) *Uşaq kürlük eləyir, onların səsini batırırdı, ancaq gəlin, elə bil, uşağın ağlamağını eşitmirdi.* (F.Kərimzadə) *Əynimiz görmədi bir isti paltar, Qızındıq eşqimiz, həvəsimizlə.* (S. Vurğun)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri qarşılaşdırma intonasiyası, *amma, ancaq, lakin, fəqət* qarşılaşdırma bağlayıcıları və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnilir. Bağlayıcılar ikinci komponentin əvvəlində işlənir; məs.: *Qulluq fikrindən daşınmaq istəyirdi, **ancaq** dolanmaq da lazım idi.* (Mir Cəlal) *O, çox **qaradı** və **kosadı**, **ancaq** mən **ağımtıl** və **topsaqqalam**.* (C.Məmmədquluzadə) *Gün hələ qalxmamışdı, **amma** bahar səhərinin hərarəti şəhli qəsəbəni qızdırıb buğlandırırırdı.* (S.Əhmədov) *Bu söz Əhədi bir az yumşaldı, **ancaq** o, yumşaldığını bürüzə vermək istəmədi.* (İ.Məlikzadə) *Bu tüfəngi gizlətmisiniz, **amma** dəhrə, balta, bıçaq yadınızdən çıxıb.* (İ.Məlikzadə)

Bəzən qarşılaşdırma məqamında *isə* bağlayıcısından da istifadə edilir və bu bağlayıcı adətən ikinci tərkib hissənin daxilində işlənir: *Üst mərtəbənin kəllə otağında yaşayıb ömür eləmiş arvadın cavanlığı səmimi olmuşdu, qocalığı **isə** sakit və yeknəsək keçirdi.* (Ə.Vəliyev) Bu cür hallarda *isə* bağlayıcısını qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə əvəz etmək olar.

Qarşılaşdırma bağlayıcılarından *fəqət* arxaikləşməkdədir, XX əsrin əvvəllərində yaranmış bədii əsərlərin dilində daha çox işlənmiş-

dir: *Sən nə cür istəyirsən-istə, fəqət ola bilər ki, qəza sən istəyəni istəməsin.* (C.Cabbarlı)

Şifahi nitqdə, bədii əsərlərin dilində qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri əksərən intonasiya ilə əlaqələndirilir. Bağlayıcı cümlələrdə olduğu kimi, qarşılaşdırma əlaqəsinin bağlayıcısız növündə də tərkib hissələrdə çox zaman antonim söz və ifadələr olur; məs.: *Dayısı olan siyahıda qalar, dayısı olmayan siyahıdan silinər.* (S.Rəhimov) *Niyə hamı irəliyə getdi, sən geridə qaldın?* (Ə.Vəliyev) *Şikəstənin adı gələndə fərəhindən Ələmin dili ağzına sığmırdı, indi dili girəcək qarnına.* (İ.Məlikzadə) *Mütaliə azalmış, fikrim çoxalmışdır.* (Ə.Vəliyev) *Ələm bu işə qol qoyub, amma Vələd tərs öküzlər kimi yola gəlmir.* (İ.Məlikzadə) *Bu gün qara suda təm var idi, pəncərdə dad yox idi.* (Ə.Vəliyev) *Çoban çox dedi, Madur az eşitdi.* (Ə.Vəliyev)

Lakin tərkib hissələrdə bu cür leksik qarşılaşdırma, antonimlik bütün cümlələr üçün xarakterik deyildir. Bir sıra cümlələrdə müqayisə, fərqləndirmə, tutuşdurma mənaları üstündür; məsələn, *Mən şofer olub maşın sürürəm, sən hədnəzərdən qorxursan* (Ə.Vəliyev) - tipli cümlələrdə, göründüyü kimi, qarşılaşdırma nisbi xarakterdədir və daha çox subyektlər qarşılaşdırılmışdır. Ona görə də qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında qarşılaşdırma mənası iki cür olur: ***ziddiyyətli qarşılaşdırma; müqayisəli-fərqləndirici qarşılaşdırma.***

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrin ifadə etdiyi fikirlər, iş və hadisələr həqiqi mənada ziddiyyət təşkil edir; birinci tərkib hissədə bir işin icrasına cəhd edilir, bir iş arzu olunur, lakin ikinci tərkib hissədəki iş və hadisə həmin işin icrasına imkan vermir, ona görə də birinci tərkib hissədə icrasına meyli edilən iş icra edilməmiş, reallaşmamış qalır: birinci tərkib irreal, ikincisi real işi bildirir; məs.: *O, qışqırmaq, "ana" demək istədi, səsi çıxmırdı.* (Ə.Vəliyev) *Əlini qaldırıb sədrə müraciət etmək fikrinə düşdü, elə bil, qolları sınıb yanına düşmüşdü.* (Ə.Vəliyev) *Anasına yulvarmaq, üzürxahlıq etmək istədi, Gülxarı yanında gördüyündən ürəyi şəhadət vermədi.* (Ə.Vəliyev) *Talib açarı istədi, vermədilər.* (Ə.Vəliyev) *Ələm bir az geri çəkilib Əbilə tərs-tərs baxdı, amma Əbil onun baxışlarına məhəl qoymadı, yenə sual verdi.* (İ.Məlikzadə) *Uşaq atasını gördüyündən dartınıb düşmək istəyir, ana buraxmırdı.* (Ə. Vəli-

yev) *Çərəkəz kəndirdən tutub var gücü ilə dartır, balıq isə onu sürüyüb aparırdı.* (İ.Şıxlı) *Ana qız göy kimi kişnəmək istədi, səsi çıxmadı. İldırım tək çaxmaq istədi, qüvvəsi çatmadı.* (Ə.Vəliyev)

Bu qrupa daxil olan cümlələrdə bəzən tam ziddiyyətlə yanaşı, məhdudlaşdırma, fərqləndirmə mənaları da olur: *Qardaşının birdən-birə ciddiləşdiyini görəndə Əbil də özünü yığışdırdı, amma bayaqkı təbəssüm onun qaramtil dodaqlarında, iri, nurlu gözlərində donub qaldı.* (İ.Məlikzadə) *Bu günədək get-gəlləri vardı, indi day keçmiş ola.* (İ.Məlikzadə) *Adımızı kəndçi qoymuşuq, amma çoxumuzun həyə-tindən mal-qara, qoyun-quzu qəhətə çıxıb.* (İ.Məlikzadə) *Yerbəyər-dən danışıqlar eşidildi, amma Kamandarın səsi hamının səsini üstələ-di.* (İ.Məlikzadə)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr ziddiyyət təşkil etmir, sadəcə olaraq, müqayisə edilir, fərqləndirilir. Qarşılaşdırma əlaqəsinin bu növündə əksərən tərkib hissələrdəki cəmi üzvlər qarşılaşdırılır:

a) qarşılaşdırma həm mübtədalar, həm də xəbərlər arasında olur: *Məsumə dedi, mən eşitdim.* (Ə.Vəliyev) *Mən danışdım, o, qulaq as-dı.* (Ə. Vəliyev) *Sən get əti doğra, ocağı qardaşın qalayar.* (İ.Məlik-zadə) *Ələm də gülməyini kəsdi, İnnab da, amma Əbil sakitləşmədi.* (İ.Məlikzadə)

b) qarşılaşdırma mübtədalar və tamamlıqlar arasında olur: *Mən zavo du idarə edirəm, anam bizi. Mən pul qazanıram, anam evi-mizi dolandırır.* (Ə.Vəliyev)

c) qarşılaşdırma tamamlıqlar və xəbərlər arasında olur: *Kərbə-layı Məhəmmədi buraxdılar, Həzi oğlu Qasımı basdılar Si-birə.* (İ.Məlikzadə)

ç) qarşılaşdırma mübtədalar və yer zərfləkləri arasında olur: *Anam-la bacım bir otaqda yatır, mən təkə başqa otaqda.* (Ə.Vəli-yev) *İndi anam kənddə olur, biz şəhərdə yaşayırıq.* (Ə.Vəliyev)

Tərkib hissələrdə üzvlərin qarşılaşdırılmasında başqa hallar da ola bilər.

Bütün bu misallarda tərkib hissələrin zaman uyğunluğu göz qaba-ğındadır. Lakin tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növündə tərkib hissə-lərin xəbəri müxtəlif zamanlarda da ola bilər; məs.: *Məni həbs edəcəklər, sən şadlanırsan.* (C.Cabbarlı) *Mən gedirəm, siz burda gözlə-yin* və s.

BÖLÜŞDÜRMƏ ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinə ifadə olunan iş və hadisələr ya növbə ilə bir-birini əvəz edir, yaxud da iki və daha artıq işdən birinin mümkünlüyü qeyd olunur. Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də quruluşca açıq sıralı olduğundan az hallarda komponentlərinin sayı ikidən çox ola bilər. Tərkib hissələr arasında bölüşdürmə mənası *ya, ya da, yaxud da, və yaxud da, və yaxud da ki; gah, gah da, gah da ki, və gah da, və gah da ki* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır; məs.: *Büronun qərarı ilə kommunist ya partiyada saxlanılır, təzə bilet verilir, ya da xaric olunurdu.* (Ə. Vəliyev) *Ya bu işə əncam çəkin, ya da mən işdən çıxıram. Bunlara ya iş verilməli, ya da yer göstərilməlidir.* (Ə. Vəliyev) *Əkbərin xoşlamadığı adam ya gözümçixdiyə salınıb rayondan qaçırdılar, ya da ki cürbəcür bəhanələrlə əleyhinə iş qaldırırdı.* (Ə. Vəliyev) *Qızdırmalı adam kimi, onun bədənini gah üşütmə tutur, gah hərarət bürüyüdü.* (M. İbrahimov)

Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iki məna xüsusiyyəti özünü göstərir.

a) belə cümlələrin bir qisminə tərkib hissələrdə ifadə olunan fikirlərin, iş və hadisələrin növbə ilə bir-birini əvəz etdiyi müşahidə olunur. Bölüşdürmə əlaqəsinin bu növü *gah, gah da, gah da ki...* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır; məs.: *Gah o mənə qulaq asdı, gah mən onu dinlədim.* (O. Sarıvəlli) *Gah güclü yağış yağır, gah da gün çıxdı. Gah külək qalxır, tozu-torpağı evlərə sovurur, gah bürkü olur, nəfəs almaq çətinləşirdi.*

b) Komponentlərdə müxtəlif iş və hadisələr qeyd olunur, lakin həmin iş və hadisələrdən yalnız birinin mümkünlüyü öz ifadəsini tapır. Bölüşdürmə əlaqəsinin bu növü *ya, ya da, yaxud da ki...* bağlayıcılarının iştirakı ilə yaranır; məs.: *Ya sən məni gözlənilən rüsvayçılıqdan qurtarmısan, ya da mən özüm dərdimə dərman tapmalıyam.* (S. Rəhimov) *Ya mənim huşum başımda olmayıb, ya da sənə eynəyin gözündə.* (M. İbrahimov)

Bölüşdürmə əlaqəsi əsasən bağlayıcıların iştirakı ilə yaranır. Bağlayıcıları atsaq, bu cür cümlələr başqa cümlə növlərinə çevrilər: *Ya sən dərsə gəlməmişən, ya da mən səni görməmişəm - Sən dərsə gəlməmişən, mən də səni görməmişəm* - cümlələrindən birincisi bölüşdürmə əlaqəli, ikincisi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir.

QOŞULMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qisminə birinci tərkib hissədəki fikir söyləndikdən sonra sanki ikinci tərkib hissədə ifadə olunacaq fikir yada düşür və birinci tərkib hissəyə qoşulur; birinci tərkib hissənin sonunda səs tonu alçalır və fasilə ilə ikinci tərkib hissə birinci ilə əlaqələnir. Qoşulma əlaqəsi həm intonasiya ilə, həm də birləşdirmə bağlayıcılarına yaxın mənalı *həm də, özü də, da, də* və s. qoşulma bağlayıcılarının köməyi ilə yaranır; məs.: *Mirqəzəb Mirqəzəbliyində qalıb; başkəsənləri də yan-yörəsində, mələk donunda.* (İ.Hüseynov) *Həmin gecə mən yenə yuxuya gedə bilmirdim; anam da narahat idi.* (Elçin) *Amma bu qırxıncı hamısından cavandır; özü də xalis od parçasıdır.* (H.İbrahimov) *Vələd başını aşağı salıb balalarını saxlamalıdır; özü də onun bundan böyük vəzifəsi, vacib borcu yoxdur.* (İ.Məlikzadə) *Qonaq allahındır - allaha qurban olum!* (F.Kərimzadə) *O kişi mənim can-ciyərimdir, dərdimiz-sərimiz bir olub.* (F.Kərimzadə) *Bu haqq sözdən Ramazanın ürəyinə qorxu dolurdu, bu isə onun öz zəifliyinin əlaməti idi.* (Ə.Əylisli)

Göründüyü kimi, ikinci tərkib hissələrdə ifadə olunan fikirlər, iş və hadisələr birincini tamamlamaq, aydınlaşdırmaq, sanki nitq prosesində unudulmuş hadisəni, əlaməti bərpə etmək, əlavə etmək xarakteri daşıyır.

Qeyd. Qeyd edilən qoşulma bağlayıcıları birləşdirmə bağlayıcıları ilə bir mənşədən olsa da, tədricən fərqli məna ifadə etməkdədir. Həmin bağlayıcılar (*özü də* istisna olmaqla) birləşdirmə əlaqəsində açıq sıra yaratdığı halda, qoşulma əlaqəsində qapalı sıra yaradır və əsas cümləyə yalnız bir komponentin əlavəsi ilə məhdudlaşır.

Yazıda qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasına nöqtəli vergül, tirc, bəzən də vergül qoyulur.

Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrlə qoşulma konstruksiyalı sadə cümlələri eyniləşdirmək olmaz. Qoşulma konstruksiyalar predikativ mərkəzə malik olmur; məs.: *O daha heç nə soruşmadı; həm də artıq nə soruşa bilərdi ki? Onun çoxlu kitabları vardı; həm də belə qiymətli, nadir kitablar toplamışdı* - cümlələri tabesiz; *Xəzər bir aynaydı - üzü ləkəsiz* (S.Vurğun) - tipli cümlələr qoşulma konstruksiyalı sadə cümlələrdir.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ ANLAYIŞI

Tabeli mürəkkəb cümlə iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahiddir. Tabeli mürəkkəb cümlələr tərkib hissələri arasında semantik və qrammatik əlaqənin möhkəmliyi ilə fərqlənir və buna görə də mürəkkəb cümlə tipi kimi mütəxəssislər arasında heç bir şübhə doğurmur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr struktur baxımdan çox yaxındır. Ona görə də bəzən mürəkkəb cümlənin tabesiz və ya tabeli olduğunu fərqləndirmək çətin olur. Bu hal tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təkamülünün yaxınlığından irəli gəlir. Hər ikisi eyni dil materialı əsasında formalaşır; hər ikisinin komponentləri eyni cümlə formaları - cümlə bənzərlikli və təktərkibli cümlə tipləri əsasında qurulur; hər ikisi iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsi yolu ilə yaranır; hər ikisinin tərkib hissələri məna cəhətdən birləşərək vahid bir tam təşkil edir; hər ikisinin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün intonasiya və bağlayıcılardan istifadə edilir; hər ikisinin tərkib hissələri arasında müəyyən fərqlərlə zaman, qarşılaşdırma, səbəb, nəticə və s. kimi məna əlaqələri olur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri vahid ad - "*mürəkkəb cümlə*" adı altında birləşdirən bu xüsusiyyətlərdən əlavə, onların struktur oxşarlığının mühüm bir səbəbi də tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qisminin tarixən tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlməsidir. **Hərçənd** *Hümmət az yazırdı, amma redaktor demişkən, saz yazırdı* (Ə.Vəliyev) - tipli cümlələrdə tərəflərin nisbətən zəif əlaqələnməsi, tərkib hissələri əlaqələndirmək üçün *hərçənd* bağlayıcı sözü ilə yanaşı, *amma* tabesizlik bağlayıcısından istifadə edilməsi bu cür tabeli mürəkkəb

cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəldiyini, tabeli mürəkkəb cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə qəlibində formalaşdığını, lakin bu formalaşma işinin hələ tam başa çatmadığını göstərir.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında əlaqə tabelidə olduğu qədər möhkəm olmur. Tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeliyə keçid hallarında eyni cümlədə hər iki bağlayıcı növünün (tabesizlik və tabelilik bağlayıcılarının) işlənməsi, tərkib hissələr arasında bağlayıcıların dəyişməsi ilə mürəkkəb cümlə növünün dəyişməsi də mürəkkəb cümlənin tabesiz və tabeli növlərinin yaxınlığı və tarixi əlaqələri ilə bağlıdır: *Bu sözü eşidəndə ürəyim bərk sancdı və özümü saxlaya bilməyib yerə sərildim.* (Ə.Vəliyev) - *Bu sözü eşidəndə ürəyim bərk sancdı, ona görə də özümü saxlaya bilməyib yerə sərildim* - cümlələrindən birincisi tabesiz, ikincisi tabelidir. Tərkib hissələr arasında *ona görə də* bağlayıcısının işlənməsi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmişdir

Beləliklə, cümlənin inkişafı: **“sadə cümlə - tabesiz mürəkkəb cümlə - tabeli mürəkkəb cümlə”** istiqamətində olmuşdur.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri müstəqil mürəkkəb cümlə növləri kimi fərqləndirən mühüm əlamətlər vardır. Ən mühüm fərqləndirici əlamət tərkib hissələrin məna və qrammatik cəhətdən asılılıq dərəcəsi ilə bağlıdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri bərabərhüquqlu və bir-birindən eyni dərəcədə asılı olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu asılılıq birtərəfidir - tərkib hissələrdən biri (baş cümlə) qrammatik cəhətdən müstəqil, o biri (budaq cümlə) ondan asılıdır. Buna görə də tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri fikrin ifadəsində bilavasitə, birbaşa iştirak edir, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tərkib hissələrdən biri (budaq cümlə) dolayı yolla, baş cümlənin məzmununu izah edib-aydınlaşdırmaq yolu ilə fikrin ifadəsinə xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabesizlik bağlayıcılarının, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri tabelilik bağlayıcılarının köməyi ilə əlaqələnir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirməkdə ortaqlı söz və birləşmələrin, tərkib hissələrin paralelliyinin, zaman uyuşmalarının, əvəzliliklərin, mənsubiyyət şəkilçilərinin mühüm rolu vardır; tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə tabelilik bağlayıcıları ilə yanaşı, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar, modal sözlər həlledici gücə malikdir. Bağlayıcı

sözlərin iştirakı ilə yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələr silsiləsində analitik budaq cümlələrə paralel şəkildə böyük bir lay təşkil edir, dilimizin sintetik-aqqlütinativ təbiətini daha bariz şəkildə üzə çıxarır, əzəli milli keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İntonasiyanın tabesiz və tabeli xarakterdə olması da mühüm fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Bütün bu vasitələrin birliyi əsasında tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələri fərqləndirə bilirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərindən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. ***Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində qrammatik cəhətdən müstəqil olan hissəyə baş cümlə, baş cümlədən asılı olan, onu izah edib aydınlaşdıran hissəyə budaq cümlə deyilir.***

Baş və budaq cümlə müəyyənləşdirilərkən cümlənin mənası yox, forması, quruluşu əsas götürülür. Məna yükü komponentlərdə müxtəlif şəkildə paylana bilər: bəzən məna yükü daha çox baş cümlənin, bəzən budaq cümlənin üzərinə düşür, bəzən də baş və budaq cümlələr arasında bərabər şəkildə paylanmış olur. Əgər məna yükü əsas götürülsə idi, onda, məsələn: *Danışığından, sənəd və ordenlərindən görünür ki, qoçaq adamdır* (Ə.Vəliyev) - cümləsində ikinci tərkib hissə (*qoçaq adamdır*) baş, birinci tərkib hissə (*Danışığından, sənəd və ordenlərindən görünür*) budaq cümlə olmalı idi. Çünki ikinci tərkib hissə birincidən fərqli olaraq, mənacə tam təminedicidir və dinləyəni intizarda qoymur. Lakin məna yükünün ikinci tərkib hissə üzərinə daha çox düşməsinə baxmayaraq, bu cümlənin birinci tərkib hissəsi baş, ikincisi budaq cümlədir. Çünki ikinci tərkib hissə mahiyyət etibarilə birincinin bir üzvünə - mübtədasına bərabərdir. Həmin cümləni sadələşdirməklə də bunu görə bilərik: *Danışığından, sənəd və ordenlərindən qoçaq adam olduğu görünür.*

Baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin qurulması üçün zəmin yaradır, mürəkkəb cümlənin quruluşunu formalaşdırmaq üçün mərkəz rolunu oynamaqla yanaşı, mürəkkəb cümlənin ümumi məzmunununun açılması üçün də həlledicidir. Budaq cümlələr bir çox hallarda baş cümlədən sonra gəlməklə "yeni"ni bildirməsi, rema kimi çıxış etməsi ilə aparıcı semantik gücə malik olsa da, quruluşca tema-baş cümlədən asılı olur.

Tabeli mürəkkəb cümlələr rəngarəng quruluş xüsusiyyətlərinə malik olur. Bəzən baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra, bəzən də, ək-

sinə, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir; bəzən budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcılarla, bəzən bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar və s. ilə bağlanır; bəzi baş cümlələrdə qəlib söz, yerlik, korrelat olur, bəzilərində olmur, bəzi tabeli mürəkkəb cümlələri sadə cümlə şəklinə salmaq - sadələşdirmək mümkündür, bəzilərini sadələşdirmək olmur; bəzən budaq cümlə baş cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur, bəzən baş cümlənin bir üzvünü izah edib aydınlaşdırır. Şübhəsiz, bütün bunlar budaq cümlələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Misallara diqqət yetirək:

Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur.

Ailən burada qalmasa, sənə kim qulluq verər. (Mir Cəlal)

Birinci misalda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Budaq cümlə (*yaraq yaman şey olur*) baş cümlənin bir üzvünə - xəbərinə (*deyiblər*) aid olub, hərəkətin obyektini bildirir. Bu cür cümlələr tarixən bir sadə cümlədən - bir özəkdən ibarət olmuş, sonralar onların feli sifət tərkibi ilə ifadə olunmuş üzvü (verdiyimiz nümunədə tamlılığı) kənara çıxaraq predikativlik qazanmış və ayrıldığı hissəyə intonasiya və ya *ki* bağlayıcısı ilə bağlanaraq analitik budaq cümləyə çevrilmişdir: *Yarağın yaman şey olduğunu doğru deyiblər - Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur.* Ona görə də bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə kənara çıxan üzvü yenidən yerinə qoymaq, cümləni sadələşdirmək, bir sadə cümlə - bir özək şəklinə salmaq olur. Tarixən bir sadə cümlədən, bir özəkdən yarandıqları üçün bu cür cümlələrə ***bir özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr*** deyilir.

İkinci tabeli mürəkkəb cümlə (və bu qrupdan olan tabeli mürəkkəb cümlələr) başqa yolla əmələ gəlmişdir. Bu cür cümlələr (*Ailən burada qalmasa, sənə kim qulluq verər*) tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən ibarət olmuş və ilk dövrlərdə nitq prosesində müstəqil cümlələr kimi ardıcıl işlənmişlər: *Ailən burada qalmalıdır. Sənə kim qulluq verər?* Tədricən bu iki müstəqil cümlə bir intonasiya altını düşərək tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində formalaşmışdır: *Ailən burada qalmalıdır. (yoxsa) sənə kim qulluq verər?* Sonralar bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindən biri - birincisi öz müstəqilliyini itirərək budaq cümləyə çevrilmiş, beləliklə, tabesiz mürəkkəb cümlədən tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlmişdir: *Evin burada qalmasa, sənə kim qulluq verər?* Tarixən iki sadə cümlədən, iki özəkdən yarandığı üçün bu cür cümlələrə ***iki özəkli tabeli mürəkkəb cümlələr*** deyilir.¹

İkiözəkli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əksərən bütövlükdə baş cümləyə aid olur və iki özəkdən əmələ gəldikləri üçün belə cümlələri sadə cümləyə çevirmək, sadələşdirmək olmur. Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi, qarşılaşdırma, nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr iki özəkli, qalan bütün tabeli mürəkkəb cümlə növləri bir özəklidir.²

Bunlar bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişaf yoludur.

BUDAQ CÜMLƏNİ BAŞ CÜMLƏYƏ BAĞLAYAN VASİTƏLƏR

Baş və budaq cümlələri əlaqələndirən vasitələr müxtəlifdir. Bu sahədə bağlayıcıların, bağlayıcı sözlərin, şəkilçi və ədatların, modallıq vasitələrinin, qəlib və qarşılıq bildirən sözlərin mühüm rolu vardır. Şifahi nitqdə budaq cümlə baş cümləyə daha çox intonasiya ilə bağlanır.

Bağlayıcılar və qəlib sözlər. “Baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün tabelilik bağlayıcılarından istifadə edilir. Tabelilik bağlayıcıları, başlıca olaraq, *ki* və *çünki* sözlərindən ibarətdir. Bu iki bağlayıcı qrammatik semantikasına görə antonimlik təşkil edir: *ki* bağlayıcısı bütün analitik budaq cümlə növlərini baş cümləyə bağlayır, *çünki* bağlayıcısı yalnız səbəb budaq cümləsinə xidmət edir.

Ki - izahedici, aydınlaşdırıcı bağlayıcıdır. *Ki* bağlayıcısı bəzən yalnız intonasiyanın iştirakı ilə baş və budaq cümlə arasında əlaqə yaradır, başqa bir vasitə olmadan budaq cümləni baş cümləyə bağlayır və bu zaman budaq cümlənin növü cümlənin qrammatik semantikasi, baş cümlədən doğan sual əsasında müəyyənləşir: məs.: *Məlumdur ki, kor koru bəyənməz, Gəlmişəm ki, sizi məsələdən xəbərdar edim* - cümlələrindən *birincisində* baş cümləni tələffüz edib dayandıqda mübtədanın (*məlumdur - nə məlumdur?*), ikinci misalın baş cümləsinə tələffüz edib dayandıqda məqsəd zərfliyinin (*gəlmişəm - niyə, nə məqsədlə gəlmişəm?*) sualı meydana çıxır. Birinci misalın baş cümləsində mübtədə, ikinci misalın baş cümləsində məqsəd zərfliyi yoxdur və heç bir nitq vasitəsilə işarə olunmamışdır. Meydana çıxan sualların cavabı budaq cümlələr vasitəsilə verilmişdir: *Korun koru bəyənmədiyi məlumdur. Sizi məsələdən xəbərdar etmək üçün gəlmişəm.*

Başqa hallarda bağlayıcı ilə yanaşı, budaq cümlənin baş cümlədə *yerliyi, qəlibi* olur. Qəlib sözlər yalnız işarə əvəzliliklərindən və işarə əvəzliyi köklü bəzi zərflərdən (*o, bu, ora, bura, elə, belə* və s.) ibarət olur.

Məlumdur ki, ümumiyyətlə əvəzlik və o cümlədən işarə əvəzlilikləri müəyyən şəxs, əşya, hadisə ilə əlaqələnməyincə konkret heç bir şey ifadə etmir. Ona görə də bu cür sözlər baş cümlədə bu və ya digər bir üzvün yerini tutsa da, heç bir məna ifadə etmir. Lakin bunların cümlədə böyük rolu var. Bunlar baş cümlədə məntiqi vurğu ilə tələffüz edilir və aktuallaşdırılmış olur, konkret məna ifadə etməsə də, dinləyəni başa salır ki, baş cümlədən sonra budaq cümlə gəlməli və məhz həmin sözün - əvəzlik-qəlibin mənasını izah edib aydınlaşdırmalıdır. Deməli, əslində, “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə temadan ibarət olsa da, onun içərisində rüşeym şəklində rema-“yeni” verilmiş olur, lakin yeni məna bütövlükdə budaq cümlə vasitəsilə açılır və ona görə də ümumilikdə baş cümlə temadan, budaq cümlə remadan ibarət olur.

Baş cümlədə qəlib söz olmadıqda həm aktuallaşdırma, həm də budaq cümlənin növü intonasiyanın köməyi ilə müəyyənləşir. Baş cümlədə qəlib söz olduqda aktuallaşmanı əvvəlcədən həmin söz şərtləndirdiyi kimi, budaq cümlənin növü də həmin sözün sintaktik vəzifəsi ilə müəyyənləşir: qəlib söz hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, o həmin üzvün adı ilə bağlı olan budaq cümləyə xidmət edir; budaq cümlə bu və ya digər bir üzvün genişlənməmiş, predikativlik qazanmış forması olduğundan, genişləndirdiyi üzvün adı ilə adlandırılır - mübtədə əsasında yaranmış olduqda *mübtədə budaq cümləsi*, xəbər əsasında yaranmış olduqda *xəbər budaq cümləsi*, tamamlıq əsasında yaranmış olduqda *tamamlıq budaq cümləsi* adlandırılır və s. Məsələn :

Hətta burası da yadımdadır ki, xırmanlar təzə döyülürdü. (C.Məmmədquluzadə) *Professorların məsləhəti budur ki, gərək anan dərinə müayinə olunsun.* (Ə.Vəliyev) *Orasını da deyim ki, qəfəsdə kəklik saxladığımı nə atam, nə də anam bilirdi.* (Ə.Vəliyev) Misalların baş cümləsində qəlib sözlər (*burası, budur, orasını*) mübtədə, xəbər və tamamlıq vəzifələrindədir. Ona görə də birinci cümlə mübtədə, ikincisi xəbər, üçüncüsü tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Eyni qəlib söz müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində işlənməklə - sintaktik vəzifəsini dəyişməklə budaq cümlənin növünü də dəyişir; məs.:

Elə məqalələr yazır ki, hamıda marağ doğurur.

Məqalələri elə yazır ki, hamıda marağ doğurur.

Yazdığı məqalələr elədir ki, hamıda marağ doğurur.

Məqalələri arasında elələri var ki, hamıda marağ doğurur.

Bu misallarda *elə* sözü təyin, tərz zərfliyi, xəbər və mübtədə vəzifələrinə işlənməklə eyni adlı budaq cümlələri baş cümləyə bağlamışdır.

Nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr istisna olmaqla, *ki* bağlayıcı bütün budaq cümlələrdə bu iki hal mümkündür: baş cümlədə qəlib söz ola da bilər, olmaya da bilər. Olmadıqda onu təsəvvür etmək mümkündür; məs.: *Biz istəyirik ki, bizim hüquq tarixi hərtərəfli tədqiq edilsin.* (S.Rəhimov) *Gedir ki, qovussun bir gün zəfərlə* (M.Rahim) - cümlələrindən birincisinə *bunu* (*Biz bunu istəyirik ki...*), ikincisinə *ona görə* (*Ona görə gedir ki...*) qəlib sözünü artırmaq olar.

Qəlib sözlərin bir qismi *ki* və *da*, *də* ədatları ilə birləşərək bağlayıcılaşmışdır. Bu qrupa *ona görə ki, ondan ötrü ki, buna görə ki, bundan ötrü ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, ona görə (də), buna görə (də), onun üçün (də), bunun üçün (də), belə ki, odur ki* və s. sözlər daxildir. Bunlar yalnız baş və budaq cümlə arasında işləndikdə və baş cümlədən fasilə ilə ayrıldıqda bağlayıcı kimi çıxış edir; məs.: *Xalığ dissertasiya yazmırdı, buna görə də o, qızın üzünə baxmadan yazıq yazıq başını tərptədi.* (Ə.Əylisli) *Qulu eşitmirdi, ona görə ki Qulu eşitmək hayında deyildi.* (Ə.Əylisli) *Kəblə Salman kişi yavaş-yavaş öz cənnətinin əvvəlki, daş-çınqıl yığnağı olmağını arzulamağa başladı və məhz buna görə də, elə bil, o bir topa zil qara bulud da bir gecə Kəblə Salman kişinin yuxusundan həmişəlik çəkilib getdi.* (Ə.Əylisli)

Birinci misaldakı *buna görə də*, üçüncü misaldakı *və məhz buna görə də* bağlayıcıları tabelilik bağlayıcıları kimi tam formalaşmamışdır. Son bağlayıcı birləşməsinin tərkibindəki *və* bağlayıcısı göstərir ki, bunlar hələ qəlib söz keyfiyyətini itirməmişlər. Bu fikri təsdiq edən başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, *buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün...* tipli sözlər əksərən baş cümlənin daxilində qəlib söz kimi işlənir və budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: *Xalığa cəmisi beş-üç dəqiqə lazım idi; ondan ötrü lazım idi ki, onun çökək çarpayısı da düzəlsin.* (Ə.Əylisli) *Ona görə aldım ki, gördüm almaya bilmirəm. Ona görə aldım ki, gördüm almasam, olmayacaq, almasam, ürəyim partlayacaq.* (Ə.Əylisli) *Kəblə Salman*

kişi o buludun həsrətini ona görə çəkdi ki, göydə bulud olanda yatmaq mümkün idi. (Ə.Əylisli) **Ona görə sevindi ki, kişinin zarafata keçməyi yaxşı əlamət idi.** (Ə.Əylisli)

Ona görə, ondan ötrü tipli sözlər ki bağlayıcısı ilə birlikdə baş və budaq cümlə arasında işlənib baş cümlə ilə birgə tələffüz edildikdə də bağlayıcı deyil, qəlib söz funksiyasını yerinə yetirir; məs.: Trolleybusa minmək istəmədi bəlkə ona görə ki, işin qurtaran vaxtı idi, trolleybus basabas olacaqdı. (Elçin) Bu misaldakı *ona görə* sözlərini *ki* bağlayıcısından ayırmaq və baş cümlənin daxilinə də keçirmək olar: *Trolleybusa bəlkə ona görə minmək istəmədi ki...* Qeyd edildiyi kimi, bunlar o zaman birlikdə tabelilik bağlayıcısı kimi çıxış edir ki, baş və budaq cümlənin arasında işlənməklə baş cümlədən fasilə ilə ayrılır: *Trolleybusa minməkdə istəmirdi, ona görə ki işin qurtaran vaxtı idi...* Eləcə də yuxarıdakı son cümləni: *Sevindi ona görə ki, kişinin zarafata keçməyi yaxşı əlamət idi* - şəklində də tələffüz etmək olar və bu zaman emosionallıq bir qədər artsa da, *ona görə* sözü qəlib söz, *ki* - bağlayıcı vəzifəsini yerinə yetirir.

Beləliklə, aydın olur ki, qəlib sözlərin az bir qismi bağlayıcılaşma istiqamətində inkişaf etməkdədir. Əksəriyyəti baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi budaq cümlənin işlənməsini tələb edir və bağlayıcılardan fərqli olaraq, əsas nitq hissələrindən (əvəzlilərdən) ibarət olmaq və cümlə üzvü vəzifəsi daşımaqla budaq cümləni baş cümləyə bağlayan milli bir lay kimi çıxış edir. Qəlib söz-əvəzlilər hər bir budaq cümlə növünü aktuallaşdırma imkanına malikdir; məs.: **Elə oxu ki, mən də başa düşüm. Sadıq kişi o vaxt usta Hüseyinin dükanını yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırqıb qurtarıb, qanatdığı yerlərə pambıq düzürdü.** (C.Məmmədquluzadə) **Torağaylar səs-səsə verib o qədər gözəl, o qədər məlahətli oxuyurlar ki, insan durub baxmaq, dayanıb dinləmək istəyir.** (Ə.Vəliyev) **Qulu onu da bilirdi ki, dünyada yaxşı adamlar pis adamlardan çoxdur.** (Ə.Əylisli) **Salman kişi günəşi ona görə təqsirləndirirdi ki, günəş Kəhlə Salmanla tən yaşid idi.** (Ə.Əylisli) **Onunçün öyrətdim ki, əlimi bir sənətə, Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə.** (Nizami) **Biz o məqsədlə birləşmişik ki, düşməyə aman verməyək. O şərtlə bu yerlərdə yaşamaq olar ki, buraya qaz və işıq çəkilsin və s.** Qəlib sözlər əsasında bu cümlələrin tərz, zaman, dərəcə, tamamlıq, səbəb, məqsəd, şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarət olduğunu müəyyənləşdirmək çətin deyildir.

Qəlib sözlər yalnız *ki* bağlayıcı cümlələrdə, həm də *ki* bağlayıcısı təklidə işləndikdə olur.

Ki bağlayıcısı nəticə və qoşulma budaq cümlələrini də baş cümləyə bağlayır. Onları müəyyənləşdirmək üçün başqa vasitələr vardır (Bu barədə həmin budaq cümlələrdən bəhs edilərkən danışılacaqdır).

Məlumat üçün. 1. Morfologiya və sintaksisə dair dərslik və monoqrafiyalarda *elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki* sözləri birlikdə tabelilik bağlayıcıları hesab olunur və onların zaman budaq cümlələrini baş cümləyə bağladığı göstərilir. Qeyd etməliyik ki, bu birləşmələrdə *ki* bağlayıcı deyil, ədatdır. Bunlar bütövlükdə bağlayıcı yox, bağlayıcı sözlərdir.

2. Prof. M. Hüseyinzadənin *Sən də döz, nə cür ki mən dözüürəm* tipli cümlələrə əsasən müqayisə və bənzətmə bildirən tabelilik bağlayıcıları kimi verdiyi *necə ki, nə cür, nə cür ki* sözləri³ bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözlərdir. Cümlənin komponentləri inversiyaya uğramışdır. Əslində, belə olmalıdır: *Nə cür ki mən dözüürəm, sən də (elə) döz*.

3. Yəne həmin mənbələrdə şərt bildirən bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələr kimi verilən *əgər, hərəgah, madam ki, bir halda ki, vaxta ki, indi ki*; güzəşt və qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi verilən *hərçənd, hərçənd ki, görçi, əgərçi* sözləri bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözlərdir; bunlar şərt və qarşılaşdırma semantikasını nəzərə alınmazsa, nisbi əvəzliliklərdən ibarət olan bağlayıcı sözlərdən heç nə ilə fərqlənmir. Əksinə, budaq cümlədən əvvəl işlənib onu baş cümləyə bağlamaqla bağlayıcı sözlərlə eyni funksiyanı yerinə yetirir. Onların xidmət etdiyi budaq cümlələrin ədəbi dil normalarına uyğun olaraq həmişə baş cümlədən əvvəl işlənməsi də bunu təsdiq edir.⁴ Lakin bu da bir həqiqətdir ki, *əgər* və *hərçənd* sözlərində bağlayıcılaşma istiqamətində inkişaf daha güclüdür.

Ayaq barmağının ağrısı onun üçün heç nə idi, çünki bütün bədəni dəhşətli bir yanğı içində idi (Elçin) - tipli *çünki* bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələr dilimizdə çox işlənir.

Baş və budaq cümlə arasında işlənib budaq cümlə ilə birlikdə tələffüz olunan *ona görə (də), buna görə (də), onun üçün (də), bunun üçün də* bağlayıcıları da səbəb bağlayıcılarına yaxındır. Bunlar nəticə bildirən bağlayıcılar olub, nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır; məs.: *Siz dünyanın əksər ölkələrini gəzmisiniz, ona görə də çox şey bilirsiniz*. Bu bağlayıcılara *ki* bağlayıcısını əlavə etmək və baş və budaq cümlələrin yerini dəyişməklə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri asanlıqla səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə çevirmək olur: *Siz çox şey bilirsiniz, ona görə ki dünyanın əksər ölkələrini gəzmisiniz*.

Bağlayıcılar sintaktik və semantik olmaqla iki növə ayrılır. *Ki* bağlayıcısı sintaktik, qalan tabelilik bağlayıcıları semantik bağlayıcılardır,

çünkü *ki* bağlayıcısı budaq cümlələrin müəyyənləşməsində elə bir rol oynamadığı halda, digər bağlayıcılar öz qrammatik semantikasi ilə budaq cümlələrin aydınlaşmasına kömək edir. Tabelilik bağlayıcıları, bir qayda olaraq, baş və budaq cümlənin arasında işlənir və baş cümlədən budaq cümlənin mənasını şərtləndirən fasilə ilə ayrılır.

Bağlayıcı sözlər. “Budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan əsas vasitə **bağlayıcı sözlərdir**. Bağlayıcı sözlər adətən budaq cümlənin əvvəlində işlənir və onu baş cümləyə bağlayır. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq, baş cümlədə **qarşılıq bildirən söz (korrelyat)** işlənir. Bağlayıcı sözlə qarşılıq bildirən söz binar (cüt) üzvlər kimi çıxış edir, baş və budaq cümlənin daha möhkəm bağlanmasına səbəb olur. Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bağlayıcı sözlə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə ədəbi dil normalarına əsasən, budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir; məs.: **Kim ki ad qoymuşdur qoca dünyada, Onu öz dostları vermişdir bada.** (Nizami) **Harada camaat varsa, biz orada olmalıyıq.** (H.Mehdi) **Necə işləmişiniz, elə də işləyin** və s. Bu cümlələrdəki *kim ki - onu, harada - orada, necə - elə* cütlüklərindən birincilər bağlayıcı söz, ikincilər qarşılıq bildirən sözlərdir.

Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin növü bağlayıcı sözlə deyil, baş cümlədəki qarşılıq bildirən sözlə müəyyənləşir. Qarşılıq bildirən söz hansı cümlə üzvü vəzifəsindədirsə, budaq cümlə onun adı ilə adlanır. Birinci misaldakı *onu* sözü tamamlıq, ikinci misaldakı *orada* sözü yer zərfliyi, üçüncü misaldakı *elə* sözü tərz zərfliyidir. Ona görə də birinci cümlə tamamlıq, ikincisi yer, üçüncüsü tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilir, lakin onu təsəvvür və bərpa etmək asandır; məs.: **Kim ki insanı sevər, aşıqi-hürriyyət olur.** (Sabir) **Hara deyirlər, get. Nə deyirlər, qulaq as. Necə istəyirsən, yaz. Kimi deyirlər, çağır** və s. Bu cümlələrin heç birinin baş cümləsində qarşılıq bildirən söz yoxdur. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq onların hər birinə qarşılıq bildirən söz artırmaq olar: **Kim ki insanı sevər, (o) aşıqi-hürriyyət olur. Hara deyirlər, ora get. Nə deyirlər, ona qulaq as. Necə istəyirsən, o cür yaz. Kimi deyirlər, onu çağır.** Baş cümləyə əlavə etdiyimiz qarşılıq bildirən sözlərdən aydın olur ki, bu misallarda bir-birinin ardınca mübtəda, yer, tamamlıq, tərz və yenə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr işlənmişdir.

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqli olaraq, əsas nitq hissələrindən ibarət olur. Bunların əsasında *kim*, *nə*, *hara*, *necə*, *nə cür*, *hansı*, *neçə*, *nə qədər* və s. nisbi əvəzliliklərin durduğu və nisbi əvəzliliklərlə sual əvəzliliklərinin bir mənşədən olduğu, lakin sual əvəzliliklərindən fərqli olaraq, nisbi əvəzliliklərin sual bildirmədiyi göstərilir.⁵ Rus dilçilik ədəbiyyatında da bağlayıcı sözlərin nisbi əvəzliliklərdən ibarət olduğu qeyd edilmişdir.⁶ Lakin faktlar bu fikri, yəni bağlayıcı sözlərin yalnız nisbi əvəzliliklərdən ibarət olması fikrini təkzib edir.

Qeyd edək ki, nisbi əvəzliliklər başqa heç bir vasitə olmadan, təklikdə də bağlayıcı söz şəklində işlənə bildiyi kimi, *ki* ədatı ilə birgə də işlənir və bu sonuncu hala dildə daha çox təsadüf edilir; məs.: ***Kim çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır. - Kim ki çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır.*** Bu cür cümlələrdə budaq cümlənin sonunda çox zaman *-sa, -sə* şəkilçisi də işlənir. Lakin *-sa, -sə* şəkilçisi *ki* ədatı ilə növbələşir: bağlayıcı söz *ki* ədatı ilə işləndikdə budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi olmaz, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* olduqda *ki* ədatına ehtiyac olmaz: ***Kim ki çox çalışır, o, yaxşı qiymət alır. - Kim çox çalışırsa, o, yaxşı qiymət alır.***

Məlumat üçün. Elmi ədəbiyyatda bağlayıcı sözlər mənşə etibarilə yalnız nisbi əvəzliliklərlə məhdudlaşdırılır. Verilən fakt və nümunələr isə bağlayıcı sözlərin əvəzliyin başqa növləri və başqa nitq hissələri ilə də bağlı olduğunu göstərir. Misallara diqqət yetirək:

O gündən ki mənim atam ölüb, mən (o gündən) yetim qalmışam. (Ə.Haqverdiyev) - ***Nə zaman ki mənim atam ölüb, mən (o zamandan) yetim qalmışam.***

Hər kəs bu dünyada gülərsə artıq, Ondan uzaq olar, mənəcə, xoşbəxtlik - Hər kim bu dünyada gülərsə artıq, Ondan uzaq olar, mənəcə, xoşbəxtlik. (Nizami)

Bir yerdə ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz. - O yerdə ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz. - Hurada ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz.

Müqayisəli şəkildə verdiyimiz bu cümlələrdən birincisində bağlayıcı sözlər *o gündən ki*, *nə zaman ki* sözlərindən, ikincisində *hər kəs*, *hər kim* sözlərindən, üçüncüsündə *bir yerdə ki*, *o yerdə ki*, *harada ki* sözlərindən ibarətdir. Misallardan aydın görünür ki, eyni cümlədə işlənən sinonim bağlayıcı sözlər heç bir məna dəyişikliyinə uğramadan bir-birini əvəz edə bilmişdir. Onların yalnız sonuncularının (*nə zaman ki*, *hər kim*, *harada ki*) əsasında nisbi əvəzliliklər durur. *O gündən (ki)* bağlayıcı sözü işarə əvəzliyi və isimdən, *hər kəs* - qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlikdən, *o yerdə (ki)* - yenə işarə əvəzliyi və isimdən, *bir yerdə (ki)* - say və isimdən ibarətdir.

Ə.Z.Abdullayev mübtəda, xəbər, tamamlıq budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasıda *hər kəs*, *hər kəs ki*, yer budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanmasıda *o yerə ki*, *o yerdə ki*, *o yerdən ki*, *bir yerə ki*, *bir yerdə ki*, *bir yerdən ki* bağlayıcı sözlərinin rolunu xüsusi qeyd etmişdir.⁷ Bunların heç biri nisbi əvəzlilik əsasında formalaşmayıb. Digər tərəfdən, müəllif *o yerə ki*, *o yerdə ki*, *o yerdən ki*, *bir yerə ki*,

bir yerdə ki, bir yerdən ki sözlərini bağlayıcı söz hesab etdiyi halda, *o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki* sözlərini bağlayıcı adlandıır. Burada heç bir məntiq yoxdur. Bunların hamısı bağlayıcı sözlərdir və bu hal göstərir ki, bağlayıcı sözlər rus və Azərbaycan dilçiliyində qeyd olunduğu şəkildə yalnız nisbi əvəzlilərdən yaranmır, semantik cəhətdən ümumiləşmiş və ümumiləşməkdə olan başqa nitq hissələri, o cümlədən isimlər əsasında da yarama bilər. Bu baxımdan şort bağlayıcısı kimi verilən *indi ki, bir halda ki, madam ki, əgər, hərgah* sözləri, qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi verilən *hərçənd* sözü bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözlərdir. Bunların içərisində yalnız *əgər, hərgah* və *hərçənd* sözləri bağlayıcılaşma prosesi keçirir və hələ bağlayıcı söz xüsusiyyətlərini tamamilə itirməmişdir. Bunu onların aid olduğu budaq cümlələrin sonuna *-sa, -sə* şükilçisinin artırılma bilməsi və bəzən homin sözlərin *ki* ədatı ilə birgə işlənməsi də sübut edir, məs.:

Əgər üz versən, astar da istəyərlər.

Əgər ki üz verdin, astar da istəyəcəklər.

Əgər ki yuxılsam, çinar göstərin. (N. Xəzri)

Hərgah üz versən, astar da istəyərlər.

Hərgah ki üz verdin, astar da istəyəcəklər.

Hərçənd tez idisə, amma zərəri yox idi.

Hərçənd ki tez idi, amma zərəri yox idi və s.

Hərçənd sözü *hər nə qədər* deməkdir, *hər nə qədər* sözləri isə qarşılaşdırma budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı sözlərdəndir.

Digər tərəfdən, nisbi əvəzlilərdən ibarət olan bağlayıcı sözlər kimi, bunların da baş cümlədə qarşılığı olur və bu cür cümlələri də sadələşdirmək mümkündür:

Əgər üz versən, anda astar da istəyərlər.

(Üz verdiyin təqdirdə astar da istəyərlər).

Hərgah üz versən, anda astar da istəyərlər.

(Üz verdiyin təqdirdə astar da istəyərlər).

Hərçənd ki tez idi, amma yənə zərəri yox idi.

(Tez alınmasın baxmayaraq, zərəri yox idi).

Hərçənd bir az tezdir, amma yənə zərəri yoxdur.

Dilçilik ədəbiyyatında qarşılaşdırma bildiren *baxmayaraq ki* bağlayıcı sözünə az fikir verilir. Əslində isə bu bağlayıcı söz *hərçənd, düzdür, doğrudur* sözlərindən daha ədəbi və mədənidir. Dilin özü də buna üstünlük verdiyi üçün qarşılaşdırma (güzəşt) bildiren bütün budaq cümlələri bu sözün iştirakı ilə xüsusiləşmiş tərkib şəkildə sadələşdirmək olur; məs.: *Məsum və parlaq gözlər yorulsa da, elə bil, alışıb yanırdı.* (Ə. Vəliyev) - *Məsum və parlaq gözlər nə qədər yorulsa da, elə bil, alışıb yanırdı.* *Hərçənd (düzdür, doğrudur) məsum və parlaq gözlər yorulmuşdu, amma, elə bil, alışıb yanırdı.* Bu sinonim formaların hamısını *baxmayaraq* sözünün köməyi ilə sadələşdirmək mümkündür: *Yorulmasına baxmayaraq, məsum və parlaq gözlər, elə bil, alışıb yanırdı.*

İntonasiya. Şifahi nitqdə intonasiya hər bir cümləni müşayiət edir. O cümlədən tabeli mürəkkəb cümlələrin də qurulmasında intonasiyanın böyük rolu vardır. lakin başqa heç bir vasitə (bağlayıcı, bağlayıcı söz və s.) olmadıqda budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması üçün

əsas yük intonasiyanın üzərinə düşür; məs.: *Mir Kazım bağçada bir büsat yaratmışdı, baxan deyirdi, bir də baxım.* (S.Əhmədov) *Adam var, gözüünə çəkəsən millər.* (A.Tufarqanlı) *Amerika, yeni dünya vətənimdir, dedim bayaq.* (S.Vurğun) *Mən Ayın sözünü kəsdim bir anlıq, Dedim: "Çirkinlərdən danışma artıq"* (S.Vurğun) və s. Bu misallarda nəticə, təyin, tamamlıq budaq cümlələri baş cümləyə yalnız intonasiyanın köməyi ilə bağlanmışdır. Baş və budaq cümlələr arasına *ki* bağlayıcısını əlavə etdikdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan fasilə *ki* bağlayıcısının tələffüzünə sərf olunur. Bu cür cümlələrdə *ki* bağlayıcısının düşmüş olduğunu qeyd edirlər. Əslində isə intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr ilkin və qədim formanın davamı olub, intonasiya və fasilənin bütün digər bağlayıcı vasitələrdən əvvəl mövcud olduğunu və şifahi nitqdə öz böyük rolunu saxlamaqda davam etdiyini göstərir. Beləliklə, hər bir tabeli mürəkkəb cümlə bitkinlik intonasiyasına malik olur, lakin bir sıra tabeli mürəkkəb cümlələr intonasiyanın bu təbii funksiyasından əlavə, ondan həm də tərkib hissələri əlaqələndirən vasitə kimi istifadə edir. Ona görə də bağlayıcı vasitələrə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, tabeli mürəkkəb cümlələrin də iki üsulla yarandığını qeyd etmək olar: 1) *yalnız intonasiya ilə*; 2) *bağlayıcı vasitələr (bağlayıcı, bağlayıcı söz, şəkilci, modal söz, ədat və s.) və intonasiya ilə*.

Yalnız intonasiya ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə qrammatik mənanı - cümlənin tabesiz və ya tabeli olduğunu müəyyənləşdirmək bəzən çətin olur, ona görə ki cümlə məndən asılı olaraq müxtəlif intonasiya ilə tələffüz oluna bilər və müxtəlif mənalara ifadə edir. Odur ki rus dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr tabesiz və tabeli növlərə ayrılmadan mürəkkəb cümlənin ayrıca bir növü kimi verilir.⁶

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bağlayıcı vasitələrdən asılı olmayaraq, mürəkkəb cümlələr tabesiz və tabeli olmaqla iki növə ayrılır. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri yalnız intonasiya ilə əlaqələnməmiş olduqda intonasiyanın tələbləri əsasında cümləyə tabesizlik və ya tabelilik bağlayıcısı əlavə etmək olur; məs.: *Artıq yolun ömrü gödəlidir, mənzil yaxınlaşdı.* (Ə.Vəliyev) *Cəmşid çolpanı pardaxladı, Mürşüd kişi Xəlil bəyin boğma stəkanına çay süzdü.* (S.Əhmədov) *O bizi görür, biz onu görmürük.* (S.Əhmədov) *Bir yaxşı çomaq gərəkdi, onunla bu Hətəmخانı bir möhkəmcə çırpasan.* (S.Əhmədov) *Heç bil-*

mədim, nə söylədim yara mən. (Aşıq Məhəmməd) Aydındır ki, birinci misalda tərkib hissələr arasına *və*, ikinci misalda (*Mürşüd kişi* sözlərindən sonra) *isə*, üçüncü misalda *amma* tabesizlik bağlayıcılarını, son iki misalda *isə* tərkib hissələr arasına *ki* bağlayıcısını artırmaq olar - əvvəlki üçü tabesiz, sonuncular tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Lakin təkcə intonasiya ilə qurulub mübahisə törədən cümlələr də az deyil; məs.: *Gər Xəlilin, elə bil, iştahı küsmüşdü, süfrəyə baş qoşmurdu* (S.Əhmədov) - cümləsinin tərkib hissələri arasına *çünki* bağlayıcısını da artırmaq olar, *ona görə də* bağlayıcısını da. Birinci halda cümlə səbəb budaq cümləli, ikinci halda nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə olacaqdır. Lakin həmin cümləni indiki halda səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə də saymaq mümkündür.

Şəkilçilər. Budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanması bağlayıcılar və bağlayıcı sözlərlə yanaşı, *-sa, -sə* və *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçilərinin, *isə* köməkçi sözünün ixtisarının da xüsusi rolu vardır.

Qeyd. Dilçilik ədəbiyyatında *-sa, -sə* və *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçiləri ədat kimi də verilir.⁹

Çünki və *ki* bağlayıcıları kimi, bu iki şəkilçi də qrammatik semantikasına görə antonim sayıla bilər. Belə ki *-sa, -sə* şəkilçisi, demək olar ki, “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə bütün budaq cümlə növlərini baş cümləyə bağlayır və bu cəhətdən onu “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə *ki* bağlayıcısı ilə müqayisə etmək olar; *-mi, -mi, mu, -mü* şəkilçisi isə, başlıca olaraq, zaman, bəzən də şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır və qrammatik semantikasının məhdudluğuna görə *çünki* bağlayıcısını xatırladır. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, *-sa, -sə* şəkilçisi şərt və qoşulma budaq cümlələri istisna olmaqla, bütün qalan budaq cümlə növlərində (mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, tərz, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd, qarşılaşdırma budaq cümlələrində) bağlayıcı sözlə birlikdə işləyir; məs.: *Kim planı vaxtından əvvəl yerinə yetirsə, mükafata layiq görüləcək.* (İ.Şıxlı) *Əvvəl vəziyyəti necə idisə, indi də elədir. Bakıda necə yaşayırlarsa, kənddə də biz elə yaşamayıq.* (Ə.Vəliyev) *Nə vaxt desəniz, onda mən hazır. Hara göndərsəniz, ora da gedərəm* və s. - cümlələrində *-sa, -sə* şəkilçisi mübtəda, xəbər, tərz, zaman, yer budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamışdır. Həmin cümlələrdə *-sa, -sə* şəkilçisi *kim, necə idi, necə, nə*

vaxt, hara bağlayıcı sözləri ilə birgə işlənmişdir. *-sa, -sə* şəkilçisi əksər budaq cümlələri baş cümləyə bağlamağa xidmət etsə də, intensiv işlənmə imkanlarına görə şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrində fərqlənir, budaq cümlənin bu növlərində daha fəal işlənir. *-sa, -sə*-nin şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrini baş cümləyə bağlamasında fərqli xüsusiyyətlər də vardır. Bu şəkilçi bir sıra digər budaq cümlələrdə mütləq bağlayıcı sözlə birgə işlənirsə, şərt budaq cümləsində *əgər, hərgah* bağlayıcı sözləri ilə əlaqəli işləndiyi kimi, təkliddə, yəni bağlayıcı söz olmadan da budaq cümlənin xəbərində işlənib onu baş cümləyə bağlayır; məs.: *Əgər ürək salamatdırsa, ona xal düşməyibsə, hər bir şəxs çox yaşar, uzun ömür sürər.* (Ə.Vəliyev) *İndi özün bil. Əgər yaşamaq istəyirsənsə, ayı kimi dolan. İstəmirsənsə, səni bu saat daşa çevirib "Çınqıllı"ya tullaram.* (Ə.Vəliyev) *Əgər bərkə düşsən, mənə xəbər göndər.* (Ə.Vəliyev) *İşin də dilin boyda olsaydı, indi rayonumuzda hamı alim idi.* (M.İbrahimov) *Su istəyirsə, vermə.* (Ə.Haqverdiyev) Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bağlayıcı vasitələrində də fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bəzən budaq cümlənin bu növü baş cümləyə həm bağlayıcı söz, həm şəkilçi, həm də ədatın iştirakı ilə bağlanır; məs.: *Mübahisə nə qədər yumşaq bir şəkildə getsə də, onlar qəti bir qərara gələ bilmədilər.* (M.İbrahimov) *Rüstəm kişi onunla nə qədər mübahisə etsə də, axırda soyuyub tabe olur, dediklərinə əməl edirdi.* (M.İbrahimov) Lakin əksərən qeyd etdiyimiz bağlayıcı vasitələr növbələşir. Şəkilçinin bağlayıcı söz olmadan, ədatla işlənən forması daha çox müşahidə olunur; məs.: *O bu baxışları duysa da, əhəmiyyət vermədi.* (M.İbrahimov) *Arpanı kəsmərəm ac qalsam belə, İnsanın dar gündə köməyi atım.* (S.Vurğun) *Ömrünün çiçəyi birdən solsa da, Tarix yaşadacaq bu sənətkarı.* (S.Vurğun) *Bombalar yağsa da bizə hər yandan, Dağlara səs salar hücum borusu.* (S.Vurğun) Bəzən də bunun əksinə olaraq, budaq cümlə baş cümləyə şəkilçi və ədat olmadan, bağlayıcı söz və intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Nə qədər çalışdı, selin qabağını ala bilmədi.* Bu cür hallarda yoxlamaq üçün *-sa, -sə* şəkilçisini və *da, də* ədatını artırmaq lazımdır: *Nə qədər çalışdısa, selin qabağını ala bilmədi. - Nə qədər çalışdısa da, selin qabağını ala bilmədi. -sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da* ədatı işlənmiş olduqda və ya işlənmə bildikdə mütləq qarşılaşdırma (güzəşt) mənası yaranır; şərt budaq cümləsində *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da* ədatı işlənməz. Şərt budaq cümləsində *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da*

ədatını işlətsək, cümlənin mənası dəyişər və ya budaq cümlədə məntiqsizlik yaranar; məs.: *Ağ günlü bayrağım, sən olmasaydın, Açardı qapımı vaxtsız ölümlər.* (S.Vurğun) *Dönüb qaytarsaydın onun sözünü, Ağan çəkməsilə döyərdi səni.* (S.Vurğun) Birinci misalda Vətən bayrağına üz tutan şair “vaxtsız ölümlər”dən həmin bayrağın hesabına xilas olduğunu söyləyir. Əgər birinci misranın sonuna *da* ədatını artırısaq (*Ağ günlü bayrağım, sən olmasaydın da, Açardı qapımı vaxtsız ölümlər*), lirik qəhrəmanın vaxtsız ölümə üzləmiş olduğu, həm də kömək üçün “*ağ günlü bayrağım*” heç bir rolu olmadığı başa düşülər ki, bu da poetiklikdən və şairin məqsədindən uzaq bir fikirdir. İkinci misaldan aydın olur ki, ağa nökr kimi işlətdiyi adamı söyməklə məşğuldur və o, cavab qaytararsa, ağa onu çəkməsi ilə döyə də bilər. Əgər budaq cümləyə *da* ədatını artırısaq (*Dönüb qaytarsaydın da onun sözünü, Ağan çəkməsilə döyərdi səni*), fikir məntiqsizliyi əmələ gələr: ağa öz xidmətçisini döyürmüş, lakin əgər o, cavab qaytarsa, yenə döyərmiş və belə çıxar ki, əslində, cavab qaytarmaq yaxşı şey imiş, ağa onu bağışlamalı imiş, amma bağışlamazmış, döyərmiş. Təhlil zamanı bu cür semantik yozum nəzərə alınmalıdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləsində *da* ədatı bəzən budaq cümlənin daxilində də işlənir; məs.: *Peyğəmbər də olsa, bu təlsimə dayana bilməz.* (M.İbrahimov) *Mülayim də olsa, qış gecəsi idi.* (M.İbrahimov) *Ay maarif müdiri, yerin altında da olsa, üstündə də olsa, tap, mənə bir müəllim ver.* (M.İbrahimov)

Qeyd. Qazax-Borçalı dairəsində *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da, də* ədatının işlənməsi bir çox hallarda ədəbi dil norması olmayıb, şivə xüsusiyyəti kimi çıxış edir. S.Vurğunun: *Səndən özgə nə varsa da, gəldi-gedər əfsanədir* - misrasında *da* ədatı artıq işlənmişdir - mübtədə budaq cümləli (və ümumiyyətlə, qarşılaşdırma budaq cümləsi istisna olmaqla bütün başqa budaq cümlələrdə də) budaq cümləni baş cümləyə bağlayan *nə* bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi olan yerdə *da, də* ədatı işlənməz.

Dilimizdə *-sa, -sə* şəkilçisi kimi, *-mı, -mi, -mu, -mü* şəkilçisi də “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin xəbərinə qoşulub, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Bu şəkilçi daha çox zaman budaq cümləsində özünü göstərir, lakin onun artırıldığı budaq cümlədə aydın şərt çaları da müşahidə edilir; məs.: *Sürüşdünmü, təpəsi üstə guppultuynan yıxılacaqdın arxın içinə.* (S.Əhmədov) Mübtədə və tamamlıq budaq cümlələrinin də bu cür tipi vardır; məs.:

O fikirləşirdimi, cavab hazırlayırdımı, deyilənləri rədd edirdimi, həlli deyildi. (Ə.Vəliyev) Bu misalda baş cümlədəki “*bəlli deyildi*” sözlərini “*bilmirdilər*” sözü ilə əvəz etsək, cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevrilər.

Qeyd. *-mi,-mi,-mu,-mü* şəkilçisi bözi baş cümlələrin sonunda da işləyə bilər: *Onu da demədimmi ki, sənin evdə oturan vaxtın deyil. Eybinə gəlirmmi ki, arvadın qalış geyib küçəyə çıxır?* (Ə.Vəliyev) Bağlayıcı vasitə kimi çıxış edən şəkilçi budaq cümlənin sonunda işlənər. Baş cümlənin sonunda işlənən şəkilçi bağlayıcı vasitə olmayıb, sual mənası yaratmaq məqsədilə işlədilir.

Determinantlar bağlayıcı vasitə kimi. Budaq cümlələrin baş cümləyə bağlanması və ümumiyyətlə, tabeli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında ortaq üzvlərin - determinantların da müəyyən rolu vardır. Determinant üzvlər predikativ komponentlərin hər ikisinə aid olmaqla baş və budaq cümlənin əlaqəsinə kömək edir; məs.: *Burada nə qədər yaşasan, başın bir dəfə də ağrımaz.* (Ə.Vəliyev) *Bir həftə əvvəl yenicə yerlərinə girmişdilər ki, Səkinə sevinclə ərinə dedi.* (M.İbrahimov) Determinant ikinci dərəcəli üzvlərlə yanaşı, şərt, qarşılaşdırma, kəmiyyət, nəticə və s. budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə ortaq subyekt-mübtədalar da komponentlərin əlaqəsinə xidmət edir; məs.: *Rüstəm bu baxışları duyusa da, əhəmiyyət vermədi.* (M.İbrahimov) *Mən burada nə cinayət eləyirəm ki, cavab da verməli olam?* (M.İbrahimov) *Beləsi bir şahının əvəzinə, mən manat qoparmasa, əl çəkməz.* (M.İbrahimov) *Cəllad! Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular.* (S.Vurğun)

Bunlardan əlavə, bəzi budaq cümlələrə məxsus spesifik əlamətlər də vardır. Müqayisə bildirən tərz budaq cümlələrində *elə bil, elə bil ki, sanki, guya ki, deyəsən ki* və s. modal sözlərin, qoşulma budaq cümləsinin əvvəlində ismin müxtəlif hallarında *bu (da), o (da)* sözlərinin işlənməsi həmin budaq cümlələrin qurulma texnikasına daxildir; məs.: *O, Nazxanımın oyauna elə baxırdı ki, elə bil, mücüzə görürdü.* (İ.Əfəndiyev) *Ömründə bir oğlan doğmusan, o da çoban Kərəm. qoymuşam ferma müdiri.* (M.İbrahimov)

Bağlayıcı vasitələrə görə budaq cümlələrin növləri. Tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən vasitələr - bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, şəkilçilər, ədatlar və intonasiya budaq cümlələrin tipindən asılı olaraq, müəyyən sistem şəklində işlənir. Bu cəhətdən tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Gördü, Gər Xəlil, Mürşüd, Cəmsid dayanıblar daş axın tirəsində.* (S.Əhmədov) *Az keçmədi, elə hamanca qapı tiri tək kör-köntə bir nərdivan təpəsi görsəndi.* (S. Əhmədov) *Bunlar dəyirmanə bir qarın çörəyə, səhərin yüngülcə naharına görə baş soxmamışdılar, un-urva nəfəslərini tənqişdirsin.* (S.Əhmədov) Bu cümlələrin hamısına *ki* bağlayıcısını artırmaq mümkündür.

2. Analitik tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, ya bağlayıcı söz, yaxud da ədatla bağlanır. *Ki* bağlayıcısı olduqda baş cümlədə qəlib söz, bağlayıcı söz olduqda baş cümlədə qarşılıq bildirən söz (korrelyat) ola da bilər, olmaya da bilər; məs.: *Hamı bilirdi ki, Xəlilin evdə xörək verəni yoxdur.* (S. Əhmədov) *Səkinə bunu da hiss etmişdi ki, zaman Rüstəm kişinin yumşaq duyğularını poza bilməmişdir.* (M.İbrahimov) *İndi ki sədrimizsən, gərək uşaqlarımıza dil öyrətməyə müəllim də tapasan.* (M.İbrahimov) *Elə ki qəflətən xəstələnirəm, Elə ki qorxudur məni sətəlcəm, Geyirəm verdiyin bu gödəkçəni.* (S. Vurğun) *Qüdrətin böyükdür, çünki insansan.* (S.Vurğun) *Elə dərin yuxuya gedir ki, fələyin özü gələ, onu oyada bilməz.* (S.Əhmədov) *Mənim ki oylağım göydür, çəməndir, Gəlməsin yanıma deyib-gülməyə.* (S.Vurğun) *Sən ki son nəfəsdə Vətəni andın, Çayların axını dayandı bir an.* (S.Vurğun) *Kimin ki adına yazılmış Zəfər, Öpüb qucaqlayır onu səadət.* (S.Vurğun) *Əgər evində, cibində bir şey var, aləm sənə dostdur.* (Ə.Haqverdiyev) *Hərçənd Qəşəng bu xəbərə inanmadı, ancaq söz onu yerindən oynatdı.* (Ə.Vəliyev)

3. Sintetik tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə intonasiyanın ümumi müşayiəti ilə, *-sa, -sə* və *-mi, -mu, -mü* şəkilçilərinin köməyi ilə bağlanır. Bu xüsusiyyət, başlıca olaraq, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinə aiddir; məs.: *Xoş üz göstərməsəm, xoş üz görməsəm, Heç yana, heç yerə mən tələsmirəm.* (S.Vurğun) *Sənin söylədiyən bu töhmətləri Eşidə bilsəydi, əriyərdi dağ.* (S.Vurğun) *Bizdən ayırdısa səni ruzigar, Yenə hünər tacın başımızdadır.* (S.Vurğun) *Havanın işıqlaşdığı axşam çağında onun ağına bir şey gəlməsə idi, işarə vurmazdı.* (S.Əhmədov) *Daşı bizim bostana atırsansa, bil ki, nahaqdır.* (M.İbrahimov) *Mən olsaydım, birinci axtarıb səni tapardım.* (M.İbrahimov) *Zakir evə*

bir balaca gec gəldimi, Sənubər ağır intizara düşürdü. (Ə.Babayeva) Ağaclar çiçək açdımi, dünya gözəlləşir.

4. Analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlələr. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə həm bağlayıcı söz, həm də *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır; məs.: *Başından keçəni danışsam əgər, Qələm dilə gələr, kağız yorular. (S.Vurğun) Əgər bir nəfər qadınların iclasında nə baş verdiyini bilmək istəsə, gərək quş olub göyə qalxa idi. (S.Əhmədov) Nə qədər dünyada varamsa, varsan. (S.Vurğun) Mirzə Qafar öz uşaqlarına nə dedi, nə qandırdısa, bu uşaqlar müəllimiylə birgə yerindəcə susub dondu. (S.Əhmədov) Bazar-dükanda nə baş verirsə, hamıdan gözəl bilir. (S.Əhmədov) Nə qədər kobud, yontulmamış olsa, bir elə yaxşıdı. (S.Əhmədov) Plan dolduran nə istəsə, eləyə bilər, hə? (M.İbrahimov) Arvad, gəlini nə qədər tez gətirsən, o qədər yaxşıdır. (M.İbrahimov) Bizə nə etsələr, azdır. (M.İbrahimov) Analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı sözlə, *-sa, -sə* şəkilçisi ilə yanaşı, şəkilçidən sonra *da, belə* ədatları da işlənə bilər; məs.: *Rüstəm kişi Telli arvaddan nə qədər acıqlı olsa da, oğlunu müdafiə etdi. (M.İbrahimov) Bu forma qarşılaşdırma budaq cümləsinin qəliblərindəndir. Analitik-sintetik budaq cümlələr baş cümləyə -sa, -sə şəkilçisi və da, də (bəzən belə) ədatları ilə də bağlana bilər; məs.: Rüstəm kişi qızına gözəlti baxdısa da, bir söz demədi. (M.İbrahimov) Qaraş uşaqlıqdan atası ilə hesablaşsa da, anası ilə daha açıq idi. (M.İbrahimov) Düşmən can desə də, düşməndir yenə. (S.Vurğun) Mən ölsəm də, Vətən eşqim Vətən mülkündə var olsun. (S. Vurğun) Çox gözəl olsa da zahirən insan, Yenə də ortada imtahan gərək. (S.Vurğun) Günün nə gün, şərtin nə şərt olduğunu bilməsə də, bir xoşgəldin söyləməliydi. (S.Əhmədov) Zülmət oynasa da bir an göylərdə, Tutulmaz günəşin üzünə pərdə. (S.Vurğun)**

Asindetik tabeli mürəkkəb cümlələri asanlıqla analitik, analitik mürəkkəb cümlələri isə analitik-sintetik mürəkkəb cümlələrə çevirmək olur.

Budaq cümlənin yeri. Baş və budaq cümlələrin yeri, təbii ki, qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılıdır. İnformasiyanın verilmə tərzinin, danışanın, yazanın üslubunun, struktur formalardan hansına daha çox meyilli olmasının, hansı bağlayıcı vasitələrdən istifadə etməsinin baş və budaq cümlənin bu və ya digər pozisiyada yerləşməsində rolu vardır.

Budaq cümlə baş cümləyə *bağlayıcı ilə* bağlandıqda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Bu zaman budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə aid olur: baş cümlənin buraxılmış və ya qəlib sözlə ifadə olunan mübtədası aydınlaşdırılır, qəlib söz-xəbəri izah edilir və ya xəbər müxtəlif vasitələrlə tamamlanır, hərəkətin tərzi, dərəcəsi, zamanı, səbəbi, məqsədi və s. bildirilir, yaxud da baş cümlədən doğan nəticə ifadə olunur, budaq cümlə baş cümləyə qoşularaq əlavə məlumat verir və ya münasibət bildirir: məs. *Məlum oldu ki, həmin sısqa kişi şairin doğma atasıdır.* (Elçin) *Ancaq orası da vardı ki, İmaməli bunu sonra hansı günahına bağışlaması sanardı.* (S.Əhmədov) *Mən hamısını ölçüb-biçmişəm, qərarım bu olub ki, səhərdən bağçada işləyəsən.* (M.İbrahimov) *Başındakı uğultu içində başa düşdü ki, bir azdan hər şey yenə də yaddan çıxacaqdır.* (Elçin) *O bir şerdir ki, ehtiyamı var.* (S.Vurğun) *Elə cavab ver ki, nə dediyini başa düşmək mümkün olsun. Elə pörtmüş, təatimişdi ki, qonaq dedi bəs böyük bir xəta baş verib.* (S.Əhmədov) *Bir şey yazmamışam istiqbalına, Çünki az duymuşam, az anlamışam.* (S.Vurğun) *Ataş kişi onda cavandı, ona görə də "Ataş" deməliyik.* (S.Əhmədov) *Əslinə baxsan, bizim bu katdamız özgə tayfadandı, odur ki bizi görməyə gözü yoxdu.* (C.Məmmədquluzadə) *Sən mənə nə pislik etmişən ki, mən səni bağışlayım.* (C.Məmmədquluzadə)

Bu cür cümlələrdə baş cümlə daha çox müstəqildir. Bu müstəqilliyin nəticəsidir ki, *ona görə də, ona görə ki, çünki, odur ki* bağlayıcıları ilə başlanan müstəqil cümlələrə mətndə daha çox rast gəlmək olur. Beləliklə, komponentləri tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnen tabeli mürəkkəb cümlələr "baş cümlə + budaq cümlə" quruluşu əsasında müəyyənləşir. Yalnız zaman budaq cümlələri bu qaydanı pozur. *Ki* bağlayıcılı zaman budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl də, sonra da işlənə bilər; məs.: *Onda kişi ayıldı ki, gördü geridən həmir gəlir.* (S.Əhmədov) *Naxışlı ağacı götürmək istəyirdim ki, heybətli bir səs eşitdim.* (Ə.Vəliyev) Birinci misalda ümumi qaydalara müvafiq olaraq, baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənmişdir. Budaq cümlə baş cümlədəki qəlib sözü (*onda sözünü*) izah edib aydınlaşdırır. İkinci misalda isə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gələrək baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və sadələşdirildikdə cümlənin mürəkkəb zaman zərfliyi yerini tutur: *Naxışlı ağacı götürmək istəyəndə heybətli bir səs eşitdim.*

Baş və budaq cümlənin yeri məsələsində bağlayıcı cümlələrlə *intonasiya ilə* qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr bir sistem təşkil edir və bir qrupa daxil olur. Bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, yalnız intonasiya ilə qurulan cümlələrdə də baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir; məs.: *İndi bildin, sən kimsən, mən kiməm?* (S.Rəhimov) *Amma birçə burası yaxşı deyil, kağız yazdıranların hamısı kəsib adamlar olur.* (C.Məmmədquluzadə) *Yaxşı yadımdadır, bir yaz gecəsi Bir toy məclisində sən oxuyurdun.* (S.Vurğun) *Damın üstündə güllər, çiçəklər kükrəyib bir elə bağça yaratmışdı, Mir Kazımın güllüyi bunun yanında behiştin heç kəndarı sayılmazdı.* (S.Əhmədov)

Budaq cümlələrin postpozitiv mövqeyi aktual üzvlənmə baxımından aydın izah olunur. Aktual üzvlənmə həm ayrılıqda hər iki tərkib hissəyə, həm də eyni zamanda bütövlükdə tabeli mürəkkəb cümləyə aiddir. Yuxarıda verdiyimiz: *Məlum oldu ki, həmin sısqa kişi şairin doğma atasıdır* - cümləsinə diqqət yetirək. Baş cümlədə tema işlənməmişdir, *bu* sözü mübtəda-tema kimi nəzərdə tutula bilər, *məlum oldu* onun remasıdır. Budaq cümlədəki *həmin* sözündən aydın olur ki, *həmin sısqa kişi* danışana və dinləyəyə məlumdur - temadır, *şairin doğma atasıdır* sözləri “yeni”ni bildirir və remadır. Eyni zamanda baş cümləyə *bu* sözünü əlavə etməklə *Bu məlumdur* deyilsə də, əslində, hələ heç bir şey məlum deyil, çünki baş cümlədə “məlum olan” verilməmişdir, odur ki baş cümləni tələffüz edib dayansa, təbii olaraq, *nə?* sualı ortaya çıxacaqdır. Bu sualın cavabı bütövlükdə budaq cümlə vasitəsilə verilir, ona görə də baş cümlə budaq cümlə ilə münasibətdə tema rolunu oynayır, yeni məlumat (sısqa kişinin şairin doğma atası olması) budaq cümlədə verildiyindən o (budaq cümlə) baş cümlənin reması kimi çıxış edir. Bu səbəbdən də baş cümlədə qəlib sözün olub-olmamasının elə bir əhəmiyyəti yoxdur. *Qərarım bu olub ki, sabahdan bağçada işləyəsən* - cümləsində *qərarım* tema, *bu olub* remadır. Budaq cümlədə nəzərdə tutulan *sən* sözü tema, *sabahdan bağçada işləyəsən* remadır. Baş cümlənin xəbərinin əsasında işarə əvəzliyi - *bu* sözü durur, həmin söz (*olub* sözü ilə birlikdə) baş cümlənin reması olsa da, formal remadır və konkret heç bir şey ifadə etmir, ona görə də bu sözlə nəyin nəzərdə tutulduğunu izah etməli olan budaq cümlə bütövlükdə baş cümlənin remasıdır.

İntonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdə aktuallaşma ilə əlaqədar baş və budaq cümlə öz yerini dəyişə bilər. Bu zaman budaq

cümlə “məlum”u, baş cümlə “yeni”ni bildirir; məs.: *Oğrunu nə etmək lazımdır, başa düşdünmü?* (S.Rəhimov) *Bu saqqalınan bu gündən dönüb üz-lü olum, bu da yaramaz.* (S.Rəhimov) *Bacının ehtiyatı qurtarmaz, mən bilirəm.* (S.Rəhimov) *Kişi necə tələsir, görmürsən? Kim çağırırdı və nə üçün çağırırdı, bəlli deyildi.* (Mir Cəlal) Bu cür cümlələrdə komponentlərin normal sırasını düzəltməklə baş və budaq cümlə arasına *ki* bağlayıcısını əlavə edə bilərik ki, bu da həmin cümlələrin komponentlərində yerdəyişmə olduğunu və onlارın yuxarıdakılarla eyni tipli olduğunu göstərir: *Başa düşdünmü ki, oğrunu nə etmək lazımdır? Bu da yaramaz ki, bu saqqalınan bu gündən dönüb üz-lü olum. Mən bilirəm ki, bacının ehtiyatı qurtarmaz və s.*

Məlumat üçün. Ə.Z.Abdullayev bu cür cümlələri xüsusi bir tip - tamamlıq budaq cümləsinin III tipi adlandırmış və yazmışdır: “Bu tipli budaq cümlələrin formalaşmasında sual sözləri və sual ədatı iştirak edir (bundan əlavə, budaq cümlə intonasiya ilə də baş cümləyə bağlanmış olur), budaq cümlədəki fikrə daha çox nəzəri cəlb etmək üçün o, baş cümlədən qabaq işlənir”.¹⁰ Ə.Z.Abdullayev bu cür cümlələrdə budaq cümlənin baş cümləyə *kim, nə, niyə, nə vaxt, nə təhər, necə, nə qədər* sözləri ilə və əlavə olaraq, intonasiya ilə bağlandığını, bir qisminə *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçisinin həlledici rol oynadığını qeyd etmiş, aşağıdakı nümunələri vermişdir: *Bütün bu söhbətlərdən nə çıxacaqdı, Cuma hələ bilmirdi.* (Ə.Əbülhəsən) *Gələn adam kindir və kimin evinə düşəcək - heç kəs deyər bilməzdi. İndi niyə belə eləyir, başa düşmürəm.* (İ.Əfəndiyev) *Nə qədər getdilər, bilmirəm.* (“Koroğlu”) *Müharibə bir ay davam edəcəkmi, beş ay uzanacaqmi, bilmirik.* (Ə.Əbülhəsən) Göründüyü kimi, bunların hamısı komponentləri inversiyaya uğramış asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdir və müəllifin qeyd etdiyi “bağlayıcı leksemlər” danışanın fikrindən asılı olaraq hər bir cümlədə işlənə bilən adi leksik vahidlərdir. Eyni zamanda bu cür inversiya başqa budaq cümlələrdə də özünü göstərir; yuxarıdakı misalların hər birinin baş cümləsində azacıq dəyişiklik etməklə onları mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar: *Bütün bu söhbətlərdən nə çıxacaqdı, Cumaya hələ aydın deyildi. Gələn adam kim idi və kimin evinə düşəcək, heç kəsə məlum deyildi. İndi niyə belə eləyir, başa düşülür. Nə təhər getdilər, bilinmir və s.*

Tərkib hissələri bağlayıcı və ya intonasiya ilə əlaqələnən tabeli mürəkkəb cümlələrdə bəzən baş cümlə budaq cümlənin daxilində yerləşir, yəni budaq cümlənin üzvlərinin biri və ya bir qismi baş cümlədən əvvəl keçir. Bu hal mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə daha çox müşahidə olunur; məs.: *Üzünə ağ çəkilməmiş bədən-nüma güzgü on yeddi ildir ki, balaca otaqda dustaqdır* (Ə.Vəliyev) - cümləsində baş cümlə *on yeddi ildir* sözlərindən ibarətdir, budaq cümlənin mübtəda qrupu (*üzünə ağ çəkilməmiş bədən-nüma güzgü*) baş cümlədən əvvəl işlənmişdir.

Budaq cümləsi *bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla* baş cümləyə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə, ədəbi dil normalarına müvafiq olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir; məs.: *Elə ki çıxdılar bağ talasına, burada üçü də birdən ayaq saxlamalı oldu.* (S.Əhmədov) *Lakin o şey ki ərinin ictimai vəziyyətinə, xalq qarşısındakı nüfuzuna toxunurdu, o şeydə Səkinə güzəşt nə olduğunu bilmir, qaya kimi möhkəm dururdu.* (M.İbrahimov) *Başıma gələnləri danışsam, uzun çəkər.* (Ə.Vəliyev) *Qələm qaşlı, xumar gözlü bu dilbər Dinməsə də, ürəyində sözü var.* (S.Vurğun) *Əgər bircə kəs cıncırını çəksə, gələn heyətə məhəl qoymayıb səsinə çıxartsa, alış-veriş büsbütün kəsilərdi.* (S.Əhmədov) *Hərgah Madarı tapıb sağ-salamat mənə yetirsən, dünya maldan qane olacaqsan.* (Ə.Vəliyev) *Belə bir mənzərəni görmək Nəriman üçün nə qədər ağır olsa da, nəzərini çəkə bilmirdi.* (MİR CƏLƏL)

Analitik quruluşlu birinci və ikinci cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə *elə ki, o şey ki* bağlayıcı sözləri; sintetik quruluşlu üçüncü cümlədə *-sa* şəkilçisi; analitik-sintetik quruluşlu sonrakı cümlələrdə *-sə də* şəkilçi və ədatı; *əgər* bağlayıcı sözü və *-sa* şəkilçisi; *hərgah* bağlayıcı sözü və *-sə* şəkilçisi; *nə qədər* bağlayıcı sözü və *-sa da* şəkilçi və ədatı ilə bağlanmışdır.

Bağlayıcı cümlələrdən fərqli olaraq, “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu cümlələrdə əsas məna yükü - yeni informasiya baş cümlənin üzərinə düşür. Bununla yanaşı, baş və budaq cümlələrin özlərinin də tema - rema üzrə inkişaf xətti vardır. Birinci misala diqqət yetirək: *Elə ki çıxdılar bağ talasına, burada üçü də birdən ayaq saxlamalı oldular.* Mətdən və cümlənin özündən aydın olur ki, subyekt “üç nəfər”dir və bu barədə məlumat baş cümlədə verilir. Deməli, baş cümlədəki “üç nəfər” baş və budaq cümlə üçün ortaqlı üzvdür. Budaq cümlənin teması mətnin əvvəlki cümlələrində qeyd edilən və bir də baş cümlədə xatırlanan bu “üç nəfər”dir, *çıxdılar bağ talasına* budaq cümlə vasitəsilə verilən yeni məlumatdır - remadır. Lakin budaq cümləni deyib dayanmaq olmaz. Oxucu nə isə gözləyir, çünki bağ talasına çatmaqla elə bir fikir hasil olmur (əgər mətnin bu cümlədən əvvəlki hissəsində kifayət qədər məlumat verilməyibsə). Digər tərəfdən, *elə ki* bağlayıcı sözü də hansı hadisəninə gözlənildiyini hiss etdirir, ona görə də baş cümlə gəlməli və budaq cümlə vasitəsilə nəyə işarə edildiyi bilinməlidir. Budaq cümlə öz tema - reması ilə birlikdə zaman bildirir, həmin zaman ərzində baş verəcək hadisə baş cümlədən

məlum olmalıdır. Baş cümlədə belə bir progressiya var: *burada üçü də birdən ayaq saxlamalı oldular; üçü də* "məlum olan"dır - həm budaq cümlənin, həm də baş cümlənin ortaqlı temasıdır, "burada" sözü təkrardır, çünki hadisənin məkanı haqqında budaq cümlədə məlumat verilib. Lakin müəllif məhz burada - bağ talasında hadisənin bir növ qəfil və gözlənilməz baş verdiyini hiss etdirmək üçün məkanı bir də qeyd etmişdir. Qalan sözlər - *birdən ayaq saxlamalı oldular* baş cümlənin remasıdır. Sintaktik bütöv içərisindən çıxarıb aktual üzvlənmə baxımından diqqət yetirdiyimiz bu cümlənin (və bu cür təcrid edilmiş cümlələrin) təhlilindən sual doğula da bilər: *talaya çatan kimi üçünün də birdən ayaq saxlamasının yenilik kimi əhəmiyyəti nədir?* Nəzərə alınmalıdır ki, mətn bu cür qurulur, bu cür inkişaf edir və hər bir cümlə məntiqi progressiya üçün imkan yaradır - bağ talasına çatıb dayanıqdan sonra həmin talanın təsviri üçün geniş imkan yaranır. Onun hansı istiqamətdə təsvir ediləcəyi artıq müəllifin öz istəyindən və ideya istiqamətindən asılıdır.

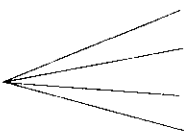
"Budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş olur, bağlayıcı söz müvafiq qarşılıq bildirən söz tələb etməklə baş cümlənin lazımı istiqamətdə qurulmasına səbəb olur.

Şifahi nitqdə, bədii əsərlərin dilində baş və budaq cümlə öz yerini dəyişə bilər və budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir; məs.: O v ç u l a r. *Başına dönüm, ağa, biz ovcuyuq, səni yaxşı tanıyıyıq, hərçənd sən bizi tanımırsan.* (Ə.Haqverdiyev) *Bu çörək gözümü tutsun, əgər mən yalan deyirəmsə. Bu bərəkət məni gözdən eləsin, əgər mən boynun əymişəmsə.* (Mir Cəlal) Bu cür hallarda tema ilə rema da öz yerini dəyişmiş olur - "yeni"ni budaq cümlə ifadə edir.

Beləliklə, budaq cümlələr baş cümləyə tabelilik bağlayıcıları və ya intonasiya ilə bağlandıqda baş cümlədən sonra, bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatlarla bağlandıqda baş cümlədən əvvəl işlənir (hər iki halda tərəflərin inversiyası mümkündür). Ayrı-ayrı budaq cümlələrdən danışarkən şərti olaraq bunlardan birincisini **I tip**, ikincisini **II tip** budaq cümlə adlandıracağıq.

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN TƏSNİFİ

Tabeli mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlələrə görə müəyyənləşdirilir. Budaq cümlənin növü baş cümlədən asılıdır. Aşağıdakı sxemə diqqət yetirək:

İndi kim birinci yeri tutdu, *o, qalibdir.*
qalib odur.
onu qalib sayacaqlar.
o adam qalibdir.

Göründüyü kimi, budaq cümlə olduğu kimi qalmış (baş cümləyə *kim* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır), baş cümlə dəyişikliyə uğramışdır. Baş cümlələrdə qarşılıq bildirən sözlər (*o, odur, onu, o*) müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrindədir: birinci cümlədə mübtəda, ikincidə xəbər, üçüncüdə tamamlıq, dördüncü cümlədə təyin vəzifəsindədir. Ona görə də birinci cümlə mübtəda, ikincisi xəbər, üçüncüsü tamamlıq, dördüncüsü isə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Hər bir budaq cümləni tərkib şəklində baş cümlədə yerinə qayıb cümlələri sadələşdirmək də olar:

İndi birinci yeri tutan (kim?) qalibdir.

Qalib indi birinci yeri tutandır (kimdir?).

İndi birinci yeri tutan (kimi?) qalib sayacaqlar.

İndi birinci yeri tutan (hansı?) adam qalibdir.

Birinci və üçüncü cümlələrin baş cümləsindəki korrelyatı (*o, onu* sözlərini) işlətməyə də bilərik, lakin həmin sözlər yenə də təsəvvür ediləcəkdir. Həmin xüsusiyyət bu və ya digər şəkildə “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu, yəni baş cümləyə bağlayıcı söz, şəkilçi və ədatla bağlanan (II tip) bütün tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir. Deməli, budaq cümlənin növü baş cümlədə işlənmiş (və ya təsəvvür edilən) üzvlə, onun yerindəki “boşluq”la bağlıdır. Həmin boşluq korrelyatla işarələnmiş olduqda işarəedici söz-əvəzliyin sintaktik vəzifəsinə əsasən budaq cümlənin növünü asan müəyyənləşdirmək olur. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz olmadıqda “boşluq”un tələb etdiyi sual əsasında budaq cümlənin baş cümlədə hansı üzvü izah etdiyi aydınlaşır. Qarşılıq bildirən sözlər şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin baş cümləsində nisbətən çətin, qalan budaq cümlələrdə asan tə-

səvvür edilir. Qarşılıq bildirən sözlərin baş cümlədə işlənməsi isə bu-
daq cümlədəki bağlayıcı sözdən asılıdır, - o (qarşılıq bildirən söz)
bağlayıcı sözə müvafiq işlənir. Müqayisə edək:

Kim gəlmişdi, o da işlədi.

Gələn kim idi, işləyən də o idi.

Kim ilə demişdin, onunla işlədim.

Kim işlədi, o adam da qazandı.

Necə demişdin, elə işlədim.

Nə dərəcədə demişdin, o dərəcədə işlədim.

Nə zaman demişdin, o zaman işlədim.

Harada demişdin, orada işlədim.

Nə qədər demişdin, o qədər işlədim.

Nə səbəbə demişdin, o səbəbə işlədim.

Nə məqsədlə demişdin, o məqsədlə işlədim.

Nə şərtlə demişdin, o şərtlə işlədim.

Eyni xüsusiyyət “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu, yəni bağ-
layıcı və ya intonasiya ilə qurulan (I tip) tabeli mürəkkəb cümlələrə
də aiddir. Nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə-
lərdən başqa, “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu bütün tabeli mü-
rəkkəb cümlələrin baş cümləsində budaq cümlənin yerliyi, qəlibi olur
(və ya təsəvvür edilir). Budaq cümlə qəlib sözün vasitəsilə nəyin
nəzərdə tutulduğunu açıb göstərir; məs.: **Onu da başa düşürəm ki, əli-
nizdəki işlər təcildir** (Mir Cəlal) - cümləsində budaq cümləni (nümu-
nədə tamamlıq budaq cümləsidir) olduğu kimi saxlamaqla baş cümlə-
ni dəyişsək, başqa növ budaq cümlələr alınacaqdır:

Başa düşdüyüm odur ki, əlinizdəki işlər təcildir.

O da başa düşülür ki, əlinizdəki işlər təcildir -

cümlələrindən birincisi xəbər, ikincisi mübtəda budaq cümləlidir.

Tabeli mürəkkəb cümlələr budaq cümlələr üzrə təsnif edilərkən
cümləni təşkil edən struktur vasitələrlə birlikdə onun semantikasi da
nəzərə alınır. Lakin semantika dedikdə cümlənin adi məzmunu deyil,
qrammatik semantikasi nəzərdə tutulur; məs.: *Kiçikxanim onu da bi-
lirdi ki, komandirdən yuxarılara şikayət etmək üçün komandirin özün-
dən icazə lazımdır* (Mir Cəlal) - cümləsinin leksik məzmunu Kiçikxa-
nımın komandirdən şikayət etmək istəməsi və bunun üçün komandi-
rin özünə müraciət etməyin vacibliyidir. Qrammatik semantika isə bu
konkret məzmundan fərqlidir: baş cümlənin xəbəri təsirli feli xəbər-

dən ibarətdir, onun obyektı olmalıdır, lakin obyekt bildirən söz işlənməmiş, onun əvəzinə şərti işarə - qəlib söz işlənmişdir. Qəlib söz tamamlıq vəzifəsindədir və təminədiçi məzmunu malik deyildir, budaq cümlə işlənməli və onu izah etməli, xəbərlə ifadə olunan işin obyektı bilinməlidir. Elə buna görə də baş cümlədən sonra tamamlıq budaq cümləsi işlənməli olmuşdur.

Nəticə və qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən başqa, bütün hallarda budaq cümləni müvafiq tərkib şəklində sadələşdirib baş cümlədə nəzərdə tutulan üzvün yerinə (qəlib söz olsa da, olmasa da - olduqda atılır) qoymaq olar. Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə bu hal ona görə mümkündür deyil ki, budaq cümlə baş cümləyə qoşulur, baş cümlədə budaq cümlənin yeri və yerliyi yoxdur. Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür.

Məlumdur ki, budaq cümlələr ənənəvi olaraq sadə cümlənin üzvlərinə görə müəyyənləşdirilmiş və həmin üzvlərin adı ilə adlandırılmışdır: *mübtəda budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi* və s. Bu cəhətdən bütün budaq cümlələr öz cümlə üzvü prototipinə uyğun gəlir (qoşulmanın əlavələr əsasında yarandığı qeyd edilir), yalnız nəticə budaq cümləsindən başqa. Doğrudur, nəticə budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növü kimi verilir, lakin dilimizdə nəticə zərfliyinin işləndiyi müəyyən edilməmişdir. Şübhəsiz, səbəb olan yerdə nəticə də olur. Lakin faktlar göstərir ki, sadə cümlədə nəticə mənası zərflik şəklində deyil, xəbər vasitəsilə ifadə olunur. *Alt köynəyi köhnə və yamaqlı olduğundan yaxasını açmırdı* - cümləsində *alt köynəyi köhnə və yamaqlı olduğundan* feli sifət tərkibi səbəb zərfliyidir, səbəb bildirir, *yaxasını* - tamamlıq, *açmırdı* - xəbərdir. Təsirli feli xəbər öz vasitəsiz tamamlığı ilə birlikdə qeyd etdiyimiz səbəbdən doğan nəticəni bildirir. Beləliklə, sadə cümlədə səbəblə nəticə səbəb zərfliyi və xəbər vasitəsilə ifadə olunur. Sadə cümlədə ifadə olunan fikri mürəkkəb cümlə strukturunda da vermək olar: *Alt köynəyi köhnə və yamaqlı idi, ona görə də yaxasını açmırdı*. Bu zaman səbəb zərfliyi baş cümlə, nəticə bildirən xəbər nəticə budaq cümləsi şəklində ifadə olunur. Adətən, nəticə səbəbdən sonra gələr və nəticə budaq cümləsi bu ardıcılığı düzgün ifadə edir. Obyektiv realıqda nəticə səbəbdən əvvələ keçə bilməz (başqa bir nəticə üçün səbəb kimi çıxış etməsi başqa məsələdir). Sadə cümlə isə xəbərlə ta-

mamlanır, ona görə də fikri sadə cümlə ilə ifadə etdikdə də əvvəl səbəb zərfliyi işlənir, sonra xəbər vasitəsilə nəticə mənası ifadə olunur. Odur ki bütün əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən fərqli olaraq, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri sadələşdirərəkən **baş cümləni tərkib şəklinə salmaq lazım gəlir**; məs.: **Bütün bədənini dəhşətli ağrı içərisində idi, ona görə də ayaqlarının ağrısını unutmuşdu.** - **Bütün bədənini dəhşətli ağrı içərisində olduğu üçün ayaqlarının ağrısını unutmuşdu.** Qeyd edilənlərə əsasən, nəticə budaq cümləsi də zərflik budaq cümlələrinə daxil edilir.

Budaq cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

1. Mübtəda budaq cümləsi;
2. Xəbər budaq cümləsi;
3. Tamamlıq budaq cümləsi;
4. Təyin budaq cümləsi;
5. Zərflik budaq cümlələri:
  - Tərz budaq cümləsi;*
  - Dərəcə budaq cümləsi;*
  - Zaman budaq cümləsi;*
  - Yer budaq cümləsi;*
  - Kəmiyyət budaq cümləsi.*
  - Səbəb budaq cümləsi;*
  - Məqsəd budaq cümləsi;*
  - Şərt budaq cümləsi;*
  - Qarşılaşdırma budaq cümləsi;*
  - Nəticə budaq cümləsi;*
6. Qoşulma budaq cümləsi.

MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏSİ

Mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən mübtədasını izah edib aydınlaşdırmaq üçün işlədilir.

Mübtəda budaq cümləsinə o zaman ehtiyac olur ki, baş cümlədə onu aktuallaşdırmaq, daha aydın nəzərə çarpdırmaq lazım gəlir. Bu cəhət özünü iki formada göstərir.

Bir qrup cümlələrdə əvvəl baş cümlə, sonra budaq cümlə işlənir. Baş cümlədə aktuallaşdırılmalı olan mübtədanın özü deyil, yerliyi,

qəlibi verilir (yaxud təsəvvür edilir), sonra gələn hissədə - budaq cümlədə onun məzmunu açılır: məs.:

Nərimana bu da aydın idi ki, döyüş meydanı uzaqlaşmaqdadır. (Mir Cəlal) *Bəlkə anamın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onunla bir yerdə olaq?* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş, ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində mübtədə vardır və o, qəlib sözlə (*bu* sözü ilə) ifadə olunmuşdur. Həmin söz işarə əvəzliyi ilə ifadə olduğundan heç bir təminedicisi informasiyaya malik deyil. Ona görə də baş cümlədən sonra budaq cümlə gəlməli və həmin sözün vasitəsilə nəyin nəzərdə tutulduğunu izah etməli olmuşdur.

İkinci misalın baş cümləsində mübtədə yoxdur. Baş cümləni tələffüz edib dayandıqda mübtədənin sualı doğulur: *Anamın könlündən nə keçir?* Bu suala budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir. Baş cümləyə qəlib söz-mübtədə artırmaq da olar: *Bəlkə anamın könlündən bu da keçir ki...* Lakin budaq cümlə olmadan “yeni”nin verilməsi üçün qəlib sözün olub-olmamasının elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Bu ikinci misalın əvvəlkindən fərqi ondadır ki, baş cümlədə qəlib söz-mübtədə işlənməmiş, yükü intonasianın öhdəsinə buraxılmışdır.

Birinci misalın baş cümləsində *bu* - “verilən”, *Nərimana aydın idi* - “yeni”dir; budaq cümlədə *döyüş meydanı* - “verilən”, *uzaqlaşmaqdadır* - “yeni”dir. Baş cümlə ilə budaq cümlənin münasibətində: baş cümlədəki *bu* - “verilən” dir, bütövlükdə budaq cümlə (*döyüş meydanı uzaqlaşmaqdadır*) “yeni”dir.

Cümlələri müvafiq olaraq fəli sifət və məsdər tərkibləri ilə sadələşdirmək olar: *Nərimana döyüş meydanının uzaqlaşmaqda olduğu da (nə?) aydın idi. Bəlkə bizim də kəndə gedib onunla bir yerdə olmağımız (nə?) anamın könlündən keçir?* Sadə cümlə şəklində salındıqda tərkib şəklində ifadə olunan mübtədalar məntiqi vurğu ilə tələffüz edilməklə aktualaşdırılmış olduğunu hiss etdirir.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin başqa bir qrupunda əvvəl budaq cümlə, sonra baş cümlə işlənir. Budaq cümlə baş cümlədə olan (və ya təsəvvür edilən) qarşılıq bildirən sözü hədəfə alır, bütövlükdə onun izahına xidmət edir; məs.:

Kim ki bu işə biganə baxır, o, qurdtayın qərarlarını ləyaqətlə həyata keçirə bilməz. (M.İbrahimov) *Kim irəli çox tələsir, buyursun.* (M.İbrahimov)

Birinci misalın budaq cümləsində *kim ki* - tema, *bu işə biganə baxır* - remadır; baş cümlədə *o* - tema, *qurultayın qərarlarını ləyaqətlə həyata keçirə bilməz* - remadır; ümumilikdə budaq cümlə (*kim ki bu işə biganə baxır*) tema, baş cümlə remadır. Lakin baş cümlə budaq cümlə vasitəsilə qarşılıq bildirən sözün aydınlaşdırılması yolu ilə yeni informasiya verir.

İkinci cümlə əvvəlkindən yalnız baş cümlədə qarşılıq bildirən sözün işlənməməsi ilə fərqlənir. Qarşılıq bildirən söz intonasiyanın köməyi ilə təsəvvür edilir: *Kim irəli çox tələsir, o buyursun*.

Qeyd etməliyik ki, bu cür cümlələrdə ayrılıqda götürdükdə həm baş, həm də budaq cümlə ümumilik, mücərrədlik bildirir. Doğrudur, məsələn, *Kim onun buyruğuna əməl eləməsə, o məndən aman gözləməsin* - tipli cümlələrdə *kim* sözünə nisbətən, *o* sözü bir qədər konkretidir, lakin ayrılıqda tələffüz etdikdə (*o məndən aman gözləməsin - kim?*) baş cümlənin teması da (*o* sözü) heç bir konkret məna ifadə etmir. Yalnız budaq cümlə baş cümlədəki qarşılıq bildirən sözü yeni məzmunla təmin etdiklə baş cümlənin teması konkret məna qazanmış olur.

Əvvəlki strukturda olduğu kimi, sadələşdirdikdə budaq cümlə baş cümlənin məntiqi vurğulu mübtədasına çevrilir: *Bu işə biganə baxan qurultayın qərarlarını ləyaqətlə həyata keçirə bilməz. İrəliyə çox tələsən buyursun*.

Qeyd edilənlər göstərir ki, baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə və aktuallaşdırma üsullarına görə mübtədə budaq cümləsinin iki tipə ayırmaq olar.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə əksərən *ki* bağlayıcısı, bəzən yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Neçə vaxtdır ki, mən də bir yuxu görürəm.* (Ə. Əylisli) *Qəribin könlündən keçdi ki, elə indicə durub gedib o dağın təpəsinə çıxsın.* (Ə.Əylisli) *Budur, iki ildir, mənimlə dostluq binası qoyublar.* (Ə. Haqverdiyev) *(Budur, mənimlə dostluq binası qoyduqları iki ildir) Nəcəf bəy. Bu nə iş idi, mən tutdum? Nə qələt idi, elədim?* (Ə. Haqverdiyev)

Baş cümlədə mübtədə budaq cümləsinin yerliyinin - qəlib sözün olub-olmamasına görə bu tipin özünü də iki növə ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə mübtədə vəzifəsində müxtəlif qəlib sözlər işlənir. Qəlib sözlər substantiv işarə əvəzliliklərindən (və bəzi zərflərdən) ibarət olur.

O (da), bu (da), orası (da), burası (da) sözləri baş cümlədə qəlib söz-mübtədə vəzifəsində: *O da bizə məlumdur ki, mərhumun adı*

bu saat qubernatın hüzurunda nöqtəbənöqtə yazılıbdır. (Mir Cəlal) **O da məlum idi ki, Nərimanın xətrinə dəymək istəmirdi.** (Mir Cəlal) **Amma bu da var ki, hələ tezdir.** (Mir Cəlal) **O da vardı ki, pambıq səpiniyə qədər başqa bitkilər səpilməyəndə vəziyyət xarablaşırdı.** (M.İbrahimov) Əliqulunun nəzərindən **o da** yayınmamışdı ki, indiki toylarda pul yığılmır. (Ə. Vəliyev) **Amma burası da vardı ki, köhnə televizoru - o vəfalı "Temp-2"ni təhvil verib əvəzində pul alacaqdı.** (Elçin) **Ancaq orası vardı ki, İmaməli bunu hansı günahınsa bağışlanması sanar, ayağını bir az irəli qoya bilərdi.** (S.Əhmədov) **Həm də burası vardı ki, Rəqib sir-sifətdən, hal-davranışdan düşüük bir görkəmdə idi.** (S.Əhmədov) **Hətta burası da yadımdadır ki, xırmanlar təzə döyülürdü.** (C.Məmmədquluzadə)- **(Xırmanların təzə döyüldüyü də yadımdadır)**

Eləsi, beləsi, elələri, belələri, bəziləri, bir neçələri sözləri baş cümlədə qəlib söz-mübtədə vəzifəsində: **Eləsi olurdu ki, Çəpəl Sayalı əsla yaxın qoymurdu.** (Mir Cəlal) **Eləsi də vardı ki, yupyumuru, şamama kimi.** (Mir Cəlal) **Amma elələri də var ki, bu peşədən ayrıla bilmirlər.** (H.Seyidbəyli) **Belələri də olur ki, səhralarda, uçuqlarda, torpaq altında qalır, təcili kömək gecikdiyindən məhv olurlar.** (Mir Cəlal) **Elələri də var ki, beş saatda bir şüşə boşaldır, amma elə gözəl, elə xoş sözlər danışır ki...** (M.İbrahimov) **Eləsi olurdu, düz üstlərinə yeri yirdi.** (S.Əhmədov) - **Düz üstlərinə yeri yənlər də** olurdu. **Bəziləri (bir neçələri) də var idi ki, dediyindən dönmür, öz istəklərindən əl çəkmirdi - Dedi yəndən dönməyənlər, öz istəklərindən əl çəkməyənlər də var idi.**

Qeyd. *Eləsi, beləsi, orası, burası* tipli mənsubiyyət şəkilçili sözlər bəzən baş cümlədə sahib şəxs bildirən sözlərlə işlənərək ismi birləşmə əmələ gətirir, lakin bu halda da yenə qəlib söz kimi bütövlükdə birləşmə deyil, həmin sözlər özləri çıxış edir; məs.: **Qarağac, tut, giləs, çinar ağaclarının eləsi var idi ki, yarpaqları yaşılığını da itirməmişdi.** (Mir Cəlal) **Onların eləsi var ki, indi nə model desən, müstəqil hazırlayır.** (Mir Cəlal) **Çalağanların elələri də var ki, körpə quzuları, hətta toğluları da caynağına alıb göyə qaldırır.** (Ə.Vəliyev)

Bunlardan əlavə, *o cəhət, bu cəhət, bir cəhət, o şey, bu şey, bir şey, o məsələ, bu məsələ* sözləri də baş cümlədə mübtədə budaq cümləsinin qəlibi kimi işlənə bilər; məs.: **Bircə şey vardı ki, Rüstəm kişinin xasiyyəti çox dəyişmişdi.** (M.İbrahimov) **O cəhət (o məsələ) də maraqlı idi ki, suallara dərhal cavab verirdilər.**

2. Qəlib söz işlədilmir, ona görə də baş cümlə mübtədəsiz yarımçıq cümlə şəklində formalaşır. Bu cür cümlələr bədii ədəbiyyatda,

canlı danışiq dilində daha çox müşahidə olunur. Baş cümlə əksərən zaman mənalı olur; məs.: **Bu gün beşinci gün idi ki, onun işlədiyi dəstə gündəlik işi artıqlamastı ilə yerinə yetirirdi.** (Mir Cəlal) **Bir ay olarkı, Əsrəf burada, şəhərdən bir az kənarda düşərgədədir. Birinci dəfədir ki, anası ona icazə verib yola salmışdır. Birinci dəfədir ki, Əsrəf öz evlərində yatmır.** (Mir Cəlal) - **Əsrəfin öz evlərində yatmadığı birinci dəfədir. Yarım saatdan artıq idi ki, Səkinə hərbi komissarlığın qapısında növbə gözləyirdi.** (Mir Cəlal) **Neçə gün idi ki, göy üzünü bulaq alır və çəkilirdi.** (S.Rəhimov) **Bir aydan da yuxarı idi ki, kənddə bir heyvanın da burnu qanamırdı.** (S.Rəhimov) **Neçə müddətdən bəri birinci dəfə idi ki, o, belə bir qorxu hissi keçirirdi.** (Elçin) **Axi on il olardı ki, Firuzəni görmürdü.** (Elçin)- **Firuzəni görmədiyi on il olardı.**

Qeyd. Bu cür cümlələri zaman budaq cümləli tabeli müəkkəb cümlələrdən fərqləndirmək lazımdır: burada baş cümlə, orada budaq cümlə zaman mənalı olur.

Baş cümlə mübtədasız yarımçıq cümlə şəklində olduqda onun xəbəri əksərən məlumdur, məlum oldu, aydındır, bəllidir, bilinir və s. kimi sözlərlə ifadə olunur və bu sözlər adlıq halda əlamətin daşıyıcısını bildirən mübtədə tələb edir; məs.: **Anma sonra da məlum oldu ki, həmin balaca, sısqış kişinin bu cür əzəmətli daha yeddi qızı var.** (Elçin) **İndiki danışığımdan aydın idi ki, bərk narazıdır.** (Ə.Vəliyev) **Məlum oldu ki, Samit Hafizədən iyirmi yaş böyükdür.** (Ə.Vəliyev) **İndi hər üçünə aydındı ki, hara gedirlər.** (S.Əhmədov) **Məlumdur ki, insanın dostu, qohumu, yoldaşı çox olur.** (Mir Cəlal) **Məlum idi ki, Hiilər qışın çıxmasını gözləyir.** (Mir Cəlal) **Aydın idi ki, cavab gözləyir, bir şey eşitmək, sonra davam etmək istəyirdi.** (Mir Cəlal) **Ancaq bununla belə, mənim yəqinimdir ki, bizim qoyduğumuz bu heykəlin proyektindən bir rəssam kimi kənardə qala bilməzsınız.** (Mir Cəlal) **Sürətlə vuran zəngdən bəlli idi ki, rayondan çağırırlar.** (Mir Cəlal) **Bu hissin təsiri ilə olmalıdır ki, arvadının təlaşla titrəyən səsi azca yabançı görünürdü.** (M.İbrahimov) **Ay oğul, olmaz ki, burda danışmamış, əvvəl imkanlarımızı orda, öz evimizin içində aydın edək.** (M.İbrahimov). **Necə ola bilər ki, gedim uduzduğum pulları istəyim.** (Ə. Haqverdiyev) **Eybi yoxdur, vaxt gələr, bilinər ki, bəy kimdir, həqiqi kommunist kimdir.** (M.İbrahimov) - **Eybi yoxdur, vaxt gələr, bəyin kim, həqiqi kommunistin kim olduğu bilinər. Məlum məsələdir ki,**

şəxsi tənqid yaxşı şeydir. (M.İbrahimov) - *Şəxsi tənqidin yaxşı şey olduğu məlum məsələdir. Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran.* (S.Vurğun)

“Baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə öz yerini dəyişə - inversiyaya uğraya bilər. İnversiya intonasiya ilə qurulan cümlələrə aiddir: məs.: *Şəmsinin gətirdiyi qurbanlıq necə oldu, məlum deyildi.* (Ə.Vəliyev) *İndi niyə bir cavab yazmır, bilinmir. Bu hadisə neçə il əvvəl olub, yadında deyil. O fikirləşirdimi, cavab hazırlayırdımı, deyilənləri rədd edirdimi, bəlli deyildi.* (Ə.Vəliyev) *Kim çağırırdı və nə üçün çağırırdı, bəlli deyildi.* (Mir Cəlal)

Mübtədə budaq cümləsinin yarımçıq cümlə şəklində olan baş cümləsinin xəbəri *elə çıxır, belə çıxır, fikrindən keçdi, könlündən keçdi, ürəyindən keçdi, yadına düşmürdü, ağılna gəldi* və s. kimi frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur; məs.: *Belə çıxır ki, plan dolduran nə istəsə eləyə bilər, hə?* (M.İbrahimov) *Xoşuna gəlir ki, onunla hesablaşsınlar, raykoma getməmiş, yanına gəlib məsələni razılaşırsınlar.* (M.İbrahimov) *Rüstəm kişinin fikrindən keçdi ki, Şərəfoğlu indi də iyirmi il əvvəlki kimi yaraşıqlıdır.* (M.İbrahimov) *Ürəyindən keçdi ki, fikir və hiss yoxsulluğu belə bir qız üçün ağır faciədir.* (Mir Cəlal) *Elə çıxır ki, heç mən özüm də yoxmuşam.* (S. Rəhimov) *Yadında qalsın ki, dünyada azadlıqdan şirin heç nə yoxdur.* (Ə. Vəliyev) *Doymazovanın könlündən keçirdi ki, dayısı qızını Əliquluya sırınsın.* (Ə.Vəliyev) *Onun ağılna gəlməzdi ki, Güldəstə pianino çalmağı bacarsın.* (Ə.Vəliyev) *Ürəyimə dammışdı ki, bu gedişdə bir şey olacaq.* (M.İbrahimov) *Hələ yadına düşmürdü ki, bir tapşırığı yerinə yetirməyən olsun.* (M.İbrahimov)

Qeyd. Ə. Z. Abdullayev *Rüstəm kişiylə elə gəldi ki, Qoşatxanın əynindəki kostyum eybəcərcəsinə gendir* (M. İbrahimov) tipli cümlələrin ki bağlayıcısına qədərki hissəsinin (*Rüstəm kişiylə elə gəldi ki, Mənə elə gəldi ki, Ona elə gəldi ki...*) transformasiyaya uğrayaraq ara sözlə çevrilmə prosesi keçirdiyini, lakin hələlik mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsi keyfiyyətini saxladığını qeyd etmişdir.¹¹ Bu proses bir çox başqa cümlələrdə də özünü göstərir; məs.: *Qəribədir ki, bu adamın yerisi və gülüşü də yastı idi.* (M.İbrahimov) *Qəribədir ki, həyat hər şeyin dadısını belələrinə verir.* (M.İbrahimov) *Görünür, Səlimin hərəkəti onun diqqətini cəlb etmişdi* (Mir Cəlal) - cümlələrindən birincisində (*Qəribədir* sözündə) baş cümlə keyfiyyəti, az da olsa, qalmışdır, lakin sonrakında (*Görünür* sözündə) baş cümlə tam şəkildə transformasiyaya uğramış, ara sözlə çevrilmişdir.

Mübtəda budaq cümləsinin bu növündə bəzən budaq cümlənin bir hissəsi baş cümlədən əvvələ keçir, baş cümlə budaq cümlənin arasında yerləşir; məs.: *Qurbanəli üç aydır ki, əsgər gedib.* (Mir Cəlal) - *Üç aydır ki, Qurbanəli əsgər gedib - Qurbanəlinin əsgər getdiyi üç aydır.* *Qədir ilk dəfə idi ki, adam içində əli-qolu sariqlı yerə sərilmişdi.* (Mir Cəlal) *İbrahim iyirmi beş ildən artıqdı ki, dovşanlarla məşğul idi.* (Elçin) *Bu sözlər düz beş gün idi ki, gəlinə rahatlıq vermirdi.* (Elçin) *İldırımla Bayaz beş gün idi ki, Bakıda idilər.* (Ə.Vəliyev) *Nəriman birinci dəfə idi ki, müharibə dövründə, arxada belə böyük bir məclisdə danışırdı.* (Mir Cəlal) *Qarovul batalyonunda üç aydan artıq idi ki, təlim keçirdik.* (Mir Cəlal) *Dağların qoynunda gözəl bir şəhər Axşamdan bəridir, od tutub yanır.* (S.Vurğun)

Baş cümlə mübtədasız yarımçıq cümlə şəklində olduqda səbəb məzmununa da malik ola bilər: *Bunu özü də hiss etdiyi üçündür ki, kəndə getmədi.*

Bəzən baş cümlənin sonunda *-mı, -mi, -mu, -mü* sual şəkilçisi də işlənir. Lakin həmin şəkilçi bağlayıcı vasitə olmayıb, sual məqsədilə işlədilir və belə cümlələrdə qayda üzrə budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: *İnsafdırmı, tək balamın toyunda qol götürüb ürəkdən oynamayam?* (İ.Əfəndiyev) *Rəvadırmı, oğul toyunda ata özü şənlük məclisi düzəltməyə?* (İ.Əfəndiyev) *Eybinə gəlirmi ki, arvadın teyxa qaloş geyib küçəyə çıxır?* (Ə.Vəliyev) *Söylə, yadımdamı, on üç yaşında Sən gülüb oynarkən bulaq başında Yanından yel olub bir atlı keçdi?* (S. Vurğun)

II tip. Mübtəda budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözlərə müvafiq olaraq, baş cümlədə mübtəda vəzifəsində qarşılıq bildirən *o* sözü (bəzən də *bu* sözü) olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: *Mən nə deyirəm, o olmalıdır* - cümləsində əvvəl gələn tərkibdəki (budaq cümlədəki) *nə* bağlayıcı söz, baş cümlədəki *o* qarşılıq bildirən sözdür. Bu cür cümlələrdə bağlayıcı sözlə yanaşı, *ki* ədatından və *-sa, -sə* şəkilçisindən də növbəli şəkildə istifadə olunur: bağlayıcı söz *ki* ədatı ilə işləndikdə budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* olmaz, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* olduqda *ki* ədatı işlənməz: *Mən hər nə ki (hər nəyi ki) deyirəm, o olmalıdır.* - *Mən hər nə deyirəmsə, o da olmalıdır* - *Mənim dediyim olmalıdır.* Üslubdan asılı olaraq, ümumən şəkilçi və ədatın birlikdə işlənməsi də mümkündür, lakin belə cümlələrdə ağırlıq olur.

Gördük ki, I tipdə baş cümlədə qəlib söz ola da bilir, olmaya da bilir. Burada da eyni vəziyyət var: baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Lakin olmadıqda mütləq adlıq halda mübtədə vəzifəsində təsəvvür olunur; məs.: *Kim ki iş üstündə ürək əridir, Gülşənə döndərir bomboz çölləri.* (S.Vurğun) - *İş üstündə ürək əridən (lər) bomboz çölləri gülşənə döndərir. Nə əkirəmsə, bitmir.* (Ə. Vəliyev) *İnsan oğlunun azadlığına mane olmaq istəyən hər nə varsa, tilsimli adamın gününə düşəcəkdir.* (Ə.Vəliyev) *Kim ki camaata xor baxır, elə bil, o öz əliylə öz gözlərini bağlayır, öz şamını söndürür.* (M.İbrahimov) *Kim ki düşünməkdən qorxur, öz əliylə öz işığını söndürür, deməli, özünü heyvan dərəcəsinə endirir.* (M.İbrahimov) *Sultan xalis ağa adıdır. Kimin bundan artıq adı varsa, buyursun döşünə vursun.* (S.Rəhimov) *Hər kəsdə bu sifət varsa, məqsədinə çatacaqdır.* (Ə.Vəliyev) *Hər kəs nə etsə, nə düşünsə, xəyalından nə keçirsə, guya dərhal anketə həkk olunur, qiyamətə qədər silinmir.* (Mir Cəlal) *Hər nə yağırsa, evin içinə yağır.* (Ə.Haqqverdiyev) *Deyirəm, bu səxavət hər kəsdə olsa, bir ildə çörəyə möhtac olar.* (Ə.Haqqverdiyev) *Kimin gücü varsa, gücsüzün papağını başından götürüb qaçır.* (F. Kərimzadə)

Mübtədə budaq cümləsinin bu tipində bağlayıcı söz yalnız nisbi əvəzlilərdən ibarət olmur. Nisbi əvəzlilərin ifadə etdiyi ümumi və qeyri-müəyyən məna *ki* ədatı ilə birgə işlənən isimlərdə bir qədər konkretləşir; məs.: *Bir ata ki bəkar vaxtında oğlu ilə bir yerdə qumar oynaya, onun oğlu qumarbaz olmayıb, müctəhid ki olmayacaq.* (Ə.Haqqverdiyev) *O adamların ki ürəkləri ayrı-ayrıdır, onlar elə özləri gec-tez ayrılırlar.* (İ.Hüseynov) *O adamlar ki mənəm-mənəm dedilər, hamısının axırı belə oldu.* (Ə.Haqqverdiyev) - *Mənəm-mənəm deyən adamların hamısının axırı belə oldu.*

Bu misallarda əvvəlcə budaq cümlə, sonra baş cümlə işlənmişdir (budaq cümlə baş cümlədən vergüllə ayrılmışdır). Budaq cümlənin daxilindəki *ki* bağlayıcı deyil, ədatdır. Birinci misalın baş cümləsində qarşılıq bildirən söz *onun* sözü, ikinci misalda *onlar* sözüdür. Üçüncü misalda qarşılıq bildirən söz işlənməsə də, adlıq halda (mübtədə vəzifəsində) olan mürəkkəb birləşmənin birinci tərəfi kimi (*onların hamısının axırı*) təsəvvür edilir.

Məlumat üçün. Ə.Z.Abdullayev mübtədə budaq cümləsinin bu növünü təyin budaq cümləsinin xüsusi bir tipi - üçüncü tipi kimi vermişdir. Ə.Abdullayev yazır:

“Tabeli mürəkkəb cümlənin bu tipi maraqlı bir quruluşa malikdir. Burada təyin olunan isim daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır, isimdən sonra *ki* bağlayıcısı işlədilir, sonra həmin ismi başqalarından seçən budaq cümlə işlədilir, daha sonra isə baş cümlə gəlir.”¹²

Qeyd edilən cümlə tipinin təyin budaq cümləsinin xüsusi bir tipi kimi verilməsi aşağıdakı mülahizələrlə bağlı olmuşdur:

a) müəllifin budaq cümlə kimi ayırdığı hissəni fəli sifət tərkiibi şəklində asılı olduğu üzvün əvvəlinə gətirmək, yəni cümləni “sadələşdirmək” mümkündür; məs. *Hansı millət ki qabağa gedib tərəqqi edibdir, (o) ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur.* (N.Nərimanov) ***Qabağa gedib tərəqqi edən millət ancaq elmin gücünə tərəqqi edibdir.***

b) müəllif budaq cümlə saydığı hissədən sonra, baş cümlənin əvvəlində işlənən və ya təsəvvür edilən korrelyatı (yuxarıdakı misalda mötərizədə verilmiş *a* sözü) baş cümlədə təyinlənən sözün budaq cümlədə xatırlanmasına bənzər bir hal hesab etmişdir:

c) bu cür cümlələrdəki *ki* bağlayıcı hesab edilmişdir:

ç) müəllif ətraflı izah etməsə də, deməyə də, bu tipli cümlələri *Kim ki sözbə baxır, işləri yaxşı gedir* tipli cümlələrdən sadələşmə baxımından fərqləndirmişdir. Bu cür cümlələr sadələşdirilərkən bağlayıcı söz (*kim ki*) təyinlənənə çevrilir, sadəcə olaraq, atılır: ***Sözə baxanın işləri yaxşı gedir.*** Lakin müəllifin təyin budaq cümləsinin xüsusi tipi kimi verdiyi bütün mifallarda sadələşdirmə prosesində “nəzərə çarpdırılan söz” təyinlənənə çevrilir: ***Bir xərəyə ki, sənin əlin döydi, dadından doymağını olar?*** (M. İbrahimov) - ***Sənin əlin dəyən xərəyin dadından doymağını olar?***

Bütün bunlar zahirən məntiqidir. Əslində isə mahiyyət etibarilə nisbi əvəzliliklər - bağlayıcı sözlər kimi qəbul edilən sözlərin vasitəsilə baş cümləyə bağlanan budaq cümlə tipləri ilə bunların arasında heç bir fərq yoxdur. ***O gündən ki mənim atam ölüb, mən yetim qalmışam.*** (Ə. Haqverdiyev) ***O yerdə ki bəyüvə hörmət olmadı, orada iş getməz.*** (Ə. Haqverdiyev) - cümlələrindən birincisini müəllif zaman, ikincisini yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi vermişdir. Bu tipli cümlələr çoxdur və bunlar da eyni qayda ilə sadələşir: ***Atam öldüyü gündən mən yetim qalmışam. Bəyüvə hörmət olmayan yerdə iş getməz.*** Ə. Abdullayev *o zaman ki, o yerdə ki* sözlərini “bağlayıcı birləşmələr” adlandırmışdır. Lakin bunlar bağlayıcı deyil, bağlayıcı sözlərdir. Bunları zaman və yer budaq cümlələri üçün bağlayıcı sözbə çevirən *zaman* və *yer* sözlərinin ümumi zaman, ümumi yer mənası bildirməsidir. Müəllifin təyin budaq cümləsinin xüsusi tipi kimi verdiyi cümlələrdə isə bunlar ümumilik bildirən *adam, kişi, əhvalat, ev, ürək, ata, oyun, məclis, iş, insan, bir şey, millət* və s. kimi sözlərlə ifadə olunur.¹³

Ən mühüm məsələ bundan ibarətdir ki, qeyd edilən cümlə növlərində *ki* bağlayıcı deyil, ədatdır. Həmin köməkçi sözün bağlayıcı kimi dərk olunması bütün məsələləri qarışdırmışdır. Doğrudur, bir qədər lərləşdirir, amma həmin cümlələrin hamısında *ki* ədatını *ha* ədatı ilə də əvəz etmək mümkündür: ***Bir adamla ki çörək kəsdim, axıra qədər itirmərəm.*** - ***Bir adamla çörək kəsdim ha, axıra qədər itirmərəm.*** ***O cinayətləri ki üzünüzə saydım, onlara layiq cəza alacağsınız.*** (M. İbrahimov) - ***O cinayətləri üzünüzə saydım ha, onlara layiq cəza alacağsınız.***

Müəllifin baş cümlə hesab etdiyi sonda gələn hissə həqiqətən baş cümlədir və orada ismin müxtəlif hallarında işlənən işarə əvəzliyi korrelyatdır - qarşılıq bildirən sözdür, hər bir cümlə sadələşərkən onun yerinə gəlir: *Bir adamla ki çörək kəsdin, (onunla) axıra kimi varan. Çörək kəsdiyim adamla axıra kimi varan. O cinayətləri ki üzünüə suydım, onlara layiq cəza alacaqsınız. - Üzünüə saydığım cinayətlərə layiq cəza alacaqsınız.*

Kim ki sözbə baxır, işləri yaxşı gedir - tipli "xalis" bağlayıcı sözlü cümlələr bu yuxarıdakılardan ona görə bir qədər fərqlənir ki, bağlayıcı sözdən əvvəl işarə əvəzliyi olmur, həm də sadələşmə prosesində bağlayıcı söz (*kim*) təyinlənənə çevrilir. Bu hal həmin sözün sual əvəzliyi ilə ifadə olunmasından irəli gəlir; sual əvəzliyinin təyini olmaz. Lakin bağlayıcı sözdən sonrakı hissə hansı vəzifədə işlənir-ışlənsin, yenə feli sifət tərkiibi ilə sadələşir: *Kim ki sözbə baxır, (onun) işləri yaxşı gedir - Sözbə baxanın işləri yaxşı gedir; Kim ki sözbə baxır, o adamın işləri yaxşı gedir - Sözbə baxan adamın işləri yaxşı gedir.*

Nəhayət, mübahisə doğuran cümlələrin bir qisminə baş cümlə sayılan hissələr normal əlaqələni: *O kişi ki bu sözləri deyirdi, o, and içirdi - O kişi and içirdi.* Lakin bəzilərində bu hal mümkün deyil: *Bir xörəyə ki sənin əlin dəydi, dadından doymaq olmaz - Bir xörəyə dadından doymaq olmaz (?)*. Bu ondan irəli gəlir ki, *ki* - bağlayıcı, ondan sonrakı hissə budaq cümlə deyil; *ki* olan hissə bağlayıcı söz, onunla birlikdə sonrakı hissə (baş cümləyə qədər) budaq cümlədir və bağlayıcı söz budaq cümlənin bir üzvüdür; məsələn, *Bir xörəyə ki sənin əlin dəydi* - budaq cümləsində *bir xörəyə* - tamamlıq, *sənin əlin* - mübtəda, *dəydi* - xəbərdir. Hətta bəzən *ki* ədatı qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmənin birinci tərəfinə aid olur və həmin hissənin təyin budaq cümləsi olması fikrinə əsasən, yanlış olaraq, ismi birləşmə parçalanır, bir hissəsi "nəzərə çarpdırılan söz", bir hissəsi budaq cümlə hesab olunur; məs.: *Bir fələkzadənin ki, həyatı sənin əlindədir, zənnimcə, onu bir kəlmə sözüünə qurban verməzsən.* (C.Cabbarlı) Aydındır ki, *Bir fələkzadənin zənnimcə onu bir kəlmə sözüünə qurban verməzsən* - şəkildə baş cümlə olmaz, çünki *Bir fələkzadənin həyatı sənin əlindədir* - sözləri bütövlükdə budaq cümlədir. Məntiqi vurğudan, aktualaşdırma istəyindən asılı olaraq, budaq cümlədə ədatın yerini dəyişmək də olar: *Bir fələkzadənin ki həyatı sənin əlindədir... Bir fələkzadənin həyatı ki sənin əlindədir... Bir fələkzadənin həyatı sənin ki əlindədir...*

Bir cəhət də aydın hiss olunur ki, bizim bağlayıcı söz hesab etdiyimiz hissə (*o kişi ki, o adamlar ki, o evi ki, bir ata ki, bu əhvalat ki...*) hələ tam bağlayıcı sözbə çevrilməmişdir. Ona görə də *ki* ədatı sərbəstdir və bağlayıcı sözdən aralana bilir. Həm də elə bu səbəbdən, Ə.Abdullayevin özünün də qeyd etdiyi kimi, bizim "bağlayıcı söz" adlandırdığımız, müəllifin "nəzərə çarpdırılan söz" dediyi sözdən əvvəl *o* işarə əvəzliyi ilə yanaşı, başqa təyinlər də işlənə bilər; məs.: *Baxın, iki il bundan qabaq gördüyümüz o abidar ləblər, o zərif qırmızı dadaqlar ki, hər baxan "indico qanı axar" deyərdi, indi nə hala düşmüş?* (C. Cabbarlı)⁴

"Budaq cümlə + baş cümlə" tipində də komponentlərin inversiyası mümkündür: *Burdadır, təbiətin nə qədər rəngi varsa, Musiqinin nə incə, nə xoş ahəngi varsa.* (S.Rüstəm)

Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz ismin yiyəlik halında olur və ikinci tərəflə birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirir. Söz birləşməsi adlıq halda - mübtədə vəzifəsində olduqda mübtədə budaq cümləsi tələb edir (budaq cümlənin qəlibi bütövlükdə birləşmə deyil, yiyəlik halda işarə əvəzliyi olur): *Hər kəs bu şərəfli işdən həzz almırsa, onun həyatı mənasızdır.* (Ə.Vəliyev) - *Bu şərəfli işdən həzz almayanların həyatı mənasızdır.* Adlıq halda olduğu kimi, yiyəlik halda da qarşılıq bildirən söz çox zaman işlənmir; bu zaman baş cümlədə birləşmənin ikinci tərəfi daha çox *hamısı* sözü ilə ifadə olunur və bu söz fikrin ifadəsi üçün təminedicisi olsa da, yenə yiyəlik halda *onun* sözü təsəvvür edilir; məs.: *Nə deyirik, hamısı qalır havada.* (M.İbrahimov) - *Nə deyirik, onların hamısı qalır havada - Dediyyəminizin hamısı qalır havada. Aradakı divar taxtadan idi. Qonşuda nə danışır dılar, hamısı eşidilirdi.* (Ə.Vəliyev) *Bilirsən ki, hər nə var idi, hamısı əldən getdi.* (Ə. Haqverdiyev) *Mənim nə qədər qoşunum var, hamısı Cəfərqulu xanı ata kimi istəyir.* (Ə.Haqverdiyev)

Qeyd. Ə. Z. Abdullayev bu cür cümlələrdə *hamısı* sözünü qarşılıq bildirən söz hesab etmişdir.¹⁵ Lakin dil faktları göstərir ki, qarşılıq bildirən sözlərin əsasında işarə əvəzliyi durur, ona görə də belə cümlələrdə qarşılıq bildirən söz *hamısı* sözü deyil, yiyəlik halda işlənən *onun* (*onların*) sözüdür.

XƏBƏR BUDAQ CÜMLƏSİ

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi-qəlib sözlə ifadə olunan xəbərini izah edib aydınlaşdırır.

Mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində budaq cümlənin qəlibi işlənməyə də bilir və bu halda təsəvvür edilir. Lakin xəbər cümlənin zəruri üzvü olduğundan, predikativlik əlamətləri xəbərdə cəmləşdiyindən baş cümlədə xəbərin işlənməməsi qeyri-mümkündür. Ona görə də xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlədə qəlib və qarşılıq bildirən sözlə bağlı yalnız bir variantı vardır: baş cümlədə həmişə işarə əvəzliyi-xəbər işlənir və xəbər *o, bu, elə, belə, ora, bura* (müxtəlif hallarda) və s. sözlərlə, bəzən də bu sözlərə köməkçi söz kimi çıxış edən *olmaq, demək, ibarət, üçün, ötrü* sözlərinin birləşməsi ilə ifadə olunur. İşarə əvəzlilikləri konkret heç bir mənə ifadə etmədiyindən onların işarə etdiyi məzmun budaq cümlə vasitəsilə açılır; məs.:

Məhkəmədən xahişim budur ki, məni haqsız təhqirlərdən qorusun. (Ə.Vəliyev) *Dünyada ən xoşbəxt, ən bəxtəvər övlad odur ki, ata-anasının haqq-sayını itirmir.* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlələrin xəbəri *budur, odur* sözləri ilə ifadə olunmuş və budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. Budaq cümlələrin verdiyi yeni informasiyanı tərkib şəklində baş cümləyə köçürməklə cümlələri sadələşdirmək olar: *Məhkəmədən xahişim məni haqsız təhqirlərdən qorumaqdır. Dünyada ən xoşbəxt, ən bəxtəvər övlad ata-anasının haqq-sayını itirməyəndir.*

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə, aktuallaşdırma formasına görə xəbər budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə ya *ki* bağlayıcısı, yaxud da yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Hünər odur ki, mən dözən yetimçiliyə dözəydin.* (M.İbrahimov) *Mənim sizə vəsiyyətim budur ki, dediyim sözləri atama yetirəsiniz.* (Ə.Haqverdiyev) *Amma ağadan təvəqqəm budur, əgər iltifatınız olsa, bəndəyə bir yabı əta eləyəsiniz.* (Ə.Haqverdiyev) *Mənim arzum budur: Qollarına yeni qüvvələr gəlsin.* (S.Vurğun)

Baş cümlədə qəlib söz-işarə əvəzliyi müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir:

1. Baş cümlənin xəbəri *bu, o* sözlərindən ibvət olur və bu sözlər *budur, odur, bu idi, o idi, bu imiş, o imiş* şəkillərində işlənir, cümlənin məzmununu ya indiki, ya da keçmiş zamanla bağlayır; məs.: *Professorların məsləhəti budur ki, anan gərək dərinədən müayinə olunsun.* (Ə.Vəliyev) *Yaxşısı budur ki, bir daha sürünü bu yerlərə gətirmə.* (Ə.Vəliyev) *Pis cəhəti bircə odur ki, möhkəm fikirli deyil, çox zaman həqiqəti yox, şəraiti nəzərə alır.* (M.İbrahimov) *Sənin birinci səhvin odur ki, çox tələsirsən. İkinci səhvin də odur ki, böyük-küçük bilmirsən.* (M.İbrahimov) *Təəccüb eləməsinə səbəb bu idi ki, Güldəstə çox məğrur idi.* (Ə.Vəliyev) *Rüstəm kişinin fikri bu idi ki, cücərməyənin səhələri pambıq şumunun içinə qatsın.* (M.İbrahimov) *Kişini təəccübləndirən o idi ki, necə də belə aydın şeyləri keçmişdə başa düşmürdülər.* (M.İbrahimov) *Birinci səbəb o idi ki, Pərşan onun eyhamlarına həmişə ikibaşlı cavab verirdi.* (M.İbrahimov) *Bunun iki səbəbi varmış. Birisi bu imiş ki, müştəri nə vaxt gəlsəymiş, təzə qoyun ətindən kabab yeyərmiş.* (Ə.Vəliyev)

2. Baş cümlənin xəbəri *elə, belə* sözlərindən ibarət olur və bu sözlər *belədir, elədir, belə idi, elə idi, belə imiş, elə imiş* şəkillərində işlənir. *O, bu* sözlərinə nisbətən, baş cümlənin xəbəri vəzifəsində bu sözlər az işlənir; məs.: *Əzəldən **belədir**: geriyə dönməz Atılan bir güllə, uçan bir xəyal.* (S.Vurğun) *Gürşadın işi **elədir** ki, ilin yarısından çoxunu çöllərdə olur.* (Ə.Vəliyev) *Bizim məsləhətimiz **belədir** ki, ondan fermada istifadə edəsiniz.* (M.İbrahimov) *İndi dünyada qayda **belədi** ki, birisi ucadan alçağa yenə, söhbəti həmişə aparıb çıxaracaq keçən günlərinə.* (C.Məmmədquluzadə) *Təzə çiçəkləməyə başlayan tər pambıq kolları **elə idi**, elə bil, onları bir-bir qulluq edib böyütmüşdülər. Bu quyuların suyu **elə imiş** ki, onları içmək olmazmış.* Eyni məqamda *o cür, bu cür* sözləri də işlənir: *Amma adət **bu cürdü** ki, katdanı camaat seçir.* (C.Məmmədquluzadə)

3. Baş cümlənin xəbəri *ora, bura, orası, burası, onda, bunda* sözlərindən ibarət olur və bu sözlər *oradadır, buradadır, orasındadır, burasındadır, ondadır, bundadır* (eyni zamanda ismin bəzi başqa hallarında və *idi, imiş* köməkçi sözləri ilə də) şəkillərində işlənir; məs.: *Bir təfavütümüz **oradadır** ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdi, amma yoldaşımın gözləri çox sağlamtdı.* (C.Məmmədquluzadə) *Sözüm **orda** deyil. Sözüm **orasındadır** ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın.* (C.Məmmədquluzadə) *Kəhər atın Hətəmxanın ları xoruzundan üstünlüyü **orda idi** ki, elin gözü qabağında, günün gün işığında kişnəyirdi.* (S.Əhmədov) *Məsələ **burasında idi** ki, Zeynəb hər iki gündən bir ərinin iş yerinə baş çəkirdi.* (Elçin) *Məsələ **onda deyildi** ki, şair Səlim Sürəyyanın isti nəfəsi tünd konyak qoxusu ilə dolu idi. Məsələ **onda idi** ki, elə bil, Səlim Sürəyya güdrətli qolları ilə Əlipaşanı tamamilə başqa bir aləmə aparırdı.* (Elçin)

Qeyd. *Məsələ onda idi, məsələ orasındadır, məsələ bunda idi, məsələ burasındadır* kimi mübtəda - xəbər əlaqəsində ara sözə çevrilmə, baş cümlənin transformasiyaya uğrama prosesi hiss olunur. Güman ki, bir qədər sonra belələrini baş cümlə kimi ayırmaq mümkün olmayacaqdır (misallara bax).

4. Baş cümlənin xəbəri *o, bu* əvəzliyinə *üçün, ötrü, görə* qoşmalarının qoşulması ilə ifadə olunur. Baş cümlə ümumi səbəb bildirir, məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açılır; məs.: *Bəlkə **bu ona görədir** ki, Kübranın taleyi ilə mənim taleyim arasında bir yaxınlıq var.* (Mir Cəlal) *Bu işlər tamamilə **ondan ötrüdür** ki, Şahbaz bir gün gözümüzdən*

uzaq olmasın. (M.F.Axundov) *Qardaş oğlu, mənim çalışmağım hamısı bundan ötrüdü ki, sizi və yetim bacılarını ananızın əlindən bir tövr qurtaram.* (C. Məmmədquluzadə)

5. Baş cümlənin xəbəri *o*, *bu* işarə əvəzlilikləri ilə *demək*, *ibarət* sözlərinin birləşməsi şəklində (*o deməkdir, bu deməkdir, ondan ibarətdir, bundan ibarətdir, o demək idi, bu demək idi, ondan ibarət idi, bundan ibarət idi, o demək imiş, ondan ibarət imiş* və s.şəkillərdə) ifadə olunur; məs.: *Bu o deməkdir ki, siz məsələdən xəbərdarsınız. Bu o deməkdi ki, siz mənim əlimdə bu qolbağ kimi mühasirədəsiniz.* (F.Kərimzadə) *Məqsədimiz ondan (bundan) ibarətdir ki, daha əsaslı maddi baza yarudaq.*

6. Baş cümlənin xəbəri *o*, *bu*, *orada*, *belə* və s. işarə əvəzlilikləri (və ya əvəzlik mənşəli zərflərlə) ilə *olmaq* yarımüstəqil felinin birləşməsindən ibarət olur, qrammatik semantika əvəzlikdə olduğu üçün xəbər budaq cümləsi tələb olunur; məs.: *Sənin də muzdun o olar ki, mənim kimi bəy ilə qohum olarsan.* (Ü.Hacıbəyov) *Səbəbi də bu olub ki, rayonda işləyəndə ata-anasına az pul göndərib.* (Ə. Vəliyev) *Nəticəsi də bu oldu ki, başına ağıl qoyub geri göndərdilər.* (Ə.Vəliyev) *Rüstəm kişinin çıxardığı ikinci nəticə bu oldu ki, gələn il bir neçə uşaq seçib Bakıya oxumağa göndərsin.* (M.İbrahimov) *Səhvimiz orada olub ki, yazdığımızın altına qol qoymamışıq.* (Ə.Vəliyev) *Çox vaxt belə olur ki, bu oturanların birisi yaxşı əhvalatdan, hekayətdən nağıl edir, xalq da qulaq asır.* (C.Məmmədquluzadə) *Tələbim də bu oldu ki, Bakıdan komissiya gəlib bizim işimizi yoxlasın.* (Ə. Vəliyev)

7. Baş cümlənin xəbəri *o*, *bu*, *elə*, *belə*, *haman* sözlərinin yarımüstəqil *şey*, *vaxt*, *kəs* tipli sözlərlə yanaşma yolu ilə birləşməsi şəklində ifadə olunur, ümumi şəxs, ümumi əşya, ümumi zaman və s. bildirir və budaq cümlə vasitəsilə aydınlaşdırılır; məs.: *Canış qağa, əziz canına and olsun, bu qoyun elə şeydir ki, bütün müşkülləri açar, aşıqları muradına çatdırar, sevgililəri qovuşdurar.* (Ə.Vəliyev) *Əbləh o kəslərdir ki, pis əmələ yol verirlər.* (M.İbrahimov) *Sinninin o vaxtı deyil ki, piyada iki aylıq yolu gedib qayıtsın.* (C.Məmmədquluzadə)

Xəbər budaq cümləsinin tabe olduğu baş cümlənin xəbəri əksərən ismi xəbərdən ibarət olduğu üçün inkarı *deyil* sözü ilə düzəlir; məs.: *Bu o demək deyildir ki, siz məsələni qətiyyənlə başa düşməmişiniz.* Xəbər *olmaq* felinin iştirakı ilə ifadə olunduqda inkarı *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə düzəlir: *Səbəb heç də bu olmadı ki, gələnlər vaxtında gəlməmişdilər.*

II tip. Xəbər budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi və ya bağlayıcı sözdə *ki* ədatı işlənə bilər (bunlar işlənməyə də bilər). Bütün bunlar mübtədə budaq cümləsinin ikinci tipində olduğu kimidir. Əsas fərqli baş cümlədədir. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz xəbər vəzifəsində işlənir və budaq cümlə baş cümlənin xəbərini izah edir; məs.: *İndi kim sualların hamısına cavab verdi, müsabiqənin qalibi o olacaq - İndi kim ki (hər kim ki, hər kəs ki) sualların hamısına cavab verdi, müsabiqənin qalibi o olacaq - İndi kim (hər kim, hər kəs) sualların hamısına cavab versə, müsabiqənin qalibi o olacaq (Müsabiqənin qalibi indi sualların hamısına cavab verən olacaq). Kəssə hər kəs tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü.* (H.Cavid) *Hər kəs bu qələni fəth etsə, filan pəhlivanın başını gətirsə, qızım onundur* (Ordubadi) - *Qızım bu qələni fəth edən, filan pəhlivanın başını gətirəndir.*

Xəbər universal üzv olduğundan baş cümlənin xəbəri müxtəlif vəsitələrlə - *o cür, bu cür, elə, orada, burada* və s. sözlərlə ifadə olunur. Şübhəsiz, qarşılıq bildirən bu cür sözlər budaq cümlədəki *necə, harada, nə qədər* və s. bağlayıcı sözlərə müvafiq işlənir; məs.: *Əvvəl necə idisə, indi də elədir (o cürdür). Harada ömrün xoş keçirsə, yuvanda, məskənin də, gorgahın da oradadır.* (Ə.Vəliyev) *Tüstüləri göylərə qalxan qırmızılibas alovları, göz qamaşdıran qığılcımları harada görsəniz, mən ordayam.* (Ə.Vəliyev)

Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olub söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edir, birləşmənin ikinci tərəfi əksərən *özü* sözündən ibarət olur; məs.: *Sənə kim avam deyirsə, avam o özüdür (Avam sənə avam deyən özüdür). Hər kim yüz il yaşamasa, Günah onun özündədir.* (O.Sarıvəlli) Belə məqamlarda qarşılıq bildirən söz yiyəlik halda substantiv *bu* sözü ilə də ifadə oluna bilər: *Dünyada nə vardısı, Stalinin xəstələnməyi bunun son həddi idi.* (Elçin) - *Stalinin xəstələnməyi dünyada olanların son həddi idi.* Baş cümlənin xəbəri *olmaq* feilinin birləşdiyi isimlərlə (yiyəlik halda qarşılıq bildirən sözün olması və ya təsəvvür edilməsi şərtilə), hətta frazeoloji vahidlərlə də ifadə oluna bilər; məs.: *Hər kəs kitabları kəsib-doğrasa, jurnalları xarab eləsə, qəzetləri cırsa, daha mən onun babası olmayacağam.* (Ə.Vəli-

yev) *Hər kəs bizim yaxşımızı qoyub pisimizi deyirsə, ömürləri boyu (onların) üzləri gülüb, qaşqabaqları açılmasın.* (Ə.Vəliyev) - *Ömürləri boyu bizim yaxşımızı qoyub pisimizi deyənlərin üzləri gülüb, qaşqabaqları açılmasın.*

TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən tamamlığını izah edib aydınlaşdırır.

Tamamlıq budaq cümləsi Azərbaycan dilində çox işlənən, rəngarəng quruluş xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən budaq cümlə növlərindən olub, əksərən baş cümlənin feli xəbərinə aid olur; məs.:

Onu da bilirlər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam. (Ə.Vəliyev) *O istəmirdi ki, külfət içinə ikitirəlik düşsün.* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində budaq cümlənin qəlibi var - *onu* sözü. Baş cümlənin məntiqi vurğu ilə tələffüz edilən, aktuallaşdırılmış tamamlığı (*onu* sözü) konkret bir mənə ifadə etmir. Bu cür hallarda rema-budaq cümlə həmin sözü izah edib aydınlaşdırmaqla yeni informasiya verməli olur. Fikri sadə cümlə şəklində ifadə etdikdə tərkib şəklində ifadə olunan tamamlıq məntiqi vurğu ilə tələffüz olunur: *Xəmirimə özgə mayası qatmadığımı da bilirlər.*

İkinci misalın baş cümləsində (*O istəmirdi*) qəlib söz-tamamlıq yoxdur. Lakin baş cümlə tələffüz edildikdə təsirli feli xəbərin və intonasianın köməyi ilə qəlib söz asanlıqla təsəvvür edilir: *O bunu da (onu da) istəmirdi...* Budaq cümlə baş cümlədəki işin, hərəkətin obyektini bildirir. Aktual üzvlənmə baxımından əsas üzvlər xəbər və onun tamamlığıdır. Bu cümləni: *O, külfət içinə ikitirəlik düşməsini istəmirdi* - şəklində, məntiqi vurğunu xəbərin üzərinə salmaqla sadələşdirmək olar. *O istəmirdi ki, külfət içinə ikitirəlik düşsün* cümləsi, əslində, *O istəmirdi külfət içinə ikitirəlik düşməsini* cümləsinə bərabər aktuallaşma keyfiyyətinə malikdir.

Baş və budaq cümlənin yerinə, aktuallaşdırma formasına, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin də iki tipi vardır.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: *Oğul, mən bilirəm, sevdaya düşən İnsanlar ömrünü çürüdür bəzən.* (S.Vurğun) *Məsləhət görürəm, əvvəlcə ali təhsili başa vur, sonra mənimlə qohum ol.* (Ə.Vəliyev) *Kim deyir, ana dilimiz şər dili deyildir.* (Ordubadi) *O bilirdi ki, bu cür bükülüüb atılmış qəzetlərin içində adətən heç bir şey olmur.* (Elçin) *Ağa getdikcə hər yana xəbər yaydırdı ki, "Qulu bir cüt gəbə ilə yoxa çıxıbdır".* (S.Rəhimov) *Aləm danışacaqdır ki, Nəcəf bəy Mirzə Bayrama at bağışlayıb.* (Ə.Haqqverdiyev) *Uzun Həsən öləndə vəsiyyəət eləmişdi ki, onun oğlanları bu sədaqətli, ağıllı vəzirin sözünü eşitsin.* (F.Kərimzadə)

Budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı olmadan, yəni yalnız intonasiya ilə bağlandıqda baş və budaq cümlə inversiyaya uğraya bilər; məs.: *Nə təhər getdilər, bilmirik. Neçə yaşında idi, bilmirdik. Haralı idi, deməmişdi.* (Ə.Vəliyev) *İndi niyə belə eləyir, başa düşmürəm.*

Baş və budaq cümlənin inversiyası aktuallaşma ilə bağlıdır. Bu cür cümlələrdə yeni və əsas informasiya baş cümlələr vasitəsilə verilir. Belə cümlələrdə komponentlərin sırasını düzəltəndə budaq cümlə "yeni"nin ifadəçisinə çevrilir: *Başa düşmürəm, indi niyə belə eləyir. Deməmişdi, harada idi.* Baş və budaq cümlə ardıcıl sıralandıqda arada *ki* bağlayıcısını da işlətmək olar: *Deməmişdi ki, harada idi.*

Baş cümlədə qəlib sözün olub-olmamasına görə tamamlıq budaq cümləsinin bu tipini iki növə ayırmaq olar: bir qisminin baş cümləsində qəlib söz-ışarə əvəzliyi olur, bir qismində təsəvvür edilir. Bu cəhətdən tamamlıq budaq cümləsi mübtədə budaq cümləsinə çox yaxındır. Hər ikisində eyni qəlib sözlərdən istifadə olunur. Fərq burasındadır ki, həmin sözlər mübtədə budaq cümləsinin baş cümləsində adlıq halda - mübtədə vəzifəsində, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürək-kəb cümlələrdə isə yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarından birində tamamlıq vəzifəsində olur.

Baş cümlədə aşağıdakı qəlib sözlərdən istifadə olunur:

1. *Bu, o* ışıarə əvəzlilikləri substantivləşərək ismin müxtəlif hallarında baş cümlənin tamamlığı vəzifəsində işlənir və həmin sözlərin məzmunu budaq cümlənin verdiyi yeni informasiya ilə açılır; məs.: *Bu ona bənzəyirdi ki, uzun müddətdən bəri ac qalmış bir heyvan şikar tapır və onu dişi ilə, dırnağı ilə qoruyur.* (Elçin) *Təkcə onu fikirləşirdi ki, görə-sən, bu arvad kimdir belə bu qədər danışır.* (Elçin) *Əlacım ona qalıb-*

dır ki, həmişəlik göndərim kəndə. (Ə.Haqqverdiyev) Ancaq bunu deyir ki, vaqə görmüşəm, gərək nə tövr olmuş-olsa, Kərbəlaya gedəm. (C.Məmmədquluzadə) Bunu bilmək lazımdır ki, bu şəxs xırda adam deyil. (C.Məmmədquluzadə) Mən onu deyirəm ki, sən yaxşı eləmədin qovtu uzatdın mənim qabağıma. (C.Məmmədquluzadə) Amma onu da bilməlisən ki, nicatın doğru danışmaqdadır. (Ordubadi) Bu ona hənzəyir ki, Qaraşa deyəsən öz bacın Pərşanla bir süfrə başında oturma. (M.İbrahimov)

2. *Orası, burası* sözləri baş cümlədə qəlib söz-tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.: *Amma orasını yaxşı bilirəm ki, bu əhvalat rus Karsı alandan yeddi il sonra vaqe olubdu. (C.Məmmədquluzadə) Lakin Əmir burasını bilməlidir ki, Məhsətinin buna haqqı vardır. (Ordubadi) Hələ orasını demirəm ki, sən kolxoz sədrisən, camaatın gözü səndədir. (M.İbrahimov) Orasını da deyim ki, qəfəsdə kəklik saxladığımı nə atam, nə də anam bilirdi. (Ə.Vəliyev) Orasını da deyim ki, babamgilin kəndi meyvəçiliklə məşğul olmur. (Ə.Vəliyev)*

3. *Eləsi, beləsi, elələri, belələri* sözləri baş cümlədə qəlib söz-tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.: *Amma eləsini al ki, sənə layiq, mənə bab olsun. (Ə.Vəliyev) Elələrini seçib götürmək lazımdır ki, bir müddət saxlamaq mümkün olsun.*

4. Baş cümlədə *o cəhət, bu cəhət, o məsələ, bu məsələ, o şey, bu şey* sözləri qəlib söz-tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.: *Hamı bir şeyi yaxşı bilirdi ki, hava açılır, müharibə yavaş-yavaş başa çatır. Bircə bu işdə (o cəhətdə, bu məsələdə) təqsirlidir ki, oğlunu əvvəldən başa salmayıb. Ancaq sən bir şeyi də bilməlisən ki, mən üzümü sənə açdığım zaman bunu haram bilirəm. (Ordubadi)*

Baş cümlədə budaq cümlənin göstəricisi, yerliyi olmur və onu (baş cümləni) tələffüz etdikdə cümlənin xəbərinin təsirli və ya təsirsiz fəllə, ismi və ya feli xəbərlə ifadəsindən asılı olaraq, tamamlığın bu və ya digər sualı meydana çıxır; məs.: *Mən hələ bir dəfə görməmişəm ki, (nəyi?) bu camaat deyən söz yalan ola. (M.İbrahimov) Deyirlər ki, (nə?) qış fəslində cənnətin qapıları Muğana tərəf açılır. (M.İbrahimov) Səkinə bildi ki, (nə? nəyi?) kişi yenə öz işinin peşimançılığını çəkir. (M.İbrahimov) Amma hələ də inana bilmirdi ki, (nəyi?) bu sözləri uşaq dilindən eşidib. (F.Kərimzadə) Amma mən söz verdim ki, (nə barədə?) onun keçəcəyindən danışmayım. (C.Məmmədquluzadə) Xudayar bəyin ümidi var idi ki, (nəyə?) Vəliqulu anasını bir tövrənən, bir fəndnən yola gətirə. (C.Məmmədquluzadə)*

Bəzən baş cümlədə *elə*, *belə* sözləri işlənir, lakin həmin sözlər qəlib söz vəzifəsi daşmadığından cümlə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşır; məs.: *Bir də ki bizim Danabaş kəndində elə bilirlər ki, hər bir çox danışan adama lağlağı demək olar.* (C.Məmmədquluzadə) - cümləsində budaq cümlə *necə bilirlər?* yox, *nəyi bilirlər?*, *nə bilirlər?* suallarını cavab verir.

Mübtədə budaq cümləsində olduğu kimi, tamamlıq budaq cümləsində də baş cümlənin xəbəri *-mi, -mi, -mu, -mü* sual şəkilçisini qəbul edir. Lakin həmin şəkilçi bağlayıcı vasitə deyil, sual məqsədilə işlədilir; məs.: *Rüstəm kişi özü demədimi ki, biz həmişə irəli getməyə öyrənmişik?* (M.İbrahimov) *Mən sizə demədimmi ki, at tutaq, atlı gedək gəzməyə?* (Ə.Haqqverdiyev) Bu hal intonasiya ilə qurulan cümlələrdə də mümkündür: *Sən bilirsənmi, mən kiməm? İndi bildinmi, sən kim-sən, mən kiməm? İndi bildinmi, vəkil kimdir, yaramaz ünsür kimdir?* (S.Rəhimov)

Tamamlıq budaq cümləsinin bu tipində baş cümlənin xəbəri daha çox nitq, təfəkkür, görmə, eşitmə proseslərini ifadə edən fellərdən ibarət olur; məs.: *Yalan-doğru söyləyirdilər ki, Hətəmxanın bu ala-torran bucaqda məzəsi də olur.* (S.Əhmədov) *Əlipaşa fikirləşdi ki, özü ilə bir fəhlə də götürsə bəsdir.* (Elçin) *O gözəl qız da, deyəsən, başa düşdü ki, söhbət ondan gedir.* (Elçin) *Qibleyi-aləm, sizin qızınız Lalə xanım buyurmuşdur ki, atam məni Madara verməsə, özümü sağ qoy-mayacağam.* (Ə.Vəliyev) *Özün deyirsən ki, könül sevən göyçək olar.* (Ə.Vəliyev) *Tilsimli adam hiss etmişdi ki, çəmənlikdən çiçək aparma-ğa gələn var.* (Ə.Vəliyev) *Onu görənlər güman edirdilər ki, toya, bayram mərasiminə gedir.* (Mir Cəlal) *Rüstəm kişi xatırladı ki, insanı söhbətə həvəsləndirməkdə onun misli yoxdur.* (M.İbrahimov) *Maya anladı ki, maşınlardan yaxşı baş açan əri bir çox şeylərdən xəbərsiz-dir.* (M.İbrahimov)

Vasitəli tamamlığın suallarına cavab verən tamamlıq budaq cümlələri baş cümlənin feli xəbəri ilə yanaşı, ismi xəbərinə də aid ola bilər; məs.: *Biz əminik ki, bu hadisələr sənin təbinə daha mühüm təkanlar verəcəkdir.* (Ordubadi) *Heç şübhə yoxdur ki, bu fikri ümumiləşdirmək istərsəm, məni də Məhsəti kimi tənqid edəcəklər.* (Ordubadi)

Tamamlıq budaq cümləsinin bu tipi baş cümlənin məsdər, feli bağ-lama və feli sifətlə ifadə olunan başqa üzvlərinə (mübtədasına, ta-mamlığına, zərfliyinə, təyininə) də aid ola bilər; məs.: *Bir deyən*

yoxdur ki, ey imami-şərir, Edəcəksən nə vaxtadək təzvir? (S.Ə.Şirvani) *Bunu bilmək yaxşı olar ki, heç kəs qurdla qiyamətə qalmır. Əvvəla, bunu anlamaq lazımdır ki, sizin dediyiniz yüksək dildə yazılan şəri xalqımız tərcümə vasitəsilə oxumalıdır.* (Ordubadi) *Lakin bunu da bir kərə yadda saxlamaq lazımdır ki, azərbaycanlılar hər işdə güzəştə getsə də, dili barəsində güzəştə getməz.* (Ordubadi) *Əmir Teymur soruşanda ki, qul niyə səkkizdi, demişdi, mən də doqquzuncu.* (F.Kərimzadə)

Birinci misalda tamamlıq budaq cümləsi felii sifətlə, ikinci misalda məsdərlə ifadə olunmuş mübtədaya, üçüncü, dördüncü misallarda “məsdər + lazımdır” sözləri ilə ifadə olunmuş xəbərə, son misalda felii bağlama ilə ifadə olunmuş zaman zərfliliyinə aiddir.

Tamamlıq budaq cümləsi şərt budaq cümləsini də özünə baş cümlə seçə bilər; məs.: *Əgər desən, gətirər. Amma istəsən, bunu eləyər* - cümlələri şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir (birinci komponentlər budaq cümlə, ikincisi baş cümlədir). Bu cümlələrdə indiki halda ona görə fikir aydınlığı yoxdur ki, budaq cümlələrdə işin, hərəkətin obyektini ixtisar etmişik. Əslində, həmin cümlələr belədir: *Əgər desən ki, Hindistan padşahının boynundakı ləli mənə gətirməlisən, gətirər. Amma istəsən ki, hökmdar Qarabağı dünyanın dilbər guşəsinə çevirsin, bax bunu eləyər.* (F.Kərimzadə) Burada adi tamamlıq budaq cümlələrindən fərqli cəhət budur ki, tamamlıq budaq cümləsi müstəqil bir baş cümlədən deyil, şərt budaq cümləsindən asılıdır. Bu halda şərt budaq cümləsi orta mövqe tutur: özü başqa bir baş cümlədən asılıdır, tamamlıq budaq cümləsini isə özünə tabe etmişdir.

II tip. Tamamlıq budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində qarşılıq bildirən *o* sözü (az hallarda *bu* sözü) işlənir (işlənmədikdə təsəvvür edilir), budaq cümlə baş cümlədəki məntiqi vurğu altında aktuallaşan qarşılıq bildirən sözü konkret informasiya ilə təmin edir; məs.: *Kimin ki adına yazılmış Zəfər, Öpüb qucaqlayır onu səadət.* (S.Vurğun) *Hər kəs öz qanacağına görə nə bacarır, onu da danışır.* (M.İbrahimov) Bu cümlələrdən birincisində *kimin (ki)* bağlayıcı söz, *onu* qarşılıq bildirən sözdür. Eləcə də ikinci cümlədə *nə* sözü bağlayıcı söz, baş cümlədəki *onu* sözü qarşılıq bildirən sözdür. Qarşılıq bil-

dirən söz məntiqi vurğu altında aktuallaşdırılmışdır və yeni informasiyanı budaq cümlədən alır: *Hər kəs öz qanacağına görə bacardığını danışır. Hər kəs* sözü həmin cümlədə komponentlərin hər ikisinə aid ortaqlı sözdür. Hər bir komponentin öz subyektii də ola bilər: *Nə cəf-bəy. Axmaq-axmaq danışma, nə deyirəm, ona qulaq as.* (Ə.Haqverdiyev) - *Mən nə deyirəm, sən ona qulaq as - Mən dediyimə qulaq as. Ağlıni yığ başına və mən nə deyirəm, (sən) ona əməl elə.* (C.Məmmədquluzadə) Bağlayıcı sözlə yanaşı, budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında *ki* ədatından və *-sa, -sə* şəkilçisindən də növbəli şəkildə istifadə edilir: *Hər nəyi ki deyirəm, ona qulaq as - Hər nə deyirəmsə, ona qulaq as.* Qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər: *Nə deyirəm, qulaq as. Kimlərə ki dördgöz azca barmaq buladı, Birbaş dəniz qırağına sürüklədilər.* (C.Novruz)

Ümumiyyətlə, bu cür cümlələr birinci tip tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, adətən qısa və çevik olur, daha milli xarakter daşıyır və onun tərkib hissələri arasında əlaqə daha möhkəm olur. Qısa və çevik olduğu üçün bəzən başqa bir cümlənin tərkibində işlənir; məs.: *Obaşdan çıxıb qaranlıqda naxırla qayıtsa da, kənd-qəsəbədə, bazar-dükanda nə baş verirsə, hamıdan gözəl bilir, soraq tutur* (S.Əhmədov) - cümləsində qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ikinci tip tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir.

Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz olmadıqda onu baş cümlənin ümumi məzmununu əsasında sual verib müəyyənləşdirmək olur; məs.: *Əslinə baxsan, sən nə desən, haqqın var.* (M.İbrahimov) *Hər kəslə güləşirəm, basılıram.* (Ə.Vəliyev) *Kimlə müharibə eləsə, qalib gələcək.* (Ə.Vəliyev) *Sən nə desən, gəlinbacım nə məsləhət görsə, mən razıyam.* (Ə.Vəliyev) *Nə sözün var, mənə de. Nə istəyirsən, de, qorxma.* (Mir Cəlal) *Ancaq nə istəyir, gedir bufetdən alır.* (Elçin) *Nazlı xanım. Olub-qalan hər nə vardı, kişi vurub qumara.* (Ə.Haqverdiyev) *Ürəyində nə var idi, açıb töküdü.* (M.İbrahimov) Əvvəlki dörd misalda qarşılıq bildirən söz *ona*, sonrakı üç misalda *onu*, axırınci misallarda *onların hamısını* şəklində təsəvvür edilir. Aşağıdakı cümlələr də eyni tiplidir: *Ona nə vermişən, özün vermişən.* (C. Novruz) *Görə-görə, baxa-baxa bir kor təkə Nəyin yoxdu, nəyin vardı, itirmişən.* (C.Novruz) *Hər nə bəla gəlirsə, dözüürük, tab edirik* (C. Novruz) - cümlələrindən əvvəlki ikisinə *onu*, sonrakına *ona* sözünü əlavə etmək

olar. Bu cür cümlələrdə komponentlər yerini dəyişə də bilir: *Öz qızıl qanına qəltan edirik, Kim yaxşıya yaxşı deyir, pisə pis.* (C. Novruz)

Baş cümlədə *hamısı, heç biri* sözləri olduqda qarşılıq bildirən söz ziyəlik halda təsəvvür edilir, lakin budaq cümlənin növü həmin sözlə (onun sözü ilə) *hamısı, heç biri* sözlərinin yaratdığı birləşmənin vəzifəsi əsasında müəyyənləşir; məs.: *Bu mətbəxdə nə bişirib-düşürmək olarsa, hamısından iyirmi pay çəkə gətirə süfrəyə.* (S.Əhmədov) *Qiyamətdə hər nə tənbihi eləsən, hamısına layiqəm.* (Ə. Haqverdiyev) *Nəyimiz var idi, hamısını daşımışıq.* (Ə.Vəliyev) *Siz indiyədək Cəfər-qulu xana neçə sifarişlər edibsiniz, neçə kağız yazıbsınız, heç birisi-nə cavab verməyib.* (Ə.Haqverdiyev)

Bu misallarda *onların hamısından, onların hamısına, onların hamısını, onların heç birisinə* birləşmələri tamamlıq olduğu üçün cümlələrin hamısı tamamlıq budaq cümləlidir. Əgər üçüncü misal *Nəyimiz var idi, hamısı daşındı* şəklinə salsaq, mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınacaqdır - baş cümlədəki *onların hamısı* mübtədə vəzifəsindədir.

Baş cümlədə *bu* sözü də qarşılıq bildirən söz kimi işlənə bilir: *Haraya gedəsi, hansı dükana baş vurası, oradan daha haraya yönələsiy-dilərsə, bunu hər ikisi him-cimlə anlatmalıydı.* (S.Əhmədov)

Məlumat üçün. Qeyd edilən son cümlə - *Haraya gedəsi, hansı dükana baş vurası, oradan daha haraya yönələsiydilərsə, bunu hər ikisi him-cimlə anlatmalıydılar* - cümləsi birinci və ikinci tip arasında tarixi yaxınlıq olduğunu göstərir. İndiki halda bu cümlə "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlədir (II tip). Budaq cümlə baş cümləyə *haraya* bağlayıcı sözü və *-sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır. Budaq cümlə baş cümlədəki qarşılıq bildirən *bunu* sözünü izah edir, tamamlıq budaq cümləsidir: *Haraya gedəsi, hansı dükana baş vurası, oradan daha haraya yönələsi olduqlarını hər ikisi him-cimlə anlatmalıydı.* Əgər budaq cümlənin sonundakı *-sə* şəkilçisini atsaq, bu cümlə intonasiya ilə qurulan, komponentləri inversiyaya uğramış birinci tip tabeli mürəkkəb cümlələrdən heç nə ilə fərqlənməz: *Haraya gedəsi, hansı dükana baş vurası, oradan daha haraya yönələsiydilər, bunu hər ikisi him-cimlə anlatmalıydılar.* Komponentlərin yerini dəyişməklə birinci tipin bağlayıcı normativ quruluşunu da almaq olar: *Bunu hər ikisi him-cimlə anlatmalıydı (ki) haraya gedəsi, hansı dükana baş vurası, oradan daha haraya yönələsiydilər.*

Bu cəhət göstərir ki, birinci və ikinci tiplərin hər ikisi dilin öz təbii-tarixi ifadə vasitələrindəndir. İki tipin yaranması komponentlərdən birinin aktualaşdırılması, daha aydın nəzərə çarpdırılması ilə bağlı olmuşdur. Danışan şəxs: *Nə təhər getdilər, bilmirəm* - dedikdə baş cümləni (*bilmirəm*) aktualaşdırmalı olur: *Bilmirəm, nə təhər getdilər* - dedikdə, budaq cümləni aktualaşdırmalı olur. (Məntiqi vurğu ilə istənilən

vaxt hansı tərəf lazımdırsa, onun aktuallaşdırılması da mümkündür). Beləliklə, indi aralarına ciddi fərq qoyduğumuz tiplərin tarixi-etimoloji mənşəyi bir olmuşdur və nitq prosesində danışanın üslubundan, istəyindən asılı olaraq hər iki formadan istifadə edilmişdir. Bu proses dildə bağlayıcılar meydana çıxana qədər mövcud olmuşdur. Bağlayıcılar meydana çıxdıqdan və “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşu arasında möhkəmləndikdən sonra komponentlərin mütəhərrikliliyi aradan qalxmış, inversiya halları bağlayıcı cümlələrdə qeyri-mümkün olmuşdur. Bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə inversiya yenə də mümkündür; məs.: *Mən bilirəm, təqsir mənim kişimdədir.* (Ə.Haqqverdiyev) - *Təqsir mənim kişimdədir, mən bilirəm.* Tədrisən “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr bağlayıcılarla sabitləşdikcə paralel olaraq (bəlkə də daha əvvəl) “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşu da öz strukturunu bağlayıcı sözlərlə möhkəmləndirmişdir. Odur ki “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin özlərini deyil, onların tərkib hissələrini əlaqələndirən bağlayıcıların sürətli inkişafını Hind-Avropa dillərinin təsiri ilə əlaqələndirmək olar.

O şey ki, o məsələ ki, o cəhət ki, hətta əsas sözü nisbətən konkret mənə ifadə edən *o kişi ki, o ev ki, o adam ki, o ağac ki* tipli işarə əvəzliyinin iştirak etdiyi (bəzən təsəvvür edildiyi) sözlər də budaq cümlədə bağlayıcı söz kimi çıxış edir. Bu hal dilimizdə bir sistem təşkil edir; məs.: *Amma o şey ki tək cə mənə aiddir, (onu) mən bilirəm.* (M.İbrahimov) *O şeyi ki (o məsələni ki, o əhvalatı ki) sən bilmirsən, (onu) kolxozçular bilirlər.* (M.İbrahimov) *Bir dağın ki adı Ağrı ola, ondan xeyir görmək olmaz.* (Ə.Vəliyev) *Ə b d ü l. O şey ki insan özü özünə elər, aləm yığılsa, ona eləyə bilməz.* (Ə.Haqqverdiyev) *Bir adam ki özünə bir çarpayı da düzəldə bilməyə, ondan nə gözləyirsən?* (M.İbrahimov)

Dil faktları göstərir ki, intonasiya bağlayıcılardan da, bağlayıcı sözlərdən də elastikdir və daha geniş imkanlara malikdir. İntonasiya ilə fikri elə ifadə etmək olur ki, eyni cümlənin hər iki tipə yozulması mümkündür; məs.: *Bildim nə istəyirmiş məndən. Bildim nə istəyirmiş...* (Ə.Haqqverdiyev) - cümlələri intonasiya ilə qurulan (“baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Budaq cümlədən əvvəl *ki* bağlayıcısını da əlavə etmək olar: *Bildim ki, nə istəyirmiş.* Bu cümlələri tərəfləri inversiyaya uğramış birinci tip şəklinə də salmaq olar: *Nə istəyirmiş məndən, bildim. Nə istəyirmiş, bildim.* İversiyaya uğramış formada budaq cümlənin sonuna *-sa, -sə* şəkilçisini artırmaqla onu ikinci tip kimi də təsəvvür etmək olar: *Nə istəyirmişsə, bildim - Hər nə istəyirmişsə, bildim - Hər nəyi ki istəyirmiş, bildim - Nə istəyirmişsə, onu bildim: İstədiyini (istədiklərini) bildim.*

Sadə cümlənin tamamlığı vasitəsiz və vasitəli olduğu kimi, tamamlıq budaq cümlələrinin bir qismi vasitəsiz, bir qismi vasitəli tamamlığın suallarına cavab verir; məs.: *Əhvalpürsanlıqdan sonra dedi ki, (nə?) bəs çay almağa gəlib. (Ə.Haqverdiyev) Qoy bilsinlər ki, (nəyi?) necə xəlvət dərələrdə tülkü bəydir. (Mir Cəlal) Övladı olmayanlara məsləhət gördü ki, (nəyi?) buraya nəzir gətirsinlər. (F.Kərimzadə) O görürdü ki, (nəyi?) Dədə bəy sərkerdə olmaq təklifindən məmnun qaldı. (F.Kərimzadə) Kəndlilər şikayətlənirdilər ki, (nədən?) Cüvar onları hədələyir. (Ə.Vəliyev) Qarşıma məqsəd qoymuşdum ki, (nə barədə?) ali məktəbə girəcəyəm. (Ə.Vəliyev) Siz əmin olunuz ki, (nəyə?) Qətibənin bu məktubdan xəbəri yoxdur. (Ordubadi)*

TƏYİN BUDAQ CÜMLƏSİ

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır.

Təyin kimi, təyin budaq cümləsi də baş cümlənin əşya bildirən bir üzvünə aid olur; məs.:

Amma dünyada elə adamlar da var ki, düşünür, qanır, hər şeyin fikrini eləyir. (M.İbrahimov) Bacılar var ki, yeddi qardaşının yeddisini də yola salıb. (Mir Cəlal)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində mübtədanın təyini vardır: *elə* sözü. Aktuallaşdırılaraq məntiqi vurğu altında tələffüz edilən həmin söz konkret bir məna ifadə etmir və budaq cümlənin baş cümlədə yerliyi, qəlibi kimi çıxış edir. Məntiqi vurğudan aydın hiss olunur ki, baş cümlədən sonra budaq cümlə gəlməli və *elə* sözü ilə nəyin nəzərdə tutulduğunu izah etməlidir. Buradakı fikri sadə cümlə şəklində də ifadə etmək olar: *Amma dünyada düşünən, qanan, hər şeyin fikrini edən adamlar da var*. Yenə həmin cümlədə təyin aktuallaşmış olacaqdır, lakin onun budaq cümlə şəklində aktuallaşması daha güclüdür, çünki o (təyin) birbaşa ifadə edilmir, əvvəlcə qəlib söz-işarə əvəzliyi vasitəsilə dinləyənin, oxucunun nəzərinə çatdırılır, sonra onun mahiyyəti açılır.

İkinci misalda da eyni vəziyyət var. Lakin fərq burasındadır ki, baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi yoxdur, buna görə də qəlib sözün ya-

rada biləcəyi təəssüratı intonasiya yerinə yetirir. Bu cür hallarda budaq cümlə baş cümlədə təyinlənən sözlə (misalda mübtədə vəzifəsində işlənmiş *bacılar* sözü ilə) birbaşa əlaqələnir. Belə cümlələr də feli sifət tərkibləri ilə sadələşir: ***Yeddi qardaşının yeddisini də yola salan bacılar var.***

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin belə bir xüsusiyyəti də var ki, baş cümlədə təyinlənən söz müəyyən bir vasitə ilə (bir sözlə və ya bir şəkilçi ilə) budaq cümlədə xatırladılır;¹⁶ məs.: *Kimdir bu vilayətdə o **vücut** ki, **onda** ərz elədiyim sifətlər mövcud olsun, bəqeyr əz Hacı Səməd ağa.* (Ə. Haqverdiyev) *O **adamı** mən həqiqi vətəndaş hesab edirəm ki, **onun** sözü ilə əməli arasında fərq olmur. O **ölkədə** insanlar arasında dostluq, birlik və məhəbbət olar ki, **orada** qayda-qanun olsun. Bir **oğlandır** ki, misli aləmdə tapılmaz. Anam bir **çay** qoymuşdu ki, **ətri** hər yeri bürümüşdü.* (Ə.Vəliyev)

Birinci misalın baş cümləsində təyinlənən söz - mübtədə (*vücut* sözü) budaq cümlədə *onda* sözü ilə, ikinci misalın baş cümləsində tamamlıq (*adamı* sözü) budaq cümlədə *onun* sözü ilə, üçüncü misalda təyinlənən yer zərfliyi (*ölkədə* sözü) budaq cümlədə *orada* sözü ilə, dördüncü misalda baş cümlədəki ismi xəbər (*oğlandır* sözü) budaq cümlədə *misli* sözündəki mənsubiyyət şəkilçisi ilə (*-i*) xatırlanmışdır. Son misalda baş cümlədəki feli xəbərin ismi hissəsi (*çay* sözü) yenə budaq cümlədə mənsubiyyət şəkilçisi ilə (*ətri* sözündə *-i*) öz izini mühafizə etmişdir. Buradan bir cəhət də aydın olur ki, təyin budaq cümləsi baş cümlənin isimlə ifadə olunan müxtəlif üzvlərinə (mübtədə, tamamlıq və zərfliyə, ismi xəbərə və feli xəbərin ismi hissəsinə) aid ola bilər.

Təyin budaq cümləsinin baş cümlədə aid olduğu söz (üzv) sifət, say və s. ilə ifadə olunduqda isimləşir; məs.: *Mən çox **gözəllər** görmüşəm ki, **burunları** əyridi* (C.Məmmədquluzadə)- cümləsində budaq cümlə baş cümlədə isimləşərək tamamlıq vəzifəsində işlənmiş *gözəllər* sözüne aiddir.

Təyin budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı və ya yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Val-lah, **elə adamlarım var ki, üstlərinə şikayətə getsəm, hamınızı zəncirə vurdurar.*** (F.Kərimzadə) ***Bu kişi, əvvəla, elə fəqirlərə əl tutur ki, onlar əhli-sual deyillər.*** (Ə.Haqverdiyev) ***Bu qəzanın elə kəndləri***

vardı ki, ora hələ məsul işçilərin ayağı dəyməmişdi. (Ə.Vəliyev) *Adam var ki, çörək tapmaz dünyada, Adam var, yağ yeyər, balı bəyənəm.* (Abbas Tufarqanlı) *Söz var, desəm öldürərlər, deməsəm öl-ləm.* (F.Kərimzadə)

Təyin budaq cümləsinin bu tipi dilimizdə daha çox işlənir. Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyinin, qəlibinin olub-olmamasına görə bu tipin özünü də iki növə ayırmaq olar.

a) Baş cümlədə budaq cümlənin göstəricisi (qəlib söz) işlənir və budaq cümlə bilavasitə həmin sözü izah edib aydınlaşdırır.

1. *Elə, elə bir, belə, belə bir, o cür, bu cür* sözləri baş cümlədə qəlib söz-təyin vəzifəsində işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: *O elə adamdır ki, üz verəndə astar istəyəcək.* (Ə.Vəliyev) *Elə bir sille vurdular ki, ömrüm boyu ağrısı yadımdan çıxmaz.* (Ə.Vəliyev) *Mən elə bir şair olmaq istəyirəm ki, şer süfrəmdən minlərcə şairlər qismət aparsınlar.* (Ordubadi) *Mən elə bir əsər yaratmaq istəyirəm ki, məndən sonra gələn şairlər mənim təsirimdən çıxıb bilməsinlər.* (Ordubadi) *Belə bir kitab almaq istəyirəm ki, oradan həyat, yaşayış və dirilik haqqında bir şey öyrənmək mümkün olsun.* *O elə bir insandır ki, onun heykəli bizim hər birimizin qəlbində çoxdan öz əzəməti ilə qalxmışdır.* (Mir Cəlal) *Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən axşamədək danışib, mən heç doymamışam.* (C.Məmmədquluzadə) *Mən elə uşaq görmüşəm ki, əlinə mismarı, ya bıçağı alıb divarları cızıb xarab eləyir.* (C.Məmmədquluzadə) *Müridlər elə bir yer tapıb onlarla döyüşə girəcəklər ki, orada Şirvanşahla Ağqoyunlu sərkərdələrinə heç nə kömək edə bilməyəcək.* (F.Kərimzadə) *Bu dünyada elə adam olar ki, qızıla-cavahirə etinasız baxsın?* (F. Kərimzadə) *O cür bucaqlardan ötürsən ki, baxmaq üçün iki göz kifayət eləmir.* (Ə.Vəliyev)

Bü cür cümlələrdə qəlib söz kimi *elə, elə bir* sözləri daha fəaldır. Bu sonuncu qəlib sözün komponentlərində (*elə bir*) yer dəyişikliyi də mümkündür: *"Laldinməz" Hətəmxan vilayətində bir elə çal-çağırla üzləşirdi ki, bağ-məktəb bunun yanında mustuluqdu.* (S.Əhmədov) *Mürətəza quluxan. And olsun allaha, ona bir elə tənbihih edəcəyəm ki, min baş kəsmiş cəllad ağlasın.* (Ə. Haqverdiyev)

Bəzən də *elə, belə* sözləri işlənmiş, *elə bir, belə bir* sözlərinin qalığı kimi yalnız *bir* sözü saxlanılır; məs.: *Varlığa nə darlıq və bir də bu kişi bir adamdır ki, bu gün buradadır, sabah bir ayrı adamın qapısında görərsən.* (Ə.Haqverdiyev) *Mirzə Qoşunəli. Mən bir şəx-*

səm ki, cəmi İrani ayağımın altına alıb gəzmişəm. (Ə. Haqverdiyev) **Bir adam** yoxdur ki, bu palçıq üst-başına suvaşmasın, **bir ev** yoxdur ki, astanasını bozardıb ağartmasın. (M. İbrahimov)

2. *O, bu sözləri baş cümlədə qəlib söz-təyin vəzifəsində işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: İndi gözəl o qızıdır ki, səngərdə beş külüng, beş bel artıq vurur.* (Mir Cəlal) *Qoçaq o adamdır ki, çox torpaq daşıyır.* (Mir Cəlal) *Doğma hökumətimizin can-ciyəri, əzi-zi, istəyəni o adamdır ki, yoruldu bilmir.* (Mir Cəlal) *Bədbəxtdir o torpaq ki, üstündə bu cür vətəndaşlar məskən sala.* (M. İbrahimov) *Mən sənə o tənbihi eləyəcəyəm ki, sənin adaşın Rzaqulu xan Mirzəyə oldu.* (Ə. Haqverdiyev) *Raykomdan çıxanda Şirzad bu fikirdə idi ki, kəndə çatan kimi Rüstəm kişinin məsələsini müzakirəyə qoyar.* (M. İbrahimov) *Bu o qorxudu ki, birdən Gülzar gəlib beləcə onun qabağına çıxar.* (Elçin)

3. *Həmin, bəzən də haman, həmin o, haman o* sözləri baş cümlədə qəlib söz-təyin vəzifəsində işlənir; məs.: *Bu həmin kolxozdur ki, borc içində itib-batmışdı.* (M. İbrahimov) *Bu həmin çadır idi ki, onun içində Əbu Səid Sara xatunla Şeyx Heydəri qəbul eləmişdi.* (F. Kərimzadə) *Mən haman Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum.* (N. Vəzirov) *Bu Nəcəf bəyin evidir, haman kimsənənin evidir ki, Cavad onun qapısında qab-qasıq yalayır.* (Ə. Haqverdiyev) *Mən haman o Şeyx Şəbanı deyirəm ki, yolun qırağındakı məhəllə məscidinin qabağında oturub pinəçilik edərdi.* (Ə. Haqverdiyev)

b) Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyi, göstəricisi olmur, budaq cümlə baş cümlədəki təyinlənən sözlə əlaqələnir. Baş cümlədə qəlib söz funksiyasını intonasiya yerinə yetirir. Məntiqi vurğu təyinlənən sözün üzərinə düşür, baş cümlə elə bir intonasiya ilə tələffüz olunur ki, dinləyici dərhal budaq cümlə gələcəyini və baş cümlədəki təyinlənəni yeni informasiya ilə zənginləşdirəcəyini hiss edir. Baş cümlədə aktuallaşdırılan sözün substantiv mahiyyəti deyil, keyfiyyəti, zahir-i əlaməti genişləndirilmiş, təbii, elmi, ictimai əhəmiyyəti meydana çıxarılmış olur. Belə baş cümlələrə münasib qəlib sözlər artırmaq da mümkündür; məs.: *Arvad var ki, qara sudan qaymaq tutar - Qara sudan qaymaq tutan arvadlar var. Arvad var ki, qar suyunu sarı yağdan üstün tutar.* (Ə. Vəliyev) *Şübhəsiz, bu məhrumiyyətlərin başqa-başqa (elə) səbəbləri də vardır ki, onların hamısını bu məktubda göstərməyə lüzum görmədim.* (Ordubadi) *Mənim sizə demək istədiyim bir çox*

məsələlər vardır ki, onları sizin fikrinizin tərəzində çəkmək yaramaz. (Ordubadi) *Mən bir para adamlardan deyiləm ki, söz deyim, vədə verim, dalısında durmuyum.* (C.Məmmədquluzadə) *Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın, ya pişiyə verməsin.* (C.Məmmədquluzadə) *İbrahim institutda işləyən yeganə adam idi ki, həmişə hər yerə arvadı ilə birlikdə gəlirdi.* (Elçin) *Özünün nəhəng qurxanası vardı ki, onunla bir dəfəyə iyirmi min müridi silahlandırma bilirdi.* (F. Kərimzadə) *Bu qədər güllərin arasında onun öz ətri vardı ki, Heydər onu ayıra bilmişdi.* (F.Kərimzadə) *Ancaq burada bir sirr var ki, açma bilmiyəm.* (Ə.Haqqverdiyev)

II tip. Təyin budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *hansı, kim, nə* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı və ya budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənə bilər (bunlar olmaya da bilər). Baş cümlədə qarşılıq bildirən *o, bu, həmin* sözləri korrelyat vəzifəsində çıxış edir; məs.: *Qacar. Hər kəslə indiyədək ədavətim vardı, o ədavəti burada ürəyimdən çıxardıram.* (Ə.Haqqverdiyev) *Eşşəyi hər kəs gətirib bura qatmışdı, haman adam da çıxardıb apardı.* (C.Məmmədquluzadə) *Hatəm hansı bir rəngdə çay istəmişdisə, Mirzə də o rəngdə çay içmişdi.* (S.Rəhimov) *Hansı ürəkdə xəbislik, kin-küdurət, ləkə, naqislik var, o insanlar özlərindən küssünlər.* (F.Kərimzadə) *Hansı paltara qurd yağı sürtmüşdülersə, o paltarı yandırır. Kimi gözləyirdinsə, o adam gəlib - Gözlə diyin adam gəlib. Hansı maşını aparmaq istəyirsənsə, o maşına icazə verim. Kimdən ki şübhələndirdilər, o adam dərhal yoxa çıxırdı - Şübhələndikləri adam dərhal yoxa çıxırdı.*

Təyin budaq cümləsinin bu tipində bəzən budaq cümlə baş cümləyə *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir. İntonasiya və məntiqi vurğu əvvəlcədən xəbər verir ki, qalan hissəsi alçaq tonla tələffüz edilən budaq cümlədən sonra gəlməli olan baş cümlədə əsas hadisə həmin sözlə bağlı olacaq, baş cümlə vasitəsilə veriləcək yeni informasiyanın əsasında həmin söz duracaqdır; məs.: *Aya, görək bu sözü ki biz buna deyirik, bu sözlərin bu şəxsə mənfiyyəti var, ya yox.* (C.Məmmədquluzadə)

Qeyd. Ə.Z.Abdullayev bu cür cümlələri təyin budaq cümləsinin xüsusi bir tipi hesab etmiş, ona görə də təyin budaq cümləsinin üç tipini göstərmişdir.¹⁷ (Mübtədə və tamamlıq budaq cümlələrinə baxmalı)

Təyin budaq cümləsinin ikinci tipi dildə nisbətən az işlənir, ona görə ki əksərən mübtədə, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri tərəfindən “udulur.” Fikri qısa və yığcam ifadə etmək, daha tez çatdırmaq üçün baş cümlədə təyin vəzifəsində işlədilən qarşılıq bildirən *o, bu* sözləri məntiqi vurğu altına düşmədikdə substantivləşdirilir. Nəticədə həmin söz mübtədə, tamamlıq və ya xəbər vəzifəsində işlənməklə budaq cümlənin növünün dəyişilməsinə səbəb olur; məs.: *Hansı dili istəyirsən, o dili öyrən* əvəzinə, *Hansı dili istəyirsən, onu öyrən* dedikdə təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsi ilə əvəz edilmiş olur və qarşılıq bildirən sözün substantivləşməsi intensiv tələffüz üçün daha münasib sayılır. Bu, bir də onunla əlaqədardır ki, təyin budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz mütləq işlənməlidir: xəbər və təyin budaq cümlələrinin ikinci tipində baş cümlədə budaq cümlənin yerliyini ixtisar etmək olmaz.

Təyin budaq cümləsində zaman, yer, məqsəd, nəticə, qarşılaşdırma və s. məna çalarları da ola bilər.

ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLƏRİ

TƏRZ BUDAQ CÜMLƏSİ

Tərz budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin icra tərzini, necə, nə şəkildə, nə vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir.

Baş cümlədə əksərən tərz zərfliyi vəzifəsində qəlib söz-ışarə əvəzliyi olur (az hallarda nəzərdə tutulur) və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.:

Elə danış ki, mən də başa düşüm. Buyur, ərizəni necə istəyirsən, yaz.

Birinci misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə işin icra tərzinə ışarə edilmiş, lakin onun məzmununun açılması budaq cümləyə saxlanmışdır. Ona görə də baş cümlədə aktuallaşdırılmış tərz zərfliyi budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. Budaq cümləni baş cümlədə tərz zərfliyi yerinə qoymaq olar: *Mənim də başa düşəcəyim şəkildə danış.*

İkinci misalda, birincinin əksinə olaraq, budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənərək ona *necə* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz olmasa da, təsəvvür edilir: *Buyur, ərizəni necə istəyirsən, elə də (eləcə də, o cür də) yaz.* Doğrudur, bu cür hallarda əsas informasiya mənbəyi baş cümlədir, lakin onun aktuallaşdırılmış üzvünün (tərz zərfliyinin) məzmunu yenə budaq cümlə vasitəsilə açılır: *Buyur, ərizəni istədiyini kimi yaz.*

Tərz budaq cümləsinin də yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə iki tipi vardır.

I tip. Tərz budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və ona əksərən *ki* bağlayıcısı, az hallarda intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Sən uşaq-la elə bir rəftar elə ki, onun məhəbbəti günbəgün sənə artsın.* (Ə. Haqverdiyev) *Elə danışsan ki, vicdanım haqqı, eşidənlər səni qınayar.* (Ə. Vəliyev) *Hər ikisi Qədimlə Səltənətin gözünə elə giriblər*

ki, olublar, nəzibillah, peyğəmbər övladı. (Ə.Vəliyev) *Amma elə dolanırlar, baxanlar pəh-pəh deyir.* (Ə.Vəliyev) *Zalım oğlu, elə bil, yüz ilin laləydi, ağzını bir tilsimli qara qıfilla elə bağlayıb kilidləmişdi, bunlar gedəndən sonra da dodağı tərənəməyəcəkdi.* (S.Əhmədov)

Əvvəlki misallarda budaq cümlələr baş cümləyə *ki* bağlayıcısı, sonuncu iki misalda intonasiya ilə bağlanmışdır.

“Baş cümlə+ budaq cümlə” quruluşlu tərz budaq cümlələrinin bu tipi dilimizdə daha çox işlənir və iki məna növünə ayrılır..

1. *Nəticə bildirənlər;*

2. *Müqayisə bildirənlər.*

1. Tərz budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlədəki işin, hərəkətin, hal-vəziyyətin meydana çıxma tərzini göstərməklə yanaşı, nəticə məna çalarına da malik olur. Tərz budaq cümləsinin bu növündə baş cümlədə əksərən *elə, belə* qəlib sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlənin baş cümlədə qəlibi bilavasitə baş cümlənin feli xəbəri ilə bağlı olur (budaq cümlənin əvvəlinə *nəticədə* sözünü də artırmaq olur); məs.: *Elə çıxdı ki, (nəticədə) arxası atasına tərəf düşmədi.* (F.Kərimzadə) *Birdən-birə ürəyini elə sıxdılar ki, imdad yeri qalmadı.* (Elçin) *İşini elə gör ki, tay-tuşdan geri qalma.* (Mir Cəlal) *Əlini açaraq o tərəf-bu tərəfə elə hərlədi ki, zalda oturanların gülüşünə səbəb oldu.* (M.İbrahimov) *Demək, elə yaşamaq lazımdır ki, qadın səni həmişəlik sevsin.* (M.İbrahimov) *Örtüyün ucunu da elə düyür ki, özündən savay, heç kim açə bilməz.* (Ə.Vəliyev) *Dərsini gərək elə öyrədəydim ki, həm özü yadından çıxartmayaydı, həm də bunun kimilərinə görk olaydı.* (Ə.Vəliyev) *Loğman elə hirsləndi ki, az qaldı partlasın.* (Ə.Vəliyev) *Məşədi Cəfər. Bir də, qurbanın olum, qəzəbin tutmasın, rüzgar elə dönübdür ki, qardaş qardaşa etibar eləyib girovsuz bir qəpik borc vermir.* (Ə.Haqverdiyev) *Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür.* (C.Məmmədquluzadə) *Xudayar bəy içəri girən kimi belə döyükdü ki, salamı da yadından çıxardı.* (C.Məmmədquluzadə) *Bunu üzü üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı.* (C.Məmmədquluzadə) *Su dənəvərlənmiş torpaqları elə isladır ki, yollar, çöllər keçilməz olmuşdu.* (F.Kərimzadə)

Nəticə bildirən tərz budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlədəki *o cür, o tövr, o yolla, bir halda* və s. kimi qəlib sözlərlə əlaqələnir; məs.: *Elə pərt oldum, o cür utandım ki, yol uzununu qonşumuzun üzünə*

baxa bilmədim. (Ə.Vəliyev) *Və saniyəni, köməyi o tövr edir ki, onu bir özü bilir, bir fəqir, bir də allah.* (Ə. Haqverdiyev) *Əlacım kəsilir, elə yolla rədd eləyirəm ki, üstümə bəd dua tökülür.* (Ə. Haqverdiyev)

2. Tərz budaq cümlələrinin bir qisminə baş cümlədəki işin icra vəziyyəti müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirilir. Baş və budaq cümlədəki işin bu və ya digər bir əlamətə görə müqayisəsi baş cümlədəki işin icra tərzinin obrazlı şəkildə ifadəsinə səbəb olur. Tərz budaq cümləsinin bu növündə baş cümlədə *elə*, bəzən də *belə* qəlib sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Budaq cümlənin əvvəlində *elə bil (ki)*, *sanki*, *deyərsən*, *guya (ki)* və s. modal sözlərin işlənməsi baş və budaq cümlənin müqayisə məzmununu gücləndirir; məs.: *Müəllifi naməlum bu xatirə elə yazılmışdı ki, sanki təcrübəli və savadlı jurnalistin qələminin məhsulu idi.* (Ə.Vəliyev) *Üstümdə elə oturmusan ki, elə bil, nənənə salan döşəkdi.* (F.Kərimzadə) *Elə dayanmışan ki, guya komandanın hücum planı barədə düşünür.* (Ə.Vəliyev) *O, traktorun üstündə elə oturur ki, elə bil, köhlən atı suvarmağa aparır.* (Ə.Vəliyev) *Elə danışsınız ki, guya bu məsələnin sizin üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur.* (M.İbrahimov) *Bu sözləri Xudayar bəy bir halda deyirdi ki, deyərsən pəs, ürəyi yanırdı.* (C.Məmmədquluzadə)

II tip. Tərz budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə *necə*, *nə cür*, *nə təhər* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözlər çox zaman *ki* ədatı ilə birləşdirilir. *Ki* ədatı olmadıqda budaq cümlənin xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi işlənilir (bunlar olmaya da bilər). Baş cümlədə bağlayıcı sözlərə müvafiq olaraq, qarşılıq bildirən *elə*, *eləcə*, *eləcə də*, *o cür*, *o təhər* və s. sözlərdən istifadə edilir. Məntiqi vurğu altında aktuallaşdırılan qarşılıq bildirən sözlər budaq cümlə vasitəsilə məzmunca konkretləşdirilir və baş cümlənin yeni informasiya mənbəyinə çevrilməsinə səbəb olur; məs.: *Talibgil necə gəlmişdilər, elə də çıxıb getdilər* (Ə.Vəliyev) - *Talibgil gəldikləri kimi də çıxıb getdilər. Hər bir kəs yeməyi nə cür yeyirsə, işi də elə görür.* (Ə.Vəliyev) *Ötən gecə Qulu necə sərilmişdisə, eləcə də qalmışdı.* (S.Rəhimov) *O necə qarşılayıbsa, biz də elə etməliyik.* (F.Kərimzadə) *Necə ki müştərilər gəlib yeyib-içib pulunu verib gedirdi, o cür də Zeynəb axşamlar boş zənbillə bufetə gəlib dolu zənbillə evlərinə qayırdı.* (Elçin) *Əbədi bir keçmiş dönmüş o uzaq illərdə - on yeddi-on səkkiz yaşlarında özünü necə hiss edirdisə, indi də özünü eləcə hiss edir.* (Elçin) *Bude, camaat necə - əli ilə pəncərə-*

dən həyati göstərdi - mən də **eləyçinə gedərəm**. (Elçin) *Davada necə lazımdırsa, **eləcə də düşmənlə üz-üzə gəlməli oldum***. (Mir Cəlal)-*Davada **düşmənlə lazım olduğu şəkildə** üz-üzə gəlməli oldum*. Mənim dədəmdən gizlin işim yoxdur, **necə olub, elə də deyəcəyəm**. (M.İbrahimov) ***Necə ki ata-babalarımız sizin atanızın və babanızın qulluğunda çalışıblar, elə də özümüz və qoşunumuz sizlə bir yerdə ölənədək hazırıq***. (Ə.Haqqverdiyev) ***Necə ki səni vəhşi heyvan tək buraya gətirdim, elə də Cəfərqulunu burada görərsən***. (Ə.Haqqverdiyev) Bu cür cümlələrdə komponentlərin inversiyası da mümkündür: *Yəqin ki, doğma qardaş da bu tövr rəftar etməzdi, necə ki bunlar edirdilər*. (C.Məmmədquluzadə)

Tərz budaq cümləsinin bu tipində baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər (lakin təsəvvür edilməlidir); məs.: *Nəcə f b ə y*. *Buyur, mirzə, aparıb kənddə verərsən darğaya. **Necə ki lazımdır, (elə) əməl elər***. (Ə.Haqqverdiyev) *Sən öləsən, **necə ki lazımdır, (o cür də) səni xoşhal eləyəcəyəm***. (Ə.Haqqverdiyev) *Üç dəfə sağlığına badə qaldırırsan, olur mirzən. Sonra aktı **necə** kefindir, de yazsın*. (Ə.Vəliyev) *Qacar. **Necə ki mənim qolumdan tutub təxti-səltənətdə əyləşdirdi, həmçinin qolumdan tutub endirib özü əyləşə bilər***. (Ə.Haqqverdiyev)

Bəzən budaq cümlə baş cümlənin daxilində işlənir; məs.: *Mirzə Qoşunəli. Seyidin də yetimlərinə **necə ki buyurmuşdunuz, bir çuval un göndərdim***. (Ə.Haqqverdiyev) - ***Necə ki buyurmuşdunuz, eləcə seyidin də yetimlərinə bir çuval un göndərdim - Buyurduğunuz kimi, seyidin də yetimlərinə bir çuval un göndərdim***.

Tərz budaq cümləsinin *necə ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan *elə* bir növü də var ki, baş cümlədə qarşılıq bildirən sözə ehtiyac olmur, qarşılıq bildirən söz təsəvvürü zəif olur; məs.: ***Necə ki məruzənin əvvəlində qeyd eləmişdim, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir***. Bu cür cümlələrdə tərz budaq cümləsi mahiyyətə xüsusiləşmiş tərz zərfliyinə oxşayır (***Məruzənin əvvəlində qeyd etdiyim kimi, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir***). Buna görə də komponentlərin yeri sərbəstdir və budaq cümlə asanlıqla inversiyaya uğraya bilər; məs.: *Dilə nə var, ətdəndir, o tərəfə də hərələnir, bu tərəfə də, 25 də deyir, 30 da deyir, **necə ki bu yoldaş demişdi***. (M.İbrahimov) *Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, **necə ki qabaqca ərz etdim qulluğunuza***. (C.Məmmədquluzadə)

DƏRƏCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin dərəcəsini bildirir; məs.:

Axırda iş o dərəcəyə çatır ki, bizim ən namuslu adamlarımızı ləkələməyə, gözdən salmağa çalışırlar. Bacanaqlar hətta o dərəcədə fəndgir idilər ki, Xıdırın oğurladığının yarından çoxusunu yeyib üstündən su içir, az bir qismini anbardara dadızdırirdilər. (Ə.Vəliyev) *Məşə o qədər munis, çəmən o qədər ürəkaçan, hava o qədər təmiz, ətraf o qədər ətirli idi ki, hər addım atdıqca sinə genişlənir, nəfəs almaq yüngülləşirdi.* (Ə.Vəliyev) *Gənclik o qədər güclü, o qədər coşqun bir aləmdir ki, çox zaman nənələrin, dədələrin arzusundan, planından asılı olmur.* (Mir Cəlal) *Çax-çax çaqqılısıyla mürgüləyib elə dərin yuxuya gedir ki, fələyin özü gələ onu yuxudan oyada bilməz.* (S.Əhmədov) Bu misallarda dərəcə budaq cümlələri baş cümlədən sonra işlənmiş, baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışlar. Budaq cümlələr baş cümlədəki *o dərəcədə, o qədər, elə* sözlərini izah etməklə baş cümlələri yeni informasiya ilə zənginləşdirmişlər. Birinci misalda budaq cümlə baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin (*çatır* sözü), sonrakı misallarda əlamətin (*fəndgir, munis, ürəkaçan, təmiz, ətirli, güclü, coşqun, dərin* sözləri) dərəcəsini bildirir.

Dərəcə budaq cümləsi hərəkət və əlamətin dərəcəsini bildirməklə (dərəcə mənfii və ya müsbət istiqamətdə artıb-azala bilər), hərəkət və əlamətin həmin dərəcəsindən doğan nəticəni də bildirir. Ona görə də dərəcə budaq cümləsi bir qayda olaraq nəticə məna çalarına malik olur.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə dərəcə budaq cümləsinin də iki tipi vardır. Lakin bunlardan birinci tip daha işləkdir.

I tip. Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir və baş cümləyə əksərən *ki* bağlayıcısı, bəzən yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Qocanın sözləri o qədər gözlənilməz səsləndi ki, hətta qızlar da ağızlarındakı quru pendir-çörəyi çeynəmələrinə ara verdilər.* (Elçin) *Dəhnədən üzüaşağı gurlayan axar o qədər güclü, təpərliydi, gör-gövdəsi çatlamış köhnə qovaq nov tablamırdı* (S. Əhmədov)- cümlələrinədən birincisində budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı, ikincisində intonasiya ilə bağlanmışdır.

Dərəcə budaq cümləsinin adətən baş cümlədə yerliyi, qəlibi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir. Budaq cümlənin baş cümlədə qəlibi kimi ən tipik söz *o dərəcə, o dərəcəyə, o dərəcədə* sözləridir; məs.: *Hacı Namazəlini atlı gətirəndə mən o dərəcə qorxdum ki, qaçıb özümü soxdum haman itin yuvasına.* (C.Məmmədquluzadə) Tərki-bində “*dərəcə*” sözü olan qəlib sözlər nisbətən az işlənsə də, dərəcə budaq cümlələrinin baş cümlədəki qəlib söz-formalarını bununla sinonimlik əsasında müəyyənləşdirmək olur. *Elə qəzəblə tərpendi ki, qulaqlı papağı havada yelləndi.* (M.İbrahimov) *Maya zahirən o qədər gənc görünürdü ki, ona on səkkizdən artıq yaş vermək olmazdı.* (M.İbrahimov) *Çox keçmədən elə bərk və şıdırğı yağış yağmağa başladı ki, guya sənəkləri, vedrələri, güyümləri doldurub göydən yerə boşaldırdılar.* (Ə.Vəliyev) *Amma burun pərələri o qədər şişmişdi ki, bir az da belə getsə çatlayardı* (F.Kərimzadə) - cümlələrindəki *elə, o qədər* sözlərini asanlıqla *o dərəcədə* sözü ilə əvəz etmək olar.

O dərəcə, o qədər, elə sözləri ilə yanaşı, dərəcə budaq cümləsinin baş cümlədə qəlibi kimi *o yerə (bu yerə), oracan, bir elə mərtəbəyə, o məqama* sözlərindən də istifadə olunur; məs.: *Bunların dostluğu ta o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap hədgüman oldu.* (C.Məmmədquluzadə) *İş o yerə gəlib çatıb ki, Rüstəm kişi elə bilir, o asqıranda gərək bütün kolxoz asqırsın.* (M.İbrahimov) *Rəqib oracan görünüşsüz, əyibəş bir yana, sir-sifətdən, hal-davranışdan oracan düşük bir görkəmdə idi ki, onun görünməyindən bircə zənən çəkinməzdi.* (S.Əhmədov) *Ağa Məhəmməd xan gərək bir elə mərtəbəyə çatsın ki, inqirazi-alməcən onun adı tarixlərdə söylənsin.* (Ə.Haqverdiyev) *Söhbət axır bu yerə yetdi ki, Əli xan Əfşar bizim hər bir təklifimizi mən etdi.* (Ə.Haqverdiyev) *Narazılıq axırda o məqama çatdı ki, hamı ayağa qalxdı.*

Sadə cümlədə dərəcə zərfliyi sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olduğu kimi, dərəcə budaq cümləsi də baş cümlədə daha çox sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olur. Çox zaman baş cümlədə hərəkətin tərzini bildirən sözlərin dərəcəsi aktuallaşdırılır, ona görə də dərəcə budaq cümləsi daha çox baş cümlənin tərz zərfliyinə aid olur; məs.: *Çənbər ənik tütəyin səsinə, çobanın oxumasına elə həvəslə qulaq asırdı ki, gələn adamı belə büsbütün unutmuşdu.* (Ə.Vəliyev) *Torağaylar səs-səsə verib o qədər gözəl, o qədər məlahətli oxuyurlar ki, adam durub baxmaq, dayanıb dinləmək istəyir.* (Ə.Vəliyev) *Yağış elə şiddətlə yağdı, lap sütuna bənzəyirdi.* (Mir Cəlal) *Elə*

məharətlə yeyib-yedirtmişdi ki, heç bir yoxlama. əleyhinə bir şey tapa bilməmişdi. (M.İbrahimov)

Əlamətin dərəcəsini bildirən qəlib sözlər baş cümlədə təyinə də aid ola bilər; məs.: *Qaranlıq səhrada qızaran tonqal, isti və dadlı kartof Mayaya o qədər qeyri-adi və xəyali təsir bağışlayırdı ki, qəribə bir sevincin qanadlarında uçurdu.* (M.İbrahimov) *O qədər dərin fikrə getmişdi ki, anası Sara xatunun gəlib onun yanında dayanmasını bilməmişdi.* (F.Kərimzadə) *O qədər xoş və gözəl qoxu var idi ki, bir addım irəli yerimək mümkün deyildi.* (Ə. Vəliyev)

Sifətlə ifadə olunan ismi xəbərin aktuallaşdırılmasına bədii dildə daha çox rast gəlmək olur; məs.: *Sədrin sualı o qədər heybətli idi ki, Lal Hüseyn özünü itirdi.* (M.İbrahimov) *Sən öləsən, bu saat keşim belə kökdür, heç bilmirəm, dünyada bəy kimdir, xan kimdir.* (Ə.Haqverdiyev) *"Amin" səsləri o qədər zəif idi ki, camein mərmər sütunları və qövsi taqları altında itib gedirdi.* (Ordubadi) *O qədər gözəl idi ki, ay onun sifətindən utanırdı.* (F.Kərimzadə) *İndi isə o qədər munis, o qədər yapışıqlı, o qədər qayğıkeşsən ki, səndən aralanmaq çətindir.* (Ə.Vəliyev) *Fikirlər o qədər qarışıq idi ki, elmlər namizədi çaş-baş qalmışdı.* (Ə.Vəliyev) *Bitki o qədər tər idi ki, kərənti endirməyə adamın əli gəlmirdi.* (Ə.Vəliyev) *Bu boz kostyum o qədər köhnə və eyni zamanda o qədər səliqəliydi ki, elə bil, muzey eksponatı idi.* (Elçin)

Dərəcə budaq cümləsi əlamətlə yanaşı, baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin də dərəcəsini bildirir və bu zaman budaq cümlə bilavasitə feli xəbərlə bağlı olan qəlib sözü aydınlaşdırır; məs.: *Deməli, acıq və qəzəb onun fikrini o qədər dumanlandırıb ki, eşitdiyi sözlərin mənasını dərk etmirmiş.* (M. İbrahimov) *Bir də ki, kəndə gələndə fikrim o qədər qarışır ki, yuxum da qaçır.* (M.İbrahimov) *Qız o qədər Xudayar bəydən qorxdı ki, cürət eləmədi cavab versin.* (C.Məmmədquluzadə) *Mən o qədər ürəkləndim ki, bismillah deyib, cürətnən gedib qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldım qutuya.* (C.Məmmədquluzadə) *Qasıməli, Oruc, Məşədi Bayram o qədər sevindilər ki, az qalırdılar ki, börklərini göyə atalar.* (C.Məmmədquluzadə) *Aləmşahbəyim elə hirslənmişdi ki, qardaşı olmasaydı, o divardakı qılıncı onun köksünə soxardı.* (F.Kərimzadə) *O qədər köyrəlmişdi ki, dindirəndə az qalırdı ağlasın.* (Ə.Vəliyev)

Bu cür cümlələrin bir çoxunda feli xəbərin ismi hissəsi və ya kökü sifətdən ibarət olur; məs.: *Rüstəm ilk müvəffəqiyyətdən o qədər sevin-*

miş, özünə **o qədər** arxayın olmuşdu ki, Səkinənin dediklərini başa düşmürdü. (M.İbrahimov) *Bu iş o qədər təbii və səmimi oldu ki, Nəcəfə də ləzzət verdi.* (M.İbrahimov) *İkicə günün ərzində günəş yolu o qədər qurutmuşdu ki, maşınların təkəri altında boz torpaq havaya sovrulurdu.* (M.İbrahimov) *Duman bəzən elə qalınlaşır ki, sanki o dərələr ağızbaağız qarla dolub.* (F.Kərimzadə) **O qədər** kökəlib qızarmışdı ki, dərisinə güclə yerləşirdi. (Ə.Vəliyev)

Qeyd etdiyimiz qəlib sözlərdən *o dərəcəyə, o dərəcədə* (bu dərəcəyə, bu dərəcədə) sözləri spesifik xarakter daşıyır və yalnız dərəcə budaq cümlələrinə xidmət edir. Lakin *elə* və *o qədər* sözləri başqa budaq cümlələrin qəlibi kimi də çıxış edir. Bunları fərqləndirmək üçün ilk növbədə həmin sözlərin *o dərəcədə* sözü ilə sinonim olub-olmadığına diqqət yetirmək lazımdır.

Məlumat üçün. *O qədər* sözü təyin və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin də baş cümləsində işlənir. Bədii ədəbiyyatda ardıcıl işlənmiş bu iki misalə diqqət yetirək: **O qədər** qoyun kəsilmişdi ki, arxla bir qan axırdı. **O qədər** adam yığılmışdı ki, nə mağarlar tuturdu, nə düzənlik. (F. Kərimzadə) Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona ki bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Hər iki misalda *o qədər* sözü baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş mübtədasına aiddir. Birinci misalın baş cümləsində təyinlənən söz (*qoyun* sözü) budaq cümlədə xatırlanmış, budaq cümlə nəticə budaq cümləsi olub baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. İkinci misalın baş cümləsində təyinlənən *adam* sözü budaq cümlədə nəzərdə tutulan *onları* sözü ilə əlaqəlidir, ona görə də bu cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Göründüyü kimi, bu cür cümlələrdə qəlib söz funksiya etibarilə bir-birindən fərqlənməklə baş cümlədə əşya bildirən üzvlə bağlı olur. Dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə *o qədər* qəlib sözü baş cümlədə sifət, zərf və fəlelə ifadə olunan üzvlərə aid olur (misallara bax).

Elə qəlib sözü daha çox funksiya daşıyır: xəbər, təyin, tərz, dərəcə, nəticə budaq cümlələrinə xidmət edir. Xəbər budaq cümləsində baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənməklə fərqlənir. Təyin və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə də əşya məzmunlu üzvlərə aid olur. Tərz budaq cümlələrindən isə cümlənin ümumi qrammatik semantikasına görə fərqlənir; məs.: *Elə pörtmüş və təntimiydi ki, qonaq dedi bəs böyük bir xəta baş verib.* (S. Əhmədov) *Klarnet mikrofonun qabağına gəlib "Gəlin havası"nın kövrək xallarını elə vururdu ki, elə bil, bu da Əlipaşanın dediyi sağlqın davamı idi.* (Elçin) Hər iki misalın quruluşu eynidir: budaq cümlələr baş cümlədən sonra işlənmiş, baş cümləyə eyni vasitə ilə bağlanmışdır. Hər ikisinin baş cümləsində *elə* sözü fəli xəbərə aiddir. Hər iki budaq cümlədə nəticə çaları vardır. Bu, tərz və dərəcə budaq cümlələrinin oxşar olduğunu göstərsə də, qəlib sözün ümumi semantikasına görə bunları fərqləndirmək mümkündür: birinci misalda *elə* sözünü *o dərəcədə* sözü ilə əvəz etmək olar, ikinci misalda olmaz. Birinci misalda budaq cümlə baş cümlədən doğan *nə dərəcədə?* ikinci misalda *necə?* sualına cavab verir, ona görə də birinci cümlə dərəcə, ikincisi tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir.

II tip. Nəzəri və praktik cəhətdən dərəcə budaq cümləsinin ikinci tipindən də danışmaq mümkündür. Bu tipdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *nə dərəcə, nə qədər, nə yerə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı söz *ki* ədatı ilə birgə işləyə bilər, *ki* ədatı olmadıqda budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi işlənir (şəkilçi və ədat olmaya da bilər). Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz kimi *o dərəcəyə, o dərəcədə* və bu sözlərlə sinonim məqamda *o qədər, o yerə* sözləri olur; məs.: *Nə dərəcədə desən, o dərəcədə gözəldir. Axır ki, işi nə yerə düşünürdük, o yerə gətirib çıxardı. Nə dərəcədə çalışmışdınsa, o dərəcədə də əməyin qiymətləndirildi.*

ZAMAN BUDAQ CÜMLƏSİ

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir; məs.:

↳ *Oğlan o zaman kəndə çatdı ki, camaat onlara tərəf axışırdı. Elə ki dörd divar canını sıxdı, Qış günəşi kimi göründü tək-tək.* (S.Vurğun)

Birinci misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə nəzərə çarpdırılan söz *o zaman* qəlib sözüdür. Budaq cümlə bu sözün məzmununu konkretləşdirməklə baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir. Buna görə də sadələşdirdikdə cümlənin zaman zərfliyi aktuallaşır: *Oğlan camaat onlara tərəf axışanda kəndə çatdı.*

İkinci misalda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş və ona *elə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz yoxdur (*onda* sözünü təsəvvür və əlavə etmək olar), budaq cümlə baş cümlədəki hərəkətin zamanını müəyyənləşdirir: *Dörd divar canını sıxanda (sıxan kimi) qış günəşi kimi tək-tək görünməyə başladı.* Bu cür hallarda yeni informasiya baş cümlədə olur və baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlə üçün rema rolunu oynayır.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə zaman budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Zaman budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və ona *ki* bağlayıcısı, bəzən də intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyi, qəlibi kimi *o zaman, o vədə, o vaxt, elə bir vaxtda, onda* sözlərindən biri olur və budaq cümlə

vasitəsilə izah edilir; məs.: *Kişi **onda** ayıldı ki, gördü geridən özgə hənir gəlir* (S.Əhmədov) - *Kişi **geridən özgə hənir gəldiyini görəndə** ayıldı. Oyun-gedişat **onda** maraqlı, dadlı-duzlu olur ki, kimsə bir nəfər şərti pozsun.* (S.Əhmədov) *Əlini **o vaxt** yendirdi ki, Xudayar bəy razılıq verdi.* (C.Məmmədquluzadə) *Bizim çıraqımız **o vədə** keçdi ki, atanız öldü.*(C.Məmmədquluzadə) ***O günü** bədbəxt oldum ki, ərim öldü, oğul ümidinə qaldım.* (Ə.Vəliyev) *Sadiq kişi **o vaxt** usta Hüseyinin dükanına yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırxıb qurtarıb qanatdığı yerlərə pambıq düzürdü.* (C.Məmmədquluzadə) *Qacar. Mən **o vədə** şəkkə düşdüm ki, Baba xanı vəliəhd təyin edəndə əvvəl bəyət edən Cəfərqulu xan oldu.* (Ə.Haqverdiyev) *Sən **elə bir vaxtda** rast gəldin mənə, Ömrün eşq bədəsi içilmiş idi.*(C.Novruz) *Sən **elə bir vaxtda** rast gəldin mənə, Ömrün payız vaxtı, xəzəl çağıydı.*(C.Novruz) - *Sən **ömrün payız vaxtında, xəzəl çağında** rast gəldin mənə.*

Son iki misalda zaman budaq cümlələri baş cümləyə intonasiya ilə, əvvəlkilərdə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır.

II tip. Zaman budaq cümləsinin “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu II tipi dilimizdə daha çox işlənir. Bu tipdə budaq cümlə baş cümləyə müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə bağlanır.

I. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu cür cümlələrdə intonasiyanın rolu daha böyükdür. *Ki* bağlayıcılı birinci tərkib tələffüz olunarkən elə bir fasilə edilir ki, birinci tərkibin ikincini zamanca izah etdiyi dərk olunur. Bəzən də budaq cümlənin əvvəlində işlənən *elə, indicə, yenicə, təzəcə* tipli sözlər intonasiyanın yükünü azaltmaqla budaq cümlənin zaman mənasını gücləndirir; məs.: *Mağaraya girmək istəyirdi ki, dəvə bərkdən səsləndi.* (Ə.Vəliyev) - *Mağaraya girmək istəyəndə dəvə bərkdən səsləndi. Ona sual vermək istəyirdi ki, Pərşan sözə qarışdı.* (M.İbrahimov) - *Ona sual vermək istəyəndə Pərşan sözə qarışdı. Madar iki addım atmamışdı ki, atası çağırırdı.* (Ə.Vəliyev) *O, **elə** bir kolun dibində uzanmaq istəyirdi ki, boz rəngli, belində iri xalları olan yoğun bir ilanın fişiltisini eşitdi.* (Ə.Vəliyev) *Az keçməmişdi ki, dəvə səsi eşitdi.*(Ə.Vəliyev) *Aradan çox keçmədi ki, qaratikanlıq qurtardı.*(Ə.Vəliyev) -*Aradan çox keçməmiş, qaratikanlıq qurtardı. Ülfət qalxıb atasına kürsü vermək istəyirdi ki, Kərimzadə aşağı başdakı kürsüdə oturdu.* (Mir Cəlal) *Bu söz onun ağzından çıxmamışdı ki, doğrudan da bir möcüzə oldu.* (Mir Cəlal) *Nəriman sürətlə aşağı enmək istəyirdi ki,*

yoldan avtomat səsi eşidildi. (Mir Cəlal) Çörəyimi yeyib qurtarmamışdım ki, telefon səsləndi. (Mir Cəlal) Yenicə savad kursunda oxuyurdum ki, müharibə başlandı, əsgər getdim. (Ə.Vəliyev) Çobanın sözü qurtarmamışdı ki, ox səsi eşidildi. (Ə.Vəliyev) Məclis təzəcə qızıyırdı ki, arvad balkona çıxdı.

Zaman budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə yalnız intonasiya ilə də bağlana bilər; məs.: *İki il keçməmişdi, anası öldü. (C. Məmməd-quluzadə) - İki il keçməmiş, anası öldü.*

Qeyd. *Ki* bağlayıcısı qayda üzrə “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu tabeli müəkkəb cümlələrə xidmət edir. Zaman budaq cümləsi yeganə budaq cümlə növüdür ki, budaq cümlənin hər iki pozisiyasında *ki* bağlayıcısından istifadə olunur.

2. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələrək ona bağlayıcı söz olmadan, yalnız *ki* ədatı ilə bağlanır. *Ki* ədatı budaq cümlənin daxilində işlənir və müəyyən dərəcə şərt çalarına malik olur. Baş cümlədə *onda, o zaman, o vaxt* tipli qarşılıq bildirən sözlər işlənmə bilər; məs.: *Səkinə xala, gün ki batdı, hər yan bağlanır, bir şey tapmaq olmur. (M.İbrahimov) Yoxlamanı ki qurtarır, bir qoyunu şaqqalayırım. (Ə.Vəliyev) - Yoxlamanı qurtaran kimi bir qoyunu şaqqalayırım. O çox uzaq illərdə ki universitetdə bir yerdə oxuyurdular, onda başını aşağı salıb sürətlə leksiya yazmaqdan qələm tutan barmaqları döyənək bağlamışdı. (Elçin)*

3. “Budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu zaman budaq cümlələrinin bir qismi baş cümləyə *elə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanır. Bu cür zaman budaq cümlələri canlı və bədii dildə daha çox işlənir; məs.: *Elə ki gördün dənizin havası sənə artıqlıq eləyir, gəl məni apar teatra, kinoya. (Ə.Vəliyev) Komissiyon gələndə aslan kimi zəhmli olur. Elə ki yeyib-içdi, dönür quzuya. (Ə.Vəliyev) - Yeyib-içən kimi dönür quzuya. Elə ki kolluq qurtardı, yenə qaratikanlıq başladı. (Ə.Vəliyev) - Kolluq qurtaran kimi yenə qaratikanlıq başladı. Nə cəfbəy. Elə ki öldüm, bir surəyi-ərrəhman oxuyub xətm elər mənə. (Ə. Haqverdiyev) Elə ki Hacı Rza və övrəti öldülər, Məmmədhəsən əmi qaldı başsız-paraxsız. (C.Məmmədquluzadə) Elə ki pulları olmadı, itələyib qəlyanaltıxanadan çıxarırdılar. (Elçin) Elə ki yoruldu, özü peşman olacaq. (Ə.Vəliyev) Elə ki özünü hazır bildin, heç kimi minnətçi gətirmə, özün gəl imtahan ver. (Ə.Vəliyev) Elə ki təzə paltar geyinib güzgünün qabağında dayanırsan, boyuna tamaşa eləməkdən həzz alıram. (Ə.Vəliyev)*

4. Zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gələrək ona *o zaman ki, o gün ki, o vaxt ki, bir zaman ki, onda ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır; məs.: *Gözəl Vətən, o gün ki sən Al şəfəqli bir səhərdən ilham aldın, yarandım mən.* (S.Vurğun) *Ö gün ki aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lalədən biçdi.* (S.Vurğun) *O vaxtlar ki gəlin öz evində oturub düyü artdayırdı, ya kartof soyurdu, Firuzə birdən-birə gəlib yadına düşürdü.* (Elçin) *Vuruldum o gün ki şerə, sənətə, Unutdum sevdiyim əyləncələri.* (S.Vurğun) *O zaman ki məni günəş salamlardı yar kimi, Çırpınardım ürəyimdə bir xəstəlik var kimi.* (S.Vurğun) *Nə zaman ki arabalar köç yoluna düzülür, Kəndli yoldaş əkinindən, biçinindən üzülür, Yazlıq əkin işlərini unudurlar tamamən.*(S.Vurğun) Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən sözlər də olur: *Bir zamanda ki Əmirin əzəmətli qızı Qətibə xanım yoxsul bir şairlə əlaqə saxlayır, ona ərə getmək istəyir, bir zamanda ki Əmir həzrətlərinin özü və möhtərəm xanımı da haman şairlə bir süfrədə nahar meyli buyururlar, o zaman eşikdə olanlar nə iş görə bilərlər?* (Ordubadi) *Onda ki səndən üz döndərdilər, onda ki səndən yorulub soyudular, bil ki, onda səni gözünün üstündə saxlayacaq bir adam var.* (M.İbrahimov)

Bu forma poetik dil üçün daha əlverişlidir, ona görə də klassik ədəbiyyatda da çox müşahidə olunur; məs.: *O gün ki fəslə-yaz olur. Gecə-gündüz taraz olur.* (A.Səhhət) *Ol gün ki sənə xəliq edər lütf bir övlad, Olsun ürəyin şad.* (Sabir) *Ol gün ki adaxladız, utandım.* (Sabir) Şərdə, şifahi nitqdə komponentlər yerini dəyişə də bilər: *Ah, necə kef çəkməli əyyam idi, Onda ki övladi-vətən xam idi.* (Sabir)

5. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, nə qədər ki, neçə ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır; məs.: *Nə qədər mən varam, bu evə Telli-melli ayağı dəyməyəcək.* (M.İbrahimov) - *Mən olan müddətdə bu evə Telli-melli ayağı dəyməyəcək. Fərhad dayılar isə, nə qədər mən sağam, bizim fermamı görə bilməz.* (M.İbrahimov) *Nə qədər ki gözlərim görür, ayaqlarım hərəkət edir, sənətimdə çalışacağam.* (Ə.Vəliyev) *Nə qədər ki hava Muğanda xoşdu, Hələ solmamışdı gül də, çiçək də.* (S.Vurğun) - *Muğanda hava xoş olduğu müddətdə hələ gül də, çiçək də solmamışdı. Nə qədər ki biz arvadlara belə baxırıq, hələ çox utanıb-qızarmalı olacağıq.* (M.İbrahimov) *Ay oğul, ana sənə qurban, nə qədər ki sən varsan, mən elə toyda, bayramdayam.* (F.Kərimzadə) *Nə cəf bəy. Nə qədər mənim pulum var idi, mənə möhtac idilər, mənim başıma dolanıb, "qardaşım, əzizim" deyərtilər.* (Ə.Haqverdiyev) *Neçə ki uzaq kənddə yaşayırdı, məktublarının ardı-arası kəsilmirdi.*

6. Budaq cümlə baş cümləyə *haçan, haçan ki, havaxt, nə vaxt* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi də işlənə bilər. Baş cümlədə qarşılıq bildirən *onda, o vaxt* tipli sözlər ola da bilər, olmaya da bilər; məs.: ***Nə vaxt desəniz, onda mən hazır - Dediğiniz vaxt mən hazır. Haçan çağırısanız, gələrəm. Haçan ki (nə vaxt ki) işdən qayıdırdı, eyni mehribanlıqla qarşılanırdı.***

7. Budaq cümlə baş cümləyə *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçisi ilə bağlanır; məs.: *Kəndə təzə bir müəllimə gəldimi, mən təsadüfən bir qadınla danışıdım, həftələrlə evimizdən dava-şava qurtarmır.* (İ.Əfəndiyev) *Gün doğdumu Şüvələndə yay çağı, Təndir kimi qızdırdımı torpağı, Dəli xəzri hay-küyünü kəsdimi, On-on beş gün xoş gilavar əsdimi, Yavaş-yavaş üzümlərə xal düşür.* (S. Rüstəm) Bu cür cümlələrdə şərt çaları da olur.

8. Budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Həmzə bəy. Biri bir axmaq söz dedi, gərək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr.* (Ə.Haqverdiyev) - ***Biri bir axmaq söz deyəndə gərək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr.*** Aslan bəy. *Sonra bir pis iş görəndə üzünə bir az əyri baxdın, o saat tutduğun işin qəbahətini anlayıb, o işi bir də tutmaz.* (Ə.Haqverdiyev) *Tərs damartına düşdü, "yox" deyib duracaq - Tərs damartına düşən kimi "yox" deyib duracaq. Bir hərəkətin xoşuna gəlmədi, deyəcək "get, bala, sənə mən qız vermərəm".* (M.İbrahimov) Bu cür cümlələrdə də şərt çaları olur. Budaq cümlənin sonuna *-mi, -mi, -mu, -mü* şəkilçisini də artırmaq mümkündür.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin zaman münasibəti müxtəlif olur. Bu cəhətdən zaman budaq cümlələrini üç qrupa ayırmaq olar:

1. Baş və budaq cümlənin zaman məzmunu uyğun olur, yəni budaq cümlə baş cümlədəki işlə eyni vaxta aid olan işi, hadisəni bildirir; məs.: *Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi şəhərə.* (C.Məmmədquluzadə) - ***Günortadan yarım saat keçəndə Xudayar bəy yetişdi şəhərə. Səhər gün təzəcə çırtırdı ki, Madarın yanına iki atlı gəldi.*** (Ə.Vəliyev) - ***Səhər gün təzəcə çırtanda Madarın yanına iki atlı gəldi. Çobanın sözü qurtarmanıydı ki, ox səsi eşidildi.*** (Ə.Vəliyev) *Elə yolun yarısında ydım ki, sel gəldiyini gördüm.* (Ə.Vəliyev) Bu cümlələrin hamısında budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Baş və budaq cümlələr eyni vaxta aid olan iş və hadisələri bildirir.

2. Budaq cümlədəki iş vaxt etibarilə baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur; məs.: *Elə ki kolluq qurtardı, yenə boş səhra başladı.* (Ə.Vəliyev) *Elə ki İcərişəhərdəki iki balaca otaqdan ibarət mənzillərinə qayıdirdılar, elə bil, dəyişib başqa adam olurdular.* (Ə.Vəliyev) *Hədiyyə naharını təzəcə bitirmişdi ki, qapıda maşın səsləndi.* (Mir Cəlal) Budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənmiş bu cümlələrdə işin icrasında bir ardıcılıq var: əvvəl budaq cümlədəki, sonra baş cümlədəki iş icra olunur.

3. İkinci vəziyyətin əksinə olaraq, baş cümlədəki iş budaq cümlədəki iş və hadisədən əvvələ aid olur; məs.: *Hədiyyə geyinib işə getmək istəyirdi ki, Malayeva əlində uzun bir siyahı içəri girdi.* (Mir Cəlal) *Yeməyi başlamaq istəyirdilər ki, Hətəmxan bir büküm yuxa gətirdi.* (S.Əhmədov) *Elə süfrəni yığışdırmaq istəyirdilər ki, ortaya kabab gəldi.* Hər üç misalda ikinci tərkib hissədə - baş cümlədə ifadə olunan iş birinci tərkibdəki işdən əvvələ aiddir.

YER BUDAQ CÜMLƏSİ

Yer budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin yerini bildirir.

Ya baş cümlədə yer zərfliyi-qəlib söz olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, dəqiqləşdirilir, yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin feli və ya ismi xəbərinə aid olur, hərəkət və ya əlamətin yerini bildirir; məs.:

O yerdə ki qoyunun, quzunun qədri adamdan artıq tutulur, orada adamlar ruhdan düşür. (M.İbrahimov) *Hara buyursalar, Qulu təpəsi üstə gedər.* (S.Rəhimov)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Birinci misalda budaq cümlə baş cümləyə *o yerdə ki* bağlayıcı sözü, ikinci misalda *hara* bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində yer zərfliyi vəzifəsində qarşılıq bildirən *oraya* sözü işlənmiş və budaq cümlə vasitəsilə izah edilmişdir. İkinci misalın baş cümləsində qarşılıq bildirən söz yoxdur, lakin əlavə etmək mümkündür: *Haraya buyursalar, Qulu ora (oraya, o yerə) təpəsi üstə gedər.* Bu cür cümlələrdə rema rolunu baş cümlə oynayır, yeni məlumat baş cümlə vasitəsilə verilir. Budaq cümlə baş

cümlədə işlənən və ya təsəvvür edilən qarşılıq bildirən sözün mənasını konkretləşdirmək və dəqiqləşdirməklə baş cümlənin yeni informasiya mənbəyinə çevrilməsinə səbəb olur: *Qulu buyurulan yerə tərəsi üstə gedər.*

Yer budaq cümləsi də o budaq cümlə növlərindəndir ki, ya baş cümlədə qarşılıq bildirən söz olur, yaxud da mütləq təsəvvür edilir. Qarşılıq bildirən söz adətən *ora* sözündən (bəzən də *o yer* birləşməsindən) ibarət olur. Qarşılıq bildirən söz (və birləşmənin əsas tərəfi) yalnız üç halda - yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olduqda yer budaq cümləsi əmələ gətirir, qalan hallarda başqa budaq cümlələrin yaranmasına səbəb olur; məs.:

Harada işləyirsən, ora abadlaşır.

Harada işləyirsən, oranın şəraiti yaxşılaşır.

Harada işləyirsən, ora (oraya) can yandırır.

Harada işləyirsən, oranı abadlaşdırır.

Harada işləyirsən, orada abadlıq işləri görürsən.

Harada işləyirsən, oradan şəərəfli əməyinin səsi eşidilir.

Birinci misalda baş cümlədəki *ora* sözü adlıq halda mübtədə vəzifəsindədir; ikinci misalda *oranın şəraiti* birləşməsi də mübtədə vəzifəsindədir. Dördüncü misalda baş cümlədəki *oranı* sözü tamamlıqdır. Yalnız üçüncü, beşinci və altıncı misallardakı *oraya, orada, oradan* sözləri yer zərfliyinin yerliyidir. Ona görə də birinci və ikinci cümlələr mübtədə budaq cümləli, dördüncü cümlə tamamlıq budaq cümləli, üç, beş və altıncı cümlələr yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Əgər ikinci cümləni: *Harada işləyirsən, oranın şəraitini yaxşılaşdırır* - şəklinə salsaq, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə yaranmış olar, çünki baş cümlədə qarşılıq bildirən söz tamamlıq vəzifəsində işlənən birləşmə (*oranın şəraitini*) yaradır. Eləcə də aşağıdakı iki cümlədən birincisi tamamlıq, ikincisi yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir:

O yerdə ki bir zaman palçıq dizə qədərdir,

İnsan oğlu oranı bir gülşənə döndərdir.

O yerdə ki dururdu qozbel, qəmli daxmalar,

İndi orda saraylar, qəşəng kaşanələr var.

(S. Rüstəm)

Qeyd. Bütün cümlələri sadələşdirərkən birinci tərəfi feli sifət tərkibindən, ikinci tərəfi yer sözündən ibarət olan yanaşma əlaqəli ismi birləşmə yaranır. Yer sözü semantik cəhətdən ümumilik bildirdiyi və müstəqil cümlə üzvü ola bilmədiyi üçün bu cür cümlələr toyin budaq cümləsi deyil, yer budaq cümləsidir: *İşlədiyin yerə (hara?) can yandırursan. İşlədiyin yerlərdən (haradan?) şəərəfli əməyinin səsi eşidilir.*

Yer budaq cümləsini başqa oxşar budaq cümlə növlərindən fərqləndirmək üçün aşağıdakı cümlələr də maraqlıdır:

O yerdə ki dillər ayrı, arzular bir, ürək birdir,

O yerdə ki məslək birdir, əmək birdir, çörək birdir,

O yerdə ki ətir saçır çiçəkləri məhəbbətin,

İnsan oğlu dərd çəkməyir qucağında səadətin.

(S.Rüstəm)

O yerdə ki dalğalanır dost ellərin al bayrağı,

O yer mənim Vətənimdir, şerim orda qanad çalır.

(S.Rüstəm)

Birinci misalda son misra baş cümlə, əvvəlki üç misra budaq cümlədir. Budaq cümlələr baş cümləyə *o yerdə ki* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır. Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz yoxdur, lakin mətnə əsasən *orada* sözünü əlavə etmək olar. Deməli, həmin cümlə paralel yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. İkinci misal birincidən fərqli quruluşa malikdir: budaq cümlə (*O yerdə ki dalğalanır dost ellərin al bayrağı*) sadə cümlə, baş cümlə (*O yer mənim vətənimdir, şerim orda qanad çalır*) tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir. Baş cümlənin komponentlərinin hər birində qarşılıq bildirən söz var. Birinci komponentdə qarşılıq bildirən *o yer* sözləri adlıq halda, mübtədə vəzifəsindədir; ikinci komponentdə isə *orada* sözü yerlik halda olub yer zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Budaq cümlə hər iki baş cümləyə xidmət edir: birinci komponentlə əlaqədə mübtədə budaq cümləsi, ikinci komponentlə əlaqədə yer budaq cümləsi əmələ gəlir. Sadələşdirdikdə budaq cümlə birinci baş cümlənin mübtədası, ikinci baş cümlənin yer zərfliyi olur: *Dost ellərin al bayrağı dalğalanan yer mənim Vətənimdir, şerim dost ellərin al bayrağı dalğalanan yerdə qanad çalır.*

Budaq cümlələrdən bəhs olunan əsərlərdə yer budaq cümləsinin yalnız bir tipindən danışılır. Budaq cümlənin baş cümləyə yalnız bağlayıcı sözlə bağlandığı, ona görə də baş cümlədən əvvəl işləndiyi göstərilir. Bu onunla əlaqədardır ki, bədii ədəbiyyatda praktik olaraq

yalnız qeyd edilən tip özünü göstərir. Lakin nəzəri baxımdan birinci tipin işlənməsi də mümkündür.

I tip. Baş cümlədə *oraya, orada, oradan, o yerə, o yerdə, o yerdən, həmin yerə, həmin yerdə, həmin yerdən, hansı yerə, hansı yerdə, hansı yerdən* qəlib sözlərindən biri işlənir, budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır və həmin sözləri izah edib aydınlaşdırır; məs.: *Adamlar orada daş töküüb ev tikirdilər ki, orada ata-babalarının ayaq izləri vardı. Kəşfiyyat dəstəsi o yerdə gecələdi ki, ora neçə illər idi insan ayağı dəymirdi. Biz o yerdə görüşdük ki, o yer əvvəlcədən nəzərdə tutulmuşdu.*

Bu cür cümlələr zahirən təyin budaq cümləsinin birinci tipinə oxşayır. Lakin bunların baş cümləsində işlənən *orada* sözü, *o yerdə* birləşməsi yer zərfliyi vəzifəsində olub, yer budaq cümləsinin baş cümlədə qəlibi kimi çıxış edir. Budaq cümlələrin əvvəlində xatırlanan *orada, ora, o yer* sözləri də məkan məzmununun mühafizəsi ilə bağlıdır. Sadələşdirdikdə də eyni vəziyyət alınır: *Adamlar ata-babalarının ayaq izləri olan yerdə daş töküüb ev tikirdilər* -cümləsində *ata-babalarının ayaq izləri olan yerdə* birləşməsi mürəkkəb yer zərfliyi vəzifəsindədir. Belə cümlələrdə feli sifət tərkibini təyin kimi ayırmaq olmaz, çünki *yerdə* sözü təkliddə heç bir sintaktik vəzifə daşmır.

II tip. Ümumiyyətlə, yer budaq cümləsi az işlənən budaq cümlə növlərindəndir. Lakin nisbi intensiv işlənmə cəhətdən "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu yer budaq cümlələri daha çox nəzəri cəlb edir. Yer budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı və ya budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi olur (olmaya da bilər). Baş cümlədə, qeyd etdiyimiz kimi, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarından birində qarşılıq bildirən söz olur (olmadıqda təsəvvür edilir). Bağlayıcı sözlə qarşılıq bildirən söz əksərən hal cəhətdən uyğun gəlir: *haraya - oraya, harada - orada, haradan - oradan* şəkillərində, eyni morfoloji formada çıxış edir; məs.: *Hara(ya) göndərilər, ora(ya) get. Harada deyirlər, orada otur.* Lakin bunlar ismin müxtəlif hallarında da işlənə bilər; məs.: *Haranı bəyə-nib seçəsi olsan, Oraya, ey sənəm, sən mənimlə get.* (H.Arif)

Yer budaq cümləsinə baş cümləyə bağlayan əsas bağlayıcı sözlər aşağıdakılardır:

1. Budaq cümlə baş cümləyə *haranın (ki), haraya (ki), haranı (ki), harada (ki), haradan (ki)* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır, baş

cümlədə qarşılıq bildirən *oraya, orada, oradan* sözlərindən biri olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: *Muzdurun yatmaq üçün müəyyən bir yeri olmadığından hara gedərdisə, orada da yatardı.* (S.Rəhimov) *Köçəri quş kimi hər yerə qoşar, Harda axşamlasa, orda da yaşar.* (S.Vurğun) *Harada yaşıllıq gördünüz, məni oraya aparın.* (Ə.Vəliyev) - *Məni yaşıllıq gördüyünüz yerə aparın. Haraya ki məktub göndərirdi, oradan maraqlı məlumatlar alırdı.*:Baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər: *Cəbhəçi deyirlər! Hara gedirsən, sənə cəbhəçi deyirlər.* (Mir Cəlal)

Bu cür cümlələrdə xəbərin ellipsisi də mümkündür: *Sən hara, biz də ora.* (Ə.Vəliyev) - *Yoldaş Salman, yolunuz ha tərəfədir? - Hara sən əmr eləsən, ora.* (M.İbrahimov)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *o yerə ki, o yerdə ki, o yerdən ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır, baş cümlədə qarşılıq bildirən *oraya, orada, oradan* sözlərindən biri olur və ya təsəvvür edilir; məs.: *O yerdə ki böyüyə hörmət olmadı, orada iş getməz.* (M.İbrahimov) *O yerdə ki dalğalanır dost ellərin bayrağı, O yerdə ki könüllərin xəzan bilməz baharı, Şerim orda çalar qanad.* (S.Rüstəm)

3. Budaq cümlə baş cümləyə *bir yerin ki, bir yerə ki, bir yeri ki, bir yerdə ki, bir yerdən ki* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır, baş cümlədə qarşılıq bildirən *oraya, orada, oradan, o yerə, o yerdə, o yerdən* sözlərindən biri işlənir və ya təsəvvür edilir; məs.: *Bir yerə ki səni məsləhət görmürlər, sənənin orada işləməyin vacib deyil. Bir yerdə ki sənə iş tapılmaz, o yerdə niyə vaxt keçirirsən? Bir yerdə ki işləri xarablaşdı, tez oradan əkilirdi.*

Yuxarıdakı misallardan görüldüyü kimi, bəzən budaq cümlə baş cümləyə yalnız bağlayıcı söz və intonasiya ilə bağlanır, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz olmaya da bilər; məs.: *Düşmüşəm bir bölük ilanının içinə. Hara tərpanirəm, baş qaldırıb məni sancırlar.* (Ə.Vəliyev) Bu cür hallarda bağlayıcı sözə *ki* ədatını və ya xəbərə *-sa, -sə* şəkilçisini artırmaq olar: *Haraya ki tərpanirəm, baş qaldırıb məni sancırlar - Haraya tərpanirəmsə, baş qaldırıb məni orada sancırlar. Hara gedirəm, bu iblis qabağıma çıxır - Haraya ki gedirəm, bu iblis orada qabağıma çıxır - Hara gedirəmsə, bu iblis orada qabağıma çıxır.*

Bədi dildə bu cür cümlələrin komponentlərinin inversiyasına da rast gəlmək olur: *Vicdanları çürük, axsaq, Yamanlardır, hara baxsan.* (C.Novruz) - *Hara baxsan, (orada) yamanlardır.*

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də baş və budaq cümlənin zaman məzmunu müxtəlif olur:

1. Budaq cümlədəki iş vaxt etibarilə baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur; məs.: *Haraya ki yağ tökülmüşdü, bir qədər sonra orada iri ləkələr əmələ gəldi.*

2. Baş cümlədəki iş budaq cümlədəki işdən əvvələ aid olur; məs.: *Harada ki indi qazıntı işləri aparılır, keçmişdə orada böyük şəhər olub.*

3. Baş və budaq cümlənin zaman məzmunu uyğun olur, eyni vaxta aid olur; məs.: *Harada yaşıllıq varsa, orada su və həyat var.*¹⁸

KƏMIYYƏT BUDAQ CÜMLƏSİ

Kəmiyyət budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini bildirir.

Ya baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi - kəmiyyət zərfliyi olur, budaq cümlə vasitəsilə konkretləşdirilir, dəqiqləşdirilir, yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin kəmiyyətini müəyyənləşdirir; məs.:

Mən rayona gedəndə nə qədər tələsirdimsə, kəndə qayıdanda da o qədər könülsüz yeriyirdim. (Ə.Vəliyev) *O nə qədər bacarırdı, yedi, gizlədi, bağışladı.* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Birinci misalda budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər* bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə, ikinci misalda yalnız *nə qədər* bağlayıcı sözü ilə bağlanmışdır. Hər iki misalda yeni informasiya mənbəyi baş cümlədir. Lakin baş cümlələrin quruluşunda fərq vardır. Birinci misalın baş cümləsində budaq cümlənin yerliyi kimi qarşılıq bildirən *o qədər* sözü işlənmiş və budaq cümlə həmin sözü izah edib aydınlaşdırmaqla baş cümləni yeni informasiya ilə zənginləşdirmişdir: *Mən kəndə qayıdanda rayona gedərkən tələsdiyim qədər könülsüz yeriyirdim.*

İkinci misalın baş cümləsində budaq cümlənin yerliyi - qarşılıq bildirən söz yoxdur, budaq cümlə baş cümlənin bilavasitə xəbərini kəmiyyətə müəyyənləşdirir. Cümlənin mənasına əsasən baş cümləyə qarşılıq bildirən *o qədər, bir o qədər, o qədər də* sözlərini artırmaq olar: *O nə qədər bacarırdı, bir o qədər yedi, gizlədi, bağışladı - O, bacardığı qədər yedi, gizlədi, bağışladı.*

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə kəmiyyət budaq cümləsini də iki tipə ayırmaq olar.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi, yerliyi kimi *o qə-dər, o kəmiyyətdə, o miqdarda* sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: *Lalənin məhəbbəti mənə o qədər güc və qüvvət vermişdir ki, lap günü bu gün dağın başına qalxacağam.* (Ə.Vəliyev) *Əllərini o qədər ovuşdurmuşdu ki, barmaqları qıpqırmızı olmuşdu.* (Ə.Vəliyev) *Uşaq vaxtında fağırı haq yerə, nahaq yerə o qədər döydün ki, axırda sırtıldı.* (Ə.Haqverdiyev) *Vallah, qurbanı olduğum al-lahın da o qədər səbri var ki, nə həddi var, nə hesabı.* (Ə.Haqverdiyev) *O qədər ömrüm olaydı ki, Fikrətin toyunu görəydim.* (Ə.Vəliyev) Kəmiyyət budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümləyə intonasiya ilə də bağlana bilər; məs.: *Keçən cümə axşamı bizim Mərdan bəyin təziyəsində o qədər ağlamışam, gözümdən bir Kürcək yaş gedib.* (Ə.Haqverdiyev) *Dünən gündüz gözünüzü zilləyib o qədər baxdınız, qrafini salıb sındırdım.* (Ə.Vəliyev)

Kəmiyyət və dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr həm quruluşuna, bağlayıcı vasitələrinə, həm də qrammatik semantikasına görə bir-birinə çox yaxındır. Ona görə də bir sıra dilçilik ədəbiyyatında bunlar “kəmiyyət və ya dərəcə budaq cümləsi” adı altında birlikdə verilir. Əksərən kəmiyyət budaq cümləsində dərəcə, dərəcə budaq cümləsində kəmiyyət çaları olur (Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə kəmiyyət və dərəcə zərfliklərində də özünü göstərir). Hər ikisinin baş cümləsində qəlib söz kimi daha çox *o qədər* sözü işlənir, hər ikisinə *nə qədər? nə dərəcə?* suallarını vermək olur. Bunları aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

Dərəcə budaq cümləsi baş cümlədə əlamətin dərəcəsini bildirir, buna görə də sifət və zərflə ifadə olunan üzvlərə aid olur. Kəmiyyət budaq cümləsi isə baş cümlədə əşya bildiren üzvün kəmiyyətini bildirir; məs.: *Həyətin içi o qədər qaranlıq idi ki, evlər çətin seçilirdi.* (Mir Cəlal) *O qədər qoyun-quzu, o qədər mal-qara, o qədər at vardı ki, saymaqla qurtarmaq olmazdı.* (Ə.Vəliyev) Birinci misalda *o qədər* sözü sifətlə ifadə olunmuş *qaranlıq idi* xəbərinə aiddir və əlamətin dərəcəsini bildirir. İkinci misalda isə *o qədər* sözü *qoyun-quzu, mal-qara, at* sözlərinə aiddir və əşyanın kəmiyyətini bildirir. Birinci misalda *o qədər* sözünə *nə dərəcədə?*, ikinci misalda *nə qədər?* sualını

vermək daha dəqiq olar. Birinci misalda *o qədər* sözünü *elə* sözü ilə, ikinci misalda *o miqdarda* sözü ilə əvəz etmək olar. Ona görə də birinci cümlə dərəcə, ikincisi kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Dərəcə və kəmiyyət budaq cümlələri baş cümlənin feli xəbərinə də aid olur; məs.: *Gündüz axşama kimi daban döydüyünə görə o qədər yorular, o qədər ayaqdan düşərdi ki, yerə uzanmaqla yuxuya getməyi bir olardı.* (S.Rəhimov) *Bu cür sözlər o qədər deyilmişdi ki, əgər sözləri toplamaq mümkün olsaydı, balaca mənzildən öyüd-nəsihət iyi gələrdi.* (Ə.Vəliyev) Yuxarıdakı qaydanı bu cür cümlələrə də tətbiq etmək olar. Məsələn, birinci cümlədə *o qədər* sözünü *elə* sözü ilə əvəz etmək olar, ikincidə olmaz.

Qeyd. Ə.Z.Abdullayev kəmiyyət budaq cümləsinin birinci tipi ("baş cümlə + budaq cümlə") haqqında məlumat verməmişdir. EA-nın nəşr etdiyi "Müasir Azərbaycan dili" kitabında verilmiş misallar isə dərəcə budaq cümləsinə aiddir.¹⁷

II tip. Kəmiyyət budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və ona *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Bağlayıcı sözdə *ki* ədatı, budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçisi növbəli şəkildə işlənə bilər (işlənməyə də bilərlər); baş cümlədə qarşılıq bildirən *o qədər, o qədər də, bir o qədər, bir o qədər də* sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə konkretləşdirilir, izah edilir və aydınlaşdırılır; məs.: *Nə qədər sifariş etmişdiniz, o qədər gətirmişəm. Əmin qızını nə qədər tez ərə versən, azardan-bezardan bir o qədər tez qurtarar.* (Ə.Vəliyev) *Nə qədər eşitməsən, o qədər qanın duru qalar.* (S.Rəhimov) *Arvad, gəlini nə qədər tez gətirsən, o qədər yaxşıdır.* (M.İbrahimov) *Bu cür müftəxorları sağlam vücutlu, sağlam düşüncəli insanların arasından nə qədər tez təmizləsələr, adamlar bir o qədər xoş gün görürlər.* (Ə.Vəliyev) *Əsərin incəliyi nə qədər ki dilin incəliyi ilə əlaqədardır, bir o qədər də şairin məharət və sənətkarlığı ilə əlaqədardır.* (Ordubadi) *Uzun Həsən nə qədər ucaboy, ağır idisə, bir o qədər də yüngül, cəld idi.* (F.Kərimzadə) *Nə qədər insanlardan aralı yaşasaq, xatadan-bələdan, sözsövdən, böhtan və iftiradan bir o qədər uzaq olarıq.* (Ə.Vəliyev) *Övlad nə qədər tez müstəqil yaşamağı öyrənsə, o qədər yaxşıdır.* (Mir Cəlal) *İmiş şey adamı nə qədər ağrıdarsa, tapılanda da o qədər ləzzət verər.* (Ə.Vəliyev)

Baş cümlədə qarşılıq bildirən *eləcə, bir elə, beş o qədər, yüz o qədər, min o qədər, min qat* və s. sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir; məs.: *Nə qədər kobud, yontulmamış olsa, bir elə yaxşıdı, əməkçidi.* (S.Əhmədov) *Q a c a r . Nə qədər mən səndə etibar gördüm, bir elə də Mürtəzaqulu xan görər.* (Ə.Haqqverdiyev) *Adamlar buraya gələndə nə qədər tələsirdilərsə, buradan çıxanda da eləcə tələsirdilər.* (Mir Cəlal) *Bir gündə nə qədər durna vurmuşdularsa, beş o qədər Xəlil paşanın qoşunundan qırdılar.* (“Koroğlu”) *O, əsgərin, cəbhəçinin məhəbbətinə etdiyi xəyanətin ağırlığını duyaraq nə qədər daxili əzab çəkirdisə, indi ona verilən işi və şəraiti doğrultmaq cəhdini də min qat artırırdı.* (Mir Cəlal) *Ruzgarın namusunu indiyəcən nə qədər uca bilmisənsə, indi ondan da on mərtəbə uca bil.* (Ə.Əylisli)

Elə hallar da var ki, baş cümlədə qarşılıq bildirən *o miqdarda* sözü işlənir və budaq cümlə baş cümləyə *neçə* bağlayıcı sözü ilə bağlanır: *Xan neçə mütəkkə demişsə, Mirzə də o miqdarda qotazlı mütəkkəyə söykənmişdi.* (S.Rəhimov)

Budaq cümlə baş cümləyə *o ki* bağlayıcı sözü ilə də bağlanır: *Kürəkəni səhər iş gedəndən sonra ana qızını alıb yatdı. O ki lazımdır, danladı.* (Ə.Vəliyev) *O ki lazımdır, ağladılar.* (Ə.Vəliyev) - *Lazım olduğu qədər ağladılar.* Misallardan görüldüyü kimi, baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənməyə də bilər. İşlənmədikdə cümlənin məzmununa əsasən əlavə etmək olur; məs.: *Sekanın bufetində nə qədər istəyirsən, sveji ət var.* (Elçin) - *Sekanın bufetində nə qədər istəyirsən, o qədər sveji ət var.*

SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİ

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir.

Ya baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi - səbəb zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir, yaxud da budaq cümlə bilavasitə baş cümlənin xəbərinə aid olub, xəbərlə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini müəyyənləşdirir; məs.:

Bunların hamısını ona görə xatırlayıram ki, sən olmayanda evimiz suyu sovulmuş dəyirmanə hənzəyirdi. (M.İbrahimov) *Mən xoşbəxtəm ki, Odlu Su kimi sədaqətli dostlarım var.* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənmişdir. Hər iki misalda budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində səbəb budaq cümləsinin işarə əvəzliyi və qoşmadan ibarət (*ona görə*) yerliyi, qəlibi vardır. Baş cümlədə aktuallaşdırılan, məntiqi vurğu ilə tələffüz edilən bu söz konkret məna ifadə etmədiyindən baş cümlədən sonra budaq cümlə işlənməli olmuş və həmin sözün mənasını dəqiqləşdirmiş, aydınlaşdırmışdır. “Yeni”ni bildirən budaq cümləni *-dığı* şəkilçili feli sifət tərkiyi və qoşma ilə sadələşdirmək olur: *Bunların hamısını sən olmayan yanda evimiz suyu sovulmuş dəyirmanla bənzədiyi üçün xatırlayıram.*

İkinci misalın baş cümləsində budaq cümlənin əlaməti yoxdur (*ona görə* sözlərini artırmaq olar). Baş cümləni tələffüz etdikdə *niyə? nə üçün?* sualları ilə cavab tələb olunur. İntonasiya ilə aktuallaşdırılan səbəb zərfliyi budaq cümlə şəklində özünü göstərir. Belə cümlələrdə də budaq cümlə vasitəsilə yeni məlumat verilir. Bunlar da eyni qayda ilə sadələşdirilir: *Mən Odlu Su kimi sədaqətli dostlarım olduğu üçün xoşbəxtəm.*

Misallardan görüldüyü kimi, səbəb budaq cümləsinin aid olduğu baş cümlə feli xəbərlə də ola bilər, ismi xəbərlə də.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə səbəb budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və ona müxtəlif vasitələrlə bağlanır. Bu cəhətdən səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bu tipini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar.

1. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *çünki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu bağlayıcı monosemantikliyi ilə seçilir və yalnız səbəb budaq cümləsinə xidmət edir. Qrammatik semantikasında səbəb mənası olduğu üçün *çünki* bağlayıcılı cümlələrin baş cümləsində qəlib söz olmur; məs.: *Yedikləri qarınlarını doyurmadı, geydikləri əyinlərini isitmədi, **çünki** balalarından ayrı düşmüşdülər.* (Ə.Vəliyev) *Sən qapıdan qovacaqsan, onlar pəncərədən girəcəklər, **çünki** qızların sənin sözünü yox, oğlanların məhəbbətini göyərtməklə məşğuldurlar.* (Ə.Vəliyev) *Atasından dəfələrlə eşitmişdi ki, ilan gördün öldür, öldürdün basdırma, **çünki** ilan ulduz görməyincə ölməz.* (Ə.Vəliyev) *Qüdrətin böyükdür, **çünki** insansan.* (S.Vurğun) *Bir şey yazmamışam istiqbalına, **Çünki** az duymuşam, az anlamışam.* (S.Vurğun) *Elə yalan demir Məhəmməd həsən əmi, **çünki** kişinin bu sinnində genə yanaqları qıpqırmızı qızarır.* (C.Məmmədquluzadə) *Bu fikrini başqalarının ya-*

nında demə, **çünki** tamamilə yanlış bir fikirdir. (Ordubadi) Səni məhv etməmişəm, **çünki** səni məhv etmək xəlifənin ən yaxın adamlarını təhqir etməkdir. (Ordubadi) Oğlan ali məktəbə girməyə qorxurdu, **çünki** elmdən çoxdan aralanmışdı. (Ə.Vəliyev) Onun, ümumiyyətlə, öz yaddaşından xəbəri yox idi, **çünki** nəyi isə yadda saxlamağa vaxtı yox idi. (Elçin) Zəhra kəpənək təkcə İsmayılı dağlarında yaşayırdı, **çünki** Zəhra kəpənəyin qurdunun yediyi Məxməri çiçəklər təkcə o dağlarda bitirdi. (Elçin)

Bu cür cümlələr baş cümləyə intonasiya ilə də bağlana bilər: *Dönüb, tala yolundan çıxıb özlərini kol-kosa, cəngəlliyə soxa bilməzdilər, üst-başları cırlılar, əl-ayaqları didilirdi.* (S.Əhmədov) Bu cümlədə ikinci komponentdən əvvəl **çünki** bağlayıcısını da artırmaq olar.

2. Səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu bağlayıcı **çünki** bağlayıcısından fərqli olaraq, aydın səbəb mənası ifadə edə bilmədiyi üçün baş cümlədə çox zaman *ona görə, ondan ötrü, onun üçün, o səbəbə, bu səbəbə, buna görə, bundan ötrü* və s. qəlib sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsilə həmin sözlərin mənası dəqiqləşdirilir; məs.: *Torpaqda ona görə bitki bitmir ki, torpağın altı qızıl küpləri ilə doludur.* (Ə.Vəliyev) *İndi isə kəndimizi ona görə sevirik ki, vətənimizin bir guşəsidir.* (M.İbrahimov) *Xəzər! Ona görə sevimlisən ki, Bakı sənin sahilindədir.* (Ə.Vəliyev) *Bu ona görə qiymətlidir ki, onu Əmir Teymur özü Təbriz ustalarına düzəltdirib.* (F.Kərimzadə) *Ondan ötrü qəşəng əhvalatdır ki, adam güldür.* (C.Məmmədquluzadə) *Xudayar bəyə ondan ötrü bu cavabı verdi ki, əvvəla, ərinin hədəni qəbrin içində bəlkə heç soyumamışdı.* (C.Məmmədquluzadə) *Xərçi də ondan ötrü çox idi ki, allahın izni ilə, peyğəmbərin şəriəti ilə Kərbəlayı Məmmədəli burada bir dul arvad siğə eləmişdi.* (C.Məmmədquluzadə) *O səbəbə gətirmədik ki, hələ hazır deyildi. Xudayar bəy eşşəyi o səbəbə satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi.* (C.Məmmədquluzadə)

Qeyd olunan qəlib sözlərin (*ona görə, ondan ötrü, o səbəbə* və s.) cümlədə yeri sərbəstdir. Bunlar baş cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənə bilər; məs.:

Ondan ötrü kitaba baxıram ki, Kitaba ondan ötrü baxıram ki, Kitaba baxıram ondan ötrü ki, } *görək şəriət bu xüsusda nə buyurur.*

(C.Məmmədquluzadə)

Ona görə, ondan ötrü, o səbəbə, bu səbəbə sözləri baş və budaq cümlə arasında *ki* bağlayıcısı ilə birləşərək, gah baş, gah da budaq cümlə ilə birlikdə tələffüz olunur. Baş cümlə ilə birlikdə tələffüz edildikdə *ki*-dən sonra, budaq cümlə ilə tələffüz edildikdə *ona görə...* sözlərindən əvvəl vergül qoyulur. Baş cümlə ilə birlikdə tələffüz edildikdə cümlədə emosionallıq bir qədər artır, lakin *ona görə ki, ondan ötrü ki* tipli sözlər yenə də qəlib sözə (*ona görə, ondan ötrü*) və bağlayıcıya (*ki*) ayrılır; məs.: *Gəlmişəm ona görə ki, işimiz çox da yaxşı deyil.* (M.İbrahimov) *İyirmi-otuz adamı Xudayar katda dama qatıb məhz o səbəbə ki, səhvən ona deyiblər Xudayar katda, deməyiblər Xudayar həy.* (C.Məmmədquluzadə) *Axırda uşaqlar bir-bir başladılar dağılmağa o səbəbə ki, uşağın biri dərslərini bilməyəndə Məşədi Molla Həsən tüpürürdü uşağın üzünə.* (C.Məmmədquluzadə)

3. Baş cümlədə qəlib söz olmur, səbəb budaq cümləsi baş cümləyə yalnız *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlə elə bir intonasiya ilə tələffüz edilir ki, dərhal *niyə? nə üçün? nə səbəbə?* sualları meydana çıxır və bu suallara budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir; məs.: *Var olsun Çınarlı kəndini ki, Züleyxa kimi qəhrəman, Bilal kimi igid yetişdirib.* (Ə.Vəliyev) *Ayağınızın altında qoşa qurban kəsmək lazımdır ki, nəhayət, üzünüzü dağ kəndlərinə çevirmisiniz.* (Ə.Vəliyev) *Mərhəbə Sənubərə ki, özü ərizə verib Fərruxun yanına gedir.* (Ə.Vəliyev) *Sükr olsun allaha ki, biz də qeyddən qurtardıq.* (Ə.Haqqverdiyev) *Fəxr elə ki, ədalət yolunda gedənlər arasında bizim də doğma balamız vardır.* (Mir Cəlal) *Çox ağıllı iş görmüsən ki, bura oxumağa gəlmişən.* (Mir Cəlal) *O sevinirdi ki, ilk günlərdə olduğu kimi, daha onun üzünü danlamurdular.* (Mir Cəlal) *Sən də, ey rəhbərim! Sevin ki, gül ki, İpəkdir vicdanın, poladdır yaxan!* (S.Vurğun) *Tut əlimdən ki, mənəm arxa sənə.* (S. Rüstəm) *Mədəniyyətsiz sənsən ki, özündən böyüyə söz deyirsən.* (Ə.Vəliyev) *Gərək məni bağışlayasınız ki, toyunuza əliboş gəlmişəm.* (Ə.Vəliyev) *Çox sağ olun ki, məni bu cür qarşıladınız.* (Ə.Vəliyev) *-Məni bu cür qarşıladığınızı üçün çox sağ olun.*

4. Budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ona görə ki, ondan ötrü ki, o səbəbə ki, onun üçün ki* bağlayıcıları ilə bağlanır. Bağlayıcılar budaq cümlə ilə birlikdə tələffüz edilir; məs.: *Sevinirdi, ona görə ki dilli-dilavər qardaşı balaları ilə şirin-şirin danışacaqdı.* (Ə.Vəliyev) *Kərbəlayı Məhəmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi, ondan ötrü ki vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxut-*

muşdular. (C.Məmmədquluzadə) *Kəndə gedə bilməyib, onun üçün ki yollar xarab imiş.*

Səbəb budaq cümləsi səbəbi, onun aid olduğu baş cümlə ilə nəticəni bildirir. Məlumdur ki, təbiətdə, cəmiyyətdə qayda üzrə əvvəl səbəb, sonra nəticə baş verir. Lakin səbəb budaq cümləsinin bu tipində baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işləndiyi üçün səbəblə nəticə düz sıralanmır; məs.: *Gecələr səhərə qədər şükür-səna eləyirəm ki, çalışqan, üzüyola balalarım var* (Ə.Vəliyev) - cümləsində baş cümlə (*Gecələr səhərə qədər şükür-səna eləyirəm*) nəticə, budaq cümlə (*çalışqan, üzüyola balalarım var*) səbəb bildirir. Biz səbəb bildirən tərkiblə nəticə bildirən tərkibin yerini dəyişməklə səbəblə nəticəni düz sıralaya bilərik: *Çalışqan, üzüyola balalarım var, ona görə də gecələr səhərə qədər şükür-səna eləyirəm*. Bu zaman həm bağlayıcının, həm də budaq cümlənin növü dəyişilir və nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınır.²⁰

II tip. Səbəb budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir, ona görə də bu cür cümlələrdə səbəblə nəticə düz sıralanır; məs.: *Sən ki belə mərd adamsan, bunun hamısını sənə bağışlayıram* (F.Kərimzadə) - cümləsində birinci tərkib hissə (*Sən ki belə mərd adamsan*) səbəb bildirir, budaq cümlədir; ikinci tərkib hissə (*bunun hamısını sənə bağışlayıram*) nəticə bildirir, baş cümlədir. Sadə cümlə şəklində saldıqda da səbəblə nəticənin düz sırası aydın görünür: *Belə mərd adam olduğun üçün bunun hamısını sənə bağışlayıram*.

Səbəb budaq cümləsinin bu tipi iki yolla əmələ gəlir.

1. Budaq cümlənin daxilində məntiqi vurğulu sözdən sonra *ki* ədati işlənir, budaq cümlə baş cümləyə həmin ədatla və intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Mən bu əziyyətlə ki gedirəm, mənim həccim sizinkindən müstəcəb olacaq.* (F.Kərimzadə) - *Mən bu əziyyətlə getdiyim üçün mənim həccim sizinkindən müstəcəb olacaq. Bu qədər ki onun yolunda əziyyətlər çəkmisən, yəqin ki, taleyinə lənətlər oxuyursan.* (F.Kərimzadə) *Sən ki son nəfəsdə Vətəni andın, Çayların axını dayandı bir an. Sən ki eşq oduna mərdana yandı, Simanı görürəm mən alovlardan.* (S.Vurğun) *Mən ki hər gecəmi qatdım gündüzə, Üfüqdə sönməsin ulduzum, ayım!* (S.Vurğun) *Hava ki birdən belə istiləşdi, etibar eləmə.* (M.İbrahimov) *O yaxşılığı ki sən mənim oğluma, gəlini-mə eləmişən, boynumda minnətin çoxdur.* (M.İbrahimov)

2. Budaq cümlə baş cümləyə nə bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır; məs.: *Nə düşündüsə, tələsik evə qaçdı.* (Mir Cəlal) *Nəsə düşündüyü üçün tələsik evə qaçdı.* Mirzə Qafar öz uşaqlarına *nə* dedi, *nə qandırdisa, bu uşaq, müəlliməylə birgə yerindəcə susub dondu.* (S.Əhmədov) *Amma birdən yadına nə düşdüsə, dönüb ilxıya baxdı.* (F.Kərimzadə)

MƏQSƏD BUDAQ CÜMLƏSİ

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkətin məqsədini bildirir.

Ya baş cümlədə məqsəd budaq cümləsinin qəlibi - məqsəd zərfliyi olur və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, konkretləşdirilir, yaxud da budaq cümlə birbaşa baş cümlənin xəbəri ilə əlaqələnərək baş cümlədəki işin, hərəkətin məqsədini bildirir; məs.:

Bütün gücümü ona görə bağçılığa vermişəm ki, gələcək nəsil üçün beş-on ağac göyərdim. Xələti zirehin üstündən geyirdilər ki, günəş zirehi qızdırıb əziyyət verməsin. (F.Kərimzadə)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş və baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Birinci misalın baş cümləsində məqsəd bildirən *ona görə* sözləri məntiqi vurğu ilə tələffüz edilir. Budaq cümlənin baş cümlədə yerliyi olan bu söz konkret bir mənə ifadə etmədiyindən baş cümlədən sonra budaq cümlə işlənməli olmuş və onun mənasını izah etmiş, aydınlaşdırmışdır. Aktuallaşdırılmış üzvün məzmunu budaq cümlə vasitəsilə açıldığından budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin reması kimi çıxış edir. Ona görə də cümləni sadələşdirdikdə budaq cümlə sadə cümlənin rema-məqsəd zərfliyi olur: *Gələcək nəsil üçün beş-on ağac göyərtməkdən ötrü bütün gücümü bağçılığa vermişəm.*

İkinci misalın baş cümləsində budaq cümlənin yerliyi yoxdur (lakin artırmaq olar: *Xələti zirehin üstündən ona görə geyirdilər ki...*). Baş cümlə tələffüz olunduqda məqsəd zərfliyinin sualı ortaya çıxır və bu suala budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir. Bu cür cümlələr məsdər və ya feli isim tərkibi və qoşma ilə sadələşir: *Günəşin zirehi qızdırıb əziyyət verməməsi üçün xələti zirehin üstündən geyirdilər.*

Məqsəd budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Məqsəd budaq cümləsinin “baş cümlə + budaq cümlə” quruluşlu bu tipi daha çox işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə əksərən *ki* bağlayıcısı, bəzən də yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Abdulla pəncərələri taybatay açmışdı ki, içərinin havası dəyişsin.* (Elçin) *Sadəcə, hamı sözü bir yerə qoymuşdu, bu gün heç kim səsini çıxarmasın.* (S.Əhmədov)

Birinci misalda budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı, ikinci misalda intonasiya ilə bağlanmışdır. Bədii ədəbiyyatda *ki* bağlayıcılı məqsəd budaq cümlələrindən daha çox istifadə edilir; məs.:

Güclünün qəzəblənərək əl qaldırdığı bir zavallını o didib-dağıdırdı ki, güclüyə xoş gəlsin, onun təbəssümünü və ya təqdirini qazansın. (M.İbrahimov) *O biri qardaş bu körpələri bura salıb ki, qurbanlıq qoyun kimi, böyüyüb əmələ gəldikcə başlarına bıçaq çəkə.* (F.Kərimzadə) *Onu da satıb əl xərcliyi eləmişəm ki, xəstə uşağı payız Bakıya həkimə aparam.* (Ə.Vəliyev) *Anam göndərməyib, özüm gəlmişəm ki, mənə velosipedlə qırmızı top alasan.* (Ə.Vəliyev) *Bu yekəlikdə şəhərdə bir usta tapmadım ki, gəlib mücrünü açsın.* (Ə.Vəliyev) *Gey bütün bunları şaxtada, qarda. Gey ki, əl-ayağın üşüməsin heç.* (S.Vurğun) *Göndərdim atasıgilə ki, əlidolu qayısın.* (Ə.Vəliyev) - **Əlidolu qayıtması üçün atasıgilə göndərdim.**

Baş cümlədə budaq cümlənin yerliyinin olub-olmamasına görə bu tipin özünü də iki növə ayırmaq olar.

1. Baş cümlədə budaq cümlənin qəlibi kimi *ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə*, hətta bəzən *o məqsədlə* mənasında *o səbəbə* sözləri işlənir və budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, aydınlaşdırılır; məs.:

Bunları sizə ona görə deyirəm ki, mənim vəziyyətimdən xəbərdar olasınız. Məhəmməd həsən əmi bu eşşəyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. (C.Məmmədquluzadə) *Kişi borkü başına nədən ötrü qoyur? Ondan ötrü qoyur ki, ona kişi desinlər.* (C.Məmmədquluzadə) *Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alasan da.* (C.Məmmədquluzadə) *Biz o məqsədlə gəlmişik ki, bu adamları barışdıraraq, dostlaşdıraraq. O səbəbə dinmədim ki, özünüz cavab verəsiniz.*

2. Baş cümlədə qəlib söz olmur, budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Atalar oğul istər ki, qoyub getdiyinə sahib dursun. (Mir Cəlal) *Getdi ki, oğlunun halından xəbər tutsun.* (Mir Cəlal) *Nə üçün dalımca su*

atmırsan ki, tez qayıdım? (Mir Cəlal) *O, bir-iki dəfə gücünü toplayıb çalışdı ki, həmin sərçə civiltisi kəsilməsin.* (Elçin) *Qapını döydü ki, çörəyi Fatma arvada versin.* (Elçin) *Nə qazandısa, yarisını bir qırağa qoydu ki, Balaniyaz qayıtsa, versin ona.* (Elçin) *Adətən gözəl cariyələrə verilən qiymətli paltarları, qiymətli daş-qaşları tez-tez yoxlayırdılar ki, onlar başqa bir kəsə verilməsin.* (Ordubadi) *Xoruzoğlunu yanına göndərdim ki, onun xoruz başına bir qarğa ağılı qoyasan.* (S.Rəhimov) *Bu oğlan özünü çırpır yerdən-yerə ki, gərək bu saat eşşəyi aparam.* (C.Məmmədquluzadə) *Üzünü uşaqlarına çöndərüb məzəmmət elədi ki, biədəb olmasınlar.* (C.Məmmədquluzadə) *Qasıməli və hər iki kərbəlayılar durdular ayağa ki, getsinlər.* (C.Məmmədquluzadə) *İki qoyun qurban demişəm ki, aparım ocaqda kəsim.* (Ə.Haqqverdiyev)

Bu cür cümlələrin çoxuna üslubdan asılı olaraq *ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə* qəlib sözlərini artırmaq olar: (**Ondan ötrü**) *getdi ağasının yanına ki, yaman günündə ona qəm-xar olsun.* (Ə.Haqqverdiyev) *Biz hamımız buraya (o məqsədlə) gəlmişik ki, tilsinləri qıraq, kilidli qapıları açaq, dustaq könüllərə azadlıq verək.* (Ə.Vəliyev)

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlənin xəbəri əksərən feli xəbərdən ibarət olur və felin *əmr, arzu formalarında* işlənərək arzu mənası ifadə edir.

II tip. Dilimizdə məqsəd budaq cümləsinin “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu tipi də mövcuddur. Bu tip daha çox canlı danışq dilində işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *nə məqsədlə, nə üçün, nədən ötrü* bağlayıcı sözləri ilə bağlanır. Budaq cümlənin baş cümləyə bağlanmasında bağlayıcı sözlə yanaşı, *ki* ədatı və *-sa, -sə* şəkilçisindən də istifadə olunur. Baş cümlədə *o məqsədlə, onun üçün, ondan ötrü* və s. qarşılıq bildirən sözlər olur və budaq cümlə onların mənasını aydınlaşdırır; məs.: *Xəlifələr mövhumatı xalq arasına nə məqsədlə yaymışlarsa, sən də o məqsədlə təriqət və mövhumata qarşı mübarizə aparmalısan.* (Ordubadi) *Nə məqsədlə demişdiniz, o məqsədlə də gəlmişəm. Nə üçün çağırmışsınızsa, onun üçün də gəlmişəm. Bu şeyləri nədən ötrü aparmalı idimsə, ondan ötrü də aparmışam.*

Səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir sıra oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Bunlar, hər şeydən əvvəl, mənacə yaxındır: səbəbdə məqsəd, məqsəddə səbəb çaları olur; hər ikisinə

niyə? nə üçün? nədən ötrü? suallarını vermək olur; xüsusən çoxişlə-nən birinci tipdə hər ikisi *ki* bağlayıcısının və eyni tipli qəlib sözlərin iştirakı ilə formalaşır.

Aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri vardır:

1. Adından görüldüyü kimi, səbəb budaq cümləsi səbəbi, onun aid olduğu baş cümlə isə nəticəni bildirir. Ona görə də səbəb budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş və hadisə baş cümlədəki iş və hadisədən əvvəl baş verir; məs.: *Fəxr eləyirəm ki, məktəbimizi sənin kimi qəhrəmanlar qurtarıb* (Ə.Vəliyev) - cümləsində budaq cümlədəki iş (*məktəbimizi sənin kimi qəhrəmanlar qurtarıb*) baş cümlədəki işdən (*indi mən fəxr eləyirəm*) əvvəl baş vermişdir. Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə vəziyyət bunun əksinədir. Baş cümlədə görülən iş ondan ötrü görülür ki, budaq cümlədə nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq mümkün olsun. Ona görə də belə cümlələrdə baş cümlədəki iş budaq cümlədəki işdən əvvələ aid olur; məs.: *Bu libası geyib ki, yolda dəyib-dolaşan olmasın*. (F. Kərimzadə) cümləsində baş cümlədəki iş (*Bu libası geyib*) budaq cümlədəki işdən (*yolda dəyib-dolaşan olmasın*) əvvəldir.

2. Doğrudur, bunların sualları əsasən eynidir və hər ikisinə *niyə? nə üçün? nədən ötrü?* suallarını vermək olar, lakin səbəb budaq cümləsi üçün *nə səbəbə?* məqsəd budaq cümləsi üçün *nə məqsədlə?* sualı daha dəqiq və müvafiqdir.

3. Bunları sadələşdirdikdə səbəb budaq cümləsi səbəb zərfliyinə, məqsəd budaq cümləsi məqsəd zərfliyinə çevrilir.

4. Səbəb budaq cümləsi feli sifət tərkibi və qoşma ilə, məqsəd budaq cümləsi məsdər (feli isim) tərkibi və qoşma ilə sadələşir: *Məktəbimizi sənin kimi qəhrəmanlar qurtardıği üçün fəxr eləyirəm. Yolda dəyib-dolaşan olmaması üçün bu zirehi geyib*.

5. Səbəb budaq cümləsinin xəbəri əksərən xəbər şəklinin indiki və keçmiş zamanı ilə (həmçinin indiki və keçmiş zaman mənalı ismi xəbərlə), məqsəd budaq cümləsinin xəbəri əmr və arzu formaları ilə ifadə olunur (misallara bax). Bu xüsusiyyətlər hər iki budaq cümlə növünün birinci tipinə aiddir (Unutmamalı ki, hər iki budaq cümlə ismi xəbərli də ola bilər).²¹

ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏSİ

Şərt budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin şərtini bildirir; məs.:

Övladın sevgili tikəsini anası yeməsə, onun istirahəti canına yatamaz. (Ə.Vəliyev) *Hamı şəhərə köçsə, kəndlərimiz boş qaldığından fəryad qoparar.* (Ə.Vəliyev)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmiş və baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanmışdır. Bu cür cümlələrdə danışan və dinləyən üçün “məlum” olan budaq cümlələrdəki hadisələrdir. Budaq cümlə ünsiyyətdə olanlar üçün məlum olan şərti bildirir. Baş cümlə isə həmin şərtin nə ilə nəticələncəyini göstərməklə yeni informasiya verir.

Birinci misalda baş və budaq cümlənin xəbərləri inkarda, ikinci misalda təsdiqdədir. Baş cümlənin xəbəri təsdiq, budaq cümlənin xəbəri inkar fellə də ifadə oluna bilər (əksinə hal da mümkündür); məs.: *Su istəyirsə, vermə, güllə dəyənə su zərərdir.* (Ə.Haqverdiyev) *Ağzını təmiz saxlamasan, dilini itirərsən.* (F.Kərimzadə)

Bağlayıcı vasitələrə, baş və budaq cümlənin yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə əksərən *ki* bağlayıcısı, bəzən də yalnız intonasiya ilə bağlanır. Baş cümlədə *bu şərtlə, o şərtlə, bir şərtlə, həmin şərtlə* və s. qəlib sözlər işlənir və budaq cümlə vasitəsilə dəqiqləşdirilir, konkretləşdirilir; məs.: *Maşınları bir şərtlə göndərərək ki, sabah vaxtında qarajda hazır olsunlar. Belələrini o şərtlə bağışlamaq olar ki, günahlarını öz əməlləri ilə yusunlar. - Günahlarını öz əməlləri ilə yumaları şərtilə belələrini bağışlamaq olar. Mən o şərtlə sizinlə gedərəm ki, atam da öz razılığını bildirsin. Zəngin təcrübənlə lazımsan bizə Bir şərtlə, Bir daha əyilməyəsən, Biryolluq atasan əyilməyi sən.* (F.Mehdi) - *Bir daha əyilməmək, əyilməyi biryolluq atmaq şərtilə zəngin təcrübənlə bizə lazımsan.*

Əvvəlki misallarda budaq cümlələr baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə, son misalda intonasiya ilə bağlanmışdır.

Şərt budaq cümləsinin bu tipi birözəkli cümlə tiplərindən olub nisbətən az işlənir və özünü daha çox canlı danışq dilində göstərir.

II tip. Şərt budaq cümləsinin bu tipi dildə daha çox işlənir və rəngarəng bağlayıcı vasitələrlə diqqəti cəlb edir. “Budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu belə cümlələri bağlayıcı vasitələrə görə dörd növə ayırmaq olar.

1. Asindetik şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümlələrinin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Mənim bərəmdə, pulun var, xərc elə, bağışla, ye, iç, ver kefə, ləzzətə...* (Ə.Haqverdiyev) *Övrətsən, dinmə, kişi deyənə bax. Öl deyir - öl, qal deyir - qal. Vurarlar, səbr elə. Söyərlər, səbr elə.* (Ə.Haqverdiyev) *Mənim qapıma ayağın düşər, səni itlə çıxardaram.* (Ə.Haqverdiyev) *Ata qumarbaz oldu, oğul da qumarbaz olar.* (Ə.Haqverdiyev)

Bu misalların hamısında budaq cümlələrin (*pulun var, Övrətsən, Öl deyir, qal deyir, Vurarlar, Söyərlər, Mənim qapıma ayağın düşər*) sonuna *-sa, -sə* şəkilçisini artırmaq olar.

2. Sintetik şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümlələrinin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi, *isə* köməkçi sözü və onun ixtisarı (*-sa, -sə*) ilə bağlanır. Sintetik şərt budaq cümlələri intensiv işlənmə imkanlarına görə başqa növlərdən fərqlənir. *-Sa, -sə* şəkilçisi budaq cümlənin əksərən feli, bəzən də ismi xəbərinə artırılır; məs.: *İradən möhkəm, eşqin müqəddərsə, axtardığını tapacaqsan.* (Ə.Vəliyev) *Gecə-gündüz yol getsən, qırxıncı gün ora çatarsan.* (Ə.Vəliyev) *Sənin söylədiyən bu töhmətləri Eşidə bilsəydi, əriyərdi dağ.* (S.Vurğun) *Ürək zövq almaşa yaratdığından, Ümid çırağının şöləsi sönər.* (S.Vurğun) *Sel gəlsə, qabaqca bir göy guruldayar, yağış-yəğmur tökərdi.* (S.Əhmədov) *Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda qalar, yazda Diyarbəkərə qayıdaraq.* (F.Kərimzadə) *Arazın o tayına keşsək, Ərdəbil də bizim olacaq.* (F.Kərimzadə) *Mən sənə dağ çəkib, düyün qoymasam, atam Əhməd ağanın qızı deyiləm.* (S.Rəhimov) *Qurbanın olum, mənim əlacım olsa, var-yoxumu satmaram.* (Ə.Haqverdiyev) *Sən bu nəsihətləri qəbul etsən, yenə də dostluğumuz davam edər.* (Ordubadi)

Sintetik şərt budaq cümləsinin xəbəri xüsusi şərt formasının sadəsi ilə yanaşı, mürəkkəbi (hekayəsi) ilə də ifadə olunur; məs.: *Ən çoxu iki yüz addım da bu sürətlə hərəkət etsəydilər, dəvə Madara çatacaq, bildiyini eləyəcəkdi.* (Ə.Vəliyev) *Mən cənnətə inansaydım, Deyərdim ki, cənnət budur.* (S.Vurğun) *Bu qədər danışmaq əvəzinə, fik-*

rini işə **versəydin**, indi sən də bir ad çıxarmışdın. (M.İbrahimov) Siz **mənim yerimə olsaydınız**, heç məni bu tikiliyə də buraxmazdınız. (S.Rəhimov) *Qadınların örtülü gəzməsi lazım olsaydı*, təbiət bu lüzumiyyəti heç bir vaxt unutmazdı. (Ordubadi)

Sintetik şərt budaq cümlələrinin *-mu, -mi, -mu, -mü* şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlandığı hallar da vardır;²² məs.: *Fəqət irəliddə dibsiz bir dərə... Bir addım atdımı, uçacaq, heyhat!* (F.Mehdi) *Yox, o, bir söz dedimi, heç vaxt unutmaz.* (M.İbrahimov) Bu cür cümlələr eyni şəkilçi ilə baş cümləyə bağlanan zaman budaq cümlələrinə çox yaxındır.

Şərt budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə *-a, -ə* arzu şəkilçisi ilə də bağlanır. Lakin bu forma tədricən arxaikləşməkdədir; məs.: *Na z l ı x a n ı m. O pulları qaytarıb verəsən mənə, elə bil, təsəddüq verirsən.* (Ə.Haqqverdiyev)

Sintetik şərt budaq cümlələri başqa bir budaq cümlə üçün baş cümlə rolunu oynaya bilir; məs.: *Neçə ay əvvəl ona desəydilər ki, bu çöldə belə işlər görülcək, belə bir həyat qaynayacaq, inanmazdı.* (M.İbrahimov) *Yoxsa bir adam görsə ki, Qulu bekar dayanıb, onda na deyərlər?* (S.Rəhimov) Şərt budaq cümləsindən asılı olan budaq cümləni (bunlar adətən tamamlıq budaq cümləsindən ibarət olur) bir üzv kimi yerinə qoymaqla belə cümlələri daha yaxşı dərk etmək olar: *Yoxsa Qulunun bekar dayandığını bir adam görsə, onda nə deyərlər?*

3. *A n a l i t i k* şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümlələrinin bu növü baş cümləyə *əgər (ki), madam ki, indi ki, vaxta ki, bir halda ki* bağlayıcı sözləri və ya *ki* ədatı ilə bağlanır.

Əgər bağlayıcı sözü ilə: *Əgər özün üçün yığıbsan, boğazın tikilsin, niyə yemirsən?* (Ə.Haqqverdiyev) *Əgər evində, cibində bir şey var, aləm sənə dostdur.* (Ə.Haqqverdiyev) *Qazı ağa, əgər iş bu cür qurtaracaq, bu lap asan işdi.* (C.Məmmədquluzadə) *Əgər o, qızını mənim oğluma vermək istəmir, mən də heç almıram.* (C.Məmmədquluzadə) *Əgər* bağlayıcı sözü müasir dilimizdə *ki* ədatı ilə nadir hallarda işlənir: *Əgər ki yıxılısam, çinar göstərin...* (N.Xəzri)

Madam (ki) bağlayıcı sözü ilə: *Madam ki qapına bağlıdır yolum, İşim ah olacaq, qurbanın olum.* (Nizami) *Madam ki dövət edildin, gərək sözü yerə salmayasan, çağrılan yerə gedəsən.* (S. Rəhimov) *Madam ki ölkə xalqının bir-birinə məktub göndərməyə ixtiyarı yoxdur, o zaman başqalarını hökumət əleyhdarlığı ilə təqsirləndirməyin özü də haqsızlıqdır.* (Ordubadi) *Madam ki sən Əmir kimi bir adamın qızı ilə*

tanıssan, onlarla əlaqədəsən, onların evinə gedib-gəlicsən, o zaman (onda) ikinci bir qızın yaxasını buraxmalı idin. (Ordubadi) Son iki misaldan görüldüyü kimi, bu cür cümlələrdə baş cümlənin əvvəlində *o zaman, onda* tipli sözlər də işlənə bilər.

İndi ki bağlayıcı sözü ilə: **İndi ki** *belədir, mən gərək ayrılıam.* (C.Məmmədquluzadə) *İndi ki fikrin başqadır, onda gedək.* (Ə.Vəliyev) **İndi ki** *belə oldu, mən əlimi yuyub çəkildim kənara, o oğul, o da sən.* (M.İbrahimov) **İndi ki** *“yaz” deyər əmr eləyirsən, Buyruq səninkidir, öz qulunam mən.* (S.Vurğun) *Ərin pulu uduzmayaydı. İndi ki uduzub, qurtarıb çıxıb gedib.* (Ə.Haqqverdiyev) **İndi ki** *belədir, mən səndən də fəqirəm, yarısı sənin, yarısı mənim.* (Ə.Haqqverdiyev) **İndi ki** *lazımı şərait yarada bilməmişsiniz, gözləyin, Bakıdan yeni müəllimlər gələndə sizin də məktəbə göndərərlər.* (M.İbrahimov) **İndi ki** *gəncəli gədəsi Qoşatxandan bu qədər razısan, niyə gəlmisən üstümə?* (M.İbrahimov) **İndi ki** *sənin dilin gəlmir, qoy mən deyim.* (M.İbrahimov)

Vaxta ki bağlayıcı sözü ilə: **Vaxta ki** *bir əziz dostun səni öz yeni il süfrəsinə dəvət edir, gərəkdir ki, heç olmazsa, bir nəfər bu evdən gəlsin.* (S.Rəhimov) **Vaxta ki** *gəlmisən, sözünü de. Amma vaxta ki düşmənin möhkəm durdu və ya camaat rugərdən oldu, mənim qəzəbimin intihası olmaz.* (Ə.Haqqverdiyev)

Bir halda ki bağlayıcı sözü ilə: **Bir halda ki** *səni bura işə göndərirlər, gərək işləyəsən. Bir halda ki* *evə gedirsən, onda mən də sənənlə gedirəm.*

Ki ədatı ilə. *Ki* ədatı adətən budaq cümlənin daxilində, məntiqi vurğulu sözdən sonra işlənir: *Sən ki* *canın budur, axı düz tərپəş də, bacı.* (C.Məmmədquluzadə) *Saqqalın çox da olsun ağ, canın ki* *oldu salamat, oldun cavan.* (Ə.Haqqverdiyev) *Belə ki* *duan müstəcəb olur, elə dua elə Nəcəfin pulunu ud.* (Ə.Haqqverdiyev) *Bağışlayın, əmi, insan ki* *elm oxudu, gərək onun elmindən elmsizlər az-çox mənfəət bərdar olsunlar.* (Ə.Haqqverdiyev) *Siz ki* *ona İsfahan hökumətini vədə vermişdiniz, nə səbəbə Mazandarana göndərdiniz?* (Ə.Haqqverdiyev)

4. Analitik-sintetik şərt budaq cümlələri. Şərt budaq cümləsinin bu növü *əgər, hərəgah* bağlayıcı sözləri və *-sa, -sə* şəkilçisinin birgə işlənməsi ilə formalaşır. Bağlayıcı sözlər budaq cümlənin əvvəlində işlənir, *-sa, -sə* şəkilçisi, *isə* və onun ixtisarı budaq cümlənin xəbərinə artırılır.

Əgər bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə: **Əgər onun istəyini yerinə yetirməyi bir az gecikdirsən, onda sənin bütün arzularına əməl edəcək.** (F.Kərimzadə) **Əgər vədə tamamında borcumu əda etməsəm, girovdan məyusam.** (Ə.Haqqverdiyev) **Cəfərqulu xan deyir, əgər qılınca vura-vura gedib qardaşımı düşmənləndən qurtarmasam, öz xəncərimlə özümü həlak edəcəyəm.** (Ə.Haqqverdiyev) **Məsləki yolunda doğransa əgər, Heç vaxt "uf" sözünü deməz Müzəffər.** (F.Mehdi) **Əgər bərkə düşsən, mənə xəbər göndər.** (Ə.Vəliyev) **Əgər kitabı oxuyub yaxşı izah eləyən olsa, Məzahir axıra qədər qulaq asır.** (Ə.Vəliyev) **Yanında bir söhbət açılsa əgər, O da böyükləri andıran halla Qarışır söhbətə min bir sualla.** (S.Vurğun) **Başımдан keçəni danışsam əgər, Qələm dilə gələr, kağız yorular.** (S.Vurğun)

Göründüyü kimi, şərdə əgər sözü yerini dəyişmişdir. Bədii dildə (və eyni zamanda canlı danışqda) komponentlər də öz yerini dəyişə bilər; məs.: **Mənim başıma daş düşsün, əgər bu altı ayın müddətində altı quruş balalarımə göndərmişəmsə. Mənim imanım cin bismillah adı gələndə yox olan kimi yox olsun, əgər bir fəqirdən ötrü indiyədək əlini cibinə saldığını görmüşəmsə.** (Ə.Haqqverdiyev) **Xeyr, qazı ağa, siğəni özüm eləyirəm, əgər iş düzəlsə.** (C.Məmmədquluzadə)

Analitik-sintetik şərt budaq cümlələrinin əgər bağlayıcı sözü və *-a, -ə* arzu şəkilçisi ilə baş cümləyə bağlandığı hallar da var; məs.: **Əgər cümlə qoşunum qırıla, ölüncə sənənin yolunda tək dava eləyəcəyəm.** (Ə.Haqqverdiyev)

Hərgah bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi, *isə* köməkçi sözü ilə: **Hərgah yolun düşərsə, bizim məhəlləmizə get, anamı axtar tap, ona təsəlli ver.** (Ordubadi) **Hərgah o ağlarsa və yalvararsa, qəhrəman deyildir.** (Ordubadi) **Hərgah qocalara quşqabaq göstərsən, səndən küsərəm.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah sənətin yaxşı sənət isə, qoy başqaları da sənənin yolunu davam etdirsin.** (Ordubadi) **Hərgah xaqanlar və saraydakılar bizim əsərlərimizi oxumaq istərlərsə, biz yerli dildə yazılan əsərlərimizi fars dilinə də tərcümə edə bilərik.** (Ordubadi) **Hərgah başımın ağrısı kəssə, ayı kimi yaşamağa da razıyam.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah məni sevirsənsə, gözlə.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah oğlunun yazdığılarına cavab verməsə, özü müqəssir olurdu.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah nişanlım gəlib qucağımda çağa görsəydi, pis vəziyyətdə qalardım.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah getsə, Talib üçün yol açıqdır.** (Ə.Vəliyev) **Hərgah ata-anan minnətə gəlsə, elçin tez-tez atamın yanına gedib xahiş eləsə, razılıq verər.** (Ə.Vəliyev)

Şərt budaq cümləsinin bu növündə də komponentlərin inversiyası mümkündür; məs.: *Sənin kimi oğula südümü halal eləməyəcəyəm, hərgah külfətini başına toplayıb insan kimi yaşamasan.* (Ə.Vəliyev)

Baş cümlədə işin icra vəziyyətinə görə “budaq cümlə+ baş cümlə” quruluşlu şərt budaq cümlələrini üç qrupa ayırmaq olar:

1. Baş cümlədə iş icra edilmiş olur; məs.: *Pis qız olsaydı, ananızın adını verməzdiniz.* (Ə.Vəliyev) *Gözəl və mərifətli bir gənc olmasaydı, Məhsəti xanım ona məktub göndərməzdi.* (Ordubadi) *Məhsəti xanım olmasaydı, Şərqdə məşhur rübai sənətkarı Xəyyamın adı tək qalacaqdı.* (Ordubadi)

2. Baş cümlədəki iş icra edilməyib və icra edilməsi artıq mümkün deyildir; məs.: *Yer yarılsa, o, yerə girərdi.* (F.Kərimzadə) *Olsaydı məndəki gəm Fərhadı-mübtəladə, Bir ah ilə verərdi min Bisütünü bədə.* (Füzuli)

3. Baş cümlədəki işin icrası budaq cümlədəki işdən asılıdır: budaq cümlədə ifadə olunan iş icra edilərsə, baş cümlədəki işin də icra ediləcəyi ehtimal olunur. Dilimizdə bu cür cümlələr daha çox işlənir; məs.: *Qızım, allah qoysa, məhsulun alıcısı olsa, bu dəfə əlimə pul gələsə, ərbabın borcunu, xümsü, zəkati çıxandan sonra taxıldan artıq qalsə, sənə bir cüt təzə başmaq alacağam, qotazlı başmaq.* (Mir Cəlal) *Həyəcan zəngini bu gün çalmasaq, Bizi bağışlamaz gələcək nəsil.* (F.Mehdi) *Gözləri yumulu vursə əlini, Torpaqda yaxşını yamandan seçər.* (F.Mehdi) *Bu kişini döydürməyin xəbəri Qarabağa yayılsa, yaxşı düşməyəcək.* (F.Kərimzadə) *Rəiyyətin çıxasının bir sapından tutub dartsan, lüt qalar.* (F.Kərimzadə) *İlan səni çalsə, elə ilan özü ölər.* (F.Kərimzadə) *Bir-iki gün səbr eləsən, sənə güclü kömək gələcək.* (Ə.Vəliyev) *Bunların hamısını üst-üstə qoysan, gəlib çıxar dörd-beş minə.* (Ə.Vəliyev) *Belə xərcələsəniz, pulunuzu yığmağa yer tapılmaz.* (Ə.Vəliyev) *Bucarsam, tez gələcəyəm, geciksəm, xəbər göndərəcəyəm.* (Ə.Vəliyev) *Qoca aslan qəzəblənsə, qabağına keçəni parçalar.* (Ə.Vəliyev)

Heç şübhəsiz, cümlələri mətn şəraitində düzgün mənalandırmaq mümkündür. Məsələn, *Əmir İlyasın Qətibəyə tamaşa etmək üçün meşədə gizləndiyini eşitsəydi, onu cəzalandıracaqdı* (Ordubadi) - cümləsini zahirən ikinci qrupa daxil etmək olar: Əmir İlyasın Qətibəyə tamaşa etmək üçün meşədə gizləndiyini eşitməyib və onu cəzalandırmayıb. Lakin mətnə diqqət yctirdikdə aydın olur ki, bu cümlə

ikinci qrupa deyil, üçüncü qrupa daxildir - bunlar İlyasın düşüncələridir: Qətibə meşəyə gəzməyə çıxıb, meşədə heç kim olmamalıdır. İlyasın başı şərə qarışıb, ləngiyib. İndi artıq gecdir, çıxmağa yol yoxdur. Əgər Əmir İnanç onun burada olduğunu eşitsə, onu cəzalandıracaq.

QARŞILAŞDIRMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin məzmunu bir-biri ilə qarşılaşdırılır, müqayisə edilir, fərqləndirilir və ya biri digərinə güzəştə gedir. məs.:

Qoltuq ağacına dayanıb yeridiyimi gördüsə də, halıma acımadı. (Ə.Vəliyev) *O, yüyəni nə qədər dartdısa da, ayğırın sürəti azalmadı.* (F.Kərimzadə) *Hərçənd kişinin alınında qırıqlar çoxdur, ancaq sözləri sərrast, fikri aydındır.* (Ə.Vəliyev)

Hər üç misalda budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənmişdir. Birinci misalda budaq cümlə baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və *da (də)* ədatı ilə, ikinci misalda *nə qədər* bağlayıcı sözü, *-sa da* şəkilçi və ədatı ilə, son misalda *hərçənd* bağlayıcı sözü və *ancaq* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Əvvəlki iki misalda qarşılaşdırma ziddiyyətli, son misalda güzəştlidir. Misalların hər üçündə yeni informasiya baş cümlələrdədir: budaq cümlələr “məlum olan”ı, baş cümlələr “yeni”ni bildirir.

Əvvəlki budaq cümlə növləri kimi, qarşılaşdırma budaq cümləsi də iki tipdə özünü göstərir.

I tip. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu tipi dilimizdə inkişaf etməmişdir. Ona görə də dildə bu tipə aid cümlələrə çox az rast gəlmək olur; məs.:

Sitarə, indi mən sənin üçün nə edə bilərəm ki, səni bacımdan qeyri bir kəs görə bilmərəm (C.Cabbarlı) - *Sitarə, səni bacımdan qeyri bir kəs görə bilmədiyim halda, indi mən sənin üçün nə edə bilərəm. Onların qılınc-tüfəngi o qədər məni qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır.* (M.F.Axundov) *Özümü öldürərəm ki, onu yaman işə qoymaram.* (M.F.Axundov)²³

II tip. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin ikinci tipi daha çox işlənir və rəngarəng bağlayıcı vasitələri ilə bütün başqa budaq cümlə növlərindən fərqlənir. Əsas bağlayıcı vasitələri *nə qədər, hər nə qədər, hərçənd* bağlayıcı sözləri, *-sa, -sə* şəkilçisi, *da (də)* və *belə*

ədatları, bir sıra nisbi əvəzliliklər və intonasiyadır; məs.: *İyirmi üç yaş olsan da, can-cüssədən uşağa oxşayırdı. Mən nə qədər qoca olsam da, dəyərəm min cavana.* (Ü.Hacıbəyov) **Hərçənd** tüstü göz açmağa qoymurdu, **amma** kabab iyi oturanlara ləzzət verirdi.

Məlumdur ki, intonasiya bütün hallarda tabeli mürəkkəb cümlələri müşayiət edir. Bağlayıcı vasitələr isə müxtəlif şəkildə qruplaşır və növbələşir.

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümləyə daha çox *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri, *-sa, -sə* şəkilçisi, *da (də), belə* ədatları ilə bağlanır. Baş cümlənin əvvəlində *yenə, indi, daha, hələ* sözlərindən biri olur (olmaya da bilər).

Qeyd edilən bağlayıcı vasitələr birlikdə deyil, sinonim məqamda qruplaşaraq işlənir. Odur ki həmin bağlayıcı vasitələri üç qrupa ayırmaq mümkündür:

I. *Nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözləri, *-sa, -sə* şəkilçisi, *da, də* və *belə* ədatları bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işlənir. Lakin bunlar da həmişə birlikdə deyil, növbələşərək müxtəlif komplekslər əmələ gətirir.

1. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər, hər nə qədər* bağlayıcı sözü, *-sa da, -sə də* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır; məs.:

Belə bir mənzərəni görmək Nəriman üçün nə qədər ağır olsa da, (yenə) nəzərini çəkə bilmirdi. Nə qədər günahım olsa, nə qədər iş yaramaz olsam da, yenə mənimlə belə rəftar etməyə, üstümə qışqırmağa heç kəsin haqqı yox idi. (Mir Cəlal) *Bundan sonra Ağagül nə qədər özünü məcbur elədisə də, daha qorxusundan bir də o həndəvərlərdə dolanmadı. Bu səs harasa qocanı çox uzaqlara aparmaq istəyirdi. Amma nə qədər fikrini toplayırdısa da, çalışırdısa da, o uzaqlara, o qədimlərə gedə bilmirdi.* (Elçin) *Anası nə qədər hündürboy olsa da, oğlunun çiyinə də çatmırdı boyu. Kişi nə qədər kamil, güclü olsa da, o, qadın zəifliyi ilə birləşir.* (F.Kərimzadə) *Nə qədər ağır olsa da, Şirzad səpinə razılıq verdiyini ona xatırlatmağı lazım bildi.* (M.İbrahimov) *Nə qədər gizlətsəm də, hər şey aşkardadır.* (Mir Cəlal) *O nə qədər eləsə də, oğlunu bu toy fikrindən yayındıra bilməmişdi.* (F.Kərimzadə) **Hər nə qədər diqqət edirdilərsə də, hələ heç kimi görə bilmirdilər.**

Bəzən yuxarıdakı quruluş qalır, yalnız *da (də)* ədatı *belə* ədatı ilə əvəz olunur. Bu cür cümlələrə nisbətən az təsadüf edilir; məs.: *Arzu, istək nə qədər gözəl olsa belə, görüldüyü kimi, onların qarşısına qılinc çəkənlər də olur.* (S.Rəhimov)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər* (*hər nə qədər*) bağlayıcı sözü və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bağlanır. Ədatlar (*da, də, belə*) işlədilmir, lakin onları artırmaq olar; məs.:

Nə qədər üz vurdumsa, təyyarə ilə uçmağımıza razılıq vermədi. (Ə.Vəliyev) *Fərman Dayağovla ömür yoldaşı Ceyran nə qədər atılıb düşdülersə, nə qədər övladlarının qarasına danışdırsa, səmərə vermədi.* (Ə.Vəliyev) *Nə qədər ağlayırdımsa, ürəyim boşalmırdı.* (F.Kərimzadə)

Bü cür hallarda budaq cümlə baş cümlənin arasında da yerləşə bilər; məs.: *Sənin qılıncın sayəsində möhkəmlənən bir hökuməti nə qədər düşünürəmsə, görə bilmirəm.* (Ordubadi) Bu cümlə normal sıra ilə əslində belə qurulmalı idi: *Nə qədər düşünürəmsə, sənin qılıncın sayəsində möhkəmlənən bir hökuməti görə bilmirəm.*

3. Budaq cümlə baş cümləyə *nə qədər* (*hər nə qədər*) bağlayıcı sözü və intonasiya ilə bağlanır; məs.: *Nə qədər qalxırsan, hərlənib yənə də buraya gəlib çıxırsan.* (Ə.Vəliyev) *Anam nə qədər çağırırdı, dinmədim.* (Ə.Vəliyev) *Nə qədər çalışdım, nə qədər and-aman elədim, bir şey çıxmadı.* (İ.Əfəndiyev)

Qarşılaşdırma budaq cümlələri olduğunu yoxlamaq üçün bu cür cümlələrin xəbərinə *-sa da, -sə də* şəkilçi və ədatını artırmaq lazımdır: *Anam nə qədər çağırıdıda, dinmədim.* - *Anam nə qədər çağırıdıda da, dinmədim.* Bütün qarşılaşdırma budaq cümlələrini, o cümlədən bu cür cümlələri sadələşdirmək üçün ən universal bağlayıcı söz olan *baxmayaraq* sözündən istifadə etmək olar: *Anamın çox çağırmasına baxmayaraq, dinmədim.*

4. Bağlayıcı sözlər işlədilmir, budaq cümlə baş cümləyə *-sa da, -sə də* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu növü dilimizdə daha çox işlənir; məs.: *Mən kəndə girəndə ata-anamı görməsəm də, naümid olmadım.* (Ə.Vəliyev) *Malım, dövlətim olmasa da, qolumun gücü ilə sizə kömək edəram.* (Ə.Vəliyev) *Qəziyyəmə uzun, hekayətim nisgilli olsa da, artıq danışib başınızı ağrıtmayacağam.* (Ə.Vəliyev) *Xan Sultan toxdaqlıq verirdisə də, Bəxti fikrindən dönmürdü.* (S.Rəhimov) *Yatağına girsə də, gözünə yuxu getmədi.* (Mir Cəlal) *Müharibə şəraitində, çətinliklər olsa da, fəhlə uşaqlarına çox yaxşı baxırdılar.* (Mir Cəlal) *Qala tərəfdən axan çay ensiz olsa da, gur idi.* (F.Kərimzadə) *Uzaqdan gələnləri tanımasa da, itlərin qalxmasından onların yad adam olduqlarını başa düşdü.* (F.Kərimzadə)

Bu cür cümlələrdə qarşılaşdırma mənası əksərən güzəştli olur: *Də-də bəy onun bu sözlərinə diqqətlə qulaq assa da, dərinliyinə qədər başa düşə bilmədi.* (F.Kərimzadə) *Çartal qanadlansa, qartal uçsa da, Zirvədə yuvası boş qalan deyil. Toplar gurlasa da, toplar sussa da, Dünya sonsuz qalan, boş qalan deyil.* (F.Mehdi) *Acından ölsə də, haram tikəni Ömründə yeməyib, yeməz Müzəffər.* (F.Mehdi) *Məni assalar da, xain çıxmaram Arzuma, eşqimə, idealıma.* (F.Mehdi) *Bir şair, bir loğman olmasam da mən, Ağaran yollarda ağarıb başım.* (F.Mehdi) *Zülmət oynasa da bir an göylərdə, Tutulmaz günəşin üzünə pərdə.* (S.Vürğun) *Düşmən can desə də, düşməndir yenə.* (S.Vürğun)

Bu cür cümlələrdə *da (də)* ədatı budaq cümlənin daxilinə - xəbər-dən əvvəl də keçə bilir; məs.: *Peyğəmbər də olsa, bu tilsimə dayana bilməz.* (M.İbrahimov) *Sən öl, allah da gəlsə, bunların heç biri kəməndə gəlməz.* (S.Rəhimov) *Qibleyi-ələm! İbrahim xan quş da olsa, iki min rəşid atlımın qabağında heç bir yana qaçıb qurtara bilməz.* (Ə.Haqverdiyev) *O, bir gün də olsa, böhtan və iftira toxumadan yaşaya bilməzdi.* (Ordubadi)

Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu növündə *də* ədatı dəyişə bilir və budaq cümlə baş cümləyə *-sa belə, -sə belə* şəkilçi və ədatı ilə bağlanır. Bu cür cümlələr dilimizdə o qədər də məhsuldar deyil; məs.:

Çiçək bitmiş torpaqları qanımızla suvarmış olsaq belə, çiçəkləri dərib aparacaq, səni muradına çatdıraq. (Ə.Vəliyev) *Ağa gözünü yumsa belə, yenə də kipriklərinin arasından lampaya baxır, onun tez sönməsinə tələsirdi.* (S.Rəhimov) *Heydər atası Cüneydin üzünü görməsə belə, onun yolu ilə getmiş, şialiyi, səfəvilərin batin elmini də öyrənmişdi.* (F.Kərimzadə) *O, Fəxrəddinin görüş üçün bağçaya gələcəyinə inanmasa belə, yenə də yatmamışdı.* (Ordubadi) *Dilşad Fəxrəddinin görüşə gəlməyəcəyini yəqin etsə belə, yenə haman görüş yerinə getməyə tələsirdi.* (Ordubadi)

Da, də ədatı kimi, *belə* ədatı da budaq cümlənin daxilinə keçə bilər. *O, çox ağıllı belə olsaydı, bu işlərdən baş açma bilməzdi.*

Çox az hallarda ədatların birgə işləndiyi də müşahidə edilmişdir: *Ancaq Mehman gənc olsa da belə, gəldiyi gündən əmələ gəlmiş bu vəziyyəti anlayırdı.* (S.Rəhimov)²⁴ Bu cür cümlələrə *nə qədər* bağlayıcı sözünü də artırmaq olar: *Ancaq Mehman nə qədər gənc olsa da belə, gəldiyi gündən əmələ gəlmiş bu vəziyyəti anlayırdı.* Lakin bütün vasitələrin birgə işləndiyi bu cür hallar üslubu ağırlaşdırır.

5. Qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi və intonasiya ilə bağlanır; məs.:

Yüz Hitler, min Hitler yığılsa, yenə Zamanın çarxını döndərə bilməz. (F.Mehdi) *Bizdən ayırdısa səni ruzigar, Yenə zəfər tacın başımızdadır.* (S.Vurğun) *Yüz yoxlama gəlsə, bu kolxozda bir şey tapa bilməz.* (M.İbrahimov)

Qeyd. Yoxlamaq üçün bu cür cümlələrə *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da (də)* ədatını artırmaq olar: *Yüz yoxlama gəlsə də, bu kolxozda bir şey tapa bilməz.* *-Sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da (də)* ədatı işləndikdə mütləq güzəşt çaları yaradır və qarşılaşdırma budaq cümləsi formalaşır; *-sa, -sə*-dən sonra *da (də)* işlənmə bilmədikdə qarşılaşdırma budaq cümləsi yarana bilməz; məs.: *Şair saray içərisində gördüklərini yazarsa və onu geniş töbəqələr arasında yavarsa, bu, xaqanların nüfuzunun azalmasına səbəb ola bilər* (Ordubadi) - cümləsində *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra ədatların heç birini artırmaq olmaz.

Bu strukturda qarşılaşdırma budaq cümləsinin baş cümləyə *-sa, -sə* şəkilçisi əvəzinə, arzu bildirən *-a, -ə* şəkilçisi və intonasiya ilə bağlandığı hallar da vardır; məs.:

Ayağının altına qızıl tökəsən, gözünün ucu ilə də baxmaz. (S.Rəhimov) *İndi Arazın dibinə yüz alaçıq çubuğu bir-birinə calıyan, yenə çatmaz.* (S.Rəhimov) *İndi onu kəndə göndərməyib, Mazandarana göndərəsən, yenə ondan adam olmaz.* (Ə.Haqverdiyev) *Gözlərimə durub yüz min mələk baxa, Mənin üçün heç bir xeyri olmayacaq.* (C.Novruz) *Məhəmməd həsən əmi yeddi gün yeddi gecə atasının dövlətindən, hörmətindən danışa, doymaz.* (C.Məmmədquluzadə) *Mən sənə dedim, aləm yığıla, üç qəpik verməyəcəyəm.* (Ə.Haqverdiyev)

6. Şəkilçi və ədatlar qalır, *nə qədər* bağlayıcı sözü *əgər, hərəgah* bağlayıcı sözləri ilə əvəz olunur. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu növündə şərt çaları güclü olur; məs.: *Əgər (hərəgah) mən sizi sevsəydim belə, ondan ayrılıb mənimlə evlənməyinizə razı olmazdım.* (İ.Əfəndiyev) *Əgər sən tək pərilər padşahu Pariji yıxdırsa da, halaldır.* (M.F.Axundov) *Əgər qoşuna getmək istəsən də, gərək ancaq çılpaq ləzgilərin üstünə gedəsən.* (M.F.Axundov)

Qeyd. Bu cür cümlələri *Dərdinizdən ölsəydim də, belə edə bilməzdim* (İ. Əfəndiyev) tipli cümlələrlə qarşılaşdırmaq olmaz. Bu cümlədə *də* ədat. *belə* əvəzlilikdir.

II. Qarşılaşdırma budaq cümləli tabclı mürəkkəb cümlələrin bir qrupunda bağlayıcı vasitələr yuxarıdakılardan fərqlənir: budaq cümlə baş cümləyə *hərçənd* bağlayıcı sözü ilə bağlanır, baş cümlənin əvvəlində *amma, ancaq, lakin, fəqət* tabesizlik bağlayıcılarından biri işlənir; məs.:

Hərçənd maliyyəti bir şey deyil, **amma** dedim siz də bizim dağların matahından bir dadasınız. (Mir Cəlal) **Hərçənd** anam hər gün onun yaxşı xasiyyətlərindən, müsbət keyfiyyətlərindən danışır, **amma** görmək başqa, eşitmək başqadır. (Ə.Vəliyev) **Hərçənd** arvad məsəlidir, **amma** çox göyçək məsəldir. (Ə.Haqverdiyev) **Hərçənd** bir az tezdir, **amma** zərəri yoxdur. (Ə.Vəliyev) **Hərçənd** Qəşəng bu xəbərə inanmadı, **ancaq** söz onu yerindən oynatdı. (Ə.Vəliyev) **Hərçənd** qanunsuz işdir, **ancaq** xatalı deyil. (Ə.Vəliyev) **Hərçənd** mən Çinarlı deyiləm, **ancaq** müharibədən qabaq qonşu rayonda çalışdığım vaxt bu kənd haqqında çox eşitmişəm. (Ə.Vəliyev)

Rəsmi şifahi nitqdə **hərçənd** bağlayıcı sözü əvəzinə, **baxmayaraq** ki bağlayıcı sözündən daha çox istifadə olunur; məs.: **Baxmayaraq ki mən Çinarlı deyiləm, amma** müharibədən qabaq qonşu rayonda çalışdığım vaxt bu kənd haqqında çox eşitmişəm.

Sadə danışiq dilində isə **hərçənd** bağlayıcı sözü əvəzinə, **düzdür**, **doğrudur** sözləri daha çox işlənir; məs.: **Doğrudur (düzdür)**, mən bir az incimişəm kəndimizdən, **amma** bu, kəndimizin pisliyinə dəlalət etməz ki. (C.Məmmədquluzadə)

Hərçənd əvəzinə, bədii dildə bir qədər arxaik forma kimi, **əgərçi** bağlayıcı sözü də işlənmişdir: **Əgərçi** namünasib təklifdir, **amma** müzayiqə yoxdur. (M.F.Axundov)

III. İkinci tip qarşılaşdırma budaq cümlələrinin bir qrupunda budaq cümlə yuxarıdakı hər iki quruluş formasından fərqli olaraq, baş cümləyə **kim, nə, hara, necə, nə qədər, nə vaxt** və s. bağlayıcı sözləri ilə bağlanır, budaq cümlənin xəbəri təkrar olunur - əvvəl xəbər, sonra əmr formasında; məs.: **Qərək, xalq nə güman eləyir-eləsin, amma** zahirən Kərbəlayı Heydərnən Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluğa oxşayırdı. (C.Məmmədquluzadə) **Deyirəm, haralı olur-olsun, adam olsun.** (M.İbrahimov) **Nə vaxt yatır-yatsın, səndən tez ayılacaq.** (M.İbrahimov) **Bir şairin təbi nə qədər işıqlı olur-olsun, saray içəri-sindən bir günəş kimi dünyaya işıq sala bilməz.** (Ordubadi) **Kimdən soruşur-soruşsun, eyni cavabı alacaq.**

Təkrar olunan xəbərlərdən birinə **-sa, -sə** şəkilçisi də əlavə oluna bilər: **Hüsaməddin, sən ağıllı ol, bir tarix nə qədər yüksək və şərəfli olursa-olsun, dəyəri olmayan varislər üçün heç mənziləsindədir.** (Ordubadi) **Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş-olsa, gərək düzəldəsən bu işi.** (C.Məmmədquluzadə) **Nə barədə düşünürsə-düşünsün, axırda fikri gəlib onların üstündə dururdu.** (M.İbrahimov)

Şifahi nitqdə və bədii dildə “budaq cümlə + baş cümlə” quruluşlu qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri inversiyaya uğraya bilər; məs.:

Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə. (Ə.Haqverdiyev)
Mirzə, bağışlaginən, qulluğunda biədəblik edirəm, amma adət eləmişəm, hərçənd pis adətdir... (Ə.Haqverdiyev)
Yox, başına dönüm, biz ovçuyuq, səni yaxşı tanıyıyıq, hərçənd sən bizi tanımırsan. (Ə.Haqverdiyev)

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin hər bir komponentinin öz subyekti (mübtədası) olduğu kimi, komponentlərin müştərək subyekti də olur.

a) hər bir komponentin öz subyekti vardır: *Yağış vaxtında yağsa da, əkin faraş olsa da, heç nə göyərmir.* (Ə.Vəliyev) *Şair qocalsa da, şeri qocalmaz.* (S.Rüstəm) *Bu gün əzilsə də çoxunun burnu, Əsl mübarizə hələ öndədir.* (F.Mehdi)

b) komponentlərin müştərək subyekti vardır: *(Mən) Gözümü yumsam da, yatmırdım.* (Ə.Vəliyev) *Ataşoğlu böyük şəhərlərdə olmasa da, öz məsələsinə arif idi.* (Ə.Vəliyev) *Onlar məni qovsalar da, xalqın qulağını vətən etmiş səsimi bu məmləkətdən qova bilməyəcəklər.* (Ordubadi)

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsas mənə qarşılaşdırmadır. Lakin bu cür cümlələrdə qarşılaşdırma mənası müxtəlif çalarda - gah ziddiyyətli, gah güzəştli, gah müqayisəli, gah da fərqləndirici xarakterdə özünü göstərir. Şübhəsiz, qarşılaşdırma budaq cümləsinin baş cümləyə bağlanması şərt şəkildəndən geniş istifadə edildiyindən belə cümlələrdə şərt çaları da olur. Ona görə də qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı mənə növlərinə ayırmaq olar:

Güzəştli qarşılaşdırma. Baş cümlədəki fikir budaq cümlədəki fikrə güzəştə gedir: *Qız qardaşının şəhərdə olmamasına təəssüf eləsə də, ruhdan düşməyib axşama qədər oxuyub-yazır.* (Ə.Vəliyev) *İsfahan kəndlərindən gələnlərin soyunub çayı keçməsi səiri bir qədər məşğul etdisə də, onu əsas fikrindən ayıra bilmədi.* (Ordubadi) *Kələntər tikanın acısını dərhal hiss etsə də, belə məsələlərdə söz altında qalan olmadığını göstərdi.* (M.İbrahimov) *Rüstəm kişi zahirən bu sözləri sərt desə də, içərisində sevinc və yüngüllük hiss edirdi.* (M.İbrahimov)

Ziddiyyətli qarşılaşdırma. Baş və budaq cümlədəki fikirlər ziddiyyətli şəkildə qarşılaşdırılır: *Təbiət deyir ki, lalə yanaqlar, Vurğunun dediyi yaqut dodaqlar Gəldi-gedər olur qoca dünyada, Çox şirin olsa da, tez gedir bada.* (S.Vurğun) *Qurban istedadlı alim, Qəşəng çalışqan müəllim olsa da, birincisi bacarıqsız ər, ikincisi fərasətsiz arvad idi.* (Ə.Vəliyev) *Professor qaşlarını çatıb alnını qırırdırsa da, Samitin vecinə olmadı.* (Ə.Vəliyev) *Bu sözdə doğruluq olsa da qismən, Yenə də fikrinə qol çəkmirəm mən.* (S.Vurğun) *Qədir buraxıldısa da, məscid həyətində bir köynəkət tökdü.* (Mir Cəlal)

Müqayisəli qarşılaşdırma. Baş və budaq cümlənin məzmunu müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılır: *İki adamın siması bir güzgüdə yerləşə bilməsə də, böyük bir xalqın mədəni siması bir rübaidə yerləşə bilər.* (Ordubadi) *Cəllad! Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular.* (S.Vurğun)

Fərqləndirici qarşılaşdırma. Baş cümlədəki fikir qarşılaşdırma yolu ilə budaq cümlədəki fikirdən fərqləndirilir: *Qədir hərçənd rəncbər idi, kişi qanan rəncbər idi.* (Mir Cəlal) *İmdad qardaşım da olsa, çürük adamdır.* (Ə.Vəliyev)

Şərtlə qarşılaşdırma. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin bu növü şərt budaq cümləsinə mənaca daha yaxın olsa da, qarşılaşdırma mənası onun şərt budaq cümləsinə çevrilməsinə imkan vermir. Bu cür cümlələr əksərən *əgər, hərgah* bağlayıcı sözləri və *-sa, -sə* şəkilçisi ilə formalaşır, lakin şərt budaq cümləsindən fərqli olaraq, *-sa, -sə* şəkilçisindən sonra *da (də)* ədatı da işlənir; məs.: *Hərgah işə geciksəm də, yolunuzu gözləyəcəyəm. Tapdıq, yaran ağır olsa da, sağalacaqsan.* (Ə.Vəliyev)

NƏTİCƏ BUDAQ CÜMLƏSİ

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir. Əgər səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə səbəbi, baş cümlə nəticəni bildirirsə, burada vəziyyət əksinədir: baş cümlə hökmü, səbəbi, budaq cümlə onun nəticəsini ifadə edir; məs.:

Pəh, xanım, məgər mənim divlərim İran sərbəzi idi ki, müftə qulluq edələr. (M.F.Axundov) *Bir tikə çörək nədir ki, sən bir mücrü cəvahirdən keçdin.* (F.Kərimzadə) *Pərvərdigara, biz nə günah eləmişdik ki,*

ac qalırdıq, susuz qalırdıq? (Ə.Haqqverdiyev) *Bəzən Gəray qarğı atını minib otaqlarda bir hay-küy qoparır, bir səs çıxarırdı ki, qıraqdan eşidən deyərdi bəs burada bir dəstə uşaq bir-birilə tutaşıb.* (S.Rəhimov)

Bu misalların hamısında budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş və ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Əvvəlki budaq cümlə növlərindən fərqli olaraq, sadə cümlədə ikinci dərəcəli üzv qarşılığı olmadığı üçün nəticə budaq cümləsinin baş cümlədə yerliyi, qəlibi olmur və budaq cümlə heç bir suala cavab vermir. Budaq cümlənin nəticə budaq cümləsi olduğunu müəyyənləşdirmək üçün baş və budaq cümlənin mənasına diqqət yetirmək lazımdır. Verilmiş misallarda budaq cümlələrin baş cümlədəki iş, hərəkət, hökm və səbəblə bağlı müəyyən nəticə bildirdiyini müşahidə etmək çətin deyildir. Budaq cümlənin müstəqil nəticə mənası ifadə etdiyini yoxlamaq üçün onun əvvəlinə *nəticədə, bunun nəticəsində* sözlərini də artırmaq olar: *Pərvərdigara, biz nə günah eləmişdik ki, (nəticədə, bunun nəticəsində) ac qalırdıq, susuz qalırdıq?* Yəni bütün əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən fərqli olaraq, bu cür cümlələri sadələşdirmək üçün əksinə əməliyyat aparmaq lazım gəlir: budaq cümləni xəbər zonası üçün saxlayıb, baş cümləni səbəb zərfliyi şəklində budaq cümlədə yerinə qoymalıyıq: *Bir tikə çörəyə görə sən bir mücrü cəvahirdən keçdin? Pərvərdigara, biz hansı günahımıza görə ac qalırdıq, susuz qalırdıq?* Baş və budaq cümlələrin əlaqəsində baş cümlədəki sual əvəzliyi və ədatların rolu böyükdür.

Məlumat üçün. Nəticə budaq cümləsi bütün əvvəlki budaq cümlə növlərindən ilk növbədə onunla fərqlənir ki, bura qədər öyrəndiyimiz hər bir budaq cümlə növünün cümlə üzvü qarşılığı olduğu, hər bir budaq cümlə öz adına müvafiq cümlə üzvünün inkişafı yolu ilə formalaşdığı halda, nəticə budaq cümləsinin cümlə üzvü qarşılığı yoxdur. Bu hal onunla əlaqədardır ki, sadə cümlədə nəticə mənası adətən cümlənin xəbəri vasitəsilə ifadə olunur. Məsələn, *Acından ürəyi bulamır, başı hərlənirdi* (Ə.Vəliyev) - cümləsində *acından (ac olduğu üçün)* sözü səbəb, *ürəyi bulamır, başı hərlənirdi* - nəticə bildirir; səbəb bildirən söz adına uyğun sintaktik vəzifəddir - səbəb zərfliyidir, lakin nəticə bildirən sözlər "nəticə zərfliyi" deyil, xəbər kimi təhlil olunur.

Nəticə budaq cümləsinin yalnız bir tipi vardır - həmişə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Lakin bağlayıcı vasitələrə görə bu tipin özünü də bir neçə qrupa ayırmaq olar.

1. Nəticə budaq cümləsinin ən asan dərk olunan növü baş cümləyə *ona görə (də), buna görə (də), onun üçün (də), bunun üçün (də)*

bağlayıcıları ilə bağlanan növüdür. Bu bağlayıcılar budaq cümlənin əvvəlində budaq cümlə ilə birgə tələffüz olunmaqla nəticə mənası ifadə edir, müəyyənləşdirdiyi, aid olduğu cümlənin məzmunundan doğan nəticəni bildirir; məs.:

O bilirdi ki, Əbu Səidlə döyüxsüz qurtara bilməyəcəklər, ona görə də özünə təzə atlar seçməyi tapşırırdı. (F.Kərimzadə) *Dünən onu əsəbiləşdirən fikir bu gün bir tikan kimi irinləyib bədənindən çıxmışdı, buna görə də axşamkı hərəkətin peşmançılığını çəkirdi.* (M.İbrahimov) *Səkinə bildi ki, kişi yenə öz hərəkətinin peşmançılığını çəkir, buna görə də heç şeyi üzünə vurmayıb mehriban rəftar etdi.* (M.İbrahimov) *Siz düz danışsınız, ona görə də mən sizdən incimirəm. Məhsuldarlığı nə qədər mümkünsə qaldırmağın mənasını başa düşməmişik, ona görə də hektardan 25 sentner verə biləcəyimiz halda, 23 yazmışıq.* (M.İbrahimov) *Mən onun Fəxrəddini sevdiyini duymuşdum, buna görə də qıza çoxdan bəri göz qoyurdum.* (Ordubadi)

Məlumat üçün. Bu tipli misallarm bəzilərində *ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də* bağlayıcılarında *da (də)* ədatını *ki* ilə əvəz etsək, baş və budaq cümlənin yeri dəyişər, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə nəticə bildirər və cümlə səbəb budaq cümləli tabeli mürekkəb cümləyə çevrilər; məs.: *Siz yaxşı işləyirsiniz, ona görə də işləriniz yaxşı gedir* (nəticə b. c.). (*Yaxşı işlədiyiniz üçün işləriniz yaxşı gedir*) *Siz yaxşı işləyirsiniz, ona görə ki işləriniz yaxşı gedir* (səbəb b. c.). (*İşləriniz yaxşı gətirdiyi üçün yaxşı işləyirsiniz*)

2. Budaq cümlə baş cümləyə *odur ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: *Arvad, çeynədilər, çürütdülər, odur ki sancı da indi məni öldürür.* (S.Rəhimov) *Sonralar gördü ki, dünyada ən asan peşə hesab etdiyi müftəxorluq özü də müəyyən əmək tələb edir, odur ki bu fikrindən əl çəkdi.* (S.Rəhman)

Nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan *ona görə (də), buna görə (də), onun üçün (də), bunun üçün (də), odur ki* bağlayıcılar - baş və budaq cümlə arasında zəif əlaqə yaradır: “Başqa sözlə desək, budaq cümlə baş cümlədən az asılıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, *buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün* sözləri (*də* ədatı ilə birləşərək) bağlayıcı keyfiyyəti qazansa da, hələ tam mənası ilə köməkçi söz vəzifəsinə keçməmişdir. Bu sözlər hələ də sanki cümlə üzvü vəzifəsinə özündə saxlayır və *nə üçün?* sualına cavab verir”.²⁵

Qeyd edilən bağlayıcıların və bağlayıcısı ilə birgə işlənməsi belə cümlələrin səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürekkəb cümlələrə daha ya-

xin olduğunu göstərir; məs.: “*Qara Kərəm oğlu*” adı qulaqlarını deşdi və **buna görə də** Nəcəfin sualına birbaşa cavab verməkdən boyun qaçırdı. (M.İbrahimov)

3. Budaq cümlə baş cümləyə *belə ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Bu bağlayıcı da tərkib hissələri zəif əlaqələndirir; məs.: *Nümayiş fəhlələrin xeyrinə qurtardı, **belə ki** onlar öz tələblərinin həyata keçirilməsinə nail oldular.*

4. Baş cümlənin daxilində *elə, elə bir, bir, o qədər* sözləri işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

Gərək Kirman əhlinə bir divan tutasan ki, cəmi İran titrəsin. (Ə.Haqverdiyev) *Bu yerdə bir elə iş baş verdi ki, hər üçünü heyrət aldı.* (S.Əhmədov) *Səməd, elə məktəbə gir ki, sən iş gəzmə, iş səni gəzsin.* (Ə.Vəliyev) *Mənə Əbih Sultan deyərlər, elə bir iş eləyəcəyəm ki, yaxın vaxtda yenə o saraya qayıdacağam.* (F.Kərimzadə) *Habil dadaş elə kəmənd atır ki, heç bir xam daylaq da onun əlindən qurtarmır.* (S.Rəhimov) *Elə iş tut ki, camaat həmişə yaxşı desin.* (M.İbrahimov) *Alma, armud, gavalı ağacları o qədər bar gətirmişdi ki, altına haça vurmuşdular.* (Ə.Vəliyev)

Elə sözü təyin, tərz, dərəcə, xəbər və nəticə budaq cümlələrinə xidmət edir. Xəbər budaq cümləsini fərqləndirmək asandır - *elə* sözü baş cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir və xəbər budaq cümləsi tələb edir; məs.: *Xəstənin vəziyyəti elə idi ki, çox qulluq tələb edirdi.* Dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə sıfətlə ifadə olunan ismi xəbərə və ya baş cümlənin tərz zərfliyinə aid olur; məs.: *Elə bacarıqsızdır ki... Elə dəhşətlə qışqırdı ki...* Təyin budaq cümləsinin qəlibi kimi işləndikdə baş cümlədə əşya məzmunlu üzvə, tərz zərfliyinin qəlibi kimi işləndikdə baş cümlədə fəli xəbərə aid olur; məs.: *Elə məktublar yazır ki... Məktubları elə yazır ki...* Nəticə budaq cümləsinin baş cümləsindəki *elə* sözü də əşya bildirən üzvlə bağlı olduğundan təyin budaq cümləsinə çox oxşayır. (*Elə* sözü əşya məzmunlu üzvə aid olduqda *elə bir, bir elə* şəkillərində *bir* sözü ilə birləşə bilər, bəzən də həmin birləşmənin qalığı kimi yalnız *bir* sözü qalır) Misallara baxaq:

Bu yerdə bir elə iş baş verdi ki, hər üçünü heyrətləndirdi.

Bu yerdə bir elə iş baş verdi ki, hər üçünü heyrət aldı.

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra gələrək ona *ki* bağlayıcısı ilə bağlanmışdır. Hər ikisinin baş cümləsi eyni quruluşlu-

dur və baş cümlədə *bir elə* sözləri işlənmişdir. Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, birinci cümlə təyin, ikincisi nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Bilirik ki, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədə təyinlənən söz budaq cümlədə müəyyən bir vasitə ilə xatırlanır. Birinci misalın baş cümləsində təyinlənən söz *iş* sözüdür və budaq cümlə tələffüz edilərkən nəzərdə tutulur (*Həmin iş hər üçünü heyrtləndirdi*). İkinci misalda bu cür xatırlanma yoxdur. Ona görə də birinci misalda budaq cümlənin əvvəlinə *həmin iş* sözlərini əlavə etmək mümkün olduğu halda, ikinci misalda bu əməliyyatı aparmaq olmaz. İkinci misalda budaq cümlənin əvvəlinə *nəticədə* sözünü əlavə etmək olar. Birinci cümləni sadələşdirmək olar: *Bu yerdə hər üçünü heyrtləndirən bir iş baş verdi*. İkinci misalda baş cümləni səbəb zərfliyinə çevirmək mümkündür: *Bu yerdə bir (qəribə) iş baş verdiyi üçün hər üçünü heyret aldı* və ya baş və budaq cümlənin yerini dəyişməklə həmin cümləni səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olar: *Hər üçünü heyret aldı, çünki (ona görə ki) bu yerdə (qəribə) bir iş baş verdi*.

5. Elə nəticə budaq cümlələri də vardır ki, baş cümləyə yalnız *ki* bağlayıcısı və intonasiya ilə bağlanır; məs.:

Qaraşın bəxti var ki, gəzib-gəzib səni tapıb. (M.İbrahimov) *Mən Sultan Əbu Səidin bəylərbəyisi deyiləm ki, başıma tacı o qoysun.* (F.Kərimzadə) *Bu da Şirvana hücum deyildi ki, var-dövlət çoxlarını yoldan çıxarıb aparsın.* (F.Kərimzadə) *Gərək taxta olasan, cansız olasan, ana torpağı sevməyəsən ki, belə şeylərə laqeydlilik göstərəsən.* (M.İbrahimov)

Nəticə budaq cümləsinin bu növü baş cümləyə yalnız intonasiya ilə də bağlana bilər; məs.:

Ölmüşdü Salman, sənin kimi qoca tülkünün əlində oyuncaq ola. (M. İbrahimov) *Bir şey bilirəm, bu sözü deyirəm.* (M.İbrahimov)

Ki bağlayıcısı və ya intonasiya ilə qurulan nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində bəzən *məgər*, *bəs* ədatları, *-mu, -mi, -mu, -mü* sual şəkilçisi də iştirak edir və bu ədatlar mənanı gücləndirir; məs.:

Mən dəliyəmmi, oğlumu məktəbə, dərəcə göndərəm? (Sabir) *Məgər siz qırılmışdınız ki, bu evdə nə var, çalıb-çapıb aparıblar? Məgər mən vəzir Hacı Mirzə Ağası idim ki, onlara heç zad verməyəm, ancaq söyəm, qorxudam?* (M.F.Axundov) *Məgər mən ölmüşəm ki, səni vəzir özgəsinə verə bil?* (M.F.Axundov)

6. Nəticə budaq cümləsinin çox işlənən bir növü sual əvəzliliklərinin iştirakı ilə formalaşır. *Kim, nə, hara, necə, nə qədər, necə, nə vaxt, haçan, nə zaman* sual əvəzlilikləri baş cümlədə müxtəlif cümlə üzvü vəzifələrində işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı, bəzən də yalnız intonasiya ilə bağlanır. Sual əvəzlilikləri baş cümlədə ritorik sual mənası yaradır, budaq cümlə nəticə bildirdiyi üçün *ki* bağlayıcısına çatmaqla sual mənası tamamlanmış olur. Baş cümlədə səbəb birbaşa deyil, dolay yolla - sual cümləsi vasitəsilə ifadə edilmiş olur.

Nə sual əvəzliyi baş cümlədə müxtəlif vəzifələrdə: Mirzə, yənə nə vaqə olub, fikir dəryasında qolotma üzürsən? (Ə. Haqverdiyev) *Görəsən, başında nə var ki, bir səsi-sorağı yoxdur. Bir at nədir ki, ondan ötrü özünü üzürsən?* (F. Kərimzadə) *Səksən uşaq nədir ki, başqa rayona da göndərək?* (Ə. Vəliyev) *Həyasız oğlu həyasız! Kolxozda nə qoymusan ki, özünü belə canıyanan göstərirsən?* (Ə. Vəliyev) *Fermaya nə verirən ki, nə istəyəsən?* (M. İbrahimov) *Dədə-babamız min il başına döyüb ağlayıb, nə gün görüb ki, indi sən də ağlayırsan, ay qızım?* (M. İbrahimov) *Mənə deyən gərək, ay axmaq, məktəbdarlıqdu nə yamanlıq gördün ki, buraxıb gəlib buna nökrə oldun?* (Ə. Haqverdiyev) *Onun şər vaxtı nə itiyi itmişdi ki, bunları çaylağın arasına salıb çəkib aparırdı kəhrizin gözünə.* (S. Əhmədov)

Nə sual əvəzliyi əvvəlki iki cümlənin baş cümləsində mübtədə, sonrakı iki cümlədə xəbər, onlardan sonrakı iki cümlədə tamamlıq, qalan cümlələrin baş cümləsində təyin vəzifəsində işlənmişdir. Göründüyü kimi, birinci misalda budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanmışdır.

Baş cümlədə *kim* sual əvəzliyi:

Sən kimsən ki, mənimlə belə danışırsan? Kimə yağ verirəm ki, sənə vermərəm? (Elçin)

Baş cümlədə *necə* sual əvəzliyi:

Görəsən, Qaragözovun əsəri necə əsərdir ki, axırı gəlib çalğı çıxır? (Mir Cəlal) *Gör necə canı istidir ki, buğlanır.* (F. Kərimzadə) *Bu necə dövrüdür, özün de, ilahi, ki, Əqidəsizlik əqidə olubdur?* (C. Novruz)

Baş cümlədə *hara* sual əvəzliyi:

Əmim arvadı üzümə dedi ki, havayı çörək haradadır ki, sən yeyəsən? (Ə. Vəliyev) *Hara baş götürüb qaçaq, de hara Ki, orda insanlıq hökmran olsun?* (C. Novruz)

Baş cümlədə *neçə* sual əvəzliyi:

Hələ neçə yaşı var ki, indidən itə güllə atır? (S.Rəhimov)

Baş cümlədə *nə vaxt* sual əvəzliyi:

Nə vaxt sənin məndə iki quruşun batıbdır ki, yenə batsın? (Ə.Haq-verdiyev) *Nə vaxt işləyibdir, indi işləsin?* (F.Mehdi) *Qarabirçək! Bizim nə vaxtımızdır ki, indidən bu cür söhbətlərlə məşğul olaq?* (Ə.Vəliyev)

Sual əvəzliləri bəzən baş cümlədə sual ədatları (*bəs, axı* və s.) ilə birgə işlənir; məs.:

Bəs qanmaz heyvana nə agah olmuşdu, çal-çəpərə, qapıya çata-çatda barı bircəsi balasından ötrü mələmədi? (S.Əhmədov) *Bəs bu nə hökumətdir ki, heç üç gün də qabağa durub bizə xəbər verə bilmədi?* (S.Rəhimov) *Bəs indi nə olub ki, kişi belə qudurub? Axı nə olub ki, belə toz-torpaq içindəsən?*

Bir sıra başqa budaq cümlə növlərində - tərz, dərəcə və bəzi zaman budaq cümlələrində də nəticə mənası olur. Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək:

Dövrəmi elə sementləmişəm ki, heç yeri qaza bilməzlər. (M.İbrahimov) *O qədər acıqlanırdı ki, başının ağrısından ağızını açıb bir kəlmə söz deyə bilmirdi.* (Ə.Vəliyev) *Bir dəqiqə əlimi üstündən çəkdim, iş yadır.* (M.İbrahimov) *Şərəfoğluna nə cavab verəcəyini bilmirdi, buna görə də bir qulağı telefonda üzünü Yarməmmədə tutub soruşdu.* (M.İbrahimov)

Birinci cümlə tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlə baş cümlədəki işin icra tərzini bildirir. Baş cümlədən *necə?* sualı doğur və həmin suala budaq cümlə vasitəsilə cavab verilir. Lakin budaq cümlə əlavə bir məna kimi, nəticə mənasına da malikdir.

İkinci cümlə dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlədə *o dərəcə* mənasında *o qədər* qəlib sözü işlənmişdir: *O dərəcədə acıqlanırdı ki...* Budaq cümlə bu əsas məna ilə yanaşı, əlavə olaraq nəticə mənası da ifadə edir.

Üçüncü cümlə şərt çalarlı zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Əvvəlki cümlələrdən fərqli olaraq, zaman budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənmişdir, baş cümlədə nəticə mənası vardır: *Bir dəqiqə əlimi üstündən çəkən kimi, iş dayanır.* Beləliklə, bu cümlələrin hər birinin əsas mənası var və onlar əsas mənadan əlavə, nəticə mənası da ifadə edirlər. Dördüncü misalda isə baş cümlədən son-

ra işlənmiş budaq cümlə heç bir əlavə məna ifadə etmədən yalnız baş cümlədən doğan nəticəni bildirir, ona görə də nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə sayılır. Ə.Z.Abdullayev bu cəhəti obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: “Yuxarıda tərz-i-hərəkət, dərəcə və zaman budaq cümlələrini nəzərdən keçirdikdən sonra belə qənaətə gələ bilərik ki, nəticə mənası onlarda yalnız əsas mənanın yanında əlavə bir mənadır. Əsas mənanı yoğun sap kimi təsəvvür etsək, əlavə mənanı yoğun sapa verilən nazik bir qat kimi təsəvvür etmək mümkündür”²⁶.

QOŞULMA BUDAQ CÜMLƏSİ

Qoşulma budaq cümləsi baş cümləyə qoşularaq, ya baş cümlədəki fikirlə bağlı əlavə məlumat verir, yaxud da həmin fikrə münasibət bildirir; məs.:

Qazanc gətirən bir oğlum var idi ki, onu da sən əlimdən aldın. (Ə.Vəliyev) Minlərcə azərbaycanlıyı qamçı və ağac gücünə səfərbərliyə alaraq təzə atabəyə malikanələr tikdirmək zülm və insafsızlıqdır ki, bunu da xalqa anlatmaq lazımdır. (Ordubadi)

Hər iki misalda budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənmiş və ona *ki* bağlayıcısının köməyi ilə qoşulmuşdur. Bu cür cümlələrin komponentləri, yəni baş və budaq cümlələr arasında bağlılıq, əlaqə zəif olduğu üçün tərkib hissələrin hər birini ayrıca cümlə kimi də işlətmək olar: *Minlərcə azərbaycanlıyı qamçı və ağac gücünə səfərbərliyə alaraq təzə atabəyə malikanələr tikdirmək zülm və zorakılıqdır. Bunu xalqa anlatmaq lazımdır.* Bu cəhət göstərir ki, müstəqil şəkildə işlənə bilən bu cümlələrdən ikincisi, hadisələri daha sıx əlaqələndirmək üçün *ki* bağlayıcısının və *bu da* sözlərinin köməyi ilə birinciyə qoşulmuşdur. Oudur ki bu cür cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlələrə daha yaxın hesab olunur. *Ki* bağlayıcısı ilə baş cümləyə qoşulan budaq cümlələrin hamısında nəyi isə müəyyən bir cəhətə görə (səbəb, nəticə, zaman, məqsəd, dərəcə və s.) aydınlaşdırma xüsusiyyəti vardır. Qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə baş cümlənin məzmunu ilə bağlı yeni məlumat verilir, yaxud ikinci cümlədə olduğu kimi, baş cümlədə ifadə olunan fikrə münasibət bildirilir, zülm və zorakılıqdan ibarət olan tədbiri xalqa başa salmaq lazım bilinir.

Qoşulma budaq cümləsinin də yalnız bir tipi vardır: baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır:

1. Budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; budaq cümlənin əvvəlində ismin müxtəlif hallarında *bu*, *o* əvəzlilikləri və *da* (*də*) ədatı olur məs.: *Belə bir gərgin vaxtda mən ona xeyli güzəştə getməli oldum ki, bu da mənə lazım idi. Kitabı mən mart ayında yazıb bitirdim ki, bunu da əvvəlcədən planlaşdırmışdım. Yaşı qırxa çatıb, tapdığı bir tiftildir ki, o da xəstə.* (Ə.Vəliyev) *Məni bu bələlərdən qurtaracaq bir adam var ki, o da sənsən.*

2. Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənərək ona intonasiya ilə bağlanır; məs.: *O vaxt Cənəli müəllimin belə bir mənzili olmuş olsaydı, söz yox ki, dünya onun gözündə bir az başqa cür də görünə bilərdi. - bu da, deyək ki, həqiqətə az-çox uyğun gəlir.* (Ə.Əylisli) Bu cür cümlələrin bir qismində sadalama zamanı *da* (*də*) ədatı işlənməyə də bilər: *Ağa, Qulunun qulağından yapışdı: -Bax biri mal otarır, bu, na-xırçıdır. Biri at otarır, bu, ilxıçıdır. Bax biri qoyun otarır, bu da çobandır. Bax biri əkin əkir, bu da rəncbərdir. Biri su gətirir, bu da suçudur.* (S.Rəhimov)

Bu misalların hamısına budaq cümlədən əvvəl *ki* bağlayıcısını əlavə etmək mümkündür.

3. *İsə* köməkçi sözü şəkilçiləşərək baş cümlənin xəbərində işlənir; məs.: *Xülasə, Darıdağa daş dalınca gedəndə bu dünyada Qərib üçün bir layiqli iş vardısı, o da rəhmətlik Məşdislam kişinin dəyirmançılıq peşəsi idi.* (Ə.Əylisli) *Yer üzündə bir sarsaq şey varsa, o da hər fəslin öz vədəsində gəlməməyidir.* (Ə.Əylisli) *Havadan giləs iyi gəlirdi, halbuki o kəndin bağ-bağçasında bu il sovuşub-qurturan bircə meyvə vardısı, o da giləs idi.* (Ə.Əylisli)

Beləliklə, qoşulma budaq cümləsi baş cümlə ilə üç şəkildə əlaqələndə bilər:

Tiflisdə bir əsas şəxsiyyət vardı ki, o da elə Dəyyandı.

Tiflisdə bir əsas şəxsiyyət vardısı, o da elə Dəyyandı. (Ə.Əylisli)

Tiflisdə bir əsas şəxsiyyət vardı, o da elə Dəyyandı.

Əvvəlki iki forma qoşulma budaq cümlələrinin tipik formaları hesab olunur. Bunlar yalnız qrammatik semantikasına görə fərqlənir: budaq cümlə baş cümləyə *ki* bağlayıcısı ilə qoşulduqda onun məzmununda qətilik olur, hadisə yeganə fakt kimi qeyd edilir; *-sa, -sə* şəkilçi-

sinin köməyi ilə qoşulduqda cümlədə güman məzmunu olur, cümlə qətilik çalarından məhrum olur.

Sonrakı forma quruluşuna görə tabesiz mürəkkəb cümlələrə çox yaxındır. Ona bütün hallarda *ki* bağlayıcısını əlavə etmək olar: *Tiflisdə bir əsas şəxsiyyət vardı ki, o da elə Dəyyandı*. Ona görə də intonasiya ilə qurulan bu cür cümlələr də qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, qoşulma budaq cümlələrinin bir qismi baş cümlənin ümumi məzmununa aid olur; məs.:

Onlar öz yaradıcıları ilə birləşirlər ki, bu da insanı bir-biri ilə birləşdirir. (F.Kərimzadə) *Son vaxtlar oğlanın musiqiyə marağı artmışdı ki, bu da valideynlərini sevindirirdi.*

Bəzən budaq cümlə qoşulduğu cümlənin bu və ya digər bir üzvünə aid olur; məs.:

Sarayda bir kişi var, o da sultandı, padşahdı. (F.Kərimzadə) *Bir canım var, sənə qurbandır o da.* (S.Rüstəm) *Ömründə bir oğlan doğmusan, o da çoban Kərəm* (M.İbrahimov) - cümlələrində, əvvəlki misallardan fərqli olaraq, budaq cümlə baş cümlənin mübtədasına (*bir kişi, canım*) və tamamlığına (*oğlan*) aid olub, mübtədə və tamamlığın mənası ilə bağlı əlavə məlumat verir.

Qoşulma budaq cümləsinin cümlə üzvləri əsasında deyil, əlavələr əsasında əmələ gəlmiş, əlavələrə bənzədiyi göstərilir. Ona görə də budaq cümlənin bu növünə bəzən "əlavə budaq cümləsi" də deyilir.

QARIŞIQ TIPLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Biz bura qədər o mürəkkəb cümlələri nəzərdən keçirdik ki, onlar əksərən iki tərkib hissədən ibarət idi və tərkib hissələri sadə quruluşlu idi. Bu cür cümlələr mürəkkəb cümlənin ədəbi dilimizdə işlənən ən kütləvi növüdür. Lakin yazılı ədəbi dilimizdə, xüsusilə bədii və elmi əsərlərin dilində elə cümlələr də işlənir ki, onların tərkib hissələrindən biri və ya hər ikisi mürəkkəb quruluşlu olur. Sadalama üsulu ilə qurulan bəzi tabesiz mürəkkəb cümlələr istisna olmaqla, ədəbi dilimizdə işlətdiyimiz bütün mürəkkəb cümlələr neçə komponentdən ibarət olur-olsun, həmin komponentlər iki qütbə ayrılır.²⁷ Cümlənin bu

cür qütblənməsi nitq prosesində fikrin bu və ya digər hissəsinin aktualaşdırılması, yeni informasiyanın necə verilməsi ilə bağlıdır. Cümlə iki qütbə elə “parçalanır” ki, tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə şəklində əlaqələnen həmin qütblərdən birincisi “məlum olan”ı, ikincisi “yeni”ni bildirir, cümlə bütövlükdə ya tabesiz, ya da tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır.

Misallara diqqət yetirək:

Adam var, geyməyə tapammas bezi, Adam var, al geyər, şalı bəyənməz. (Abbas Tufarqanlı) *Yol uzaq, iş ağır, yaşım az olsa da, görüşünə gəlməkdə qanadım olsa, uçardım.* (Ə.Vəliyev)

Birinci misal tələffüz zamanı asanlıqla iki komponentə ayrılır; birinci komponent: *Adam var, geyməyə tapammas bezi*; ikinci komponent: *Adam var, al geyər, şalı bəyənməz*. İkinci komponentin əvvəlində *amma, ancaq, lakin, fəqət* qarşılaşdırma bağlayıcılarından birini artırmaq olar: *Adam var, geyməyə tapammas bezi; Amma adam var, al geyər, şalı bəyənməz*. Bu cümlə bütövlükdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində qurulmuşdur. Lakin onun hər bir komponenti də iki tərkib hissədən ibarətdir və tərkib hissələr təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Nəzərdən keçirdiyimiz ənənəvi tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlənin komponentləri sadə deyil, mürəkkəb quruluşludur. Doğrudur, bu cümlənin hər bir komponentində birinci tərkib hissə (*Adam var*) “məlum olan”ı, ikincisi “yeni”ni bildirir, lakin bütövlükdə ikinci komponent (*Adam var, al geyər, şalı bəyənməz*) birinci üçün rema rolunu oynayır.

İkinci cümlə də tələffüz zamanı iki komponentə ayrılır: birinci komponent - *Yol uzaq, iş ağır, yaşım az olsa da*; ikinci komponent - *görüşünə gəlməkdə qanadım olsa, uçardım*. Şəkilçi və ədatdan (*-sa da*) göründüyü kimi, birinci komponent qarşılaşdırma budaq cümləsi, ikinci komponent onun baş cümləsidir. Birinci komponent “məlum olan”ı, ikincisi “yeni”ni bildirir. Lakin hər iki komponent mürəkkəb quruluşludur: budaq cümlə baş cümləyə paralel şəkildə birləşmiş üç tərkib hissədən (*Yol uzaq olsa da, iş ağır olsa da, yaşım az olsa da*) ibarətdir; baş cümlə isə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Bunlar *qarışıq tipli (mürəkkəb quruluşlu)* mürəkkəb cümlələrdir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, mürəkkəb cümlələri üç növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə quruluşlu olanlar.
2. Komponentlərindən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar.
3. Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlar.

İkinci və üçüncü hallarda qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr yaranır. Bu cəhət eyni dərəcədə həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir. Ona görə də dilimizdə həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin qarışıq tipi işlənir.

QARIŞIQ TIPLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkib hissədən ibarət olur; məs.:

Bir güllə atıldı, Məşədi Cahangir çinar kimi yerə sərildi. (MİR CƏLAL) *Mın il yola baxdı qulağı səsdə, Ancaq dəyişmədi ömrün mənası.* (S.VURĞUN) *Mən ki, aparmadım şəhli bənövşə - Çöllərdə bitmişdi, çöllərə qaldı.* (S.VURĞUN) və s.

Sadalama üsulu ilə qurulan zaman, ardıcılıq, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr iki tərkiblə yanaşı, daha çox (üç, dörd, beş və s.) tərkib hissədən ibarət ola bilər; məs.:

Göy tez-tez guruldayır, ildırım şaxıyır, hava bərk tutulur. (Ə.HAQ-VERDİYEV) *Yasəmənələr dağınıq saçlarını yaşıl budaqların üstünə sərib qurudur, xanəndə bülbüllər qızıl gülün yanağındakı tərləri silmək üçün gül budaqlarını tərpedir, lalələr isə piyaləsini qaldırır bahar cəmiyyətinin şərəfinə içmək istəyirdi.* (ORDUBADI) *Hümmət diqqətlə qulaq asır, Züleyxa ürəklə danışır, sərinlik evə dolub oturanlara ləzzət verirdi.* (Ə.VƏLİYEV) *Kəndimizin təsərrüfatı ağır, dövləti çox, məsulu bol, işləyəni az idi.* (Ə.VƏLİYEV) *Taxil vağamlayıb tökülür, bostanı alağ basır, bağlar suvarılmır, tədarük dəmir yol stansiyasına aparılıb təhvil verilmirdi.* (Ə.VƏLİYEV) *İş böyük, işçi az, məsuliyyət ağır, Anketov da bu postda təzə.* (MİR CƏLAL) *Əmir cariyələri cəzalandırdığı zaman rəqqasələr rəqs edər, saqilər şərab paylar, xanəndə qızlar oxuyar, müqəssir cariyə isə Əmirin oturdğu kürsünün ayaqlarına atılıb döyülərdi.* (ORDUBADI) *Qəzəbdən vücudu titrədi, yumruqları düyünləndi, gözləri böyüdü, baxışları alov saçdı.* (MİR CƏLAL) *Qarla yağış qaynağım, torpaq vəfali sirdaşım, insanlar qayğıkeş dostum, meşələr*

istinadgahım, dağlar arxam, buludlar havadarımdır. (Ə.Vəliyev) Bütün divan bir də bir-birinə dəyir, padşahın şəkli asılan otaqları qışqırtı-bağırtdı doldurur, bir də toplu-tüfəngli qoşun Qaçaq Nəbinin üstünə yeridilir, nağaralar döyülüb, şeypurlar çalınır, boz şinelli saldat, bəydən, xandan, hampadan düzələn tüfəng-tapançalı atlı dağ-daşı bürüyür, bütün bərələr, bəndərgahlar kəsilir, qanadlı quşun qaçmağı üçün bir yer buraxılmırdı. (S.Rəhimov)

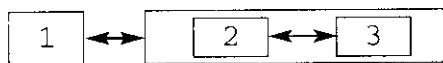
Bu misallardan əvvəlki üçü üç, sonrakılar dörd, axırıncıdan əvvəlincisi altı, sonuncusu yeddi tərkib hissədən ibarətdir və tərkib hissələrin hər biri sadə quruluşludur. Bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələr qarışıq tipli hesab olunmur.

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr, başlıca olaraq, aşağıdakı quruluşlarda olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri sadə quruluşlu, digəri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.: *Qalxanımız idi şer bir zaman, İndi şer oxdur, özümüz qalxan. (Şəhriyar)*

Qarşılaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (*Qalxanımız idi şer bir zaman*) sadə, ikincisi mürəkkəbdir - tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir (*İndi şer oxdur, özümüz qalxanıq*). Cümlənin komponentləri arasında olduğu kimi, ikinci komponentin tərkib hissələri arasında da qarşılaşdırma əlaqəsi vardır. *Neçə yol qayayı yel ayaqlayıb, Qaya yerindədir, yeldən nişan yox* (H. Arif) - cümləsi də eyni quruluşludur.

Bu cümlələrin sxemi: *

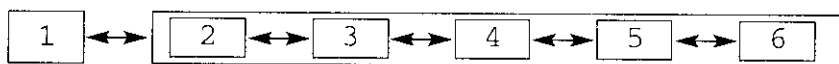
Dilimizdə birləşdirmə (zaman, ardıcillıq), aydınlaşdırma, səbəb-nəticə, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin də qarışıq tipli işlənilir; məs.:

Qaranlığın qoynundan min səs çıxdı: kollar titrədi, daşlar şaqquiltı qopardı, torpaq tərپəndi, nə isə ayağımın altından sürüşüb keçdi, nə isə qulağımın dibindən yel kimi şığıyib ötdü. (M. İbrahimov)

* □ - tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini, tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümləni, ○ - budaq cümləni göstərir; ↔ - tabesizlik, ←, → - tabelilik əlamətidir. Rəqəmlər "sadə cümlə"lərin sayını bildirir.

Bu cümlə aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Ümumilik bildirən birinci komponent sadə quruluşu, ikincisi (aydınlaşdıran komponent) beş tərkib hissədən ibarət zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir.

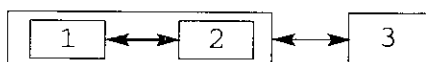
Cümlənin sxemini belə qurmaq olar:

Qeyd edilən cümlələrin birinci komponenti sadə, ikincisi mürəkkəbdir. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələrin əksinə quruluş tipi də mövcuddur; məs.: *Sonra birdən hava işıqlandı, səhər açıldı və Sərvər həmin qara yapıncılı adamın Əjdər olduğunu gördü.* (Ə.Əylisli)

Üç tərkib hissədən ibarət olan bu cümlənin əvvəlki iki tərkib hissəsi *birdən* sözünün iştirakı ilə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb “cümlə” şəklində qurulmuş və bu hissə son tərkiblə səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında birləşmişdir.

Cümlənin sxemi:

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri (və ya bir neçəsi) sadə, digəri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

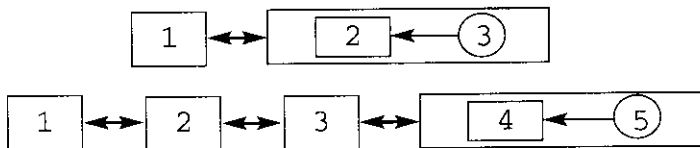
*Müharibənin üç ili tamam oldu, **ancaq** Möhsünün yeri bilinmədi **ki**, ailəsi bir təsəlli tapa.* (Ə.Vəliyev)

Qarşılaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (*Müharibənin üç ili tamam oldu*) sadə, ikincisi mürəkkəbdir. Bu cümlə quruluşuna görə birinci bənddəki cümlələrə oxşayır. Lakin birinci bənddəki cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlənin mürəkkəb komponenti tabesiz yox, tabeli mürəkkəb cümlə (nəticə bu-laq cümləsi) şəklindədir.

Başqa məna əlaqələrində də bu cür quruluş mümkündür; məs.: *Ət, yağ qurtarır, toyuqların sümüyü zibil yeşiyinə tökülür, düyü torbası yarıya enir, ağ lavaşların sayı **o qədər** azalır **ki**, bir-ni götürəndə boş süfrə görünür.* (Ə.Vəliyev)

Bu cümlə dörd komponentdən ibarət birləşdirmə (zaman) əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədir. Əvvəlki üç komponenti sadə quruluşu, sonuncusu dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlələrin sxemləri:

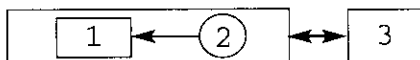
Sadalanan tərkib hissələrin sayı daha çox ola bilər; məs.:

Damlardan danqılıtılı ilə tənəkə parçası düşür, qum tökülür, pəncərə şüşələri titrəyir, açıq qapılar saqqıldayır, dəyirman pərləri elə fırlanır ki, görmək olmur. (Mir Cəlal)

Zaman əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin beşinci komponenti tabeli mürəkkəb cümlə (tərz budaq cümləsi) şəklindədir.

Sadə və mürəkkəb komponentlər yerini dəyişə də bilər; məs.: *Deyirdilər, fırladaqçısı, inanmırdım.* (Ə.Vəliyev) Qarşılaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (*Deyirdilər, fırladaqçısı*) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklində, ikincisi (*inanmırdım*) sadə quruluşludur.

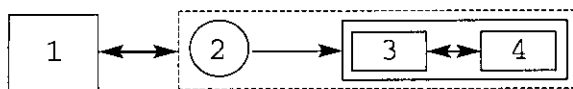
Cümlənin sxemi:

Mürəkkəb komponentin özü də qarışıq tipli ola bilər; məs.: *Hərdən şəhərin üzərini boz duman basır, aradan çox keçmir ki, gün çıxır, sonra göy guruldayıb yağış yağır.* (Ə.Vəliyev)

Qarşılaşdırma əlaqəli bu cümlənin birinci komponenti (*Hərdən şəhərin üzərini boz duman basır*) sadə, ikincisi zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir və onun baş cümləsi (*gün çıxır, sonra göy guruldayıb yağış yağır*) ardıcılıq əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır.

Cümlənin sxemi:

3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

Bu səslə bərabər **gah** yaz gəlir, çiçəklər açır, quşlar doğma yuvalarına qayıdır, **gah** payız düşür, xəzan yarpaqları yerə tökülür, quşlar uçub isti ölkələrə gedirlər.

Bölüşdürmə əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərinin hər biri üç tərkib hissədən ibarətdir və həmin tərkib hissələr zaman əlaqəsi əsasında birləşmişdir.

Cümlənin sxemi:

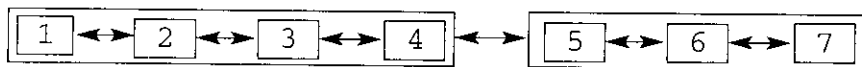

Səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma və b. əlaqələr əsasında qurulmuş tabesiz mürəkkəb cümlələrin də hər iki komponenti tabesizlik əlaqəsi ilə mürəkkəbləşə bilər; məs.:

*Mən çox çalışdım, əmilərim dəfələrlə gəlib-getdi, qardaşlarım da-im qulluğunuzda durdu, anam ananla danışıdı, **amma** sən özünü yüksək tutdun, atan etinasızlıq göstərdi, qohumların yaxşı məsləhət vermədi.*

Qarşılaşdırma əlaqəli bu cümlənin komponentlərinin sərhədi *amma* bağlayıcısından ayrılır. Birinci komponent dörd, ikincisi üç tərkib hissədən ibarətdir. Komponentləri təşkil edən “cümlələr” zaman əlaqəsi üzrə birləşmişdir. Bu cür cümlələrin komponentləri arasında eyni məna əlaqələri olduğu kimi, komponentləri əmələ gətirən “cümlələr” arasında müxtəlif məna əlaqələri də ola bilər.

Cümlənin sxemi:

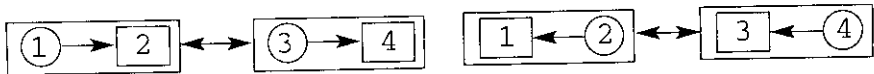

4. Tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

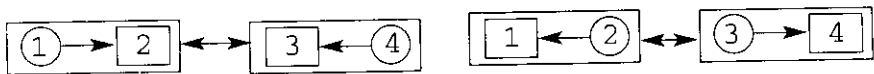
*İnstituta girə bilsələr, qalıb oxuyurlar, **yox, əgər** girə bilməsələr, gedib Sumqayıtda işləyirlər. (Ə.Vəliyev) Siz elə bildiniz **ki**, mən cəbhə görməmiş avara bir şoferəm, **doğrusu**, mən də elə bildim **ki**, siz ər qoynunda nazlanmış ərköyün bir qadınısınız. (S.Rəhman)*

Qarşılaşdırma əlaqəli birinci tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə, zaman əlaqəli ikinci tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır. Quruluşca yaxın olan bu cümlələr qrammatik semantika baxımından fərqlidir.

Cümlələrin sxemləri:

Bu tipli aşağıdakı modellər də mümkündür:

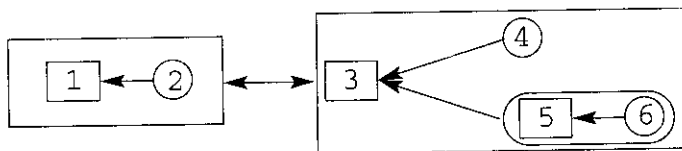

Belə cümlələrin komponentlərindən biri daha mürəkkəb quruluşlu ola bilər; məs.:

Sənin birinci səhvin odur ki, çox tələsirsən, ölçüb-biçməmiş danışsın, ikinci səhvin də odur ki, böyük-küçik bilmirsən, bilmirsən ki, bizim özümüzə görə adətlərimiz var. (M.İbrahimov)

Zaman əlaqəsi üzrə qurulmuş bu tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir, lakin ikinci komponentin budaq cümləsinin özü də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlənin sxemi:

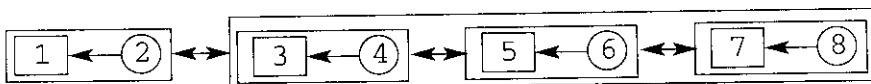

Bu cəhətdən aşağıdakı cümlə daha maraqlıdır:

Biz bilirik ki, firqə üç yerə bölünür: birincisi sağlardır ki, onların sədri Buxarindi; ikincisi sollardır ki, sədri Trotski idi; o birilər də ortabablardır ki, kənddə Şura hökumətinin dayağıdırlar. (S. Rəhman)

Aydınlaşdırma əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti (*Biz bilirik ki, firqə üç yerə bölünür*) tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir; ikinci (aydınlaşdırıcı) komponenti üç tərkib hissədən ibarətdir və hər bir tərkib hissə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır.

Cümlənin sxemi:

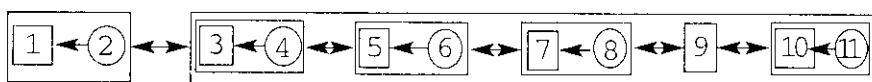

Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşdıqda sadalama üsulu ilə qurulan komponentdə "sadə cümlə" də iştirak edə bilər; məs.:

Bəhlul Danəndə dedi, buradan uşaq səsləri gəlir: biri deyir, ata, mənə paltar, biri deyir ki, mənə başmaq al, biri deyir, ata, mənim papağım yoxdur, biri çörək istəyir, o birisi deyir, mənə otaq. (MİR CƏLƏL)

Bu cümlədə birinci komponentlə ikinci komponent arasında aydınlaşdırma əlaqəsi vardır. Həm birinci komponent, həm də sadalama üsulu ilə qurulmuş ikinci komponentin dörd "cümləsi" tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən təşəkkül tapmışdır. Yalnız ikinci komponentin dördüncü tərkib hissəsi sadə quruluşludur.

Cümlənin sxemi:

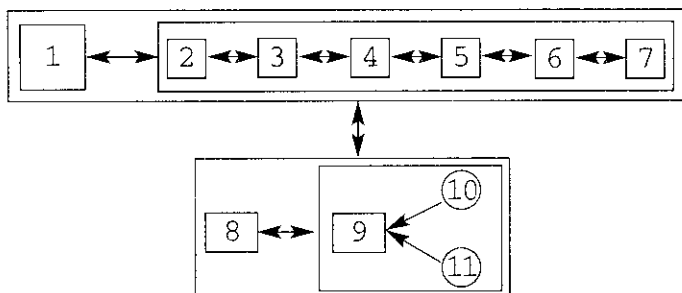

5. Bəzən sadalama üsulu ilə qurulan tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərindən biri (bir neçəsi) sadə, biri tabesiz, biri tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır; məs.:

*Pravadnik Əbdülkərim uzun-uzun illərdən bəri "Bakı - Moskva" qatarının yolu boyunca hörümçək toru kimi, öz torunu hörmüşdü və bu torun telləri ilə stansiyalardan stansiyalara sürüşə-sürüşə yumurta kartofu dəyişilirdi, kartof toyuğa, toyuq balığa, balıq nöyüt plitəsinə, nöyüt plitəsi köynəyə, köynək kürüyə çevrilirdi və pravadnik Əbdülkərimin qazancı həmişə yaxşı olurdu və ən böyük rəislərdən tutmuş bələdçi yoldaşlarına kimi heç kim pravadnik Əbdülkərimə bir söz demirdi, **çünki** deyə bilmirdi, **çünki** qorxurdu.* (Elçin)

Səbəb-nəticə əlaqəli bu tabesiz mürəkkəb cümlə ikinci "və" bağlayıcısından iki komponentə ayrılır. Birinci komponent yenə səbəb-nəticə əlaqəsi əsasında qurulmuşdur, birinci tərkib hissəsi bir, ikinci tərkib hissəsi altı cümlədən təşkil olunmuşdur. Cümlənin "və" bağlayıcısından sonrakı ikinci komponenti zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olub iki cümlədən ibarətdir: birinci cümləsi sadə, ikincisi paralel səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb "cümlə" şəklindədir.

Cümlənin sxemi:

QARIŞIQ TIPLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dilində baş və budaq cümlədən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox işlənir. Bu cür cümlələrin “baş cümlə + budaq cümlə” və “budaq cümlə + baş cümlə” quruluş tipləri geniş yayılmışdır; məs.:

Bu yerlər mənim gorgahımdır, çünki anam mənim həsrətimi burada çəkib. (Ə.Vəliyev) *Mən səkkiz yaşında idim, atam vəfat etdi* (Ə.Vəliyev) - cümlələrindən birincisində baş cümlə, ikincisində budaq cümlə əvvəl işlənmişdir.

Cümlələrin sxemləri:

“Sadə” quruluşlu bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrlə yanaşı, yazılı ədəbi dilimizdə - bədii və elmi əsərlərin dilində qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdən də çox istifadə olunur. Tabeli mürəkkəb cümlələrin qarışıq tipi daha çox budaq cümlələrin artması hesabına yararlıdır. Lakin baş cümlənin və ümumiyyətlə, hər iki komponentin (həm baş, həm də budaq cümlənin) mürəkkəbləşməsi halları da geniş müşahidə olunur. Tabeli mürəkkəb cümlə neçə tərkib hissədən ibarət olur-olsun, həmin tərkib hissələr iki qütbə birləşir, cümlə bütövlükdə baş və budaq cümləyə ayrılır. Ədəbi dilimizdə qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin zəngin və rəngarəng quruluş modelləri vardır. Bunlardan başlıcaları aşağıdakılardır.

I. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərindən (baş və budaq cümlədən) *biri sadə, digəri mürəkkəb* olur. Bu cür cümlələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Baş cümlə sadə quruluşlu, budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

Əmoğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaqlar. (C.Məmmədquluzadə) *Çinarlının sinədəftəri, canlı tarixi sayılan Mikayıl kişi iddia eləyir ki, kişinin gücü dizində, arvadın gözəlliyi gözündədir.* (Ə.Vəliyev) *Ay müsəlmanlar, bilin ki, islam hökumətimiz təzədir, cavandır, qüvvəsi azdır.* (Mir Cəlal) *Sabah onun məsələsini son dəfə müzakirə edəcəyik, çünki bu gün iməciliyə çağırmışıq, gəlməyib.* (S.Rəhman)

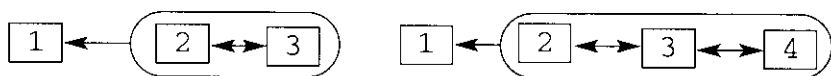
Bu misallardan əvvəlki üçü tamamlıq, sonuncusu səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Budaq cümlələr iki komponentdən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə formasındadır və birinci, ikinci, dördüncü budaq cümlələrin tərkib hissələri qarşılaşdırma, üçüncü budaq cümlənin tərkib hissələri zaman əlaqəsi əsasında birləşmişdir.

Budaq cümlələrdə tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin sayı ikidən artıq da ola bilər; məs.:

Bu gün büsbütün inandım ki, Xıdırın kərəntisi iti, qolu güclü, ürəyi alovlandır. (Ə.Vəliyev)

Bu misalda *ki* bağlayıcısından sonrakı hissə tamamlıq budaq cümləsidir və zaman əlaqəsi üzrə birləşmiş üç tərkib hissədən ibarətdir.

Cümlələrin sxemləri:

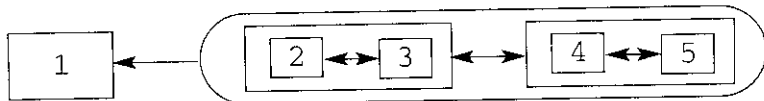

Budaq cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olduqda onun hər bir komponenti də tabesiz mürəkkəb cümlə kimi formalaşa bilər; məs.:

Qorxardı ki, dəri yırtılar, yağ tökülər, ya da ki səbət yerə düşər, bal xarab olar. (Ə.Vəliyev)

Bu misalda tamamlıq budaq cümləsi bölüşdürmə əlaqəli, komponentlərinin hər ikisi səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlənin sxemi:

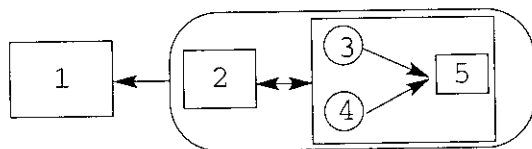

Baş cümləsi sadə quruluşlu, budaq cümləsi tabesiz mürəkkəb cümlə strukturunda olan belə cümlələrdə budaq cümlənin tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərindən biri daha mürəkkəb quruluşda olur; məs.:

Ancaq elə adamlar var ki, sözdə həqiqəti qəbul edirlər, başqasına məsləhət verəndə yaxşı danışirlar, amma elə ki öz başlarına gəlir, elə ki dediklərini həyatda etməli olurlar, onda geri çəkilirlər, dala qaçırırlar. (M. İbrahimov)

Bu misalda təyin budaq cümləsi qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə strukturundadır: birinci komponenti sadə cümlə, ikinci-si paralel zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

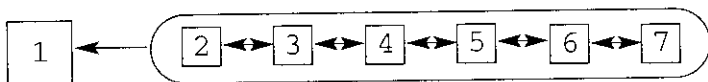
Cümlənin sxemi:

Aşağıdakı misalda isə zaman əlaqəsi əsasında birləşmiş altı mübətəda budaq cümləsi sadalama üsulu ilə sadə bir baş cümləyə bağlanmışdır:

Neçə gün idi ki, çörək bişir, odun boşalır, iri qazanlar yuyulub sür-tülür, ocaq yerləri qazılır, düyü arıdılır, həyətdə mağar qurulurdu. (Ə.Vəliyev)

Cümlənin sxemi:

2. Baş cümlə sadə, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

Atalar var ki, beş ildir, aylarla Bakıya ayaq döyür. (Ə.Vəliyev)
Üzündən bəllidir ki, yaşı az olsa da, ömrünün çoxu gedibdir. (M.İbrahimov)

Birinci cümlə təyin, ikincisi mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Hər ikisinin budaq cümləsi mürəkkəb quruluşludur - tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir. Fərq buradadır ki, birinci misalda budaq cümlənin tərkibində mübtəda budaq cümləsi baş cümlədən sonra, ikinci misalda qarşılaşdırma budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənmişdir.

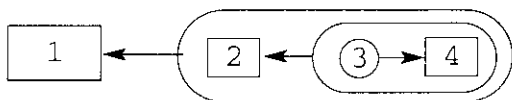
Cümlələrin sxemləri:

Tabeli mürəkkəb cümlə şəklində qurulan budaq cümlənin öz budaq cümləsi də tabeli mürəkkəb cümlə şəklində ola bilər; məs.:

Yaxşı olardı ki, əvvəlcə Od özü deyəydi, hərgah onu itirsək, necə tapa bilərik. (Ə.Vəliyev)

Bu misalda *Yaxşı olardı* baş cümlə, qalan hissə mübtəda budaq cümləsidir. Budaq cümlənin özü də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır. Tamamlıq budaq cümləsi isə iki tərkib hissədən ibarətdir: birincisi şərt budaq cümləsi, ikincisi onun baş cümləsidir.

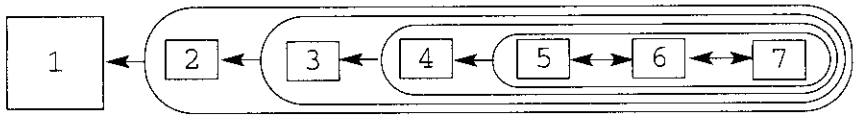
Bəzən budaq cümlə daha mürəkkəb quruluşlu ola bilər; məs.:

Təkcə qayınatasına xəbərdarlıq eləməirdi, çünki bilirdi ki, qoca elə sklerozdu ki, altı-yeddi ildi, onsuz da heç nə başa düşmür, heç nə yadında qalmır və heç kimi də tanımır. (Elçin)

Bu misalda *çünki* bağlayıcısına qədərki hissə baş cümlə, qalan hissə səbəb budaq cümləsidir. Səbəb budaq cümləsinin özü də mürəkkəb quruluşludur və iki komponentə ayrılır: əvvəl baş cümlə (*bilirdi*), sonra tamamlıq budaq cümləsi işlənmişdir (*bilirdi* sözündən sonrakı hissə). Tamamlıq budaq cümləsinin özü də tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir - əvvəl baş cümlə (*qoca elə sklerozdu*), sonra dərəcə budaq cümləsi işlənmişdir. Dərəcə budaq cümləsi isə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir və üç tərkib hissədən ibarət olan zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümləni özünə birləş-

dirmişdir. Cümlə ona görə *çünki* sözündən budaq cümləyə ayrılır ki, *çünki* sözündən sonrakı hissə bütövlükdə baş cümlədəki işin səbəbini bildirir.

Cümlənin sxemi:

3. Baş cümlə sadə quruluşlu olur, budaq cümlələr paralel budaq cümlə şəklində baş cümləyə bağlanır; məs.:

Can yandırdınmı, islam yolunda iş gördünmü, nəsilbənəsil yeyəcəksən. (Mir Cəlal) *Sonra hər nə Sadığın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri bir mətləb yadına düşərdi, əliüstü gəlib məni tapardı.* (C.Məmmədquluzadə)

Birinci misalda iki şərt budaq cümləsi, ikinci misalda üç zaman budaq cümləsi paralel şəkildə baş cümləyə bağlanmışdır. Cümlələrin sxemləri:

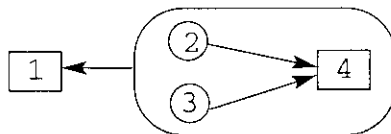

Bəzən tabeli mürəkkəb cümlə sadə baş cümlə ilə paralel budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin birləşməsindən ibarət olur; məs.:

Keçən ay komsomol iclasında onu xəbərdar etmişdilər ki, əgər öz üzərində çalışmasa, yoldaşları ilə rəftarını dəyişməsə, komsomol sıralarından çıxarılaçaqdır. (S.Rəhman)

Cümlənin *ki* bağlayıcısından sonrakı hissəsi tamamlıq budaq cümləsindən ibarətdir və onun özü də paralel şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlənin sxemi:

4. Bura qədər qeyd etdiklərimizin əksinə olaraq, budaq cümlə sadə, baş cümlə mürəkkəb quruluşlu olur.

Baş cümlə tabesiz mürəkkəb cümlə kimi formalaşır; məs.:

Elə ki kənddən göndərilən şey qurtarır, qardaşın münasibəti dəyişir, qardaş arvadının üz-gözündən zəhər tökülür. (Ə.Vəliyev) **Çınarlı kolxozuna gələndə İmranın əli çalır, ayağı oynayırdı, *çünki* yağlı yerə cummuşdu.** (Ə.Vəliyev)

Birinci misalda *Elə ki kənddən göndərilən şey qurtarır* - zaman budaq cümləsi, qalan hissə baş cümlədir. Baş cümlə zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir. İkinci misalda *çünki yağlı yerə cummuşdu* - səbəb budaq cümləsidir, quruluşca sadədir; qalan hissə baş cümlədir, zaman əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlələrin sxemi:

5. Budaq cümlə sadə, baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur. Bu forma dildə daha çox işlənir; məs.:

*Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o, yəqin, Məhəmmədhəsən əmini də tanıyır, *çünki* Məhəmmədhəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi.* (C.Məmmədquluzadə) *Elə belə buraxsaq, gələndə dəfə tutsalar, satmağa gətirməyəcəklər ha.* (F.Kərimzadə)

Birinci misalda *çünki* bağlayıcısından sonrakı hissə səbəb budaq cümləsi, əvvəlki hissə baş cümlədir. Baş cümlə "budaq cümlə+baş cümlə" quruluşlu mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb "cümlə" dir.

İkinci misalda *Elə belə buraxsaq* - şərt budaq cümləsi, qalan hissə baş cümlədir və baş cümlənin özü də şərt budaq cümləlidir.

Cümlələrin sxemi:

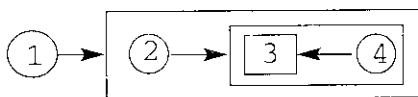

Baş cümlənin quruluşu bəzən daha mürəkkəb olur; məs.:

*Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi, **amma** hər kəs onun sifətinə diqqətlə baxsaydı, əliüstü duyardı **ki**, Xudayar bəy bu dəqiqə fikir dəryasına, bəlkə qəm dəryasına qərqrdir.* (C.Məmmədquluzadə)

Bu misalda qarşılaşdırma budaq cümləsi (*Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi*) quruluşca sadədir. Qalan hissə, yəni baş cümlə qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır: əvvəlcə mübtəda budaq cümləsi (*hər kəs onun sifətinə diqqətlə baxsaydı*), sonra baş cümlə işlənmişdir; baş cümlə özü də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir.

Cümlənin sxemi:

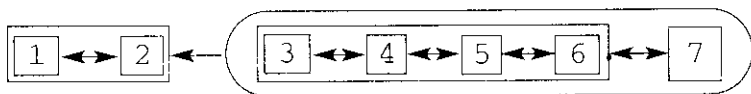
II. Tabeli mürəkkəb cümlənin *hər iki komponenti* (həm baş, həm də budaq cümlə) quruluşca mürəkkəb olur. Bu cür cümlələri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Həm baş, həm də budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

Balanyazı satmışdılar, yəni gözügätürməyənlər yuxarılara yalan məlumat vermişdilər, çünki Balanyazın hörməti var idi, yaraşığı var idi, mərifəti var idi, ömründə dilinə nəşə vurmuşdu, bir adamı nahaq yerə incitməmişdi və Ağagül də məhəllənin başqa adamları kimi, bu işdə pravadnik Əbdülkərimdən şübhələnirdi. (Elçin)

Çünki bağlayıcısına qədərki hissə baş cümlə, qalan hissə budaq cümlədir. Baş cümlə aydınlaşdırma, budaq cümlə zaman əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır.

Cümlənin sxemi:

2. Həm baş, həm də budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

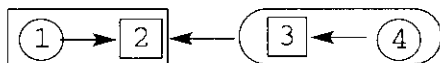
Söz yox, o kəsin ki bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq, çünki, doğrudan da, eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qərribə əhvalat çıxsin. (C.Məmmədquluzadə)

Bu misalda *çünki* bağlayıcısına qədərki hissə baş cümlə, qalan hissə səbəb budaq cümləsidir. Baş cümlə "budaq cümlə + baş cümlə" quruluşlu mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb "cümlə"dən, bu-

daq cümlə isə “baş cümlə+ budaq cümlə” quruluşlu dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb “cümlə”dən ibarətdir.

Cümlənin sxemi:

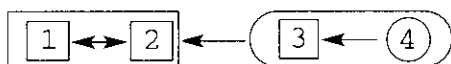

3. Baş cümlə tabesiz, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

Bircə şərti var idi və deyirdi ki, qız uşağı gecə, tamaşadan sonra kəndə qayıda bilməz, ona görə də gərək hər dəfə onu maşınla gətirəsiniz. (S. Rəhman)

Bu misalda *ki* bağlayıcısına qədərki hissə baş cümlə, qalan hissə tamamlıq budaq cümləsidir. Baş cümlə səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, budaq cümlə isə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır.

Cümlənin sxemi:

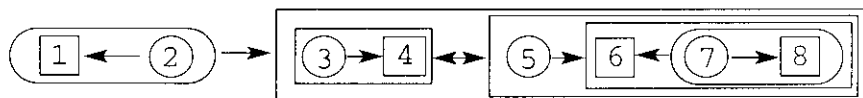

Bəzən baş cümlə daha mürəkkəb quruluşlu olur; məs.:

Birisi gedə deyər, "Məhəmməd həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı", əgər özündə olsa, əli üstü çıxarıb verəcək, olmasa, çalışacaq hər tövrən olmuş-olsa, özgəsindən tapсын, sənin işini düzəltsin. (C.Məmmədquluzadə)

Bu cümlədə *əgər* bağlayıcı sözüə qədərki hissə şərt budaq cümləsidir və şərt budaq cümləsinin xəbərinin obyektini tamamlıq budaq cümləsi şəklində ifadə olunmuşdur; baş cümlə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəklindədir və hər bir komponenti şərt budaq cümləlidir. Lakin tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərində fərq var: ikinci komponentdə şərt budaq cümləsindən sonra işlənən baş cümlənin özü də qarışıq tiplidir: tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasındadır, tamamlıq budaq cümləsi isə qarşılaşdırma budaq cümləsindən və baş cümlədən ibarətdir.

Cümlələrin sxemləri:

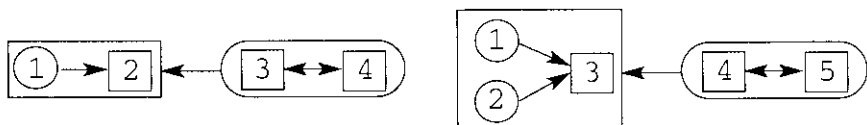

4. Baş cümlə tabeli, budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində olur; məs.:

İmtahanları zəif versə də, qəbul olunacaq, çünki qardaşı imtahan komissiyasının üzvüdür, özü də bir sözü iki deyil. (Ə.Vəliyev) Sözləri gülməli, danışığı maraqlı olmasaydı, onun dediyinə qulaq asan olmazdı; çünki səsi qulağı dəlidir, danışığı beynə işləyirdi. (Ə.Vəliyev)

Hər iki cümlə səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş və budaq cümlələrin sərhədi *çünki* bağlayıcısından ayrılır. Birinci cümlənin baş cümləsi qarşılaşdırma, ikinci cümlənin baş cümləsi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşmışdır. Hər iki cümlənin budaq cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: birincinin tərəfləri arasında qoşulma, ikincinin tərəfləri arasında zaman əlaqəsi vardır.

Cümlələrin sxemləri:

Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin başqa quruluş modelləri də vardır.

1. **А.Г.Руднев.** Синтаксис современного русского языка. Изд. -во "Высшая школа", М.,1968, ст. 220-221.
2. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. - Bakı, "Maarif", 1974, s.388-390.
3. Yenə orada.
4. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.112; M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili.-Bakı, "Maarif", 1983, s.276 və s.
5. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.115.
6. **В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов.** Современный русский язык. -III ч., Просвещение, М.,1981, с.203.
7. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.175,191,209, 271,291 və s.
8. **В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов.** Современный русский язык, ст.184-185.
9. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.116-128.
10. Yenə orada, s.213.
11. Yenə orada, s.170.
12. Yenə orada, s.240.
13. Yenə orada, s.240-243.
14. Yenə orada, s.242.
15. Yenə orada, s.176.
16. Yenə orada, s.230.
17. Yenə orada, s.240-243.
18. Yenə orada, s.275-277.
19. Müasir Azərbaycan dili. -III c., Bakı, "Elm", 1981, s.408.
20. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.279.
21. Yenə orada, s.287-288.
22. Müasir Azərbaycan dili. -III c., Bakı, "Elm", 1981, s.421.
23. **Ə.Abdullayev.** Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr, 1974, s.344.
24. Yenə orada, s.341.
25. Yenə orada, s.320.
26. Yenə orada, s.310-311.
27. **Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov.** Müasir Azərbaycan dili, 1985, s.411.

MƏTN SİNTAKSİSİ

MƏTN VƏ ONUN DAXİLİ VAHİDLƏRİ

Ünsiyyətin əsas vahidi olan cümlə bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə onu əhatə edən cümlələr birliyində, mətn mühitində struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilər. Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur.

Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümləni öyrənməklə məhdudlaşmır. Yeni dövrdə mətnin struktur-semantik xüsusiyyətləri onun əsas tədqiq obyektinə çevrilmişdir.

Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca *текст*, yunanca *textum* - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. *Mətn* sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənalarda başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır.

Makromətnlər - mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyidir. geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür də, bir mənsur şer də, bir hekayə də, bir povest də, bir roman da bütövlükdə makromətn hesab olunur. M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povesti də, S.Rəhimovun "Şamo" romanı da müstəqil makromətnlərdir. Makromətnlər həmişə dilçilik tədqiqatının obyektinə olmuşdur. Dilçilik dünyaya göz açdığı ilk gündən öz işini makromətnlər üzərində qurmuşdur. Biz hazırkı dövrdə də dilimizin fonetik sistemini, lüğət tərkibini, morfoloji və sintaktik quruluşunu, üslubi imkanlarını öyrənmək üçün makro-

mətnlərə müraciət edir, fikrimizi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, S. Rəhimov, M.İbrahimov, H.Mehdi, B. Vahabzadə, İ.Hüseynov və b. görkəmli söz ustalarının əsərlərindən gətirdiyimiz dil faktları üzərində qurur, əsaslandırırıq.

Mikromətnlər - mətn dilçiliyinin spesifik tədqiqat obyektidir. Əslində, “mikromətn” termini də müxtəlif mənalarda başa düşülür. Bu sözün mətn dilçiliyinə qədərki mənası hamıya məlum və aydındır: təhlil, tədqiq üçün seçilən bir və ya bir neçə cümlə mənasındadır. Lakin mətn sintaksisində nəzərdə tutulan mikromətn xüsusi səciyyəvi əlamətləri olan linqvistik vahiddir və bu cəhətdən cari təhlil üçün seçilən hər hansı cümlələrdən, kiçik mətn parçalarından əsaslı şəkildə fərqlənir. Mikromətn bu sonrakı mənada sintaktik bütövlərə uyğundur.

Mətn sintaksisi və aktual üzvlənmə problemləri keçən əsrdən dilçilik tədqiqatına daxil olsa da, mətnin qurulma texnikası, kommunikativ funksiyası faktik olaraq, XX əsrin ortalarından tədqiqat meydanını genişləndirmişdir. Yaşı az olduğu üçün gətirdiyi saysız-hesabsız yeni terminlərin bir çoxu sinonim xarakterdədir və sinonim cərgənin dominant üzvü hələ də tam sabitləşməmiş, öz ekvivalentlərini tam sıxışdırmamışdır. Odur ki bu sahənin tədqiqatçıları “mikromətn” termini ilə yanaşı və həmin terminə sinonim kimi, “sintaktik bütövlər”, “mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “period”, “abzas”, “diskurs”, “frazafövqi vahid”, “prozaik bəndlər”, “tekst” və s. terminlərdən istifadə edirlər.¹

“Makromətn”, “mikromətn” və ümumiyyətlə, “mətn” termininin mənası ümumi və yaygın olduğundan mətn sintaksisinin tədqiqat obyekti üçün xüsusi ad seçmə meylli güclüdür və yuxarıda qeyd etdiyimiz termin müvazilikləri də müxtəlif dilçilər tərəfindən həmin meyllə əlaqədar yaradılmışdır. Çünki mətn sintaksisinin tədqiq obyekti olan mikromətnlərin real səciyyəvi əlamətləri vardır.

Müşahidə olunur ki, qeyd etdiyimiz terminlər içərisində tədricən sintaktik bütövlər termini üstünlük qazanmaqdadır. Digər terminlər isə bir qədər fərqli anlayışların ifadəçisinə çevrilməkdədir. Ona görə də onların sintaktik bütövlərlə ortaqlı cəhətləri ilə yanaşı, fərqləri də müəyyənləşməkdədir.

Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə “mikromətn” termini ilə sinonimdir.

Sintaktik bütöv - əlaqəli nitqin (mətnin) cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz. Bu cəhətdən sintaktik bütövlər morfemləri xatırladır. Morfem dilin bir daha mənalı vahidlərə parçalana bilməyən ən kiçik mənalı vahidləri olduğu kimi, sintaktik bütövlər də mətnin bir daha bitkin mənalı mətnlərə bölünə bilməyən ən kiçik mənalı parçasıdır.

Makromətnlər mikrotemalar silsiləsi əsasında formalaşır və əsərin həcmindən asılı olaraq, saysız mikrotemaların ustalıqla əlaqələndirilməsi yolu ilə əsas temanı oxucuya çatdırır. Bu cəhətdən makromətn bir-birinə keçirilmiş tor şəbəkələr kimidir. Hər bir sintaktik bütöv isə ayrıca bir mikrotema üzərində qurulur. Yəni hər bir sintaktik bütövün özünün mikroteması olur. Həmin mikrotemalar birləşərək makromətnin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də təhlil üçün lazım olan hər bir sintaktik bütöv (mikromətn) makromətn içərisindən seçilib çıxarılır. Deməli, sintaktik bütövlər (mikromətnlər) makromətnlərin hissələridir.

Bir mikrotema üzərində qurulmuş sintaktik bütövü əmələ gətirən cümlələr üç cəhətdən - semantik, struktur və üslubi cəhətlərdən formalaşır. Ona görə də sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyənləşdirərkən onların semantik, quruluş və üslubi bütövlüyünə diqqət yetirmək lazım gəlir.

Mətnin semantik bütövlüyü mikrotemanın şərh ustalıqları ilə bağlıdır. **Mikrotemanın şərh başlanğıcı, inkişaf və nəticədən ibarət üç mərhələdə başa çatır.** Başlanğıc mərhələdə tema haqqında ümumi məlumat verilir; ikinci mərhələdə (inkişaf) tema şərh edilir; üçüncü mərhələdə ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır. Bundan sonra yeni mikrotemaya, deməli, yeni sintaktik bütövə keçilir. Məsələn: ***İndi sənə kimdən danışım, Kamırxan qarıdan.***

Qarabağda bir adamın çox yaşlı olduğunu bildirmək istəyəndə zərəfatla deyərdilər: "Filankəs Nadiri taxtda görüb". Amma Kamırxan qarı, doğrudan da, Nadiri taxtda görmüşdü, yəni Nadir şah Qarabağa hücum eləyəndə o, nişanlı qız imiş. Amma mən Kamırxanı görəndə qarı o qədər qocalmışdı ki, balacalanıb olmuşdu bir tikə, gözləri də olmuşdu noxud boyda.

Kamırxan qarıgil Güney Güzdək kəndində olurdular... (İ.Əfəndiyev)

Birinci cümlə makromətnin ən müstəqil və ən ümumi cümlələrinəndir. Bu cümlənin məzmununu bir sintaktik bütövə açmaq olmaz.

Həmin cümlənin məzmununu tam açmaq üçün Kamırxan qarının yaşadığı yer, zaman, qarının əri, ailəsi, övladları, zahiri və daxili aləmi, yaşı, gəncliyi, dostları və düşmənləri, mübarizə üsulları və s. barədə məlumat vermək lazımdır. Ona görə də yuxarıdakı mətnin ilk cümləsi ən ümumi və müstəqil cümlə olub, silsilə sintaktik bütövlərlə çözümlə-çözülə açılmalıdır. Həmin cümlədən sonra gələn mətn son cümləyə qədər bir sintaktik bütövdən ibarətdir və bir mikrotəma üzərində qurulmuşdur. Mikrotəmada əsas məqsəd Kamırxan qarının çox yaşlı bir qadın olduğunu şərh etməkdir. Ona görə də üç cümlədən ibarət olan bu sintaktik bütövdə qarının yaşlı olduğunu bildirmək üçün “Nadiri taxtda görüb”, “çox yaşlı”, “doğrudan da, Nadiri taxtda görüb”, “Nadir Qarabağa hücum eləyəndə (əsr yarım əvvəl) nişanlı qız imiş”, “o qədər qocalmışdı ki”, “olmuşdu bir tikə”, “gözləri noxud boyda” kimi ifadə və cümlələr işlədilmiş, mikromətn qarının çox qoca və yaşlı olduğunun təsviri üzərində qurulmuşdur. Birinci cümlə (*Qarabağda bir adamın çox yaşlı olduğunu bildirmək istəyəndə zarafla deyərdilər: “Filankəs Nadiri taxtda görüb”*) başlanğıcdır, cümlədə çoxyaşlılığa xalqın münasibəti barədə məlumat verilir. İkinci cümlədə qarının həqiqətən çox yaşlı olduğu, həqiqətən Nadiri taxtda gördüyü, o zaman (əsr yarım əvvəl) onun nişanlı qız olduğu göstərilir və tema inkişaf etdirilir. Son cümlə nəticədir, yekundur: yaşın çoxluğundan qarının bir tikə, gözlərinin noxud boyda olması tema haqqında məlumatı sona çatdırır. Bu üç cümlə “yaşlılıq”, “yaşın çoxluğu” mikrotəması ətrafında birləşmiş bir sintaktik bütövdür. Verdiyimiz sintaktik bütövün axırındakı cümlədən (*Kamırxan qarığıl Güney Güzdek kəndində olurdular*) aydın olur ki, müəllif “yaş” temasını bitirdikdən sonra artıq yeni mikrotəmaya - “yaşadığı yer” temasına keçmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sintaktik bütöv üç cümlədən ibarət olsa da, bu forma sintaktik bütövlər üçün standart forma deyil. Sintaktik bütövlər daha çox cümlədən, daha iri mətndən ibarət ola bilərlər. Bu, daha çox orta - inkişaf mərhələsinin şərhindən asılıdır. İnkişaf və yekun mərhələləri mövzudan və müəllif üslubundan asılı olaraq bir neçə cümlə ilə verildiyi kimi, daha çox cümlə ilə də verilə bilərlər. Sintaktik bütövü təşkil edən hər bir müstəqil cümlə özündən əvvəlkinə nə isə bir şey əlavə edir, onu zənginləşdirir və bu şəkildə mikrotəma haqqında bitkin fikir söylənmiş olur.

Sintaktik bütövlər spesifik sintaktik-semantik əlaqələrlə (zəncirvari əlaqə, paralel əlaqə) qurulur, komponentləri vahid subyektiv-modal çalara malik olur, eyni cür intonasiya ilə tələffüz edilir.

Sintaktik bütövləri diqqətlə öyrənməklə makromətnləri hərtərəfli öyrənə bilərik. Odur ki ilk növbədə sintaktik bütövlərin qurulma texnikası, sərhədləri müəyyənləşdirilməlidir; sintaktik bütövlərlə mürəkkəb sintaktik bütövlərin, abzas, period, frazafövqi vahid, diskurs, prozaik bənd və s.-in əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmaq, mətn-daxili semantik və struktur əlaqələri, tematik progressiya və nitqin kommunikativ funksiyasının reallaşmasında aktual üzvlənmənin rolu aydınlaşdırılmalıdır.

“Sintaktik bütöv” termini əvəzinə, bəzən *mürəkkəb sintaktik bütöv* termini işlədilir. Şübhəsiz, burada “mürəkkəb” sözü artıqdır. Çünki “bütöv” sözündə mürəkkəbliyin anlayışı vardır və “sintaktik bütöv” termini “söz birləşməsi”, “cümlə”, “mürəkkəb cümlə” terminlərinin heç biri ilə qarışmadan bunların hamısından fərqli - yuxarı sintaktik quruluşu heç bir dolaşılığa səbəb olmadan səliss şəkildə ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik bütöv bir neçə sintaktik bütövün birliyindən ibarət ola bilər.

Bəzən sintaktik bütövlə *abzas* (almanca *Absatz* -başlanğıc sətirdə çəkilmə; sintaktik bütöv) eyniləşdirilir. Çünki abzasla sintaktik bütövlər arasında həqiqətən uyğunluq vardır. Əksərən bir mikrotəma bir abzas daxilində - bir abzasda verilir və bu hal abzasla sintaktik bütövü həcm etibarilə bərabərləşdirir. Məsələn:

Sevindik pəncərənin gözünə çatmışdı. Əyilib deşikdən baxanda qız, onun stolunun üstü görünürdü. Əyilmədən, dik baxsa, şüşə arxasından onu da, ondan başqa oradakı iki həkimini, başqa bir qeydçini də seyr etmək mümkündür. (S.Əhmədov)

Bu mətn bir sintaktik bütövdən və bir abzasdan ibarətdir. Lakin bəddii əsərlərdə heç də həmişə bir abzas bir sintaktik bütövə uyğun gəlmir. Bəzən bir sintaktik bütöv bir neçə abzasda və ya bir abzasda bir neçə sintaktik bütöv verilir (bunlardan ikincisi bəddii dil üçün daha xarakterikdir). Birinci hal müəllifin üslub qüsuru, ikinci hal üslub səlissliyi ilə izah oluna bilər.

Abzaslar arasında fasilə daha böyük olur. Ona görə də bir abzasın bir neçə əlaqəli sintaktik bütövü özündə birləşdirməsi təbii sayıla bilər. Bu cür abzasları (iki və daha artıq sintaktik bütövü özündə birləş-

dirən abzasları) “mürəkkəb sintaktik bütöv” adlandırmaq olar. Abzaslara yalnız texniki vasitə, mətbəə işarəsi, üslubi kateqoriya kimi baxmaq olmaz. Abzaslarda da fikir bitkinliyi olur.

Sintaktik bütövlər bəzən *periodla* (yunanca *periodos* - dairəvi fırlanma) cəniləşdirilir. Periodla sintaktik bütövlər arasında da yaxınlıq vardır. Bir sintaktik bütöv bir period şəklində ifadə oluna bilər. Fərqləri burasındadır ki, sintaktik bütövlər sağ tərəfdən açıq qalır, lakin period sağ tərəfdən başlanğıc cümlə ilə (və ya ona uyğun sözlə, ifadə və cümlə ilə) qapanmış olur. Məsələn:

Mən yazın qoxusunu gətirən adi bir külöyün əsməsindən ürək dolusu sevinərdim. Uşaq olsam da, sevinərdim. Mən pəncərələrin altında dayanıb, evlərdən gələn laylay səsinə qulaq asardım. Axşamçağları günəş dağların dalına çəkiləndə xəlvət bir yerdə dayanıb, göylərin ətəyinə səpələnmiş qırmızı buludlara baxar, xəyala gedərdim. Səhər yerimdən durub həyatımızda hircə gül açıldığı günərdə, ürək dolusu sevinərdim. (Ə.Əylisi)

“Yazın gəlişindən doğan uşaq sevinci” adlandırılan bilən bu mətn bir mikrotəma üzərində qurulmuş bir sintaktik bütövdən ibarətdir. Bu sintaktik bütöv period şəklindədir: *sevinərdim* sözləri ilə başlayıb həmin sözlə qapanmış, bir növ qapalı dairə yarandırmışdır. Sintaktik bütövlərdə bu dairə qapanmaya da bilər, mikrotəma haqqında ümumiləşdirici söz deyilib yeni temaya keçilir.

Period adətən böyük olur, bir neçə sintaktik bütövü özündə birləşdirdikdən sonra dairə qapanır. Göründüyü kimi, periodun formalaşmasında təkrarların rolu daha çox olur. Yalnız müstəqil leksik vahidlər, söz birləşmələri, ifadə və cümlələr deyil, ara sözlər, xitablar, nidalar da dairəvi qapanmaya səbəb olur.

Bəzi alimlərin fikrinə görə, periodun təşəkkülündə *frazafövqi vahidlərin* rolu daha böyükdür. Frazafövqi vahidlər haqqında fikirlər daha çox mübahisə doğurur. Frazafövqi vahidləri bəzən mətnlə, abzasla (və ya abzasın bir hissəsi ilə), sintaktik bütövlə, aktual üzvlənmə ilə əlaqədar ayrılan hissə, nitq seqmenti və s. ilə cəniləşdirənlər vardır.³ Bəzilərinin fikrinə görə, frazafövqi vahidlərin vahid forması yoxdur, fonem şəklində də çıxış edə bilər, morfem, leksem, söz birləşməsi, cümlə və hətta sintaktik bütöv şəklində də. V.S.Yurçenkonun dediyi bir fikri xatırlasaq, - “Təfəkkür vahidi hökm, dil vahidi cümlə, nitq vahidi isə məlumdur ki, fraza adlanır” - məsələyə aydın-

lıq gətirmək olar. Frazada bir səsdən, bir morfemdən, bir leksemdən, sintaqmdan, söyləmədən ibarət ola bilər, lakin sintaktik bütövdən ibarət ola bilməz. Bəlkə də ola bilər, lakin o daha frazafövqi vahid ola bilməz, sadəcə frazalar toplusundan ibarət olar. Frazafövqi vahid isə frazalar fəvqündə dayanan frazadan ibarət olmalıdır. Elə buna görə də bir çoxları qeyd edirlər ki, frazafövqi vahid yalnız cümlələr əhatəsində özünü doğrulda bilər.

Bütün bunlardan aydın olur ki, frazafövqi vahidi sintaktik bütövə (abzasa, perioda və s.) bərabər tutmaq olmaz. O, mətn yaradan, fikir nüvəsini təşkil edən səsdən, sözdən, ifadədən, söyləmədən ibarət nitq vahidi, mətnin daxili komponentlərindən ən çox nəzərə çarpanı, aparıcısıdır.

Sintaktik bütövün (və ümumiyyətlə, mətnin) forma-quruluş cəhəti onun leksik tərkibi, qrammatik cəhətdən necə formalaşması, mətnin komponentlərinin hansı vasitə və üsullarla əlaqələnməsi, prosodik vasitələr (intonasiya, fasilə, vurğu) və s.-dən asılıdır. Mətnin qurulması, formalaşması üçün semantik cəhətlə yanaşı, onun komponentləri qrammatik cəhətdən də bir-biri ilə əlaqələnməlidir.

MƏTNİN KOMPONENTLƏRİ VƏ SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Mətnin komponentləri dedikdə, onun tərkibinə daxil olan cümlələr nəzərdə tutulur. Sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələr müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir. Şifahi nitqdə ən universal vasitə intonasiyadır. Sintaktik bütöv daxilində hər bir cümlə yüksələn tonla başlayır, sonra ton tədricən alçalır və fasilə ilə kəsilir. Fasilə yazıda nöqtə və ya nöqtə hüququnda sual və nida işarələri ilə qeyd olunur. Qayda üzrə, sintaktik bütövün sonunda ayrı-ayrı cümlələr arasındakı fasiləyə nisbətən daha uzun, daha aydın fasilə olmalıdır. Lakin çox zaman bir sintaktik bütöv o birinin - özündən əvvəlkinin içərisində doğulduğundan qeyd edilən fasilə mümkün olmur.

Mətnin komponentlərini əlaqələndirən başqa vasitələr də vardır. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin xəbərlərinin əksərən zamanca uyğunluğu, əvəzlilərdən, sinonim vasitələrdən istifadə, paralelizm, cümlənin əvvəlində işlənərək onu mətnin əvvəlki cümlələri ilə

əlaqələndirən tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları, uyğun söz sırası, mikrotemanın təkrarlar vasitəsilə şərhə və s. belə vasitələrdəndir. Aşağıdakı sintaktik bütövə diqqət yetirək:

Gün qüruba əyilmişdi. Kirs dağının üstünə toplaşan qara buludlar bir-biri ilə vuruşan əjdahalara oxşayırdı. Amma o əjdahalarda güc, taqət qalmamışdı. Tökülən qanları özlərini və səmanı qan rənginə boyamışdı. İndi daha yavaş-yavaş, halsız-halsız bir-birlərinə ağız atır, quyruqlarını, qanadlarını uzadıb çəkir, elə bil, can verirdilər. Onların arxasında isə nəhəng bir kürədən çıxan, məcməyiyə oxşayan **günəş, elə bil, qanlı döyüşdən qorxub Kirs dağının arxasında gizlənib yaxasını qurtarmağa çalışırdı.** (F.Kərimzadə)

Günəşin qürubu mikroteması üzərində qurulmuş bu sintaktik bütöv altı sadə cümlədən ibarətdir. İlk cümlə mikrotemanın başlanğıc cümləsidir: *Gün qüruba əyilmişdi*. Ortadakı dörd cümlə mövzunun inkişafı, açılışı ilə bağlıdır. Son cümlə sintaktik bütövün nəticəsidir, onu qapayan cümlədir, çünki başqa sözlə ycnə də günəşin qürubda olduğu ifadə edilmişdir. İlk cümlədən sonrakı üç cümlə vasitəsilə qürubun daha geniş və obrazlı təsviri verilmişdir: buludların sakit və yorğun hərəkəti, qan rəngi qürub əlamətləridir. Bu cümlələrdə ilk cümlədəki *gün* və *qürub* sözləri təkrar edilməsə də, qürub mənzərəsinin bu cür təsviri yalnız günəşi və qürubu yada salır. Ortadakı dördüncü cümlə də günəşin qürubu ilə əlaqədar tədricən buludların hərəkətinin ləngidiyini göstərir. Bütün cümlələrin feli xəbərləri, demək olar ki, cyni şəkildə - xəbər formasının indiki və keçmiş zamanının hekayəsindədir. Zaman uyuşmaları ilə yanaşı, sinonimlik, məcazilik də cümlələri bir-birinə bağlamışdır. Orta-inkişaf cümlələrinin birincisində qara buludlar əjdahalara bənzədilir. Buna görə də ikinci cümlədə *bulud* əvəzinə, cümlənin subyektə kimi *əjdaha* sözü işlədilir. *Bulud* və *əjdaha* sözləri bu məqamda sinonimləşərək sonrakı cümləni əvvəlkinə bağlayır. Bu sahədə ikinci cümlənin əvvəlində işlənmiş *amma* tabesizlik bağlayıcısının da mühüm rolu vardır. Üçüncü cümlədə batmaqda olan günəşin buludları qırmızı rəngə boyaması ilə əjdahaların vuruşmasından tökülə bilən qanlar assosasiya əsasında sonrakı cümlənin subyektinə çevrilir. Dördüncü cümlədə artıq bulud-əjdahaların adı çəkilmədən vəziyyəti təsvir edilir. Həmin cümlənin əvvəlkinə bağlanması da determinant zaman zərfliyinin (*indi* sözü) situasiya ilə bağlı köməyi vardır. Son cümlədə bütün bu prosesləri doğuran günəş *isə* bağla-

yıcısının köməyi ilə yenidən ilk cümlə ilə bağlanır və mikrotemanı yekunlaşdırır. Bir neçə cümlədə işlənmiş *elə bil* ara sözü də komponentləri əlaqələndirən vasitələrdəndir. *Gün, günəş, qürub* sözləri yalnız ilk və son cümlələrdə işlənsə də, bütün mətn günəşin qürubunun təsvirinə həsr olunmuşdur. Müəllifin üslubu elədir ki, sintaktik bütövün bütün cümlələrində üzvlər “mübtəda - xəbər”, “mübtəda zonası - xəbər zonası” şəklində sıralanmışdır.

Sintaktik bütövlərin həmişə bu şəkildə qurulması məcburi deyildir. Mətnin məzmunundan, temasından, müəllifin üslubundan, yazı manerəsindən, əsərin forma və janrından asılı olaraq sintaktik bütövlər başqa cür də qurula bilər. Əks sızadan, başqa zaman-növ formalarından, başqa bağlayıcı vasitələrdən istifadə oluna bilər. Hər şey mövzudan, janrdan və müəllif üslubundan asılıdır. Lakin qayda üzrə mikrotemanın həddləri gözlənilməlidir.

Sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək bir çox hallarda çətinlik törədir. Elə düşünmək olmaz ki, hər hansı bir makromətnə sintaktik bütövlər ardıcıl şəkildə düzülmüşdür. Bir mikromətnin elementləri digər mətnin içərisində doğulur, mətnlər çarpazlaşır, bəzən üst-üstə düşür, ona görə də mikromətnlərin sərhədləri bəzən aydın görünür. Bəzi mikrotəmlər bir-iki cümlə ilə başa çatdığı halda, bəziləri bütöv səhifələrlə yer tutur, müəllif eyni mövzuya bir neçə dəfə qayıda bilər, hər dəfə mövzunu yeni çalarlarla izah edir. Mövzu mövzuya qarışır. Mövzunun da kiçiyi və tutumlusu var, müəllif istəyindən, müəllifin savad və bilik dərəcəsiindən, dünyagörüşündən asılı olaraq, mövzu ilə davranmaq, onu lazımi nisbətə şərh etmək qabiliyyəti var. Ötəri toxunmaq, ətraflı şərh etmək istəyi var. Müəllif üslubunun zəifliyi, naqisliyi və eyni zamanda kamilliyi, səlisliyi kimi məsələlər var. Buna görə də hər mətnə cür baxmaqla ümumi nəticələrə gəlmək mümkün deyildir. Üslubun, janrın, bədii və elmi əsərin bəsitliyinin, kamilliyinin, dərinliyinin bu sahədə böyük əhəmiyyəti var. Bütün bunlar mikromətnin sərhədlərini dərhal görməyə imkan vermir. Elə buna görə də bir sıra dilçilər (L.Q.Fridman, M.Z.Zəkiyev və b.) belə bir qənaətə gəlmişlər ki, mikromətnin dəqiq başlama və qurtarma sərhədi ola bilməz. Bir sıra dilçilər sintaktik bütövlər üçün sərhəd cızmağın vacib olmadığını bildirmişlər. Lakin bir halda ki, dilin söz birləşməsi və ya cümlə kimi, lakin onlardan böyük bir sintaktik vahidindən söhbət gedir, onun sərhədləri olmalıdır, onun nə ilə

başlayıb nə ilə qurtardığı, başqa dil vahidlərindən nə ilə fərqləndiyi bilinməlidir. Bu cəhətləri nəzərə alan dilçilər sintaktik bütövlərin sərhədini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif prinsiplər irəli sürmüşlər. Bəzi alimlərin fikrinə görə, mətnin sərhədlərini fonoloji cəhətə əsasən, yəni sintaktik bütövün başa çatdığını göstərən daha aydın pauzaya əsasən müəyyənləşdirmək olar (xarici dilçilərdən V.Dressler bu fikirdə olmuşdur).³ Mətn sintaksisi ilə məşğul olan dilçilərdən Ə.Xəlilov sintaktik bütövün təşkilində daha böyük rolunu olan mərkəzi cümləni tapıb, təhlili onun üzərində qurmağı məsləhət görmüşdür: "Mərkəzi cümlənin izahına xidmət edən (mərkəzi cümlədən həm əvvəl, həm də sonra işlənən cümlələr nəzərdə tutulur - Q. K.) cümlə və ya cümlələr qrupunun sərhədləri mürəkkəb bütövün sərhədləri ilə üst-üstə düşür".⁴

Mətn sintaksisinin tədqiqatçılarından K. Abdullayev sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün cümlənin strukturuna əsaslanmağı, cümlənin mühüm bir xarakter əlamətini mətnə tətbiq etməyi lazım bilmişdir. Müəllifin müəyyənləşdirdiyi bu prinsip türk dillərinin xarakterinə uyğundur və türk cümlə quruluşunun çərçivəliliyi prinsipinə əsaslanır: "Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, ulu türk dilində cümlə məhz çərçivəli konstruksiyaya malik olmuşdur. O konstruksiya belə sxemləşdirilə bilər: *mübtəda - ikinci dərəcəli üzv - xəbər - mübtəda*".⁵

Cümlənin çərçivəli quruluşunun son elementinin mübtəda olması barədə fikrində müəllif tam haqlıdır, çünki şəxs şəkilçilərinin şəxs əvəzlilərindən törəmiş olduğuna heç kəsdə şübhə yoxdur. Elə buna görə də müəllif yazır: "Cümlənin əvvəlində işlənən mübtəda nitq axarının hansı nöqtəsində qrammatik abstraklaşmaya məruz qalaraq təkrar olunursa (yəni cümlənin əvvəlindəki subyekt ideyası sonda şəxs şəkilçiləri ilə təkrar olunursa - Q. K.), o cümləyə nöqtə qoymaq olar".⁶ Müəllifin fikrinə görə, hər bir cümlə başlanğıc, orta və sonluqdan ibarət olduğu, çərçivəli quruluşda olduğu kimi, hər bir mətn də bu cür başlanğıca, orta hissəyə və sonluğa malik olmalıdır və mətnin sərhədlərini bu yolla müəyyənləşdirmək mümkündür: "Mətni də eynilə cümlə kimi başlanğıc, orta və son mərhələlərə bölmək mümkündür. Mətnin başlanğıcı sanki bütün mətn quruluşunun əsas, tematik dünyünə çevrilir, başqa sözlə, bu başlanğıc sanki cümlə quruluşundakı mübtədanın, yəni subyekt ideyasının yerinə yetirdiyi funksiyasını yerinə yetirir. Mətnin başlanğıcı, adətən, ümumi girişlə xarakterizə olu-

nur ki, bu ümumi giriş də mətnin qurulması prosesi boyu tədricən konkretləşdirilir... mətnin başlanğıc mərhələsi formal baxımdan tam və ya natamam şəkildə nitq axarında təkrar edilir”, yəni son cümlə (və ya cümlələrlə) tamamlanır. ⁷

K.Abdullayevin təklif etdiyi bu analogi metod sintaktik bütövün strukturunu tam əhatə edir. Analogiyada subyekt ideyası və sonda onun təkrarı ilə cümlənin və mətnin qapanması əsas götürülür. Ə.Xəlilovun təklif etdiyi mərkəzi cümlə ideyası bu ideyanın bir növ əksinə qurulmuş, lakin mahiyyət etibarilə uyğun formasıdır. Aydın olur ki, ümumiyyətlə, sintaktik bütövlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün qeyd edilən prinsiplərin hər biri faydalıdır və sintaktik bütövlərin həddlərini müəyyənləşdirərkən bunların hamısından istifadə etmək olar.

Sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi onun semantik sərhədlərinin öyrənilməsi əsasında mümkündür: mikrotema harada başlayır, nə şəkildə davam və inkişaf etdirilir, harada qurtarır. Bu hal onunla bağlıdır ki, sintaktik bütövlərin müstəqil strukturunu olduğu kimi, semantik bütövlüyü də olur. Mətnin strukturunu mikrotemanın semantik açılışı prosesində qurulur. Mikrotema haqqında məlumat verilən ilk cümlə onun sol sərhədini, son cümlə isə onun sağ sərhədini təşkil edir.

Sintaktik bütövlər məzmun və quruluşuna görə statik, dinamik və qarışıq olmaqla üç növə ayrılır.

Statik sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbəri çox vaxt eyni quruluşlu ismi xəbərlərdən ibarət olur. Xəbərlər eyni zamanlı müxtəlif fel formaları ilə də ifadə oluna bilər. Komponentlərin paralelliyinin də bu sahədə rolu vardır. Məsələn:

Əynində ütülü pencək-şalvar, boynunda rezin saplaqlı qalstuk... Qulu da belə şofer idi və dünyada belə bir şoferin də olmağına bu balaca şəhərdə heç kəs təəccüb eləmirdi. (Ə.Əylisli)

Dinamik sintaktik bütövlərin komponentlərinin xəbərləri adətən feli xəbərdən ibarət olur və feli xəbərlər bir-birini əvəz edən müxtəlif iş və hadisələri bildirir. Bu cür mətnlərin qurulmasında həlledici vasitələr deytik əvəzliliklər, sinonim əvəzetmələr, təkrarlar və s.-dir. Məsələn:

Atası oğlunu həvəsləndirdi. Hər ikisi oxlarını hazırladılar. Qazlar uçub onların başı üstünə gələndə lələk olan oxlar yaylardan ayrıldı. Viyılıtlı ilə yuxarı uçdu. Ordugahda heyvət nidaları qalxdı. Qazların

ikisi də sinələrindəki oxlarla bərabər hərlənə-hərlənə gəlib yerə düşdü. (F.Kərimzadə)

Üçüncü cümlədə determinant zaman zərfliyi (*qazlar uçub onların başı üstünə gələndə*), son cümlədə tərz zərfliyi (*sinələrindəki oxlarla bərabər hərlənə-hərlənə*) nəzərə alınmazsa, cümlələr eyni quruluşludur, eyni ahəngdarlığa malikdir. Bütün cümlələrin xəbərləri (*həvəsləndirdi, hazırladılar, ayrıldı, uçdu, qalxdı, düşdü*) feli xəbərlərdən ibarətdir və hər biri yeni bir işi, hərəkəti ifadə edir. Birinci cümlədəki *atası oğlunu* (*həvəsləndirdi*) sözləri ikinci cümlədə *hər ikisi* sözləri ilə əvəz edilmişdir. Əvvəlki cümlələrdəki *həvəsləndirdi, hazırladılar* sözləri üçüncü cümlədəki *oxlar yaylardan ayrıldı, viyultı ilə uçdu* sözləri üçün zəmin yaratmışdır. İşin nəticəsi heyrət nidalarından bilinir. Heyrət nidalarına səbəb isə sinəsində ox olan qazların yerə düşməsidir. Üçüncü cümlədəki *ox* sözü dördüncü cümlədə təkrar edilməsə də, intonasiya və situasiya ilə bilinir.

Sintaktik bütövlərin qarışıq növündə həm dinamik, həm də statik formalardan istifadə edilmiş olur. Məsələn:

Səhərişi gün Rüstəm kişinin həyətində xeyli qız-gəlin var idi, xeyli arvad-uşaq var idi və bundan əlavə, bir dünya dumduru gün işığı da var idi ki, bir sarı xalça kimi həyətin dörd bir yanına sərilmişdi və o sarı xalçanın üstündə samovar qaynayırdı, ocaq tüstülənirdi, adamlar gəzişirdilər. Gün işığı Rüstəm kişinin həyətində günortayacan qaldı. O işıqda tarçı Vəli günortayacan tar çaldı. O işıqda günortayacan qızlar, arvadlar oynadılar, uşaqlar qaçışdılar, samovar qaynadı və ocaq tüstüləndi... Nahardan sonra ocaq söndü, amma günün işığı hələ çəkməmişdi... (Ə.Əylisli)

Mikrotema “həyətdə gün işığı”dır - cümlələrdə *gün işığı, sarı xalça, işıq, günün işığı* şəkillərində ifadə olunmuşdur. Cümlələrin bir qismi (birinci cümlənin *ki* bağlayıcısına qədərki birinci yarısı və ikinci cümlə) statik, bir qismi dinamik xarakterdədir. Komponentlərin əlaqələnməsində təkrarların (*o işıqda, var idi*) rolu böyükdür.

Beləliklə, sintaktik bütövlər “*söz birləşməsi - sadə cümlə - genişlənməmiş sadə cümlə - mürəkkəb cümlə - qarışıq tipli mürəkkəb cümlə - sintaktik bütöv*” silsiləsində sintaktik layların, sintaktik yarusun ən böyük vahididir. Əsl bitkin fikir sintaktik bütövlər vasitəsilə ifadə olunur. Biz fikirlərimizi bir-birindən təcrid olunmuş ayrı-ayrı cümlələrlə deyil, sintaktik bütövlərlə tamamlamış oluruq.

Sintaktik bütövlər həm dil, həm də nitq faktı kimi öyrənilir. Hər bir mətn müəyyən model əsasında qurulur. Modelin strukturu məlumdur: mikrotəma haqqında ümumi məlumat verilir, sonra həmin məlumat genişləndirilir, təminədiçi şəkildə şərh edilir və sonda yekunlaşdırılır. Bu, modelin semantik tərəfidir. Müəyyən bir təmanın həmin model əsasında qurulması üçün leksik vasitələr, söz birləşməsi və cümlə modelləri vardır. Eyni zamanda sözləri, söz birləşmələrini və cümlələri əlaqələndirmək üçün leksik-qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, modal sözlər, deyktik, prosodik vasitələr və s.) vardır. Bütün bunlar mətnin qurulmasına xidmət edən dil vasitələridir. Lakin danışan (və ya yazan) şəxs tərəfindən seçilmiş mikrotəmanın bu ümumi prinsiplərə əsaslanmaqla necə qurulması, xüsusidən ümumiyyə və ya əksinə getməsi, hansı cümlə strukturlarına (sadə və ya mürəkkəb, cütlükli və ya təklikli, müxtəsər və ya geniş, nəqli və ya ritorik və s.) əsaslanması, deyktik və prosodik vasitələri, bağlayıcı və modal sözləri necə seçməsi onun nitqini fərdiləşdirir, mətnin məlum modelin fərdi nitq təzahürünü formalaşdırır. Misala diqqət yetirək:

Aləmşahbəyimin ürəyi sıxıldı. Qızıl gülün əyilmiş yarpağına oxşar dodağını inci parıltılı dişlərinin arasında sıxdı. Qəhər onu boğdu. Sonra bu qəhər əridi, suya çevrildi, ürəyinə axdı elə bil. Daha bu, sevincdən deyildi. Özünü zorla ələ aldı. (F.Kərimzadə)

Atasını itirmiş, anası Aləmşahbəyim, qardaşları və xidmətçiləri Səkinə ilə qalada dustaq olan yeddi yaşlı körpə İsmayıl Savalan dağının zirvəsinə çıxıb “Bu yanda Təbrizi, o yanda Dəntür qapı Dərbəndi” görmək istədiyini bildirdikdə ananı sevinc yaşları boğur, lakin İsmayıl qəflətən “Məni Savalana kimi apar, ətəyinə çatdır, özüm qalxacağam” dedikdə bir an əvvəlki sevinci dəhşətli bir qorxu, dərd və qəhər əvəz edir. Körpə İsmayıl dustaq olduqlarını bilmir. Şeyx Heydər qətlə yetirilib. Ağır və dəhşətli kədər içərisində ana bu körpə aslanın böyük arzularının qarşısına çəkilmiş nəhəng sədləri görür, İsmayılın dediklərini bir rəmz kimi başa düşür: “Sən məni qoru, müəyyən yaşa çatdır, zirvələri özüm qalxacağam”. Saxlamaq olacaqmı? Düşmənlər əhatəsində, düşmənlərin özləri tərəfindən “ağızda dil, gözdə gilə kimi qorunan” bu ailəni xilas edib, İsmayılı Savalanın ətəklərinə qədər aparmaq mümkün olacaqmı?

Yazıçı bu sualların heç biri ilə məşğul olmur. İsmayılın yuxarıdakı sualından sonra sevinc anında ananın ürəyinin qəfil sıxıldığını qeyd

edir. Deməli, sevinc kədərə çevrilir. Qızıl gül yarpağını andıran dodağını inci dişləri arasında sıxması, yaranmış dəhşətli qəhər, ürəyə axan göz yaşları bu çıxılmaz vəziyyətin - kədərin, qorxunun obrazlı təsviridir. Özünü güclə ələ alması nəticədir. Mikrotemanın ifadəsi üçün altı sadə cümlədən istifadə edilmişdir. *Elə bil* modal sözü istisna olmaqla, cümlə üzvləri düz sıra ilə yerləşdirilmişdir. İkinci cümləyə mübtədə kimi *o* sözünü artırmaq olardı, müəllif artırmayıb. Beşinci cümlədəki deyktik *bu* sözü bütövlükdə əvvəlki cümləni əvəz edir. Mətnin əlaqələnməsində *onu*, *özünü* sözləri ilə yanaşı, xəbərlərin əsasən eyni quruluşda olması da müəyyən rola malikdir. Müəllif mətni bu cür qurmuşdur, lakin cyni sxemi saxlamaqla tam fərqli nitq vasitələrindən də istifadə edə bilərdi, gözəgörünməz səbəb-nəticə əlaqələrinin ifadəsi üçün *buna görə də*, *ona görə də* sözlərindən, *ancaq* və *ki* bağlayıcılarından, modal sözlərdən də istifadə edə bilərdi. Bütün bunlar (qeyd edilənlərə ehtiyac hiss edilməməsi) müəllifin fərdi nitq üslubudur. Bu üslub aydın dil modeli əsasında qurulmuşdur.

Məhz bu cür hallar nəzərə alınaraq, dilçilikdə mətnin *emik* (dilə aid) və *etik* (nitqə aid) səviyyələri, ilkin, dilə aid variantları ilə (*invariant*) əlavə variantları fərqləndirilir.⁸

Sintaktik bütövün tərtibi fikrin *eksplisit* və *implisit* ifadəsi əsasında mümkün olur. Sintaktik bütövlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin detalları əksərən real şəkildə, müxtəlif nitq vasitələri ilə ifadə olunur (eksplisit ifadə tərzii), lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrinə, situasiyaya əsaslandığından mətnin gedişində təsəvvür edilir, dil vasitələri ilə öz ifadəsini tapa bilmir və bir növ "gizli" verilmiş olur (implisit ifadə tərzii). Hər iki forma mikrotemanın açılışına xidmət edir. Məsələn:

Baqqal çarşısına yetişdim və bir qəpiyi uzatdım verdim buz satana. Bu da bir çuxur yerə əlini uzatdı, yarpaqların və samanın altından bir yekə buz parçası çıxartdı, mənim bir qəpiyimə baxdı və buza baxdı. Buzu iki böldü və yekəsini bir kələm yarpağına bükdü, verdi mənə. (C.Məmmədquluzadə)

"Buz" hekayəsindən götürülmüş bu parçada hadisələrin eksplisit təsviri aydındır: danışan şəxs (uşaq) qeyd edir ki, o, baqqal dükanına çatır, baqqala bir qəpik verir, buz satan baqqal çuxur yerdən buz çıxarır, sındırır və yarısını ona verir. Lakin bu mətnədə hazırkı halda nitq vasitələri ilə ifadə edilməyən, yalnız təsəvvür olunan məqamlar da

vardır: uşaq bir qəpiyi haradan alıb? Buz satan nə üçün bunu çuxur yerdən çıxarır və nə üçün bir qəpiyə baxır, buza baxır, sonra bunu sındırır? Buz uşağın nəyinə lazımdır? və s. Bu parçada müəllif bu sualların heç birinə cavab verməmişdir. Lakin implisit yolla bunların hamısı oxucuya çatdırılmışdır. Oxucu hekayənin əvvəlindən bilir ki, bu bir qəpiyi uşağın xəstə xalasının əri veribdir, buz da xəstəyə lazımdır. Oxucu ümumi həyat təcrübəsindən bilir ki, bunu isti və açıq yerdə saxlamaq olmaz. Və nəhayət, oxucu situasiyadan anlayır ki, baqqal götürdüyü buz parçasının bir qəpiklik olmadığını, çox olduğunu gözəyarı müəyyənləşdirdiyi üçün bunu sındırır. Və eyni zamanda uşağın əlini üşütməməsi və ya tez əriməməsi mülahizələri ilə bunu kələm yarpağına bükür. Beləliklə, kiçik bir sintaktik bütövde deyilənlər qədər də deyilməyənlər vardır. Yazıcının da ustalığı hər iki üsuldən istifadə etməklə fikrini oxucuya estetik keyfiyyətdə çatdırmasındadır.

Dediyimiz kimi, sintaktik bütövlər ayrı-ayrı cümlələrin struktur-semantik bağlılığı əsasında formalaşır. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr onun komponentləri hesab olunur. O cümlələri mətnədən ayıraraq təhlil etmək, onun vasitəsilə nə kimi informasiya verildiyini aydınlaşdırmaq da mümkündür. Lakin sintaktik bütövə daxil olan hər bir cümlənin dəqiq və konkret mənası yalnız bütövün daxilində düzgün müəyyənləşdirilə bilər. Cümlənin *avtosemantik* və *sinsemantik* təhlil üsulları vardır ki, bunlardan birincisində cümlə dil vahidi kimi, öz semantik tutumu əsasında ayrılıqda təhlil edilir, ikinci halda isə cümlənin nitq prosesində başqa cümlələrlə əlaqədə ifadə etdiyi məna nəzərə alınır. Məsələn:

Birdən Mirzə Əli cana gəldi. Oğlu qapıda göründü və gözləri ilə işarəsini verdi ki, atasının tapşırığını yerinə yetirib. O (Mirzə Əli), namaz qılırmış kimi Quranın qabağında diz çökdü:

- Qasım bəy, and olsun bu Qurani-Kəbirə, Qurani-Şərifə ki, Şeyx Heydər oğlu İsmayıl Biyəpiş torpağında yoxdur.

Bundan sonra o, Qurani bir daha öpüb yerinə qoydu və ayağa qalxdı. Bu vaxt Lələ bəyin dəmirağacdan asdığı beşikdə uzanan İsmayıl şirin bir yuxuya getmişdi. (F.Kərimzadə)

Əgər mətnədən ayıraraq təhlil etsək, bu cümlələrin əksəriyyətinin leksik semantikasi ilə bağlı suallar meydana çıxar:

Birdən-birə Mirzə Əli niyə cana gəldi? “Oğlu” kimin oğlu idi və hansı tapşırığı yerinə yetirmişdi? Kişi niyə Qurana and içir? Həqiqət-

tənmi Şeyx Heydər oğlu İsmayıl Biyəpiş torpağında yox idi? Son cümlədəki “bu vaxt” sözü hansı zamanı bildirir? Və s. Lakin bütövlükdə - birlikdə, sintaktik bütöv şəklində bu sualların hamısı aydındır. Bu aydınlığın səbəbi yalnız mikromətn deyil, makromətnin də burada rolu çoxdur: Böyük mərasimdir. Cəllad kimi dayanmış yekəburun, yekəpər, “dananın irtməyini qoparan” Qasım bəy körpə İsmayılı tələb edir. Biyəpiş mahalının hakimi, bütün varlığı ilə Qurana bağlı olan qoca Mirzə Əli Qurana and içməlidir ki, İsmayıl Biyəpiş torpağında yoxdur. Əslində isə İsmayıl Biyəpiş kəndlərindən birindədir. And içmək üçün kələyə əl atan Mirzə Əli oğlunu həmin kəndə göndərüb. Qasım bəy Mirzə Əlini əsəbiliklə tələsdirir ki, and içsin. Oğlu qapıda görünəndə o, böyük arxayınlıqla and içmə mərasimini başa çatdırır. Məlum olur ki, kənddə İsmayılı torpaqdan qaldırıb dəmirağacdən asılmış beşikdə yatırıdılar. Mirzə Əli sözün hərfi mənasından istifadə edərək Qasım bəyi aldadıb yola salır, İsmayılı və Biyəpiş camaatını xilas edir. Mətn içərisində təhlil bütün bunları anlamağa imkan verdiyi üçün əlaqəli təhlil heç bir sual doğurmur. Beləliklə, sintaktik bütöv daxilində hər bir cümlə o birinin semantik imkanlarını üzə çıxarır.

Cümlənin kontekstdən kənar, gizli mənası *presuppozisional* mənadır. Presuppozisional məna kontekst və situasiya ilə müəyyənləşir. Presuppozisiya, adətən, universal mənalara aid olur, onların bilavasitə nitq vasitələri ilə ifadəsinə çox zaman ehtiyac olmur. Məsələn, *Biz sabah Moskvaya uçuruq* - cümləsinin presuppozisiyası *təyyarə ilə*; *Mən yalnız maraqlı kitabları oxuyuram* - cümləsinin presuppozisiyası *Mən hər kitabı oxumuram* cümləsidir.⁹ Fikrin presuppozisional ifadəsi fikrin implisit ifadə tərzidir. Mətnin qurulmasında bu cür ifadə tərzini eksplisit ifadə üsulundan az iş görmür. Birbaşa nitq vasitələri ilə ifadə olunan hökmlərin mənası arxasında daha çox mənalar gizlənmiş olur. Onların hamısının nitq vasitələri ilə (eksplisit) şərhini bir çox hallarda implisit ifadə tərzindəki zənginliyi və genişliyi ifadə edə bilmir. Lakin bu da var ki, presuppozisional ifadələrin dərk olunma dərəcəsi oxucunun savad və bilik dərəcəsi ilə bağlıdır.

Qeyd etdiklərimiz bir daha göstərir ki, hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir-biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır. Bilirik ki, sintaksisdə əsas məsələ *bağlılıqdır*. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır; əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır; cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər,

mikro və makro mətnlər təşəkkül tapır. Sintaksisin hər bir nöqtəsində özünü göstərən bağlılıq ümumi dilçilikdə *koqeziya* adlanır (latınca *kohaesus* - связанный, сцепленный - bağlı, bağlanmış, qoşulmuş).

Mətn komponentləri arasında sintaktik koqeziya iki cür olur: *a) məna bağlılığı; b) qrammatik (sintaktik) bağlılıq.*

Adətən, dil işarələri sintaktik, semantik və praqmatik cəhətlərdən öyrənilir. Semantika - təsvir edilən obyektə işarələr sisteminin münasibətlərini, sintaksis - işarələrin öz aralarındakı münasibətləri, praqmatika - işarələr sistemi ilə oxucu münasibətlərini öyrənir. Bu bölgü cəmi dərəcədə sintaktik bütövlərə də aid edilir.¹⁰

Aydındır ki, hər bir mətnin semantikasi həmin mətni təşkil edən dil işarələri vasitəsilə verilir. Ona görə də semantik tədqiqatın obyektini real şəkildə mövcud olanın dil işarələri ilə verilmə səviyyəsidir. Yəni semantik tədqiqat obyektiv şəkildə mövcud olanı deyil, dil işarələri vasitəsilə onun ifadə olunma imkanlarını öyrənir.¹¹ Təbii ki, məna ilə işarələr sistemi üzvi şəkildə vəhdətdədir və bunları birbirindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki hər bir bitkin dil vahidi özündə iki cəhəti - həm fiziki, həm də mənəvi tərəfi cəmləşdirmiş olur, yəni onun həm səs qabığı, həm də mənası, məzmunu olur.

Obyektiv reallıq dil işarələri vasitəsilə *obyektiv və ya subyektiv* şəkildə təsvir oluna bilər. Bunlar müəllifin hadisələrə hissi-psixoloji münasibəti ilə bağlıdır: əgər mövcud olan əşya və hadisə haqqında tam və real məlumat verilsə, informasiya obyektiv olacaqdır; emosional-psixoloji cəhətlər üstünlük təşkil edərsə, informasiya subyektiv olacaqdır.

Səs qabığı olmasa, mənanı, məzmunu ifadə etmək olmaz. Daim forma və məzmun vəhdətdədir. Lakin bu da var ki, nitqin səs qabığı, forması qarşıda duran məqsədin, verilməli olan informasiyanın ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də düşünmək olar ki, məna formanı tələb edir, quruluş məna tələbi əsasında formalaşır. Lakin heç şübhəsiz, mənanın ifadə səviyyəsi müəllifin qabiliyyətindən asılı olduğu kimi, oxucunun anlama qabiliyyətindən də asılıdır.

Daim belə bir paradoks müşahidə olunur: cümləni bu qədər mübtədə və xəbərə ayırmağın, heç bir praktik əhəmiyyəti olmayan, insanın maddi-mənəvi inkişafında clə bir əməli rolu olmayan baş və ikinci dərəcəli üzvlər bölgüsünün yaradılması və ikinci sinifdən başlayaraq şagirdlərə öyrədilməsi hansı zəruri amillərlə bağlıdır? İnsan bunun faydasını harada, nə zaman görməlidir?

Nitqin kommunikativ funksiyası nəzərə alındıqda paradokslar aradan qalxır, dilin bütün elementləri hərəkətə gəlir və öz əhəmiyyətini göstərir.

Son tədqiqatlar göstərir ki, dilçilərin dil sisteminin sintaktik layını iki yarısa - potensial (sintaktik) və aktual (suprasintaktik) yarıslara ayırmaları, aktual sintaksisi ayrıca bir səviyyə kimi nəzərdə tutmaları təsadüfi deyildir. Bu cəhətləri əsas götürdükdə aydın olur ki, dilçilik elmi yaxın vaxtlara qədər başlıca olaraq dilimizin potensial imkanlarının tədqiqi ilə məşğul olmuş, yalnız son 20-30 ildə Ə.Cavadov, Ə.Xəlilov, K.Abdullayev, K.Vəliyev, F.Əlizadə, N.Novruzova, Ə.Abdullayev, Q.Bəyzadə və başqaları bu sahəyə diqqət yetirmişlər. Halbuki alimlərin araşdırmaları göstərir ki, suprasintaktik səviyyənin, aktual səviyyənin öyrənilməsi çox vacibdir və yalnız bu yolla dilimizin kommunikativlik imkanlarını, dialoji və monoloji nitqin nə üçün bu və ya digər şəkildə qurulduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Dilçilik tədqiqatından məlumdur ki, bu məsələ yeni dövrdə sistemli şəkildə fransız alimi A.Veyli düşündürmüş, o, 1844-cü ildə hazırladığı "Qədim dillərdə söz sırası (müasir dillərlə müqayisədə)" adlı doktorluq dissertasiyasında bu sahədə özünə qədər meydana çıxan fikirləri ümumiləşdirmiş və bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdir. A.Veyl danışan və dinləyən üçün daha maraqlı fikirlərin cümlənin əvvəlində, ikinci dərəcəli fikirlərin cümlənin sonunda gəlməsi barədə iddiaları rədd edərək, normal nitqdə əvvəlcə söyləmin çıxış nöqtəsinin, sonra əsas məqsədin işləndiyini isbat etmişdir. Bu nəzəriyyənin əsasında cümlənin aktual üzvlənməsi durur.

Çex dilçisi V.Matezius aktual üzvlənmə problemini lingvistik zəminə qaldırmışdır. O, söyləmin kommunikativ funksiyasını ön plana çəkməklə aktual üzvlənmə barədə müasir təlimin yaradıcısı kimi şöhrət tapmışdır. V.Matezius aktual üzvlənmənin dil hadisəsi olduğunu

sübut etməklə, cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə söyləmin aktual üzvlənməsinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etmiş, onların bir çox hallarda qarşı-qarşıya durduğunu izah etmişdir.¹²

Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, hər bir cümlə az-çox bitmiş fikir ifadə etsə də, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Cümlə yalnız mətn şəraitində bütün struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilər. Müəyyən fikir ətrafında cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Mətnin təşkili, qurulması əlaqəli cümlələrdə aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır.

Mətn daxilində söyləmlər arasında *sintaqmatik* və *paradiqmatik* bağlılıq olur. Sintaqmatik bağlılıq söyləmlərin ardıcıl düzülüşü ilə yaranır. Paradiqmatik əlaqə semantik bağlılıq və intonasiya ilə formalaşır. Söyləmlər arasında fərq mətndə reallaşan ümumi fikrin hər bir söyləmədəki semantik həcmi, tutumu ilə bağlı olur. Bu isə hər bir söyləmədə tema və remanın gedişindən - nəyi nə nisbətdə əhatə etməsindən asılıdır.

Mətn komponentlərinin aktual üzvlənməsi, yəni *tema - rema əvvəzlənməsi* mətnin semantikasının öyrənilməsində böyük rola malikdir. Tema cümlələr arasında semantik bağlılıq yaradır, nəticədə bir cümlədə qeyri-müəyyən olan sonrakı cümlədə müəyyənləşir. Bu ardıcılıqda hər bir cümlədə verilən yeni informasiya remanı təşkil edir.

Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətn daxilindəki söyləmlərin də hamısı mətndən cəmi dərəcədə asılı olmur. Bəzi söyləmlərdə müstəqillik, bəzilərində asılılıq çox olur. Dilçilər müstəqilliyi çox olan söyləmləri paradiqmatik cəhətdən güclü, sintaqmatik cəhətdən zəif söyləmə hesab edirlər. Söyləmin mətndən asılılığı çox olduqda vəziyyət əksinə olur - söyləmə paradiqmatik cəhətdən zəif, sintaqmatik cəhətdən güclü hesab edilir.

Ədəbi dil normalarına uyğun qurulmuş cümlələrdə mübtəda (və ya mübtəda zonası) temadan, xəbər (və ya xəbər zonası) remadan ibarət olur. Yəni mübtəda zonası "məlum olan"ı, xəbər zonası "yeni"ni bildirir. Tema danışana və dinləyəyə məlum olanı, söhbətin predmetini ifadə edir.

Mətnin qurulma texnikası belədir ki, hər bir nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyir, çünki danışıqda, yazıda məqsəd tema deyil və qeyd etdiyimiz kimi, tema danışana da, dinləyənə də məlumdur. Əsl məqsəd temanın nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. **Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu çatdırmaqdır.** Rema (“predikat” deməkdir) adlanan bu hissə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin, oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur.

Mətnə tək-tək cümlələrin, tək-tək sözlərin teması ilə sintaktik bütövün ümumi mikrotemasını eyniləşdirmək olmaz. Hər bir cümlənin teması, demək olar ki, həmin cümlənin özündə açıqlanır, onun öz reması vasitəsilə şərh olunur. Mətnin mikroteması isə bu cür əlaqəli bir sıra cümlələrin birliyi əsasında izah olunur. Mikrotema tam şərh olunduqda bir sintaktik bütöv yaranmış, başa çatmış olur. Məsələn:

Düz baxanda meşəli təpələr, dağlar görünürdü. Bu meşələrin üstündə isə bir zirvə ucalırdı. Baş kəllə qəndə oxşayırdı. Aşağı getdikcə qarlı şırımlar açılırdı. Nəhəng, ağsaqqallı bu zirvə Savalan dağı idi. (F.Kərimzadə)

Bu mətnin hər bir cümləsinin teması və reması vardır. Birinci cümlə giriş cümlədir. Həmin cümlədə üstü meşə ilə örtülü təpə, dağ təsvir edilir. Bu dağın quruluşu, başqa əlamətləri haqqında heç bir şey deyilmir. Cümlənin teması *meşəli təpələr, dağlar*, reması *görünürdü* sözüdür. İkinci cümlədə məlum olana (üzəri meşə ilə örtülü dağ) əsasən yeni bir əlamət qeyd edilir: meşəli dağın yuxarısında zirvə. Zirvə artıq “məlum”dur - temadır. Ona görə də üçüncü cümlədə həmin zirvə haqqında yeni məlumat verilir: (zirvənin) baş kəllə qəndə oxşayır. Dördüncü cümlədə yenə bu zirvə-tema ilə bağlı əlavə məlumat verilir: (zirvədən) aşağı endikcə qarlı şırımlar açılır. Nəhayət, son cümlədə zirvə haqqında məlumat yekunlaşdırılır: *Zirvə - Savalan dağı idi.* Bu mətnin mikroteması “Zirvə”dir. İlk cümlədən başlayaraq davam edən tema - rema əvəzlənməsi mikrotemanın şərhini başa çatdırır. Bu cəhətləri nəzərdə tutaraq dilçilər qeyd edirlər ki, ***hər bir mikrotemada qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə doğru inkişaf olur.*** Tematik inkişaf (proqressiya) bu cür yaranır. Sintaktik bütöv daxilində tema-remə əvəzlənməsi mikrotemanı başa çatdırdığı kimi, müxtəlif sintaktik

bütövlər də bir-biri ilə bağlanaraq iri mətnləri - makrotəməlləri yaradır. Mikroteməllərin bir-biri ilə bu cür əlaqəsi sintaktik bütövlərin inteqrasiyasına səbəb olur.

Mətnin təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələri üç növə ayırmaq mümkündür:

Giriş cümlələr;

İzahedici cümlələr;

Nəticə cümlələr.

Yuxarıdakı mətnlə birinci cümlə "giriş cümlə", son cümlə "nəticə cümlə", aradakı üç cümlə "izahedici cümlə"lərdir.

Tema və remanın hər ikisinin və ya bunlardan birinin eksplisit ifadəsi mümkündür. Bu cür hallarda, yəqin ki, remanın ifadəsi vacibdir. Tema isə nəzərdə tutula bilər, mətnin əvvəlki komponentləri əsasında təsəvvür edilə bilər (implisit ifadə tərzii). Bu hal mətnlə yarımçıq cümlələrin yaranmasına səbəb olur, nitqin sürətliliyini, axıcılığını, fikrin daha tez və asan anlaşılmasını, rəşional fikrin daha tez çatdırılmasını təmin edir. Digər tərəfdən, remanın hər dəfə təkrarı yazılı və ya şifahi nitqi ağırlaşdırmaqla yanaşı, ətalətə, oxucunun kütləşməsinə səbəb olur. Halbuki presuppozisional cəhətlər - bir çox məsələlərin birbaşa deyilməməsi, həmin məsələlərin məntiqi təfəkkürlə bərpasına imkan yaradılması oxucunun özünün də aktuallaşmasına səbəb olur.

Rema vasitəsilə tema - təbiət hadisələri, müxtəlif proseslər, şəxs və əşyalar, ayrı-ayrı faktlar, zaman, məkan, şərait və s. haqqında yeni məlumat verilir, müxtəlif məsələlər dəqiqləşdirilir.

Potensial sintaksis ilə aktual sintaksis üzvi şəkildə bağlıdır. Buna görə də qrammatik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmə arasında əlaqə və yaxınlıq güclüdür. Qrammatik üzvlənmənin vahidi olan mübtəda ilə xəbər arasında mövcud əlaqə və münasibətlə söyləmə vahidi olan tema və rema arasındakı əlaqə və münasibətlər yaxındır. Müxtəsər cüt-tərkiibli cümlələrdə mübtəda temaya, xəbər remaya uyğun gəlir; məsələ: *Əhməd danışıır* - cümləsində *Əhməd* tema, *danışıır* remadır. Əgər bu cür cümlələrdə tema və rema yerini dəyişsə (*Danışıır Əhməd.*), qrammatik və aktual üzvlənmə uyğun gəlməz: *danışıır* - tema, *Əhməd* - rema olacaqdır, lakin həmin sözlərin əvvəlki qrammatik funksiyası qalacaqdır: *danışıır* - xəbər, *Əhməd* - mübtəda.

Geniş cümlələrdə qrammatik və aktual üzvlənmənin münasibətləri daha mürəkkəb olur. Cümlənin beş üzvü vardır və geniş cümlələr-

də qrammatik üzvlənmə həmin beş üzvün müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Aktual üzvlənmədə isə söyləm hökmün üzvlərinə - subyekt və predikata müvafiq olaraq iki üzvə - tema və remaya ayrılır. Bu cür hallarda tema mübtədə zonasına, rema xəbər zonasına uyğun ola bilər. Lakin geniş cümlələrdə qrammatik və aktual münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində hələ dəqiqləşdirilməli məsələlər çoxdur.

Hər bir cümlə, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olmayaraq, qrammatik cəhətdən eyni cür üzvlənir; məsələn: *Mən bu gün yataqxanada növbətçi idim* - cümləsində məntiqi vurğu məqsəddən asılı olaraq, ayrılıqda bütün sözlərin üzərinə düşə bilər: *Mən bu gün yataqxanada növbətçi idim. Mən bu gün yataqxanada növbətçi idim. Mən bu gün ya ta q x a n a d a növbətçi idi. Mən bu gün yataqxanada növbətçi idim.* Lakin bütün dəyişmələrə baxmayaraq, bu cümlə qrammatik sintaksisdə mübtədə, zaman zərfliyi, yer zərfliyi və xəbərdən ibarət olacaqdır. Aktual üzvlənməyə gəldikdə, vəziyyət tamamilə başqadır: məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılı olaraq, müxtəlif hökmlər ifadə olunur və nəticədə tema ilə remanın yeri də dəyişir, qrammatik və aktual üzvlənmədə kəskin fərq əmələ gəlir. Bu cür hallarda aktual üzvlənmə qrammatik üzvlənməyə mane olmur, əksinə, onun dil materialına əsaslanır. Dilçilərin fikrincə, qrammatik üzvlənmə cümlənin dil, aktual üzvlənmə nitq semantikasına daxildir.

Yazılı mətnin ayrı-ayrı cümlələrinin aktual üzvlənmə baxımından necə üzvləndiyini mətnin ümumi intonasiyası ilə müəyyənləşdirmək olur. Şifahi nitqdə isə aktual üzvlənmə hər bir cümlənin öz intonasiyasından aydın olur. Lakin qrammatik üzvlənmənin intonasiya ilə bu cür əlaqəsi yoxdur.

Sintaktik vahidlərin sadədən mürəkkəbə düzülüşü cərgəsində cümlə mərkəzi mövqə tutur, lakin öz quruluş xüsusiyyətləri ilə fərqlənərək söz birləşməsi ilə sintaktik bütövlər arasında bir neçə şəkildə özünü göstərir. Aktual üzvlənmə məqsədli nitqin analizi üçün nə qədər böyük rola malik olsa da, onun rolunu həddən artıq şişirtmək, cümlənin rolunu nisbi bitmiş fikir ifadəsi vasitəsi kimi heçə endirmək olmaz. Cümlə - cümlədir, mətnin əsas vahididir.

Mətn sintaksisinin rolunu şişirtməklə tabesiz mürəkkəb cümlələri də inkar etmək olmaz: "...mətn sintaksisi mürəkkəb cümlənin ənənəvi təsnifatını inkar edərək "tabesiz mürəkkəb cümlə"ni şübhə altına

almış oldu. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat, ümumiyyətlə, belə bir terminin - bölümün əsassızlığını sübut edərək “tabesiz mürəkkəb cümlə” ilə sintaktik bütöv və ya “period” arasında müəyyən bir oxşarlığın olması nəticəsinə gətirib çıxartdı”.¹³ Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir qismi həcminə, fikir tutumuna görə sintaktik bütöv və ya perioda uyğun gələ bilər, lakin bu onun (tabesiz mürəkkəb cümlənin) varlığını inkar edə bilməz. Bütün dilçilikdə sübut olunmuşdur ki, rixən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi hər bir dildə tabesiz mürəkkəb cümlələrdən əmələ gəlir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin inkarcilməz qarışıq tipi də vardır. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr vardır - intonasiya, bağlayıcılar, zaman uyuşmaları, ellipsis, paralellik, ortaq sözlər, determinantlar və s. *Lalə çiçəklərin ətrini sinəsinə çəkdikcə yarası sağalır, ayrılığın acıları canından çıxırdı* (Ə.Vəliyev) - cümləsində axırıncı komponentdən (*ayrılığın acıları canından çıxırdı*) əvvəl nöqtə ilə durğu qapanması müəllif istəyini indiki şəkildə ifadə edə bilməz.¹⁴

Bunlar göstərir ki, tabesiz mürəkkəb cümlə strukturu mövcuddur və onu sintaktik bütövlərə qurban vermək olmaz. Bu ayrı məsələdir ki, bəzi dilçilərin fikrincə, “mətn nəzəriyyəsində cümlənin qrammatik quruluşu o qədər də vacib deyildir”.¹⁵ Bu ona işarə edir ki, sintaktik bütöv qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə də ifadə oluna bilər.

Aktual üzvlənmə və mətn sintaksisinin öyrənilməsi həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili ərzində “məlum”un və “yeni”nin vəziyyətini, mətnin digər linqvistik əlamətlərini araşdırmağa, xüsusiləşmə, parselyasiya, referensiya, ellipsis və yarımçıq cümlə kimi mühüm sintaktik hadisələrin, bədii əsərlərin müəllif və janr xüsusiyyətlərinin, funksional üslubların ən səciyyəvi əlamətlərini öyrənməyə kömək edir.

SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN QRAMMATİK SEMANTİKASI

Sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr arasında aşağıdakı mənə əlaqələri özünü göstərir:

Birləşdirmə əlaqəsi;

Səbəb-nəticə əlaqəsi;

Aydınlaşdırma əlaqəsi;

Qarşılaşdırma əlaqəsi;

Bölüşdürmə əlaqəsi.

Bu əlaqələr cənilə tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında olduğu kimidir.

Birləşdirmə əlaqəsi özünü iki şəkildə göstərir:

a) Mətnin komponentləri zaman eyniliyi əsasında birləşir. Bu cür mətnlərin komponentlərində öz ifadəsini tapan hadisələr vahid zaman kəsiyində baş verir. Məsələn:

Üç gün idi ki, yağış başlamışdı. Bütün göy üzü bulud idi. Amma o buludların səddi-sərhəddini ayırmaq mümkün deyildi. Boz buludlar lap aşağı enmişdi. Narın, kor yağış kəsmək bilmirdi. Yayın quraqlığından çat-çat olub ayrılmış Muğan torpaqları sudan doymurdu. Su də-nəvərlənmiş torpaqları elə isladır ki, yollar, çöllər keçilməz olmuşdu. Yağış isə kəsmirdi ki, kəsmirdi. (F.Kərimzadə)

Bu sintaktik bütövdə əhatə olunan bütün hadisələr eyni vaxtda - mətnin əvvəlində qeyd edilən *üç gün* ərzində baş verir. Hətta üçüncü cümlədəki *amma* sözü də ziddiyyət yarada bilmir: bütün göy üzü buluddursa, təbii ki, onun səddi-sərhəddi bilinməz.

Bu cür mətnlər adətən statik xarakterdə olur.

b) Mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xüsusiyyət daha çox dinamik mətnlərə aiddir. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzrə qurulur və oxucunu yeni-yeni hadisələrlə tanış edir. Məsələn:

Lələ atdan düşdü, çəkib həyətdəki dirəyə bağladı. Yuxudan hələ də oyanmamış İsmayılı örtüyə bürünmüş vəziyyətdə evə apardı, yerdəki döşəyin üstündə uzadıb üstünü örtəndən sonra qazı Əhməd əyilib işığı İsmayılın sifətinə tutan kimi onu tanıdı. (F.Kərimzadə)

Müşahidə olunan mənə əlaqələrindən biri də *səbəb-nəticə* əlaqəsidir. Komponentlərin biri və ya bir qismi səbəbi, biri və ya bir qismi nəticəni bildirir. Məsələn:

Neçə vaxt idi ki, Qarabağa yağış düşmürdü. Düzənlərin otu qurumuşdu, heyvanlar, atlar otlamağa bir şey tapmırdı. (F.Kərimzadə)

Səbəb-nəticə əlaqəsinə yaxın məqamda bəzən sintaktik bütövlərin komponentləri arasında **aydınlaşdırma** əlaqəsi müşahidə olunur. Bu cür mətnlərin əvvəlində ümumiləşdirici bir cümlə işlənir, sonra gələn cümlələr onun aydınlaşdırılmasına, təfərrüatına səbəb olur. Məsələn:

Anam heç vaxt evdən yaman günlüyü üzməzdi. Bizdən gizli, ərin-dən ötrü yağı da saxlardı, ərik də. Doşah da qənaət edərdi, bal da. Qənd ehtiyatı da görərdi, xına da. Odun da yandırardı, kömür də. (Ə.Vəliyev)

Bu misalda birinci cümlədən sonrakı nöqtəni qoşa nöqtə ilə, sonrakı nöqtələri nöqtəli vergüllə əvəz etmək olar. Göründüyü kimi, aydınlaşdırıcı hissə sadalama üsulu ilə qurulmuşdur.

Bəzən mikrotəma ziddiyyətli və ya müqayisəli **qarşılaşdırma** üzərində qurulur. Bu cür hallarda sintaktik bütöv adətən iki qütbə ayrılır. Məsələn:

Onların məndən iki-üç yaş böyük bir oğlu vardı, özü də ağıldan kəm idi. Onunla oynamaq üçün mən tez-tez onlara qaçardım. Ancaq oğlan mənimlə oynamayıb, qıyıq gözlərilə eyzən boşluğa baxaraq öz-özünə anlaşılmaz sözlər danışardı. (İ.Əfəndiyev)

Belə mətnlərdə müqayisəli və ya ziddiyyətli **qarşılaşdırma** qarışıq şəkildə ola bilər. Məsələn:

Mina aparmış yerləri tikdilər. Ölməyib sağ qaldım. Evimə qayıtdım. Arvad öldüyümü zənn edib başqasına ərə getmişdi. Mən onu qınamadım. Ancaq üç dəfə üz-üzə gəldik, halımı soruşmadı. Qoltuq ağacına dayanıb yeridiyimi gördüsə də, halıma acımadı. (Ə.Vəliyev)

Mikromətnlərin **bölüşdürmə** əlaqəsi əsasında qurulduğu hallar da çoxdur. Adətən, bu cür mətnlər bağlayıcıların iştirakı ilə formalaşır. Məsələn:

Bəzən olur ağacların, yarpaqların söhbətindən
Dinləyirsən asta gələn quldurların səsini sən.

Bəzən olur bütün gecə yatmayırsan sən bir anlıq
(İşdə, hünər meydanında yaranmışdır qəhrəmanlıq).

Gah da olur ovçu kimi qar üstündə iz alırsan,
Kəsib karvan yollarını nişanını düz alırsan. (S.Vurğun)

Göründüyü kimi, mikromətnin qurulmasında, hadisələrin bölüşdürülməsində **bəzən** və **gah** bağlayıcılarının rolu böyükdür.

Burası da nəzərə alınmalıdır ki, bu cür nisbətən “təmiz” zaman, ardıcılıq, səbəb-nəticə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə mənalı ilə yanaşı, qarışıq mənalı sintaktik bütövlərə də rast gəlmək mümkündür. Çox zaman səbəb-nəticə və qarşılaşdırma, ardıcılıq və səbəb-nəticə, qarşılaşdırma və zaman əlaqələri birlikdə özünü göstərir. Bir neçə əlaqənin bir mətndə birləşdiyi hallar da mövcuddur. Məsələn:

Uzun Həsən qalxıb alaçıqın dirəyindən asılmış qılncı götürdü. Dəstəyi ovcunda itdi. Əlini qına atdı. Qılncı siyirmək istədi. Amma tiyə qından çıxmadı. Bir də güc elədi, yenə çıxmadı. Bu qılncın tiyəsi yox idi. (F.Kərimzadə)

Bu mətn ardıcılıq, qarşılaşdırma və səbəb-nəticə əlaqələri əsasında qurulmuşdur.

Şahmar tələsirdi. Nəhayət, vaxt gəlib çatdı, hər şey qaydaya düşdü. Gün qızdı. Qoyunlar kürnəc bağladı. Şahmarın ürəyi bərk döyündü, əlləri əsdi, qəlbi çırpındı. Bunların hamısına baxmayaraq, o, qoyunu sağandan sonra xəncəri qınından çıxarıb hazır saxladı. (Ə.Vəliyev)

Bu mətnin ilk cümlələrində ardıcılıq, ortada zaman, axırda qarşılaşdırma mənaları vardır.

KOMPONENTLƏR ARASINDA MƏNTİQİ-SİNTAKTİK ƏLAQƏ ÜSULLARI

Sintaktik bütövlərin komponentləri bir-biri ilə həmişə eyni üsulla əlaqələnir. Bu cəhəti mətn üzərində praktik şəkildə yoxlayan dilçilər komponentlər arasında məntiqi rabitəni müxtəlif şəkildə müşahidə etmişlər. İki əlaqə üsulu - zəncirvari və paralel əlaqələr hamı tərəfindən qəbul edilir.

Zəncirvari əlaqənin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki cümlənin reması sonrakının teması kimi çıxış edir və bu proses sintaktik bütöv boyu davam edir, cümlələr bir zəncirin həlqələri kimi bir-biri ilə bağlanır. Bu prosesdə həlledici rol təkrarların üzərinə düşür. Hətta bəzən əvvəlki cümlənin reması sonrakında tema şəklində olduğu kimi saxlanılır. Məsələn: *İndi Çolu gerçəkdən ağlayırdı. Ağlayırdı ona görə ki, çarəsizliyə uğramışdı burda.* (Ş.Həsənoğlu) *Ağlayırdı* sözü birinci cümlədə “yeni”ni, ikinci cümlədə “məlum olan”ı bildirmiş və ikinci cümlədə temaya çevrilərək onu birinci cümlə ilə bağlamışdır.

Köksünü ötürüb gü müldənməyə başladı gəlin. Gü mültüsü iniltiyə çevrildi. O da həzinləşib, durulaşib iyirmi yaşlı, qələm qaşlı, qara baxtlı bir gəlin sevdası ilə çulğaşib yanıqlıca bir tərənəyə çevrildi. (Ş. Həsənoğlu)

Birinci cümlənin reması (*gümüldənməyə başladı*) ikinci cümlədə *gümültüsü* şəklində temaya çevrilmişdir. İkinci cümlənin reması *iniltiyə çevrildi* sözləridir və bu sözlər sonrakı cümlədə “o” sözü ilə ümumiləşdirilmişdir. Son məqamda *gümültü - inilti - o* silsiləsi *yanıqlıca bir tərənə* sözləri ilə tamamlanmışdır.

Subyekt, obyekt və predikat ideyası cümlədən cümləyə bu cür irəliləyən-irəliləyən hadisələrin bağlanmasına, tematik proqressiyaya səbəb olur. Hər bir yeni cümlədə fikir nüvəsini təşkil edən bir söz olur və belə sözlər “yeni”ni bildirir. Tema isə təkrarlarla, sinonim vasitələrlə, əvəzlilər və şəkilçilərlə yada salınır. Nəticədə cümlədə silsilə rema-nüvələr yaranır:

Yaylanın ortasından gur sulu qıjov bir çay axırdı. Çayın yuxarı başında çox hüündür, dəvə beli kimi donqar bir bel dolaylanmışdı. Belin dərəyə çevrilmiş oturacağımda çal bir qayalıq görünürdü: baxıb, baxıb bu qayalığa, elə bil ki, bir çimdici ağıl gəldi qarının başına, tanıdı qayalığı. Ağ kaha adlanırdı bu qayalıq. Orada içi otaq kimi rahat bir kaha vardı. Kaha özünə çəkib, elə bil ki, dartırdı qarını. (Ş.Həsənoğlu)

Bu cümlələri zəncir həlqələri kimi bağlayan sözlər *çay - bel - qayalıq - kaha* sözləridir. Bu sözlərin hər birinin ortaya çıxması özündən əvvəlkinin tematik gücü ilə bağlıdır.

Zəncirvari əlaqədə müxtəlif söz-formalardan istifadə edilir, cümlədən cümləyə addayan sözlər müxtəlif dəyişikliyə uğrayır. Hətta bəzən tema - rema əvəzlənməsi paralelləşə bilər. Sintaktik bütövün ilk cümləsindəki subyekt - predikat ideyası inkişaf etdirilərək cümlədən cümləyə keçirilir. Məsələn:

Gecə göy üzündə ulduzlar yanıb Mil düzü soyumağa başlayanda gürzə qayıdıb bir də gəlir, şappıltıyla özünü qəbrə salıb Turac qarının qoynuna girirdi. Bir yandan qəhərlənirdi qarı bu gəlişə, bir yandan sevinirdi. Qəhərlənirdi ona görə ki, bu gəliş bir ilan gəlişi idi, bir gürzə gəlişi idi, o da nə qədər qoca olub ölmək istəsə də, yenə insan idi. Sevinirdi ona görə ki, ölmək istəyirdi. Bu tənhalıqdansa, bir ilanla qucaqlaşmaq yeydi. Axi necə olsa, bir canlıydı gürzə, nəfəs alıb yaşayırdı, dil çıxarıb məhəbbətindən gecələr yalayırdı onu. (Ş.Həsənoğlu)

Birinci cümlədə əsas ideya *gürzə gəlirdi* sözləri ilə verilmişdir. Bu sözlər sonrakı cümlədə *bu gəliş* sözləri ilə temalaşdırılmış, həmin te-

ma həmcins-antonim rema ilə (*sevinirdi, qəhərlənirdi*) müşayiət olunmuşdur. Üçüncü cümlədə həmin remalar baş cümlə şəklində (*Qəhərlənirdi ona görə ki, Sevinirdi ona görə ki...*) temalaşdırılmış, səbəb budaq cümlələri rema vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Cümlələrin bağlanmasında *gürzə - ilan - gürzə* silsiləsi əsas və həlledicidir.

Zəncirvari əlaqə rəbitəli nitqdə fikrin ardıcıl inkişafını təmin edir. Ardıcıl işlənən cümlələrdə zəncirvari əlaqədə ən çox müşahidə olunan hallar “mübtədə - mübtədə”, “mübtədə - tamamlıq”, “tamamlıq - tamamlıq”, “tamamlıq - mübtədə” və s. istiqamətləridir. Məsələn:

Dostu bəy belə-belə incəliklərdən yaxşı baş açan usta bəylərdən idi. O, diki üstündə xalça saldırıb oturmuş, dirsəyi altına bir çuval təzə yun qoydurmuşdu. (Ş.Həsənoğlu) *Elat qızı heykəl kimi xalça üzərinə düşüb qalmışdı. Atlı ona çatdıqda güclə ayağa qalxa bildi.* (Ş.Həsənoğlu)

Birinci misalda əlaqə “mübtədə - mübtədə” (*Dostu bəy - o*), ikinci cümlədə “mübtədə - tamamlıq” (*Elat qızı - ona*) istiqamətindədir.

Zəncirvari əlaqə təkrarların, sinonim sözlərin və əvəzliliklərin köməyi ilə formalaşır və bu əlaqə üsulundan bütün üslublarda istifadə edilir. Xətti ardıcılıqla qurulan, sonra gələn hissəsi əvvəlkinə mənə cəhətdən genişləndirən mətnlərdə zəncirvari əlaqədə istifadə edilir.

Sintaktik bütövlərin tərkibində cümlələrin məntiqi-semantik əlaqə üsullarından biri də *paralel* əlaqələrdir. Paralel əlaqələr əsasında qurulan mətnlərdə əvvəlcə ümumiləşdirici bir cümlə verilir, sonra həmin cümlədəki subyekt ideyası paralel cümlələrlə müxtəlif cəhətdən şərh edilir, ümumi fikir konkret mənə ifadə edən cümlələrə paylanır. Açıq sıralı olduğundan cümlələrin sayı müəllif istəyindən asılı olur. Bu cür mətnlərdə bir cümlənin reması o birinin temasına çevrilmişdir. ümumiləşdirici cümlədəki fikir əsasən cyni quruluşlu (və ya əksər üzvləri paralel olan), cyni tipli, cyni söz sırasına malik olan cümlələrlə hərtərəfli izah edilir, anafora və epiforadan geniş istifadə edilir. Cümlələr cyni dərəcədə həm bir-birinə, həm də ilk cümləyə aid olur. Zəncirvari əlaqədə cümlələr mətndən daha çox asılı olur. Paralel əlaqəli mətnlərdə komponentlərin müstəqilliyi daha çox olur. Bu cür cümlələrdə daha çox eynizamanlılıq, cyni yöndən səciyyələndirmə, qarşılaşdırma, müqayisə, tutuşdurma mənaları, cyni səviyyədə modalıq müşahidə edilir. Zəncirvari əlaqədə, demək olar ki, hər bir yeni cümlədə bir subyekt digərini çəkib gətirdiyi halda, paralel əlaqədə bir

subyekt təfərrüatına qədər çözülmür. Zəncirvari əlaqədə subyektlər üst-üstə qalanırsa, paralel əlaqədə bir subyekt xırdalanıb yan-yana düzülür. Məsələn:

Dəvə tərəkəmələrdə müqəddəs heyvan sayıladı. "Dəvə - heykəldir" - deyərdilər. Dəvəyə acıqlanıb söymək, döyüb-incitmək günah sayıladı. Dəvə başına and içər, "uğuruna dəvə çıxısın" deyərdilər, mübarək diləklər üçün dəvəyə minib gedərdilər. (Ş.Həsənoğlu)

İlk cümlədə verilmiş *dəvə müqəddəs heyvandır* hökmü sonrakı hər bir cümlədə *dəvə* sözünün tema kimi saxlanması ilə müxtəlif istiqamətlərdə, müxtəlif yöndən bu müqəddəsliyin izahı verilmişdir. Eyni xüsusiyyət paralel əlaqəli aşağıdakı mətndə də müşahidə olunur:

Gəlinin ciyərlərindən qopub gəlmiş bu qeyri-ixtiyari öyküdən hər ikisi məst oldu. Özlərini unudular. Dünya yaddan çıxdı. Yer-göy, Mil düzü unuduldu; bəylik, çobanlıq, haramlıq, halallıq yaddan çıxdı. (Ş.Həsənoğlu)

Paralel əlaqədə də təkrarlar əsas əlaqələndirici vasitələrdəndir. Lakin paralel əlaqədə çox zaman subyekt ideyası növbəti cümləyə əvəzliliklərin köməyi ilə ötürülür. Məsələn:

Oğlan Sarayın əlindən tutub çəkdi, qız bir kəni kimi onun ardınca düşdü. O (qız), əsim-əsim əsirdi, güclə ayaq üstə dururdu. (Ş.Həsənoğlu)

Bədi mətənlərin təhlilindən aydın olur ki, bəzən sintaktik bütöv üçün ümumiləşdirici cümləyə ehtiyac olmur, paralel cümlələrin əlaqəsi üçün ümumiləşdirici vasitə mövcud situasiya ilə müəyyənləşir. Məsələn, ölçiliyə gələn adamın ortaya qoyulmuş xörəyə əl vurmadan inciyib getməsi belə təsvir edilir:

Süfrə sərili, qoxusu obanı hürümüş kabab şişləri yeyilməmiş qaldı. İncə-incə şüşə qablara süzülüb gətirilmiş çaylar içilməmiş qaldı. Enli-ensiz dövrələrə çəkilib ortaya qoyulmuş şalampırlar əl dəyməmiş qaldı. (Ş.Həsənoğlu)

Bu cümlələrin hamısı konkret mənalı, bərabərhüquqlu cümlələrdir. Başlanğıcda ümumiləşdirici (giriş) cümlə yoxdur. Süfrəyə əl vurulmasının səbəbi bu epizoddan əvvəlki situasiya ilə bağlı izah oluna bilər. Buna bənzər vəziyyət subyekt ideyasında da özünü göstərir. Əvvəlki sintaktik bütövlərdə - makromətnin əvvəlki abzaslarında haqqında danışılmaqda olan subyekt bəzən bir sintaktik bütövde buraxılmış olur, yalnız yekun cümlədə özünü göstərir:

Sabah açılınca, toyuq damına gedib iki yumurta götürdü; çaxmaq çəkib ocaq qalayıb yumurtaları bişirdi, yeyib-içib bir də qəbiristanlığa yönəldi. Günortaya qədər lal-dinməz qəbrə uzanıb ölümünün gəlməyini gözlədi. Ölümü bu dəfə də gəlmədikdə badyanı götürüb Kür üstünə gəldi. Badyaya su doldurub qəbir üstünə qayıdarkən bir çimdici qalmış ağına yeni bir yaşamaq amalı gəldi. Kür üstündə şumal çaylaq daşları görüb bu daşlarla təzə qəbrin üstünü döşəmək fikri doğdu başında. Beləcə, Turac qarı indi də günlərini Kür üstündə daş toplamaqla keçirməyə başladı. (Ş.Həsənoğlu)

Bütün bu cümlələrin subyektivi eynidir - son cümlədə qeyd edilən Allahın ölümünün də bezar olduğu Turac qarıdır.

Sintaktik bütövlərin qarışıq tipi də vardır - cəmi bir sintaktik bütöv də həm zəncirvari, həm də paralel əlaqədən istifadə edilir. Məsələn:

Sultanəli ata minmiş, başına qızılbaş çalması qoymuşdu. Bu çalmanı neçə illərdi Hüseyin Lələ bəy saxlayırdı. Dostu Heydərin çalması idi, oğlu üçün qoruyub saxlamışdı. (F.Kərimzadə)

Bu mətndə ilk iki cümlə zəncirvari əlaqələnməmişdir, birinci cümlədəki rema - *qızılbaş çalması* ikinci cümlədə *bu çalmanı* şəklində temalaşdırılmışdır (zəncirvari əlaqə). İkinci və üçüncü cümlələr paralel əlaqə əsasında qurulmuşdur və paralelliyi təmin edən əsas vasitə *saxlayırdı* sözünün təkrarıdır.

KOMPONENTLƏRİ ƏLAQƏLƏNDİRƏN VASİTƏLƏR

Koçqziyanın struktur təşkili üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Bunlar aşağıdakılardır:

Prosodik vasitələr;

Morfoloji vasitələr;

Sintaktik vasitələr.

Prosodiya - nitqin seqmentüstü (сверхсегмент) xüsusiyyətlərinin ümumi adı olub, tonun yüksəkliyi, uzunluğu, gücü, amplitududur. "Prosodik vasitələr" dedikdə nitq axını prosesində cümlənin aldığı tonal vəziyyət, ritmik-melodik axın, temp, fasilə, vurğu və s. nəzərdə tutulur. Hər bir sintaktik bütövün tərtibindən asılı olaraq özünəməxsus intonasiyası olur. Hər bir cümlənin tema hissəsi remaya nisbətən

yüksək tonla tələffüz edilir. Lakin temadan fərqli olaraq, rema məntiqi vurğulu olur. Sintaktik bütövü təşkil edən hər bir cümlə yazıda nöqtə ilə qapanma imkanı verən xüsusi fasilə ilə bitir. Ardıcıl düzülən cümlələrin hər bir əvvəlincisi prosodiya imkanları ilə sonrakına yol açır, sonrakını tələb edir. Bu zaman, qayda üzrə, yeni sintaktik bütövə keçilərkən daha aydın fasilə edilməlidir. Lakin çox zaman bir mikrotema o birinin içərisində doğulduğundan bu cür fərqli fasiləyə ehtiyac olmur. Məsələn:

Səhərdən bəri ətraf obalara adamlar getmiş, heç biri xeyir xəbər gətirməmişdi. Axşamdan, elə bil, hamı yasa batmışdı. Qohum-qardaşı Dədə bəyə ürək-dirək verməyə yığılmışdı. Uşaqları alaçıqlardan bayıra buraxmırdılar. Oynayıb-güləndə Dədə bəyin xətrinə dəyə bilərdi. Atları sürüb ilxıya qatmışdılar. Biri atlı getsə, onun yadına Alapaçanı salardı. (F.Kərimzadə)

“Qayğı” adlandırıla bilən bu sintaktik bütövə atı oğurlanmış igid Dədə bəyə tayfasının qayğısı, hörməti ifadə olunmuşdur: atı axtarırlar; oynayıb-gülmürlər ki, Dədə bəyin qəlbinə dəyər, at minmirlər ki, çox sevdiyi Alapaça yadına düşür. Sintaktik bütöv açıq sıralı sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilir. Lakin sintaktik bütövə qapanma da vardır: birinci cümlədə adı çəkilmədən axtarıldığı qeyd edilən Alapaçanın son cümlədə yada salınması ilə dövrə qapanmış olur.

Qeyd edilən mətn bir sintaktik bütövədən ibarətdir və sonunda aydın fasilə vardır. Lakin çox zaman belə bir abzasda bir neçə mikrotema düzülmüş olur:

Dərslərdən hələ çətinlik çəkmirəm, hələ dərslər qızıışmayıb. Dünən coğrafiya müəllimimiz Tamaşa sinifdə elektrik pilotəsində qayğanaq bişirdi, o biri sinifdən də qızını çağırırdı, ana-bala qayğanaq yedilər, biz də dərs oxuduq. Tamaşa müəllimin qızı üçüncü sinifdə oxuyur, elə bil, kukladır, ağzi-burnu bapbalaca, gözləri qarqara, yanaqları qıpqırmızı. Tamaşa müəllim sinifdə pilotənin üstündə hərdən süd qaynadır. Neynəsin, evdə vaxtı olmur axı. Süd daşanda hamımız çıxırıq: “Süd daşdı!” Biz qışqıranda Tamaşa müəllim bizə acıqlanır. Deyir: “Nə olub, bura bazar-zud deyil ki? Sinifdə qışqırmazlar”. (İ.Məlikzadə)

Müəllif uşaq dili ilə əvvəlcə dərs haqqında məlumat vermiş, sonra dərsin “keyfiyyətini” izah etmək üçün müəllimin qayğanaq bişirməsindən və uşaqların gözü baxa-baxa dərs prosesində öz qızı ilə qayğanaq yeməsindən danışmış, bu fürsətdən istifadə edərək yeni mikrotema

maya - müəllimin qızının təsvirinə keçmiş və nəhayət, müəllim və məktəb haqqında təəssüratı genişləndirmək üçün süd qaynatmaq mövzusu ilə ikinci (qayğanaq) temasını gücləndirmişdir. Son cümlələr “pedaqoji etika”nın daha ətraflı təsvirini verir: uşaqların “Süd daşdı!” deyər qışqırmaları, müəllimin “Bura bazar deyil” sözləri məktəbin bazar deyilsə, məktəb də olmadığını göstərir. Bu mətndə mikrotəməllər (məktəb, qayğanaq, qızın təsviri, süd, “məktəb etikası”) bir-birinə calanmışdır, ona görə də heç biri aydın fasilə ilə ayrılır.

Koqeziyanın *morfoloji* vasitələri də zəngin və genişdir. Bu qrupa həm əsas nitq hissələri, həm də köməkçi nitq hissələri daxildir. Morfoloji vasitələri öz xarakterinə görə üç qrupa ayırmaq olar:

Sinonim məqamda işlənən sözlər;

Əvəzlilər;

Köməkçi nitq hissələri.

Bütün əsas nitq hissələri mətnin komponentlərinin bağlanması fəal iştirak edir. Bir cümlədə ifadə olunan fikir sonrakı cümlədə (və ya sonrakı cümlələrdən birində) bir vasitə ilə xatırlanır, qeyd edilir, yaxud həmin anlayışa işarə edilir. Bu məqamda həqiqi sinonimliyin (sinonim sözlərin) də rolu vardır, lakin sinonim cərgənin üzvü olmayan başqa sözlər də həmin funksiyayı yerinə yetirə bilər. Aşağıdakı misalə nəzər salaq:

Kişi, doğrusu, sifət elə bildi, gedib, Suğra köçüb. Bircə anın içində uçub. İnsan belədi. Özü də ölməzdən, ayrılmazdan qabaq elə məhrəmləşir, şirinləşir, qılıqlı olur! Tanış-biliş də onu ancaq bu son görüşün xatirəsi ilə yad edir. (S.Əhmədov)

Birinci cümlədə *getmək, köçmək*, ikinci cümlədə *uçmaq*, dördüncü cümlədə *ölmək, ayrılmazdan* (*ölməzdən, ayrılmazdan qabaq*) sözləri, axırıncı cümlədə *son görüş* birləşməsi eyni mənədadır və prosodik vasitələrlə yanaşı, mətnin komponentlərini əlaqələndirən mühüm vasitələr kimi çıxış etmişdir. Bu cür əlaqə prosesində sözlərin nitq hissələrinə mənsubiyyəti deyil, semantik yaxınlığı həlledicidir. Semantik yaxınlıq isə həm sinonim cərgə hesabına, həm də sözlərin məcazi, metaforik mənaları əsasında yaradılır. Verdiyimiz sintaktik bütövü ayrıca (makromətni nəzərə almadan) təhlil etsək, *gedib - köçüb - uçub - ölməzdən - ayrılmazdan - son görüş* cərgəsində birinci söz hələ həqiqi fikri çatdırma bilmir və həmin söz (*gedib*) öz həqiqi mənasında başa düşülə bilər. Heç ikinci söz də fikri çatdırmır. Lakin mənəni dərinləş-

dirir - *getmək* ayrı, *köçmək* ayrı. *Köçmək* daha uzaq *getmək*dir. Lakin ağla gəlsə, bu sözdə *dünyadan köçmək* mənası da var. Üçüncü söz - *uçub* sözü *getməyin*, *köçməyin* tamamilə başqa bir istiqamətdə olduğunu, o sözlərdəki metaforikliyi başa salır. Artıq bundan sonra yazıçı *ölüm*, *ayrılıq* sözlərini işlədir. Bunlar isə həqiqətdə “*son görüş*”dür. Məna bağlılığının bu cür ifadəsi müxtəlif nitq hissələrini işə cəlb edir. Ona görə də dilçilik ədəbiyyatında mətnin komponentlərini əlaqələndirən bu cür vasitələr leksik vasitələr də adlandırılır.

Mətnin komponentlərinin əlaqələndirilməsində əvəzliliklərin rolu daha böyükdür. Əvəzliliklər əvvəlcə deyilmiş, söylənmiş bir sözü, bir ifadəni, bir cümləni, bir sintaktik bütövü əvəz edə bildiyi kimi, böyük bir mətni, bir romanı, bir epopeyanı da əvəz edə bilir. Buna görə də təkcə sintaktik bütövlərin komponentlərini deyil, müxtəlif sintaktik bütövləri də əlaqələndirən əsas vasitə kimi çıxış edir. Əvvəlcə söylənmiş böyük bir fikri *bu* sözünün vasitəsilə mətnin sonrakı cümlələri ilə bağlamaq mümkündür. Bu hal dildə təkrarın qarşısını alan mühüm və ən kütləvi bir prosesdir və sintaktik bütövlərin bir-biri ilə əlaqəsinə, bağlanmasına, inteqrasiyasına səbəb olur. Məsələn:

Ülkər şüşəbəndə qalxdı. O hamıdan sonra yatmağa gedirdi. Bu da öz yanından evin anası kiniydi, gərək uşaqları yatırıb, sonra özü başını ata idi yatağa. Bundan artıq, çox oxuyurdu, gecə saat birə, ikiyəcən oradaca əyləşib gözünün qarasını aparır, çalışırdı. (S.Əhmədov)

Birinci cümlədəki *Ülkər* sözü ikinci cümlədə təkrara yol verməmək üçün *o* sözü ilə əvəz edilmişdir. Ailə üzvlərini sadalamamaq üçün ikinci cümlədə *hamı* sözü işlədilmişdir. Üçüncü cümlədəki *bu da*, *özü də* sözləri yenə də *Ülkər* sözünün əvəzində işlənmişdir. Dördüncü cümlədəki *bundan artıq* sözləri *bundan əlavə* mənasındadır və əvvəlki üç cümlədəki fikri ümumiləşdirmişdir. Beləliklə, mətnin komponentləri təkrara yol vermədən əvəzliliklərin köməyi ilə ustalıqla əlaqələndirilmişdir. Bir anlığa dildə əvəzliliklərin olmadığını təsəvvür etsək, nə qədər təkrarların ortaya çıxacağını düşünmək çətin deyildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil əvəzlilikləri yalnız təkrardan qaçma vasitəsi kimi yaratmamışdır. Elə hallar var ki, əvəzlilikləri atıb, yerinə onun əvəz etdiyi sözləri və birləşmələri qoymaq mümkün olmur və ya bu cür əməliyyat mətni eybəcərləşdirir. Deməli, əvəzliliklər müstəqil əlaqələndirici vasitə kimi də fəaliyyət göstərir.

Köməkçi nitq hissələri mətn komponentlərini əlaqələndirən fəal morfoloji vasitələrdəndir. Bu sahədə bağlayıcıların, modal sözlərin və ədatların rolu daha artıq nəzərə çarpır. Qeyd etdiyimiz köməkçi nitq hissələri söz birləşmələrinin tərəflərini, cümlə üzvlərini, mürəkkəb cümlələrin komponentlərini, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrini, sintaktik bütövləri təşkil edən söyləmələri əlaqələndirməklə yanaşı, müxtəlif mətnləri, makromətnin tərkib hissələrini də əlaqələndirir.

Sintaktik bütövlərin komponentlərinin əlaqələndirilməsində bütün tabelilik və tabelilik bağlayıcıları iştirak edir. *Məsələn:*

*Və o qorxunun Bənövşənin də xatirində qala biləcəyini düşündə Teymurun ürəyindən bir isti ümid keçdi, işıq keçdi. **çünki** bu dünyada hələ Bənövşə vardı, demək, hər şey qurtarmamışdı. Bənövşə **isə** vardı. Bir il, il yarım olardı **ki**, onu Teymur görürdü **və** indi Teymur istəsəydi, Bənövşəyə zəng eləyə bilərdi, onunla görüşə bilərdi, danışa bilərdi. **Amma** bu görüşdən Teymur qorxurdu, **çünki** Buzbulaq vardı, ürəkdə məğrurluq vardı. **Çünki** bir il, il yarım idi **ki**, Bənövşə ərdən çıxmışdı. Bənövşənin yekəcə qızı vardı. **İndi**, Bənövşəyə bircə dəfə zəng etmək Teymurun nəzərində bütün bunların üstündən həmişəlik qələm çəkmək demək idi. **Buna görə də** Bənövşəni təsadüfən təsadüfə görmək Teymura daha çox sərf eləyirdi. **Və** belə görüşlər zamanı onlar çox vaxt Buzbulaqdan danışardılar. Bəlkə **ona görə ki**, danışmağa ayrı mövzu yox idi. (Ə.Əylisli)*

Bu mətnin komponentlərinin əlaqələndirilməsində *və*, *amma*, *isə*, *də* tabelilik, *çünki*, *ki*, *buna görə də*, *ona görə ki* tabelilik bağlayıcılarından istifadə edilmişdir. *Və* bağlayıcısı mətnə üç dəfə işlənmişdir. Birinci cümlənin əvvəlində işlənmiş *və* bağlayıcısının funksiyası daha böyükdür - verdiyimiz sintaktik bütövü əvvəlki sintaktik bütövlə əlaqələndirmişdir. İkinci *və* bağlayıcısı tabeliz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlamışdır. Axırncı *və* bağlayıcısı aid olduğu cümləni bir neçə cümlədə ara vermiş olan "Görüş" mikrotemasına qaytarmışdır. *Amma* bağlayıcısı üçüncü və dördüncü cümlələri qarşılaşdırma əsasında əlaqələndirmişdir. İkinci cümlədəki *isə* bağlayıcısı həmin cümlədəki *Bənövşə* sözünü əvvəlki cümlə ilə kvaziqarşılaşdırma yolu ilə əlaqələndirmişdir. Mətnə *çünki* bağlayıcısı da üç dəfə işlənmişdir - ikində səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlamış, üçüncüsündə müstəqil cümlənin əvvəlində işlənməklə həmin

cümlə ilə əvvəlki cümlələr arasında əlaqə yaratmışdır. İki dəfə işlənmiş *ki* bağlayıcısı hər iki halda mübtəda budaq cümləsini baş cümləyə bağlamışdır. Müstəqil cümlənin əvvəlindəki *buna görə də* bağlayıcısı aid olduğu cümlə ilə əvvəlki cümlə arasında səbəb-nəticə əlaqəsi yaratmışdır. Son müstəqil cümlədəki *ona görə ki* bağlayıcısı isə təbii səbəb-nəticə əlaqəsinin sırasını pozmuş, özündən əvvəlki nəticənin səbəbini aydınlaşdırmışdır. Hər bir mikromətn bağlayıcılardan bu qədər geniş istifadə əsasında qurulmasa da, nitq gerçəkliyi bu cür hallara geniş imkan verir və bu hal mətn strukturlarının formalaşmasında bağlayıcıların rolunu aydın göstərir.

Modal sözlərin və ədatların da mətnin qrammatik formalaşmasında imkanları genişdir:

Əlbəttə, bu "nə isə"yə, *ən başlıca*, *Dolçanın yox olmağı daxil idi*. *Düz altı gün, altı gecə idi ki*, *Dolça yox idi və hətta Ağababa fikirləşdi ki*, *yəqin*, *Dolça Bakıya gedib, orda bu kirayənişinləri tapıb və indi orda onlarla qalır*; *Ağababa bunu fikirləşdi və narahat oldu, çünki Dolça gedib onları tapsaydı da, o adamlar Dolçanı saxlamazdılar yanlarında; sonra Ağababa qayalığa düşüb Dolçanı axtardı ki, bəlkə qayalıqdadı Dolça və kəndin uşaqları qayalıqların arasını gəzən Ağababanı görüb qaçıb dağılışdılar, amma bütün bu yerlərdə Dolçanın izi-sorağı da yox idi və ümumiyyətlə, elə bil, kimsə Ağababaya deyirdi ki, Dolça buralarda deyil və Dolça məsələsi qurtardı daha*. (Elçin)

Mətnin qurulmasında *əlbəttə*, *ən başlıca*, *yəqin*, *bəlkə*, *ümumiyyətlə*, *elə bil* modal sözlərindən, *düz*, *da*, *daha*, *ən* ədatlarından istifadə edilmişdir. *Əlbəttə* modal sözü bu sintaktik bütövü özündən əvvəlki ilə müsbət mənada bağlayır; ilk cümlədəki *ən başlıca* sözləri bir çox məsələləri istisna edir, çatışmazlığın başlıca olaraq son günlər qonşunun köçüb getməsi ilə eyni vaxtda yoxa çıxmış Dolça adlı itlə bağlı olduğunu göstərir. İkinci cümlədə it sahibi bir halda gümanlı şəkildə yəqin edir ki, Dolça qonşularla şəhərə gedib, lakin *bəlkə* sözü göstərir ki, Ağababa tərəddüddədir, ona görə də iti qayalıqlar arasında da axtarır. Son məqamda bu düşüncə və axtarışlar *ümumiyyətlə* sözü ilə ümumiləşdirilir və Ağababa bu qənaətə gəlir ki, Dolça bu ətrafda deyil. Söz yox, bunu ona şəxsən deyən yoxdur, bu məqamda yazıçı təbii olaraq qeyri-rcallıq bildirən *elə bil* modal sözündən istifadə edir. Fikrə qətilik çaları vermək üçün *düz*, *daha*, *ən*, qarşılaşdırma çaları üçün *da* ədatı da müəllifə kömək etmişdir. Mətndə beş dəfə işlənmiş

və, üç dəfə işlənmiş *ki*, hər biri bir dəfə işlənmiş *çünki*, *hətta*, *amma*, *da* bağlayıcılarını da nəzərə alsaq, köməkçi nitq hissələrinin koqezivinin struktur təşkilində rolunu təsəvvür etmək mümkündür.

Mətnin komponentləri arasında bağlılıq yaradan köməkçi nitq hissələrinin çox az bir qismi (*və*, *da*, *həm*, *yəni* və s. bağlayıcılar) fikrin ifadəsinə bir qədər neytral münasibətdə olsa da, əksər bağlayıcı, ədat və modal sözlər qabarıq subyektiv münasibət ifadə edir və tematik progressiyanın gedişinə danışanın, yazanın münasibətini aydınlaşdırmağa, münasibətləri dəqiqləşdirməyə, zənginləşdirməyə kömək edir.

Mətn komponentlərinin əlaqələndirilməsində, prosodik və morfoloji vasitələrlə yanaşı, s i n t a k t i k vasitələrin də rolu böyükdür. Adətən, sintaktik vasitələrə söz sırası, təkrarlar, paralellik və s. daxil edilir.

Söz sırası mətnin təşkilində həm qrammatik, həm də üslubi funksiya daşıyır. Başqa sözlə, söz sırası həm bilavasitə əlaqələrin yaranmasına, komponentlərin bir-biri ilə qrammatik əlaqəsinə kömək edir, həm də emosionallığa xidmət edir. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, sintaktik bütövü təşkil edən hər bir komponentdə sözlərin sırası mətnin qurulma texnikasına daxil olduğu kimi, hər bir komponentin sırası da bu prosesdə fəal sintaktik gücə malikdir. Ona görə də "sıra" anlayışını mətn sintaksisindən danışarkən həm sözlərin, həm də komponentlərin sırası kimi anlamaq lazımdır. Bunu da yadda saxlamaq vacibdir ki, bunlar bir-biri ilə sıx bağlı olan, biri digərini şərtləndirən vasitələrdir.

Sintaktik bütövləri təşkil edən komponentlərin (cümlələrin) sırası, düzümü prinsipləri barədə dilçilikdə aydın fikir vardır. Sintaktik bütövlərin giriş, izah və yekun cümlələrdən ibarət olduğu qəbul edildiyi üçün bu ardıcılıığı komponentlərin sırasında da görə bilirik.

Misala diqqət yetirək:

Bayram yüzlükləri aldı. Bir o üzünə, bir bu üzünə baxdı. Doğrudan da, bu pullarla kefi istədiyi yerdə gözəl bir mənzil tutu bilərdi. Arvadı Gözəli, anası Pərinə və oğlu Bahadırı gətirib rahatca dolana bilərdi. O, birdən bəyin razi halda gülümsəyən dodaqlarını gördü. Sonra yenə yüzlüklərə baxdı: "Peşqəş vermirsən, bəy, mənim ağzımı piyləyirsən" deyərək tərəddüd və şübhə ilə fikrindən keçirdi. (H.Mehdi)

Müəllifin hər bir cümləsi ədəbi dil normalarına uyğun şəkildə, obyektiv söz sırası əsasında qurulmuşdur. Sintaktik bütövün təşkilində də obyektiv sıra əsasdır: ilk cümlə "giriş cümlə", son cümlə "yekun

cümlə”dir. Aradakı dörd cümlə izahedici cümlələrdir. Sıra clədir ki, hər bir əvvəlki cümlə sonrakı üçün zəmin yaratmışdır. Əgər birinci cümlə olmasa idi, ikinci cümlədə nədən söhbət getdiyi bilinməzdi. Əgər əvvəlki iki cümlə olmasa idi, üçüncü cümlədə *bu* sözü ilə hansı pullara işarə edildiyi bilinməz, dördüncü cümlədə Bayramın öz arvadını, anasını və oğlunu şəhərə gətirməklə rahat dolana biləcəyinin səbəbi aydın olmazdı. Bütün əvvəlki cümlələr olmasa idi, bəyin dodaqlarının nə üçün təbəssümlə gülümsədiyi qaranlıq qalardı. Və nəticədə, komponentlərin bu cür əlaqəli gedişində “peşkəş səxavəti”nin məqsədi aydınlaşmaz, bəyin məqsədini Bayram dərk edə bilməzdi.

Lakin bu cəhət də var ki, bəzən izahedici cümlələr bir çox cümlələrin birliyindən ibarət olur. Yekun cümlələrdə də bu hal mümkündür. Odur ki belə mətnlərdə izahedici və yekun cümlələrin özünün də sırası, düzülüşü vacib şərtlərdəndir.

Sintaktik bütövlərin qurulmasında başqa hallar da müşahidə olunur. İnversiya nəticəsində sintaktik bütövün çıxış nöqtəsini təşkil edən giriş cümləsi ilə nüvəsini təşkil edən yekun cümləsi öz yerlərini dəyişə bilər, nəticədə birinci haldan - normal sıradan, obyektiv sıradan fərqli olaraq, subyektiv sıra yaranır. Beləliklə, normal söz sırası ilə yanaşı, bədii əsərlərdə emosional söz sırasından da istifadə edilir. Şərdə sözlərin və komponentlərin sırası daha çox dəyişə bilər.

Mətnin struktur-semantik təşkili təkrarlar olmadan mümkün deyil. Komponentlər arasında əlaqə yaradan mühüm vasitə kimi, təkrarlar mikrotəmənin açılmasına, hadisələrin inkişafına, irəliləməsinə və nəhayət, mətnin qapanmasına kömək edir. Təkrar olunan element mətn daxilində aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalır. Hər cür nitq vasitələrinin - səslərin, sözlərin, birləşmə və ifadələrin, cümlələrin təkrarı mümkündür. Yazıçı üslubundan asılı olaraq, təkrarların müxtəlif növlərindən istifadə edilir. Məsələn:

Lügətdə dirsək qolun iti sümüyünə deyirlər. Bu sümüyü xudavəndi-təbarəkü taala insanlara ondan ötrü verib ki, məişət mübarizəsində dirsəklə özlərinə yol açsınlar və bu dirsək müxtəlif insanlarda müxtəlif itilikdə olur: bəzilərinin dirsəyi iti olur, bəzilərinin dirsəyi kort olur. O ki dirsəyi kortlardır, onları mən tapşırıram misli və mənəndi olmayan cənab allaha ki, onlara rəhm eləsin; ancaq mənim sözüm dirsəkləri itilər ilədir. (C.Məmmədquluzadə)

Mikromətnədə söhbət dirsəkdən gedir. İlk cümlədə ümumi şəkildə dirsəyin fizioloji quruluşundan danışılır. Temanın açılışı gedişində müəllif sonrakı izahatını əsaslandırmaq üçün dirsəkdə kəskin itilik və kütlük-kortluq xüsusiyyətləri görür. Bu, dirsəyi iti olan həyasız və yaramaz adamların ictimai qaydalara əməl etmədən ətrafdakıları dirsəkləyib geri oturtmaları, özlərini irəli soxmaları prosesinin ifşası üçündür. Ona görə də müəllif yekun cümlədə qələmini dirsəyi itilərin ifşasına yönəldəcəyini bildirir.

Mətnədə *dirsək* sözü altı dəfə təkrar olunmuşdur. Bəzən *dirsək sümiyyə* birləşməsinin ikinci tərəfi təkrar edilmişdir. Bu cür təkrar mətni bir tema ətrafında birləşdirir, mikrotemanın müəllif istəyinə müvafiq şəkildə açılışına kömək edir.

Təkrarlar *tematik progressiyaya* səbəb olur, əvvəlki cümlənin rəması sonrakı cümlənin temasına çevrilməklə tema - rəma əvəzlənməsi ilə fikri inkişaf etdirir. Məsələn:

Qırmızı stolun dalında oturanların biri məktəbin direktoru Niftalı müəllim idi. Niftalı müəllim sarı zolaqlı köynək geyirdi və olduqca nazik boynuna olduqca yoğun bir qalstuk bağlayırdı. (Ə.Əylisli)

Bu misalda *Niftalı müəllim* sözləri birinci cümlənin rəması, ikinci cümlənin temasıdır, birinci cümlədə “yeni”, ikinci cümlədə “məlum olan”dır, ona görə də ikinci cümlədə Niftalı müəllim haqqında onun geyimi ilə bağlı yeni məlumat verilmişdir.

Aşağıdakı nümunələrdə də mətn komponentləri eyni üsulla əlaqələndirilmişdir:

Bəlkə adicə su deyil bu, vücudu, sirri kimsəyə bəlli olmayan bir mayedir, bunu bu böyük çalaya Dağlarxan tökdürüb. Tökdürüb ki, Hüsnübəyim bu bərk mayenin üstü ilə narın-narın yerisin, batmasın burda? (İ. Məlikzadə)

Axi uca dağlar başında ümidli qoyub gəldiyi qaragözlü qız yadına düşəcəkdir. Yadına düşsə, yəqin ki, vicdanı ağrıyacaq. Vicdanı ağrısa, yəqin ki, o ağrıya məlhəm tapacaq. (İ. Məlikzadə)

Əvvəlki cümlədə rəma olanın sonrakında temaya çevrilməsi bu misallarda özünü daha aydın şəkildə göstərməkdədir.

Mikromətnlərdə təkrar olunan sözlər, birləşmə və ifadələr əksərən eyni mikrotəma ətrafında dolanır, onun şərhinə xidmət edir. Lakin bəzən ifadənin öz məzmununu mikrotəma kimi seçilmiş olur və buna görə də həmin mikrotəma ətrafında müxtəlif obyektlər birləşdirilir. Məsələn:

Nədənsə, o səhər tövlənin damında mənim Aslan kişiyə daha çox yazığım gəlirdi. Bir sürü qoyunu qabağına qatıb dağın döşü ilə, fısqırıtq çala-çala, daşları yumbalada-yumbalada gedən çoban Səfərə yazığım gəlirdi. Müküşün ağacların arasında görünən palçığa, peyinə bulaşmış köhnə qaloşlarına yazığım gəlirdi. Özümə yazığım gəlirdi. Bizim kəndlə rayon mərkəzi arasında dayanmış dağın dolayı yolları ilə bir kişi eşşəyini sürüb gedirdi və nədənsə, mənim ona da ürəyim yanırdı. (Ə.Əylisli)

Nədənsə sözü ilə başlayıb həmin sözlə qapanan bu sintaktik bütövün teması *yazığım gəlirdi* frazeoloji vahidi ilə verilmişdir. Kövrəlmiş uşaq qəlbinin, özü də səbəbini bilmədən, tanıdığı və tanımadığı adamlara, hətta cansız varlıqlara da ürəyi yanır, yazığı gəlir.

Satirik və qeyri-satirik əsərlərin dilində təkrarlardan xüsusi bədii-lik fiquru kimi istifadə edilir. Mirzə Cəlilin yaratdığı təkrar fiqurlarından mətbuatda bir qəlib kimi indi də istifadə olunur. Ədibin bədii üslubunda anaforik və epiforik təkrarların vəhdətdə götürülməsi halları müxtəlif obyektleri - ictimai həyatın eybəcərliklərini ümumiləşdirmək, bir tema ətrafında birləşdirmək üçün ən əlverişli üsullardandır. "Çox nigaranam" felyetonunda eyni ifadə azacıq dəyişikliklə, əsas sxcm saxlanmaqla abzasın əvvəlində və sonunda təkrar edilmiş və bir sıra mikrotəməllər ustalıqla birləşdirilmişdir:

Bir neçə şeydən yana çox nigaranam.

Biri budur ki... - Mən bundan çox nigaranam.

İkinci nigarançılığım budur ki... - Bundan da yana nigaranam.

Üçüncü nigarançılığım... - Bundan da yana nigaranam.¹⁶

Koqeziya əlamətlərindən biri də paralellikdir. Sintaktik paralellik mətn komponentlərini əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir. Sintaktik bütöv daxilində qrammatik vasitələrin, sözlərin, birləşmələrin, ifadələrin təkrarı komponentlərin eyni strukturda, eyni dərəcədə ritmik şəkildə qurulmasına səbəb olur. Silsilə şəklində, simmetrik, düzxətli paralelizmlə yanaşı, şəbəkəli paralelizm də vardır.

Paralellik bəzən mətn komponentlərində bir sözün, ifadənin təkrarı ilə yaranır. Həmin söz müstəqil mənalı söz də ola bilər, köməkçi söz də. Məsələn:

Kim bilir, bəlkə İslam dayı görür. İslam dayının baxdığı o yerdə, bəlkə, sərçələr, sağsağanlar hələ də öz dillərində danışirlar, orada günəş bəlkə hələ də dağların dalında yatmağa gedir... Bəlkə orda

gündüzdür. Axşam çağıdır və otların üstündə bir kəpənək uçur, kəpənək maqqac axtarır... Bəlkə, axşamdır, cümə axşamıdır və haradasa qorxa-qorxa bir çıraq yanır. Çıraq "o dünyadan" gələnlərin yolunu gözləyir?.. Kim bilir, İslam dayının baxdığı o yerdə bəlkə heç nə yoxdur - bir qara zülmətdən savayı. (Ə.Əylisli)

Kim bilir sözləri ilə açılan və həmin sözlərlə qapanan bu sintaktik bütövün komponentlərinin paralel birləşməsində *bəlkə* modal sözü əsas vasitə kimi çıxış edir. Müəllif, gözləri kor olmuş İslamın düşüncələrini uşaq təsəvvüründə həmin sözün vasitəsilə araşdırmağa çalışmışdır. Bu cür mühakimə işıqlı dünyaya baxa bilməyən insan haqqında, onun duyğu və düşüncələri barədə paralel cümlələrlə təbii təəssürat yaradır.

Paralel işlənən komponentlər bəzən yalnız bir-iki sözlə fərqlənə bilər. Bir-iki sözlə fərqlənməsinə baxmayaraq, komponentlər struktur-semantik müstəqilliyə malik olur. H.Arifin:

*Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların,
Çəmən olan yerdə xalça nə lazım!
İçək bulaqların bumbuz suyundan,
Lilpar olan yerdə dolça nə lazım! -*

misralarından ikinci və dördüncüsü *çəmən - xalça, lilpar - dolça* sözləri ilə fərqlənir, qalan sözlər eynidir, ritm, ahəng, intonasiya, sual çalarlı nida da eynidir. Bu, tam paralellikdir.

Paralellik bəzən calaqlı olur, biri digərinin içərisinə daxil edilmiş olur:

Orxanın yadına dağ düşdü, çəmən düşdü, suyu diş göynədən bulaq düşdü. Naxışı, həzəyi otlardan, çiçəklərdən toxunmuş canlı bir xalça gəlib durdu gözlərinin qabağında. Elə bir xalça ki, bir ucu Orxanın ayaqlarının yanında, bir ucu göylə yerin birləşdiyi xətdə. Orxan quş olub o diyara uçmaq istədi, amma Səfasız. Oranın sükutu, həniri, ətri ilə təkbətək qalmaq istədi. O yerlərdən ötrü burnunun ucu göynədi. (İ.Məlikzadə)

Bu misaldan bir daha aydın olur ki, sintaktik paralelizmin təşkilində ən azı üç vasitə - təkrarlar, sinonimlik və ellipsis mühüm şərtlərdəndir. Əvvəlki iki cümlədə paralelizmin əsasında *Orxanın yadına dağ düşdü* sözləri durur. Birinci cümlədə ikinci, üçüncü sintaqmlar (*çəmən düşdü, suyu diş göynədən bulaq düşdü*), ikinci cümlədə isə

həmin sözlərə sinonim olan *gəlib durdu gözlərinin qabağında* ifadəsi paralelliyi yaratmışdır. Təkrar və sinonimliklə yanaşı, ilk cümlədə *Orxanın yadına* birləşməsinin ellipsisi də həlledicidir. Son üç cümlədə paralellik sinonimlik əsasında qurulmuşdur: *o yerlərə uçmaq istədi, təkbətək qalmaq arzuladı, burnunun ucu göynədi*. Bu silsilənin birinci cümləsində *amma Səfasız* komponentində ellipsis var (*amma Səfasız quş olub uçmaq istədi*); həm də müəllif bu komponenti sonrakı cümlələrdə təkrar edə bilərdi, lakin etməyib.

Paralelizmin yaranmasında ellipsis nə qədər faydalıdırsa, bədiü üslubda eyni sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin təkidli təkrarı da o qədər mühüm emosional gücə malikdir. Bunu yuxarıdakı misalda *dağ düşdü, çəmən düşdü, bulaq düşdü* sözlərinin təbii-emosional təkrarı da təsdiq edir.

ÖZGƏ NİTQİ VƏ ONUN VERİLMƏSİ ÜSULLARI

Danışarkən, yazarkən çox zaman öz nitqimizdə başqasının nitqindən istifadə etməli oluruq. Özgə nitqi iki şəkildə verilir: ya onun məzmunu ilə yanaşı, bütün fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, hətta intonasiyası da olduğu kimi saxlanılır; yaxud da onun yalnız məzmunu çatdırılır. Birinci halda özgə nitqi heç bir başqa vasitəyə ehtiyac olmadan, heç bir başqa vasitə ilə qarışdırılmadan, olduğu kimi saxlanmış olur, ona görə də özgə nitqinin bu şəkildə verilməsi “vasitəsiz nitq” adlandırılır. İkinci halda özgə nitqi bir sıra başqa vasitələrin köməyi ilə, müəyyən dəyişikliklər edilməklə verilir və “vasitəli nitq” adlandırılır. Bunlardan əlavə, özgə nitqinin həmin nitq haqqında məlumat verən şəxsin nitqi ilə qarışıq şəkildə verildiyi hallar da vardır. Vasitəsiz və vasitəli şəkildə verilən özgə nitqi az-çox məzmunca da fərqlənə bilər, lakin onlar daha çox quruluşca fərqlənir.

Vasitəsiz nitq. *Özgə nitqinin həm məzmun, həm də formaca heç bir dəyişikliyə uğramadan, olduğu kimi verilməsinə vasitəsiz nitq deyilir.*

Tərkibində vasitəsiz nitq olan cümlə mənə və intonasiya ilə birləşən iki hissədən ibarət olur. Bu hissələrdən biri *müəllif nitqindən*, o birisi *vasitəsiz nitqdən* ibarət olur.

Vasitəsiz nitq özünü yazıda iki üslubda, iki şəkildə göstərir:

1) *təhkiyə dili daxilində*;

2) *dialoglarda*.

Təhkiyə dilində olduqda vasitəsiz nitq (özgəsinin sözləri) dırnaq arasına alınır, dialog şəkildə verildikdə yeni sətirdən yazılır və qarşısında tire işarəsi qoyulur. Hər iki hal vasitəsiz nitq üçün təbii sayılır. Lakin onlardan istifadə daha çox müəllif üslubu ilə bağlıdır; məs.:

Təhkiyə dilində:

Canəli müəllim açıq qapıdan qonşu qızın sevincək səsini eşitdi: "Sizi telefona çağırırlar". (Ə.Əylisli) "Qələndər çox qabiliyyətli oğlandır", - Tahir müəllim dedi. (Ə.Əylisli) O: "Dürrətülbağdad üçün bundan dəyərli bir hədiyyə ola bilməz", - deyə xalçanı ağır bir qiymətə aldı.(Ordubadi)

Dialoglarda:

Əmir xeyli sonra başını qaldırıb böyük bir təəccüblə İlyasdan soruşdu:

-Kimin oğlusan?

-Babam - Məhəmməd, atam Yusifdir.(Ordubadi).

Çörək kəsdi, dürmək eləmək istədi, amma dayanıb birdən-birə Keçəçinin sifətinə baxdı:

-Sənə "Azərbaycanın açarı" ləqəbini vermişəm. Göstər öz ləqəbinə layiq olduğunu. Azərbaycan bağlı kiliddi. Onu necə açım?

Keçəçi sağ əlini saqqalında gəzdirib dedi:

-Mənim fikrim hazırda.(F.Kərimzadə)

Beləliklə, vasitəsiz nitq adətən müəllifin sözləri ilə müşayiət olunur. Müəllifin sözləri özgə nitqinin nə zaman, hansı şəraitdə, nə məqsədlə söyləndiyini müəyyənləşdirməyə kömək etdiyi kimi, müəllifin özünün də hadisəyə münasibətini, fikri necə, nə tərzdə söylədiyini aydınlaşdırmağa imkan verir; məs.:

Bir gün atam bazardan həyəcanla gəlib dedi:

-Təzə hökumət qurulub, adına da "müsavat hökuməti" deyirlər.

Anam soruşdu:

-Nə deməkdə müsavat hökuməti?

Atam dedi:

-Yəni bu hökumətdə hamı bərabər hüquqda olacaq.

Anam kəskin istehza ilə soruşdu:

-Deməli, cındırından cin ürkən keçəl Şirinlə İbrahim bəyə hökumətdə fərq qoymayacaqlar? (İ.Əfəndiyev)

Ümumi situasiya, şərait və mətnlə əlaqədar olaraq vasitəsiz nitqin kimə məxsus olduğu bilindikdə müəllifin sözlərinin işlənməsinə ehtiyac olmur; məs.:

-O qonşu xan sizin kəndi niyə dağıdırdı?

-Çünki bizim xanla düşmən idi. Qəfil bir-birinin kəndlərinə hücum eləyib çapıb-talayırdılar.

-Bəs şah niyə qoyurdu?

-Şahın canındandır ki, bizim xanlar bir-birlərini didib-parçalasınlar.

-Niyə axı?

-Bilirsənmi, qaqaş, şah farsdır, amma biz də, xanlarımız da azərbaycanlıyıq.

-Nə olsun?

-Şah fars olduğu üçün istəyir bizim Azərbaycan xanları bir-birlərilə boğuşub, başları qarışsın ki, Azərbaycan xalqı şahdan hürriyyət istəməsin. (İ.Əfəndiyev)

Dialoqda iştirak edənlər mətnin əvvəlindən oxucuya məlum olduğu üçün bu dialoq tərtib olunarkən müəllif nitqinə ehtiyac olmamışdır.

Vasitəsiz nitqi müşayiət edən müəllif nitqinin xəbəri əksərən *demək, soruşmaq, söyləmək, danışmaq, qışqırmaq, eşitmək, dinləmək, köksünü ötürmək, etiraz etmək, qeyd etmək, cavab vermək, müraciət etmək, yalvarmaq, düşünmək, təkrar etmək, ah çəkmək, sözünü kəsmək, aydınlaşdırmaq, maraqlanmaq, çağırmaq, gülümsəmək* və s. nitq, qavrayış, duyğu, təfəkkür, görmə, eşitmə fellərinin şəxslə formaları ilə ifadə olunur. Fəlin şəxslə formaları ilə yanaşı, vasitəsiz nitqi müəllif nitqi ilə əlaqələndirməkdə fəli bağlama, fəli sifət formaları da mühüm rola malikdir. Az hallarda müəllif nitqi ismi xəbərlə də ola bilər. Özgə nitqi *soruşmaq, demək, sual vermək* və s. tipli nitq felləri ilə əlaqələndikdə müəllifin sözləri ilə vasitəsiz nitq arasında əlaqə sıx olur; *heyvət etmək, dəhşətə gəlmək, sevinmək, gülmək* və s. tipli fellər müəllif nitqinin xəbəri vəzifəsində işləndikdə vasitəsiz nitqlə müəllif sözləri arasında əlaqə zəif olur; məs.:

Mərdan bir-iki addım irəli yeridi, Fərruxun lap gözünün içinə baxdı:

-Kim eləyib? Də, qorxma, heç kəsə deməyəm. (Ə.Əyylisli)

Samur böyük təəccüblə baxırdı:

-Ə, sən bayaq o oğlandan pul almadın? (Ə.Əylisli)

Müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitq birlikdə tabeli mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır: müəllif nitqi baş cümlə, vasitəsiz nitq tamamlıq budaq cümləsi kimi çıxış edir;¹⁸ məs.:

“Adam Oğlu Şahsuvar buradan belə getdi” - dedilər. “İnsan Övladı Şahsuvarın gözündən od tökülür” - dedilər. (Ə.Əylisli)

Bizim dilimizdə vasitəsiz nitq bütün leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə birlikdə, heç bir dəyişikliyə uğramadan müəllif nitqinə *ki* bağlayıcısı ilə də bağlanır; məs.:

Firdovsi başqa bir yerdə yazır ki, “əgər yoğruluşu acı olan bir ağacı gətirib cənnət bağının torpağında əkəsən, onu cənnətin məşhur suyu olan Kövsər çeşməsindən suvarasan, yenə də o, meyvə gətirdiyi zaman meyvəsi acı olacaqdır”. (Ordubadi)

Bu cür cümlələr öz quruluşuna görə adi tabeli mürəkkəb cümlələrdən fərqlənir.

Bu cəhət dialoq şəklində qurulan vasitəsiz nitqə də aiddir; məs.:

Məhsəti xanım Rənanın və Nizaminin alınından öpərək:

-Oturun, bəzən kədərləri yumaq üçün göz yaşları da lazım olur,- dedi. (Ordubadi)

Qeyd. Şübhəsiz, bəzən böyük bir məndən ibarət olan vasitəsiz nitqi budaq cümlə hesab etmək və budaq cümlə kimi təhlil etmək də doğru olmaz. Eyni zamanda bəzən müəllif nitqi nitq felləri ilə bitmədiyindən vasitəsiz nitqlə daha zəif əlaqələnir; məs.:

Surxay mehribanlıqla gülümsədi:

-Sən yenə də əvvəlki kimi sancırsan. (İ.Əfəndiyev)

Kərim acı təbəssümlə:

-Dağrudanmı, sən buna əmin idin? (İ.Əfəndiyev)

Bu cür dialoqlarda müəyyən bir nitq felinin (*dedi, soruşdu* və s.) buraxılmış olduğunu nəzərə almaq mümkündür. H. Bayramov bu cür cümlələri mürəkkəb cümlə hesab etməmiş və bunu müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitqin başqa-başqa adamlara məxsus olması ilə izah etmişdir.¹⁹ Əslində, tabeli mürəkkəb cümlə olduğuna şübhə edilməyən vasitəli nitqin tərkib hissələri də məzmunca eyni müəllifə aid deyildir.

Müəllif nitqi vasitəsiz nitqdən əvvəl, vasitəsiz nitqdən sonra və vasitəsiz nitqin arasında işlənə bilər.

Vasitəsiz nitqin işlənmə yerindən asılı olaraq aşağıdakı dürgü işarələrindən istifadə olunur:

1. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən sonra işləndikdə dırnaq içərisinə alınır və ondan əvvəl (müəllifin sözlərindən sonra) qoşa nöqtə qoyulur; məs.:

Siz dediniz: *“Ölüm nədir ki, bütün ucalıqları məhv edir?”* (Ordubadi) **M: “V?”**

Dialoq şəklində işləndikdə dırnağa ehtiyac olmur, vasitəsiz nitqdən əvvəl tire işarəsi qoyulur:

Yeyib-içəndən sonra Bəndalı yüzbaşı dedi:

-Hə, qardaşoğlu, indi danış görək hansı qohumlardansınız. (İ.Əfəndiyev) **M: -V.**

2. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl işləndikdə müəllifin sözlərindən əvvəl tire işarəsi, vasitəsiz nitqin sonunda isə intonasiyadan asılı olaraq sual işarəsi, nida işarəsi və ya vergül qoyulur; məs.:

“Əmirin vəziyyətini möhkəmlətmək üçün düzələn bu macərə çox da uzun sürməz!” - deyənlər də var idi. (Ordubadi) **“V!” - m.**

Vasitəsiz nitq dialoq şəklində verildikdə dırnaq lazım olmur, vasitəsiz nitqdən əvvəl tire, sonra vergül və tire qoyulur; məs.:

- O, dünyanın ən nadir çiçəklərindən çəkilib, - deyə qarı cavab verdi. (İ.Əfəndiyev) **-V,-m.** ✓

Bu cür cümlələrdə vasitəsiz nitqdən sonra onun öz intonasiyasından asılı olaraq, nida və ya sual işarələri də qoyulur; məs.:

-Elə söhbət də bundadır da, ay yetim! - o (Əlabbas) yaxınlaşmış mənim çarpayımın yanında durdu. (Ə.Əylisli) **-V! - m.**

-Düz deyirəm də! Düz demirəm? - bunu otağın o başından Əlabbas ya məndən, ya da elə özündən soruşurdu. (Ə.Əylisli) **-V? - m.** ✓

3. Müəllifin sözləri vasitəsiz nitqin arasında işləndikdə ondan əvvəl ikinci bənddə qeyd edilən işarələrdən istifadə edilir; müəllifin nitqindən sonra isə iki hal müşahidə olunur:

a) müəllifin sözlərindən sonra vergül və tire qoyulur: *“Gözəl Səba, - dedi, - sən məni bu xidmətinlə minnətdar edirsən.”* (Ordubadi) **“V,-m,-v”** ✓

b) müəllifin sözlərindən sonra nöqtə və tire qoyulur: *-Bəli, qibleyi-alm!* - deyə Balı qarı ah çəkdi. **-Mən anayam.** (İ.Əfəndiyev) **-V! - m.-V**

4. Üçüncü bənddəkinin əksinə olaraq, vasitəsiz nitq müəllifin sözlərinin arasında işlənir və bu zaman vasitəsiz nitqdən əvvəl qoşa nöqtə və tire, vasitəsiz nitqdən sonra onun intonasiyasına uyğun olaraq vergül, nida və ya sual işarəsi və tire qoyulur; məs.:

Qarı:

-Mən anayam, -dedi və bir qab su alıb taxt-rəvanın qarşısında yerə çökdü. (İ.Əfəndiyev) **M:- V,-m.** ✓

Bu cür hallarda vasitəsiz nitq dırnaqda verildikdə bütün işarələr olduğu kimi saxlanmaqla yalnız vasitəsiz nitqdən əvvəl tire qoyulmur; məs.:

Atabəyin marağı daha da artdı və qəlbində: "Belə bir qızı əldə etmək zəngin bir məmləkət əldə etməkdən daha qiymətlidir,"-dedi. (Ordubadi) M: "V",-m.

5. Vasitəsiz nitq ilə müəllifin sözləri bir-birini ardıcıl şəkildə əvəz edə bilir. Bu zaman dialoq nitqində yuxarıda qeyd edilən durğu işarəsi qaydalarından istifadə edilir; məs.:

Taygöz Yusif bir daha yerə qədər təzim edib:

-Qibleyi-ələm, - dedi,- mən aciz Yusif sənin sadıq qulunam.- (İ.Əfəndiyev) M:- V,-m,-v.

Əmir onun əlindən tutub:

-Kömək et! - dedi.-Hadisələr, fitnələr mənim ətrafımı alıb. (Ordubadi) M:-V!-m.-V.

Müəllif nitqi ilə vasitəsiz nitqin bu cür düzülüşü *deyə soruşduqda, dedikdə* tipli felii bağlamaların köməyi ilə iki müxtəlif müəllifin də dediklərini əlaqələndirə bilir; məs.:

Fəxrəddin Nizaminin qulağına pıçıldayıb:

-Hərgah məsciddə bizdən biət almaq istəyərlərsə, təklifimiz nədir? - deyə soruşduqda, Nizami:

-Baxıb görək fərmanda nə yazılır, o zaman təklifimiz aydınlaşar, - dedi. (Ordubadi) M:-V?-m, M: -V,- m.

Yaxud:

Əmir təəccüblə:

-İnana bilmirəm,-dedikdə, vəzir öz fikrini bir daha açıq dedi:

-Sizə gətirilən məktubun Fəxrəddin tərəfindən yazıldığı şübhəsizdir. (Ordubadi) M:-V,-m,m:-V.

Vasitəsiz nitq yalnız özgəsinin sözlərindən deyil, müəllifin öz nitqindən, öz düşüncəsindən də ibarət olur. Bəzən müəllif özünün keçmişdə söyləmiş olduğu fikri yada salır; məs.:

"İnsan qanadsız quşdur, -deyə mən düşünürdüm, - srağagün bu vaxt biz,-mən, körpüsalanlar, bir də Adil Zoğallı meşəsindəydik. Qərrib də yaralanmamışdı..." "Qərrib də yaralanmamışdı..." deyə mən öz-özümə təkrar etdim. (İ.Əfəndiyev)

Vasitəsiz nitq sadə və mürəkkəb, cütlükə və tək-təklikli, müxtəsər və geniş, bütöv və yarımçıq cümlə şəklində ola bilər, elliptik

cümlədən, hətta üzvlənməyə cümlədən də ibarət olur. Bir cümlədən ibarət olduğu kimi, bir neçə cümlənin birliyi, bir sintaktik bütöv şəklində də qurulur; məs.:

Firdovsi deyirdi ki: "Qara qarğanın yumurtasını cənnətdəki tovuzun altına qoyasan, yumurtadan çıxdığı zaman onu cənnət əncirlərinin danələri ilə bəsləyəsən, yəni o böyüdükdə qarğa balası olacaqdır. Cənnət tovuzuna isə quru bir zəhmət qalacaqdır". (Ordubadi)

Gəzdiyi yerlərdə, keçirdiyi məclislərdə Nəsimiyə həmişə bir sual verirdilər: "Fəzlin siması necədir?" Nəsimi də həmişə eyni cavabı verib: "Fəzlin siması təsvirə gəlməz", -deyirdi. (İ.Hüseynov)

-Deyəsən, külqabıdan xoşunuz gəlir, Mirzə. Buyurun, qurban-dır sizə...

Mirzə Manaf özünü güc-bəla ilə ələ alıb:

-Yox!-dedi.

Amma təzə müdir, deyəsən, inanmadı:

-Çəkənsiz, Mirzə?

Mirzə Manaf:

--Hərdən birin,-dedi.(Ə.Əylisli)

Vasitəsiz nitqdə əvəzliliklər müəllif nitqinin deyil, vasitəsiz nitqin öz tələbləri əsasında işlənmiş olur; məs.:

Anam dedi:

-Siz heç kasıblardan pul-zad da almırsınız.

Doktor dedi:

-Mən sizin xalqınızı sevirəm.(İ.Əfəndiyev)

Vasitəsiz nitqdə canlı danışq dilinə xas olan bütün elementlərdən - ara sözlərdən, xitablardan, nidalardan, ədatlardan geniş istifadə edilir (misallara bax).

Bədii əsərlərin dilində müəllif nitqi əksərən ədəbi dil normalarına uyğun olduğu halda, obraz nitqində fonetik, leksik, morfoloji dialektizmlərə geniş yer verilir.

Vasitəli nitq. *Özgə nitqinin yalnız məzmununun verilməsinə vasitəli nitq deyilir.* Vasitəli nitqdə özgə nitqinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərində, hətta intonasiyasında da dəyişiklik edilir, onun yalnız məzmunu saxlanılır; məs.:

Papam deyir ki, bu dünya bir findıqdı.(Ə.Əylisli) Get mamana de, qoy papana desin ki, bu dünya findıq-zad deyil. (Ə.Əylisli) Mənə dedilər çatdırım ki, düşmən Təbrizin iki mənzilliyindədir. (F.Kərimzadə)

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə əmələ gəlir; məs.:

Çoban Mahmud dedi: -Xanım, mən çobanam, ev işi bacarmaram. (İ.Əfəndiyev) - *Çoban Mahmud dedi ki, o, çobandır, ev işi bacarmaz.*

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən müəllifin sözlərində elə bir dəyişiklik olmur, müəllif nitqi bütün emosional keyfiyyətlərini saxlayır; məs: *-Bu nə əhvalatdır, -deyə anam təəccüblə soruşdu.* (İ.Əfəndiyev) - *Anam təəccüblə soruşdu ki, bu nə əhvalatdır. Səkinə nənə kişi kimi gurultulu səslə onlara tərəf qışqırdı: -Ehey, ey selbasarlılar, cahıllar obada yoxdur deyın kişiləşmişiniz?* (İ.Əfəndiyev) - *Səkinə nənə kişi kimi gurultulu səslə onlara tərəf qışqırdı ki, cahıllar obada yoxdur deyın kişiləşiblər?*

Vasitəli nitq özgə nitqini tam şəkildə olduğu kimi ifadə edə bilmir, onun yalnız məzmununu saxlayır. Hətta vasitəli nitq leksik cəhətdən vasitəsiz nitqə çox yaxın olduqda da onu olduğu kimi əks etdirə bilmir, ən azı vasitəsiz nitqin intonasiyasından məhrum olur; məs.:

-Burada gözlə, indi çıxıram,-dedi və Şəfiyevin kabinetinə keçdi.-Dedi ki, burada gözləyim, indi çıxacaq və Şəfiyevin kabinetinə keçdi. (İ.Məlikzadə) *Əhəd soruşdu: - Kamandar dayı, şöbələrdə işini qurtardın?* (İ.Məlikzadə) - *Əhəd soruşdu ki, Kamandar dayı şöbələrdə işini qurtardımı. İsmayıl ağ atına mindi, atın üzünü döndərdi və ucadan dedi: - Ey Ərdəbil əhli, mən ata yurduma qayıdacam və sizə xoşbəxtlik gətirəcəm.* (F.Kərimzadə) - *İsmayıl ağ atına mindi, atın üzünü döndərdi və ucadan dedi ki, o, ata yurduna qayıdacaq və onlara xoşbəxtlik gətirəcək.* Göründüyü kimi, vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən öz intonasiyasını itirdiyi kimi, əvvəlki emosionallığını da xeyli itirir. Vasitəli nitqdə modal sözləri, nidaları, xitabları saxlamaq olmur.

Vasitəsiz nitq vasitəli nitqə çevrilərkən əvəzlilərdə daha çox dəyişiklik olur - əvəzlilər özgə nitqinin daşıyıcısının deyil, müəllif nitqinin tələblərinə uyğun işlədilir; məs.:

Murad soruşdu: -Sən ki sarayda məşhur adam idin, bu nə gündür düşmüşən? (F.Kərimzadə) - *Murad soruşdu ki, o, sarayda məşhur adam idi, bu nə gündür düşüb. - Sən şəkli necə çəkirsən, mənə də öyrət. -İsmayıl yazdığı vərəqi bir tərəfə qoyub anasının dizinə söykəndi.* (F.Kərimzadə) - *İsmayıl yazdığı vərəqi bir tərəfə qoyub anasının dizinə söykənərək soruşdu ki, o, şəkli necə çəkir, ona da öyrətsin.*

Göründüyü kimi, bu misallarda vasitəsiz nitqə aid *sən* əvəzlilikləri vasitəli nitqdə müəllif nitqinin tələbi ilə *o* şəklində işlənmişdir.

Vasitəsiz nitqi vasitəli nitqə çevirərkən əvəzlilərdə aşağıdakı dəyişikliklər edilir:

1. Müəllif nitqi üçüncü, vasitəsiz nitq birinci şəxsə aid olduqda vasitəli nitqə çevrilərkən əvəzlik də (vasitəsiz nitqin əvəzliyi) üçüncü şəxsdə işlənir; məs.:

-Mən bilirəm,-Cibo Səfər qorxa-qorxa dilləndi. (F.Kərimzadə) - *Cibo Səfər qorxa-qorxa dilləndi ki, o bilir.*

-Hara gedək? - *Əbih Sultan sanki öz-özündən soruşdu.* (F.Kərimzadə) - *Əbih Sultan sanki öz-özündən soruşdu ki, hara getsinlər.*

Bu cür çevirmə prosesində əvəzliyin hansı halda olmasının əhəmiyyəti yoxdur:

Əbih Sultan dedi:

-Məni Əlincə qalasına Bəysunqur göndərməmişdi. (F.Kərimzadə) - *Əbih Sultan dedi ki, onu Əlincə qalasına Bəysunqur göndərməmişdi.*

2. Müəllif nitqi üçüncü, vasitəsiz nitq ikinci şəxsə olduqda vasitəli nitqə çevrilərkən vasitəsiz nitqin mübtədə - xəbər əlaqəsi üçüncü şəxsə aid olur; məs.:

Əbih Sultan Cibo Səfərə dedi: - Sən bura məhrəm adamsan. (F.Kərimzadə) - *Əbih Sultan Cibo Səfərə dedi ki, o bura məhrəm adamdır.*

Əvəzlik işlənmədikdə, şəxs şəkilçisi ilə müəyyənləşir: *Qönçə acıqlı-acıqlı: - Səsin batsın!* - *dedi.* (İ.Məlikzadə) - *Qönçə acıqlı-acıqlı dedi ki, (onun) səsi batsın.*

3. Həm müəllif nitqi, həm də vasitəsiz nitq üçüncü şəxsə olduqda çevirmə prosesində vasitəsiz nitqin şəxsinə dəyişiklik olmur. Bu forma vasitəsiz nitqlə vasitəli nitqin ən çox uyğun olduğu formadır; məs.:

Bəbir on dəqiqə gözləmək fikrində deyildi, elə artırmaya qalxar-qalxmaz soruşdu: - Ay ana, yeməyə bir şey varmı? (İ.Məlikzadə) - *Bəbir on dəqiqə gözləmək fikrində deyildi, elə artırmaya qalxar-qalxmaz soruşdu ki, yeməyə bir şey varmı.*

Lakin heç bir fərqli müşahidə edilmədikdə də vasitəsiz və vasitəli nitq intonasiya cəhətdən mütləq fərqlənir; məsələn, *Soruşdu ki: "Orada nə yazıblar?"* cümləsi ilə *Soruşdu ki, orada nə yazıblar* - cümlələrinin xüsusilə vasitəsiz və vasitəli nitq hissələrinin intonasiyasında mühüm fərq var.

Cümlə vasitəli nitq şəklində düşükdə xitabların, ara sözlərin, nida-
ların iştirakı da məhdudlaşır.

Müəllif nitqi birinci, vasitəsiz nitq ikinci şəxsdə olduqda vasitəli
nitqə çevrilərkən vasitəsiz nitqin əvəzlik və xəbəri üçüncü şəxsdə
olur; məs.: *Mən pəncəyimin güllə deşən yerini Qaracaya göstərib
dedim: -Bura bax, Qaraca, gör güllə haradan keçib.* (İ.Əfəndiyev) -
*Mən pəncəyimin güllə deşən yerini Qaracaya göstərib dedim ki,
görsün güllə haradan keçib. Mən soruşdum: -Axı neyləyirsən
qayçıyı?* (İ.Əfəndiyev) *Mən soruşdum ki, neyləyir qayçıyı.*

Vasitəsiz və vasitəli nitq müxtəlif şəkildə formalaşsa da, hər ikisi
başqasının fikrinin ifadəsinə xidmət edir. Həm canlı danışığı dilində,
həm də bədii əsərlərin dilində vasitəsiz və vasitəli nitqin bu formala-
rının qarışdığı, qovuşduğu hallara rast gəlmək olur. Bəzən vasitəli
nitq daxilində özgə nitqini dəqiq şəkildə ifadə edən sözlər işlədilir.
Bəzən müəllif obraz nitqi ilə öz təhkiyəsinin sintezini verir. Belə hal-
larda müəllifin işlətməli olduğu ədəbi dil sözləri obraz təfəkkürünə
uyğun məhəlli və ya loru leksik və frazeoloji vahidlərlə əvəz olunur.
Mir Cəlalin "Dirilən adam" romanında Qədir Ələs bəylə görüşünün
nə ilə qurtaracağını təsəvvür etməsə də, hər halda, ehtiyatla hərəkət
etməyə, "böyük" yanında "əməlli" danışmağa çalışır: "*Qədir əlini
qoymuna saldı. Yüzbaşının verdiyi kağızı, başbiletini təqdim edib, ba-
cardığı qədər "əməlli" danışdı.*" Doğrudur, "əməlli" sözü yazıçının
dilində işlənmişdir, lakin elə işlənmişdir ki, sanki bu sözü yazıçı yox,
Qədir deyir. Bu söz Qədirin qəlbindən keçir, amma yazıçı dili ilə ifa-
də olunur. Həmin söz müəlliflə Qədir arasında birgə düşüncənin
məhsuludur. Burada real təsvir üçün müəllif Qədir səviyyəsinə enir.
Müəllif dırnaq arasına almasa da, əslində, *başbilet* sözü də vasitəsiz
nitqin vasitəli nitqə qovuşmuş nümunəsidir.²⁰

Vasitəsiz nitq elementlərinin vasitəli nitqə qarışdığı bu cür hallarla
yanaşı, bəzən müəllif öz təhkiyəsinin bir hissəsini bütövlükdə obraz
düşüncəsinə uyğun qurur. Bu zaman özgə nitqi müəllif nitqindən heç
bir cəhətdən - nə leksik, nə qrammatik, nə də fonetik cəhətdən fərqlə-
nir. Özgə nitqinin mənbəyini də göstərməyə ehtiyac olmur. Olsa-olsa
özgə nitqi haqqında əvvəlki cümlələrdən birində *xatırlamaq, yada
salmaq, düşünmək, fikrindən keçirmək* kimi sözlər ola bilər. Yazıçı
obraz düşüncəsi ilə danışır, onun fikirlərini onun öz nitqinə uyğun
şəkildə qurur, öz yazıçı səviyyəsi ilə deyil, obrazın nitq elementləri

ilə danışır, elə fonetik, leksik, qrammatik vasitələrdən istifadə edir ki, onlardan onun özü yox, obrazı istifadə edə bilər. Yazıçı bu üsulla, bir ədəbi priyom kimi, obraz nitqini ustalıqla müəllif təhkiyəsinə daxil edə bilər.²¹ Bu forma bütün cəhətləri ilə vasitəsiz nitqə yaxındır. Bu cür cümlələrdə canlı danışq dilinə məxsus bütün elementlərdən - xitablardan, ara sözlərdən, nidalardan, ədatlardan, obrazın düşüncəsinə münasib hər cür leksik, frazeoloji və qrammatik vasitələrdən istifadə etmək olur. Bilavasitə obraz nitqinə deyil, yazıçı təhkiyəsinə daxil olduğu üçün bu cür cümlələr formaca vasitəli, məzmunca vasitəsiz nitq şəklində olur, təhkiyə obraz düşüncəsinə uyğun qurulduğu halda, təhkiyəni obraz yox, müəllif aparır; məsələn:

Nizəli-qalxanlı adamlar ikibir-üçbir geniş düşərgənin müxtəlif səmtlərindən tonqallara sarı gəlirdilər, yaxınlaşıb dururdular, uzaqlardakı hənirtir-xışiltını dinləyirdilər. Bu nizəli-qalxanlı adamlar dünyanın bütün məşəqqətlərinə dözməyə hazırdılar, ağcaqanada, at milçəyinə, ilana-əqrəbə - nə olur-olsun, "uf" da deməzdilər. Bircə o külək əsməyəydi. Keçən dəfə, iki il bundan əqdəm, həmin bu yerdə düşərgə salıb yürüşə hazırlaşanda Baba kahadakı külək güc yığıb-yığıb, bura şığımışdı - ilahi, özün kömək ol, ilahi, bu müsibətdən yazıq bəndələrini özün hifz elə! (Y.Səmədöğlü)

Obrazın daxili aləmini, duyğu və düşüncələrini açmaq, onu oxucuya ətraflı göstərmək üçün bu üsul son dərəcə əlverişli bir üsul hesab olunur. Yuxarıdakı misalda birinci cümlədən sonrakı bütün cümlələr müəllif dilində obraz düşüncəsinə obrazın nitq üslubuna müvafiq şəkildə əks etdirir.

Altmışncılar ədəbiyyatının nümayəndələri bu üsulla daha çox müraciət etmişlər. İ.Məlikzadə haqq-ədələt mizan-tərəzisi Gümüşgölə Orxanın münasibətini ("Gümüşgöl əfsanəsi") onun öz düşüncəsinə uyğun olaraq bu cür təsvir edir:

Orxan fikirləşdi ki, günahları sayıb-sadalamağa dursa, məsələ uzanacaq - daha saymadı. Nə mənası var? Onsuz da xam xəyaldır bu. Lap belə bir göl olsa da, adamlar özləri batırırlar onu. Başına min oyun açarlar gölün. Onda bəzzadlar, bəcəltəklər peyda olurlar, gölün işçilərini yoldan çıxardarlar. Onlara adam taparlar, rüsvətlə ələ alırlar onları. Vallah, gecənin birində qurudurlar o gölü, pulun gücünə adamlara qurtum-qurtum içirdərlər, ya da gölün altında elə əngəl eləyərlər ki, göl günahları ölçə bilməz. Bir də görərsən ki,

təpədən dırnağa günah içində olan adam, budu ha, gölün üstü ilə qaşqaldaq kimi dazıyır, amma ömründə bir qarışqa da tapdalama-yan günahsız bir binəva ikicə addından sonra ağır daş tək gedir gö- lün dibinə. Yox-yox, can-ciyər, lazım deyil belə göl, günahsız adam- ları qərq eləyərlər orda...

İlk cümlədən sonrakı bütün cümlələr müəllifin təhkiyə dilində ob- raz düşüncəsinin məhsuludur. Müəllif bu üsuldən istifadə edərək əsə- rinin qəhrəmanı Orxanın düşüncələrinə uyğun olaraq cəmiyyətdə başdan-binadan dərin kök salmış haqsızlığı, naqisliyi ifşa etmişdir.

Sitatlar. *Öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, sübuta yetir- mək üçün özgə nitqindən gətirilən dəqiq çıxarıqlara sitat deyilir.* Sitatlardan yalnız fikri aydınlaşdırmaq və sübuta yetirmək, əsaslandır- maq üçün deyil, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik, ifadəlilik üçün də istifadə edilir. Sitat bir sözdən, söz birləşməsindən, bir cümlədən ibarət olduğu kimi, bir sintaktik bütövdən də ibarət ola bilər.

Sitatlar öz quruluşuna görə vasitəsiz nitqdən o qədər də fərqlən- mir. Bədii əsərlərdəki vasitəsiz nitqdən müəyyən fikrin təsdiqi üçün seçilməsi və mənbəyinin dəqiq göstərilməsi ilə fərqlənir; məs.:

*Ümumən saf satira və saf yumor yoxdur. Mütləq yumorda satira, satirada yumor çaları olur. "Ən qəmçiləyici, ən qəzəbli, ən kədərli satiranın tərkibində bir damla da olsa, zarafat olmalıdır, əks halda o, satira ola bilməz. Yumor da özlüyündə satira elementlərinə malik olur: ittiham şəklində olmasa da, hər halda, insanın güldüyü şey tən- qid "edilir". (М.Кольцов. Писатель в газете.- М., "Советский нучатель", 1962, s.135).*²²

Misaldan görüldüyü kimi, sitat müstəqil şəkildə işlənmişdir və müəllif nitqinin sübutu üçün olsa da, bilavasitə müəllif nitqi ilə bağlanmamış, nöqtə ilə ayrılmışdır. Lakin sitat, adətən, müəllif nitqi ilə əlaqəli verilir və bu zaman sitatdan əvvəl qoşa nöqtə qoyulur: məs.:

*Ə.Dəmirçizadənin "Gülmək və şarlatanlar" məqaləsinin bir əhə- miyyəti də orasında idi ki, o, gülüş yolu ilə nöqsanların islahı məsələ- sini düzgün sayır və mətbuatda satiraya nihilist münasibətin olduğu dövrdə onu müdafiə edirdi: "Gülmək lazımdır. Bu haqda düşünmək, mübahisə etmək yersizdir. Çünki gülmək ən kəskin tənqid formasıdır. Gülməklə gülünc olmaqdan uzaqlaşmaq mümkündür". ("Ədəbiyyat qəzeti", 1 mart 1935-ci il)*²³

Satira və yumor cəmiyyətin ümumi inkişafı, ictimai quruluş və sosial-mənəvi amillərlə bağlıdır. İstibdad və zülmün, hüquqsuzluq və köləliyin güclü olduğu yerlərdə sənətkarın komik ideali həqiqi satira doğurur. "Отечественные записки" və "Molla Nəsrəddin", təbii ki, zamanənin tələbləri ilə bağlı olub, şəraitin məhsulu idi. İnsanlar mənəvi cəhətdən təmin edildikdə kəskin satiraya deyil, yumora ehtiyac olur: "Azad demokratik cəmiyyətdə yumor açıq və maneəsiz inkişaf edir. Azadlığın boğulduğu yerlərdə və ya düşmən tərəfindən istila edilmiş ölkələrdə komizm ən zəhərli formada - satira şəklində çıxış edir". (Е.И.Маутова.Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе.-Изд.-во "Найка",М.,1972,с.11)²⁴

Sitatlı cümlələr, misallardan görüldüyü kimi, iki hissədən - müəllifin sözlərindən və özgə nitqindən ibarət olur. Özgə nitqi bütöv verilmədikdə ixtisar edilən hissədə üç nöqtə qoyulur. İxtisar özgə nitqinin əvvəlində, sonunda və ya daxilində ola bilər.

Əvvəldə: *Şişirtmə bir bədiilik üsulu kimi çox qədim tarixə malikdir: "...İlk yazıçılar ilk adamları boydan uca təsvir edirdilər, onlara bizim həyatdan on dəfə artıq davam edən bir həyat bəxş edirdilər, güman edirdilər ki, qarğalar üç yüz il, marallar doqquz yüz il, nimfalar (pərilər) isə üç min il yaşayırlar. Əgər Kserks Yunanıstana girirsə, ardınca dörd milyon gedir. Əgər bir xalq döyüşdə qalib gəlicsə, o, qayda üzrə, demək olar ki, əsgər itirmir, amma saysız-hesabsız düşmən öldürür. Bəlkə elə bu mənada surədə deyilir: Omnis homo mendax (latınca "Bütün insanlar yalançıdır")"²⁵ (Вольтер. Эстетика.-М., "Искусство",1974, с.251)²⁵*

Ortada: *Şişirtmə bir bədiilik üsulu kimi çox qədim tarixə malikdir: "Şişirtmək insan aqlının xüsusiyyətidir... Əgər Kserks Yunanıstana girirsə, ardınca dörd milyon gedir. Əgər bir xalq döyüşdə qalib gəlicsə, o, qayda üzrə, demək olar ki, əsgər itirmir, amma saysız-hesabsız düşmən öldürür. Bəlkə elə bu mənada surədə deyilir: "Omnis homo mendax" (latınca "Bütün insanlar yalançıdır")"*

Sonda: *Şişirtmə bir bədiilik üsulu kimi çox qədim tarixə malikdir: "Şişirtmə insan aqlının xüsusiyyətidir. İlk yazıçılar ilk adamları boydan uca təsvir edirdilər, onlara bizim hyatdan on dəfə artıq davam edən bir həyat bəxş edirdilər..." (Вольтер. Эстетика.-М., "Искусство",1974, с.251)*

Sitat gətirilən mənbəyin, müəllifin sözlərini vasitəli nitq şəklində işlətmək, onun daha kütləvi, əksəriyyətə məlum olan sözlərini, ifadələrini dırnaq arasında qeyd etmək də olar; məs.: *Dil "ölü əsər yox, fəaliyyətdir", "əbədi təkrar alunan qüvvədir"* (V.Humbalt). *Dilin fəaliyyəti isə sözün daxilində - mənə sistemində, onun lüğəvi, ümumdil mənəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə və konkret işlənmə hallarında meydana çıxır... A.Fadəyev sənətkar əməyinin çətinliklərindən bəhs edərək yazırdı: "Yazıcının qarşısında nəhəng söz, anlayış dənizi durur: hər hansı fikrin, obrazın ifadəsi üçün on, on beş, iyirmi söz yalta düşür. Lakin necə edəsən ki, gördüyünü, demək istədiyini son dərəcə dəqiqliklə deyə biləsən?"*²⁴ (Bax: "О писателемском труде.-Изд.-во "Советский писатель", М., 1958, с. 281) 20-30-cü illərin gərkəntli satira ustaları İlya İlf və Yevgeni Petrov yalnız mövzu, ideya və obraz üçün deyil, hər bir söz üçün də əzablı, arasıkəsilməz nübahisələrlə dolu yaradıcılıq yolu keçmişlər. (Л.М.Яновская. Почему вы пишете смело? Изд.-во "Наука", М.,1969, с. 138) Yazıcının bürüycən "ümumxalq dili dənizinin dalğaları sahilsiz və dibsizdir". (İ.S.Turgenev)²⁶ və s.

DURĞU İŞARƏLƏRİ

Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən bölməsi ümumiləşmiş şəkildə *puntuasiya* (latınca *punctum* sözündən olub, nöqtə deməkdir) adlanır. Puntuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizam salınmasında xüsusi qiymətə malikdir.

Durğu işarələri dilin qrafik sistemində mühüm yer tutur, hərflərlə, rəqəmlərlə və bir sıra digər vasitələrlə (vurma, bölmə, paraqraf işarələri və s.) verilə bilməyən cəhətlərin ifadəsinə xidmət edir. Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Mətnin düzgün anlaşılmasına kömək etməklə mühüm kommunikativ funksiya daşıyır.

Puntuasiyanın əsaslarının izahında üç meyl, üç istiqamət vardır: bəziləri mənaya, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri intonasiyaya əsaslanır.

Birinci halda durğu işarələrinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə bağlı izah edilir; ikinci halda cümlənin sintaktik quruluşu, üçüncü halda nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür.

Şübhəsiz, durğu işarələrinin işlədilməsi qeyd edilən meyillərin hər üçü ilə - məna, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır. Lakin aydındır ki, cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədlə, mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Ona görə də durğu işarələrinin işlənməsində məna məsələsi həlledici amil sayılır.

Əksərən üç cəhət birgə fəaliyyət göstərsə də, bəzən bunlardan biri digərinə nisbətən üstün mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Bir sıra hallarda durğu işarələrinin işlədilməsinin intonasiya ilə heç bir əlaqəsi olmur; məsələn, vasitəsiz nitqin dırmaqda verilməsi, sitatlarda ixtisarların üç nöqtə ilə göstərilməsi, müxtəlif emosiyaları çatdırmaq üçün mütərizə içərisində sual işarəsi, nida işarəsi qoyulması və s.-in intonasiya ilə əlaqəsi yoxdur və ya çox zəifdir. *Mən bilirəm, sən nə demək istəyirsən* - tipli cümlələrdə *bilirəm* sözündən sonra pauza olmadığı halda, mənanı və sintaktik quruluşu nəzərə alaraq vergül qoyuruq.

Sintaktik quruluş özü də mənadən asılı olur. Sintaktik quruluş yazıcının fikri mənalandırma bacarığına əsasən formalaşır, cümlənin üzvlənməsi, yəni onun sərhədlərinin müəyyənləşməsi müəllifin fikirləri necə əlaqələndirmək istəyi ilə bağlı olur. Aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək:

Və Mehdi lap indicə kəşf eləmişdi ki, “bir saitlə bir samitin birləşməsindən” də təzə rəng yarana bilər. Və sən demə, bu sait və samit səslər əgər birləşməsəydi, onda (nə az, nə də çox!) dünyada rənglərin müvazinəti pozulardı: əgər səslər yalnız samitlərdən ibarət olsaydı, - günəş hər şeyi yandırardı, işıqdan göz qamaşardı, hirsindən, acığından insanlar da, heyvanlar da bir-birini qırıb qurtarardı; əgər səslər yalnız saitlərdən ibarət olsaydı, onda bunun təxminən əksi alınardı: hava həmişə soyuq olardı, gecə-gündüz yağış yağardı,; nə rəngbərəng güllər açardı, nə cürbəcür quşlar oxuyardı... (Ə.Əylisli)

Balaca Mehdi'nin xəyal dünyası son dərəcə lirik, poetik və işıqlıdır. Səslərin qovuşmasında dünyanın rəng çalarlarını görür. Saitlərlə samitlərin əlaqəsi olmasa idi, dünya indiki kimi olmazdı, çiçəklər açmaz, quşlar oxumazdı. Əslində, bu, elə həqiqətdə də belədir: insan müxtəlif səslərin birləşməsi ilə söz yaradıb ünsiyyətə girməsə idi, insan üçün təbiət də belə mənalı, gözəl ola bilməzdi, insan insan olmazdı. Söz bunlarda deyil. Söz ondadır ki, müəllif Mehdi'nin düşüncəsinin komponentlərini sıx əlaqələndirmək üçün durğu işarələrinin semantik imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. Müəllif *pozulardı* sözündən sonra nöqtə də qoya bilərdi, lakin uşaq fikrinin əlaqə və sürəti ləngiyə bilərdi. Sonrakı *əgər* sözündən əvvəl işlənmiş nöqtəli vergülü də nöqtə ilə əvəz edə bilərdi, lakin yazıçının uşaq təfəkküründə fikirləri əlaqələndirmə sürəti nöqtənin nöqtəli vergüldən daha çox tələb etdiyi pauza ilə qırıla bilərdi, emosional düşüncə sürətini itirib zəifləyə bilərdi.

Bu cür hallara baxmayaraq, əksərən durğu işarələrindən istifadə məna, sintaktik quruluş və intonasiyanın birgə tələbi əsasında reallaşır, hər üç cəhət birlikdə fəaliyyət göstərir. Məsələn:

Bu zaman göylər qeyzlə guruldadı. İldırım çaxaraq qoca dağın şis təpəsini parçaladı. Sular qayalara çarparaq hiddətlə səsləndi. Dərələr uğuldadı. Muğan titrədi. Onun gözəli gedirdi... (İ.Əfəndiyev) - mikromətnində durğu işarələrindən hər üç cəhətə əsasən istifadə edilmişdir. Hər bir cümlənin sonunda səs alçalır, cümlə fasiləsi ilə kəsilir və nöqtə qoyulur. Bu cümlələrin hər birinin mənası və qrammatik əsası vardır. Son cümlədən sonra üç nöqtə qoyulması təbiətin həyəcanlarının müəllif dediklərindən daha çox olduğunu təsəvvür etməyə imkan verir.

Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri bunlardır: *nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə, vergül, tire, mötərizə, dırnaq.*

Durğu işarələri iki funksiya yerinə yetirir. Buna görə də iki qrupa ayrılır:

1) ayırıcı işarələr;

2) fərqləndirici işarələr.

Ayırıcı durğu işarələrinin əsas funksiyası cümlələri, cümlənin həmcins üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini və sairə ayırmaqdır. Bu qrupa *nöqtə, sual və nida işarələri, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə* daxildir. Fərqləndirici durğu işarələri cütüzlüdür, vasitəsiz nitqi, sitatları, ara cümlə və əlavə konstruksiyaları fərqləndirmək üçün işlədilən *iki vergül, iki tire, mötərizələr və dırnaqlardan* ibarətdir.²⁷

Sintaksis kursunun əvvəlindən başlayaraq, hər bir sintaktik vahiddən danışılarkən durğu işarələrindən necə istifadə edildiyini də qeyd etmişik. Məlumdur ki, nöqtə - nəqli cümlənin, sual işarəsi - sual cümləsinin, nida işarəsi - nida cümləsinin əlaməti - işarəsidir (bir sıra əlahiddə hallar, məsələn, məntiqsizlik məqamında mötərizədə sual işarəsi, təəccüb məqamında mötərizədə nida işarəsi və s. qoyulması nəzərə alınmaqla). Lakin bəzi durğu işarələri çoxfunksiyalı olduğundan onlar haqqında bir daha qısa məlumat vermək lazım gəlir.

Nöqtəli vergül - nöqtə ilə vergül arasında orta mövqə tutan, nöqtədən az, vergüldən çox fasilə tələb edən bir durğu işarəsidir. Sadə cümlənin həmcins üzvləri qrup-qrup sadələndikdə və ya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən birində vergül olduqda daha geniş fasilə olan tərkib hissələr arasına nöqtəli vergül qoyulur; məs.: *Əmir İnonc Qətibənin Nizamiyə hüsn-rəğbət göstərməsinə yol verməklə bərabər, onu Hüsəməddinə də vəd edirdi; Dilşadı Bağdada göndərməyə hazırladığı halda, Fəxrəddinin də başını aldadır və Dilşodun Fəxrəddinlə olan tanışlığına maneə törətmirdi.*(Ordubadi) *Onlar do çayı keçib iki hissəyə ayrıldılar; bir hissəsi Musa dəyirmanının üstündən aşib onu qarşılamaq üçün yol başladı, o biri hissə isə onu təqiblə yoluna davam etdi.*(Ordubadi) *O, gözəl olduğu qədər də macəraçı və iftiraçı idi; o, bir gün də olsa, böhtan və iftira toxumadon yaşaya bilməzdi.* (Ordubadi) *Sən o şairi çox da həqiq hesab etmə; o, gənkdir, fəqət bizim kimi gənclərdən deyil.*(Ordubadi)

Bu misallardan birincisində nöqtəli vergül sadə cümlənin həmcins üzvlərini, sonrakılarda tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini ayırmışdır. Nöqtəyə yaxın fasilə olduqda da (həmcins üzvlər olmadan) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında nöqtəli

vergül qoyula bilər: *Əmir hələ yatağından qalxmamışdı; o, gecəki sərxoşluğun xumarlığı altında nazlanırdı.* (Ordubadi)

Çox nöqtə də bir tərəfdən vergülə, o biri tərəfdən nöqtəyə yaxındır. Çox nöqtə adətən üç nöqtə şəklində olur. Sitatlarda özgəsinin nitqi kəsildiyi yerdə (sitatın əvvəlində, ortasında və ya sonunda) üç nöqtə qoyulur. Cümlənin ortasında və ya sonunda qoyulan çoxnöqtə fikrin bitmədiyini göstərir. Fikrin bitməməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər: "...onu davam etdirməyi ya müəllif lazım bilmir, ya gizli saxlamaq məqsədilə demir, ya da elə sözlər olur ki, onun deyilməsi cəmiyyət üçün məqbul deyildir, ya yaddan çıxmış olur, ya fikir başqası tərəfindən kəsilir, ya da natiq həyəcanlı olduğu üçün fasilələrlə danışmalı olur".²⁸ Məsələn: *Bacım uşaqları dayılarına qənim kəsiləcəklər. Gəlini gərdəkdə, küçüyü... Bəs o dünyada necə? Qan üstündən qan eləmək də... Qoy hələ yaşasınlar.* (F.Kərimzadə) *O, hara isə əfsanəvi bir aləmə gedir və o aləmdə onu, kim bilir, nələr gözləyir...* (İ.Əfəndiyev) -*Mirzə Qələndər, mənə yox də... Mən gimnaziya qurtarmışam... Özüm də allaha inanıram, amma siz molluların alimibi-məlliklərinizi də bilirəm axı.* (İ.Əfəndiyev) *Qaldı sünnü olmağı... Bayram heylə şeyləyə fikir verən deyil.* (İ.Əfəndiyev)

Qoşa nöqtə - aydınlaşdırma məqsədi ilə işlədilir; başlıca olaraq, həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözdən, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ümumilik bildirən tərkibdən, vasitəsiz nitqdə müəllif sözlərindən sonra qoyulur; məs.: *O həm gözəl idi, həm də gözəlliyindən bir silah kimi istifadə edirdi: əlini şairin əlindən çəkmək istəmirdi, bütün naz, qəmzə, utanmaq, qışqınmaq, rəng verib rəng almaq, hətta göz yaşları axıtmağı... hamısını təcrübədən keçirirdi.* (Ordubadi) *Lakin təxir etmək də yaramazdı: qız uzuqlaşır və axşam qaranlığının içərisində uırdı.* (Ordubadi) *Zibilxanaya girəndə möhkəmcə duruxdu: Kirlikirin qabağında təmiz ağ süfrə vardı.* (Y.Səmədoğlu) *Edama toplaşmış camaatdan səs çıxmadı: nə qoca dindi, nə cavan, nə qız, nə gəlin.* (Y.Səmədoğlu) *O öz qəlbində deyirdi: "Ərəb, türk və rum qanından yaradılan bu möcüzə gənc şairin qəlbini əsir edə bilər".* (Ordubadi)

Birinci misalda qoşa nöqtə həmcinslərə aid ümumiləşdirici sözdən, son misalda vasitəsiz nitqə aid müəllif sözlərindən sonra işlənmişdir; aradakı misallarda tabesiz mürəkkəb cümlənin ümumilik bildirən komponentini aydınlaşdıran hissədən ayırmışdır.

Vergül daha çox işlənən, rəngarəng məqamlarda özünü göstərən durğu işarəsidir.

Vergül cümlə sərhədi ilə bağlı deyil, cümlə daxilində işlənən durğu işarəsidir. Sadə cümlənin həmcins üzvləri, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında, qoşmalı xüsusiləşmələrdən sonra, dəqiqləşdirici xüsusiləşmələrdən əvvəl vergül qoyulur (müvafiq bölmələrə baxmalı). Bir neçə misal:

Onun ziyarətinə Hinddən, Çindən, Rumdan, Hicazdan, Dəməşqdən, Bağdaddan, Bəsrədən gəlirlər. (F.Kərimzadə) *Səlcuq şahzadələri dövlətlərinin süqut etdiyinə baxmayaraq, Kirmanda, İraqda, hətta Musildə belə hökumət düzəltməyə başlayıblar.* (Ordubadi) *Bir anda Məhsəti xanımın oturduğu taxtrəvanı yüzlərcə şairlər, yazıçılar, musiqiçilər, şer və musiqi həvəskarları aralığa aldı.* (Ordubadi) *Hərgah bu məktubu mən sizə yazmış olsaydım, nə qorxardım, nə də üzr istəyərdim.* (Ordubadi) *Yad səsi eşidən kimi, Səkinə də oyanırdı.* (F.Kərimzadə) *Bilirdi ki, bayaq İsmayla dediyi söz onun xətrinə dəyib.* (F.Kərimzadə)

Alçaq tonla tələffüz edilən xitablar, ara sözlər, nidalar, *bəli, yox, xeyr* sözləri, vokativlər vergüllə ayrılır, təkrar olunan sözlər arasında vergül qoyulur; məs.: *Eh, kim bilir, bəlkə qaranlıq dərələrin birində cin yığınağına rast gələcək...* (İ.Əfəndiyev) *Bu söhbət zamanı Səkinə nənə komaya girib: -Qadan alım, Xanmurad, necəsən?-dedi.* (İ.Əfəndiyev) *-Yox, qaqaş, o Hüseyin deyilən qorxan canavar deyil, ancaq gördülər ki, girəvə məndədir.* (İ.Əfəndiyev) *-Allaha şükür, əşi,-dedi,-sağ-salamat qayıtdın.* (İ.Əfəndiyev) *Canavarın beyninə birdən qəfil bir fikir gəldi: görəsən əqrəb özü ölüb, ya dozanqurdular onun axırına çıxıblar?* (Y.Səmədoğlu)

Vergülün əsas funksiyaları aydındır və əksərən yazıda ondan düzgün istifadə edilir. Müşahidələr göstərir ki, çətinliklər daha çox feli bağlama tərkiblərindən, xüsusiləşmələrdən sonra vergülün işlənməsi ilə bağlıdır. *Baxmayaraq, halda, əlaqədar olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq* tipli sözlərlə qurtaran xüsusiləşmələrdə bu sözlərdən sonra mütləq vergül qoyulur. Feli bağlama tərkiblərindən sonra vergülün qoyulmasında qaydalar hələ dəqiqləşməyib. Öz aralarında həmcins olan feli bağlama tərkiblərindən sonra (sonuncudan başqa) vergül qoyulması təbiidir; məs.: *Canı lap bərk ağrıyanda, ağrı fəqərə sütunu boyu yuxarı qalxıb bütün bədəninə çulğalayanda, hökmdar, Xacə*

Ənvərin yanında göz yaşlarını axıtmaqdan da çəkinmirdi (Y.Səməd-oğlu) - cümləsində *ağrı fəqərə sütunu boyu yuxarı qalxıb* tərkibindən sonra vergül qoyulmaması düzgündür, çünki bu tərkib *çulğalayanda* feli bağlamasına aiddir və onunla birlikdə bir üzvdür; *cam bərk ağrı-yanda* tərkibindən sonra vergülün qoyulması da düzgündür, çünki bu tərkib sonrakı (əsas tərəfi *çulğalayanda* sözü olan) tərkiblə həmcins zaman zərfliyidir. *Hökmdar* sözündən sonrakı vergülün də əsası vardır. Müəllif bu sözü *xacə Ənvərin yanında* birləşməsindən sonra işlədə bilərdi və *hökmdar* sözünün *xacə Ənvərin* təyini kimi başa düşülməsi qorxusunu aradan qaldırmış olardı, aktuallaşdırma məqsədilə bu cür işləmişdir və buna təbii baxmaq mümkündür; lakin *hökmdar* sözündən əvvəl, ikinci feli bağlama tərkibindən sonra qoyulmuş vergül heç bir semantik, qrammatik funksiya daşımır, yalnız semantik yükü olmayan ani fasilə ilə bağlıdır, ona görə də bu cür hallarda vergülün işlənməsinə heç bir ehtiyac yoxdur.

Camaat kənddə səksəkəli yatıb, səksəkəli dururdu. (Y.Səməd-oğlu) *Tarladakılar bir qədər işləyib, bir qədər dincəlirdilər. Dəstə-dəstə biz də gərək Sünbül yıgıb, meyvə dərək* (S.Vurğun) - tipli cümlələrdə feli bağlama tərkiblərindən sonra vergülün qoyulmasının elmi əsaslarını izah etmək daha çətinidir.

Sonuncu misala diqqət yetirək: *Biz də gərək dəstə-dəstə* (yəni dəstə halında) *sünbül yıgıb, meyvə dərək. Sünbül yıgıb* sözləri heç bir cəhətdən (tərz, zaman, səbəb və s.) *meyvə dərək* sözlərini izah etmir. Cümlənin ümumi məzmunundan aydın olur ki, bunlar hər birinin öz obyektini olan müxtəlif işlərdir, paralel gürələ bilər və birinin o birinə dəxli yoxdur: *Biz gərək həm sünbül yığağ, həm də meyvə dərək*. Birinci feli bağlamayı digər feli bağlama şəkilçiləri ilə əvəz edərək bu cümləni belə də qurmaq olmaz: *Biz gərək sünbül yığaraq meyvə dərək, sünbül yığanda meyvə dərək, sünbül yığa-yığa meyvə dərək, sünbül yığarkən meyvə dərək* və s. Belə düşünmək olur ki, bu cür cümlələrdə *-ıb* şəkilçisi şəxs şəkilçilərinin sinonimi kimi işlənir və onunla şəxsliliyi arasında tabelilik əlaqəsi (yanaşma) yoxdur, bunlar (*yığıb, dərək* sözləri) cümlədə həmcins üzv kimi çıxış edir. Ona görə də bu cür cümlələri asanlıqla: *Biz gərək sünbül yığağ və meyvə dərək; Camaat kənddə səksəkəli yatır və səksəkəli dururdu* şəklində salmaq olur. Odur ki bu cür hallarda vergülün qoyulması məntiqi-qrammatik tələb əsasında ortaya çıxır.

Tire işarəsi, başlıca olaraq, sadə cümlədə həmcins üzvlərə aid ümumiləşdirici sözlərdən, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə ümumilik bildirən tərkib hissədən əvvəl qoyulur (bu zaman həmcins üzvlər ümumiləşdirici sözdən, tabesiz mürəkkəb cümlədə aydınlaşdırıcı tərkib hissələr ümumilik bildirən tərkibdən əvvəl işlənmiş olur); vasitəsiz nitq dialoq şəklində qurulduqda vasitəsiz nitqdən əvvəl və sonra (əgər sonra müəllif nitqi davam edirsə), bəzi ara cümlələrdən əvvəl və sonra, xüsusiləşən əlavələrdən əvvəl, bəzən mübtədə və xəbər zonası arasında, zaman, məkan bildirən sözlər arasında da tire qoyulur; məs.:

Piyalələr, rəqqasələr, saqilər, şərəbçilər, süfrəyə yemək gətirən cariyələr - hər şey, hər şey sükuta büründü. (Ordubadi) *Məşədə, bağda, küçədə, meydana - harada görürsə, məni evinə dəvət edir.* (Ordubadi) *Sən bundan sonra xəlifə babamın - müqəddəs Müstərşidbillahın şairi şifətli Bağdad dünyasını ələ alacaq, tarixin məşhur şairi Əbü Nəvvəs və Əbülətəhiyələrin əldə etmiş olduğu şərəfi qazanacaqsan.* (Ordubadi) *Dizlərim zəiflikdən əsirdi, çoxdan umatduğum blok iyi - elə bil, turşumuş kələm iyi idi - uzun fasilədən sonra yenidən burnuma doldu.* (Y.Səmədöglü) *Uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra - eşq olsun bu cümləni icad edəndə - ilk dəfə həyəətə enib hava aldığıma görə, sonra da bir boşqab çoban bozartmasını olmazın iştahla içəri ötürdüyümə görə ağırlaşmış bir dəmir parçası olmuşdum.* (Y.Səmədöglü) *Əmir xidmətçiyə: -Get, Hacibi bura çağır,- dedi.* (Ordubadi)

Mötərizə - daha çox ara və əlavə cümlələrlə bağlıdır. Bundan əlavə, dram əsərlərində obrazların davranışı və nitqi ilə bağlı izahlar, elmi əsərlərdə sitatların mənbələri, tarixi illər və s. mötərizədə verilir; məs.:

Getdikcə xəyalımda yaranan bu aləm mənə real həyatdan, təsadüf elədiyim insanlardan (yalnız anamdan başqa!) daha artıq xoş gəlirdi. (İ.Əfəndiyev) *Zinyət sevinə-sevinə yüyürüb anama xəbər verdi ki, Fatma xanım (yəni anamın anası) indicə gəldi.* (İ.Əfəndiyev) *İmş gəlib heç kəsin üzünə baxmadan dimməz-söyləməz dayımın uzunboğaz çəkmələrini zorla çəkib çıxardı (qəşəng görünsün deyə, dayım həmişə ayağına güclə pərçim olan uzunboğuz çəkmə geyərdi).* (İ.Əfəndiyev) *Dilşad xanım (onun ardınca qəzəbli bir nəzər salaraq).-Ah... Siz Atayevlər!..* (İ.Əfəndiyev)

Dırnaq - qoşa işlənən işarədir; təhkiyə daxilində vasitəsiz nitq, bədii və elmi əsərlərdən gətirilən sitatlar dırnaq arasına alınır. Kinayə

ilə işlədilən söz və ifadələr, kitab, jurnal, qəzet, mahnı adları da dırnaqda yazılır; məs.:

Uzun Həsənin "Qanunnamə"sinin hazırlanmasında vəzir yaxından iştirak etmişdi.(F.Kərimzadə) Arana qoşun gəldiyini görərkən "istiqlal müdafiə üçün gəlibdir" - deyən sadə ürəklilər, indi də "Xəlifə istiqlalımızı təsdiq etdiyi üçün fərman göndəribdir" - deməyə başlamışdılar.(Ordubadi) İsmayıl Səkinənin "Ruhani" havasını çaldığı vaxtdan fikirləşirdi."Bəs niyə hava qoşublar, söz yaxdur. Havada o soyulan şairin dərdi, əziyyəti var. Ancaq elə bil, dilini açıb bir kəlmə danışmaq istəməyib".(F.Kərimzadə)

1. *Bax: Kamal Abdullayev.* Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. -Bakı, "Maarif", 1998, s.180; N.Novruzova. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. -Nam. disser., Bakı, 1999, s.22 və s.
2. *Bax: Q.M.Bəyzadə.* Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. -I c., Bakı, 1999, s.121-126.
3. *Məlumat üçün bax: Kamal Abdullayev.* Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, "Maarif", 1998, s.200.
4. *Ə.Ə.Xəlilov.* Əvəzliliklərin müstəqil cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. -Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət seriyası, Bakı, 1969, I, s.67.
5. *Kamal Abdullayev.* Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, "Maarif", 1998, s.202.
6. Yenə orada, s.203.
7. Yenə orada, s.204.
8. Yenə orada, s.209-210.
9. *Əfqan Abdullayev.* Aktual üzvlənmə və mətn. -Bakı, 1998, s.172-173.
10. *Bax: N.Novruzova.* Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. -Nam. diss., s.135.
11. *И.Ф.Вардуть.* Основы английской лингвистики. -"Наука", Москва, 1977, ст.41.
12. *Əfqan Abdullayev.* Aktual üzvlənmə və mətn, s.72-81; *Fikrət Əlizadə.* Cümlənin aktual üzvlənməsi. -Bakı, 1998, s.42-77.
13. *Q.M.Bəyzadə.* Mətn dilçiliyi. -Bakı, "Qorqud", 1997, s.40.
14. *Q.Ş.Kazımov.* Mətn dilçiliyi problemləri. -Ə.Abdullayevin "Aktual üzvlənmə və mətn" (Bakı, 1998) əsərinə ön söz, s.17-20.
15. *И.Р.Гальперин.* Текст как объект лингвистического исследования. -"Наука", Москва, 1981, ст.9.
16. *Q.Ş.Kazımov.* Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. -Bakı, "Maarif", 1987, st.61.
17. *А.Г.Руднев.* Синтаксис современного русского языка. -Москва, "Высшая школа", 1968, ст.310.
18. Yenə orada, s.311.
19. Azərbaycan dilinin qrammatikası. -Azərb.SSR EA-nın nəşri, II hissə, Bakı, 1959, s.390.
20. *Q.Kazımov.* Komik-bədii vasitələr. -Bakı, Yazıçı, 1983, s.90.
21. Yenə orada, s.83-97.
22. *Q.Ş.Kazımov.* Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, s.16-17.
23. *Q.Kazımov.* Komik-bədii vasitələr, s.40.
24. *Q.Ş.Kazımov.* Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları, s.17.
25. Yenə orada, s.106.
26. *Q.Kazımov.* Komik-bədii vasitələr, s.61-62.
27. Современный русский язык. -Часть 2, Синтаксис, Москва, "Высшая школа", 1970, s.215.
28. *Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov.* Müasir Azərbaycan dili, 1985, s.464.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Giriş	3
Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasında əlaqələr	8
Yanaşma	14
Uzlaşma	17
İdarə	21
Sintaktik vahidlərin tərtibində rolu olan başqa vasitələr	26

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Söz birləşməsi və onun əlamətləri	35
Söz birləşmələrinin əsas tərəfə görə təsnifi	42
İsmi birləşmələr	43
Feli birləşmələr	55
Zərf birləşmələri	62
Sərbəst və sabit birləşmələr	63
Sadə və mürəkkəb birləşmələr	70
Ədəbiyyat	74

CÜMLƏ

Cümlə və onun əlamətləri	77
Cümlənin təsnifi	84
Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri	
Nəqli cümlə	88
Sual cümləsi	90
Əmr cümləsi	94
Nida cümləsi	97

SADƏ CÜMLƏ

Cümlə üzvləri	99
Baş üzvlər	103
Mübtəda	103
Xəbər	110

İkinci dərəcəli üzvlər	117
Tamamlıq	119
Təyin.	129
Zərflik.	135
Cümlənin determinant üzvləri.	152
Əlavələr	156
Cümlə üzvlərinin sırası	163
Cüttərkibli cümlələr	
Quruluş xüsusiyyətləri	171
Təktərkibli cümlələr	
Quruluş xüsusiyyətləri	176
Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr	179
Ümumi şəxslı cümlələr	183
Şəxssız cümlələr	186
Adlıq cümlələr	191
Bütöv və yarımcıq cümlələr	195
Bütöv cümlə anlayışı.	195
Yarımcıq cümlələr	196
Üzvlənməyən cümlələr	204
Söz-cümlələr	204
Vokativ cümlələr	210
Sadə cümləni geışləndirən vasitələr	212
Həmcins üzvlü cümlələr	213
Xüsusileşmiş üzvlü cümlələr.	227
Qoşmalı xüsusileşmələr	228
Ara sözlü, bağlayıcılı dəqiqləşdirici xüsusileşmiş üzvlər	234
Qoşulma konstruksiyalar	239
Cümlənin xitablarla geışlənməsi	244
Cümlənin ara və əlavə konstruksiyalarla geışlənməsi	251
Ara sözlər və birləşmələr	251
Ara cümlələr	259
Əlavə sözlər və söz birləşmələri. Əlavə cümlələr	260
Feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri	264
Ədəbiyyat	279

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Mürəkkəb cümlə anlayışı	280
Tabesiz mürəkkəb cümlələr	283
Ümumi məlumat	283
Birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	288
Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	292
Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	293
Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	296
Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	299
Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr	300
Tabeli mürəkkəb cümlələr	301
Tabeli mürəkkəb cümlə anlayışı	301
Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələr	305
Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi	325
Mübtəda budaq cümləsi	328
Xəbər budaq cümləsi	338
Tamamlıq budaq cümləsi	343
Təyin budaq cümləsi	351
Zərflik budaq cümlələri	357
<i>Tərz budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>357</i>
<i>Dərəcə budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>361</i>
<i>Zaman budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>365</i>
<i>Yer budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>370</i>
<i>Kəmiyyət budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>375</i>
<i>Səbəb budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>378</i>
<i>Məqsəd budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>383</i>
<i>Şərt budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>387</i>
<i>Qarşılaşdırma budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>393</i>
<i>Nəticə budaq cümləsi . . . . .</i>	<i>400</i>
Qoşulma budaq cümləsi	407
Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr	409
Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr	411
Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr	418
Ədəbiyyat	427

MƏTN SİNTAKSİSİ

Mətn və onun daxili vahidləri	428
Mətnin komponentləri və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi	434

Aktual üzvlənmə məsələsi	445
Sintaktik bütövlərin qrammatik semantikasi	450
Komponentlər arasında məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları	453
Komponentləri əlaqələndirən vasitələr.	457
Özgə nitqi və onun verilməsi üsulları	468
Vasitəsiz nitq	468
Vasitəli nitq.	474
Sitatlar.	479
Durğu işarələri	482
Ədəbiyyat	490

Qəzənfər Şirin oğlu Kazimov

**MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ
SİNTAKSİS**

Газанфар Ширин оглы Кязимов

**СОВРЕМЕННЫЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
СИТАКСИС**

Gazanfar Shirin oghlu Kazimov

**THE MODERN
AZERBAIJAN LANGUAGE
SYNTAX**

Bədii və texniki redaktor *Abdulla Ələkbərov*
Kompyuter tərtibatı *Səbinə Məmmədova, Arif Həsənov*
Korrektor *Sevinc Hacıyeva*

Çapa imzalanmış: 08.01.2007. Kağız formatı 60x90 ¹/₁₆.

Həcmi 31,0. Sifariş 5. Tirajı 500.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı, AZE 1141, Şəhriyar küç., 6.